પ્રકાશકના બે બોલ

મુંબઈ યુનીવર્સીટી તરફથી "ધિ વિલ્સન ફ્રાયલોલોજીકલ લેક્ચર્સ", એ વ્યાખ્યાનશ્રેણીને અનુસરીને રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટીયા, બી. એ. એમણે ૧૯૧૫ ના ડીસેમ્બરની તા૦ ૩ જીથી ૧૯૧૬ના ફેબ્રુઆરીની તા૦ ૧ મી સુધીમાં "ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય"–Gujarati Language and Literature–એ વિષય ઉપર સાત ભાષણો અંગ્રેજીમાં આપ્યાં હતાં. એ ભાષણો બે ભાગમાં (૧ લો સને ૧૯૨૧ માં અને બીજો સને ૧૯૩૨માં) પ્રસિદ્ધ થયાં છે. તેના પહેલો ભાગ–જેમાં પહેલાં ચાર ભાષણો (૧ પ્રવેશક–ભાષાના ઉત્ક્રમણ ઉપર અસર કરનાર ઉપાધિઓ; ૨ ભાષા ઉપર અસર કરનારાં ઐતિહાસિક અને અન્ય બળો; ૩ ભાષાને અસર કરનારી વાગ્વ્યાપારગત શક્તિઓ; અને ૪: ખંડ ૧ ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ–એની ઉત્ક્રાન્તિ અને ખંડ ૨ ગુજરાતી અને અન્ય ભાષાઓમાં કેટલેક અંશે સમાન ઉત્સર્ગો,) સમાવાયલાં છે તેનું ભાષાન્તર પ્રકટ કરવાનું શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાને સોંપવા સબંધી પત્રવ્યવહાર સને ૧૯૧૭ ના ફેબ્રુઆરીથી ચાલ્યો અને આખરે ૧૧–૮–૧૯૧૮ ને રોજ રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટીયાની દેખરેખ નીચે રા. રા. રામપ્રસાદ પ્રેમશંકર બક્ષી, બી. એ., ને એ પહેલા ભાગના ભાષાંતરનું કામ સોંપવાનું અને સભાએ પોતાના માલિકીહક્કથી તે પ્રકટ કરવાનું ઠરાવ્યું હતું.

તે પછી રા. રા. રામપ્રસાદ પ્રેમશંકર બક્ષીએ તેનો થોડોક ભાગ તૈયાર કરી, ગુજરાતી પ્રીન્ટીંગ પ્રેસને સોંપતાં સને ૧૯૨૪ ના મેમાં તે છાપવાનો પ્રારંભ કરાયો. આખરે ૧૯૩૬ ના ઑગસ્ટની તા૦ ૧૩ મીને રોજ એ ગ્રંથ સંપૂર્ણ અંગોમાં તૈયાર કરીને તેમણે પૂરેપૂરો સોંપ્યો. એટલે ગુજરાતી પ્રીન્ટીંગ પ્રેસના માલિકોએ કૃપા કરીને એકેક માસમાં તે પ્રકટ કરી શકાય એવી સઘળી તજવીજ કરવા માથે લીધું અને તેને પરિણામે અમારી સભા તેને સદ્ય સત્વર પ્રકટ કરી શકી છે. ઉપરાંત આ વ્યાખ્યાનો છાપવાનું શ્રમજનક કાર્ય ઉઠાવી લેવા અને વર્ષો પર્યંત ચાલવા છતાં ધીરજથી પૂરૂં કરવા માટે અમારી સભા ગુજરાતી પ્રીન્ટીંગ પ્રેસના માલિકોની ઋણી થઇ છે.

આ વિશિષ્ટવિષયી ગ્રન્થમાં થયલો વિશેષ પ્રસિદ્ધિવ્યય વિચારતાં તેનું જેટલું મૂલ્ય રાખી શકાય તેનાથી ઘણું ઓછું મૂલ્ય એટલે કે રૂ. ૩ એટલા ખાતર રાખ્યું છે કે જેથી ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના અભ્યાસીઓ તેનો સારી રીતે લાભ લેઇ શકે. એથી અમો આશા રાખીએ છીએ કે તેઓ તેનો પૂરતો લાભ લેઇ અમારી સભાનો સાહિત્યપ્રસારનો ઉદ્દેશ પાર ઉતારશે.

અધિક ભાદ્રપદ સુદિ ૧ મંગળ, સં. ૧૯૯૨
તા૦ ૧૮–૮–૩૬: ૩૬૫, શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભામંદિર, મુંબઈ નં. ૪

અંબાલાલ બુ. જાની
સહાયક મંત્રી શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા–મુંબઈ

ભાષાન્તરકારનું નિવેદન

શ્રી. નરસિંહરાવ દિવેટિયાનાં ભાષાશાસ્ત્રવિષયક વ્યાખ્યાનોનું આ ભાષાન્તર ભાષાવિશારદો સમક્ષ મૂકતાં અન્તરાત્મા ઋણમુક્તિની વિશદતા અનુભવેછે તે જ સાથે વિલંબ થયોછે તે કારણે વિષાદ પામેછે.

વ્યાખ્યાનો પ્રકટ થયા પછી ચારેક વર્ષમાં ભાષાન્તર પૂરૂ થયું હતુ. મુદ્રણ દરમ્યાન પ્રુફોનું સંશોધન, અનુક્રમણિકાઓની રચના, વગેરે કાર્યમાં ક્યારે ક્યારે ક્યાં ક્યાં વિઘ્નો નડ્યાં તે જણાવવું અસ્થાને લાગેછે. દશ વર્ષનો વિલંબ અક્ષમ્ય ગણાય; એ બાબતમાં ક્ષમાની વિફલ યાચના નહિ કરૂ, મૌન જ સેવીશ.

આ ગ્રન્થમાં જોડણી શ્રી. નરસિંહરાવની સ્વીકારીછે તે વિષય-સ્વરૂપનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે. ભાષાન્તરદ્વારા પણ શ્રી. નરસિંહરાવ પોતે જ પોતાના મન્તવ્યનું પ્રતિપાદન કરેછે; તેથી, અમુક શબ્દસ્વરૂપનુ પ્રતિપાદન થતું હોય અને એ પ્રતિપાદનવાક્યમાં એથી ભિન્ન સ્વરૂપનો પ્રયોગ હોય એ કઢંગું જણાય. આ કારણે મેં, આ ગ્રન્થપૂરતો, એમની જોડણીનો સ્વીકાર કર્યોછે.

ભાષાન્તરની ભાષામાં–વાક્યરચનામાં નહિ તો શબ્દોમાં–સરળ પ્રયોગનો અભાવ જણાય તો એના બચાવમાં બે બાબત રજૂ કરીશ. વિષયનું ગૌરવ, અને વસ્તુની વિદ્‌ભોગ્યતા. એ બે તત્ત્વોથી જેનો બચાવ ન થાય એવા વિષમ પ્રયોગો કોઇને જણાય તો તે માટે ક્ષમા માગુંછું.

એક ઉપયોગી મુદ્દો અહિં રજૂ કરવાની છૂટ લઉંછુ. શ્રી. નરસિંહરાવે ધીરાનાં કાવ્યોને 'પદો' કહ્યાં છે, અને (પ્રાચીન કાવ્યમાળામાં) એ 'પદો'ને અપાયેલા નામ–'કાફી'–ની અયથાર્થતાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે (એમના ભાષણનું પુ. ૨, પૃ ૨૬૧) એમના આ મતને નર્મદનો આધાર મળેછે. કારણ, નર્મદે ધીરાની કહેવાતી કાફીને પદ તરીકે જ ઓળખાવીછે ('મારી હકીકત' પૃ ૪૩ મુ જુવો). એણે કાફી શબ્દ, ધીરાના પદોના નામ તરીકે, વાંચ્યો કે સાંભળ્યો ન્હોતો એ સ્પષ્ટ જણાયછે.

સાટાક્રુઝ
જુલાઈ ૧૯૩૬

રામપ્રસાદ પ્રે. બક્ષી

મૂલ ગ્રન્થનું

ગ્રન્થકારકૃત આમુખ

મુંબઈ યુનિવર્સિટીને હસ્તક વિલ્સન ફિલોલૉજીકલ લેક્ચર્સને અર્થે રહેલા ઉપનિધિને આશ્રયે મ્હેં આ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. આ સાત વ્યાખ્યાનો છૂટક છૂટક અપાઇને લગભગ બે માસ દરમ્યાન (૩ ડિસેંબર ૧૯૧૫ થી ૧૧ ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૬ સુધીમાં) પૂર્ણ થયાં હતાં.

વ્યાખ્યાન ૧, ૨, ૩ અને ૭ અગાઉથી જ પૂર્ણરૂપે લખાયેલાં હતાં, પણ વ્યાખ્યાન ૪, ૫ અને ૬ વિસ્તીર્ણ નોંધો ઉપરથી આપવામાં આવ્યાં હતાં. એ નોંધોનો અહિં વિસ્તાર કરવામાં આવ્યોછે. આ વિસ્તારવિધિમાં વ્યાખ્યાન ૪ વધીને એટલું મ્હોટું બની ગયું કે એના ત્રણ વિભાગ કરવા પડ્યા અને આખા ગ્રન્થનાં બે પુસ્તકો કરવાં પડ્યાં–જે પૈકી બીજા પુસ્તકમાં પ્રસ્તાવના આવશે. પ્રથમ પુસ્તકમાં વ્યાખ્યાન ૧, ૨, ૩, અને ૪(ત્રણે વિભાગો)નો સમાવેશ થાયછે. બીજા પુસ્તકમાં વ્યાખ્યાન ૫, ૬ અને ૭ આવશે, જેમાં નીચે પ્રમાણે વિષયો છેઃ—

વ્યાખ્યાન	વિષય
૫	ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ
૬	ગુજરાતી સાહિત્ય–ઐતિહાસિક આલેખન
૭	ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનું ભવિષ્યતુ વલણ

અને બંને પુસ્તકોની પ્રસ્તાવના.

બીજું પુસ્તક આજથી એક વર્ષ દરમ્યાન પ્રકટ થશે એવી આશા છે.

હિન્દુસ્તાનની ભાષાઓનો ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિયે અભ્યાસ કરવા તરફ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનું લક્ષ હમણાં હમણાં જ ગયુંછે એમ કહી શકાય.

સદ્ગત ડૉ. ટેસિટોરીએ આ વિષયનો, ખાસ કરીને ગુજરાતી અને મારવાડી ભાષાપરત્વે, સ્તુત્ય ઉત્સાહથી, સૂક્ષ્મ વિવેક અને આન્તર દૃષ્ટિવડે, અભ્યાસ કર્યોછે. એ પંડિતના અકાલ મૃત્યુથી ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસને ખોટ ગઇછે. (મ્હને હેમની જોડે પત્રવ્યવહાર કરવાની, હમારા પ્રિય વિષય-માં મતની આપલે કરવાની, ધન્યતા પ્રાપ્ત થઇ હતી, અને હેમનું અકાલ મૃત્યુ ન થયું હોત તો, અન્યોન્ય મેળાપની અને હમારા ઉભયસાધારણ

પ્રતિપાદ્ય વિષય-ગુજરાતી ભાષાશાસ્ત્ર-વિશે વાતચીતની બંનેને આશા હતી.) વિદ્વત્સમાજ સમક્ષ રજૂ થતાં આ વ્યાખ્યાનોમાં મ્હેં તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રના વ્યાપક સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનની અર્વાચીન ભાષાઓની, વિશેષતઃ ગુજરાતીની, સ્થિતિ ચર્ચવાનો નમ્ર પ્રયાસ કર્યોછે; અને એ ભાષાઓની ઉત્ક્રાન્તિમાં એ સિદ્ધાન્તોની નિયામકતા, અને એ ભાષાઓના વ્યક્તિગત વિકાસમાં વિશિષ્ટ નિયમોની પ્રવૃત્તિ, દર્શાવીછે. આ વિષય પ્રત્યેના મ્હારા પ્રેમથી જ હું જેમાં પ્રેરાયોછું હેવા આ પરિશ્રમમાં હું કેટલે અંશે સફળ થયોછું હેનો નિર્ણય કરવો એ આ વિષયમાં અધિકાર પામેલા પંડિતોનું કાર્ય છે.

મુંબઈ યુનિવર્સિટીની સિન્ડિકેટે આ વ્યાખ્યાનોને યુનિવર્સિટીને આશ્રયે પ્રગટ કરવાની અનુજ્ઞા આપીછે, અને હેના મુદ્રણ અને પ્રકાશન માટેના ખર્ચની જવાબદારી સ્વીકારીછે, તે કારણે એ સિન્ડિકેટ પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા દર્શાવુંછું.

આ પુસ્તકની અનુક્રમણિકા બનાવવાનું, બહુ શ્રમ અને કાલવ્યય માગે હેવું, કાર્ય કરી આપનાર બે તરુણ મિત્રોનો-શ્રી સન્મુખલાલ ઝવેરભાઈ પંડ્યા બી. એ. અને મંજુલાલ ઈ. યાજ્ઞિક બી. એ. હેમનો-આભાર સ્વીકારુંછું.

આ વ્યાખ્યાનો છાપવાના શ્રમજનક કાર્યમાં પ્રત્યેક પ્રસંગે મ્હને અચૂક સદ્ભાવ અને સગવડનો લાભ મળ્યોછે તે માટે ગુજરાતી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસના માલિકનો હું ઋણી છું. ઉપરાંત એ પ્રેસના મુદ્રકો (પ્રિન્ટર્સ) પ્રત્યે પણ કૃતજ્ઞતા દર્શાવવી મ્હારે વીસરવી ન જોઇયે; "કૉપી" માં લખતો વખત ફેરફાર કરવાની મ્હારી ઉપરાઉપરી થતી સૂચનાઓને તેઓએ શાન્તિથી અને તત્પરતાથી સ્વીકારીછે.

બાંદરા (મુંબઈ)
ઑગસ્ટ ૧૯૨૧

ન. ભો. દિવેટિયા

ટિપ્પણ—

આ વ્યાખ્યાનો અપાયા પછી પ્રગટ થયેલા લેખો વગેરેના ઉલ્લેખો, અને ત્યાર પછીની કેટલીક ચર્ચાઓ, અને વ્યાખ્યાનોના મુદ્રણ દરમ્યાન ઉમેરવામાં આવેલ છે. એટલો કાલવિરોધનો દોષ સ્વીકારું છું.

મૂલગ્રન્થનું અર્પણ

મ્હારા પૂજ્ય ગુરુ

સર રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાંડારકર, કે. સી. એસ. આઈ. એમ. એ.,
પી. એચ. ડી., એલ. એલ. ડી.,
ઑન. મેં. રૉ. એ. સો.

હેમને

હેમની કૃપામય અનુજ્ઞાથી

હેમણે આપેલા શિક્ષણથી પ્રેરાયેલા અભ્યાસના ફળરૂપ

આ અલ્પ ગ્રન્થ

સમર્પું છું.

વિષયાનુક્રમણી

(અંકો પૃષ્ઠસંખ્યા દર્શાવેછે)

વ્યાખ્યાન ૧

વ્યાખ્યાન ૨

વ્યાખ્યાન ૩

વ્યાખ્યાન ૪

ખંડ ૧

ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ–હેની ઉત્ક્રાન્તિ–૧૧૨–૨૮૪. ગુજરાતીની ઉત્ક્રાન્તિમાં પ્રવર્તતા વિશિષ્ટ ઉત્સર્ગો–૧૧૩–૨૮૪ (અને ખંડ ૨ ૨૮૫–૪૨૮); સંજ્ઞાઓ–૧૧૩–૧૩૨· ઉત્સર્ગોનું ત્રિના વર્ગીકરણ–૧૨૨; અધિકારવચનો–૧૨૩.

વર્ગ ક. ખાસ ગુજરાતીમાં જ પ્રવર્તતા ઉત્સર્ગો–૧૨૩–૨૭૧. ઉત્સર્ગ ૧ વિવૃત ઍ અને ઑ–૧૨૩–૧૫૫; પ્રતિસંપ્રસારણ–૧૨૩–૧૨૭; દ્રુતતર અ નો લોપ–૧૨૭; ઍ-ઑ નો વિવૃત ઉચ્ચાર; વિવૃત અને અર્ધવિવૃત–૧૨૭–૧૩૦; આ ઉત્સર્ગની તુલનાત્મક પૃથક્ક્રિયા–૧૩૦–૧૩૧; અરબી અને ફારસીમાંથી આવેલા શબ્દોમાં વિવૃત ઉચ્ચાર–૧૩૨; વિવૃતસ્વરનું સ્વરિતત્વદૃષ્ટિયે નિરૂપણ–૧૩૩–૧૩૫; કેટલાક અપવાદરૂપ ભાસતાં ઉદાહરણોનું મ્હારા મત પ્રમાણે સમર્થન–૧૩૫–૧૪૨; વિવૃત ઉચ્ચારનાં તત્ત્વોની પ્રવૃત્તિનાં ઉદાહરણો–૧૪૨–૧૪૪, આ સ્વરિતતત્ત્વવાદ સ્વૈરમત છે? હેમાં અન્યોન્યાશ્રયનો દોષ છે?–૧૪૪; ઉત્તર, ના. આ ઉત્તરના કારણો–૧૪૫; વિવૃત ઍ અને ઑ ના ઉદ્ભવ પરત્વે સંપ્રસારણવાદની વિરુદ્ધ પ્રતિસંપ્રસારણવાદના પક્ષકારોની દલીલો–૧૪૫–૧૪૬; પ્રતિસંપ્રસારણવિધિ સૂચવતા સાક્ષાત્ ભાષાપ્રયોગ–૧૪૬; અઇ–અઉ એ અવાન્તર ક્રમો કૃત્રિમ છે એ આરોપનું નિરાકરણ–૧૪૭; અઇ–અઉ પ્રાકૃત ગ્રન્થોમાં લખાતા પણ બોલાતા નહિ હેવો રા રા કે. હ. ધ્રુવનો અભિપ્રાય–૧૪૮ વાગ્વ્યાપારના નિયમોનું પ્રવૃત્તિસાતત્ય અવિચ્છિન્ન હોવું જોઇયે એ હેમના મતની અયોગ્યતા–૧૪૯–૧૫૦; આ વ્યાખ્યાનમાં પ્રતિપાદિત કરેલા મતમાં ઉચ્ચારશાસ્ત્રોચિત સત્ય અને લાઘવ (બીજ લાઘવ) જળવાય છે–૧૫૧; અઇ–અઉના વિવૃત ઍ-ઑ ન થતા હોય હેવાં ઉદાહરણો–૧૫૧, અહિંયા પણ સ્વરભાર નિર્ણાયક તત્ત્વ છે–૧૫૧, વિવૃત ઉચ્ચારણના દેખીતા અસાધારણ પ્રકારનાં ઉદાહરણો–૧૫૨–૧૫૩, અસાધારણ વિવૃત ઉચ્ચારનો ખુલાસો–૧૫૩–૧૫૪; અર્ધવિવૃત અને વિવૃત ઉચ્ચારનો તફાવત–૧૫૪; અર્ધવિવૃત ઉચ્ચારનાં ઉદાહરણો–૧૫૪–૧૫૫; ગુજરાતી ઉચ્ચાર શાસ્ત્રીઓ અને આ વિવૃત ઉચ્ચાર. (૧) વ્રજલાલ શાસ્ત્રી–૧૫૫; (૨) કવિ નર્મદાશંકર; વિવૃત ઉચ્ચારના હેમણે આપેલા ખુલાસાની ગુણદોષપરીક્ષા–૧૫૬. (૩) નવલરામ–૧૫૬; (૪) રા. રા. કે. હ. ધ્રુવ–૧૫૬–૧૫૭; રા. રા. ધ્રુવના મતની પરીક્ષા; એ બીજલાઘવરહિત છે અને ઉચ્ચારદૃષ્ટિયે અયથાર્થ છે–૧૫૭–૧૬૦; વિવૃત ઉચ્ચારનો નિર્દેશ કરનાર અન્ય પંડિતો, હેમના મતની પરીક્ષા; (૫) સર જ્યૉર્જ ગ્રીઅરસનનો મત–૧૬૦; (૬) મિ. બીમ્સના મતની

ભ્રમ-૨૦૬; છાન્દસ માત્રાવડે થતી પરીક્ષા; એ જ ખરી કસોટી-૨૦૬-૨૦૭; બીજી કસોટી; પૂર્વસ્વરમાં થતી માત્રાની ન્યૂનાધિકતા-૨૦૭; એથી પણ વધારે સારી એક કસોટી; શાન્ત અ અને અસ્વરિત અ ઉચ્ચારતાં વાચિક ઇન્દ્રિયો ભિન્ન ભિન્ન વિક્રિયા પામેછે-૨૦૭; कान्, हाथ् જેવા ઉચ્ચારો શ્રુતિભ્રમથી થાયછે; અંગ્રેજીમાંના 'મૂક' વર્ણોના સામ્યાભાસથી અપાયલી અયથાર્થ 'મૂક' સંજ્ઞાથી ભ્રમ વધે છે-૨૦૮; પ્રસ્તુત ભ્રમ યુરોપીય પંડિતોના સહવાસનું પરિણામ છે-૨૦૮; ડૉ. ટેસિટોરીનો અને સર જ્યૉર્જ ગ્રીઅરસનનો આ શાન્ત अ વિશે મત-૨૦૯; ડૉ. લુર્નલના મતનું નિવેદન અને પરીક્ષણ ૨૦૯; ડૉ. લુર્નલને પોતાના મતમાં રહેલા દોષની જાણ છે; છાન્દસ કસોટીનું હેમણે કરેલું નિરાકરણ ખાતરી ઉપજાવનારૂં નથી-૨૧૦-૨૧૧; મૂક अ વિશે શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનો અને મિ. ઍન્ડરસનનો અભિપ્રાય-૨૧૧; ગુજરાતી પંડિતોના આ "શાન્ત" अ વિશેના અભિપ્રાયો; તેઓમાંના ઘણાખરાને એ પંથનો પાસ બેઠો છે;-૨૧૨; રા. રા. કેશવલાલ ધ્રુવનો મૂળ મત અને પછી ફેરવેલો નવો મત-૨૧૨; શાન્ત अ વિરુદ્ધ રા. રા. કે. હ. ધ્રુવની દલીલો; સ્વરભારનું તત્ત્વ હેમના લક્ષબ્હાર છે-૨૧૩; નવલરામ અને નર્મદાશંકરના અભિપ્રાયો અને હેની પરીક્ષા-૨૧૩; મરાઠી શબ્દાંત आ અને ए. અને अ, અને હિન્દી શબ્દાન્ત आ અને अ; હેમાં ગુજરાતીમાં છે તે જ નિયમો પ્રવર્તેછે-૨૧૪; શબ્દાન્ત आની અપભ્રંશમાં પડતી પૂર્વછાયા-૨૧૪; શબ્દાન્ત आનો ડૉ. ભાંડારકરે કરેલો ખુલાસો એ જ ઉત્તમ ખુલાસો છે-૨૧૪; આ પૃથક્ક્રિયામાં જરાક ફેરફાર સૂચવુંછું-૨૧૫; મ્હેં સૂચવેલી પૃથક્ક્રિયામાં બીજલાઘવ સચવાયછે-૨૧૫; ફારસી અને અરબીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા શબ્દોના અન્ત્ય ओ અને उ અને अ હેનો વ્યુત્પત્તિક્રમ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાંથી આવેલા શબ્દોના કરતાં જૂદો છે-૨૧૮; ફારસી શબ્દાન્ત अहમાંથી અન્ત્યસ્વર ओ કે उ પ્રાપ્ત થાય છે; વ્યંજનાન્ત શબ્દોમાંથી अ શબ્દાન્ત ઉદ્ભવે છે-૨૧૯; વિરલ ઉદાહરણોમાં ફારસી શબ્દાન્ત आનો ગુજરાતીમાં ओ થાયછે; જે આકારાન્ત ઉર્દુ અને હિન્દી શબ્દોનું અને તેઓના મૂળ શબ્દોનું અનુકરણ છે-૨૨૦; अत् અન્તવાળા થોડાક અરબી શબ્દોનાં ઓકારાન્ત ગુજરાતી રૂપાન્તરો થાયછે, ક્વચિત્ અન્ત્ય अयनમાંથી ओ શબ્દાન્ત પ્રાપ્ત થાયછે-૨૨૦; ફારસી શબ્દો વિશેના નિયમના કેટલાક અપવાદો-૨૨૧ ઉત્સર્ગ ૩. અનન્ત્ય इ-उ નો अ, એ વિકાર ગુજરાતીનું જ ખાસ લક્ષણ છે-૨૨૨; આ ઉત્સર્ગ અન્યોન્ય સંબદ્ધ પાંચ ઉત્સર્ગોમાંનો એક છે. એ ઉત્સર્ગોનો નિર્દેશ અને હેનાં કારણો-૨૨૩; (क)-(૧) પૂર્વે સ્વર હોય ત્હારે થતો इનો य-૨૨૪; (क)-(૨)-इ, નો य, પૂર્વે વ્યંજન હોય ત્હારે-૨૨૪; (ख)-(૧)-ઉપરના રૂપાન્તર यनो લોપ સુરતી ગુજરાતીમાં અચૂક થાયછે-૨૨૪; (ख)-(૨) અને શુદ્ધ ગુજરાતીમાં ઘણી-

વાર થાયછે-૨૭૫; આ લઘુપ્રયત્ન યકાર ગુજરાતીને જ નિયન્ત્રિત છે; એ સ્થાને મરાઠીમાં अ હોય છે-૨૨૫; (ग) अनन्त्य इ નો अ-૨૨૫; (घ) વિરલ પ્રસંગોમાં य થાયછે-૨૨૭; આ લક્ષણ વિષયે ગુજરાતી, મરાઠી અને હિન્દીનો પરસ્પર વિરોધ-૨૨૮; અસ્વરિત અને સ્વરપૂર્વ અનન્ત્ય इ નો अ-૨૨૯; (ङ) અન્ત્ય उ નો अ-૨૨૯; અનન્ત્ય उ નો अ; આ વિકારનું પ્રાકૃત, પાલી અને સંસ્કૃતમાં, છૂટાછવાયા પ્રસંગોએ, અનુદર્શન થાયછે-૨૩૧; પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગના કેટલાક અપવાદો-૨૩૧; ઉત્સર્ગ (ग) અને (ङ)ના વિપર્યયરૂપ ઉત્સર્ગો-૨૩૨; (च) અનન્ત્ય अ નો इ-૨૩૨; આ પરિવર્તનનું કારણ ગેરસમજ છે-૨૩૨, વાગ્વ્યાપારગત તત્ત્વની અસરથી થતો હેવો જ વિકાર-૨૩૨; (छ) અનન્ત્ય अ નો उ-૨૩૩; ઉત્સર્ગ ૪; ગુજરાતીમાં ક્રિયાપદોના પ્રાકૃતિક સ્વરૂપની રચના-૨૩૪; ગુજરાતી ક્રિયાપદના ધાતુનું શરીર-હેની રચના-૨૪૦-૨૭૧.

વ્યાખ્યાન ૪ થું

(ખંડ ૨ જો)

ગુજરાતી અને અન્ય ભાષાઓમાં કેટલેક અંગે સમાન ઉત્સર્ગો-૨૮૫; (क) ह नु સ્થાનાન્તર-૨૮૬; સામાન્યતઃ દ્વિતીય શ્રુતિમાં રહેલો ह, પ્રથમ શ્રુતિ સાથે મળી જાયછે; કેટલાક અપવાદો-૨૯૧; सबल संयोगમાં રહેલા ह્નો સ્થાનફેર થતાં પૂર્વસ્વર દીર્ઘ બને છે-૨૯૨; જુની ગુજરાતીમાં तत्सम શબ્દોમાં પણ निर्बल सयोगनું અસ્તિત્વ-૨૯૨; सघष्टि અને सक्र, હેનું સ્વરૂપ-વર્ણન-૨૯૪, ह્ના સંકરનું ક્વચિત્ અપભ્રંશક્રમમાં દર્શન; અને વખતે વખતે સંસ્કૃતમાં કેટલાંક રૂપોમાં જેમકે अघोक्, घुमुग्धा ઇત્યાદિમાં દર્શન-૨૯૫; घंकर માંના ह કારને કેટલાક માત્ર પ્રાણધ્વનિ માનેછે, એ મતનું પ્રત્યાખ્યાન-૨૯૮; सकीर्ण हकारने પ્રાચીન ગ્રંથોમાં અલગ અક્ષર તરીકે લખવાનો શિથિલ પ્રચાર હતો, પણ વસ્તુતઃ હેનો ઉચ્ચાર सकीर्ण રૂપે થતો-૨૯૯; ગુહામાંથી गुफा થાયછે હેમાં ह નું પરાવર્તન-૩૦૧; √गुफ વિષયક પક્ષનો સંક્ષેપ; √गुफ् એ જ ગુફાનું, ગુફાનું, caveનું અને કદાચ ગોપનું અન્તિમ મૂળ; ગુફા (ગુજ.) શબ્દની, વ્યાપારગત મણ્ડૂકપ્લુતિની ઘટનાથી, પ્રત્યપસરણ કરીને ગુહામાંથી વ્યુત્પત્તિ-૩૦૮; (ख) ह કારનો પ્રક્ષેપ-૩૧૦; (ग) હકારનો લોપ-૩૧૫. वर्ग (ग)-उत्सर्ग १ कोमल अनुस्वार ૩૧૮; કોમલ અનુસ્વાર, અન્તર્ગત કે અન્ત્ય-૩૧૯, મૂળના તીવ્ર અનુસ્વારનું કોમળ થવું અને પૂર્વ સ્વરનું દીર્ઘત્વ-૩૧૯; કોમળ થયેલા અનુસ્વારની પૂર્વે મૂળમાં દીર્ઘસ્વર-૩૨૦; પ્રાકૃતમાં ન હોય છતાં ગુજરાતીમાં કોમળ અનુસ્વાર પ્રાપ્ત કરતા શબ્દો; અનુસ્વારની પછીનો સંયોગ લુપ્ત થાયછે અને પૂર્વસ્વર

વ્યાખ્યાન ૪ (ખંડ ૩)

ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ-હેનો વિકાસ (ચાલુ)-૪૨૯.

વ્યાખ્યાન ૪ (ખંડ ૧, ૨, ૩)માં ચર્ચેલા ઉત્સર્ગોનું કોષ્ટક

वर्ग क—ખાસ ગુજરાતીમાંજ પ્રવર્તતા ઉત્સર્ગો.
वर्ग ख—કાંઈક અંશે ખાસ ગુજરાતીના ગણાય હેવા ઉત્સર્ગો.
वर्ग ग—ગુજરાતીમાં અને અન્ય અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓમાં સાધારણરૂપે પ્રવર્તતા ઉત્સર્ગો.

ઉત્સર્ગનો ક્રમાંક	ઉત્સર્ગવિષય	પૃષ્ઠ
	(ખંડ ૧)– वर्ग क	
૧	विवृत अॅ અને आॅ	૧૨૩–૧૫૫; ૧૮૭ સુધી.
	અંગભૂત કે પ્રાસંગિક उत्सर्गो	
	૧. प्रतिसंप्रसारण	૧૨૩–૧૨૭
	૨. द्रुततर अ નો લોપ–	૧૨૭
	૩. अइ–अउ ऍ–ऑ બને અથવા અવિકૃત રહે–	૧૫૧
	૪. વિવૃત ઉચ્ચારણના અનિયમિત પ્રકારો–	૧૫૨–૧૫૪
૨	નામોના અને વિશેષણોના અન્ત્ય ओ-उं અને अ–	૧૯૬–૨૦૫; ૨૧૩–૨૧૮
	પ્રાસંગિક उत्सर्गो	
	૧. "શાન્ત" अ	૨૦૬–૨૧૩
	૨. ફારસી અને અરબીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા શબ્દોના અન્ત્ય ओ અને उ અને अ.	૨૧૮–૨૨૧
૩	અનન્ત્ય इ–उ નો अ	૨૨૨ થી ૨૨

સંક્ષિપ્ત સંજ્ઞાઓ

અ૦, અરબી
અપ૦, અપભ્રંશ
ઇ૦, ઇટાલિયન
ઇન્ડિ, ઍન્ટિ૦, ઇન્ડિયન ઍન્ટિક્વેરી
ऋक् प्राति०, ऋक् प्रातिशाख्य
ઓ૦, ઓરિયા
કા૦, કાનડી
का० प्रपा० अध्या०; काण्ड, प्रपाठक, अध्याय
ગ્રી૦—ગ્રીક
ગુ૦, ગુજ૦—ગુજરાતી
ગો૦, ગોથિક
જ૦, જર્મન
ડે૦, ડેનિશ
નોટ્સ (Notes) (ટેસિટોરી) "Notes on the Grammar of the Old Western Rajasthani.
પા૦, પાલી
પો૦, પોર્ટુગીઝ
પ૦, પંજાબી
પ્રા૦, પ્રાકૃત
પ્રા૦ પ્ર૦, પ્રાકૃતપ્રકાશ
પ્રા૦ વ્યા૦, પ્રાકૃત વ્યાકરણ
પ્રા૦ સ૦, પ્રાકૃતસર્વસ્વ

ફા૦, ફારસી
બં૦, બંગાલી
મ૦, મરાઠી
મા૦, મારવાડી
મુ૦ ઔ૦, મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક
લૅ૦, લૅટિન
વિ૦ સં૦, વિક્રમસંવત્
શ્લો૦, શ્લોક
સિં૦, સિન્ધી
સિ૦ હે૦, સિદ્ધ હેમચન્દ્ર
સ્કૅં૦, સ્કૅન્ડિનેવિયન
સ્પૅ૦, સ્પૅનિશ
હિં૦, હિન્દી
A. S—Anglo-Saxon
J. A. S—Beng. N. S Journal of the Asiatic Society of Bengal, New Series.
J. B. B. R. A. S—Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society
J. R. A. S—Journal of the Royal Asiatic Society.
L. S. I—Linguistic Survey of India.
√ (જેમકે √दाज्), ધાતુ

* આનુમાનિક રૂપો દર્શાવતી સંજ્ઞા.

WILSON PHILOLOGICAL LECTURES

વિલ્સન ભાષાશાસ્ત્રવિષયક વ્યાખ્યાનમાળા

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય

વ્યાખ્યાન ૧

પ્રસ્તાવના-ભાષાના ઉત્ક્રમણપર અસર કરનાર ઉપાધિઓ

ईशं गुरून् नमस्कृत्य संस्तृत्य श्रुतमात्मन. ।
आरभे कार्यमेवेदं परित्यज्य फलस्पृहाम् ॥

આમુખ

આ પ્રમાણે હું પ્રણામ કરૂંછું ત્હાં ઇ.સ. ૧૮૭૭માં મ્હારા માનનીય ગુરુ ડા૦ સર ભાણ્ડારકર જે એ વખત ફક્ત પ્રોફેસર ભાણ્ડારકર હતા ત્હેમણે આ સંસ્થાના આશ્રય નીચે પ્હેલી જ આપેલી વ્યાખ્યાનમાળા મ્હારી અન્તર્દૃષ્ટિ સમક્ષ ખડી થાયછે. એ સમયનું ચિત્ર હું કદાપિ વીસરીશ નહિં; તેમના વદનમાંથી પડતાં વિદ્વત્તાભર્યાં વચનોનું એકાગ્રવૃત્તિથી પાન કરતા માનસ્તબ્ધ શ્રોતૃગણની વચ્ચે હું હેમનો નમ્રશિષ્ય બેઠો હતો. મ્હારા સર્વજ્ઞાન અને સંસ્કારને માટે-અલ્પ જેવા એ સર્વને માટે-મ્હોટે અંશે હું એ મ્હારા ગુરુનો ઋણી છું; એ સર્વ હેમની જ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ પ્રેરણાનું ફળ છે. આથી અખિલ જ્ઞાન અને બુદ્ધિના મહાન્ પ્રેરકનું નામ સ્મર્યા પછી, હેમનું આ ક્ષણે સ્મરણ કરું એ સર્વથા ઉચિત અને સ્વાભાવિક છે.

આ વ્યાંખ્યાનમાળાની વિષયમર્યાદામાં પ્રથમ તો સંસ્કૃતાદિ પુરાતની ભાષાઓને જ પ્રવેશ મળતો, અને પ્રાકૃત અને બીજી હેમાથી નીકળેલી પ્રચલિત ભાષાઓને તો ચર્ચાને અંગે અલ્પ અવકાશ મળતો, એ સ્થિતિનું સહુને સ્મરણ હશે. આટલુ તો ચોક્કસ છે કે ભરતખંડની આધુનિક ભાષાઓને આ વ્યાખ્યાનમાળામાં સ્વતઃ પ્રવેશ કરવાને યોગ્ય તો ઘણાં વર્ષો સુધી ન્હોતી ગણી. હવે એ ભાષાઓ સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાનને યોગ્ય ગણાઈને સન્માન પામીછે એ પૂરા આનંદની વાત છે. આ છ્ટ ફેરફારનું કારણ કેટલેક અંશે, સ્વર્ગવાસી મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેએ અનન્યસામાન્ય કૌશલ્ય, ઉત્સાહ અને સામર્થ્યથી ચલાવેલા પ્રભાવપૂર્ણ અને આગ્રહી સક્ષોભના પરિણામે એમ. એ. પદ માટેના અભ્યાસક્રમમાં પ્રચલિત ભાષાઓનો સમાવેશ થયો એ પ્રસંગને ગણી શકાય,

પરંતુ એ ફેરફારનું બીજું એક પ્રબલતર કારણ છે એમ હું માનુંછું. પૌરસ્ત્ય પરિષદ્‌ને માટે ઇ. સ. ૧૮૯૧ અને ૧૮૯૨ મા કેટલાક સ્તુત્ય લેખો [1] લખનાર સ્વર્ગવાસી હ. હ. ધ્રુવ જેવા આદિ પણ્ડિતોએ પ્રચલિત ભાષાઓની સ્વરૂપ-સમીક્ષાના ક્ષેત્રમા પ્રયાસ આદર્યા હતા; અને કેટલેક અશે એ પ્રયાસોને પરિણામે, પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને રસ પડવા લાગ્યો હતો. ત્હાર પછી ડા૦ ટેસીટોરી જેવા પણ્ડિતો આપણી કેટલીક ભાષાઓના અભ્યાસમા અને વિવરણમાં તન અને મનથી મથી રહ્યાછે, અને હેમના અન્વેષણકાર્યના ફળ, જેટલા જનમડળસમુખ પ્રકટ થયાછે તેટલા એ, આપણી ભાષાઓનુ નિપુણ ને બુદ્ધિમય અધ્યયન કરવામા સહાયભૂત ગણાતા સાહિત્યનો અમૂલ્ય અશ બની રહ્યાછે. આ સબધમા સર જ્યૉર્જ ગ્રીઅર્સને કરેલો મહાન્ પ્રયાસ મ્હારે વીસરવો ન જોઇયે, Linguistic Survey of India—ભરતખડનુ ભાષા-વિષયક સમગ્રદર્શન—એ નામના હેમના ચિરસ્મરણીય ગ્રન્થનો, હેવા વિશાળ સમારભમા સહજ હોય જ હેવી કેટલીક હેમાની ખામીઓ છતા, અર્વાચીન ભાષાઓની એક અદ્વિતીય ગ્રન્થ તરીકે સત્કાર થવો જોઇયે.

આ ત્રણમાંનુ છેલ્લુ આન્તર નિમિત્ત છે, અને પહેલાં બે બાહ્ય નિમિત્ત છે એ તો સ્પષ્ટ છે. બનશે તેટલી ત્વરાથી આ ત્રણ વર્ગનુ આપણે નિરૂપણ કરી જઈશુ. યથાક્રમ લઇયેઃ ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિમાં માત્ર લોકોના રાજ્યપ્રકરણીય ઇતિહાસનો જ નહિં પરંતુ ત્હેમની સામાજિક, ધાર્મિક, ઔદ્યોગિક અને અન્ય પ્રકારતી ઉત્ક્રાન્તિના ઇતિહાસનો પણ સમાવેશ થવો જોઇયે. પ્રજાની ભાષા અને સાહિત્ય ઉપર થતી અસરમાં આ તત્ત્વો પણ કારણભૂત છે. કારણ કે પ્રજાનો ઇતિહાસ એ જ ખરો ઇતિહાસ, દેશનો નહિં:–જો કે આ વિષયપરત્વે તો 'દેશ'નો અર્થ ત્હેમાં વસતી પ્રજા જ થઈ સકે એ પણ ખરું છે. આ દૃષ્ટિયે જોઇયે તો विदर्भाः, कोशलाः, कुरवः એ પ્રમાણે દેશને ત્હેમાં વસતી પ્રજાનું જ નામ આપવાની પુરાણી પદ્ધતિમાં અત્યધિક અર્થસૂચકતા જણાયછે. માટે "અંગ્રેજ લોકોનો ઇતિહાસ" હેવુ જ ગ્રન્થનામ યથાર્થ છે, "ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ" હેવુ નામ અયોગ્ય ગણાય.

ત્હારે હવે ગુજરાતની વાત કરિયે તો ગુજરાતીઓ એક પ્રજા છે એમ કહી સકાય? - હું કહીશ–હા, કહી સકાય; ત્હેમની અનન્યસાધારણ-વ્યક્તરૂપ-સ્થિતિ સ્વીકારવા પૂરતું અને હેમની ભાષાના પ્રગતિક્રમ ઉપર થતી અસર દર્શાવવા પૂરતું એમ કહી સકાય.

જીવનરૂપી શૃંખલા એ જ પૂરતું સાધન છે. એક સાદું ઉદાહરણ લઈયે; પાદ અથવા પદ્ શબ્દ, અથવા એથી ઉત્તરકાલીન ચરણ શબ્દઃ એ સર્વેનો અર્થ "પગ" થાયછે, પણ તેઓનો "ચતુર્થાંશ–ચોથો ભાગ" એટલે છન્દની એક પંક્તિ, એ અર્થમાં પ્રયોગ થાયછે, અને પાદ શબ્દ તો પ્રકરણના ચતુર્થ ભાગના અર્થમાં પણ વપરાયછે–જેમકે પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયીના વિભાગો–અને તેથી પણ આગળ વધીને ફક્ત "ચતુર્થ અંશ" એ અર્થમાં પણ વપરાયછે. આ શબ્દોનો મૂળ–પ્રાકૃતિક અર્થ "પગ" છે, તો પછી "ચતુર્થાંશ" એ અર્થ હેને ક્યહાંથી સંલગ્ન થયો? મનુષ્યને તો બે જ પગ છે. આપણા પુરાતન પૂર્વજોની પશુપાલન અને કૃષિકર્મરૂપ વૃત્તિનું સ્મરણ કરશો એટલે તરત જ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર તમારા મનમાં સ્ફુરી આવશેઃ હેમની એ પ્રકારની જીવનવૃત્તિમાં ચતુષ્પાદ પ્રાણિયોનો, ખાસ કરીને ગાયોનો, તેમનાં નયન સમક્ષ હમેશનો ગાઢ પરિચય હતો. એ પરિચયને પરિણામે જ "ચારમાંનું એક" એ અર્થમાં પાદ શબ્દનો પ્રયોગ હેમને સૂચિત થયો [૩]

૩ બીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ સમક્ષ "પદ્યરચનાના પ્રકાર" એ વિષયપર રા. રા. કે. હ ધ્રુવે લેખ વાંચ્યો હતો–જે બુદ્ધિપ્રકાશના જાન્યુઆરી ૧૯૦૮ ના અંકમાં છે–હેમાં એ કહેછે કે પાદ, ચરણ અને પદ્ શબ્દોને "શ્લોકનું એક ચરણ" એ અર્થ મનુષ્યના પગ ઉપરથી આપવામા આવ્યો હતો; અને પોતાના એ મતનું કારણ હેવું આપેછે કે વેદોમાં ત્રણ કે ચાર ચરણના છન્દથી બે ચરણના છન્દ પૂર્વતર હોવા જોઇયે. હાવું માની લેવાને માટે, અને એમ માની લઇને હેમણે જે સિદ્ધાન્તો રચ્યાછે તે સિદ્ધાન્તોને માટે, કાંઈ આધાર હોય એમ હું માનતો નથી. પોતાના "Vedic Metre" નામના ગ્રન્થમાં (પૃષ્ઠ ૧૭૧ §૨૦૧, વિવરણ ૪ એ સ્થળે) ડૉ. ઇ. વેર્નોન આર્નોલ્ડ હેવો અભિપ્રાય દર્શાવેછે કે ચાર ચરણવાળા અનુષ્ટુપ્ કરતાં ત્રણ ચરણવાળી ગાયત્રી ઉત્તરકાલીન છે. વળી પોતાના વિચારોને વાણીરૂપે દર્શાવવાનાં સાધનો ખોળવા માટે મનુષ્ય પોતાના જ શરીર તરફ નજર કરે હેના કરતાં બાહ્ય પદાર્થો અને પ્રાણિયોના પરિચયનો લાભ લે એ વધારે સ્વાભાવિક છે. સંખ્યાની ગણના કરવાના મૂળ આધાર તરીકે દશ આગળીઓનો ઉપયોગ કર્યો એ એક જુદી વાત છે. કારણ કે હેવા પદાર્થ પોતાના શરીર બહાર મળવા દેખીતી રીતે મુશ્કેલ છે. તેમ વળી પાદ કે ચરણ શબ્દનો "છન્દની એક પંક્તિ" હેવો પારિભાષિક અર્થ વૈદિક કાળથી જ થવા લાગ્યો હતો એમ સ્વીકારવું જ પડે તેમ નથી. ચાર પંક્તિનો છન્દ છન્દઃશાસ્ત્રપરના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રવૃત્ત થયો ત્યહાર પછી જ એ શબ્દનો હેવો પ્રયોગ થવા લાગ્યો હોય એ સર્વથા સંભવિત છે પરંતુ વૈદિક સાહિત્યના જેટલા પુરાતન સમયથી જ "(ચાર પંક્તિના) છન્દની પંક્તિ" હેવો અર્થ થતો જોઇયે છિયે એટલે હાવા અનુમાનને આશ્રયે રહેવાનું પ્રયોજન જ નથી. નિરુક્ત ૨–૭ માં પાદ શબ્દનો ઉલ્લેખ છે અને ત્યહાં હેની પ્રકૃતિ–પ્રાથમિક અર્થ–પશુપાદ આપેલ છે, અને પછી "ભાગ–અંશ–ખંડ" એ અર્થ આપ્યોછે અને "ખંડ"નો અર્થ પલ્વશાદ વગેરે છે એ ભાષ્યકારે સંપૂર્ણ રીતે સમઝાવ્યું છે. સેન્ટ પીટર્સબર્ગ લેક્સિકનમાં પદ્ અને પાદના (૧) ચતુર્થાંશ (પ્હેલા શબ્દનો અર્થ) અને (૨) છન્દનો ચતુર્થાંશ (બીજા શબ્દનો અર્થ) હેવા અર્થ આપ્યાછે, અને પ્હેલા માટે અથર્વવેદનો અને બીજા માટે ઐતરેય બ્રાહ્મણ, નિરુક્ત, પ્રાતિશાખ્ય ઇત્યાદિનો આધાર છે એમ જણાવ્યુંછે.

આ શબ્દ પાવ (હિં. ને મ.) અને પા (ગુ) હેવાં રૂપાન્તર પામી આપણી અર્વાચીન ભાષાઓમાં આવ્યોછે અને એ રૂપાન્તરમાં "પગ" એ અર્થ તદ્દન વીસરાઈ જતાં "ચોથો ભાગ" એટલો જ સ્પષ્ટ અર્થ ઊતર્યોછે, જ્યારે એ જ શબ્દમાંથી નીકળેલો પાય (ગુ. ને. મ) શબ્દ ફક્ત "પગ" એ જ અર્થમાં વપરાય છે. ("પગ" અને "ચતુર્થાંશ" એ બન્ને અર્થ દર્શાવતો કાનડી ભાષાનો કાલુ શબ્દ સરખાવો)

વિવિધ માનવવર્ગોના સંસર્ગ અને સમિશ્રણની ભાષાના સ્વરૂપ અને બંધારણપર થતી અસર

તેમ વળી પ્રજાના ઇતિહાસની અસર ઘણી એ વાર ભાષાના બંધારણ ઉપર પણ થાયછે. એ બતાવવા માત્ર આટલુ જ લક્ષમા રાખવુ જરૂરનું છે કે એક એક માનવવર્ગના બીજા માનવવર્ગ સાથેના સંપર્ક અને સંમિશ્રણને પરિણામે ભાષામાં વિજાતીય વર્ણોચ્ચારનો પ્રવેશ થાયછે. દાખલા તરીકે ગુજરાતી (અને બીજી આ દેશની પ્રચલિત ભાષાઓ)મા ફારસી શબ્દોનો પ્રવેશ થયો એ બનાવ ખાસ રસ પડે હેવો છે હવે પ્રસગે Z "ઝ" જેવા વર્ણોચ્ચાર પ્રથમ તો એમને એમ પ્રવેશ કરેછે. પછી હેમને અત્યન્ત મળતા વર્ણનું રૂપ અપાયછે, અને છેવટ, હાલમાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં શુદ્ધ ફારસી પ્રયોગ કરવાના પ્રયાસો થાયછે તેમ, ફરીથી મૂળરૂપે વપરાવા લાગેછે અને એ વર્ણોચ્ચાર ફારસી છે એ બતાવવા અધોબિન્દુ જેવી કાંઈ ભેદસૂચક નિશાની મૂકવામા આવેછે.

વળી ટ, ઠ, ડ, ઢ, એ વર્ણો લઇયે, એમ મનાયછે કે આ મૂર્ધન્ય વર્ણો મૂળની આર્ય ભાષાઓમા ન્હોતા પણ દ્રાવિડ ભાષાઓમાથી લેવામાં આવ્યા હતા [૪] આ મતનો સંપૂર્ણ સ્વીકાર કરતા અચકાઇયે તો પણ આટલુ તો નિ સંદેહ છે કે આ મૂર્ધન્ય વર્ણવાળા અને ખાસ હેના બેવડા સંયુક્તાક્ષરવાળા કેટલાએક શબ્દો સંસ્કૃતથી તદ્દન નિરાળા છે અને દ્રાવિડ ભાષાઓમાથી આવ્યાછે.[૫]

આવતા ભારતના ઇતિહાસમાં ગોચર થાયછે તેપર લક્ષ રાખીશું તો, હેમની સાથે આવેલી વિવિધ ભાષાઓની સ્થાનિક ભાષાઓપર છાપ પડી હોય અને "દેશ્ય" ગણાતા શબ્દો પણ હેમાંથી જ આવ્યા હોય, એ અસંભવિત નથી લાગતું. એથી એ આગળ વધીને કહીશ કે મરાઠી અને ગુજરાતી ભાષામાંના કેટલાક શબ્દોમાં, કેટલીએક સ્થિતિયોમાં, તાલવ્ય ચ, છ, જ, ઝ નો અસંસ્કૃત ઉચ્ચાર થાય છે ત્હેને પણ કદાચ આ અસરનું પરિણામ ગણી સકાય—પછી ડા. ભાણ્ડારકર અને બીજા આપ્ત વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે, સંસ્કૃતની સાથે સાથે જ બોલાતી હોય હેવી પ્રાકૃત ભાષાઓના સમયના પ્રારંભથી જ એ ઉચ્ચાર આવ્યો હોય, તો હેવું પણ હેના પ્રાકૃતમાં અસ્તિત્વને લીધે માની સકાય. પરંતુ પ્રાકૃત–સમયના આદિ ભાગમાં એ ઉચ્ચારનું સ્વરૂપ કેવું હતું હેનો નિર્ણય કરવાનાં સાધનને અભાવે, પ્રાકૃતમાં પણ વિદેશીય લોકોએ અસંસ્કૃત ઉચ્ચાર દાખલ કર્યો હોય એમ માનવાને હરકત નથી. પણ કાંઇ ચોક્કસ નિર્ણય કરતા પ્હેલાં કાંઇક સાધન મળે તો આ વર્ણોનો એ વિદેશીય લોક કેવો ઉચ્ચાર કરતા એ નક્કી કરવું જોઇયે.[૧]

આબલ્યના કાળમાં રાજસ્થાનમાં પાશ્ચાત્ય સંસ્થાની પ્રતિમૂર્ત્તિ જેવી સંસ્થા હતી, તે છતાં ઉપર દર્શાવી ત્હેવી મુશ્કેલી તો ત્હાં એ નડેછે."

રાજકીય, સામાજિક કે ધાર્મિક પ્રયોજનના બળે જ્યહાં વિવિધ માનવજાતિયોના સંસર્ગ ને સંમિશ્રણ થાયછે ત્હાં ઐતિહાસિક અસર પ્રબળતમ જોવામાં આવેછે. ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકા દરમ્યાન રોમના આધિપત્ય નીચે રહેલા ગ્રીસ દેશનું ઉદાહરણ લઇયે.

"થ્રેસ અને મૅસિડોનિયાના વતનીઓની સંખ્યા અત્યન્ત ઘટી ગઈ હતી અને વિદેશીય પ્રજા સાથેના સંમિશ્રણથી હેમની ભાષાનો પ્રચાર પણ અલ્પતર થવા લાગ્યો હતો."

("*Greece under the Romans*" by *George Finlay. Everyman's Library; page 174.*)

"દેશપર ઉત્તર દિશામાંથી ચડી આવતા શત્રુઓએ કરેલા ઉપપ્લવોએ ડાન્યુબનદી અને ભૂમધ્યસમુદ્ર વચ્ચેના પ્રદેશોમાં રહેતી માનવજાતિયોમાં થનારા મ્હોટા ફેરફારના બીજ રોપ્યાં. દેશબ્હારથી નવી જાતિયો આવી હતી, અને દેશના જ ક્ષેત્રપતિયો અને ખેડુતવર્ગના નવા આવેલા વિદેશીઓ અને સ્થાનિક ગુલામો સાથેના સંમિશ્રણથી અન્ય નવીન જાતિયો બંધાઈ હતી. કૃષિકર્માર્થે આવેલા વિદેશીઓ દેશના દરેક પ્રદેશમાં મુકામ કરી રહ્યા હતા. આ સમયે જે ફેરફાર થવા શરૂ થયા ત્હેનું પૂર્વ યૂરોપમાં અત્યારે પ્રચરિત છે ત્હેમાંની કેટલીક ભાષાઓ સાક્ષ્ય આપેછે. અર્વાચીન ગ્રીક, આલ્બેનિયન, અને વૅલેકિયન ભાષાઓ ન્યૂનાધિક અંશે ગ્રીસ, એપાઇરસ, અને થ્રેસની પ્રાચીન ભાષાઓની જ, વિદેશીય સંસ્કારથી વિકાર પામેલી, પ્રતિમૂર્ત્તિયો છે." (પૂર્વોક્ત ગ્રન્થનું પૃષ્ઠ ૧૯૧.)

"આ સમયે (જસ્ટિનિયનના રાજ્યકાળમાં, એટલે ઇ. સ. ૫૨૭થી ૫૬૫ પર્યન્ત) રોમન પ્રજા મુખ્યત: ગ્રીક લોકોની બનેલી હતી; પરંતુ ઇલિરિકમ અને. થ્રેસના વતનીઓનો ઘણો મ્હોટો અંશ લૅટિન ભાષા બોલતો હતો-હેવું જણાયછે. કદાચ એમ પણ હોય કે આ પ્રદેશોની મૂળભાષાઓ લૅટિનની સજાતીય હોઈને હેની સાથે ત્વરાથી મિશ્રિત થઈ ગઈ અને તરત જ પ્રદેશપરત્વે, પૃથક્‌પૃથક્ લોકભાષાઓ બની અને કાળક્રમે અર્વાચીન વૅલેકિયન અને આલ્બેનિયન ભાષાને રૂપે સિદ્ધ થઈ." (એ જ ગ્રન્થ, પૃષ્ઠ ૨૦૩)

नजीक, अवाज, नगारु, अलबत्त, बिलकुल, कुल, बेशरम, शरम, कलम, काजी, दरवाजो, दरकार, गरज, बीमार, वगेरे वगेरे.

પરતુ આ શબ્દો ફક્ત ભાષાના બહિરગમાં પ્રક્ષિપ્ત થયાછે, હેના આંતરસ્વરૂપને અસર નથી કરતા ફક્ત એક જ ન્હાનો સરખો શબ્દ અપવાદરૂપ છે, સયોગી અવ્યય કે કદાચ ફ઼ારસીમાથી આવ્યો હોય હેવો સભવ છે. रामे सीताने कह्यु के त्हमे वनमा आवशो नहिं હેવા વાકયોમા, હમેશા નહિ તો વખતો વખત, આપણે એ શબ્દ વાપરિયેછિયે. કે ની જગ્યાએ વપરાતો પ્રાચીનતર શબ્દ जे છે, હેનું મૂળ સસ્કૃત यत् શબ્૦ છે, જે હજીએ કાગળ ખત વગેરે લખવાની પ્રચલિત પ્રણાલીમાં जत રૂપે જળવાઈ રહ્યોછે, જેમ કે –

માત્ર એક અપવાદ છે, સયોગી અવ્યય કે ફ઼ારસીમાથી આવ્યોછે

(૧) जत लखवा कारण ए छे जे,

(२) हस्ताक्षराण दतवा जत,

(મૂળ સસ્કૃત हस्ताक्षराणि दत्वा यत्),

[ઉદાહરણ (૧) મા जतની પ્હેલા હાવા કેટલાક પ્રાસ્તાવિક શબ્દો મૂકાયછે –पूज्याराधे अनेक शुभ उपमा जोग तीर्थरूप श्री–(अमुक)–जोग (जोग=योग्य, અહિંયાં "પ્રતિ"ના અર્થમા) અહિયા ઉત્તરવાકયની સાથે સબધ ધરાવતા પૂર્વવાકય વિના જ એકદમ जतથી લેખપ્રારભ થાયછે. હાવા રૂઢિસિદ્ધપ્રયોગો અન્ય ભાષાઓમાં પણ માલુમ પડેછે, દાખલા તરીકે, અગ્રેજીમા વિજ્ઞપ્તિપત્ર જેવા લેખોમા દરેક પારાગ્રાફ઼ના આદ્ય શબ્દ તરીકે "that" મૂકવામા આવેછે

ઉદાહરણ (૨) મા जत પ્હેલા लखी आपुछु એમ, કે હેવા અર્થનો કાંઈક, શબ્દ અનુક્ત રહેછે]

મરાઠીભાષામા પણ कीं અને જેનો હેવો જ પ્રયોગ થાયછે.

(૧) आपण सांगितलें कीं तें शक्य नाहिं.

(२) अर्ज करितो ऐसा जे [८]

પરતુ ગુજરાતી केनी સસ્કૃત किम्માથી વ્યુત્પત્તિ સાધવી તેટલી જ શકય છે, પ્રશ્નસૂચક અર્થનું કેવલોપન્યાસસૂચક અર્થરૂપે વિવર્તન સહજ થાય એમ છે. જેમ કે रामे कह्यु–किम् ? (એટલે કે शु कह्यु ? आ) ઇત્યાદિ.

હાવા મનોવ્યાપારને પરિણામે किम् શબ્દ કેમા રહેલો શુદ્ધ ઉપન્યાસસૂચક અર્થ રહેલાઇથી પામે. માટે, केनी ફ઼ારસીમાથી વ્યુત્પત્તિ અને તે વિષેના વિવેચનને સ્વીકારવામા આ અસન્તશકય વૈકલ્પિક વ્યુત્પત્તિના પક્ષથી ઉત્પન્ન થતી મર્યાદા રહેની જોઇયે હેની દલીલ કરી સકાય ખરી મરાઠી શબ્દ

૮ જેનો હાવો પ્રયોગ અરજી જેવા આચારવિહિત લેખોમા જ થાયછે અને कीं સામાન્ય પ્રચલિત ભાષામા વાપરાયછે

મુસલમાન સમયની પૂર્વે ભરતખંડમાં એ ત્‍હેવોજ ક્રમ હતો; પરંતુ પરિણામો અન્ય પ્રકારનાં આવ્યાં.

વિશેષ હતો કે આર્ય સંસ્કૃતિના નિસર્ગસિદ્ધ સામર્થ્યને પરિણામે, તેમજ અન્તઃક્રમણ કરતી જાતિયોમાંની કેટલીક આર્ય લોકની સજાતીય હોવાને કારણે, ભરતખંડની આધુનિક ભાષાઓનો ત્‍હેમની માતૃભાષાઓથી, એટલે સંસ્કૃત અને મૂલપ્રાકૃત ભાષાઓથી, પૂર્ણ વિચ્છેદ થવા નથી પામ્યો. ઇસવીસન પૂર્વે ચોથા સૈકાથી ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકા સુધીમાં ગ્રીક, શક, આભીર, કુશન, હૈહય, ગુર્જર ઇત્યાદિ લોકસંઘના ઓઘ પર ઓઘ ભરતખંડમાં આવ્યા તે સર્વે સતતનિવાસને અર્થે આવ્યા અને ભારતવર્ષના વિશાલ પ્રજાસાગરમાં મળી જઈને તદ્રૂપ થયા. વૈદિક સંસ્થાઓનો વિમર્દ અને વિપ્લવ કરવા પૂરતું હેમનું પ્રાબલ્ય ન્હોતું એ ખરું. પરંતુ દેશની પ્રજા ઉપર પોતાના લક્ષણવિશેષની છાપ કાંઇક અંશે પણ એ ન પાડે એ કલ્પના સંભવતી નથી. અને, તેઓ પોતાની ભાષા પાછળ મૂકીને આવ્યા હોય એ અશક્ય હોઈને, આટલું તો અત્યંત સંભવિત છે કે જે દેશોમાં છેવટે તેઓ ઘર કરી રહ્યા તે દેશોની (ધાર્મિક અને અન્ય પ્રકારની રૂઢિયો ઘણીએ વાર સ્વીકારતા તેમ) ભાષાઓ પોતે સ્વીકારી તે છતાં એ એ ભાષાઓને પાછા પોતે પણ કેટલાક સંસ્કારો અર્પ્યા, જે અત્યારે સ્પષ્ટ રીતે દૃગ્ગોચર નથી થતા.

ઉપરના અવલોકનમાં મુસલમાનસમયનો ત્યાગ ઉદ્દેશપૂર્વક કર્યો છે; મુસલમાનોની આપણી ભાષાપર થયેલી અસર સ્વરૂપમાં અને વ્યાપકતામાં વિશિષ્ટ પ્રકારની છે.

પૂર્વગત અવલોકનમાં મુસલમાનસમયનું મ્હેં વિવર્જન કર્યું છે તે સહેતુક છે. મુસલમાનોના સંસર્ગથી આપણી ભાષાઓ જે સંસ્કાર પામી તે, સ્વરૂપમાં તેમ જ વ્યાપકતામાં, ત્‍હેમની પૂર્વે આવી વશેલી જાતિયોએ અર્પેલા ભાષાસંસ્કારથી અન્ય પ્રકારના જ હતા. એ પ્રસંગે અન્યોન્યના સંસર્ગમાં આવેલી જાતિયો સંપૂર્ણ સંમિશ્રણ પામીને અન્તે, દ્રવ્યોના રાસાયનિકસંયોગમાં બને તેમ, સર્વાંશે એકરૂપ બની; જ્યહારે, મુસલમાન લોકો હંમેશને માટે આવી વશ્યા તો પણ ત્‍હેમનો હિંદુપ્રજાઓની સાથે પૂર્ણ સંકર તો થયો જ નહિ, પરંતુ એ પદાર્થનું દરેકનું સ્વરૂપ દર્શાવી આપતું સામાન્ય મિશ્રણ બને ત્‍હેવું જ સંમિશ્રણ માત્ર થયું. હેનું પરિણામ એ આવ્યું કે ફારસી અને અરબી ભાષાઓમાંથી ઘણા એ શબ્દોનો આપણી ભાષાઓમાં પ્રવેશ થયો તો પણ આપણી ભાષાઓનું સ્વરૂપ તો અવિકૃત જળવાઈજ રહ્યું. આપણી ભાષાઓની પ્રયોગરૂઢિયોમાં, વ્યાકરણમાં, કે હેના સ્વરૂપસાધક ઘટનામાં મુસલમાન સંસર્ગથી કાંઈ પરિવર્તન થયેલું જણાતું નથી આ પ્રમાણે ગુજરાતીમાં (અને બીજી અર્વાચીન ભાષાઓમાં) સંખ્યાબંધ ફારસી અને અરબી શબ્દો સામાન્ય પ્રચારમાં જોઇયેછિયે; જેવા, કે, શહેર

नजीक, अवाज, नगारूं, अलबत्त, बिलकुल, कुल, बेशरम, शरम, कलम, काजी, दरवाजो, दरकार, गरज, बीमार, વગેરે વગેરે.

માત્ર એક અપવાદ છે; સંયોગી અવ્યય કે ફારસીમાંથી આવ્યોછે.

પરંતુ આ શબ્દો ફક્ત ભાષાના બહિરંગમાં પ્રક્ષિપ્ત થયાછે, હેના આંતરસ્વરૂપને અસર નથી કરતા. ફક્ત એક જ ન્હાનો સરખો શબ્દ અપવાદરૂપ છે; સંયોગી અવ્યય કે કદાચ ફારસીમાંથી આવ્યો હોય હેવો સંભવ છે. रामे सीताने कह्युं के त्हमे वनमां आवशो नहिं હેવાં વાક્યોમાં, હંમેશાં નહિ તો વખતો વખત, આપણે એ શબ્દ વાપરિયેછિયે. के ની જગ્યાએ વપરાતો પ્રાચીનતર શબ્દ जे છે; હેનું મૂળ સંસ્કૃત यत् શબ્દ છે, જે હજીએ કાગળ ખત વગેરે લખવાની પ્રચલિત પ્રણાલીમાં जत રૂપે જળવાઈ રહ્યોછે; જેમ કેઃ—

(૧) जत लखवा कारण ए छे जे;

(२) हस्ताखराण दतवा जत;

(મૂળ સંસ્કૃત हस्ताक्षराणि दत्वा यत्);

[ઉદાહરણ (૧) માં जतની પ્હેલાં હાવા કેટલાક પ્રાસ્તાવિક શબ્દો મૂકાયછેઃ—पूज्याराधे अनेक शुभ उपमा जोग तीर्थरूप श्री—(अमुक)—जोग (जोग=योग्य, અહિંયાં "પ્રતિ"ના અર્થમાં). અહિંયાં ઉત્તરવાક્યની સાથે સંબંધ ધરાવતા પૂર્વવાક્ય વિના જ એકદમ जतથી લેખપ્રારંભ થાયછે. હાવા રૂઢિસિદ્ધપ્રયોગો અન્ય ભાષાઓમાં પણ માલુમ પડેછે; દાખલા તરીકે, અંગ્રેજીમાં વિજ્ઞપ્તિપત્ર જેવા લેખોમાં દરેક પારાગ્રાફના આદ્ય શબ્દ તરીકે "that" મૂકવામાં આવેછે.

ઉદાહરણ (૨) માં जत પ્હેલાં लखी आपुंछुं એમ, કે હેવા અર્થનો કાંઈક, શબ્દ અનુક્ત રહેછે.]

મરાઠીભાષામાં પણ कीं અને जें નો હેવો જ પ્રયોગ થાયછે.

(૧) आपण सांगितलें कीं तें शक्य नाहिं.

(૨) अर्ज करितो ऐसा जे.[८]

પરંતુ ગુજરાતી केની સંસ્કૃત किम्માંથી વ્યુત્પત્તિ સાધવી તેટલી જ શક્ય છે; પ્રશ્નસૂચક અર્થનું કેવલોપન્યાસસૂચક અર્થરૂપે વિવર્તન સહજ થાય એમ છે. જેમ કે रामे कह्यु—किम् ? (એટલે કે शुं कह्युं ? आ) ઇત્યાદિ.

હાવા મનોવ્યાપારને પરિણામે किम् શબ્દ केમાં રહેલો શુદ્ધ ઉપન્યાસસૂચક અર્થ રહેલાઇથી પામે. .માટે, केની ફારસીમાંથી વ્યુત્પત્તિ અને તે વિષેના વિવેચનને સ્વીકારવામાં આ અત્યન્તશક્ય વૈકલ્પિક વ્યુત્પત્તિના પક્ષથી ઉત્પન્ન થતી મર્યાદા રહેવી જોઇયે હેવી દલીલ કરી સકાય ખરી. મરાઠી શબ્દ

૮. जें નો હાવો પ્રયોગ અરજી જેવા આચારવિહિત લેખોમાં જ થાયછે. અને कीं સામાન્ય પ્રચરિત ભાષામાં વાપરાયછે.

સ્વીકારી સકાય, અને ફ઼ારસી અસરનો અભ્યુપગમ આ શબ્દપરત્વે સુખેથી તજી સકાય, હેવો પ્રતિપક્ષ ઉપપત્તિવિહીન નહિં ગણાય.

પરંતુ ફ઼ારસીની અસર સ્વીકારવાના પક્ષમાં પૂર્વોક્ત સર્વ દલીલોને દબાવે હેવી દલીલો છે. એ દલીલો સંક્ષેપતઃ આપીશું:—

કે ફ઼ારસી ભાષામાંથી આવ્યો એ પક્ષનું સમર્થન કરતાં પ્રમાણો.

(ક) ભાષાવિકાસના ક્રમમાં કોઈપણ સમયે સંસ્કૃતમાં किम् કે અન્ય કોઈ પ્રશ્નસૂચક શબ્દ સંયોજકને સ્થાને "कि" (ગુ૦) ના અર્થમાં યોજાયેલો જાણ્યો નથી. સંયોગ દર્શાવવાને સંસ્કૃતમાં यद् इति નો અથવા यथा इति નો કે यद् એકલાનો પ્રયોગ થતો.

આ વસ્તુસ્થિતિ ખરેખર વિલક્ષણ જેવી છે; ખાસ એટલા માટે કે પ્રશ્નદ્યોતક શબ્દનો હેવો પ્રયોગ અસાધારણ તો ન્હોતો જ હેવું ભાષાઓના તુલનાત્મક અભ્યાસપરથી ઉપલબ્ધ થાયછે. આપણે ઉપર જોઈ ગયા છિયે તેમ ફ્રેન્ચ ભાષાનો સંયોગી અવ્યય que ની અને લૅટિનના quod ની પૂર્વાવસ્થા પ્રશ્નદ્યોતકરૂપ હતી. ફ઼ારસી કેનો પણ દ્વિવિધ અર્થ છેઃ પ્રશ્નસૂચક (સર્વનામરૂપે) અને સંયોજક (અવ્યયરૂપે); અને હેમાંનો આદ્ય-પ્રશ્નસૂચક-અર્થ અન્યનો બીજભૂત છે. મનોવ્યાપારની હેવા જ પ્રકારની પૃથક્ક્રિયા કરવાથી ગુજરાતી કે અને મરાઠી કીંના ઉદ્ભવપર પ્રકાશ નાખી સકાશે-સંસ્કૃત किम्માંથી કે ફ઼ારસી કેમાંથી ગમે તે વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારિયે તો પણ. અન્તરાય માત્ર એટલો જ છે કે સંસ્કૃતમાં किम् નો દાવો પ્રશ્નાર્થ અને સંયોગાર્થ ઉભયરૂપ પ્રયોગ નથી થતો. આ સ્થિતિમાં ગુજરાતી કે અને મરાઠી કીંનો સંસ્કૃત किम्માંથી ઉદ્ભવ થયો એમ સ્વીકારવું સપ્રમાણ ગણાય કે નહિં? સપ્રમાણ ગણાય એમ હું તો નથી માની સકતો;-પછી કદાચ એમ હોય, કે સંસ્કૃત મૂળમાં સંયોગી તરીકે વપરાતો ન હોવા છતાં किम् શબ્દને ગુજરાતી અને મરાઠી ભાષાઓમાં-તેમ જ બંગાળીમાં પણ कि (=કે) છે તેથી હેમાં પણ-લાવી મુકી પછી બળથી સંયોજક તરીકે ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યો હોય, તો જુદી વાત. પરંતુ આમ માનવાને કાંઇ પણ પ્રમાણ નથી એ નીચે દર્શાવેલા કારણ (ग) પરથી સમજાશે.

(ख) ઉપર (ક)માં જ પ્રસંગતઃ જણાવ્યું તેમ ફ઼ારસી કેના બંને અર્થ થાયછે, પ્રશ્નદ્યોતનનો અને સંયોગદ્યોતનનો. જૉહ્ન્સનની ફ઼ારસી-અંગ્રેજી ડિક્શનરીમાં નીચે પ્રમાણે આપ્યુંછે;—

ﻛﻪ *Ki*[११] who? what? which? ... that ...(कि[११]–કોણ? શું? કિયું? કે) તાત્પર્યદર્શક તરીકે, નિવેદન કરતાં કરતાં બોલનાર પાત્રનાં

११ અંગ્રેજીમાં ki આપેલુંછ પણ વસ્તુતઃ હેનો ઉચ્ચાર ke (કે) થાયછે.

આ પછીના એક વ્યાખ્યાનમાં હું દર્શાવીશ કે આ ગુજરાતી ભાષા વિ. સ. ૧૫૦૦થી જરાક જ અગાઉના સમયમાં વપરાતી. પૂર્વોક્ત ગ્રન્થનો હસ્તલેખ વિ. સં. ૧૫૯૭ માં લખાયોછે હેવું હેના ઇતિવચનપરથી જણાયછે. આ હસ્તલેખ ઇ. સ. ૧૯૧૩ના સપ્ટેમ્બરમાં મિ. બેહેરામ ગુર અંકલેસરિયાએ હેમને મકાને મને બતાવ્યો હતો.

ઉપર આપેલા ઉતારામાંથી આપણે અત્યારે માત્ર મઇ પૂછઇઉં જત એટલા જ શબ્દોપર લક્ષ રાખવાનું છે; અને હેમાં 'that'ના અર્થમાં સંસ્કૃત यत् માંથી નીકળેલો जत શબ્દ—આધુનિક ગુજરાતીનો जे-વપરાયોછે, કે નહિં.

(૨) ઊપર પુછેઉ જે કેતલાએક પ્રકાર-વગેરે.

(૩) તે જે પુછેઉ જે આહારે મનસિ અરથિ જે તેજ વિકરેઉ છિ॥

(૪) વલતો ઊતર એ જે આહારે મનછિ તેની વિક્રાંત જે તેજ છિ-વગેરે.

(૫) જે કહેઉ જે સમર્થ નહીં કરવાનિ પછિ.

(૬) जे में दीठूं जे प्रथ्वीना लोकसूं संवाद.

(૭) जु वो बोले जे वरोधी आधी नरोध प्रभूतं दाणूं.

(૮) जु कोए इम केहे जे रहुं तथा पाडवूं कीधुं छे વગેરે

(૯) बीजू ए छे जे पावनां कणीर सघलि कामनस्य ॥ ० ॥"

(પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષાંતર સહિતના સ્કન્દ ગુમાની ગુજાર નામના પારસી ગ્રંથના સંસ્કૃત ભાષાંતરમાંથી) ઉપર આપેલાં ઉદાહરણોમાંનાં નંબર (૨) થી (૫) પોજકે k9 હેવી નિશાનીથી ચિહ્નિત કરેલા હસ્તલેખમાંથી લીધાંછે; હેને અન્તે ઇતિવચન નથી, અને તારીખ પણ નથી; પણ ગુજરાતી અંશની ભાષા વિ. સં. ૧૮૦૦ પછીના સમયની હોય એમ જણાયછે. એ સમય પ્હેલાંના સૈકાઓમાં દેશની મૂળ ગુજરાતીમાંથી જે ભાષા પારસીઓએ અવિકૃતરૂપે સ્વીકારી હતી તે આ લેખમાં થોડી ઘણી પણ વિકૃત થયેલી જણાયછે, આજ કાલ એથી બહુ વધારે પ્રમાણમાં સ્વચ્છન્દે થાયછે તેમ. નં. (૬) ને (૯)નાં ઉદાહરણો k10 હેવા ચિહ્નવાળા હસ્તલેખમાંથી લીધાંછે; એ હસ્તલેખની ભાષા શુદ્ધતર જળવાઇછે; પણ વિ. સં. ૧૭૫૦ પછીના સમયની હોય એમ જણાયછે.

ટિપ્પણઃ—આ બીજા હસ્તલેખમાં માત્ર એક જ સ્થળે મ્હેં जे ને બદલે के વપરાયેલો દીઠોછેઃ जु कोए इम बोलि के વગેરે. પરંતુ એ જ લેખમાં जे આટલી બધી વાર વપરાયેલોછે એ જોતાં, એક જ સ્થળે થયેલો આ केનો પ્રયોગ શંકાસ્પદ છે અને લેખક કે અન્ય કોઇના પ્રમાદનું પરિણામ છે એમ માનવાની મ્હારી વૃત્તિ થાયછે.

---

૧૩ હસ્તલિખિત પુસ્તકની પારસી પંચાયતના ટ્રસ્ટીઓએ બ્હાર પાડેલી એરવદ રાહેરિયારજી ડી. ભરૂચાવાળી પ્રસિદ્ધિનાં પૃષ્ઠ ૮૨, ૭૪, ૭૫, ૭૬, ૭૮, જુઓ.

મૂળ વચનો આપવા માટે વાક્યના પ્રારંભમાં કેનો પ્રયોગ મ્હોળો થાય-છે.[૧૨] જેમકે

मालिक, आबिदेरा पुर्सिद् के अवकाति, अज़ीज़त् चि गुन मि गुज़रद्.

'રાજાએ કોઈ સાધુ પુરુષને પૂછ્યું શું?

"ત્હારા અમૂલ્ય કલાકો કેમ પસાર કરેછે?" માટે હેનું ભાષાંતર "અને કહ્યુ, તે નીચે પ્રમાણે, तथया" એમ થઈ સકે.

हयरान मान्दद् के अया चि चीज़ अस्त.

"તેઓ આશ્ચર્યજડ થઈ ઊભા, (અને કહ્યુ) કે 'અરે શુ થયુ?'"

એ ડિક્શનરીનો કર્તા પણ સયોજકાર્થે પ્રયોગનું લગભગ મ્હેં કર્યું છે ત્હેવુ જ પૃથક્કરણ કરેછે, અને પ્રશ્નાર્થ પ્રયોગને હેનો પૂર્વગામી–હેનો બીજભૂત–ગણેછે, એ અત્ર જાણુવા જેવુ છે દેખીતો માત્ર આટલો ભેદ છે કે એ હેને તાત્પર્ય-સૂચક અવ્યય કહેછે. પરંતુ અન્તિમ અવસ્થા વ્યાકરણદષ્ટિયે સયોગી અવ્યયની છે, તોપણ હેણે કરેલું પૃથક્કરણ પ્રયોગના મૂળ પર્યન્ત પહોચેછે અને એ અવ્યય વપરાવા છતાં એ યથાશ્રુત રચના શા કારણે જળવાઇ રહેછે એ દર્શાવેછે આ સ્થળે આટલુ કહેવુ જોઇયે કે ફારસીમા કેનો આ પ્રયોગ સયોગી અવ્યય (that)નો તુલ્યકોટિક ગણી સકાય એમ છે, કારણ કે એ કહેવાયછે પણ काफ़्-ए-मार्फ़त, એટલે કે ઉપન્યાસાર્થક, સબધક, કે મધ્યસ્થ काफ़् (કવર્ણ).

છેવટ, (ગ)—આ કારણ સર્વથી વધારે ગૌરવયુક્ત છે–મુસલમાન સમયની અસર દઢ થઈ તે પૂર્વેનું પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય અવલોકીશુ તો આ વાત અવશ્ય બ્હાર આવશે કે 'that' (સયોગી)ના અર્થમા કેનો પ્રચાર હતો જ નહિ. હેવા સાહિત્યમાથી થોડાંક પ્રકારદર્શક ઉદાહરણ આપીશ –

(૧) अह अप्रच्छं यत् अस्या तनउ । ना । किं पातक कृत यत् (तू અહિંયાં ક્ષીણ થયેલ છે.) आत्मना एव महान् दु षहतर निग्रह क्रियते ।

मइ पूछइउ जत ईह स्त्रीतणि । तनउ । शरीरइ कइसऊ पातक कीधउ । जीणइ । पापकरी । आरमारहिं इसउ दोहिलउ निग्रह कीजइ अछि ।

(नर्दो ग्विरा के अर्दा विराफ નામના પારસી ગ્રન્થના સંસ્કૃત ભાષાંતરમાંથી; તે સમયે પ્રચલિત હતી ત્હેવી ગુજરાતી; ભાષામા હેનું પરિવર્તન પણ હેમાં આપ્યુંછે)

---

૧૨ આટલું લક્ષમા રાખવુ જોઇયે કે જો કે આ ઉતારામાં પૂછાએલો પ્રશ્ન યથાશ્રુત નિવેદનની રચનામા આપેલોછે તો પણ કે શબ્દ–અંગ્રેજીમા વિકૃત નિવેદનની રચના જોડે જ વપરાતા 'that,' શબ્દની કોટિમા રહેલો કે શબ્દ–વાક્યના આદિમ વપરાયેલ છે, આ પ્રમાણે વાક્યરચના અંગ્રેજીમા બદલાયછે પણ ફારસીમા કે શબ્દના પ્રયોગથી નથી બદલાતી ગુજરાતીમાં પણ કે વપરાતા છતા રચના યથાશ્રુત જ રહેછે

આ પછીના એક વ્યાખ્યાનમાં હું દર્શાવીશ કે આ ગુજરાતી ભાષા વિ. સ. ૧૫૦૦થી જરાક જ અગાઉના સમયમાં વપરાતી. પૂર્વોક્ત ગ્રન્થનો હસ્તલેખ વિ. સં. ૧૫૦૭ માં લખાયોછે હેવુ હેના ઇતિવચનપરથી જણાયછે. આ હસ્તલેખ ઇ. સ. ૧૯૧૩ના સપ્ટેમ્બરમાં મિ. બેહેરામ ગુર અંકલેસરિયાએ હેમને મકાને મને બતાવ્યો હતો.

ઉપર આપેલા ઉતારામાથી આપણે અસારે માત્ર मइ पूछइउं जत એટલા જ શબ્દોપર લક્ષ રાખવાનું છે; અને હેમાં 'that'ના અર્થમાં સંસ્કૃત यत् માંથી નીકળેલો जत શબ્દ–આધુનિક ગુજરાતીનો જે–વપરાયોછે, કે નહિં.

(૨) ઊપર પુછેઉ જે કેતલાએક પ્રકાર–વગેરે.

(૩) તે જે પુછેઉ જે આહારે મનસિ અરથિ જે તેજ વિકરેઉ છિ॥

(૪) વલતો ઊતર એ જે આહારે મનછિ તેની વિકાત જે તેજ છિ–વગેરે.

(૫) જે કહેક જે સમર્થ નહીં કરવાનિ પછિ.

(૬) जे में दीठूं जे प्रथ्वीना लोकसू सवाद.

(૭) जु को बोले जे वरोघी आघी नरोघ प्रभूतं दाणू.

(૮) जु कोए इम केहे जे हहुं तथा पाडवू कीधुं छे વગેરે

(૯) बीजू ए छे जे पापना कर्णोर सघलि कामनस्य ॥ ० ॥"

(આચીન ગુજરાતી ભાષાંતર સહિતના स्कन्द गुमानी गुजार નામના પારસી ગ્રંથના સંસ્કૃત ભાષાંતરમાથી) ઉપર આપેલાં ઉદાહરણોમાંનાં નમર (૨) થી (૫) યોજકે L9 હેવી નિશાનીથી ચિહ્નિત કરેલા હસ્તલેખમાંથી લીધાંછે; હેને અન્તે ઇતિવચન નથી, અને તારીખ પણ નથી; પણ ગુજરાતી અંશની ભાષા વિ. સં. ૧૮૦૦ પછીના સમયની હોય એમ જણાયછે. એ સમય પ્હેલાંના સૈકાઓમા દેશની મૂળ ગુજરાતીમાંથી જે ભાષા પારસીઓએ અવિકૃતરૂપે સ્વીકારી હતી તે આ લેખમાં થોડી ઘણી પણ વિકૃત થયેલી જણાયછે, આજ કાલ એથી બહુ વધારે પ્રમાણમાં સ્વચ્છન્દે થાયછે તેમ. નં. (૬) ને (૯)નાં ઉદાહરણો K10 હેવા ચિહ્નવાળા હસ્તલેખમાંથી લીધાંછે; એ હસ્તલેખની ભાષા શુદ્ધતર જળવાઇછે; પણ વિ. સં. ૧૭૫૦ પછીના સમયની હોય એમ જણાયછે.

ટિપ્પણ–આ બીજા હસ્તલેખમાં માત્ર એક જ સ્થળે મ્હેં जे ને બદલે के વપરાયેલો દીઠોછેઃ जु कोए इम बोलि के વગેરે. પરંતુ એ જ લેખમાં जे આટલી બધી વાર વપરાયેલોછે એ જોતાં, એક જ સ્થળે થયેલો આ केનો પ્રયોગ શંકાસ્પદ છે અને લેખક કે અન્ય કોઇના પ્રમાદનું પરિણામ છે એમ માનવાની મ્હારી વૃત્તિ થાયછે.

---

૧૩ ઉપરિલિખિત પુસ્તકની પારસી પંચાયતના ટ્રસ્ટીઓએ બ્હાર પાડેલી એરવદ સહેરિયારજી ડી. ભરૂચાવાળી પ્રસિદ્ધિનાં પૃષ્ઠ ૮૨, ૭૪, ૭૫, ૭૬, ૭૮, જુઓ.

જગતમિત્તર નામના એક પારસી ગુજરાતી પત્રમાં નીચેનાં સૂચક વચનો છેઃ—

(૧) કહેવા લાગો જે (પૃ. ૨૫૭)	(૩) હોકમ કીધો જે (પૃ. ૪૩)
(૨) ચ્હીએત્ર જે (પૃ. ૨૯૩)	(૪) હેહું ધારેઆમાં આવેચ જે (પૃ. ૫) વગેરે.

આ પત્ર ઇ. સ. ૧૮૫૦નું છે, અને આ મુદ્દાપર સારો પ્રકાશ પાડેછે.

પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં કે માટે તપાસ; હેમાં કે જડતો નથી.

હવે આપણે પ્રાચીન સાહિત્યમાંની હિંદુ ગુજરાતી ભાષામાં આ કે હતો કે નહિ ત્હેની તપાસ કરિયે. આ સંયોગી અવ્યય કે પદ્યમાં મળવો મુશ્કેલ છે એ વાત સ્મરણમાં રાખીને આપણે ગદ્યરૂપ સાહિત્યમાં જ હેની ખોળ કરીશું; અને એટલા પૂરતી આપણી મુસીબત વધશે, કારણ કે પ્રાચીન સાહિત્યનો મ્હોટો અંશ પદ્યરૂપે છે અને ગદ્ય તો સાધારણ રીતે બહુ જૂજ છે. વળી કાવ્યમાં લાલિત્યવૃદ્ધિ કરવા અને કવિતાનું રૂપલાઘવ જાળવવા કવિ હાવા સંયોગી અવ્યયોનું વિવર્જન જ કરશે. ઉદાહરણ તરીકે કોણ કહે કે, અથવા જે, કાનૂડો કૂડો હેના કરતાં

કોણ કહે કાનૂડો કૂડો ગ્હેનયું બોલ ન બાળ ।[૧૪]

એ રચના કવિને વધારે ગમશે. આ વાત લક્ષમાં રાખીને જ મ્હેં પારસી સાહિત્યમાંથી ઉદાહરણો લીધાંછે; કારણ કે એ સ્વતન્ત્ર સાક્ષ્ય પૂરેછે—પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાંના જૈન સંપ્રદાય જેવા કોઈ અમુક સંપ્રદાયની હેની ઉપર અસર થઈ હોવાનો સંભવ નથી. તે ઉપરાંત, વિક્રમ સંવતના ૧૫મા અને ૧૬મા સૈકાઓનું પારસી સાહિત્ય હિંદુઓની ભાષાશૈલીનું સંપૂર્ણ અનુકરણ કરેછેઃ ત્હાર પછીના સમયમાંના પારસી સાહિત્યમાં ગુજરાતી ભાષાનો જે'વો નિરંકુશ ને સ્વચ્છન્દી પ્રયોગ થયેલો જણાયછે ત્હેવો એ સૈકાઓમાં નથી થયો. આ કારણે ઉપર આપેલાં ઉદાહરણોનું સાક્ષી તરીકેનું ગૌરવ અધિકતર બનેછે.

પરંતુ પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્યમાં કરેલી ખોળ તદ્દન નિષ્ફળ નહિં નીવડે. કેટલાક ઉતારાઓ નીચે આપુંછુંઃ—

(૧૦) તેહ મણી દેવતા આરાધી પાસા પામી સ્વર્ણથાલ મરી જુવટઇ વઇઠુ । જે વે મઝનઇં જીપઇ તે થાલ સોનૈઇએ મરિઉં લિઊ.

(મેરુ સુન્દરના પુષ્પમાળપ્રકરણમાંથી; નકલ વિ. સં. ૧૫૨૯ ની સાલમ કરેલી છે; નર્મકોશની પ્રસ્તાવનામાં ગ પૃષ્ઠે હેમાંથી ઉતારો આપેલોછે.)

અહિંયાં મણીની અને તે પછીના વાક્યની વચ્ચે સંયોગી અવ્યય મૂકયું જ નથી એ લક્ષમાં રાખવાનું છે. પ્રાચીન સાહિત્યમાં હેવો જ પ્રચાર હતો એ સ્પષ્ટ છેઃ—

---

૧૪ રેવાશંકર, જુનાગઢનો નાગર, મૃત્યુકાળ આશરે ઇ. સ. ૧૮૩૭.

तेने पिताये कह्यु ( ) तारो स्वयंवर करिये. ना पिता हुं तो देवांशी वर इच्छुं छुं. राजा केहे ( ) आपण मनुष्यने घेर देव वरवा केम आवे ए मनोर्थ ते मिथ्या धरवो. कन्या केहे ( ) एटलो पोण ( ) जेणे कनकपुरी जोई होए तेने हुं वरुं. राजा केहे ( ) तेनी भाल केम जणाशे. कन्या केहे [ ] पुरमां पाट फेरवो.

(નર્મદાશંકરે વિક્રમ સંવતના ૧૯મા સૈકાની ભાષાના ઉદાહરણ તરીકે આ ઉતારો આપ્યોછે; નર્મકોશ પ્રસ્તાવના પૃ. ૬.)

આ ઉતારામાં મ્હેં કૌંસ વચ્ચે ખાલી જગ્યા મૂકીછે ત્હાં ત્હાં અર્વાચીન પદ્ધતિયે કે મૂકવો પડે.

ટિપ્પણઃ—જે કે महानइं जीपइ હેમાં કે છે તે આપણે ખોળિયેછિયે એ સંયોગી અવ્યય કે નથી. કાં તો એ જે को ને સ્થાને લેખનપ્રમાદથી મૂકાયોછે અથવા તો એ को (=कोइ) ના જેવું સર્વનામ છે.

(૧૧) तेनी टोल करीने लोके शीखव्युं तुं जईने केहेनी जे कनकपुरी में जोई छे.

(નર્મકોશમાંથી; ઉપર આપ્યો છે તે જ ૧૯મા સૈકાના ઉતારામાંથી.)

(૧૨) एक मनोहरानामा गोपीजन छे तेहेने मंदिर कोइ एक स्त्रीनें त्यां रात्य रमीने प्रभु पधारया ते अन्य स्त्री संबन्धना चिन्ह जोईने-ते स्त्री कहे छे जे हे नाथ पर जे बीजी रहेनी पलका जे सज्ज्वा—વગેરે.

(નર્મકોશની પ્રસ્તાવનાનાં પૃ. ૬ પર આપેલા ૧૯મા સૈકાના કાળના ઉતારામાંથી.)

દયારામના ગદ્યમાં જણાતું કે અને જેનું સંમિશ્રણ.

"Milestones in Gujaráti Literature" નામના ગ્રંથમાં ૨૫૨મે પૃષ્ઠે રા. રા. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરીએ, કવિ દયારામે પોતાના સતસૈયા પર લખેલી ગદ્યરૂપ ટીકામાંથી કેટલાક અંશ આપ્યાછે ત્હેમાં જેને બદલે કેનો સંયોગી અવ્યય તરીકે પ્રયોગ થએલો જોઇએછિયેઃ—

" ते पोतानी सखी प्रत्ये पोताना मेहतापनुं दुःख कहे छे के अली मारा विरहनी व्यथा—વગેરે "

હવે ઉપર આપેલો ઉતારો ૧૨મો પણ દયારામની સતસૈયાપરની ટીકામાંથી લીધોછે (દુહો ૧૮૦મો[૧૫]) હેમાં જે વાપર્યોછે અને રા. રા. ઝવેરીવાળા ઉતારામાં કે વાપર્યોછે, એ દેખીતા વિરોધનું કારણ આપવું દુષ્કર લાગશે. રા. રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીએ આપેલા ઉતારામાં કે છે તે ભૂલથી ન મૂકાયો હોય તો પછી હેવું સહજ અનુમાન થઈ સકે કે ૧૯મા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં સંયોગી અવ્યય જે લુપ્ત થવા લાગ્યો હતો, (દયારામનો

૧૫ प्हौरन पर पलकान किय अलिक सोंह कित खात ।
पेखों पगि पल पीक निक साचि कहो कछु प्रात ॥ सतसैया १८०

સમય વિ. સં. ૧૮૨૪ જન્મકાળથી ૧૯૦૮ મૃત્યુકાળ), અને જે ને કેની પરસ્પર સ્પર્ધા ચાલી રહી હતી—જેનું અંતિમ પરિણામ કેના વિજયરૂપ આવ્યું. વળી આ પણ લક્ષમાં રાખવું જોઇયે કે વર્તમાન સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં, કેના વિજયકાળમાં પણ, જ્યહાં ફારસીની અસર ન્હોતી જ પ્હોંચી અથવા તો જ્યહાં ધર્મભાવનાને કારણે હેનો ખતથી બહિષ્કાર કરવામાં આવતો હતો હેવાં મંડળોમાં, પ્રાચીનતર સંયોગી અવ્યય જેનો પ્રચાર પ્રબળતર હતો. આ કારણે, વિ. સં. ૧૮૮૬ મા સહજાનન્દ સ્વામીનું અવસાન થયું ત્યહાર પછી જ રચાયલા વચનામૃતમાં સર્વત્ર જે વપરાયેલો જોઇએછિયે; ઉદાહરણ તરીકે (૧) પછે મુક્તાનન્દ સ્વામીયે પ્રશ્ન પુછ્યું જે કામક્રોધ ઇત્યાદિ

(૨) પછે શ્રીજિમહારાજ યોલ્યા જે હું દેહ નહિ ઇત્યાદિ.

• દયારામના સતસૈયા વિષે તર્કને આશ્રયે રહેવાની જરૂર નથી. હેની ટીકામાં ઉપરઉપરથી જોઈ જતાં જ માલૂમ પડેછે કે જેનો બ્હોળો પ્રયોગ થયોછે અને કે નો પ્રયોગ પણ બ્હોળો તો છે પરંતુ જેનાથી ઓછો;[૧૬] કેટલેક સ્થળે (જેમકે ૯૭, ૨૧, ૫૮, ૫૭૫, ૬૪૫, ૬૫૧મા દુહાપરની ટીકામાં) કેનો સ્વતન્ત્ર સંયોગી અવ્યય કરતાં એ કે एम કે હેવું જોડે સાપેક્ષ શબ્દરૂપે વધુ પ્રયોગ છે; જેનો પણ હેવો પ્રયોગ છે (દુહા ૧૫૯ ની ટીકા જુઓ); ઉદાહરણોઃ—

प्रेमनुं यल हेवुं अतुल्य छे के;
ते एम कहे छे के;
हेवुं निश्चे न मले के;
एम कहे छे जे.

પરંતુ જ્યહાં સંયોગી અવ્યયનો દેખીતી રીત્યે સ્વતન્ત્ર પ્રયોગ થયો હોય ત્યહાં પણ હાવી સાપેક્ષતા વ્યંગ્યરૂપે હોયછે જ. राजा योल्यो के એટલે વસ્તુતઃ राजा एम मोल्यो के.

તો પણ મ્હારે આટલું કહેવું જોઇયે કે રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીવાળા (૨૪૫ મા દુહાપરની ટીકામાંના) ઉતારામાં, ગુજરાતી પ્રેસ પ્રકાશિત કરેલાં દયારામનાં

---

૧૬ નીચેના દુહાઓ પરની ટીકામાં જે દૃષ્ટિયે પડેછે. ૧૭, ૨૭, ૩૦, ૭૩, ૭૮, ૮૩, ૮૭, ૮૮, ૯૦, ૯૬, ૯૯ (બે સ્થળે) ૩ ૧૦૦, ૧૦૬, ૧૪૪, ૧૫૨, ૧૫૩ (બે સ્થળે), ૧૫૪, ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૭૨, ૧૭૬, ૧૮૨ (બે સ્થળે), ૨૨૯, ૨૩૨, ૨૪૨, ૨૪૫, ૨૭૬, ૨૮૪, ૨૮૭, ૨૯૩, ૫૩૮, ૫૪૫

નીચેના દુહાઓપરની ટીકામાં કે દૃષ્ટિગોચર થાયછે. ૮૭, ૯૭, ૧૬૮, ૧૭૧ (એક વાક્યમાં ત્રણવાર), ૧૮૨, ૨૨૪, ૨૨૭, ૨૩૦, ૩૨૨, ૫૮૪ (બે વખત), ૫૮૭ ૭૨૧ (બે વખત).

આ નોંધ યદૃચ્છાએ ચૂંટી કાઢીછે અને પૂર્ણ નથી.

કાવ્યોની ૪થી આવૃત્તિમાં જે છે, જ્યહારે ૩ જી આવૃત્તિમાં કે છે. આ ટીકામાં જે અને કે બનેનો આટલો વ્હોળો પ્રયોગ થયોછે એ જોતાં દયારામના સમયમાં જે અને કેનો સમકાલીન પ્રચાર હતો એ વિશે કાંઈ મ્હોટા સશંય રહેવાનું કારણુ નથી; જો કે આ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે કવિ નર્મદાશંકરે ૪ થી આવૃત્તિને પૃષ્ઠ ૨૭૭મે આપેલા ટિપ્પણુ અનુસાર ટીકાના કર્તા તરીકે પ્રસિદ્ધિમાં રણુછોડનું નામ છે, અને તે જ આવૃત્તિના પૃષ્ઠ ૪૪૭ ઉપર મૂળ ગ્રન્થમાં વલ્લભદાસનું નામ છે; જ્યહારે કવિ નર્મદાશંકરના પૂછીના કાળમાં હેવું જ મનાતું આવ્યુછે કે દયારામે જાતે ટીકા લખીછે. પરંતુ આ સશયગ્રસ્ત અવસ્થાની આપણા મૂળ મુદ્દાને કાંઈ અસર નથી પ્હોચતી, કારણુ કે ઉભય રીતે ટીકા દયારામના સમયમાં લખાઈ એ સિદ્ધ છે.

નિર્ણય, ફારસીની અસરથી મુક્ત પ્રાચીન ગુજરાતીભાષામાંકેનો અભાવ, તે શબ્દ હેના પૂર્વતર સમયમાં વપરાતો, કે મુસલમાન સંસર્ગથી આવ્યો.

આ પ્રમાણે, સયોગી અવ્યય કેનો પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રચાર ન્હોતો હેવો નિર્ણય કરવાને આપણી પાસે પૂરતું પ્રમાણુ છે; કાં તો कन्या केहे ( ) पुरमां पाट फेरवो એ અને હેવાં વાક્યમાં છે તેમ હેની જગ્યા ખાલી રહેતી, અથવા તો 'that' ને મળતા સયોગી અવ્યય તરીકે વપરાતા સંસ્કૃત यन्માથી ઉદ્ભવેલો જે શબ્દ વપરાતો. સ્ત્રિયોને આધુનિક ભાષાવિકારોની અસર નથી લાગી તેથી ખાસ તેઓ જ વાપરેછે ત્હેવી કેટલીક ભાષારૂઢિયોમાં ક્વ્હાંક ક્વ્હાંક જેનો પ્રયોગ હજી પણુ થાયછે; જેમ કે मरु जे (=मर्ह कशु जे) માં એ જૂનો જે જોઇયેછિયે અને શું છે જે-? માં પણુ એ જ સયોજક જે છે, રૂઢિના બળે વાક્ય અપૂર્ણું રહેછે અને બાકીનો, (શું છે જે) મારા માઈને ધમકાવોછો ? કે હેવો કાંઈક અર્થ દર્શાવતો અનુક્ત અંશ માની લીધેલો રહેછે. આ ચર્ચાના પરિણામરૂપે નીચે પ્રમાણે નિર્ણયો પ્રાપ્ત થાયછે.-

(૧) ફારસીની અસરથી અસ્પૃષ્ટ રહેલા સાહિત્યમાં ગુજરાતી સયોગી અવ્યય કે પ્રચરિત ન્હોતો; અને (૨) કેની સંસ્કૃત किम् માંથી ઉત્પત્તિ સાધી સકાય ખરી, પરંતુ किम्નો સંસ્કૃતમાં સયોજક પ્રયોગ કદાપિ નથી થયો, અને ભાષામાં થતો સાક્ષાત્ પ્રયોગ જ પરમ પ્રમાણુ છે, એ જોતાં જણાયછે કે જે પ્રાચીનતર સયોગી અવ્યય હતો અને क તો મુસલમાનો સાથેના સંસર્ગ અને ફારસીભાષાની અસરને પરિણામે પ્રવેશ પામ્યો.

ફારસી के પોતે સંસ્કૃત किम्નો સંબન્ધી હોય અથવા હોવાથી જ ઉદ્ભભવ્યો હોય, એ સંભવરહિત નથી; પરંતુ તેમ હોય તો પણુ તે નિઃસંશય પ્રશ્નાર્થ પરત્વે જ હોઈ સકે; સંયોગાર્થ રૂપ સંસ્કૃતમાં અપરિચિત હોઈ એક

તદ્દન નવુંજ અપૂર્વ સ્વરૂપ હતું, એટલે એ ફારસીમાંથી જ આવી સકયું હાય[૧૭]

અન્યપ્રાન્તીય ભાષાઓ સાથે સરખામણી. બંગાળી, સિંધી, મરાઠી

અન્ય અર્વાચીન ભાષાઓમાંની કેટલીએક તરફ નજર કરિયે. બંગાળીમાં कि છે, જેનો અર્થ "કે" તેમ જ "શું" થાય-છે. પરતુ અદ્યાપિ હેમાં જે પણ વપરાયછે. પ્રવાસી નામની પત્રિકાના બંગાળી સંવત્ ૧૩૨૨ ના કાર્તિક માસના અંકમાં પ્રગટ થયેલી શ્રીયુત નગેન્દ્રનાથ સરકારે રચેલી त्याग નામની કથામાં ૭૬ગે પૃષ્ઠે આ પ્રમાણે વાક્ય છેઃ- फल हइल एइ ये (=जे) ઇત્યાદિ. (ફળ થયું એ જે ઇત્યાદિ.) (પરંતુ આ એ તદ્દન સ્વતન્ત્ર સંયોગી અવ્યય નથી પણ પૂર્વગત એની જોડે સાપેક્ષતાથી વપરાયેલું ઇતરેતરાન્વયી સર્વનામ છે.)

સિંધીમાં તે છે તેમ જ જે છે, જેમાંનો પ્હેલો શબ્દ સંસ્કૃત તત્- એટલે તે-(નિર્દેશક)માંથી આવ્યો હશે; અંગ્રેજીમાં પણ (that) (=તે)નો નિર્દેશક અર્થ હેના સંયોજક અર્થનો મૂલભૂત છે.

મરાઠીમાં પ્રાચીન સાહિત્યમાં સંયોગી અવ્યય कीं ઉપલબ્ધ નથી થતો. પ્રાચીનતમ ઉચ્ચકોટિક મરાઠી ગ્રન્થ જ્ઞાનેશ્વરીમાં સર્વત્ર जे નો પ્રયોગ થયો છે. कीं નો ક્યાંએ પણ નહિં. એકનાથે અને શ્રીધરે जे અને कीं ઉભયનો પ્રયોગ શરૂ કર્યો અને એ ઉભયનો સામાન્ય પ્રયોગ શિવાજીના સમયમાં શરૂ થયો એમ જણાયછે. આગળ જતાં जे નષ્ટ થયો. મોરોપન્તે હેનો વિરલતમ પ્રયોગ કર્યોછે. આધુનિક સમયમાં પુરાણીઓ અને પુરાણી રૂઢિને વળગી રહેલા પુરુષો જ जे વાપરેછે.[૧૮]

---

૧૭ હાવી રીતે બ્હારથી આવેલા શબ્દો મૂળશબ્દોને સ્થાનભ્રષ્ટ કરે એ પ્રસગ અપૂર્વ નથી सवार (=ઘોડાસવાર) શબ્દ લઇયે સસ્કૃત अश्ववारमાંથી, હેના યથાસંભવ પ્રાકૃતરૂપ अस्सवारोમાં થઈને (આગળ જતાં असवारो, અને અસ્વરિત આદ્ય પદનો લોપ થતાં सवार એ ક્રમે), એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સાધવી શક્ય છે, અને કેટલાક સાધે પણ છે. પરતુ, सवारनुं જ રૂપાન્તર असवार છે એ જોતાં, કદાચ ફારસી ભાષાએ એ શબ્દ સસ્કૃતમાંથી લીધો હોય તો પણ, ગુજરાતીમાં તો એ સીધો ફારસીમાંથી જ આવ્યોછે એ વિષયે ભાગ્યે જ કાંઈ સંદેહ હોઈ સકે. અન્તરાય આટલો જ છે કે सवार શબ્દ ફારસીમાં, તેમ જ ગુજરાતીમાં, ગમે તે પ્રાણીપર આરોહણ દર્શાવે છે,-ઘોડાસવાર, ઊંટનો સવાર (ફારસી शुतरसवार), ઇત્યાદિ. પરંતુ મૂળ અર્થ (ઘોડાસવાર) લુપ્ત થતાં ગમે તે સવાર હેવો ગૌણઅર્થ અવશિષ્ટ રહ્યો હોય એ સંભવનો આશ્રય લઈ સમાધાન થઈ સકે.

૧૮ આ ઉપયોગી હકીકતને માટે હું રો. દા. ગ. પાધ્યે દ્વારા રાવ બહાદુર પી. એમ. મેહતાજીનો ઋણી છું.

नियुत्तक, महत्तर ઇત્યાદિ નામો, અને દેશની ભાગવ્યવસ્થામાંના विषय, आहार, पथक, स्थली ઇત્યાદિક શબ્દો લક્ષ ખેંચે હેવા છે.[૫]

મ્હેલો વલ્લભી રાજા ભટાર્ક હતો; એ કઈ જાતિનો હતો તે ચોક્કસ જણાયું નથી. ગેઝેટીઅરનો લેખક અનુમાન કરેછે કે એ ગુર્જર હતો; પરંતુ એ ખરેખર અનિશ્ચિત છે, અને એ અનુમાન પ્રબલ પ્રમાણોપર નથી બંધાયું. પરંતુ એ વિદેશીય હતો હેમાં શંકાને અવકાશ નથી.

સિંધની રાજધાની મન્સુરાના[૬] આરબ રાજાએ ઇ. સ. ૭૫૦ થી ૭૭૦ વચ્ચેના સમયમાં વલભી સત્તાનો અંત આણ્યો.

ભરુચના ગુર્જરો ઇ. સ. ૬૬૬ થી ૭૪૦ સુધીના સમય દરમ્યાન દક્ષિણ ગુજરાતપર દાક્ષિણાત્ય ચાલુક્યોની સત્તા પ્રવર્તતી હતી. હેવી માહિતી મળેછે કે એ સમયે ભરુચમાં ન્હાનું ગુર્જરરાજ્ય હતું, જે'નો પ્રથમ રાજા, મળેલી માહિતી પ્રમાણે, મ્હેલો દદ્દ હતો. આ રાજાઓ સ્વતંત્ર ન્હોતા પરંતુ ખંડિયા હતા, ઘણે ભાગે આરંભમાં વલભીવંશની સત્તા નીચે અને પાછળથી દાક્ષિણાત્ય ચાલુક્યો નીચે. આ ગુર્જર રાજ્યનો વિષયવિસ્તાર મહીનદીથી નર્મદાનદી પર્યંત હતો; જો કે વખતે વખતે તેઓની સત્તા ઉત્તરમાં ખેડા સુધી અને દક્ષિણમાં તાપી નદી સુધી પ્રસરી હતી. રાષ્ટ્રકૂટ સમય દરમ્યાન ગુર્જરોનો નિર્દેશ થયેલોછે તે આ ભરુચના ગુર્જરોને નહિ પણ ભિનમાલના ગુર્જરોને અથવા, રા. દેવદત્ત ભાણ્ડારકરના પ્રમાણસિદ્ધ મત પ્રમાણે, મહોદયના એટલે કનોજના ગુર્જરોને લાગૂ પડેછે. ત્રીજા દદ્દના સમયમાં (ઇ. સ. ૬૭૫-૭૦૦)

હવે આપણે ત્રૈકૂટકો તરફ દૃષ્ટિ કરીશું. તેઓ પુરાણમાં વર્ણવેલા આર્ય રાજાઓની એક શાખા હોય હેવો સંભવ છે. મધ્યમ ક્ષત્રપે

ત્રૈકૂટકો

ના સમયની લગભગ એટલે આશરે ઈ૦ સ૦ ૨૫૦માં અને ક્ષત્રપની અવનતિ જે ઇ. સ. ૩૦૦માં શરૂ થઈ પછી, એ લોકોની સત્તા જામી હતી. સંભવ છે કે ક્ષત્રપોના સામ્રાજ્ય છિન્નભિન્ન કરવામાં હેમના જૂના પડોશી અને પ્રતિસ્પર્ધી, ત્રૈકૂટ લોકો કારણભૂત હતા. ઈ૦ સ૦ ૪૫૫–૬ ની લગભગમા ત્રૈકૂટકો હૈહય નામે સમૃદ્ધિશિખરે પ્હોંચ્યા; ત્રિકૂટ નગરમાં (ઘણું કરીને પૂના જિલ્લામાં હા જુન્નર કહેવાયછે તે નગરમાં) તેઓએ એક શાખા સ્થાપી, અને ઇ. સ. ૪૧ (ક્ષત્રપોની અન્તવેળા) અને ઇ. સ. ૫૦૦ (ચાલુક્યોની ઉદયવેળા) વચ્ચે સમય દરમ્યાન મુંબાઈ પ્રાન્તમાંના દક્ષિણ દેશ અને દક્ષિણ ગુજરાત અધિકાર ભોગવ્યો.

પરંતુ એ અસર દક્ષિણ ગુજરાતમાં જ રહી. કારણ કે લગભગ તે સમયે (ઇ. સ. ૪૧૦ થી ઇ. સ. ૪૭૦ સુધી) ગુજરાતના મુખ્ય ભાગ ઉ અને કાઠીવાવાડ ને કચ્છપર ગુપ્તલોકોની સત્તા પ્રસરી હતી. ત્યાં ગુપ્તવંશ ચંદ્રગુપ્ત બીજાએ (ઇ. સ. ૩૬૯–૪૧૫) ગુજરાત દેશ ઇ. સ. ૪૧૦ જીત્યો, કુમારગુપ્તે (ઇ. સ. ૪૧૬–૪૫૮) ગુજરાત અને કાઠિયાવાડ પર રાજ કર્યું અને સ્કન્દગુપ્તે (ઇ. સ. ૪૫૪—૪૭૦) એ બે ઉપરાંત કચ્છ પોતાની સત્તા નીચે આણ્યો.

આ ગુપ્તસત્તાનો પરાભવ કરનાર તોરમાણ અને હેનો પુત્ર મિહિરકુ (રાજ્યાભિષેક વર્ષ ઇ. સ. ૫૧૨) હતા; તેઓ પોતે શ્વેત

શ્વેત હૂણ

હૂણ ન્હોતા પણ ચીન દેશના લેખોમાં ગુઆન–ગુવા તરીકે વર્ણવેલી જાતિના હતા, પરંતુ શ્વેતહૂણોની સા ભારતવર્ષ ઉપરની ચઢાઈમાં જોડાયા હોય એમ જણાયછે. ઈરાનીઓ અ તાતારલોકના સંયુક્ત હુમલાઓ વચ્ચે કચડાઈને શ્વેતહૂણની સત્તા નષ્ટ થઈ

ગુપ્તરાજ્ય પછી ગુજરાત અને કાઠિયાવાડનું આધિપત્ય વસ્તુતઃ ભોગવનારા વલભી રાજાઓ હતા (ઇ. સ. ૫૦૯ થી ૭૬૬;

વલભીવંશ

એ નામ ત્હેમને તેઓની રાજધાની વલભીપરથી આપવામાં આવ્યું હતું. વલભી રાજાઓના તામ્રપટ્ટપરનાં દાનલેખ સંસ્કૃતમાં લખાયેલાછે, જો કે દેશમાં એ ભાષા પ્રચલિત ન્હોતી એ તો નિઃસંશય છે. આ દાનલેખોમાં આવતાં અધિકારીઓનાં આયુક્તક,

नियुक्तक, महत्तर ઇત્યાદિ નામો, અને દેશની ભાગવ્યવસ્થામાંના विषय, आहार, पथक, स्थली ઇત્યાદિક શબ્દો લક્ષ ખેંચે એવા છે.[૫]

પ્હેલો વલભી રાજા ભટાર્ક હતો; એ કઈ જાતિનો હતો તે ચોક્કસ જણાયું નથી. ગેઝેટીઅરનો લેખક અનુમાન કરેછે કે એ ગુર્જર હતો; પરંતુ એ ખરેખર અનિશ્ચિત છે, અને એ અનુમાન પ્રબલ પ્રમાણોપર નથી બંધાયું. પરંતુ એ વિદેશીય હતો હેમાં શંકાને અવકાશ નથી.

સિંધની રાજધાની મન્સુરાના[૬] આરબ રાજાએ ઇ. સ. ૭૫૦ થી ૭૭૦ વચ્ચેના સમયમાં વલભી સત્તાનો અંત આણ્યો.

ભરુચના ગુર્જરો

ઇ. સ. ૬૬૬ થી ૭૪૦ સુધીના સમય દરમ્યાન દક્ષિણ ગુજરાતપર દાક્ષિણાત્ય ચાલુક્યોની સત્તા પ્રવર્તતી હતી. હેવી માહિતી મળેછે કે એ સમયે ભરુચમાં ન્હાનું ગુર્જરરાજ્ય હતું, જે'નો પ્રથમ રાજા, મળેલી માહિતી પ્રમાણે, પ્હેલો દદ્દ હતો. આ રાજાઓ સ્વતંત્ર ન્હોતા પરંતુ ખંડિયા હતા, ઘણે ભાગે આરંભમાં વલભીવંશની સત્તા નીચે અને પાછળથી દાક્ષિણાત્ય ચાલુક્યો નીચે. આ ગુર્જર રાજ્યનો વિષયવિસ્તાર મહીનદીથી નર્મદાનદી પર્યંત હતો; જો કે વખતે વખતે તેઓની સત્તા ઉત્તરમાં ખેડા સુધી અને દક્ષિણમાં તાપી નદી સુધી પ્રસરી હતી. રાષ્ટ્રકૂટ સમય દરમ્યાન ગુર્જરોનો નિર્દેશ થયેલોછે તે આ ભરુચના ગુર્જરોને નહિ પણ ભિનમાલના ગુર્જરોને અથવા, રા. દેવદત્ત ભાણ્ડારકરના પ્રમાણસિદ્ધ મત પ્રમાણે, મહોદયના એટલે કનોજના ગુર્જરોને 'લાગૂ પડેછે. ત્રીજા દદ્દના સમયમાં (ઇ. સ. ૬૭૫–૭૦૦) ભરુચના ગુર્જરોએ ગુર્જર નામ તજી દીધું. ગુર્જરો વિશે નિરાળી અને સંપૂર્ણતર ચર્ચા હું આગળ ઉપર આપીશ, અને અહિંયાં માત્ર આટલું જ કહીશ કે ભરુચના ગુર્જરવંશનો નાશ કાં તો આરબોએ કે ગુજરાતના રાષ્ટ્ર-

---

૫ आयुक्तक અને नियुक्तक શબ્દોનો અર્થ "નીમાએલો" થાયછે, એટલે સ્પષ્ટ છે કે એ મુખ્ય અધિકારીઓનાં નામ હશે. महत्तर (અથવા વડો) એટલે ગામનો મુખી (હાલ સિંધમાં વપરાતો વડેરો શબ્દ સરખાવો) विषय-મ્હોટામાં મ્હોટો પ્રાંતિક વિભાગ, હાલના (કમિશનર નીચે છે તેવા) વિભાગને મળતો. आहार-જિલ્લો; पथक-ઉપવિભાગ; स्थली-અલ્પ વિભાગ.

૬ મૂળ બ્રાહ્મણાબાદ, અથવા કેટલાક લેખકો પ્રમાણે, બ્રાહ્મણાબાદના સ્થળથી બે 'પરસંગ', એટલે ૧૬ માઇલ, દૂર આવેલું શહેર (Elliot's History of India, as told by its own Historians, Vol. I, P. 122. ઇલિયટકૃત ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ એ દેશના જ ઇતિહાસવેત્તાઓને આધારે, પુસ્તક ૧ પૃ. ૧૨૨)

કૂટોએ કર્યો; અથવા તો, પરલોકવાસી એ. એમ. ટી. જેકસનના અભિપ્રાય પ્રમાણે, તેઓ ચાલુક્યોને વશ થયાં હોય.

રાષ્ટ્રકૂટોના ગુજરાત સાથેના સંબંધના ત્રણ સમયવિભાગ પાડી સકાયઃ-

રાષ્ટ્રકૂટો

(૧) પ્હેલો વિભાગ ૬૫ વર્ષનો, ઇ. સ. ૭૪૩ થી ૮૦૮ સુધીનો, જે દરમ્યાન ગુજરાતનો રાજ્યકર્તા દક્ષિણના મુખ્ય રાષ્ટ્રકૂટોને તાબે રહેતો;

(૨) બીજો વિભાગ ૮૦ વર્ષનો, ૮૦૮ થી ૮૮૮ પર્યંતનો, જે દરમ્યાન ગુજરાતની શાખા એકંદર સ્વતંત્ર રહી; અને

(૩) ત્રીજો વિભાગ ૮૬ વર્ષનો, ઈ. સ. ૮૮૮ થી ૯૭૪ સુધીનો, જે દરમ્યાન દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોએ ફરીથી ગુજરાતપર પરભારી સત્તા ભોગવી હતી.

રાષ્ટ્રકૂટોના ઉદ્‌ભવવિષયે કેટલાએક અનુમાનો રચાયાંછે, અને ઉત્તરના અને દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટો એક જ હતા, કે અન્યોન્યસંબદ્ધ હતા, કે તદ્દન ભિન્ન હતા, એ પ્રશ્નનું પુરાતન સમયના અનેક અભ્યાસીઓએ વિદ્વત્તાપૂર્ણ પરિશીલન કર્યુંછે; અહિંયાં એ સર્વની અંદર ઉંડા ઊતરવાની જરૂર નથી, પરંતુ એ સર્વ ચર્ચાઓનો એકંદર નિષ્કર્ષ આ છે, કે રાષ્ટ્રકૂટો કાં તો દાક્ષિણાત્ય અનાર્યો હતા અથવા તો વિદેશીય લોક હતા, અને પાછળથી બ્રાહ્મણત્વ પામી વ્યાપક રજપૂત શબ્દથી નિર્દિષ્ટ થવા લાગ્યા. તેઓનાં તામ્રપટ્ટપરના દાન-લેખોમાં લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય મુદ્દાઓ આ છે કે ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટોનો પ્રાચીનતમ લેખ શક ૬૬૯ એટલે ઇ. સ. ૭૪૭ નો છે, અને હેની રચના-શૈલી અને વર્ણાકૃતિ વલભી લેખ જેવી જ છે.

મૈત્રકો.

આ વ્યાખ્યાનના પૂર્વગામી અંશમાં પ્રસંગતઃ તોરમાણ અને હેના પુત્ર મિહિરકુલનો ગુપ્ત સત્તાના ઉચ્છેદ કરનાર તરીકે નિર્દેશ કર્યો હતો. વલભીના તામ્રપટ્ટમાંના મૈત્રક લોકો આ બે યોદ્ધાઓની સાથે આવ્યા હોય એમ લાગેછે, અને મૈત્રકો શ્વેતહૂણથી અભિન્ન છે, એમ મનાયછે. વળી હેવું પણ મનાયછે કે આ મૈત્રકો તેજ મિહિર, મ્હેર, કે મેર,-જે મ્હેર કે મેરલોકો અદ્યાપિ કાઠિયાવાડમાં અવશિષ્ટ છે. એક વેળા આ શ્વેતહૂણો પર ઈરાનીઓની અસર પ્રબળ હતી; અને એ કારણથી ત્હેમનાં નામોમાં ફેરફાર થયો અને સૂર્યની ઉપાસના ત્હેમનામાં દાખલ થઈ. તેઓના આવવા પછી ભારતવર્ષમાં એ વિશિષ્ટ પ્રકારની સૂર્યપૂજાનો પ્રવેશ થયો. તેઓનો સમય ઇ. સ. ૪૭૦ થી ૯૦૦ સુધીનો ગણાયછે.

ચાવડા

વલભીના નાશ પછી ગુજરાતના મ્હોટા ભાગપર રાજ્ય કરતા કોઈ વંશનો વિશ્વાસયોગ્ય લિખિત વૃત્તાન્ત મળતો નથી. સર્વોત્તમ રીતે વિશ્વાસપાત્ર અને ઇતિહાસસિદ્ધ માહિતી કોઈ વિશે હોય તો તે અણહિલપુરના ચાવડાઓ સંબંધે છે. તેઓ વિશે પણ, તેઓના પૂર્વ સમય સંબંધે તો, સોલંકી (ચૌલુક્યો) અને વાઘેલાના ઇતિહાસોમાં જૈન લેખકોએ ક્વચિત્ ક્વચિત્ કરેલા ઉલ્લેખ ઉપરાંત કાંઈએ મળતું નથી. ચાવડાઓની સત્તાનો સમય ઇ. સ. ૭૨૦ થી ૯૫૬ સુધીનો છે. ગુજરાત અને કચ્છની મધ્યમાં (વઢિઆરમાં) આવેલા પંચાસરના ન્હાનકડા ચાવડા સંસ્થાનથી એ સત્તાનો પ્રારંભ થયો. અણહિલપુરના[૭] સ્થાપનાર વનરાજના રાજ્યાભિષેકની તિથિથી હેની અભિવૃદ્ધિનાં વર્ષો ગણાયછે.

આ ચાવડાઓની ગણના કઈ માનવજાતિમાં થઈ સકે? ગેઝેટીઅરમાં[૮] કહ્યુછે કે તેઓ ગુર્જરો હતા. પરંતુ એ મતનાં આધારભૂત પ્રમાણો બલહીન છે; જ્યહારે ચાવડાઓ ગુર્જરોથી ભિન્ન હતા એ દર્શાવવા માટે પ્રબળ પ્રમાણો છે. ગેઝેટીઅરમાં લખનાર લેખકના મતને આધાર આટલો જ છે કે વ્યાઘ્રમુખ રાજા, જેને એ ચાપવંશનો ગણેછે, હેના આશ્રય નીચે ભિન્નમાલ સ્થળે ઇ. સ. ૬૨૮ માં જ્યોતિર્વિદ્ બ્રહ્મગુપ્તે સિદ્ધાત નામનો ગ્રન્થ રચ્યો હેવો એક અતિપરોક્ષ ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ થાયછે. જે ઉલ્લેખવિષયે પણ માનાન્તરની અપેક્ષા રહેછે. ચાપ લોકો, એટલે ચાવડાઓ, ગુર્જર હતા હેવો નિઃસંશય નિર્ણય કરવા માટે આ સાધન પર્યાપ્ત નથી; કારણ કે ગેઝેટીઅરવાળો લેખક માત્ર અનુમાન કરેછે કે આ વ્યાઘ્રમુખ તે જ પુલકેશી બીજાએ વશ કરેલો ગુર્જર રાજા હશે. હેના મતનો બીજો આધાર એ લાગેછે કે અણહિલવાડના ચાવડાઓ ભિન્નમાલના ગુર્જરના માંડલિક—ખંડિયા—રાજાઓ હતા. આ પણ એટલું જ બલહીન પ્રમાણ છે; ઉલટું એમ કહી સકાય કે તેઓ માંડલિક સામન્તો હોય તો મંડલના અધિરાજના જ કુળના ન હોય. અન્ય પક્ષે,

---

૭ આ શહેરના સ્થલની પસંદગીને લગતી એક વાત કહેવામાં આવેછે, કે એ જગ્યાએ એક સસલું પોતાની પાછળ પડેલા શિકારી કુતરાની સામે થયું હતું એથી એ ભૂમિને અત્યન્ત બળવાન અને ધૈર્યવાન પુરુષોને ઉપજાવનારી માનીને એક ભરવાડે વનરાજને બતાવી હતી પરતુ આ એક દન્તકથા છે અને હેવી જ બીજાં શહેરો વિશે પણ ક્હેવામાં આવેછે; અમદાવાદ અને કાનડી-દખણમાં ઇ. સ. ના ૧૪ મા સૈકામાં સ્થપાએલા પુરાણા વિજયનગર વિશે પણ હેવી જ દન્તકથાઓ સભળાયછે.

૮ Bombay Gazetteer—મુંબાઈ ઇલાકાનું ગેઝેટીઅર પુસ્તક ૧ વિભાગ ૧ પૃ. ૪૬૭

ચાવડાઓ ગુર્જરોથી ભિન્ન હતા હેતું સિદ્ધ કરવાને સબળ કારણો રા. દેવદત્ત રામકૃષ્ણ ભાણ્ડારકરે પોતાના ગુર્જરો[9] વિશેના લેખમાં દર્શાવ્યાંછે; એ પક્ષ સ્વીકારવામાં તેઓ ચાલુક્ય રાજા પુલકેશી જનાશ્રયના (ઈ. સ. ૭૩૮-૯) એક દાનપત્રપર આધાર રાખેછે, જેમાં તાજિક સૈન્યે કયા કયા લોકોના દેશપર ચઢાઇ કરી એ વર્ણનપ્રસંગે ચાવોટક અને ગુર્જર લોકોનો નિર્દેશ કર્યોછે. આ પ્રમાણે હેમાં ચાવડાઓ અને ગુર્જરોનાં રાષ્ટ્રોનો પૃથક્ નિર્દેશ થયોછે.[10] રા. દેવદત્ત ભાણ્ડારકરના મતનાં આધારભૂત અન્ય કારણોની પરિગણના કરવાની મ્હને આવશ્યકતા લાગતી નથી. પરંતુ ચાવડાઓનું અદ્યાપિ ગુર્જરો સાથે તાદાત્મ્ય પ્રતિપાદિત થઈ સકે એમ નથી હેતું માનવાને આપણને હવે પૂરતાં પ્રમાણો છે.

ચાલુક્યો.

ચાવડાઓ પછી તરત જ ચાલુક્યો અથવા સોલંકીઓ આવ્યા. (ઇ. સ. ૯૬૪-૧૨૪૨) તેઓના સમયમાં જે જૈનોએ દેશભાષાના સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવ્યું, અને જેઓ એ સાહિત્યવિષયક ઉદ્યોગને પ્રવર્તિત રાખનારા, અને એ વખતની દેશભાષામાં ગ્રન્થો લખી લખીને છેવટ હેને અર્વાગીન ગુજરાતીનું રૂપ અર્પનારા, અનેક જૈન પંડિતોના પૂર્વાચાર્યો હતા, ત્હેમની સાથેના અને જૈન ધર્મની સાથેના સંબંધને યોગે તથા તેઓના આશ્રયદાતા તરીકે ચાલુક્યો ગુજરાતી સાહિત્યના

---

૯ બો બ્રા. રૉ એ. સો. નું જર્નલ XXI, ૪૧૨ અને ત્યાર પછીનાં પૃષ્ઠો જુઓ. (ઇ. સ. ૧૯૦૨)

૧૦ અન્ય પ્રમાણો પૈકી આ જ ચાલુક્ય દાનલેખને અવલંબીને પરલોકગત એ. એમ. ટી. જેકસને પણ આ જ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો (મુંબાઈ ગેઝેટીઅર, પુસ્તક ૧, ભાગ ૧, પૃષ્ઠો ૪૬૫-૬). અને તે છતાં ૪૬૭ મે પૃષ્ઠે એ કહેછે કે ઉત્તરકાલીન ચાવડાઓ ગુર્જરમૂળમાથી ઉદ્ભવ્યા હતા; ઉપર આપેલા વ્યાઘ્રમુખ વિશેના ઉલ્લેખને આધારે જ એ આ મત બાંધેછે. પરંતુ એ પ્રસંગ ઇ. સ. ૬૨૮ નો અને પુલકેશીનો દાનલેખ ઇ. સ ૭૩૮-૯ નો છે. તો પછી પૂર્વતર ઉલ્લેખ ઉત્તરકાલીન ચાવડાને કેમ લાગે? વળી એ જ ગેઝેટીઅરમાં "ચાવડા" પરના પ્રકરણને અંતે ૧૫૫ મે પૃષ્ઠે એ. એમ. ટી. જેકસને એક ખાસ સૂચના મૂકીછે, જેમા ચાવડાઓ ગુર્જરવંશીય હતા એ પક્ષ તરફ સ્પષ્ટ વલણ દર્શાવેછે.

મુંબાઇ ગેઝેટીઅર પુ. ૧ ભાગ ૧ ને ૫ મે પૃષ્ઠે નીચેની ટિપ્પણીમાં કહ્યુંછે કે કેટલાએક લેખોમાં ચાવડા અને સોલંકી બંનેને ગુર્જરરાજાઓ તરીકે વર્ણવ્યાછે; અને એ વિશે નીચે પ્રમાણે ટીકા કરીછે, "આ વંશમાનો અન્યતર, કે ઉભય, ગુર્જરપ્રભવ હોય કે નહિ એ શંકાપાત્ર છે." વળી વિશેષ કહ્યુંછે કે "ગુર્જરરાજ" એ વ્યપદેશનો ગુર્જર દેશપર રાજ્ય કરતા રાજા એથી અધિક કાંઈ પણ અર્થ નહિ હોય.

ઇતિહાસમાં મ્હોટો ભાગ ભજવેછે. સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળનો નામનિર્દેશ કરવાની સાથે જ વિદ્યા અને સાહિત્યના બે મહાન્ પરિપાલકોનું ચિત્ર આપણી સમક્ષ ખડું થાયછે; ત્હેમની સાથે તત્ક્ષણે જ હેમચંદ્રનું નામ, અને મૂર્તિ પ્રકટ થાયછે, કે જે પોતાના વિશાળ અને સઘન પાણ્ડિત્ય અને સાહિત્યવિષયક ઉત્સાહશક્તિ અને કાર્યવિસ્તારને કારણે સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એક મહાપ્રતાપ અપ્રતિમ પાત્ર રૂપે પ્રકાશી રહેછે. પંડિતોની લેખભાષા સંસ્કૃત ભાષામાં હેણે ગ્રન્થો લખ્યા રચ્યાછે, તેમ જ અપભ્રંશમાં પણ હેણે અનેકાનેક ગ્રન્થો લખ્યાછે. હેના સમયમાં દેશમાં કઈ ભાષાનો પ્રચાર હતો એ પ્રશ્નની ચર્ચા આપણે આગળ ઉપર કરીશું. અત્યારે તો આપણે મુખ્યતઃ એ વિચારવાનું છે કે માનવ જાતિયોના વર્ગીકરણમાં ચૌલુકયોને ક્યહાં સ્થાન મળેછે, તેઓ કોણ હતા? આ વિષયપર મુંબાઇ ગેઝેટીઅર આપણને લેશપણ જ્ઞાન આપી સકતું નથી. હેમાં કહ્યુંછે કેઃ "આ કુળનું મૂળ અધિષ્ઠાન કયું હતું એ ખોળી કાઢવાને, અથવા તો તેઓ ક્યહાંથી અને ક્યહારે ગુજરાતમાં આવ્યા એ બતાવવાને, કાંઈપણ સાધન મળતાં નથી."[૧૧] હેમાં માત્ર આટલું કહ્યુંછે કે (ચૌલુકયોના) દક્ષિણના અને ગુજરાતના વંશો એક જ સંઘની શાખાઓ હતી.[૧૧] પરંતુ હેમાં એક નિર્દેશ ઉમેર્યોછે જે આપણને અન્વેષણની દિશા દર્શાવી આપેછે. હેમાં હેતું કહ્યુંછે કે "ડૉ. બ્યુલર માનેછે તે પ્રમાણે સંભવ હેવો છે કે મૂલરાજના પૂર્વજો ઉત્તરમાંથી આવ્યા હતા." અને એ સત્ય છે. એક સમર્થ લેખમાં[૧૨] ડૉ. બ્યુલરે દર્શાવ્યુંછે કે પ્હેલો ચૌલુકય રાજા મૂળરાજ, કાન્યકુબ્જ (કનોજ)ના એક રાજાનો પુત્ર હતો, જે રાજાએ પોતાના પૈતૃક રાજ્યના અંગભૂત ગુજરાતને ફરીથી જીત્યો. દક્ષિણ ચૌલુકયોની રાજધાની તે જ કલ્યાણકટક (કનોજના રાજાઓની રાજધાની) હેવું તાદાત્મ્ય સિદ્ધ કરનારા ફ્રૅાબ્સ, ઍલ્ફિન્સ્ટન અને અન્ય પુરુષોની ભૂલ શા કારણથી હતી એ પણ ત્હેણે દર્શાવ્યુંછે. ડૉ. બ્યુલરના આ મતનું રા. દેવદત્ત ભાણ્ડારકરના ગુર્જરોપરના લેખમાં બલવત્ સમર્થન થયુંછે. ત્યહાં ડૉ. બ્યુલરથી એક પગલું આગળ વધીને એ કલ્યાણકટક અને કનોજનું તાદાત્મ્ય પણ સિદ્ધ કરેછે. તે ઉપરાંત એ લેખમાં એ દર્શાવેછે કે કનોજ એ સમયે એક પ્રબળ ગુર્જર રાજ્યની રાજધાની હતું, અને ચાલુકયો ગુર્જર અન્વયના હતા.

---

૧૧ મુંબાઇ ગેઝેટીઅર, પુસ્તક ૧, ભાગ ૧, પૃષ્ઠ ૧૫૬

૧૨ The Indian Antiquary, VI, 180 ff

પુસ્તક ૧ ભાગ ૧ (પૃષ્ઠો ૫૨૬-૭ અને ૫૧૯) માંથી ઉતારેલા છે. અને જુર્ઝ એ ગુજર હેવો સર્વનો યથાર્થ અભિપ્રાય છે. આ સંબંધે અત્યાર સુધી કાંઈ સ્પષ્ટીકરણ કરવું બાકી હોય તો તે, હું જાણુંછું ત્યહાં સુધી, એ શબ્દનું અંગભૂત ન્હાનુંશું વાગ્વ્યાપારનું તત્ત્વ છેઃ-'ગ' ને સ્થાને આવેલો 'જ'. હેનું કારણ આ હોઈ સકે કે યમન આરબો અદ્યપર્યન્ત જીમ વર્ણનો ઉચ્ચાર ગીમ કરેછે અને એ વર્ણવાળા પ્રત્યેક શબ્દમાં પણ તેઓ જ ને સ્થાને ગ બોલેછે; મિસર દેશના અને અન્ય આરબો હેનો ઉચ્ચાર જ કરેછે.[૧૭] આથી કદાચ પૂર્વનિર્દિષ્ટ આરબ લેખકો જીમ નો ઉચ્ચાર ગ કરતા હોય એટલે ત્હેમણે સ્વાભાવિક રીતે ગુર્ઝ નામ લખવામાં જીમ વાપર્યો હોય અને ભાષાન્તરમાં અન્ય લિપિમાં ઉતારવામાં એ નામ સ્વાભાવિક સમજફેરથી જુર્ઝ રૂપે લખાયું હોય તો અસંભવિત નથીઃ અંગ્રેજીમાં પણ "G" વર્ણના જ અને ગ બે ઉચ્ચાર થાયછે એ સૌ જાણે છેઃ જેમ કે Gin(જિન) અને Gun (ગન).[૧૮]

રા. દેવદત્ત રા. ભાણ્ડારકર કહેછે કે એઓનો ગુર્જરો વિશેનો લેખ, મુંબાઇ ગેઝેટીઅર પુસ્તક ૧ ભાગ ૧ ના પરિશિષ્ટ ૩ જામાં "ભિન્માલ" વિશેના લેખના ઐતિહાસિક અંશ રૂપે આપેલા એ. એમ. ટી. જૅકસનના ગુર્જરોપરના સમર્થ અને બહુમૂલ્ય લેખની એક પ્રકારની પૂરવણી છે. તેથી

---

૧૭ આ માહિતી માટે હું ઇન્ડિયન મેડિકલ સર્વિસમાંના મ્હારા એક મિત્રને આભારી છું; હેમણે આરબોની સાથે રહીને આ નિરૂપણ કર્યુંછે.

૧૮ અંગ્રેજીમાં G ના ઉચ્ચારવૈવિધ્યને લગતા મુખ્ય મુખ્ય નિયમો મરેની ડિક્શનરીમાં આપ્યાછે, એ નિયમોને સંક્ષેપમાં આપુંછું –

નીચેના પ્રસંગોએ G, નો hard એટલે કઠોર કહેવાતો ઉચ્ચાર થાયછેઃ-

(૧) શબ્દને અંતે;

(૨) વ્યંજનની અથવા a, o, u, ની પૂર્વે (gaol, gaoler અપવાદ છે), અને

(૩) ટ્યુટૉનિકમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા શબ્દોમાં e અને i ની પૂર્વે, જેમ કે give get; તેમ જ

(૪) હિબ્રૂ વિશેષ નામોમાં, જેમ કે Gedaliah, Gideon, હિબ્રૂમાંનું આ વલણ યમન આરબોના જીમના ગીમ ઉચ્ચાર સાથે સમપણું ધરાવતું જણાયછે.

લૅટિન કે રોમાનિક પ્રભવના શબ્દોમા G નો e, i, y ની પૂર્વે "મૃદુ" ઉચ્ચાર થાયછે, અને ગમે તે પ્રભવના શબ્દોમાં પદની અને એ ઉચ્ચાર દર્શાવવા હમેશાં dge કે ge મૂકાયછે, J વર્ણનો એ સ્થાને પ્રયોગ થતો જ નથી. (જેમ્સ એ. એચ. મરે એવ એસ. ડી અને હેન્રી બ્રૅડલી. બી. એ કૃત ન્યૂ ઈંગ્લિશ ડિક્શનરીમાં G જુઓ)

એ અરસામાં સ્થાપિત કરેલા સિદ્ધાન્તોના ટૂંક તારણની અહિંયાં નોંધ આપવાથી લાભ થશે એ સિદ્ધાન્તો નીચે પ્રમાણે છે

(ક) ભરતખંડમાં ગુર્જરો ઇ. સ. ના ૫ મા સૈકામાં આવ્યા

(ખ) છઠ્ઠા સૈકાના અન્તમાં (ઇ સ. ૫૮૫ માં) તેઓએ અર્વાચીન ગુજરાત અને ભરુચ જીતીને વનભીઓને (ઇ. સ. ૫૦૯–૭૬૬ મા) પોતાનું આધિપત્ય સ્વીકારવાની ફરજ પાડી

(ગ) ભિનમાલ (શ્રીમાલ) લાંબો વખત ઉત્તર ગુર્જરવંશની મુખ્ય શાખાની રાજધાની રહ્યુ,

(ઘ) ગુર્જરો દક્ષિણમાં પોતે જીતેનો પ્રદેશ લાંબાકાળ સુધી જાળવી સક્યા નહિં, હ્યુએન ત્સાંગના સમયમા ખેડા અને વડનગર (આનંદપુર) બનેપર માનવાનુ સ્વામિત્વ હતુ, અને ભરુચના રાજાઓ ઘણુ કરીને ચાલુક્યોને વશ હતા

(ઙ) ગુર્જરોને (આરબના આક્રમણો વેઠયા પછી) એક નવા શત્રુની, રાષ્ટ્રકૂટોની, સમુખ ટકવુ પડ્યુ જેઓએ દક્ષિણમા ચાલુક્યને દબાવી દઈ ઉત્તર તરફ દૃષ્ટિ કરી

(ચ) ભીમસેનના રાજ્યસમયમા આશરે ઇ સ ૯૫૪ માં ભિન્માલને, રાજધાની રૂપે, તજવામાં આવ્યુ, તે વખતે ૧૮૦૦૦ ગુર્જરોએ ભિન્માનમાંથી નિષ્ક્રમણ કર્યું,[૧૮]

---

૧૯ પદ્મનાભના कान्हडदे प्रबन्ध પરથી જણાયછે કે ઇ સ ૧૩૧૧ ને આશરે ચહુઆણક આધિપત્ય નીચે ભિન્નમાન શ્રીમાળી બ્રાહ્મણોનું સમૃદ્ધિમાન્ સ્થાનક હતું એ મહાકાવ્ય રચાયું વિ સ ૧૫૧૨ માં એટલે કે, અન્તમા (ખંડ ૪, ૩૩૭) કવિ પણ કહેછે તે પ્રમાણે જાલોરની પડતી પછી ૧૪૫ વર્ષે અને કવિ કહેછે (ખંડ ૩ જો કડી ૨૨ આદિકમા) કે જાલોરપરની ચઢાઇ દરમ્યાન અલાઉદ્દીન ખિલજીના મુસલમાન સૈન્યે ભિન્નમાલને લૂટયુ હતુ અને બાળ્યુ હતુ આ પરથી ભિન્નમાલના આક્રમણનુ વર્ષ વિ સ ૧૩૬૭ એટને ઇ સ ૧૩૧૧ આવે, (વિ સ ૧૫૧૨–૧૪૫=વિ સ ૧૩૬૭)ख આથી મિ૰ જૅકસને સ્થાપેલા નિર્ણયને બાધ નથી આવતો એથી એટલુ જ જણાયછે કે ગુર્જરમંડળનુ ચક્રવર્તિપદ ભિન્નમાલથી અણહિલવાડ સંક્રાન્ત થયુ ત્યારપછી પણ સ્હાડા ત્રણ સૈકાઓ સૂધી ભિન્નમાન શહેર સમૃદ્ધ રહ્યું

क ભિન્નમાલની સમૃદ્ધિ અને પવિત્રતાનું વર્ણન આપતા પદ્મનાભ હેને ब्रह्मपुरी चहुआणा हुती (૩–૨૫) કહેછે વળી કડી ૨૯ મા કહેછે કે भिन्नमाल श्रीमाला वसइ શ્રીમાળીઓ ભિન્નમાલમા વસતા હતા

ख આ ગણના અણહિલવાડ પાટણના આક્રમણના સમય ઇ સ ૧૩૦૪ સાથે ઠીક બંધ બેસેછે કારણ કે પાટણ જીત્યા પછી અને સોરઠપર ચઢાઈ કર્યા પછી પાછા વળતાં મુસલમાન સેનાપતિયે ઇ સ ૧૩૧૧ માં જાલોર લીધું હતું ૭ વર્ષનો ગાળો અસંભવિત નથી

(૭) આ પરિત્યાગનું મુખ્ય પરિણામ એ આવ્યું કે ચક્રસમ્રાટ્‌નું સ્થાન ભિન્નમાલથી અણહીલવાડ સંક્રાન્ત થયું; ત્‍હેનો પ્‍હેલો ચાલુક્ય રાજા મૂળરાજ હતો (ઇ. સ. ૯૬૧–૯૯૬); અને

(૮) ગુર્જર કે ભિન્નમાલ રાજ્યના કેટલાએક ભાગ પડી ગયા, જેમાં સાંભરના ચૌહાણો, માલવાના પરમાર અને અણહિલવાડના સોલંકી એ ત્રણ મુખ્ય હતા.

આ ઉપરથી જણાશે કે રા. દેવદત્ત રા. ભાણ્ડારકરના નિર્ણયો અને એ. એમ. ટી. જૅકસનના નિર્ણયોનું પરસ્પર સંગ્રથન કરીને એક સુઘટિત સમગ્ર વૃત્તાન્ત ગોઠવી સકાય એમ છે.

એ ઉપરાંત એ. એમ. ટી. જૅકસન મત દર્શાવેછે (મુંબાઇ ગેઝેટીઅર પુસ્તક ૧, ભાગ ૧, પૃષ્ઠ ૪૬૫) કે શિલાલેખોમાં અને ઐતિહાસિક ગ્રન્થોમાં ગુર્જરોના જે સંખ્યાબંધ નિર્દેશ થયેલાછે તે અણહિલવાડના ચાલુક્યો કે સોલંકીઓ (ઇ. સ. ૭૪૦–૯૪૨) વિશે છે અથવા તો ત્‍હેમના અનુગામી વાઘેલાઓ (ઇ. સ. ૧૨૧૯–૧૩૦૪) વિશે છે; દશમા સૈકા પછીના લેખોમાં ગુર્જરોનો નિર્દેશ હોય તે પરથી પણ હેવું માની ન લેવાય કે એ ગુર્જરો તે અણહિવાલડના ચાવડા કે ભરૂચના ગુર્જરો (ઇ. સ. ૫૦૮–૮૦૮) કે વલભીઓ (૫૦૯–૭૬૬) છે. હેવા મતોને અશ્રદ્ધેય ગણવા માટે હેણે બહુ સારાં કારણો દર્શાવ્યાંછે. અહિંયાં હું માત્ર ભરૂચના ગુર્જરો વિશેનાં કારણોની નોંધ લઇશ. સત્ય છે કે તેઓએ છેક સાતમા સૈકાના મધ્યમાં પોતાનો ગુર્જરપ્રભવ કબૂલ્યોછે. પરંતુ આ એકીકરણની વિરુદ્ધ પ્રબળ કારણો છે. ઇ. સ. ૬૩૪ (શક વર્ષ ૫૫૬) ના પોતાના ઐહોલ લેખમાં પુલકેશી બીજાએ ગુર્જરોનો લાટલોકોથી ભિન્ન તરીકે નિર્દેશ કર્યોછે, અને લાટલોકોના દેશમાં જ વસ્તુતઃ ભરૂચનો સમાવેશ હતો. હ્યુએનત્સ્યાંગ (૬૪૦ ઇ. સ.) ભરૂચના રાજ્યને એ શહેરના નામથી જ વર્ણવેછે, ગુર્જર દેશ તરીકે નહિં. આરબ હુમલાઓના ઇતિહાસકારોએ આઠમા સૈકામાં બરસ (ભરૂચ)નો જુર્ઝ (કે જુઝ્ર) થી[20] ભિન્ન નિર્દેશ કર્યોછે, અને ઇ. સ. ૭૩૮–૩૯ નું ચાલુક્ય દાનપત્ર ગુર્જરોને (ચાવડાઓ અને ચિતોડના

---

૨૦ એલિયટ ૧–૧૨૬ માં અલ બિલાદુરીનો આપેલો વૃત્તાન્ત જુવો. એ નવમા સૈકાની મધ્યની લગભગ હયાત હતો, ઇ. સ. ૮૯૨–૩ માં મરી ગયો, હેવું એલિયટના આ ઉલ્લેખથી જણાયછે. એ. એમ. ટી. જૅકસને ત્‍હાર પછીનો સૈકો (હ્યુએન ત્સ્યાંગ પછી) હેવા શબ્દો મૂકયાછે, અને આ એક શિથિલ વર્ણન હશે એમ જણાયછે.

મૈર્યલોકો પછી,) આરબ સૈન્યે આક્રમણ કરેલાં રાજ્યોમાંના છેલ્લા તરીકે વર્ણવેછે.

આ ભરૂચના કહેવાતા ગુર્જરોને, ત્હેમની સત્તા અલ્પકાલિક હતી, તેઓ ન્હાનાસૂના ખંડિયા રાજાઓ હતા, અને ત્હેમનું આધિપત્ય લાટમાં હતું, ઉત્તર ગુજરાતમાં નહિ, એ ત્રણ કારણથી પડતા મૂકીશું અને રા. દે. રા. ભાણ્ડાકરના નિર્ણય અનુસાર ગુર્જરોનું ગુજરાતમાં આગમન સોલંકીઓના પ્રવેશ સમયથી શરૂ થાયછે એ મત સ્વીકારીશું તો હરકત નથી.

ગુર્જરો વિદેશીય હતા એ તો સર્વતઃ સ્વીકારાયુંછે. આપણે આગળ જોયુંછે કે રા. દેવદત્ત રા. ભાણ્ડારકર પોતાના ગુર્જરો પરના લેખમાં ગુર્જરો શક પ્રભવના હતા એ મત દર્શાવેછે. "Foreign Elements in the Hindu Population" "હિંદુ પ્રજામાંનાં વિદેશીય તત્ત્વો" એ નામના પોતાના લેખમાં એ ગુર્જરોના શ્વેતહૂણ સાથેના, ત્હેમનું ખઝર સાથે ઐકય સૂચવતા, સંબંધનો ઇશારો કરેછે–જો કે ગુર્જરોને શ્વેતહૂણના જ વંશના એ નથી માનતા. જો આપણે રિસલીએ ભારતવર્ષીય જાતિયોના માનવજાતિ-શાસ્ત્રને અનુસરીને કરેલા પૃથક્કરણમા દર્શાવેલો માર્ગ અનુસરીશું તો ગુર્જ-રોને શકના વર્ગમાં મૂકવા પડશે, કારણ કે ગુજરાત અને પશ્ચિમ-ભરત-ખંડમાં હેની દષ્ટિયે શક-દ્રાવિડીય પ્રકારનું પ્રાધાન્ય જણાયછે, અને જો કે રજપૂતાના અને પંજાબમાં ભારત-આર્ય પ્રકાર પ્રધાનતઃ રહેલોછે છતાં એ ભાગોમાં બીજાં તત્ત્વોનું મિશ્રણ થયેલું હેને જણાયછે; અને હેનો અભિપ્રાય હેવો છે કે ત્હેને માલુમ પડેલા અન્ય જાતિપ્રકારની માફક શક-દ્રાવિડીયો પણ મૂળ ભારતવાસી દ્રાવિડોની સાથે વર્ણસંકર પામીને ઉદ્ભવેલો મિશ્ર પ્રકાર છે.[૨૨] આ પરસ્પર વિરુદ્ધ જણાતી કલ્પનાઓમાંથી એક સત્ય વ્યક્તરૂપે નીકળેછે; તે એ કે ગુર્જરો વિદેશીય હતા. અત્યારે આપણો ઉદ્દેશ આટલેથી જ સરશે.

આ તો નિઃશંક છે કે ગુર્જરોએ આ દેશમાં દઢ પ્રતિષ્ઠા મેળવી, અને તેઓ સ્થાનિક પ્રજા સાથે પૂર્ણરીતે એકભાવ પામ્યા.

ગુર્જરોની ભાષા; દેશની ભાષાપર હેની અસર

આ સંપૂર્ણ સંમિશ્રણને પરિણામે આજે નીચેના પ્રશ્નો આપણું ધ્યાન અત્યન્ત રોકનારા થઈ પડ્યા-છે; ગુર્જરો પોતાની ભાષા સાથે લેતા આવ્યા હતા? ત્હેમની ભાષા કઈ હતી? દેશની ભાષા પર હેની શી અસર થઈ? ત્હેમના આધિ-

---

૨૧ ઇન્ડિયન ઍન્ટિક્વરી, ૪૦, જાન્યુ. ૧૯૧૧.

૨૨ "પીપલ ઑફ ઇન્ડિયા" પૃષ્ઠો ૩૭, ૩૫ અને ૨૬૬

પત્યના સમય દરમ્યાન દેશની ભાષા કઈ હતી? હાવા અનેક પ્રશ્નો આપણું લક્ષ બળપૂર્વક ખેંચેછે, અને હેમાંના બનશે તેટલાનો યથાશક્તિ ઉત્તર આપીશું. આગન્તુકલોકો ભારતભૂમિપર પગ મૂકતાં વાંત જ પોતાની ભાષા તજી દે એ અચિન્ત્ય છે. મ્હારા પ્રથમ વ્યાખ્યાન[૨૩] દરમ્યાન કહ્યુંછે તે પ્રમાણે, સ્થાનિક ભાષાપર ત્હેમણે થોડે ઘણે અંશે પણ અસર ન કરી હોય એ પણ એટલું જ અચિન્ત્ય છે. ડૉ. ટૅસિટોરીની સાથે આપણે, ગુર્જરો જ્યહાં જ્યહાં ગયા ત્યહાં ત્યહાં દેશના લોકો કને પોતાની ભાષાઓ ગ્રહણ કરાવતા ગયા[૨૪] દેવું કહેવા સુધી જવાની જરૂર નથી. એ મત સ્વીકારતાં અત્યુક્તિ કરવા જેવું થાયછે. સામાજિક, ધાર્મિક, ઇત્યાદિ બીજી સર્વ દિશાઓમાં તેઓ દેશના લોકની સાથે સર્વાંશે એકરૂપ બની ગયા એ વાસ્તવિક સ્થિતિ સાથે પણ એ મતની સગતતા ભાગ્યે જ સચવાશે; વળી, દેશની આજે બોલાતી અને તે પ્હેલાના કાળમાં વિદ્યમાન ભાષાઓ ગુર્જરોના આગમનની પૂર્વેની ભાષાથી સહસા વિભિન્ન થઈ ગઈ હોય એમ લાગતું નથી, પરતુ પૂર્વકાલીન ભાષાના, વિકૃત છતા પણ અવિચ્છિન્ન, પ્રવાહ રૂપે જોવામા આવેછે એ સાક્ષાત્ જણાતી વિશિષ્ટતા સાથે પણ એ મત બધ બેસતો નથી. આ વિષયમા ગુજરાતી, મારવાડી અને અપભ્રંશ ભાષાઓનો માત્ર મુકાબલો કરી જોવાથી ખાતરી થશે. કદાચ ડૉ. ટૅસિટોરીના વચનનું અન્તિમ તાત્પર્ય એ હશે કે દેશીય ભાષાને ગુર્જરોએ પોતાની ભાષાનો કંઇક અંશ અર્પ્યો; આ અભિપ્રાયથી કોઇને વિરોધ નહિં રહે.

ગુર્જરોની પોતાની ભાષા શી હતી એ વિશે આપણા જ્ઞાનની સાંપ્રત અવસ્થામાં કાંઈપણ કહી સકાય તેમ નથી પરિણામે દેશની ભાષાઓ પર હેની કેટલી અસર થઈ એ ચોકસ કરવુ પણ આપણી શક્તિથી પરછે. જો કે ગુજરાતીમાંનાં અસરકૃત તત્ત્વોમાના કેટલાએકનું મૂળ એ અસરમા હશે એમ કહેવામાં હાનિ નથી.

ગુર્જરોની ચઢતીના સમયમા દેશની ભાષા

પરતુ હેમની સત્તા દરમ્યાન દેશની ભાષા કઈ હતી એ જાણવા માટે આપણી પાસે બ્હોળાં સાધનો છે. પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીના[૨૫] વ્યાકરણમાંનાં ડૉ. ટૅસીટોરીનાં બહુમૂલ્ય ટિપ્પણોના આરંભના પૅરેગ્રાફમાં એક સિદ્ધાન્તનું વિશદ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યુંછે.

---

૨૩ પાછળ પૃષ્ઠ ૭, ૮, ૧૦, જુવો

૨૪ ઇન્ડિયન ઍન્ટિક્વરી ફેબ્રુવારી, ૧૯૧૪, ૫-૨૨

૨૫ ઇન્ડિયન ઍન્ટિક્વરી, ૪૩ ફેબ્રુવારી ૧૯૧૪.

જોયમા તથી, "ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ"[૨૬] વિશે મ્હેં લખેલા ગુજરાતી
ક્યાંથી થ દર્શાવેલા અભિપ્રાયનું સ્વતન્ત્ર રીતે સમર્થન થાયછે. મ્હેં ત્ય્હાં હેતું
સૂત્રિનાં તું કે ઇ. સ.ના બારમા અને પંદરમા સૈકાની વચ્ચેના સમયમાં એક
આમાં ચ ળ વિસ્તાર પામેલી ભાષા અર્વાચીન ગુજરાત અને રજપૂતાનામાં
સર્વ રા રિન હતી (મ્હેં એ ભાષાને અન્તિમ અપભ્રંશ એ નામ આપ્યુંછે);
અનેશીય ભાષાના, છેક પંદરમા સૈકા પછી જ, ગુજરાતી, મારવાડી અને હેની
સગોત્રી ભાષાઓ[૨૭] હેવા ભાગ ક્રમે ઠરીને થયા. આ તત્કાલપ્રચલિત ભાષાને
ડૉ. હૅન્ડરીગે પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાની કહીછે, અને ઇ. સ.ના
સોળમા સૈકાના અંતની લગભગ હેના ગુજરાતી અને મારવાડી હેવા ભાગ પડ્યા હેવું મત એ દર્શાવેછે.

આ ઉક્તિયો ચાલુક્યો દશમા સૈકામાં આવ્યા ત્યહાર બાદ બે કે ત્રણ સૈકા પછીના સમયને લાગૂ પડેછે. એથી પાછળ ચાલિયે તો માલૂમ પડેછે કે દશમા સૈકાથી પાછા જતાં છેક છઠ્ઠા સૈકા સુધીમાં જુદા જુદા રૂપમાં અપભ્રંશ ભાષા બોલાતી, અને ઘણે ભાગે બીજી પ્રાકૃત ભાષાઓમાંની કેટલીએક બોલાતી–જેની સાથે આપણે અહિયાં કાંઈ સંબંધ નથી, કારણ કે ગુજરાતી મુખ્યતઃ અપભ્રંશમાંથી ઉત્પન્ન થઈછે. ડૉ. રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાણ્ડારકર માનેછે કે, અર્વાચીન સમયમાં જે દેશમાં વ્રજભાષા પ્રચરિત છે તે દેશમાં અપભ્રંશ ભાષા ઇ. સ. ના છઠ્ઠા કે સાતમા સૈકામાં વિકાસ પામી.[૨૮] આગળ ઉપર યોગ્ય સ્થાને[૨૯] આ વિષયની હું વિસ્તીર્ણ ચર્ચા કરીશ. ઈ. સ. ના આઠમા સૈકાના અન્તની લગભગમાં પારસીઓ ભરતખડમાં આવ્યા અને સંજાનમાં ઊતર્યા તે સમયમાં અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષા વિદ્યમાન હતી હેવો જે મત કેટલાએક દર્શાવેછે હેને હું યોગ્ય અનાદર પૂર્વક પડતો મૂકીશ; એ વિચાર ઉપપત્તિહીન અને હાસ્યપાત્ર છે; ગુજરાતી ભાષાના સમસ્ત ઇતિહાસ અને વિકાસક્રમથી હેને બાધ આવેછે-જે એ વિષયની ચર્ચા કરીશું ત્યહારે સ્પષ્ટ થશે.

જ્યહાં ચૌલુક્યોને છોડ્યા હતા ત્યહાંથી વિચારતન્તુને પાછો લઇયે તો

વાઘેલાઓ.

હેમના અનુગામી તરીકે વાઘેલાઓ આવેલા જણાયછે. ત્હેમનું આધિપત્ય ઇ. સ. ૧૨૧૯ થી ઇ. સ. ૧૩૦૪

૨૬ "વસન્ત," વિ સં ૧૯૨૦, પૃષ્ઠ ૧૪૮.

૨૭ ઇન્ડિયન ઍન્ટિક્વરી પુસ્તક ૪૪ જાન્યુ ૧૯૧૫ માં મ્હારો Note on Some Special Features of Pronunciation etc. in the Gujarati Language એ નામનો લેખ જુવો

૨૮ હેમના "વિલ્સન ભાષાશાસ્ત્રવિષયક વ્યાખ્યાનો" પૃષ્ઠ ૩૦૨ જુવો

૨૯ નીચે વ્યાખ્યાન ૫ માનાં આરંભનાં પૃષ્ઠો જુવો.

પાંચમા અને છઠ્ઠા સૈકાઓમાં ભરતખંડમાં પ્રવિષ્ટ થયેલા મ્લેચ્છ સંઘોમાંથી થયો હતો હેમાં કાંઇ સંદેહ નથી. અને વિદેશીઓમાંનાં સામાન્ય સ્તરનાં કુટુમ્બોમાંથી ગુર્જર અને અન્ય જ્ઞાતિયો થઇ, જેઓ પૌર્વાપર્યના ક્રમમાં રજપૂતથી જરાક નીચે આવેછે."[30]

રા. દે. રા. ભાણ્ડારકરના ઉપર નિર્દિષ્ટ કરેલા "હિંદુ પ્રજામાંનાં વિદેશીય તત્ત્વો" એ નામના રસપૂર્ણ અને સમર્થ લેખમાં એ જ નિર્ણય અર્પતા અનેક સ્પષ્ટ પ્રમાણો આપ્યાંછે. બૌદ્ધ થયો હતો તે ગ્રીક મિનૅન્ડ્રોસ (મિનૅન્ડર, મિલિન્દ) અને બૌદ્ધ બનેલા અને પરિણામે ભારતવર્ષીય નામ ધારણ કરેલા કેટલાએક સામાન્ય યવન (ગ્રીક) પુરુષોથી, અને હિંદુ અને વૈષ્ણવ થઇ ગયેલા એક યવનદૂતથી પ્રારંભ કરીને રા. ભાણ્ડારકર, બૌદ્ધ થયેલા, રાજવંશી અને સામાન્ય વર્ગના, શકપુરુષોનાં ઉદાહરણો આપેછે; હેમના આધિપત્યતળેના બૌદ્ધ બનેલા ક્ષત્રપોનાં, અને બ્રાહ્મણધર્મ સ્વીકારનાર ઉષવદાત અને બ્રાહ્મણધર્મ સ્વીકારી હિન્દુ સ્ત્રી પરણનાર રુદ્રદામનનાં દૃષ્ટાન્તો આપેછે; અને આગળ જતાં દર્શાવેછે કે આભીરો, કુશનો, મગ બ્રાહ્મણો, હૈહયો, હૂણો, ગુર્જરો, મૈત્રકો, અને હેવા ઘણાએક વિદેશીઓએ હિન્દુ કે બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો અને તેઓ એક કે બીજે પ્રકારે હિંદુઓ સાથે ભળી ગયા હતા.

આ પ્રમાણોને આધારે કરેલી મનુષ્યની જાતિવ્યવસ્થા લઇયેઃ બહુ ટીકાઓનું પાત્ર બનેલા પોતાના ગ્રન્થમાં[31] રિસલી આપણને કહેછે કે, ભરતખંડની ભૂગોલપરત્વે દુર્ગમ સ્થિતિ તે આ મિશ્ર જાતિસ્વરૂપો બંધાવામાં કારણભૂત પ્રધાન શક્તિ હતી, એ દુર્ગમ સ્થિતિને પરિણામે આક્રમણ કરતી જાતિયો પોતાની સાથે નહિંજેટલી જ સ્ત્રીઓ લાવતી અને આક્રાન્ત દેશની સ્ત્રીઓ સાથે વિવાહ કરતી; અને આ નિયમને અપવાદ એક જ હતો, ભારત-આર્યોનો પ્હેલો ઓઘ. હાનાં કારણો એ નીચે પ્રમાણે આપેછે:

ભરતખંડની પ્રજાની જાતિવ્યવસ્થા

"આપણા અત્યારના ઉદ્દેશ અર્થે આપણે માની લઇશું કે ભારત-આર્યોના પૂર્વજો ભરતખંડમાં વાયવ્ય કોણમાંથી આવ્યા હતા, અને તેઓ આવ્યા તે વખતે ગંગાયમુનાની સંચારભૂમિ પર્યન્ત ભરતખંડનો દ્વીપકલ્પ પ્રદેશ દ્રાવિડલોકના તાબામાં હતો. ... ...

30 "The Early History of India" ("ભરતખંડનો પ્રાચીન ઇતિહાસ") પૃ. ૩૦૩ (બીજી આવૃત્તિ).

31 "People of India" ("ભરતખંડના લોક") પૃ. ૨૬૬.

આજના ભારત-આર્યલોકોમાં દ્રાવિડીય લોહીનો છાંટો પણ નથી જણાતો એથી આટલું સંભવિત લાગેછે કે જ્યહારે ભારત-આર્ય લોકોએ પંજાબમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યહારે તેઓ પોતાની સ્ત્રીઓને સાથે લાવ્યા હતા, અને દ્રાવિડીય કન્યાઓને હાથ કરવાની હેમને જરૂર ન્હોતી. બીજી કોઈપણ કલ્પનાથી ત્હેમની જાતિની અન્યને મુકાબલે જણાતી અમિશ્રતાનું કારણ સમઝાવી સકાતું નથી."૩૨

આ મુકરર સિદ્ધાન્તોને આપણે સર્વાંશે અનુમોદન ન આપી સકિયે તો પણ ભરતખંડની માનવજાતિયોની રચનામાં રહેલા વિદેશીય મિશ્રણનો અનાદર કરી સકિયે તેમ નથી, કારણ કે ઉપર જોયું તે પ્રમાણે એ જ સિદ્ધાન્તનાં આધારભૂત અન્ય પ્રમાણો પણ છે. ત્યહારે આ મતનો સ્થૂલ સ્વરૂપમાં સ્વીકાર કરતાં આપણે જોઇયેછિયે કે, જ્યહારે જાતિયોનાં હાવાં સંમિશ્રણોથી સ્થાનિક ભાષામાં બાહ્ય તત્ત્વો મિશ્રિત થવાની અને નવાં તત્ત્વો ઉત્પન્ન થવાની અનુકૂળતા વધી, ત્યહારે દેશની સર્વદા સંક્ષુબ્ધ રહેતી સ્થિતિમાં સાહિત્યની સમૃદ્ધિનો અને હેના વિકાસનો બહુ અવકાશ રહ્યો નહિં; એ અવકાશ આપતા અપવાદરૂપ સમયો હતા તે ફક્ત સોલંકીઓના સમયો—ખાસ કરીને, ઉપર કહ્યુંછે તેમ, સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના; અથવા પ્રાચીન ઉત્કૃષ્ટકોટિક સંસ્કૃત સાહિત્યના સમયો.

હવે આપણે મુસલમાનસમય (ઇ. સ. ૧૨૯૭ થી ૧૭૬૦) તરફ શીઘ્ર દૃષ્ટિક્ષેપ કરીશું.

મુસલમાનસમય.

સાડાચાર સૈકા ઉપરાંતના આ સમયના ત્રણ ભાગ પડી સકેછે:—

(૧) દિલ્હીના પ્હેલ્હેલા બાદશાહોનું આધિપત્ય, એક સૈકાથી જરાક વધારે (ઇ. સ. ૧૨૯૭ થી ૧૪૦૩).

(૨) અમદાવાદના રાજાઓનું આધિપત્ય, લગભગ પોણાબે સૈકા (ઇ. સ. ૧૪૦૩ થી ૧૫૭૩); અને

(૩) મુગલ બાદશાહોનું આધિપત્ય, એટલે હેમના તાબાના સૂબાઓનું આધિપત્ય, લગભગ બે સૈકા (ઇ. સ. ૧૫૭૩ થી ૧૭૬૦).

આ સાડાચાર સૈકા દરમ્યાન ગુજરાતનો વિષયવિસ્તાર બહુ બદલાયા કરતો. તે નીચે પ્રમાણે:—

૧૪ મા સૈકામાં-ઉત્તરમાં જાલોરથી દક્ષિણમાં સુંબાઇની નજદીકના પ્રદેશ સુધી, અને પૂર્વમાં માળવા અને ખાનદેશની ટેકરીઓથી પશ્ચિમમાં સમુદ્ર પર્યન્ત.

૩૨ "The People of India" ("ભારતખંડના લોક") પૃષ્ઠ ૪૯.

૧૫ મા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં:—ઘણે અંશે પૂર્વ પ્રમાણે.

૧૫ મા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં અને ૧૬ મા સૈકાની પ્હેલી પચ્ચીશી-માં–ખાનદેશ અને માળવામાથી મ્હોટા ભાગો પ્હેલાના પ્રદેશમાં ઉમેરાયા.

૧૬ મા સૈકાના ઉત્તર અંશમાં (ઇ. સ. ૧૫૩૦ થી ૧૫૭૩)-જે દરમ્યાન કેટલોક સમય રાજ્ય દુર્વ્યવસ્થિત રહ્યું હતું —ખાનદેશનો પશ્ચિમ ભાગ અને કોંકણુનો ઉત્તર ભાગ ગુજરાતના રાજ્યની બ્હાર હતો.

છેવટ-ઇ. સ. ૧૮૫૩ માં અકબરે કરેલી વ્યવસ્થા પ્રમાણે- માળવા અને ખાનદેશને વધારે પ્રદેશ પાછો સોંપવામાં આવ્યો.

આગળ ઉપર ઉત્તરમાં જાલોર અને સિરોહી; ઇશાન કોણુમાં ડુંગરપુર અને વાંસવાડા અને પૂર્વમાં અલિરાજપુર; એટલાં રજપૂતાનાને અને મધ્ય-દેશને સોંપવામાં આવ્યાં; અને બાકી રહ્યો આજનો ગુજરાત પ્રદેશ.

બર્ડના (વસ્તુતઃ 'મિરાતે અહમદી'ના ભાષાંતર રૂપ) ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ૧૧૦ મે પૃષ્ઠે સરકારોની (એટલે પ્રદેશોની), અને રાજકીય વ્યવસ્થાએ ગુજરાતમાં સમાવિષ્ટ થતા ભાગોની, નામાવલિ આપીછે. હેમાં (રજપુતામાંનાં) જોધપુર અને જાલોર અને નાગોરનો સમાવેશ છે, દક્ષિણુમાં એ વસાઈ અને દમણુ પર્યન્ત પ્હોંચેછે અને તેથી એ નીચે (કોંકણુમાં) દાંડા–રાજપુર સૂધી જાયછે; અને પૂર્વમાં અને ઇશાન કોણુમાં એ (ખાનદેશમાં આવેલા) સુલ્હેર અને નન્દુરબાર તથા ડુંગરપુર, વાંસવાડા અને સિરોહીનો સમાવેશ કરેછે.

આ વિષયવિસ્તાર માત્ર રાજકીય દેશવ્યવસ્થા રૂપે હતો, ભાષાપ્રચાર દર્શાવનારી સ્થલવ્યવસ્થા હેમાં ન્હોતી, એ અહિંયાં સ્મરણુમાં રાખવાનું છે. હાલા રાજ્યવ્યવસ્થાને પરિણામે પડેલા વિભાગોવડે ભાષાપ્રચારની સ્થલવ્યવસ્થા કરવી શકય નથી.

મુસલમાન સમય દરમ્યાનના ભાષાવિકાસ પર અસર કરતા પ્રસંગો

મુસલમાન સમયના ઇતિહાસનું અવલોકન કરતાં લક્ષમાં રાખવુ જોઇયે કે ઔરંગઝેબના મૃત્યુ પછી અર્ધા સૈકાસૂધી (ઇ. સ. ૧૭૦૭ થી ૧૭૫૭ સૂધી) રાજ્યતન્ત્ર અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિમાં હતું. આ સમય દરમ્યાન મરાઠાઓને અવકાશ પ્રાપ્ત થયો. [આપણે ટૂંકા સમયમાં 'મરાઠા સમય' વિશે વિચાર કરીશું] પરંતુ એ પ્હેલા મુસલમાનસમય દરમ્યાનનાં બુદ્ધિના અને ભાષાના વિકાસપર અસર કરતાં તત્ત્વોની પર્યાલોચના

કરી લઇયે. આ બહુ લક્ષયોગ્ય છે કે, જ્યહારે મુસલમાનોની પૂર્વના સમયમાં વિદેશીય જાતિયો દેશગત જાતિયોની સાથે એટલે સુધી મિશ્ર થઈ જતી કે એ સમિશ્રણને પરિણામે વિલક્ષણ પ્રકારની નવી જાતિયો ઉદ્‌ભવતી, અને હેનું એક પરિણામ આપણી પ્રાકૃત ભાષાઓની ઉત્પત્તિ અને આગળ ઉપરના વિકાસ રૂપ આવ્યું, ત્યહારે મુસલમાનસમય દરમ્યાન વસ્તુસ્થિતિ ભિન્ન પ્રકારની જ હતી. મુસલમાન આધિપત્યની પૂર્વેના સૈકાઓમાં જે રક્તસંમિશ્રણ અને જાતિયોનું એકીભવન થતું તેહવું એ સમયે ન્હોતું થયું. મુગલ બાદશાહોએ કેટલાક રજપૂત સાથે કરેલા વૈવાહિક સંબંધ તરફ કે મેમણ, ખોજા, વ્હોરા ઇત્યાદિ વર્ણોના મૂલભૂત હિંદુઓના ઇસ્લામ ધર્મમાં પરિવર્તન તરફ મ્હારું અલક્ષ નથી. પણ એ તો અસાધારણ સામાજિક ઘટનાઓ છે, જે'માં સંમિશ્ર થતાં તત્ત્વો હજૂ અંશોરૂપે સુવ્યક્ત છે,—પૂર્વના સૈકાઓમાંના જાતીય એકીભવનથી આ ઘટનાઓ તદ્દન ભિન્ન પ્રકારની છે. વળી મુસલમાન સમયની આ ઘટનાઓનો વિષય મર્યાદિત હતો, જ્યહારે પૂર્વકાલીન એકીભવનની અતિવિશાળ હિંદુસમાજની રચનાપર અસર થઈ હતી અને એ પરિણામને લીધે હેની અસર દેશની ભાષાપર પણ થઈ એ સ્વાભાવિક હતું. કારણ કે જ્યહારે મુસલમાનસમયની ઘટનાઓ એક પ્રકારે માત્ર કૃત્રિમ વ્યવસ્થાઓ હતી, ત્યહારે હેની પૂર્વેનાં એકીભવનો સ્વરૂપતઃ ઉત્ક્રાન્તિના વિધિરૂપ હતા. પરિણામ એ આવ્યું કે રાજ્યકર્તા મુસલમાનોની ભાષાની એટલે ફ઼ારસીની, દેશની ભાષાઓ અને સાહિત્યપર જે અસર થઈ તે માત્ર બાહ્ય હતી, અન્તરંગભૂત ન્હોતી.[૩૩] છતાં પણ એટલું તો સ્વીકારવું પડશે કે આ સમય દરમ્યાન પણ, ફ઼ારસીની બાહ્ય અસરથી અન્તરંગવ્યાપી વિકાર પામ્યા વિના, ભાષાઓ ઉત્ક્રાન્તિના માર્ગપર પ્રયાણ કરી રહી હતી.

આ સમય દરમ્યાન રાજ્યતંત્રમાં પદવીઓ ભોગવતી નાગર, કાયસ્થ, અને બ્રહ્મક્ષત્રિય જેવી કેટલીએક જ્ઞાતિયો રાજભાષાનો અભ્યાસ કરતી અને હેમાં પ્રાવીણ્ય મેળવતી, તે એટલે સુધી કે તેઓમાંના કેટલાએક તો ફ઼ારસી પંડિતો અને કવિયો તરીકે વિખ્યાત હતા.

૩૩ આ ઉક્તિને એક મર્યાદા છેઃ ગુજરાતીમાં વૅર અને કૉડીના પ્રકારના શબ્દોમાં ઍ અને ઑનો વિવૃત ઉચ્ચાર છે. હેનો ઉદ્‌ભવ જો કે એ શબ્દોની પૂર્વાવસ્થામાં રહેલા વાગ્વ્યાપારવિષયક પ્રસંગોમાં રહેલો છે—वयर અને कवड्डियामां अ ઉપર રહેલા પ્રયત્ન અને य અને वના સાંનિધ્યમાં જ જો કે વિવૃત સ્વરનું બીજ રહેલું છે—તોપણ અરબી અને ફ઼ારસી ભાષાઓના हय्रान અને वक़्लના પ્રકારના શબ્દોમાં રહેલા અપરિચિત વિદેશીય ઉચ્ચારના સામ્યથી જ એ બીજનું પરિપોષણ થયુંછે. આ વિષયની પૂર્ણ ચર્ચા માટે વ્યાખ્યાન ચોથું જુવો

બુદ્ધિ અને સાહિત્યના વિલાસરૂપ 'જતબાઝી' નામની[૩૪] જે સુવિખ્યાત ગમ્મત નાગરો, અને કદાચ બીજી બે જ્ઞાતિયોના ગૃહસ્થો પણ, જ્ઞાતિભોજન દરમ્યાન કરતા એ જ સૂચવેછે કે એ જ્ઞાતિયોપર ફારસીભાષાની અસર કેટલી હતી. વળી કચેરીઓમાં ફારસીભાષા વપરાતી હોવાથી રાજ્યતંત્રને લગતી ભાષામાં અને તે દ્વારા દેશની સામાન્ય ભાષામાં સ્વાભાવિક રીતે ઘણા ફારસી શબ્દોનો પ્રવેશ થયો. બીજો ક્રમ એ હતો કે કચેરીની અને રાજમન્દિરની ભાષાની અસર સામાન્ય લોકની બજારની ભાષાપર પરોક્ષરીતે થઈ અને હેમાં, લોકની બુદ્ધિમર્યાદાને પરિણામે અને શબ્દોચ્ચારપર સામાન્યતઃ અસર કરતા અન્ય પ્રસંગોને લીધે, શબ્દોનું સ્વરૂપ વારંવાર બદલાઈ જવું. આ ક્રમને પારણામે જ એક બાજૂ ઉર્દુ ભાષા—એટલે છાવણીની ભાષા—હયાતીમાં આવી, અને બીજી બાજૂ દેશની જ ભાષાના શબ્દસમૂહમાં ફારસી તત્ત્વો ઉમેરાયાં (આ ખાસ લક્ષમાં રાખવું ઘટેછે કે ફારસી તત્ત્વો માત્ર શબ્દસમૂહમાં જ ઉમેરાયાં હતાં).

ફારસીમાંથી ગુજરાતીમાં થતી સક્રાન્તિને લગતાવાગ્વ્યાપારવિષયક નિયમોઃ-એ નિયમો સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતમાં અને પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતીમાથતાસંક્રમણના નિયમોથી ભિન્ન નથી.

સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતમાં અને પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતીમાં આવતા શબ્દો વાગ્વ્યાપારના જે નિયમોને અનુસરતા એ જ નિયમો ઉપર વર્ણવેલી શબ્દસ્વરૂપની વિક્રિયાના નિયામક હતા એ વાત લક્ષ આકર્ષે હેવી છેઃ-કેટલાએક પ્રસંગોએ ફારસીમાંથી થતા સંક્રમણને લગતા નિયમો સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતમાં થતા સંક્રમણના નિયમોના જેવા હતા. આ ઉક્તિના નિદર્શન તરીકે કેટલાએક ઉદાહરણો યદૃચ્છાએ લઈને આપુંછું:—

(૧) વ્યત્યય એટલે વર્ણોની અદલબદલ; જેમ કેઃ-

ફારસી (અરબી) अमानत, ગુજરાતી अनामत; આ વિધિ હેમચન્દ્ર પોતાના વ્યાકરણમાં ૮-૨-૧૧૬ થી ૧૨૪ સૂત્રોમાં વર્ણવેછે, જેનાં ઉદાહરણોઃ—

પ્રાકૃત वाणारसी (જેમાંથી વનારસ થયું), સંસ્કૃત वाराणसीમાંથી; પ્રાકૃત अलचपुर, સંસ્કૃત अचलपुरમાંથી; ઇત્યાદિ.

---

૩૪ આ ગમ્મતમાં ખેલનારાઓમાંનો એક જણ ફારસી કવિતાની એક બેત બોલતો અને ત્હેહાર પછી બીજો એ બેતના અન્ત્ય વર્ણથી શરૂ થતી બીજી બેત બોલતો; અને એમને એમ રચાતી જતી કાવ્યશૃંખલાને હિંડોળે ઝૂલતાં રસિકહૃદયોમાં ઉત્સાહ જામતો.

(સં.) विडालमांथी (ગુજરાતી) बिलाडी થયું તે પણ એ જ નિયમે.[૩૫]

(૨) स्वराणा स्वराः प्रायोऽपभ्रंशे (સિ. હે. ૮-૪-૩૨૮); આ નિયમ અનેક સ્વરવિકૃતિનો ખુલાસો આપેછે. અને શબ્દના આદિમાં એક સ્વર ઉમેરાયછે એ વાત ગુજરાતી વાગ્વ્યાપારનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. આ બંને નિયમોની ક્રિયા ગુજરાતી શબ્દ आबेहूबमां જોવામાં આવેછે, જે અરબી हूबहूमांथी નીકળ્યોછે.

(૩) કેટલાએક શબ્દોમાં ए અને ओनो વિવૃત ઉચ્ચાર થાયછે એ ગુજરાતીનું એક ખાસ લક્ષણ છે. એ શબ્દોની રૂપરચનામાં પ્રયુક્ત થતા નિયમોની ચર્ચા આ પછીના એક વ્યાખ્યાનમાં હું કરીશ. અહિંયાં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે (સંસ્કૃત કે પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતીમાં સંક્રાન્ત થતા શબ્દોમાં પ્રવૃત્તિ પામતો) આ નિયમ ફારસી કે અરબીમાંથી ગુજરાતીમાં આવતા શબ્દોમાં પણ પ્રવર્તેછે; જેમ કે:

અરબી કે ફારસી		ગુજરાતી
कौल	(कवूल)	कॉल
गैरत	(गयूरत)	गॅरत
हैरान	(हयूरान)	हॅरान
ऐब	(अयूब)	अॅब[૩૬]
गैब	(गयूब)	गॅब
गैर	(गयूर)	गॅर (गॅरवाजबी ઇત્યાદિમાં)
		ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

(સૂચના—मात्र वगेरे (અરબી वगैरह)માં ગેનો ए વિવૃત નથી. આ અપવાદ ગણાવો જોઇયે.)

शहॅर (ફા. शहर), कॅर (ફા. कहर), झॅर (ફા. ज़हर) અને એવા શબ્દોમાં एનો વિવૃત ઉચ્ચાર ઉપજાવતા ક્રમમાં કેટલાએક આન્તર વિકારોનો સમાવેશ થાયછે તે અન્ય વ્યાખ્યાનમાં યોગ્ય સ્થાને હું વર્ણવીશ.

---

૩૫ Linguistic Survey of India (ભરતખંડની ભાષાઓનું સમગ્રદર્શન) એ નામના ગ્રન્થમાં (પુ ૯. ભાગ ૨ પૃષ્ઠ ૩૩૧ પેરા ૬ મા) સર જ્યોર્જ ગ્રીઅર્સન बिलाडी શબ્દને ड (डो, डी, डुं) પ્રત્યય લગાડવાથી થયેલા શબ્દો પૈકી આપેછે. આ એક સ્પષ્ટ ભૂલ છે. તેમણે આપેલું ઉદાહરણ कूकडो પણ એટલું જ ભૂલ ભરેલું છે, बिडाल-बिलाडमां તેમ જ कुक्कुट-कुक्कुडो-कूकडो તેમાં ड છે તે શબ્દનો અન્તર્ગત છે, પ્રત્યયરૂપ નથી.

૩૬ વિવૃત સ્વરને અવળી માત્રાવડે દર્શાવવાનો હોવાથી મ્હેં ઉદ્દેશપૂર્વક જ ઉપર માત્રા મૂકીછે.

(૪) અન્ય एह्^{૩૭}નો ઓ (નરજાતિ) અને ઉં (નાન્યતર) થાયછે; જેમ કેઃ-

ફારસી કે અરબી	ગુજરાતી
पर्देह्	पडदो
मुर्देह्	मडदुं
प्यालेह्	प्यालुं
खज़ानेह्	खजानो
तकियेह्	तकियो
नकारेह्	नगारुं
प्यालेह्	प्यालो

ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

બીજી બાજૂ, હાવા અન્ત્ય પદ વિનાના, પણ માત્ર વ્યંજનવાળા, શબ્દોમાથી ગુજરાતી શબ્દો અન્ત્ય अवाળા થાયછેઃ—

ફારસી કે અરબી	ગુજરાતી
मर्द्	मरद
बाग्	बाग
फिक्र्	फिकर, फकर

ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

આ તત્ત્વ સંસ્કૃતજન્ય શબ્દોમાં પ્રવર્તતા એક નિયમને મળતુ આવેછે; તે એ કે अक અન્ત્યવાળા સંસ્કૃતશબ્દો, અપભ્રંશમાં અન્ત્યપદનો अव થયા પછી, ગુજરાતીમાં ओ અન્ત્યવાળા શબ્દોરૂપે આવેછે, અને क પ્રત્યય વિનાના અકારાન્ત સંસ્કૃતશબ્દો ગુજરાતીમાં અન્ત્ય अ વાળા બનેછે; જેમ કે.

સંસ્કૃત	અપભ્રંશ	ગુજરાતી
दन्तक.	दंतउ	दातो
हस्तक·	हत्थउ	हाथो
दन्त·	दंतु	दात
हस्त.	हत्थु	हाथ

ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

ફારસી અને અરબીમાંથી ગુજરાતીમાં સંક્રમણ થતી વેળા, અન્ત્ય ओ (કે ઉં) પ્રાપ્ત થયા પ્હેલાં, હેવો જ अउ ઉચ્ચાર અલક્ષિતરીતે થયેલો હોવો જોઇયે, હેવી કલ્પના થઈ સકે.

---

૩૭ એહ્માંનો ए અત્યન્ત લઘુ છે, હેનો લગભગ अह् જેવો ઉચ્ચાર છે.

(૫) ज़ નો ગુજરાતીમાં જ થાયછે; नज़ीफ़ (ફા.) नजीप (ગુ.); काज़ी (ફા.) काजी (ગુ.); बाज़ी (ફા.) बाजी (ગુ.); ज़िल्ह (ફા.) जिल्हो (ગુ.); ज़िद (ફા.) जिद (ગુ.) मिज़ाज (ફા.) मिजाज (ગુ.); ઇત્યાદિ.

આ શબ્દો પૈકી मिज़ाजમાં પ્રથમ વ્યત્યય થયો હોય એમ જણાયછે, અને એથી અવાન્તરરૂપ मिजाज़ થઇને અન્ત્ય ज़ નો જ થતાં मिजाज બનેછે. અને એ રૂપ સૂરત અને ભરૂચ શિવાય ગુજરાતમાં સર્વત્ર વપરાયછે; જ્હારે સૂરત અને ભરૂચ પ્રદેશના લોકો ज़ નો स કરીને मिजास રૂપ વાપરેછે. પરંતુ હેનો શિષ્ટ રૂપ તરીકે સ્વીકાર થતો નથી, કારણ કે શિષ્ટત્વનો નિર્ણય કરવામાં તો સુશિક્ષિત વર્ગોનાં લખાણોમાં અને સંભાષણમાં થતા સાધારણતમ પ્રયોગને જ પ્રમાણ ગણવામાં આવેછે.

આ નિયમ ફારસી અને ગુજરાતી વચ્ચેના સંબંધનો એક અનન્ય-સાધારણ વિશેષ છે, કારણ કે સંસ્કૃતમાં અને અન્ય ભારતવર્ષીય ભાષાઓમાં એ ज़ ઉચ્ચાર અપરિચિત છે.

(૬) અર્થનું અન્યથાભાન થતાં શબ્દોનો અપપ્રયોગ થાયછે, જેમ કે (અરબી) तर्फ़ (એકવચન), तर्फ़ैन (દ્વિ. વ.); (ગુજરાતી) तरफेण.

અરબી શબ્દ तर्फ़ैनનો અર્થ "બે બાજૂએ" થાયછે, જ્હારે શબ્દના મૂળ અર્થથી અજાણ લોકો तरफेण શબ્દને ગુજરાતીમાં तर्फ़–એક બાજૂ–ના અર્થમાં વાપરેછે.

(આ ઘટનામાં શબ્દના સ્વરૂપમાં ફેરફાર થતો નથી; પરંતુ અન્યથા-બુદ્ધિના નિયમનું ઉદાહરણ આપવા હેનો અહિંયાં સમાવેશ કર્યોછે.)

(૭) વ્યંજનોમાં પ્રાણોપચય થાયછે, એટલે કે અલ્પપ્રાણ વ્યંજનો મહાપ્રાણ બનેછે; જેમ કે—

ફારસી કે અરબી	ગુજરાતી
वक्त	वखत

સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતીમાં આવતા ઘણા શબ્દોમાં આ વિકાર થતો જોવામાં આવેછે;—

સંસ્કૃત	પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ	ગુજરાતી
कोणकः	कोणउ	खूणो
ज्वाला	जाला	झाळ
कान्तः	कंतु	कंथ

ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ.

(૮) कने સ્થાને ग.

ફારસી કે અરબી	ગુજરાતી
नकारह्	नगारुं

આ ફેરફારને અપભ્રંશમાં થતો સિ. હે. ૮-૪-૩૯૬ માં બતાવ્યોછે; વળી પ્રાકૃતમાં કેટલાક શબ્દોમાં પણ એ થાયછે (સિ. હે. ૮-૧-૧૮૨[૩૮]).

કેટલાએક પ્રસંગોએ ગુજરાતીમાં પણ એ ફેરફાર થાયછે; જેમ કે

સંસ્કૃત	ગુજરાતી
पर्यंकः	पलंग
द्विककः	बगडो
एकादश	अगियार
एकोन	ओगण (ओगणीस ओगणत्रीस ઇત્યાદિમાં).
लग्नकालः	लगनगाळो.

(૯) इ કે उ (અન્ત્યેતર) નો अ થાયછે; જેમ કે

ફારસી	ગુજરાતી
मुर्दह्	मडदुं
मुर्ग(=પક્ષી)	मरघ (હું)=કુકડો; मरघो मरघी [૩૯]
फिकर्	फकर

ઇત્યાદિ

સંસ્કૃત કે પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતીમાં સંક્રાન્તિ પામતા શબ્દોમાં આ ફેરફાર બહુ પ્રવર્તમાન છેઃ-જેમ કે

	ગુજરાતી
विना (સં), विणु (પ્રા.)	वना
तिल (સં, ને પ્રા.)	तल
चिनोति (સં.) / चिणइ (પ્રા.)	चणे
मुद्ग (સં.) / मुग्ग (પ્રા.)	मग
हुनाति (સં.) / हुणइ (પ્રા.)	हणे

ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

---

૩૮ मरकतं-मरगयं, मदकलः-मयगलो, कंदुकं-गेंदुअं.

૩૯ અર્થવિપરિણામ માટે અંગ્રેજી શબ્દ *fowl* સરખાવો; દેનો મૂળ અર્થ કોઇ પણ પક્ષી થતો.

મૂળભાષા સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત હોય, અથવા ફારસી કે અરબી હોય, તો પણ શબ્દના સંક્રમણ દરમ્યાન એકજ કે એક સરખા વાગ્વ્યાપારના નિયમોની કેટલી વિસ્તીર્ણ પ્રવૃત્તિ થાયછે, એ દર્શાવવાને આ ઉદાહરણો પૂરતાં થશે. આપણે જોઇયેછિયે કે આજે પણ આપણી ભાષાઓમાં સંક્રાન્ત થતા અંગ્રેજી શબ્દો હેવા જ વાગ્વ્યાપારના નિયમોને અનુસરેછે. ઉદાહરણ તરીકે, અંગ્રેજી agreementનું આપણી ભાષાઓમાં ગિરમિટ થાયછે અને અસ્વરિત આદ્ય સ્વરનો પ્રાયઃ લોપ થાય, એ નિયમની અહિંયાં આપણે પ્રવૃત્તિ જોઇયેછિયે. Doctor ને બદલે डागदर કહેતા હિંદી બોલતા ગામડીઆઓ डाक्तरમાં રહેલા અલ્પપ્રાણ અઘોષ (કઠોર) क અને तને ઘોષ (મૃદુ) બનાવેછે, જે બનાવ अपभ्रंशમાં બહુ સાધારણ છે.

મરાઠીમાંથી પણ યોગ્ય ઉદાહરણો મળી આવશેઃ—

(૧) ફારસી ज़ નો મરાઠીમાં द થાયછેઃ—

ફારસી	મરાઠી
आज़माइश	अदमास
बुज़ुर्ग	बुदरुक (જેમ કે हिंगणे बुदरुक, कपलाई बुदरुक ઇત્યાદિ, ગામડાંનાં નામોમાં).

(૨) व्यत्यय

ફારસી बाद अज़ सलाम

મરાઠી बाजत सलाम

(૩) ફારસીમાં રહેલો ઘોષ વ્યંજન મરાઠીમાં અઘોષ બનેછેઃ—

ફારસી	મરાઠી
बुज़ुर्ग	बुदरुक (ઉપર આપેલાં ગામનાં નામોમાં)
बाद अज़ सलाम	बाजत सलाम

આમ અઘોષ બનવાનું કારણ પ્હેલા ઉદાહરણમાં એ છે કે ग અન્ત્ય વ્યંજન (ग्) તરીકે રહેલોછે, અને બીજા ઉદાહરણમાં કારણ એ છે કે (ज़ની સાથે ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે વ્યત્યય પામેલો) द ચોખ્ખા વ્યંજન તરીકે ઉચ્ચારાયછે અને હેની પછી स આવેછે. હાવી ઘટના સંસ્કૃતના સંધિકાર્યમાં બહુ પરિચિત છે.

હવે આપણે ત્વરાથી ગુજરાતના ઇતિહાસમાંના મરાઠી સમય તરફ મરાઠાઓનો સમય; પ્રયાણ કરવું જોઇશે. ગુજરાતસાથેના મરાઠાઓના સંબંધ- હેના ત્રણ અવચ્છેદ. ના નીચે પ્રમાણે ત્રણ અવચ્છેદ પડેછેઃ—

૧ લૂંટફાટના ઉદ્દેશવાળાં આક્રમણોનો સમય, ઈ. સ. ૧૬૬૪ થી ૧૭૪૩ પર્યંત, જે દરમ્યાન મરાઠાઓ હજી આ પ્રદેશમાં પ્રતિષ્ઠિત ન્હોતા થયા.

૨ ભાડૂતી સાહાય્યનો સમય, ઈ. સ. ૧૭૪૩ થી ૧૭૬૦, જે દરમ્યાન મુસલમાન અમલદારોના ઝગડાઓમાં વચ્ચે પડીને મરાઠાઓ પોતાનાં સૈન્યો મદદે મોકલતા હતા અને ક્રમશઃ ભૂમિ પ્રાપ્ત કરતા જતા હતા.

૩ આધિપત્યનો સમય, ઈ. સ. ૧૭૬૦ થી ૧૮૦૧, જે દરમ્યાન પેશ્વાઓની સત્તા કરતાં ગાયકવાડની સત્તા વખતે વખતે વધારે હતી.

ઈ. સ. ૧૮૦૨ પછી મરાઠા આધિપત્ય નષ્ટ થયું અને સર્વોપરિ સત્તા વસ્તુતઃ બ્રિટિશના હાથમાં ગઈ.

સમસ્ત મરાઠાસમય દરમ્યાન દેશના ઇતિવૃત્તના વિધાતા, લોક કરતાં ઘણે મ્હોટે અંશે, સરકાર અને હેના પ્રતિનિધિયો હતા. આર્થિક લાભ ઉપરાંત મરાઠાઓને ગુજરાતની કાંઈ દરકાર ન્હોતી. શિવાજીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ધન લૂટવાનો હતો, અને એથી વ્હેપારી અને કારીગર લોકને સૌથી વધારે હાનિ પ્હોંચી. ત્વરાથી કાર્ય સાધી લેવું એ હેનો સિદ્ધાન્ત હોઈને હેનાં આગમનો અલ્પકાલિક હતાં અને હેની અસર ક્ષણિક હતી. પોતાના સવારો લઈ જઈ સકે તેટલી લૂંટ એ ઘસડી જતો. આક્રમણસમયે હેની સાથે સ્ત્રિયો કે પરિચારકો આવતા જ ન્હોતા, અને મ્હોટો દંડ આપી સકે હેવા કેટલાક ધનિકો શિવાય કોઇને તે પકડી જતો નહિં. સ્ત્રિયો અને કૃષિકારોને પકડતો જ નહિ. પરંતુ મરાઠાઓની લૂટફાટોના ઉત્તરકાલમાં આ આક્રમણોની ગતિ મન્દમન્દ થતી ગઈ અને સામર્થ્ય વધતું ગયું. હવે તો લૂટેલી સંપત્તિનાં ગાડાંઓ ભરીને દક્ષિણમાં લઈ જવામાં આવતાં અને પાછળના રસ્તાઓનું અને પર્વતમાર્ગોનું મરાઠાઓ રક્ષણ કરતા જતા હતા.

પેશ્વા અને મરાઠા દાભાડે વચ્ચેના આન્તરકલહો એટલા પ્રખ્યાત છે કે હેનું વિસ્તીર્ણ વર્ણન કરવાની જરૂર નથી. હેને પરિણામે ગુજરાત વર્ષો સુધી વ્યવસ્થાહીન દશામાં રહ્યો અને અન્તે ખરી સત્તા ગાયકવાડના હાથમા ગઈ. બીજી વાત એ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે ગુજરાતમા ત્હેમની સત્તા હતી તે દરમ્યાન મરાઠાઓને કોંકણમાથી અને ઘાટપરથી સૈનિકો લાવવા પડતા; અમુક કારણોને લીધે ગુજરાતના લડાયક વર્ણો અને અસલી અનાર્ય જાતિયો મરાઠાઓની સેનાના ઉપયોગમાં ન્હોતાં આવતાં. મરાઠા સૈન્યની નિવાસભૂમિ સર્વદા દક્ષિણમાં હતી, અને મરાઠાઓ ગુજરાતમાં પ્રતિષ્ઠિત થયા ત્હારપછી એ અનેક વર્ષો પર્યંત તેમનું સૈન્ય જન્મભૂમિમાં ઋતુ ગાળવા નિયમિત રીતે જતું. ત્હેમના નેતાઓ પણ

રાજધાનીની સમીપમાં અને તેટલું રહેતા. મરાઠાઓના મેળવેલા પ્રદેશોનું વ્યવસ્થાયોગ્ય એકરૂપે દ્રઢીકરણ કરવાપૂરતું સૈન્ય ગુજરાતમાં રાખવામાં આવતું ન્હોતું. પરિણામે મરાઠાઓનું આધિપત્ય એટલી ત્વરાથી વિનષ્ટ થયું કે દેશના તન્ત્રમાં મળી જઈને તદ્રૂપ થવાનો ત્હેને સમય જ ન રહ્યો; અને વસ્તુસ્થિતિ વિચારતાં આ પરિણામ સ્વાભાવિક હતું એમ જણાયછે, કારણ કે શાસનકર્તાની નિવાસભૂમિથી દૂર રહેલા આ પ્રદેશની શાસનપ્રણાલી સુવ્યવસ્થ નયસિદ્ધ રાજ્યતન્ત્રરૂપ ન્હોતી પરંતુ યુદ્ધસમયના લશ્કરી અધિકાર જેવી હતી; પ્રધાન પાત્રો અને સત્તાવાહી પુરુષો આન્તર ઈર્ષ્યા અને કલહને લીધે વિશ્લિષ્ટ હતા; કેન્દ્રભૂત અધિકારીને પોતાને સ્થાનિક શાસનકર્તા તરફ શંકા અને દ્વેષબુદ્ધિ હતી; આ દુર્વૃત્તિયો તેમ જ સ્થાનિક અધિકારીઓની અદૂરદર્શિતાને લીધે ભૂતપૂર્વ તન્ત્રમાંથી એક સમયોચિત રાજ્યતન્ત્ર ઘટાવવાનું બન્યું નહિ અને એથી શાસનવ્યવસ્થા ચેતનહીન અને સ્તબ્ધરૂપ બની, વિદેશીય લોક ઉપર દેશ બ્હારથી નાંખેલી ધૂંસરી જેવી થઈ રહી, દેશમાં જ ઉદ્ભવેલી વ્યવસ્થા જેવી ન બની.

ઈતિહાસમાં નથી વર્ણવી હેલી દેશની ભાષાપર થયેલી મરાઠાસંસર્ગજન્ય અસરો.

મરાઠાઓના આગમન અને આધિપત્યના આ સમય દરમ્યાન અને તે પછી તરતમાં સાહિત્યવિષયક જીવન અને પ્રવૃત્તિના પરિમાણનો કે અભાવનો વિચાર કરતાં આ સર્વ ધ્યાનમાં રાખવા લાયક લક્ષણભૂત પ્રસંગો સ્મૃતિમાં રાખવાના છે. પરંતુ આ સમયમાં કેટલીએક હેવી સંસ્થાઓ હતી ખરી કે જે વર્ણવવાનો ઇતિહાસકારોએ શ્રમ જ નથી લીધો પણ જે આપણા પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ઉપયોગી થાય એમ છે. ઉદાહરણ તરીકે, દક્ષિણાની પદ્ધતિ અને તે સંબંધે શાસ્ત્રીઓની સ્પર્ધા, જે વિશે આપણને વિશ્વાસયોગ્ય દંતકથા અને અન્ય પ્રભવોમાંથી માહિતી મળેછે, તે હાવી સંસ્થા હતી. મરાઠાઓની ભાષા અને સંસ્થાઓએ ગુજરાતની ભાષા અને સંસ્થાઓને અર્પેલા, ભિન્નભિન્ન સામર્થ્ય અને ગૌરવ યુક્ત, અનેક સંસ્કારોનું પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ મૂળ આ સ્પર્ધાઓમાં જ હતું. આ સમય દરમ્યાન એક વખત તો સંસ્કૃત અધ્યયન અને દક્ષિણી બ્રાહ્મણોનો અવિનાભાવરૂપ સંયોગ હતો, તે એટલે સુધી કે ગુજરાતી શાસ્ત્રીઓ મહારાષ્ટ્ર બ્રાહ્મણોની પાઘડી પણ પ્હેરવા લાગ્યા, અને પરિણામે એ અમુક પ્રકારની પાઘડી વિદ્વત્તાનું ચિહ્ન લેખાવા લાગી, અને હવે તો ગુજરાતના બ્રાહ્મણવર્ણની કેટલીક શાખાઓમાં માથાના પ્હેરવેશ તરીકે સ્થાન પામીછે. (અદ્યાપિ, વધારે નહિ તો એક શાખામાં, બે પ્રકારની પાઘડી પ્હેરાયછે જ, સામાન્યવર્ગે સાધારણ ગુજરાતી (ગોળ

આકારની) પાઘડી પ્હેરેછે જ્યહારે તેઓમાંનો શાસ્ત્રી અને પુરાણી વર્ગ દક્ષિણી બ્રાહ્મણની પાઘડી પ્હેરેછે.)

આ તો એ સ્પર્ધાઓનું સૂચક એક અલ્પ તત્ત્વ હતું. એક વખત હેમાંથી એવી ઉગ્ર અહમહમિકા અને ઈર્ષ્યાઓ ઉદ્‌ભવી હતી કે ગુજરાતી અને દક્ષિણી બ્રાહ્મણો, છેક ઉચ્ચારપદ્ધતિની વાતમાં પણ, એકબીજાનાં છિદ્ર સોધતા. ગુજરાતીઓના સંસ્કૃતના ઉચ્ચારને ભ્રષ્ટ ગણીને દક્ષિણી બ્રાહ્મણો ગર્હણા કરતા અને આ વૃત્તિમાંથી પ્રચલિત શ્લોક ઉદ્‌ભવ્યોઃ-

तुलसी तलसी जातो (ता) मुकुन्दोऽपि मकन्दकः।
गुर्जराणा मुखं भ्रष्टं (प्राप्य) शिवोऽपि शवतां गतः॥

મ્હને બરાબર યાદ છે કે સ્વર્ગસ્થ શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાલિદાસ[૪૦] આ ગર્હણાવૃત્તિનો ઘણા ક્રોધથી તિરસ્કાર કરતા અને કહેતા કેઃ—

"આ દખણી બ્રાહ્મણો આપણા પર ઉચ્ચાર ભ્રષ્ટ કરવાનો દોષ મૂકેછે; હેમનેજ પૂછો કે ऌનો ઉચ્ચાર શો; તેઓ હેમાં અવશ્ય રકારનો ઉચ્ચાર કરશે. એ માટે તો હેમની જીભ ખેંચી કાઢવી જોઇયે !" (શાસ્ત્રી ક્રોધશીલ હતા). એક વખત આ પરસ્પર દ્વેષભાવ કેવી ઉગ્ર કોટિયે પ્હોચ્યો હતો એ દર્શાવનારી વાત મ્હને એક વૃદ્ધ શાસ્ત્રીએ કહી હતીઃ કે ગુજરાતી સ્ત્રીઓના પોશાક વિષયે પ્રતિપક્ષીવર્ગે ટીકા કરી હતી અને ગુજરાતી શાસ્ત્રીઓએ હેનો ઉત્તર આપ્યો હતો.

આ સમયે એ બે કોમવચ્ચે સાહિત્યક્ષેત્રમાં કેટલો નિકટ સંસર્ગ હતો એ દર્શાવવા માટે જ હું આ ન્હાના પ્રસંગો વર્ણવુંછું. પરતુ આટલું તો વિશેષતઃ લક્ષમાં રાખવાનું છેઃ કે એ સંસર્ગ સંસ્કૃત પંડિતવર્ગમાં જ હતો, અને બહુતમાંશે સંસ્કૃત અધ્યયન વિષયે જ હતો. બંને પ્રચલિતભાષાઓ

---

૪૦ વિક્રમ સવતના વર્તમાન સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં ત્હેઓ વિદ્યમાન હતા, મરણ પામ્યા વિ. સં. ૧૯૪૯ના કાર્તિક વદિ ૧૦મને દિવસે (= ૧૧ મી ડીસેમ્બર ૧૮૯૨ ઈ. સ):– એ શાસ્ત્રીએ કરેલા અનુવાદ સહિત વિ. સં. ૧૯૫૪માં પ્રગટ કરેલા वैशेषिकसारमां આપેલો રા રા. તનસુખરામ મ ત્રિપાઠીએ લખેલો હેમનો જીવનવૃત્તાન્ત જુવો. પોતાના વતન (નડિયાદ તાલુકા ખેડા ડિસ્ટ્રિકટના) મલાતજ ગામમાં નિવૃત્તિસમયમાં રહેતા હતા ત્યહાંથી વિ. સ. ૧૯૪૨ના ભાદ્રપદ શુદિ પૂર્ણિમાને દિવસે લખેલો હેમનો પત્ર મ્હારી પાસે છે. ત્યહારે પોતાનું વય ૬૦ વર્ષનું હતું એમ એ પત્રમાં તેઓ જણાવે-છે. એટલે હેમનો જન્મ વિ સં. ૧૮૮૨માં થયો ગણાય. દુર્ભાગ્યે રા રા. તનસુખરામ ત્રિપાઠીએ આપેલા વૃત્તાન્તમાં શાસ્ત્રીની જન્મતિથિ નથી આપી તેથી મ્હારે આ ગણના પર આધાર રાખવો પડેછે.

રાજધાનીની સમીપમાં બને તેટલું રહેતા. મરાઠાઓના મેળવેલા પ્રદેશોનું વ્યવસ્થાયોગ્ય એકરૂપે દ્રઢીકરણ કરવાપૂરતું સૈન્ય ગુજરાતમાં રાખવામાં આવતું ન્હોતું. પરિણામે મરાઠાઓનું આધિપત્ય એટલી ત્વરાથી વિનષ્ટ થયું કે દેશના તન્ત્રમાં મળી જઈને તદ્રૂપ થવાનો ત્હેને સમય જ ન રહ્યો; અને વસ્તુસ્થિતિ વિચારતાં આ પરિણામ સ્વાભાવિક હતું એમ જણાયછે, કારણ કે શાસનકર્તાઓની નિવાસભૂમિથી દૂર રહેલા આ પ્રદેશની શાસનપ્રણાલી સુવ્યવસ્થ નયસિદ્ધ રાજ્યતન્ત્રરૂપ ન્હોતી પરંતુ યુદ્ધસમયના લશ્કરી અધિકાર જેવી હતી; પ્રધાન પાત્રો અને સત્તાવાહી પુરુષો આન્તર ઈર્ષ્યા અને કલહને લીધે વિશ્લિષ્ટ હતા; કેન્દ્રભૂત અધિકારીને પોતાને સ્થાનિક શાસનકર્તા તરફ શંકા અને દ્વેષબુદ્ધિ હતી; આ દુર્વૃત્તિયો તેમ જ સ્થાનિક અધિકારીઓની અદૂરદર્શિતાને લીધે ભૂતપૂર્વ તન્ત્રમાંથી એક સમયોચિત રાજ્યતન્ત્ર ઘટાવવાનું બન્યું નહિં અને એથી શાસનવ્યવસ્થા ચેતનહીન અને સ્તબ્ધરૂપ બની, વિદેશીય લોક ઉપર દેશ બ્હારથી નાંખેલી ધૂંસરી જેવી થઈ રહી, દેશમાં જ ઉદ્ભવેલી વ્યવસ્થા જેવી ન બની.

ઈતિહાસમાં નથી વર્ણવી હેવી દેશની ભાષાપર થયેલી મરાઠાસંસર્ગજન્ય અસરો.

મરાઠાઓના આગમન અને આધિપત્યના આ સમય દરમ્યાન અને તે પછી તરતમાં સાહિત્યવિષયક જીવન અને પ્રવૃત્તિના પરિમાણનો કે અભાવનો વિચાર કરતાં આ સર્વ ધ્યાનમાં રાખવા લાયક લક્ષણભૂત પ્રસંગો સ્મૃતિમાં રાખવાના છે. પરંતુ આ સમયમાં કેટલીએક હેવી સંસ્થાઓ હતી ખરી કે જે વર્ણવવાનો ઇતિહાસકારોએ શ્રમ જ નથી લીધો પણ જે આપણા પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ઉપયોગી થાય એમ છે. ઉદાહરણ તરીકે, દક્ષિણાની પદ્ધતિ અને તે સંબંધે શાસ્ત્રીઓની સ્પર્ધા, જે વિશે આપણને વિશ્વાસયોગ્ય દંતકથા અને અન્ય પ્રભવોમાંથી માહિતી મળેછે, તે હાવી સંસ્થા હતી. મરાઠાઓની ભાષા અને સંસ્થાઓએ ગુજરાતની ભાષા અને સંસ્થાઓને અર્પેલા, ભિન્નભિન્ન સામર્થ્ય અને ગૌરવ યુક્ત, અનેક સંસ્કારોનું પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ મૂળ આ સ્પર્ધાઓમાં જ હતું. આ સમય દરમ્યાન એક વખત તો સંસ્કૃત અધ્યયન અને દક્ષિણી બ્રાહ્મણોનો અવિનાભાવરૂપ સંયોગ હતો, તે એટલે સુધી કે ગુજરાતી શાસ્ત્રીઓ માહારાષ્ટ્ર બ્રાહ્મણોની પાઘડી પણ પ્હેરવા લાગ્યા, અને પરિણામે એ અમુક પ્રકારની પાઘડી વિદ્વત્તાનું ચિહ્ન લેખાવા લાગી, અને હવે તો ગુજરાતના બ્રાહ્મણવર્ગની કેટલીક શાખાઓમાં માથાના પ્હેરવેશ તરીકે સ્થાન પામીછે. (અદ્યાપિ, વધારે નહિં તો એક શાખામાં, બે પ્રકારની પાઘડી પ્હેરાયછે જ, સામાન્યવર્ગે સાધારણ ગુજરાતી (ગોળ

આકારની) પાઘડી પ્હેરેછે જ્હારે તેઓમાંનો શાસ્ત્રી અને પુરાણી વર્ગ દક્ષિણી બ્રાહ્મણની પાઘડી પ્હેરેછે.)

આ તો એ સ્પર્ધાઓનું સૂચક એક અલ્પ તત્ત્વ હતું. એક વખત હેમાંથી એવી ઉગ્ર અહમહમિકા અને ઈર્ષ્યાઓ ઉદ્ભવી હતી કે ગુજરાતી અને દક્ષિણી બ્રાહ્મણો, છેક ઉચ્ચારપદ્ધતિની વાતમાં પણ, એકબીજાનાં છિદ્ર સોધતા. ગુજરાતીઓના સંસ્કૃતના ઉચ્ચારને ભ્રષ્ટ ગણીને દક્ષિણી બ્રાહ્મણો ગર્હણા કરતા અને આ વૃત્તિમાંથી પ્રચલિત શ્લોક ઉદ્ભવ્યોઃ—

तुलसी तलसी जातो (ता) मुकुन्दोऽपि मकन्दकः ।
गुर्जराणां मुखं भ्रष्टं (प्राप्य) शिवोऽपि शवतां गतः ॥

મ્હને બરાબર યાદ છે કે સ્વર્ગસ્થ શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાલિદાસ[૪૦] આ ગર્હણાવૃત્તિનો ઘણા ક્રોધથી તિરસ્કાર કરતા અને કહેતા કેઃ—

"આ દખણી બ્રાહ્મણો આપણા પર ઉચ્ચાર ભ્રષ્ટ કરવાનો દોષ મૂકેછે; હેમનેજ પૂછો કે ऌનો ઉચ્ચાર શો; તેઓ હેમાં અવશ્ય રકારનો ઉચ્ચાર કરશે. એ માટે તો હેમની જીભ ખેંચી કાઢવી જોઈયે !" (શાસ્ત્રી ક્રોધશીલ હતા). એક વખત આ પરસ્પર દ્વેષભાવ કેવી ઉગ્ર કોટિયે પ્હોચ્યો હતો એ દર્શાવનારી વાત મ્હને એક વૃદ્ધ શાસ્ત્રીએ કહી હતીઃ કે ગુજરાતી સ્ત્રીઓના પોશાક વિષદે પ્રતિપક્ષીવર્ગે ટીકા કરી હતી અને ગુજરાતી શાસ્ત્રીઓએ હેનો ઉત્તર આપ્યો હતો.

આ સમયે એ બે કોમવચ્ચે સાહિત્યક્ષેત્રમાં કેટલો નિકટ સંસર્ગ હતો એ દર્શાવવા માટે જ હું આ ન્હાના પ્રસંગો વર્ણવુંછું. પરતુ આટલું તો વિશેષતઃ લક્ષમાં રાખવાનું છેઃ કે એ સંસર્ગ સંસ્કૃત પંડિતવર્ગમાં જ હતો, અને બહુતમાંશે સંસ્કૃત અધ્યયન વિષયે જ હતો. બંને પ્રચલિતભાષાઓ

૪૦ વિક્રમ સંવતના વર્તમાન સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં ત્હેઓ વિદ્યમાન હતા, મરણ પામ્યા વિ. સં. ૧૯૪૯ના કાર્તિક વદિ ૧૦મને દિવસે (= ૧૧ મી ડીસેમ્બર ૧૮૯૨ ઈ. સ)'— એ શાસ્ત્રીએ કરેલા અનુવાદ સાથે વિ. સં. ૧૯૫૪માં પ્રગટ કરેલા वैशेषिकसारમાં આપેલો રા રા. તનસુખરામ મ. ત્રિપાઠીએ લખેલો હેમનો જીવનવૃત્તાન્ત જુવો. પોતાના વતન (નડિયાદ તાલુકા ખેડા ડિસ્ટ્રિક્ટના) મલાતજ ગામમાં નિવૃત્તિસમયમાં રહેતા હતા ત્હાંથી વિ. સં. ૧૯૪૨ના ભાદ્રપદ શુદિ પૂર્ણિમાને દિવસે લખેલો હેમનો પત્ર મ્હારી પાસે છે. ત્હારે પોતાનું વય ૬૦ વર્ષનું હતુ એમ એ પત્રમાં તેઓ જણાવે છે. એટલે હેમનો જન્મ વિ સં. ૧૮૮૨માં થયો ગણાય. દુર્ભાગ્યે રા રા. તનસુખરામ ત્રિપાઠીએ આપેલા વૃત્તાન્તમાં શાસ્ત્રીની જન્મતિથિ નથી આપી તેથી મ્હારે આ ગણના પર આધાર રાખવો પડેછે.

વચ્ચેના વાસ્તવિક ભાષાવિષયક સંસર્ગનો પ્રારંભ પણ એ જ સમયે થયો એ નિઃસંદેહ છે, પરંતુ એ સંસર્ગ સામાન્ય પ્રજામાં જ હતો અને હેની ગુજરાતી ભાષાપર પ્રમાણમાં ઘણી ઓછી અસર થઇ. હેનાં કારણો શોધિયે તો મરાઠા સમયના સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંતમાં દેખાડેલા બંને જાતિયો વચ્ચેના આછા અને ક્ષણિક સંસર્ગમાં જડે એમ છે.[૪૧] પરિણામ એ આવ્યું કે नाईवाडो[૪૨] (અમદાવાદની એક શેરીનું નામ) અને હેવા છૂટક શબ્દો એ સંસર્ગના ચિહ્નરૂપે અદ્યપર્યન્ત ગુજરાતીમાં ટકી રહ્યા છે. મરાઠા સમયના અને તે પૂર્વના પણ ગુજરાતી સાહિત્યમાં જોવામાં આવતા परिघट[૪૩] (ધોબી), दवाट[૪૪] (જૂઠો) ઇત્યાદિ શબ્દો તો મરાઠી તેમ જ ગુજરાતીમાં સ્વતન્ત્રરીતે એક જ મૂલમાંથી, એટલે કે પૂર્વકાલીન દેશ્ય કે પ્રાકૃત ભાષામાંથી, આવ્યા હોવા જોઇયે એ લક્ષમાં રાખવાનું છે. હાનો સવિશેષ પૂરાવો એ છે કે મરાઠીમાં परीट શબ્દ છે તે તો મૂલ દેશ્ય શબ્દનું દૂરતર રૂપાન્તર છે પરંતુ ગુજરાતી શબ્દ મૂલને નિકટતર છે, કારણ કે મૂલશબ્દ परियट्टो છે, (હેમચન્દ્રકૃત देशीनाममाला વર્ગ ૬ ઠ્ઠો, શ્લોક ૧૫ મો જુવો). આ સ્થળે થોડાંક બીજાં ઉદાહરણો તપાસવાં ઉપયોગી થશેઃ–

(ક) आई (=મા), આ શબ્દ મરાઠીમાં પરિચિત છે પરંતુ સાધારણતઃ ગુજરાતીમાં અજ્ઞાત છે, માત્ર અલ્પ સ્થળોએ એ શબ્દ ગુજરાતીમાં વપરાયોછે; જેમ કે—

(૧) वेडो थाई बूंडतो त्हारो रे
अंबे आई पार उतारो;

૪૧ આ ઘટના, કાંઇક વિશિષ્ટતા છતાં, ભારતખંડપરની ગ્રીક અસર સાથે સામ્ય ધરાવેછે; ગ્રીક સંસર્ગ સિકન્દરના સમયથી મિનેન્ડરના સમય પર્યન્ત (ક્વ્હાંક 'વિચ્છેદ પામતો) આવ્યો તે છતાં પણ એ અસર બાહ્યતલને સ્પર્શતી અને અલ્પજીવિની જ હતી; અને મિ. વિન્સેંટ એ. સ્મિથ (The Early History of India, પૃષ્ઠ ૨૨૫ બીજી આવૃત્તિમાં) લખેછે તે પ્રમાણે "ગ્રીક અસર હિન્દુ સંસ્કૃતિની બહિઃ તે સીમાને પણ ભાગ્યે જ ભેદી શકી હતી, અને ભારતીય સંસ્થાઓમાં કાંઈ તાત્ત્વિક વિકાર કરવાને અસમર્થ થઇ હતી." આ ભાષાવિષયક અસરને પણ એટલું જ લાગૂ પડે છે.

૪૨ સંસ્કૃત नापितः (સિ. હે. ૮–૧–૨૩૦ થી) नाविओ કે ण्हाविओ થાયછે. સર્વથા શક્ય છે કે नाई શબ્દ પ્હેલા રૂપમાંથી ગુજરાતીમાં આવ્યો હોય અને પછી લુપ્ત થયો હોય અને न्हावी શબ્દ મરાઠીમાં બીજા રૂપમાંથી આવ્યો હોય.

૪૩ (વિ. સં. ના ૧૮ મા સૈકાના) શામળની नंदबत्रीशी કડી–૨૭ ને ૩૩ જુવો. (बृ. का. दो. मं. १, पृ. ३४१)

૪૪ नर्मकोश માં ज પૃષ્ઠે ૧૯ મા સૈકાની ભાષાના નમૂનાનો ઉતારો જુવો.

(२) आई ए समोवड को नहिं;[૪૫]

(૩) કાઠિયાવાડના કાઠીઓ "બાપની મા"ના અર્થમાં આઈ શબ્દ વાપરેછે.

અત્યન્ત સંભવિત છે કે આઈ શબ્દ સંસ્કૃત आर्यामांથી નીકળ્યો હોય કે તેની સાથે સંબંધ ધરાવતો હોય; आर्याમાંથી પ્રાકૃત अज्जा અને મરાઠી आजी થાયછે. શૌરસેની અને માગધી તેમ જ પાલીમાં अय्या બને; જે પણ આઈનું મૂળ હોઈ શકે. (સંસ્કૃત आर्य=સસરો, आर्यपुत्रમાં છે તેમ, (સ્ત્રી પતિને आर्यपुत्र કહી સંબોધેછે), અને आर्या=સાસુ.)

(૪) વડીઆઈ કે वडियाई અર્વાચીન ગુજરાતીમાં "માની મા"ના અર્થમાં પ્રચરિત છે. (વડી=મ્હોટી અને આઈ=મા)

(आ) आपो કાઠીઓમાં પુરુષને માનપૂર્વક સંબોધવામાં વપરાયછે. આ પ્રયોગ आपના અર્થમાં હશે, અથવા તો बापाના અર્થમાં હોવાનો વધારે સંભવ છે. आप શબ્દ સંસ્કૃત आत्मन्, દેશ્ય अप्पाમાંથી નીકળ્યોછે અને હેને દ્રાવિડ अप्पा એટલે 'બાપ' હેની સાથે સંબંધ છે. (કાનડી अप्पा=બાપ). પ્રધાન અર્થ પોતે હોઈને એ એક સંમાન દર્શાવનારો શબ્દ હોવો જોઇયે; જેમ ગુજરાતી માં પોતે શબ્દનો પ્રધાન અર્થ "પંડે" "જાતે," થાયછે અને પોતે ઘરમાં છે કે? હેવાં વાક્યોમાં એ માનાર્થે વપરાયછે. મરાઠીમાં अप्पा પુરુષોનાં વિશેષનામો- માં જ વપરાયછે (એટલે કે હુલામણાં નામોમાં), જેમ કે अप्पा साहेब, अण्णा साहेब ઇત્યાદિ.

(એક કાઠી દરબાર વિશેની એક મશ્કરી મ્હારા સાંભળવામાં આવીછે; દરબારને સી. आइ. ई. નો ખેતાબ મળ્યો એટલે કાઠીલોક કહેવા લાગ્યા કે–

"खाचर तो आपो मटीने आई थ्या".

(इ) માંગ એટલે (મરાઠીમાં) હોળેલા કેશ જ્યહાંથી બે ભાગમાં પડેછે તે મધ્યરેખા; અર્વાચીન ગુજરાતીમાં જેને સેંથી કહેછે તે.

ઈ. સ. ના ૧૭ મા સૈકામાં થયેલા વલ્લભ ભટના "शणगारनो गरबो" નામના કાવ્યમાં છે કેઃ—

૪૫ સુરારિકૃત "ઈશ્વરવિવાદ" હસ્તલિખિત નકલ ઉપર વિ. સં. ૧૯૭૫ લખીછે. बृहत् काव्यदोहन કહેછે કે સુરારિ ક્યહાંથી આવ્યો એ વિદિત નથી. કાઠિયાવાડમાં થયો હશે? કારણ કે તેણે तेवतेवडी શબ્દ વાપર્યોછે—

तेवतेवडीए ताणीओ पार्वतीकेरो हाथ बृ. का. दो. ग्रं. ६ पृ. ४७४

तेवतेवडी એ "સમાનવયસ્ક" માટે કાઠિયાવાડી શબ્દ છે; જો કે ખરો કાઠિયાવાડી શબ્દ तवतवडी હોવો જોઇયે.

"मरी भांग मूगता ते महा मूलनी रे लोक."

અન્યત્ર આમ છે.

"भांग तमारुं मोतींडे"

(૩) ચીચોળ (અર્વાચીન ગુજરાતી)=કચૂકા, આંબલીના ખીઆં. મરાઠીમાં ચિંચ=આંબલી છે; સંસ્કૃત ચિંચામાંથી (અમરકોશ જુવો.)

આ ચિંચ શબ્દ ગુજરાતીમાં ફક્ત ચીચોળ શબ્દમાં જ છે, અન્યત્ર એ અર્થમાં આંબલી શબ્દ વપરાયછે.

(૯) પુઢે=આગળ (સંસ્કૃત પુરઃમાંથી). આ શબ્દ અર્વાચીન મરાઠીમાં પણ પ્રચલિત છે, પણ ગુજરાતીમાં નથી. તો પણ વિ. સં. ૧૬૯૯ માં રચાયલા સૂતકનિર્ણયની એક હસ્તલિખિત પ્રતિમાં આ શબ્દ અનેકવાર વપરાયલો મ્હેં જોયોછે.[૪૬] એ પ્રત મ્હને લુણાવાડાના (ગુજરાતી નિશાળના માજી હેડમાસ્તર) રા. છગનલાલ વિ. રાવળે બતાવી હતી.

ગુજરાતી ભાષાના પ્રકૃતિસ્વરૂપને અનુકૂળ ન હોય હેવા મરાઠી શબ્દો દાખલ કરી દેવાનું વલણ અર્વાચીન સમયમાં પણ વડોદરામાં કેટલાક ગુજરાતીઓ દર્શાવેછે એ અહિંયાં કહેવું ઘટેછે; જેમકે

(૧) પાન, પાનાંના–પૃષ્ઠના–અર્થમાં; પણ ગુજરાતીમાં પાનનો અર્થ "તાંબૂલપત્ર" કે સામાન્યતઃ કોઈ પણ "વૃક્ષનું પત્ર" થાય;

(૨) નિદાન=છેવટ, at least; જે ગુજરાતીને તદ્દન અપરિચિત છે;

(૩) વાટાઘાટ=વિવાદ, ચર્ચા; ગુજરાતીને એટલો જ અપરિચિત;

(૪) ચળવળ=સંક્ષોભ;

(૫) બળકટ=મજબૂત, બળવાન્. ઇત્યાદિ.

---

૪૬ ब्राह्मण ब्राह्मणने बालवा जाए अथवा हीनवर्ण उत्तम वर्णने पुढे जाए तो वस्त्र संघाते स्नान करे (पृ. ७–२, पं. २–३)

छमास पुढे नव सूधी एक रात नव पुढे स्नान पितृविषये माबापने देशपरदेश जोवू नहि ॥ त्रण मास पुढे छमास पर्यन्त पक्षिणि शब्दे एक रात्रि एक दिवस बीजी रात्र पक्षिणी ए बे दिन पामे ॥ (पृ. ४–२, पं. १–४)

विदेश मरे ने दश रात्रि पुढे सांभळे तो त्रिमास पर्यंत दिन २ मृताशौच. (पृ. ४–१, पं. ९)

वाक्दान हउआ पुढे परणवा शुद्धि. (पृ. ४–१, प. १)

वाक्दान नह (?) पुढे माबाप गोत्रिने तथा भर्तारनु गोत्र. (पृ. ३–२, पं. ८–९).

હાલું વલણ થવાનું કારણ રાજ્યકાર્ય સંબંધી પત્રવ્યવહારોની અસર અને અનુકરણશીલ સ્વભાવવાળા કેટલાક લોકની નવું ગ્રહણ કરી લેવાની ટેવ એ છે. ઇતર ભાષામાં પરાણે પ્રવેશ કરવાના પ્રયાસમાં હાલા શબ્દો સફળ થાય કે નહિ હેનો ત્રણ તત્ત્વપર આધાર છેઃ (૧) એ પ્રયાસમાં જળવાતી હઠ, (૨) ગ્રહણ કરનારી ભાષામાં હેવા શબ્દોની અપેક્ષાની વાસ્તવિકતા કે અવાસ્તવિકતા અને (૩) ગ્રહણ કરનારી ભાષાના સ્વરૂપ પ્રત્યે હાલા શબ્દોની સ્વગત અનુકૂલતા કે પ્રતિકૂલતા.

મરાઠા પછીના સમય વિશે વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. છેલ્લાં

મરાઠા પછીનો સમય.

સો વર્ષ દરમ્યાનના ભાષાવિકાસના ક્રમનું જ્ઞાન સર્વને સુલભ છે, અને આપણી ચર્ચાને અંગે તો પોર્ટુગીઝ અને અંગ્રેજી શબ્દોનો આપણી ભાષાઓમાં પ્રવેશ એ તત્ત્વ જ ઉપયોગી છે. હેમાં એ અંગ્રેજી શબ્દો તો એટલા સુવિદિત છે કે હું થોડાંક પ્રકારદર્શક ઉદાહરણો આપીને અટકીશઃ—कलेक्टर, रेल्वे, ऑफिस, गवर्नर, टाइमटेबल, स्टेशन, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

ફિરંગીઓ હિંદુસ્તાનમાં ઈ. સ. ના ૧૫ મા સૈકાના અન્તમાં આવ્યા

પોર્ટુગીઝ શબ્દોનો પ્રવેશ

એ ખરું; પરંતુ, એ સંપર્ક પરોક્ષ હતો છતાં, એ પછીનાં વર્ષો દરમ્યાન ગુજરાતી ભાષાપર હેની ક્રમવાહિની અસર થઈ હતી. ફિરંગી મૂળમાંથી ઉદ્ભવેલા ગુજરાતી શબ્દોના થોડાંક ઉદાહરણો અહિંયાં તપાસીશું.—

ગુજરાતી	પોર્ટુગીઝ
आफुस	Alfonsa
पायरी	Pires
अननास	Ananas[૪૭]
	Ananaz (Century Dictionary)

૪૭ રા. રા કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી. આ શબ્દને ફારસી (વસ્તુતઃ અરબી) अयन् उन् नास (લોકની આંખ)માંથી વ્યુત્પન્ન થયેલો માનેછે.

રાજકોટમા તૃતીય ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ સમક્ષ વાંચેલો હેમનો "कैटलाक फारसी शब्दो" વિશેનો લેખ, પૃ. ૩ ૨)

આ (અરબીમાંથી) વ્યુત્પત્તિ કૃત્રિમ લાગેછે. એ ફળ દક્ષિણ અમેરિકાનું છે, અને બ્રાઝિલ ભાષાનો શબ્દ ananas, anassa, કે anas છે, અને હેનો પ્રથમ-નિર્દેશ પેરુ ભાષાના nanas થી થયોછે (Century Dictionary).

काफी	Café
काजू	Caju
इस्कोतरीयो	Escritoria
पादरी	Padré
मेज	Mesa
बटाटा	Batata
तमाकु ४८	Tabaco

મૉન્સેન્હોર એસ. રેડોલ્ફો ડાલ્ગાડોકૃત "Influencia do Vocabulario Portugues em Linguas Asiaticas"—"પોર્ટુગીઝ શબ્દોની એશિયાની ભાષાઓ પર અસર" એ ગ્રન્થમાંથી.૪૯

ઐતિહાસિક અસરો, પ્રાન્તોનો પરસ્પર સંપર્ક

ભાષાના વિકાસપર અસર કરનાર ઐતિહાસિક ઉપાધિયોનાં અંશભૂત કેટલાક તત્ત્વોને, વિશેષત ગુજરાતી પરત્વે, હું હવે દર્શાવીશ. દેશમાં પ્રવેશ કરતી વિદેશીય જાતિયો સાથેનો સંસર્ગ આપણે કાંઇક વિસ્તારથી ચર્ચ્યો; ત્હાર પછી હવે પ્રદેશોનો માંહોમાંહેનો સંસર્ગ—એક પ્રદેશનો બીજા પ્રદેશ સાથેનો સંબધ—તપાસવાનો આવેછે. ભાષાની રચના પર હાવા સંસર્ગની અસરનું પ્રમાણ વિકાસક્રમમાં ભાષા જે સ્થિતિને પ્હોચી હોય તેથી નિયત થાયછે. જેમકે, જ્હારે એકતઃ અતીત સૈકાઓમા મુસાફરી અને વ્યવહારનાં સાધનો અતિવિરલ હતાં એથી અન્ય પ્રદેશની ભાષાઓની ગુજરાતી પરની અસર પણ વિરલ હોવાનો સંભવ હતો, અને અસર વિરલ હતી પણ ખરી, ત્હારે અન્યતઃ જો કે અર્વાચીન સમયમા હિંદુસ્તાનમાં પ્રદેશો વચ્ચે નિકટ વ્યવહારની અને ત્વરિત પર્યટનની અનુકૂળતા જોતાં હાવી અસર પ્રબળ હોવી જોઇયે, છતાં વસ્તુત. એમ છે નહિં; કારણ પુરાણા સૈકાઓમાં ભાષા વાગ્વ્યાપારવિષયક રચનાના વિકાસની અવસ્થામા હતી પરન્તુ અત્યારે હેવી દશાએ પ્હોચીછે કે હેનું સ્વરૂપ નિયત અને સંસિદ્ધ બન્યુંછે, અને એથી પ્રદેશ પ્રદેશના સસર્ગની એકપૂરી અસર

૪૮ કેટલાક લોક આ શબ્દને (સ) તામ્રકૂટ માથી નીકળેલો માનેછે અને એ ભરતખડની અતિ પુરાણી અને દેશજ ઓષધિ હતી એમ દાવો કરેછે. એ વિષયે મ્હારા અભિપ્રાયો આવતા વ્યાખ્યાનમા હું આપીશ

૪૯ આ પુસ્તક મી આર વી કરકરિયાએ કૃપાથી મ્હને જોવા આપ્યુ હતું

બંગાળી અને મરાઠી સાહિત્યમાંથી થતા અનુવાદોમાં અને પ્રસંગતઃ થતા શબ્દ-સ્વીકારમાં દૃષ્ટિયે પડેછે.[૫૦] અતીત સૈકાઓમાં દૂરદૂરના પ્રદેશો વચ્ચે યાત્રાઓ, વ્હેપારનો સંબંધ, અંદર અંદરના વિવાહો, અને હેવાં કારણોએ વ્યવહાર ચાલૂ રહેતો. જ્હાં ભાષાઓનું ઐક્ય કે સામ્ય હોય નહિં અને પરસ્પર વ્યવહાર ચલાવવા પૂરતી સર્વસામાન્ય એકાદી ભાષા હોય ત્હાં ભાષાનું ઐક્ય સાધવા માટે એ સાધનો પર્યાપ્ત ન્હોતાં. જ્હાં હાવી સ્થિતિ હોય ત્હાં બેમાંથી એક પક્ષને અન્ય પક્ષની ભાષાનું જ્ઞાન મેળવવું પડતું. એ વ્યવસ્થાને અભાવે અનેક પ્રસંગોએ રમૂજ આપનારી કે ખેદકારક સમઝફેર થતી. મરાઠા વરની નવોઢા કાનડી પત્નીની એક કથા કહેવામાં આવેછે; એ ઇતિહાસસિદ્ધ નથી તો પણ હેમાં સમઝફેરની પ્રકારદર્શક કથા તરીકે અર્થ સમાયલો છે ખરો. પત્ની પતિને માટે પાનની પટ્ટી બનાવતી હતી; હેને ચૂનો પાન પર લગાવીને ખાવો ફાવશે કે (દક્ષિણમાં ઘણા લોક ખાયછે તેમ) છૂટો ઉપર ખાવો ગમશે એ જાણવા માટે હેણે પતિને પૂછ્યુંઃ- "યલે મેલે?" એટલે કે "પાન પર (મૂકું)?" (યલે=પાન, મેલે=ઉપર). પત્નીની માતૃભાષાથી અજાણ પતિ સમઝયો કે-"યલ્લી મેલી" એટલે "યલ્લી મરી ગઈ." (હેની બ્હેનનું નામ યલ્લી હતું). તેથી હેણે જ્ઞાનવૈરાગ્ય ભર્યો ઉત્તર આપ્યો-"હરિસત્તા" એટલે "હરિની સત્તાને આધીન રહેવું જોઇયે." આ સાંભળીને હેની પત્ની રોવા-કૂટવા લાગી, કારણ કે હેના ભાઈનું નામ હરિ હતું અને કાનડીમાં સત્તા એટલે "મરી ગયો" થાય.

પ્રાચીન સમયમાં ચાલતા પ્રદેશો વચ્ચેના વ્યવહારનાં અવશેષભૂત ચિહ્નો ભાષાવિષયના અણધાર્યાં ખૂણાઓમાં દૃષ્ટિગોચર થાયછે; એકબે ઉદાહરણો આપીશ એટલે આ વાત પર પ્રકાશ પડશે. જેમ કે ગુજરાતી ભાષાનો एलची શબ્દ ગુજરાત અને એ વસ્તુની ઉત્પત્તિભૂમિ મલબાર કિનારો એ બે પ્રદેશ વચ્ચેના વ્હેપારરૂપ સંબંધના ઇતિહાસને ઉદ્ભાસિત કરેછે. એલચી ખાસ કાનડા વિભાગની પેદાશ તરીકે

હેવા સંસર્ગનાં ચિહ્નો કેટલાક શબ્દોમાં મળી આવેછે; एलची (ગુ૦) यालकि (કાન)

---

૫૦ महाशय શબ્દ જુવો; એ શબ્દ બંગાળીમાંથી "Sir" અર્થમાં લેવામાં આવ્યોછે એ નિઃસંશય છે-મૂળ સંસ્કૃતમાં એ અર્થ અપરિચિત છે. બંગાળીઓ જે નવા કૃત્રિમ શબ્દો ઘડી કાઢેછે હેવો જ આ સ્પષ્ટરીતે જણાયછે. હું જાતે જાણું છું કે બંગાળીમાંથી અનેકાનેક ગ્રન્થોના અનુવાદ કરનાર સ્વ. નારાયણ હેમચન્દ્રે આ શબ્દ પોતાના લેખમાં પ્રથમ દાખલ કર્યો હતો, અને પછી લોકોમાં ત્યારથી પ્રસર્યો હતો.

મશહૂર છે, અને હેનું કાનડી નામ यालक्कि છે. હિંદી एलायची છે, અને મરાઠી વેલ્ડોડે (ડા)માં હેની સાથે સમાનતા ધરાવતો અંશ વેળ ઉપરાંત કાંઈએ નથી, અને વેળ સંસ્કૃત एलामांથી હોઈ સકે. ગુજરાતી एलची અને હિંદી एलायचीમાં ची છે હેનું સંસ્કૃત एला શબ્દમાં મૂળ નથી મળતું. હેનું મૂળ यालक्किના क्किमां જ રહેલું છે, અને વાગ્વ્યાપારના નિયમો પ્રમાણે च અને क અન્યોન્ય સંબદ્ધ અને વિનિમયક્ષમ છે, વિશેષતઃ જ્ય્હારે क પછી ई આવતો હોય ત્ય્હારે. વળી, કાનડીમાં यालक्किનું પૃથક્કરણ કરિયે તો याल्ल अक्कि (=૧. ચોખા; ૨ ચોખા જેવું ધાન્ય; ૩ ફોતરાવાળો દાણો) બને. આ अक्कि તે (કાનડી) यालक्किના તામિલ પર્યાય यालक्कायમાં રહેલા कायूનું વિકૃતરૂપ હોય એમ લાગેછે. એ શબ્દનું બીજું રૂપ મ્હને મળ્યુંછે તે यालक्कायि છે, અને કાનડીમાં તેમ જ તામિલમાં कायिનો અર્થ "કાચું ફળ" થાયછે.[૫૧] એલચી દ્રાવિડીય પેદાશ હોવાથી સંસ્કૃત एला શબ્દ દ્રાવિડ याल કે यालमांથી બન્યો હોય એ બહુ સંભવિત છે; અને ગુજરાતી एलचीનો ए અને હિન્દી एलायचीનો एला સંસ્કૃત एला તરફ પ્રતિનિવર્તન થયેલું સૂચવેછે, અથવા તો સંસ્કૃત एला અને કાનડી यालक्कि બે મળીને ઉભયધર્મી શબ્દ બન્યો હોય એમ સૂચવેછે. છેવટ, ગુજરાતીમાં एलचीની જાત વસ્તુતઃ નાન્યતર છે; માત્ર અજ્ઞાનથી અને (સાધારણતઃ સ્ત્રીલિંગના શબ્દને અન્તે આવતા) અન્ત્ય ईના મિથ્યા આભાસથી ઘણા લોક હેને સ્ત્રીલિંગમાં વાપરેછે. આ નપુંસકલિંગ કાનડી ભાષા સાથે મળતું આવેછે; હેમાં સર્વ નિર્જીવ વસ્તુઓનાં નામ નપુંસકલિંગમાં હોયછે.

ત્ય્હાર પછી ગિલીદંડાની રમત લો; હેના એક પ્રકારમાં દાવ ખેલતાં ગણુના માટે वकट, लेण, मूर, नार ઇત્યાદિ શબ્દો વપરાયછે. વસ્તુતઃ 'એક,' 'બે,' 'ત્રણ,' 'ચાર,' હેવા અર્થના કાનડી શબ્દોમાંથી એ આવેલા છેઃ-वक्कट्टु (वन्दु=એક+कट्टु=બાંધવું), यर्डु(=બે), मूरु(=ત્રણ), नाल्कु(=ચાર). રમતનો આ પ્રકાર સમુદ્રકિનારે ઉત્તર તરફ છેક સૂરત પર્યંત જઈ પ્હોચ્યો હોય એ બહુ સંભવિત છે, કારણ કે તળ ગુજરાતમાં એ રમત અન્ય પ્રકારે રમાયછે અને દાવ ગણતાં અન્ય શબ્દો વપરાયછે. કાનડી શબ્દોવાળો એ રમતનો પ્રકાર અન્દરની બાજૂ દક્ષિણમાં ગયોછે.

---

૫૧ આ વિવિધ માહિતી માટે હું તામિલ અને કાનડી જાણતા બે મિત્રોનો ઋણી છું.

માનવજાતિ-વિષયક જ્ઞાન આપતા અક્કેકા છૂટા શબ્દો અને ત્હેની વ્યુત્પત્તિ; ઓડ (ગુજરાતી) वड्डर (મરાઠી) ओड्डरु (કાનડી).

છેવટ આપણી ભાષાપર અસર કરતો એક ભિન્ન પ્રકારનો ઐતિહાસિક પ્રસંગ જોઈશું. એ પ્રસંગને કોઈ શબ્દોની રૂપરચના સાથે બહુ સંબંધ નથી; વધારે સંબંધ, માત્ર એક શબ્દમાં સમાયેલી દેશની માનવજાતિ-વિષયક અને ઐતિહાસિક માહિતી સાથે છે. મ્હારા લક્ષમાં અમુક એક શબ્દ છે—ઓડ જે જમીન ખોદનારી અને તળાવ કૂવા ગાળનારી એક ભટકતી જાતિનું નામ છે. ત્હેવી જ એક જાતિ મહારાષ્ટ્રમાં (દક્ષિણમાં) वड्डर નામે ઓળખાયછે. મરાઠી અને અન્ય ભાષાઓ વચ્ચે उ અને ओનો પરસ્પર વિનિમય થાયછે એ તો એક સામાન્ય વાત છે, (अ અને एનો પણ ત્હેવી રીત્યે व થાયછે, જેમકે वस्त्रा (મરાઠી), अस्त्रो (ગુજરાતી), एलचीને બદલે वेलडोडेમાં वेल; દક્ષિણમાં કુણબી વર્ગ एंजिनने वेंजिन કહેછે), જેમ કે उस्ताद મરાઠીમાં वस्ताद બનેછે. જ્યહારે મરાઠી ગામડીઆઓમાં ओळखनुं वळख રૂપ થાયછે.

वड्डरमां व ક્યહાંથી આવ્યો એ આથી સમજાયછે. પરંતુ પુનરુક્ત દીસતો र ક્યહાંથી આવ્યો ? આ ન્હાનકડા रનો પ્રભવ સોધવા દક્ષિણ દિશામાં વધારે ઊતરવું પડશે. હાવા ખોદકામ કરનાર માટે કાનડીમાં ओड्ड શબ્દ છે; તેઓ કાં તો मण्णु-ओड्ड (માટી ખોદનાર) અથવા તો कल्लु-ओड्ड (પત્થર ખોદનાર) હોય. કાનડીમાં ओड्डनुं અનેકવચન ओड्डरु[૫૨] થાય. આ ओड्डरुनो અન્ત્ય હ્રસ્વ उ સ્હેલાઈથી લુપ્ત થઈ સકે[૫૩] એટલે ओड्डर થાય, મરાઠીમાં वड्डर થાય, અને માત્ર ભ્રાન્તિથી रनું પ્રત્યયસ્વરૂપ તિરોહિત થતાં र પોતે શબ્દમાં જ મળી જાય.[૫૪] હાવી વસ્તુસ્થિતિ થવાનું ખાસ કારણ એ છે કે

૫૨ તામિલ વગેરેમાં શબ્દ ओड्डरु જ લાગેછે. ઈ. સ. ૧૯૦૮ ના "East and West" માં પૃષ્ઠ ૫૬ મે તિરુપથીના મેળાના વર્ણન વિષયે લેખ છે જેમાં આ વાક્ય આવેછે:—"The bearers (of doolies) who are all *oddars* (or diggers) by caste in this part of the country." *Oddars* માં અજાણતાં વપરાયેલું બેવડું અનેકવચન લક્ષમાં રાખવું ઘટેછે; *r* પોતે તામિલ અનેકવચન પ્રત્યય र ને સ્થાને છે અને s અંગ્રેજી પ્રત્યય છે. लेडीझो, फेलोझो ઇત્યાદિમાં ઘણા એ મુંબાઇના લોક અનેકવચનનો પ્રમાદી મિશ્ર પ્રયોગ કરેછે તે સરખાવો—'Ladies' + झो ગુજરાતી અનેકવચન પ્રત્યય; 'fellows' + झो ગુજરાતી અનેકવચન પ્રત્યય. એક વેળા મ્હેં એક પારસી ગૃહસ્થને किरण्सो કહેતો સાંભળ્યો હતો. किरण ગુજરાતી + s અંગ્રેજી પ્રત્યય, + ગુજરાતી પ્રત્યય.

૫૩. યથાર્થ કહિયે તો, उ નો अ થાયછે.

૫૪. नागरपंचमी સરખાવો, જેમાં नागर એ કાનડી અનેકવચન नागरु નું ષષ્ઠ વિભક્તિનું રૂપ છે, नाग પૂજ્ય હોવાથી અનેકવચન માનાર્થ છે.

પોતાનો વર્ણ કે વંશ કહેતી વખતે લોકો વર્ણ કે વંશ દર્શાવનારા શબ્દનું અનેકવચન વાપરેછે; આ પ્રમાણેઃ-કાનડી નીવુ યાતરવરુ? ("હમે કેઇ ન્યાતના?" શબ્દશઃ "હમે કો'ના?-"; ઉત્તર-બોલનાર એક હોય તો પણ- હાવો મળે "નાવુ દ્દવિકરુ" (હમે હુવિકો (છિયે)); ગુજરાતી-"હમે વાણિયા". તાલુકે હુબલી, ડિસ્ટ્રિક્ટ ધારવાડમાં તડસ ગામના એક મુસલમાનને હેની જાત્ય પૂછતાં હેણે કહ્યું કે હમે શેરાાં (શેખનું અનેકવચન); 'મહાર' માટે વપરાતો કાનડી શબ્દ હોલેયર અથવા હોલેય અને હોલેયરુ (અનેકવચન) સરખાવો.

હવે ઓડ (ગુજ.) વડ્ડર કે વડર (મ.) અને ઓડ્ડ (રુ) (કાનડી અને અન્ય દ્રાવિડ ભાષાઓ) એ બધાં નામો વચ્ચે હાવો જાતિસંબંધ છે એ વાત બહુ સૂચક છે, અને આ દેખીતી સજાતીયતાનું કારણ એ ઓડ જાતિની ભ્રમણશીલતામાં મળેછે. હેના નામનો ઇતિહાસ સૂચવેછે તે પ્રમાણે એ ઓડ જાતિ પ્રથમ દ્રાવિડદેશમાંથી (દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાંથી) આવી હોય એ સંભવિત છે. જે ઓડ સુંદરીપર સિદ્ધરાજ જયસિંહ મોહ પામ્યો હતો તેના નામની સાથે પણ આ તર્ક બંધ બેશતો આવેછે,—જસમામાં રહેલ મા નો ખુલાસો દ્રાવિડ યશમ્મામાંથી બહુ ઉત્તમરૂપે મળી શકેછે.

"Chronology of India" એટલે "ભારતખંડની વર્ષાનુક્રમણી"માં ૧૦૬ ઠે પૃષ્ઠે મેબલ ડફ્ કહેછે કે (ઇ. સ. ૧૦૦૨ માં થયેલા) રાજેન્દ્ર ચોલે જીતેલા પ્રદેશોમાં ઓડ્ડ કે ઓડ્ લોકનો દેશ-એટલે ઓઢિઆ (ઓરિસ્સા)-ગણાવ્યોછે. (Epigraphia Indica IV, 68; Inscriptions: Madias Christian College Magazine, V. 41; Archæological Survey S. India, iii, 68, 95, 100 142; iv, 77 ff.) આ લોકો ઓડ, વડ્ડર જ હશે? જો એમ હોય, અને જો ઓરિસ્સા એ ચોલ દેશ જ હોય, તો પછી એ વિભાગની ભાષા દ્રાવિડી ન હોઈ શકે, કારણકે ઉરિયા તો આર્ય ભાષા છે. તેમ વળી, ઓડ એ આન્ધ્ર જ હોઈ શકે? Historical Atlas of Indiaમાં, જૉપ્પેને જ્યહાં હાલ ઓરિસ્સા છે ત્યહાં જ સિકંદરના સમયમાં આન્ધ્ર દર્શાવ્યોછે, અને ઈ. સ. ના રજા સૈકાના નકશામાં આન્ધ્રને હાલના મધ્ય હિંદુસ્તાનને સ્થાને દર્શાવ્યોછેઃ પોતાના શબ્દકોષમાં આપ્ટેએ આન્ધ્રને અર્વાચીન તેલિંગણથી અભિન્ન માન્યોછે, જેની સીમા કલિંગને સ્પર્શ કરતી (ઇ. સ. ના બીજા સૈકાના નકશામાં કલિંગને આજના ઓરિસ્સાને સ્થાને મૂકયોછે.)

देशीनाममाला ૧-૮૫ માં હેમચન્દ્રે उड्डो નો અર્થ कूपादिखनकः આપ્યોછે. (કાનડી वड्डु ओड्ड અને वड्डु ओड्ड શબ્દો દર્શાવેછે. તેમ) આ નામ (ઓડ).

પ્રથમતઃ એ જાતિનો ધંધો સૂચવતું એ મતનું હેમચન્દ્ર સમર્થન કરેછે. એ લોકની ભ્રમણવૃત્તિ જોતાં શક્ય લાગેછે કે ત્હેઓ જો કહિં પણ સ્થિર થઈ રહેતા તો જે દેશમા સ્થિર સ્થિતિ કરતા તે દેશને પોતાનું નામ આપતા. प्राकृतसर्वस्व માં માર્કણ્ડેય औद्रीને આન્ધ્રદેશની પ્રાકૃતભાષા તરીકે આપેછે. આ સઘળાં સાધનો અન્વેષણકાર્ય માટે જોઇતી સામગ્રી પૂરી પાડેછે; પરંતુ મ્હારે જે મુખ્ય તાત્પર્ય સૂચવવાનું છે તે અવિકૃત રહેછે, કે અનેક વાર માત્ર એક જ શબ્દ ભાષામય શૃંખલા દ્વારા દેશના ઇતિહાસના માનવ-શાસ્ત્ર-વિષયક પ્રકરણને ઉદ્ભાસિત કરેછે.

પ્રજાના અગ્રેસર વર્ગોની વૃત્તિની ભાષાના બંધારણ અને સાહિત્ય ઉપર અસર

છેવટ ભાષાના બંધારણપર અને સાહિત્યપર અસર કરનાર અન્ય એક ઉપાધિ સૂચવીશઃ દેશની પ્રજાના અગ્રેસર વર્ગોની જીવન-વૃત્તિ. જેમકે ગુજરાતમાં, વિશેષતઃ હેના ઇતિહાસના ઉત્તરકાળ દરમ્યાન, પ્રજાનો એક અલ્પ અંશ જ શિકાર, યુદ્ધ, નાવિકવૃત્તિ ઇત્યાદિ કર્મે કરતો, અને આ અલ્પ અંશનો ભાષાવિકાસ અને સાહિત્ય સાથેનો સંબંધ નહિં જેવો જ હતો, એ કારણોથી એ વૃત્તિયોને લગતા શબ્દવિશેષોની ગુજરાતી ભાષામાં વિરલતા અથવા અભાવ નજરે પડેછે. પરિણામ એ આવ્યું કે હાવા શબ્દો, વચનો અને કહેવતો, અલ્પમાત્ર છે તેટલાં એ, અન્યતઃ બહિષ્કાર પામીને ન્હાના અને અશિક્ષિત વર્ગોની બોલીઓમાં જઈ રહ્યા.[૫૫] ઉદાહરણઃ પક્ષીઓના વિવિધ પ્રકારોનાં નામ ગુજરાતીમાં અત્યન્ત અલ્પ છે; પર્વતપરના જીવનને લગતા શબ્દો તો વિરલ જ હશે, અને ખલાસી લોકોમાં વપરાતા કેટલાક શબ્દો અન્ય ભાષાઓમાંથી સ્વીકારવામાં આવ્યાછે એ તો સ્પષ્ટ જણાયછે. હેવા કેટલાક શબ્દોઃ—

आभेस (करवु)	ચઢાવવુ
आरिया (करवुं)	ઉતારવુ

દાગો, ખાડીના, કે ભરતી આવતી હોય હેવી નદીના, મુખપરનો તરંગપૂર્ણ ભાગ.

---

૫૫ જ્યહાં જ્યહાં બુદ્ધિક્ષેત્રનો ઇજારો ઉચ્ચતર વર્ગો રાખી બેઠાછે ત્યહાં ત્યહાં પ્રચલિત ભાષાઓનું ભાગ્ય હાવું જ બન્યુછે. એક પ્રસંગોચિત ઉદાહરણ હુ આપીશ. ઇ સ. ૧૯૯૩-૪ ના અરસામાં ઉત્તર કાનડા જિલ્લામા એક હવિક બ્રાહ્મણને મ્હેં એક સવિશેષ સુંદર મધુરકંઠ પક્ષીનું નામ પૂછ્યુ હેણે આપેલા જવાબમા સૂચકતા રહેલી છેઃ—"હમે કેમ જાણિયે ? હમે તો બ્રાહ્મણ છિયે !"

છેલ્લો શબ્દ મરાઠી દાંડા (દાણ્ડા)માંથી આવ્યોછે; દાંડા શબ્દનો પ્રયોગ ખાડીઓ અને હાવી નદીઓથી ભરેલા કોંકણુ પ્રદેશોમાં સાધારણુ છે; જ્યહારે ત્હેલા બે શબ્દો ખલાસીઓ હમેશાં વાપરેછે તે અરબી કે પોર્ટુગીઝમાંથી આવ્યા હોય;– પરંતુ આ વિષયમાં અન્વેષણુ કરવાની જરૂર છે, અને હજી સુધી હું કાંઈ અન્વેષણુ કરી સક્યો નથી.

આટલી ચર્ચા પૂરતી છે અને હવે આપણે લઈશું (ખ) પ્રાદેશિક પરિસ્થિતિની ભાષાવિકાસ અને સાહિત્યપર થતી અસર.

પ્રાદેશિક ઉપાધિયો.

હું માત્ર ગુજરાતી વિશે જ બોલીશ. ગુજરાતની પ્રદેશ-સીમા સુવિદિત છે:–

ઉત્તર—ડીસા પર્યન્ત (મારવાડની દક્ષિણુ સીમાને અડેછે).

પૂર્વ—મહીકાંઠાની પૂર્વમર્યાદા અને ખાનદેશની પશ્ચિમ સીમા.

દક્ષિણુ–કોંકણુ, દક્ષિણુથી શરૂ થઈને;

અને પશ્ચિમ–અરબી સમુદ્ર, કચ્છનો અખાત, અને કચ્છનું રણુ.

પાછળ[૫૬] કહ્યુંછે તે પ્રમાણે, ઇ. સ. ના ૧૬ મા સૈકાના અન્ત પછીના સમયથી જ પ્રદેશની સીમા ઉપર પ્રમાણે છે. એ સમયની પૂર્વેના સૈકાઓ દરમ્યાન સીમા ફર્યાં કરતી હતી, પરંતુ આપણે ત્હેલાં જોઈ ગયા તેમ, એ વ્યવસ્થાઓ શાસનતંત્રની અનુકૂળતા વિચારીને જ કરવામાં આવી હતી. પ્રાચીનતર સૈકાઓ દરમ્યાન એક સર્વસાધારણુ ભાષાના પ્રચારથી લક્ષિત પ્રદેશ વધારે વિસ્તીર્ણુ હતો, હેની મર્યાદામાં રજપૂતાનાનો પણુ સમાવેશ થતો હતો.

હાલ, અને વધારે નહિ તો છેલ્લા બે સૈકા દરમ્યાન, ગુજરાતના ભાષાદષ્ટિયે નીચે પ્રમાણે વિભાગ પડેછે:–

૧ તળ ગુજરાત, એટલે અમદાવાદ, ખેડા, અને પંચમહાલ જીલ્લાઓ અને હેની અંદરનો કે આસપાસનો ગાયકવાડી પ્રદેશ.

૨ કાઠિયાવાડ, સમગ્ર દ્વીપકલ્પ.

[૫૭]૩ દક્ષિણુ ગુજરાત, એટલે ભરુચ અને સૂરત જિલ્લાઓ.

(ટિપ્પણુ:–ગુજરાતની પૂર્વમાં અને ઐશાન કોણુમાં રહેલી ટેકરીઓની તળેટીમાંની ભીલ સરહદને ભીલ ભાષાનો પ્રદેશ ગણુવો જોઇશે.)

---

૫૬ પાછળ પૃષ્ઠો (૪૩-૪૪) જુઓ.

૫૭ આ વિભાગો સ્થૂલ દૃષ્ટિયે સૂચવ્યાછે. (ચરોતરની એટલે વાત્રક અને મહી નદી વચ્ચેના ગુજરાતના ભાગની) ખાસ ભાષા, પાટણુની આસપાસ ઉત્તર ગુજરાતની ખાસ ભાષા, અને પાલણુપુરની આજુબાજુની સરહદની ભાષા, હેવા ભેદને અનુસરીને સૂક્ષ્મતર દૃષ્ટિયે ગૌણુ ભાગો પણુ થઈ સકે.

આ પ્રદેશવિસ્તાર સામાન્યતઃ સપાટ ભૂમિનો બનેલોછે, પર્વતો અને ઝાડીઓથી મુક્ત છે, અને હેમાં પશ્ચિમના કેટલાક ભાગ (કાઠિયાવાડ અને સુરત) સિવાય અન્યત્ર સમુદ્રતટ અત્યલ્પ છે. એથી કેટલાંક પક્ષીઓનાં નામવિશેષોનો, ટેકરીઓ અને સમુદ્રના લક્ષણદર્શક શબ્દોનો અને હેવા અન્ય શબ્દોનો ગુજરાતી સાહિત્યમાં સામાન્યતઃ અભાવ છે.

લોકનાં શરીર અને શીલ પર અસર કરતી પ્રદેશની કુદરતી પરિસ્થિતિના પણ ભાષાનાં વાગ્વ્યાપારગત તત્ત્વોપર સસ્કાર પડેછે. જેમ કે હિંદી બોલનારી જાતિયોનાં શરીર અને ફેફસાં પ્રબળ છે અને ગુજરાતીઓનાં શરીર અને ફેફસાં હીનબળ છે તેથી હિંદીમા છે ત્હેવો ગુરુપ્રયત્ન હકાર ગુજરાતીમાં નથી.

(ટિપ્પણ —પાણિનીય શિક્ષા માં હ ના બે ઉચ્ચાર વર્ણવ્યાછે,-ઔરસ્ય અને કણ્ઠ્ય. કાંઈક અલ્પ વિશેષ છે છતાં એ આ બે ઉચ્ચાર ગુજરાતીમાંના[૫૮] ગુરુપ્રયત્ન અને લઘુપ્રયત્ન હકારને મળતા આવેછે.)

તે જ પ્રમાણે, ગુજરાતીના વિવૃત ઍ અને ઑ ના પ્રતિનિધિભૂત હિંદીમાના ઐ અને ઔ ઉચ્ચારો ઉત્તર હિંદુસ્તાનના લોકની વાક્‌શક્તિ ગુજરાતીઓ કરતાં પ્રબલતર હોવાના પૂરાવા છે.

વળી, ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં, અને કેટલેક અંશે ભિન્ન રૂપે કાઠિયાવાડમાં, જોવામાં આવતો શબ્દના ઉચ્ચારમાં રહેલો સ્વરભાર ગુજરાત તળની અને દક્ષિણ ગુજરાતની ભાષામાં નથી. આ સ્વરભાર વૈદિક સ્વરવ્યવસ્થામાંહિનો નથી, પરતુ શબ્દનાં કેટલાંક પદો ઉપરનો એક પ્રકારનો થડકો કે ભાર છે. આ પણ શારીરિક સામર્થ્યના ફરકનું પરિણામ છે, શરીરની દઢતા લુપ્ત થતાં ગુજરાતીઓ એ સ્વરભાર પણ ખોઈ બેઠા છે.

આ શીર્ષક નીચે આટલી લઘુ ચર્ચા બસ છે. છેલ્લા શીર્ષક ગ—વાગ્વ્યા) પારગત શક્તિયો—ની ચર્ચા ખાસ ત્રીજા વ્યાખ્યાન માટે રાખવી ઠીક છે.

૫૮ ગુજરાતીમાં આ બને ઉચ્ચારો છે, લઘુપ્રયત્ન હકાર સામાન્યતઃ તદ્ભવ શબ્દોમાં જ જોવામાં આવેછે આ પ્રશ્ન હું હવે પછીના એક વ્યાખ્યાનમાં ચર્ચીશ.

વ્યાખ્યાન ૩ જું

ભાષાને અસર કરનારી વાગ્વ્યાપારગત શક્તિયો

ગયા વ્યાખ્યાનના અંતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે હવે આપણે શબ્દોની સ્વરૂપઘટનાના ક્રમનું અને ભાષાના બંધારણનું નિયમન કરતી વાગ્વ્યાપારગત શક્તિયોની ચર્ચા કરીશું. એ ચર્ચા આપણને આપણા વિષયની અન્તર્ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરાવેછે. પ્રથમ, જે સૂત્રોને વશ રહીને વાગ્વ્યાપારમાં રૂપો અને રૂપાન્તરો ઘડાયછે ત્હેવાં કેટલાંક સૂત્રો, તેમ જ ભાષાવિકાસનો અભ્યાસ કરતી વખતે જે સૂત્રોને આપણે અનુસરવાં જોઇયે તે સૂત્રો, હું દર્શાવીશ. એ બેમાંનાં બીજાંને હું પ્રથમ લઇશ. પ્રારંભમાં, આ પ્રશ્નની સામાન્ય પણ વ્યાપક દૃષ્ટિ સૂચવતાં, ડૉ. ભાણ્ડારકરના "The Critical, Comparative and Historical Method of Inquiry" એ વિષય પરના લેખમાં આપેલા મહાનિયમો વાંચવાની સૂચના હું કરીશ. (એ લેખ તા. ૩૧ મી માર્ચ ૧૮૮૮ ને દિવસે મુંબઈની Free Church College Literary Society સંમુખ વ્યાખ્યાન રૂપે રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો.) એ નિયમોને પૂરેપૂરા અહિંયાં આપવાની જરૂર નથી.

ડૉ ભાણ્ડારકરે આપેલા, ભાષાવિકાસના અભ્યાસમા અનુસરવાના, મહાનિયમો

મ્હારે આપવાના નિયમો એ નિયમોના સંસ્કારબળે ઉદ્ભવ્યાછે અને દૃઢતાને પામ્યાછે એ દર્શાવવાના હેતુથીજ હું એ નિબન્ધ તરફ ધ્યાન ખેંચુંછું. (આ વ્યાખ્યાનના અંતમાં હું એ પત્રિકામાંના કેટલાક પ્રસંગયોગ્ય ઉતારાઓ ટિપ્પણમાં આપુંછું.) ત્હારે હવે વિનાવિલંબે એ નિયમોની ચર્ચા આરંભિયે; સૌથી પ્રથમ સૂચવીશ—

૧ ઐતિહાસિક ઔચિત્ય.

૧ ઐતિહાસિક ઔચિત્ય.

આથી હું એમ કહેવાને ઇચ્છુંછું કે, કોઈ એક શબ્દની જે કાંઈ વ્યુત્પત્તિ સૂચવવામાં આવે તે ઇતિહાસમાં સ્વતંત્ર રીતે સિદ્ધ થયેલાં સત્યોને અનુસરતી હોવી જોઇયે. આ નિયમ ન પળાય તો ભૂલ જ થાય. ઉદાહરણ તરીકે ગુજરાતી तमाकु શબ્દ લઇયે. ગયા વ્યાખ્યાનમાં મ્હેં જણાવ્યું હતું કે એ શબ્દ ફિરંગી 'tabaco' માંથી નીકળ્યોછે; અને કહ્યું હતું કે આગળઉપર હું એ શબ્દની જે કલ્પિત વ્યુત્પત્તિ આપવામાં આવેછે ત્હેની પરીક્ષા કરીશ.[1] એ કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત ताम्रकूटમાંથી એ શબ્દને સાધેછે.

---

૧ ઉપર પૃષ્ઠ ૫૮ માનો અધભાગ તેમજ ટિપ્પણ ૪૮ મી જુવો.

પણ ઇતિહાસસિદ્ધ સત્યો એ છે કે તમાકુ અમેરિકામાંથી યુરોપમાં પ્હેલ-વ્હેલી ઇ. સ. ૧૫૫૯માં આવી[2] અને હિંદુસ્તાનમાં તો ફિરંગીઓ ઇ. સ. ના ૧૬મા સૈકાના અંતમાં અહિંયાં આવ્યા ત્યહાર પછી તમાકુ લાવ્યા. હવે જો એ શબ્દનો સંસ્કૃત તામ્રકૂટમાંથી ઉદ્ભવ થયેલો સ્વીકારવામાં આવે તો એ મતનો ઇતિહાસના સિદ્ધાન્તોથી વિરોધ થાયછે. અને જ્યહાં સુધી ઇતિહાસના એ સિદ્ધાન્તો ખોટા છે હેવું સ્થાપિત કરવાપૂરતાં પ્રબળ સાધનો ન હોય ત્યહાં સુધી આ કલ્પિત વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારી સકાશે નહિં. બંગાળાની નૅશનલ કૉલેજની પુસ્તકશાળાના અધિકારી રા. ગણપતિ રાયે આ ઇતિહાસની ઉક્તિને અસત્ય ઠરાવવાનો પ્રયાસ કરેલોછે એ હું જાણુંછું. હેમણે 'Indian Antiquary' ને બે લેખો મોકલ્યાછે, એક ૧૯૦૯ ના જૂનમાં અને બીજો ૧૯૧૧ ના જાન્યુઆરીમાં.[3] તેઓ હેવી દલીલ કરેછે કે હિંદુસ્તાનમાં તમાકુ પ્રથમ ફિરંગીઓ લાવ્યા હેવો ; મિ. વિન્સેન્ટ સ્મિથનો અભિપ્રાય છે તે ખોટો છે. એઓ નીચે પ્રમાણે કારણો આપેછેઃ—

તામ્રકૂટના પક્ષમાં રા. ગણપતિ રાયે જે દલીલો કરી છે ત્હેની પરીક્ષા.

(क) સારનાથના મ્હોટાં ખંડેરોમાંથી એક માટીનો હુકો મળી આવ્યો છે; એ હુકો ઇ. સ. પૂર્વના ૩ જા સૈકાથી ઇ. સ. ના ૧૨ મા સૈકા સુધીના સમય દરમ્યાનનો હોઈ સકે.

(ख) ઇ. સ. ના ૭મા સૈકામાં થયેલો बाण પોતાની कादम्बरीમાં धूमवर्ति એટલે બીડીનો નિર્દેશ કરેછે.

(ग) ઇ. સ. પૂર્વેના ૧ લા અને ઇ. સ. ના ૩ જા સૈકા દરમ્યાન થયેલો ચરક, તેમજ કનિષ્ક[4]નો રાજવૈદ્ય—એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ૬ ઠ્ઠા સૈકાનો—સુશ્રુત, અને ઇ. સ. ૬૨૫માં થયેલો વાગ્ભટ—સર્વે धूमवर्तिનું અને હુકો બનાવવાની રીતનું વર્ણન આપેછે.

---

૨ જ્યહારે કોલમ્બસે અમેરિકાખંડ સોધ્યો ત્હારે અમેરિકાના વતનીઓ તમાકુનું ધૂમ્રપાન કરતા જોવામાં આવ્યા હતા. ઇ. સ ૧૫૫૯માં સ્પેનનો એક વૈદ્ય પ્રથમ થોડો'ક તમાકુ યુરોપમાં લાવ્યો ત્યહાર પછી એ ફ્રાન્સ અને ઇટાલીમાં પ્હોંચ્યો અને છેવટ ૧૫૮૫માં સર ફ્રાન્સિસ ડ્રેક અને રાલ્ફ લેઇન તમાકુ હેને પીવાનાં સાધનો સહિત લાવ્યા, અને હેમણે એ સર વૉલ્ટર રાલેને આપી (The Century Dictionary અને The Encyclopædia Britannica)

3. The 'Indian Antiquary' જુન ૧૯૦૯ પૃષ્ઠ ૧૭૬, અને જાન્યુઆરી ૧૯૧૧ પૃષ્ઠ ૩૭ થી શરૂ કરીને.

૪. કનિષ્કનો સમય ઇ. સ. નો ૨ જો સૈકો;—વિન્સેન્ટ એ સ્મિથકૃત "Early History of India" (૨ જી આવૃત્તિ) પૃષ્ઠ ૨૩૯ જુવો.

(ઘ) ઇ. સ. ના ૭ મા સૈકાથી બહુ વર્ષો પૂર્વે વિદ્યમાન હતું તે स्कन्द पुराण ધૂમપાનનાં દોષોની નિંદા કરેછે.

અને (ઙ) विष्णुसिद्धान्तसारावलीમાં ધૂમ્રવર્ણી અને ધૂમ્રપાનના ગુણો વિશે હકીકત આવેછે.

હવે આ સર્વ આધારોમાં રહેલી મ્હોટી ખામી એ છે કે પીવામાં આવતી ઔષધિ શી હતી તે ક્યહાં એ પણ કહ્યું નથી, અને એથી હેને આધારે આપેલી કોઈ પણ દલીલ નિષ્ફલ નીવડેછે. ઉલટું, રા. રાય પોતે કહેછે તે પ્રમાણે स्कन्दपुराणમાં ધૂમ્રપાનના દ્રવ્ય તરીકે तमालનું નામ આવેછે—જે દ્રવ્ય તમાકુથી તદ્દન ભિન્ન છે. तमाल એક સર્વવિદિત મહાવૃક્ષ છે, અને તમાકુનો રોપ તો હેવો ન્હાનો હોયછે કે હેનાં પાંદડાં જમીનથી પૂરાં બે ફૂટ પણ નથી જતાં; એ જોતાં આ ખરેખર આશ્ચર્યની વાત છે કે રા. રાય (Ind. Ant. ૧૯૧૧ પૃ. ૪૦ કોલમ ૧–૨) દઢતાપૂર્વક કહેછે કે સંસ્કૃત શબ્દ

ચેમ્બલ હક્કુના 'Chronology of India' નામના પુસ્તકમાં હેના રાજ્યાધિરોહણનું વર્ષ ઇ. સ. ૭૮ આપ્યુંછે.

પરંતુ ઈ. સ. પૂર્વેનો ૬ ઠ્ઠો સૈકો આપવામાં સ્પષ્ટ ભૂલ છે. મ્હેં ઉપર વર્ષો આપ્યાંછે તે રા. રાયે આપ્યા પ્રમાણે જ છે.

ઇ. સ. ૧૯૧૩ ના J. R. A. S. માંના કનિષ્કના સમય વિશેના કેટલાક લેખો વાંચતાં જણાશે કે એ વિષયની ચર્ચામાં ભાગ લેનારા વિદ્વદ્વરોમાંના કોઈએ પણ કાનષ્કનો સમય છેક ઇ. સ. પૂર્વે ૬ ઠ્ઠા સૈકા જેટલો પ્રાચીન નથી લેખ્યો. હેના જીવનકાળ તરીકે સ્વીકારાયેલો પ્રાચીનતમ સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૫૮, એટલે ઇ. સ. પૂર્વેના પ્હેલા સૈકાનો મધ્યકાળ છે.

કનિષ્ક બુદ્ધ પછી ૪ સૈકા પછી થયો હતો એ સર્વસંમત છેઃ બુદ્ધના નિર્વાણનું વર્ષ રિહ્રઝ ડેવિડ્ઝ્ ઈ. સ. પૂર્વે ૪૧૨ આપેછે, ફ્લીટ ઈ. સ. પૂર્વે ૪૮૨ આપેછે અને વિ. સ્મિથ ઈ. સ. પૂર્વે ૪૮૭ આપેછેઃ–રા. ગણપતિ રાય કનિષ્કને બુદ્ધની પૂર્વે મૂકેછે? કે સાથે જ મૂકેછે? કે પછી રા. રાયના લેખમાં ૬ ઠ્ઠો સૈકો મુદ્રાદોષથી આવ્યોછે? મ્હને એવી શંકા રહેછે કે રા. રાયે ભૂલમાં સુશ્રુતને ચરકનું સ્થાન આપ્યુંછે, કારણ કે બૌદ્ધ લોકમત પ્રમાણે ચરક કનિષ્કનો રાજવૈદ્ય હતો. બીજું ડૉ. હાર્નલના "Medicine of Ancient India" નામના ગ્રન્થને આધારે રા. રાયે સમયગણના નક્કી કરીછે, પણ તે ડૉ હાર્નલે પોતે જ સુશ્રુત અને અન્ય પુરુષોના જીવન સમય સંબંધી પોતાના નિર્ણયો બહુ વિરલ અને બલહીન પ્રમાણ પર રચ્યાછે. આ મુદ્દાની ચર્ચા વ્યર્થછે, કારણ કે "હેના (એટલે કે હિંદના વૈદક ગ્રન્થોના અને તે રચનારાઓના) સમય વિશે, પ્રત્યેકને નિરાળો લઇયે તો પણ તેમ જ અન્યોન્યની અપેક્ષાએ પણ, હજુ બહુ મ્હોટી અનિશ્ચિતતા રહેછે." એમ ડૉ. હાર્નલ પોતે સ્વીકારે છે. અને વળી ઉપર વ્યાખ્યાનમાં ચર્ચેલા મુખ્ય મુદ્દાઓથી થોડો ઘણો આ મુદ્દો અસંબદ્ધ છે.

ताम्रकूट અને હેતું જ ભ્રષ્ટ રૂપ બંગાલી तामाकू એ' બંને स्कन्दपुराणमांથી લીધેલા ઉતારામાં આવતા तमाल શબ્દથી અભિન્ન છે." અને "આ જ तमाल પત્રને પ્રાચીન વૈદ્યવિદ્યાના ગ્રંથોમાં શિરોવ્યાધિયોના પ્રતીકાર તરીકે વર્ણવ્યુંછે" એ હ્હેના વચનમાં શો મુદ્દો રહ્યોછે તે મ્હને સમઝાતું નથી. तमालની હાવી ઉપયોગિતા સ્વીકારવા માટે હેની तमाकु સાથે તાદાત્મ્યસિદ્ધિની અપેક્ષા નથી એ નિઃસંદેહ છે.

પરંતુ રા. રાય कुलार्णवतन्त्रનો પણ આધાર આપેછે; હેમાં ધૂમપાનનાં દ્રવ્યો તરીકે कालकूट, ताम्रकूट, धूस्तुर અને अहिफेन વર્ણવ્યાંછે. આ શબ્દોમાંનો ताम्रकूट શબ્દ तमाकु તરીકે હેણે સ્વીકાર્યો છે. હાવો અર્થ કરવાપૂરતું કાંઈ પ્રમાણ છે? અમરકોશમાં એ શબ્દ નથી આપ્યો, અને એક મત પ્રમાણે અમર ઇ. સ. ના ૧૧ મા સૈકાની લગભગમાં થયો. તેમ છતાં, ताम्रकूट ધૂમપાનનું દ્રવ્ય હતું એમ આપણે સ્વીકારિયે, અને कुलार्णवतन्त्रમાંનું વાક્ય વસ્તુતઃ હેમાં મૂળથી છે કે નથી એ વિશે પંચાતમાં ન પડિયે, તો પણ ताम्रकूट એ જ તમાકુ એ સિદ્ધ થતું નથી. કારણ, तमाकु (ગુજ.) तंबाकु (ગુજ. અને બંગાલી) શબ્દની હાવી વ્યુત્પત્તિ વિરુદ્ધ પ્રબલતમ અન્તરાય એ છે કે વાગ્વ્યાપાર દૃષ્ટિયે એ વ્યુત્પત્તિ અસંભવિત છે. ताम्रकूट શબ્દ પ્રાકૃત કે અર્વાચીન દેશભાષાના શબ્દરૂપે तम्बकूड[5] કે तम्वगूड કે तम्वऊड કે तम्वोड બને, પણ અન્ત્ય ट (ड) કોઈ પણ પ્રકારે લુપ્ત થાય નહિ. એમ બનવું વાગ્વ્યાપારના જે નિયમો આપણે જાણિયેછિયે તે સર્વથી વિરુદ્ધ છે. ને કે tobacco શબ્દના વિવિધ, એક બીજાના પ્રતિપક્ષી ગણાતા, અર્થોની ત્રિવિધ વ્યવસ્થા થઈ સકેછે,— (૧) રોપનું નામ, (૨) જ્યહાંથી તમાકુ આવી એ દ્વીપ કે પ્રદેશનું નામ અને (૩) એ પીવામાં વપરાતી નળી કે ભૂંગળીનું નામ; તો પણ અન્તિમ[6]

૫ क એમનો એમ રહે એ શંકાસ્પદ છે વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર એક શાસ્ત્ર છે, એટલે ન્હાની ન્હાની બાબતો એ ઘણી મમતાથી સાચવેછે સૂક્ષ્મતમ અંગની પણએ ઉપેક્ષા કરી સક્તું નથી. શાસ્ત્રસિદ્ધ વ્યુત્પત્તિનો અવલમ્બનભૂત એક સર્વ-સમત નિયમ છે કે મૂળ શબ્દમાનો, તેમ જ અન્તર્ગત કોઈ પણ રૂપમાનો, પ્રત્યેક અક્ષર સપ્રમાણ હોવો જોઇયે. એથી જ पलाशथी पलची થયું સ્વીકારાય નહિં, કારણ કે ची મૂલરહિત રહે છે, અને वालकि શબ્દ મૂળશબ્દ તરીકે સ્વીકાર્યે છે આ જ નિયમે મિ૦ ગ્રોઉસ પ્રશ્ન ઉઠાવેછે કે, પોતે જ આપેલી ब्रोचदु શબ્દની કલ્પિત વ્યુત્પત્તિમાં મૂળ શબ્દ प्रायूर्निमાં નથી તે च ક્યહાંથી આવ્યો? (હેનો ગ્રંથ ૧ લો પૃષ્ઠો ૩૪૩-૨૭૬ જુવો, અને ગ્રન્થ ૩ જો પૃ. ૬૫ જુવો). આપણી ચર્ચાના વિષયમાં વ્યુત્પન્ન શબ્દનો क અને મૂળ શબ્દનો ट નિષ્પ્રમાણ રહેછે.

૬ Encyclopædia Britannica આ છેલ્લો અર્થ એકલો જ સ્વીકારેછે. અને કહેછે કે tobacco શબ્દ મૂળ ઓષધિને કે વનસ્પતિને ન્હોતો લાગતો, પરંતુ

અર્થ એ જ ખરો અર્થ હતો હેવો સભવ છે. યુરોપીય મુસાફરોએ સ્વાભાવિક સમજફેરથી એ શબ્દને ઓષધિના નામ તરીકે જાણ્યો હશે. આ હકીકત પોતે જ ताम्रकूट સ્વીકારવાના મતનું નિરસન કરેછે. બીજો અર્થ ખરો હોય, એટલે કે ઉત્પત્તિસ્થાન પરથી ઓષધિનું નામ પડ્યું હોય, તો પણ મિ. રાયના મતનું ખંડન થાયછે. વળી ભરતખંડનો ताम्रकूट શબ્દ અને છેક દૂર રહેલા દક્ષિણ અમેરિકાનો tobacco (ટૉબેકો) શબ્દ એક બીજાને કોઈ પણ રીતે મળતા આવે એ અત્યન્ત અસંભવિત છે. "મા" "પા" જેવા સાદા અને પ્રથમાવસ્થાના ગૃહજીવનને લગતા શબ્દોની બાબતમાં હાવું સામ્ય સભવે, પરતુ મનુષ્યની ઉત્ક્રાન્તિ પ્રમાણુમાં ઉચ્ચતર કોટિયે પ્હોંચી હોય તે સમયને લગતી વસ્તુઓ દર્શાવતા શબ્દોના વિષયમાં એ સભવે નહિ. પ્રાચીન ભરતખંડ અને અમેરિકા વચ્ચે વ્યવહાર ચાલતો હશે અને એથી એ બે ખંડના ધૂમ્રપાન કરવાનાં દ્રવ્યોમાં સમાનતા હશે—આ દલીલ કદાચ કોઈ કરે, પણ એ ચર્ચવાની જરૂર નથી. કારણ કે એ દલીલ કરનારને આધાર માત્ર અશાસ્ત્રીય પદ્ધતિયે કરેલા તર્કોનો છે. પરંતુ, જો એ સભવ સ્વીકારવામાં આવે તો પણ પૂર્વોક્ત વાગ્વ્યાપારવિષયક અતરાય એ વ્યુત્પત્તિનો એકદમ અંત આણે હેવો છે. વસ્તુત એ શબ્દ પ્રમાણુમાં તાજો જ અન્ય ભાષામાંથી આવ્યો હોવાથી હેને માટે વિધવિધ કૃત્રિમ સંસ્કૃત રૂપો રચવામાં આવ્યાછે, જેમ કે ताम्रकूट અને –तमाखुपत्र राजेंद्र भज माऽज्ञानदायकम् ।[7] હેમાનો ઉમાખુ.

આટલું બસ છે. મ્હારે સૂચવવાનો બીજો નિયમઃ—

२ केवळ बाह्य श्रुतिसाम्यनो अविश्वास

૨ केवल बाह्य श्रुतिसाम्यनो अविश्वास.

આ સાવચેતી આપવાની ઘણી જરૂર છે, કારણ કે આપણે વારંવાર બાહ્ય સામ્યથી આકર્ષાઈને આડે માર્ગે ચઢી જઇયેછિયે.

સાન્ ડોમિંગોમાના હિસ્પાનિયોલાના વતનીઓ હેનો ધૂમાડો નાક વાટે પીવાનું વિચિત્ર પ્રકારનું જે સાધન વાપરતા હેના પરથી જ એ નામ એ ઓષધિને અને વનસ્પતિને લગાડવામા આવ્યું એ એક અંગ્રેજી Y અક્ષરના આકારની પોલી લાકડાની નળી હતી. ઉપરની બે શાખાઓના છેડા નાકમા રાખવામા આવતા અને નીચેની નળી બળતા તમાકુના ધૂમાડામા રાખવામાં આવતી

૭ Indian Archipelago માના પાપુઆ અને ન્યુગિનીના દ્વીપના વતનીઓ ગોરાઓના આવવા પ્હેલાં તમાકુ ઉગાડતા અને જરાજરા પીતા હેવા તાત્પર્યના પ્રોફેસર હૅડ્ડનના "Head Hunters" નામના પુસ્તકમાંથી લીધેલા એક ઉતારા પર રા રાયે આધાર રાખ્યોછે, એ હું પડતો મુકુછું તમાકુ ભારતખડની દેશજ વનસ્પતિ છે કે નહિ એ પ્રશ્ન પરત્વે એ ઉતારો કાંઇ નિર્ણય દર્શાવતો નથી.

(૧) હમણાંજ ચર્ચેલો ताम्रकूट શબ્દ આ પ્રકારનાં કેટલાંક ઉદાહરણમાંનું એક છે. આ નિયમ સમજાય એટલા માટે બીજાં કેટલાંક ઉદાહરણો આપીશ:–

(૨) अफीण–સંસ્કૃત अहिफेन અને अफेन માંથી.

હવે અફીણુ થિયોફ્રેસ્ટસની જાણમાં હતું,[૮] અને ઇ. સ. ૭૭ ની લગભગમાં આખી વનસ્પતિનો આસવ, અને માત્ર ડોડવામાંથી નીકળતો–ગ્રીક ભાષામાં Ópos (ઓપોસ) કહેવાતો–ઉગ્રતર રસ, એ બન્નેનો તફાવત ડાયોસ્કોરાઇડિસે દર્શાવ્યો હતો. ૧ લાથી ૧૨ મા સૈકા પર્યન્ત વેપારમાં એશિયા માઇનરનું જ અફીણુ જાણીતું હતું. ૧૬ મા સૈકામાં બંગાળાના Cous (કૂસ) રાજ્યની એટલે ભૂતાનના અગ્નિકોણમાં રહેલા કુચબિહારની તેમ જ માળવાની નીપજ તરીકે અફીણને પાયરીસે વર્ણવ્યુંછે (ઇ. સ. ૧૫૧૬માં). તૈમુના રાજ્ય દરમ્યાન ઇ. સ. ૧૨૮૦–૯૫ ના અરસામાં આરબોએ અફીણ ચીનમાં દાખલ કર્યું. ભરતખંડમાં હેનો પ્રવેશ ઇસ્લામના વિસ્તાર સાથે સંબંધ ધરાવેછે, એમ મનાયછે.[૮]

જો આ હકીકત સ્વીકારવામાં આવે તો अफीण શબ્દની સંસ્કૃત अहिफेन અને अफेण શબ્દોમાંથી વ્યુત્પત્તિ આપની ભાગ્યે જ યથાર્થ ગણાય. જો ગ્રીસદેશમાં અફીણ છેક ઇ. સ. ૭૭ જેટલું વ્હેલું પરિચિત હતું તો તે જ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં પણ એ તે જ સમયમાં–અને શક્ય છે કે તેથી પૂર્વે–વિદિત હતું, એ દલીલને અવકાશ છે ખરો; અને કેટલાક અર્વાચીન સંસ્કૃત શબ્દકોશોમાં अहिफेन અને अफेन શબ્દોને સ્થાન મળ્યુંછે એ વાતથી એ દલીલને દૃઢતા મળે એમ છે. પરંતુ આ મત સ્વીકારતાં અચકાવાનું આપણને કારણ છે, કારણ કે अफीण શબ્દ અને હેના પર્યાય તરીકે સ્વીકારાતા સંસ્કૃત શબ્દો વચ્ચેનો સંબંધ માત્ર બાહ્ય સામ્યને આધારે ટકી રહ્યોછે[૯] અને એ વિશે બહુ અનિશ્ચય રહેવાનાં પ્રબળ કારણો છે.

પ્રથમ,–ગુજરાતી શબ્દ अफीण છે અને હેના સંસ્કૃત પર્યાયોમાં શબ્દસ્વરૂપમાં અને કલ્પિત અર્થયોજનામાં અતિશય નિકટ અને પદવિશ્લેષથી

---

૮ Encyclopædia Britannica (નવમી આવૃત્તિ) પુ. ૧૭. પૃ. ૭૮૭ d.

૯ भावप्रकाश, राजनिर्घण्ट અને शार्ङ्गधरમાંથી, અફીણનો अफेन, अहिफेन અને आफूक હેવાં વિવિધ નામોથી નિર્દેશ થતો દર્શાવવાના હેતુથી, ઉતારાઓ આપવામાં આવ્યાછે. પરંતુ તુલનાત્મક વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના સ્વતંત્ર પ્રકાશમાં આ નિર્દેશોની પરીક્ષા કરવી ઘટેછે.

સિદ્ધ કરાયેલું સામ્ય જોવામાં આવેછે—अफीण;–શબ્દકોશોમાં अहिफेनने અફીણ, સર્પનું થૂંક કે ઝેર, એ પ્રમાણે વર્ણવામાં આવ્યુંછે, અને અફીણને સર્પનું ફીણ (થૂંક) કહેવામાં કાંઇ પણ ઉપપત્તિ નથી,[10] અને अ (नहि)+ फेन એ તદ્દન અર્થહીન લાગે એમ હોવાથી, हि તો માત્ર અર્થનો ભાસ ઉપજાવવા માટે દાખલ કરી દેવામાં આવેલો જણાયછે.[11]

બીજું–ગુજરાતી શબ્દ अफीण છે પણ મરાઠીમાં आफू[12] છે, જે શબ્દ opium (ओपियम्), હિંદુસ્તાની अफीम्, અરબી અને ફારસી अफ्यून्, ગ્રીક ŏpion (ओपियॉन् વગેરેને) વધારે નજીક છે, અને હિંદુસ્તાનમાં અફીણ ઇસ્લામની સાથે આવ્યું એ મતની સંભવિતતાને પ્રબલ બનાવેછે. એ શબ્દની યાત્રાનો ક્રમ આ ઉપરથી એકદમ પ્રતીત થાયછેઃ—अफ्यून् (ફારસી) अफीम् (હિન્દુસ્તાની), જેમાં य् નો સંપ્રસારણ જેવા કોઈક ક્રમે इ થયો, ऊ નું દૈર્ઘ્ય इ ઉપર સંક્રાન્ત થયુ અને ઉભયને સ્થાને ई આવ્યો, અને અન્ત્ય न् નો म् થયો. (અનુનાસિકોના હાવા ફેરફારો પ્રસિદ્ધ છે[13];) ત્હાર પછી હેની બે શાખા પડેછે. એક તરફ ગુજરાતીમાં, अफीणની દિશામાં જતાં મૂળનો न રહ્યો (માત્ર પ્રાકૃતમાંથી સંક્રાન્તિ થતાં થાયછે તેમ હેનો ण થયો) અને क લુપ્ત થયો; બીજી તરફ મરાઠી आफू તરફ પ્રયાણ થતાં અન્ત્ય અનુનાસિક નષ્ટ થયો અને य् ની ઉપેક્ષા થતાં અન્ત્યાક્ષર તરીકે ऊ ને પ્રાધાન્ય મળ્યું. (આદ્ય अ નો आ થાયછે એ મરાઠી ભાષાનું એક ખાસ લક્ષણ છે—જેમ કે કેટલાક લોકો आनुभव, आनमान, आदमास ઇત્યાદિ વાપરેછે.)

ત્રીજું અને છેલ્લું કારણ–ગ્રીક ભાષામાં એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિમાં મૂળ શબ્દ ŎPŎS (ओपस्) છે, જેનો અર્થ 'વનસ્પતિનો રસ' થાયછે. હેમાં રહેલી અર્થોપપત્તિ, સ્પષ્ટ રીતે ક્લિષ્ટ અને કૃત્રિમ જણાઈ આવતી સર્પના-ફીણની (થૂક કે ઝેરની) કલ્પના કરતાં, અનન્ત પ્રકારે વધારે સારી છે.

૧૦ રાધાકાન્તદેવ બહાદૂરના शब्दकल्पद्रुममा જેમ તેમ અર્થ ઘટાવવાનો આ પ્રમાણે પ્રયાસ કરવામા આવ્યોછે.– अहेः सर्पस्य फेनं गरलम् इव । अरगुमत्वात्। હેની કૃત્રિમતા સ્પષ્ટ છે.

૧૧ शब्दकल्पद्रुममां अफेननो પણ ક્લિષ્ટ અને કૃત્રિમ રીતે અર્થ સમજાવ્યોછેઃ– निन्दितं फेनं निर्यासो यस्य तत्। नञ् ના ૭ અર્થોમાંનો હાલો अ નો निन्दितत्व કે अप्राशस्त्यनो અર્થ अकाल, अकार्य ઇત્યાદિ શબ્દોમાં કરવો ઉચિત છે, અહિંયાં એ નથી જ બેસતો.

૧૨ ક્હેછે કે भावप्रकाशમાં आहूक्म् શબ્દ આવેછે. પરંતુ अफयून्માંથી ઉદ્ભવેલા લૌકિક आफू શબ્દ પરથી જ એ નામ રચ્યુછે હેમા શકા બાગ્રે જ રહેછે.

૧૩ રા. કેશવલાલ હ. ધ્રુવ કૃત वाग्व्यापार (પૃષ્ઠ ૨૦ મું) જુવો.

આ મુદ્દાઓ વિચારતાં સંસ્કૃતાનુસારી अहिफेन કે अफेन શબ્દ તરફ સંદેહની દૃષ્ટિથી જોવું ન્યાય્ય લાગેછે. કદાચ અફીણનું હિંદુસ્તાનમાં, પ્રમાણમાં પુરાતન ગણાય હેવા કાળમાં, અસ્તિત્વ હોય તો પણ આ વ્યુત્પત્તિ તો અસત્ય જ ગણવી પડશે.

(૩) सुधारो (ગુજરાતી)–આ શબ્દમાં सु (=સારો)+धारो (=નિયમ) હેવો સમાસ સ્વીકારવાની લાલચમાં ઘણા લોક પડેછે. પરન્તુ એ માત્ર બાહ્ય અંગોમાં રહેલા સામ્યના આભાસનું પરિણામ છે. હેની ખરી વ્યુત્પત્તિ આમ છે:–शुध् (સંસ્કૃત) એટલે સુધારવું–ગુજરાતી सुध्–(જે એકલો નથી વપરાતો)+आरो–ગુજરાતી પ્રત્યય, જે वधारो (वध्+आरो), लनारो (लन्+आरो) ઇત્યાદિમાં જોવામાં આવેછે અને કદાચ कार[14] માંથી નીકળેલો હશે. આ રીતે सुधारो શબ્દનો ખરો પ્રતિયોગી–શબ્દ, ઉપરની ખોટી વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારનાર લોક માનેછે તે कुधारो (कु=ખરાબ+धारो=નિયમ) નથી, પરન્તુ बगाडो છે (પ્રેરક बगाडवुं, મૂળ बगडवुं, હિન્દી बिघडना–કદાચ સંસ્કૃત बिघट्માંથી).[15]

(૪) देवालयને देवळ ના મૂળ તરીકે સ્વીકારવામાં આવેછે એ ભૂલ છે. देव શબ્દ રહેલાઇથી સમઝાતાં ल નો ઉદ્ભવ અજ્ઞાનથી आलय માંથી ખોળી કાઢ્યો હોવો જોઇયે (देव+आलय=देवालय). ક્ષણમાત્ર વિચાર કરતાં જણાશે કે એ શબ્દનું પ્રાકૃત રૂપ ફક્ત देवालअं (देवालयम्) બને, देवलम् થવાનો ખરું જોતાં સંભવ જ નથી.[16] વાસ્તવિક વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત देवकुल માંથી છે, જેનો

---

૧૪ सुधारवुं એ सुधरवुंનુ પ્રેરક છે અને वधारवुं એ वधवुंનું પ્રેરક છે. આ છેલ્લા દાખલામાં आर પ્રેરક રૂપનો પ્રત્યય છે, અને वधारो હેમાંથી નીકળેલું નામ ગણી સકાય. પરંતુ પ્હેલામાં તો મૂળ ધાતુ सुधर् પોતે પ્રેરક સરખા सुधारवुं ધાતુમાંથી રચાયો જણાય છે–એટલો ફરક છે. આ મત સ્વીકારતાં सुधारो,वधारो હેમાંનો आरो પ્રત્યય कृत ન ગણાય. પરંતુ कंपारो, घूजारो હેવા બીજા શબ્દો પણ છે, જેમાં आरो પ્રત્યયને कृत् તરીકે સ્વીકારવા શિવાય છૂટકો જ નથી.

૧૫ ડૉ. ભાંડારકર विघट्માંથી વ્યુત્પત્તિ થયેલી માનેછે. (હેમનાં વ્યુત્પત્તિ–વિષયક વ્યાખ્યાનોનું પૃષ્ઠ ૧૪૧ જુવો). મ્હેં 'કદાચ' કહ્યુંછે હેનું કારણ એ કે સાધારણ રીતે આદ્ય व નો ગુજરાતીમાં ब થતો નથી. પરંતુ આ શબ્દને હિન્દીમાંથી આવેલો ગણી સકાશે.

૧૬. પોતાના વિદ્વત્તાપૂર્ણ અને અત્યન્ત ઉપયોગી ગ્રન્થમાં મિ૦ બીમ્સ આ શબ્દને देवालयમાંથી ઉદ્ભવેલો ગણેછે (A Comparative Grammar of the Modern Aryan Languages of India, પુ. ૨. પૃ. ૧૦). પરંતુ હેમાં સંમત થવાનું કંઇ કારણ મ્હને દેખાતું નથી; જો કે એ પંજાબી देवाला આપેછે તેથી પ્હેલી દૃષ્ટિયે હેણે સ્વીકારેલી વ્યુત્પત્તિનું સમર્થન થતું જણાયછે. બહુ તો પંજાબી શબ્દ देवालय માંથી આવ્યો હશે; પરંતુ देवल શબ્દ સર્વસંમત વાગ્વ્યાપારના નિયમો પ્રમાણે देवकुलम् માંથી ઉદ્ભવ્યો હશે.

વ, સિ. હે. ૮–૧–૨૭ અનુસાર, વિકલ્પે ઉડી જતાં દેઉલં બનેછે. પ્રતિસંપ્રસારણ વિધિ દર્શાવતા એક ઉત્સર્ગના વ્યાપારથી ગુજરાતીમાં ઉ નો વ થાય છે. (આ ઉત્સર્ગ આગળઉપર આ પછીના વ્યાખ્યાનમાં ચર્ચીશ.)

આ પ્રમાણે દેવલં–દેવળ બનેછે.

(૫) વ્યાપાર (સંસ્કૃત)–એ ભ્રાન્તિથી સ્વીકારાયેલ મૂળ શબ્દનું બીજું ઉદાહરણ છે–(ગુજરાતી) વ્હેપાર પરત્વે. નીચેના મુદ્દા વિચારીશું કે તરત જ ભ્રાન્તિ જણાઈ આવશે.

(ક) વ્યાપાર નો પ અવિકૃત રહેવાનો સભવ નથી; હેના કાં તો વ થાય, અથવા તો લોપ થાય.

(ખ) ગુજરાતીમાં વ્હેપાર નો અર્થ છે એ અર્થ સંસ્કૃતમાં વ્યાપાર નો કદાપિ થતો નથી. વ્હેપાર એટલે 'ક્રય–વિક્રય, વાણિજ્ય,' સંસ્કૃતમાં વ્યાપાર એટલે માત્ર 'પ્રવૃત્તિ, ઉદ્યોગ.'

(ગ) વ્હેપાર મા રહેલા વિકૃત એ ઉચ્ચારનું મૂળ વ્યાપાર માં સોધ્યું મળતું નથી, પરતુ–વ્યવહાર શબ્દમાંના વ્યવ નો વય થતાં અને વ નો હ માં સંયોગ થતાં બાકી રહેલા વય મા ઉપલબ્ધ થાયછે; જેમકે – વ્યવહાર–વયવહારો–વયવ્હારો–વ્હેવાર, પછી હ પાછો પડતાં વ્હેવાર બનેછે. (આ ગુજરાતી શબ્દનો અર્થ 'સબધ, લેવડદેવડ' થાયછે). પછી કાંઈક વિચિત્ર રીતે વ નો પ બનેછે, જે કદાચ વ્યાપાર ના સામ્યાભાસથી થયું હશે, કે પછી પ સાથેના વ ના સંબધની વિપરીતક્રિયાથી થયું હશે (બીમ્સ પુ. ૧ પૃ. ૩૩૦ સરખાવો; ત્હા એ મ નો વ થઈને પ થતો દર્શાવેછે). એમાનું બીજું કારણ વધારે સંભવેછે, કારણ કે પન્નમણી (દ્વિ વ.), પ્રાકૃત પન્નણી,–પાવણ–પાપણ હેમાં આ પ્રમાણે વ નો પ થતો જોઇયેછિયે.

'વાણિજ્ય' અર્થનો ખરો સંસ્કૃત શબ્દ વ્યવહાર છે, અને વ્હેપાર (ગુજરાતી) એ શબ્દમાંથી ઉદ્ભવ્યોછે."[૧૭]

કાન્હડદે પ્રબન્ધ મા પદ્મનાભ વિવહારિયા શબ્દને વ્હેપારીના અર્થમાં વાપરેછે એ વાતથી આ વ્યુત્પત્તિપર, ઉપયોગી પ્રકાશ પડેછે.

(વિવહારિયા વસઇ વાણિયા (૪–૧૨),

વિવહારિયા સવિ સાકુટુમ્બા (૪–૨૨૮)

---

૧૭ મિ. બીમ્સ (પુ ૧ પૃ. ૭૫ર મે) વ્હેપારનું મૂળ વ્યાપાર આપેછે. ઉપર કહેલાં કારણોથી હું હેમાં સમત થતો નથી

નીચેના પ્રયોગો પણ સરખાવો:-

(૧) तहां महाधन श्रेठ एहवइ नामे विवहारिउ वसइ (वैतालपञ्चवीशी; ગદ્ય પૃ. ૧૦૭, વિ. સં. ૧૬૨૯ કે એટલામાં).

(૨) बेहेवारीयो तो अचरज पाम्यो आव्युं मनमा वहाल (શવો ભક્ત' છૂ. काव्यदोहन, ૫ મો ગ્રન્થ, પૃ. ૮૨૬ મું).

આ ઉપરથી જણાશે કે व्यवहार (व्यावहारिक) નાં રૂપાન્તરો સોળમા સૈકાથી માંડીને તાજેતરના સૈકાઓ સુધી વપરાતાં આવ્યાંછે.

(૬) विनति (ગુજરાતી) શબ્દને માત્ર બાહ્ય સામ્યને આધારે સંસ્કૃત विनति માંથી વ્યુત્પન્ન થયેલો સ્વીકારવાની ભૂલ થતી આવીછે. विनंति એટલે 'પ્રાર્થના', विनति નો એ અર્થ થતો જ નથી. તે ઉપરાંત विनतिને મૂળ શબ્દ માનિયે તો नं નો તીવ્ર અનુસ્વાર કયહાંથી આવ્યો એ સમજાતું નથી. વાસ્તવિક રીતે विनति શબ્દ હેના જ અર્થના-'પ્રાર્થના' અર્થના-विज्ञप्ति શબ્દમાંથી વ્યુત્પન્ન થયેલોછે; હેનું પ્રાકૃત રૂપ विण्णत्ति છે, જે શબ્દ ગુજરાતીમાં (અને મરાઠીમાં) આવતાં विनत्ति બનેછે, અને છેવટ સયુક્ત त્તનો સાદો त થતાં, અને वक्र માંથી वंक થયું તે પ્રમાણે, પૂર્વસ્વર દીર્ઘ થવાને બદલે તીવ્ર અનુસ્વારથી યુક્ત થતાં, विनति થાયછે. સિ. હે. ૮-૧-૨૬ માં આ પ્રસંગે વર્ણવેલો वक्रादिगण કાં તો आकृतिगण[18] લેખાવો જોઇયે, અથવા તો, અનેક उत्सर्गोमां બનેછે તે પ્રમાણે શબ્દોની ગુજરાતીમાં સંક્રાન્તિ થવાને સમયે પણ અનુસરવામાં આવતા એક પ્રકાર તરીકે સ્વીકારાવો જોઇયે. ખરુ કહિયે તો, હેવા ગુજરાતી શબ્દો સંખ્યાબંધ મળી આવેછે, કે જે, હાવો અનુસ્વાર દાખલ થાયછે તે છતાં પણ, વ્યાકરણમાં ખાસ વર્ણવેલા वक्रादिगण ની બ્હાર છે; જેમ કેઃ—

સંસ્કૃત	અપભ્રંશ	ગુજરાતી
मर्कटक·	मक्कडउ-मक्डो	माकडो
छिद्रक	छिद्दउ-छिंडउ	छींडुं
पक्षी	पक्खी	पंखी
पक्ष.	पक्खु-पंखु	पांख
पक्षक·	पक्खउ-पंखउ	पखो
उष्ट्रः	उट्टु-उंटु	ऊंट
ઇત્યાદિ	ઇત્યાદિ.	

૧૮. કારણ કે સૂત્રના ભાષ્યમાં गण ને અંતે इत्यादि શબ્દ ઉમેરાયેલોછે. આ आकृतिगण છે હેવી ચોક્કસ ઉક્તિ કરવામાં નથી આવી એથી આ અનુમાન રચવું પડેછે

[ટિપ્પણ—ડૉ. ભાંડારકર (विनंति (મરાઠી)ની વ્યુત્પત્તિ विज्ञप्ति માંથી સાધેછે. હેમનાં વ્યુત્પત્તિવિષયક વ્યાખ્યાનો પૃ. ૧૭૭ જુવો.]

(૭) कामार (ગુજરાતી) ની વ્યુત્પત્તિ કેટલાક કેવળ બાહ્ય સામ્યને લીધે જ (સંસ્કૃત) कार्यभार માંથી થયેલી માનેછે. પણ कार्यभार નું પ્રાકૃતમાં તો कज्जभारो કે कज्जहारो હેવું રૂપ બને તે વાતની તેઓ અવગણના કરેછે. કેટલાક શબ્દો આવેછે તેમ આ શબ્દ પરભાર્યો સંસ્કૃતમાંથી જ આવ્યો હોય એ પણ અસંભવિત છે, કારણ કે એ રીતે પણ कार રૂપ ન જ બને. कार શબ્દ ચોખ્ખો ફારસી છે—અલબત્ત સંસ્કૃત कार्यनो સગોત્ર છે પરંતુ તેમ છતાં છે તે રૂપે ફારસી જ છે—અને ફારસી कारोगार શબ્દ સુવિદિત છે; અને હેને (ગુજરાતી) कारभारना જન્મદાતા તરીકે સ્વીકારવામાં માનહાનિ માનવાને કારણ નથી. गारना વનો म થયો એ ગુજરાતી શબ્દ मार બહુ-પરિચિત હોવાનું પરિણામ જણાયછે.

(૮) पसंद—આ શબ્દ બેશક ફારસી છે અને ગુજરાતીમાં હેનો ઉપયોગ પરિચિત છે. તો પણ હેને સંસ્કૃત प्रसन्न સાથે જોડી દેવાના પ્રયાસો વારંવાર કરવામાં આવેછે. આ બાબતમાં, બાહ્ય સામ્યને અનુસરવાના દોષમાં એ બે શબ્દોના અર્થમાં મૂલગામી ભેદકની અવગણના કરવાનો દોષ ભળેછે. "पसंद" વિષયપરત્વે વપરાયછે, "प्रसन्न" વિષયિપરત્વે વપરાયછે; ("पसंद" પ્રીતિજનક વસ્તુને લાગેછે, "प्रसन्न" પ્રીતિ અનુભવનારને લાગેછે;) दमयंतीए नळने स्वयंवरमां पसंद कर्यो એમ કહિયે તો અર્થ સમજાય, પરન્તુ એ જ અર્થ દર્શાવવા માટે दमयंतीए नळने स्वयंवरमां प्रसन्न कर्यो એમ કહિયે તો દેખીતું ઉપપત્તિહીન જણાશે.

(૯) दोहद—પંચમહાલ તાલુકાના મુખ્ય ગામનું નામ છે. સુધારો શબ્દના સંબંધમાં કરવામાં આવેછે તેમ, બાહ્ય સામ્યને આધારે જ આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સાધવામાં કેટલા'ક લોક હેનાં બહિરંગોના પૃથક્કરણની સહાયતા લેછે; અને दो અને हद હેવા બે ભાગ પાડીને માનેછે કે ગુજરાત અને માળવા બે મુલકની સમાન હદપર આવેલું છે એટલે એ ગામ दोहद કહેવાય-છે. (दो=બે અને हद=સીમા). આથી વધારે કૃત્રિમ બીજું શું હોઈ સકે? ખરી વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે છેઃ—[१९] दधिपद्र—(પ્રાકૃત) दहिवद्द—देहवद—दाहोद, જે નામ એ દેશમાં વસ્તુતઃ પ્રચરિત છે, दोहद તો પાછળથી કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિ-ની અનુકૂળતાએ ઘડવામાં આવ્યું હશે. (અદ્યપર્યંત કેટલા'ક વર્ગના સ્થાનિક

૧૯ આ વ્યુત્પત્તિનો પ્રથમ સ્વ. હ. હ. ધ્રુવે નિર્દેશ કર્યો હતો (બુદ્ધિપ્રકાશનો ઈ. સ. ૧૮૮૩ ના એપ્રિલનો અંક જુવો.)

વતનીઓ અને અન્ય પુરુષો વ્હેવદ નામ વાપરેછે). નાસિક જીલ્લાના ચાંદવડ તાલુકામાં હિવદ નામે ગામ છે; અને (સંસ્કૃત પદ્ર=ગામ, પ્રાકૃત વદ્દ, હેમાંથી આવેલું) ઉત્તરપદ વદ અનેક શહેરોનાં અને ગામોનાં નામોમાં જોવામાં આવેછે; જેમ કે હળવદ, નડિયાદ (નટપદ્ર માંથી), વડોદરા (વટપદ્રમાંથી; અહિંયાં પદ્રનો ર જળવાઈ રહ્યોછે અને વિશ્લેષને પામ્યોછે), નાંદોદ (નન્દપદ્ર).

(૧૦)-(૧૧)-(૧૨) પાપડ, માશી અને આજો ની બાબતમાં પણ અહિંરંગની હેવી પૃથક્‌ક્રિયાનો અયોગ્ય આશ્રય લેવામાં આવેછે. પાપડ ના પા+પડ હેવા ભાગ પાડવામાં આવેછે (પા પદ્દ, અત્યન્ત પાતળો હોવાથી); જ્યારે વસ્તુતઃ મૂળ પર્પટ છે. શકય છે કે આ પર્પટ શબ્દ દેશ્ય હોઈને સંસ્કૃતત્વ પામ્યો હશે; અને પાપડ ખાઇયે ત્હારે પડ-પડ અવાજ થાયછે હેના અનુકરણમાં મૂળ એ ઘડાયો હશે. માશી ના પણ એજ પ્રમાણે મા+શી (=મા જેવી) હેવા બે ભાગ પાડવામાં આવેછે; જ્યારે વસ્તુતઃ વ્યુત્પત્તિ હાવી છે:-માતૃષ્વસા (સંસ્કૃત), માઉસિઆ[20] (પ્રાકૃત); (મરાઠી માવશી સરખાવો.)

[ટિપ્પણુ:-મરાઠીમાં માવશી નો વર એ અર્થમાં માવશી માંથી નીકળેલો એકે નરજાતિનો શબ્દ નથી હેનું કારણ આ વ્યુત્પત્તિમાં જ રહ્યુંછે; માવશા કહેવું સ્વભાવતઃ અશકય છે. ગુજરાતી માસો (=માશી નો વર) એ શબ્દ બુદ્ધિભ્રમને પરિણામે રચાયલું પુંલ્લિંગનું રૂપ છે એ સ્પષ્ટ છે[21]]

આજો-(માતામહનું શ્રાદ્ધ):—આ શબ્દની પણ હેવી પૃથક્‌ક્રિયા કરવામાં આવેછે;-આ+જા એટલે આવ અને જા; જેને આવકાર મળે અને ન પણ મળે તે, શ્રાદ્ધ કરનારો પિતા હયાત હોય તો જ આ શ્રાદ્ધ થઈ સકે, નહિ તો ન થાય એ કારણથી. વસ્તુતઃ આ શબ્દ સંસ્કૃત આર્યઃ— પ્રાકૃત અજ્જો માંથી આવ્યોછે એ વિચારિયે કે તરત એ કૃત્રિમ રચના પડી ભાગેછે (મરાઠી આજા સરખાવો; ત્હાં હેનો અર્થ પિતામહ પણ થાયછે.)

૨ કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિનો અનાદર.

આ નિયમ એક રીતે પૂર્વોક્ત નિયમનું અંગ છે; પરંતુ બન્નેના વિષય સર્વથા સમાન ન હોવાથી હેની પૃથક્ ચર્ચા કરવાનો અવકાશ રહેછે. બેજ દૃષ્ટાન્તો આપીશ.

કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિનો અનાદર.

---

૨૦ સિદ્ધ હેમચન્દ્ર ૮-૧-૧૩૪ જુવો.

૨૧ કર્પૂરમઞ્જરીમાં (હારવર્ડ આવૃત્તિને પૃષ્ઠ ૩૨ મે) માદુચ્છઓ કે પાઠ ફેરથી માઉચ્છઓ, માઉસિઓ (માશીનો વર)છે. આ કૃત્રિમ રચના (ઈ. સ ૯૦૦ ના અરસાના) રાજશેખર જેટલી પુરાણી છે, એ આથી સ્પષ્ટ થાયછે. રાજશેખરનું રંગભૂમિયોગ્ય પ્રાકૃત બહુ ઘણીવાર કૃત્રિમ અને નિપજાવી કાઢેલું લાગેછે, એ સ્મરણમાં રાખવાનું છે.

(૧) विधवा–સામાન્યતઃ એમ મનાયછે કે આ શબ્દ બે ભાગનો બનેલો છે, वि અને धव (પતિ), "પતિ રહિત સ્ત્રી', પરન્તુ તુલનાત્મક વ્યુત્પત્તિ–શાસ્ત્ર બતાવી આપેછે કે vidua (विडुआ) એક સંહત લાટિન શબ્દ છે, અને હેના vi (वि) અને dua (डुआ) હેવા ભાગ થઈ સકે તેમ છે જ નહિ. આથી અનુમાન થાયછે કે લાટિન vidua (विडुआ) અને સંસ્કૃત विधवा બન્ને એક જ, ઉભય–સાધારણ, મૂળમાંથી નીકળ્યાછે અને वि–धव એ વ્યુત્પત્તિ કૃત્રિમ છે.[૨૨]

(૨) दम्पती એટલે પતિ–પત્ની; આ શબ્દની સાયણાચાર્ય અને અન્ય પંડિતોએ जाया+पतिः હેવી કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિ આપીછે. અને दम् પદ जाया નું રૂપાન્તર છે હેવી કૃત્રિમ કલ્પના રચીછે. વસ્તુતઃ હેનો હેવો અર્થ થતો જ નથી અને વાગ્વ્યાપારદષ્ટિયે હાવો ફેરફાર શક્ય પણ નથી. ઉલટું આધુનિક વિદ્વાનો એકમતે સ્વીકારેછે કે दम् પદ વૈદિક दम् ઘર (લાટિન domus) એ શબ્દને સ્થાને છે, અને दम्पती એટલે ઘરના બે માલેકો, પતિપત્ની.

૪ લાઘવ.

આ નિયમ અગત્યનો છે પણ આ શબ્દનો કિયો અર્થ સ્વીકારવામાં આવેછે એ વાતપર ઘણો આધાર રહેછે. अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः એ પરિભાષાનો વિનિયોગ અને વિષય નિરાળો છે. તુલનારૂપ વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં હેનો અંગીકાર કેટલે અંશે થઈ સકે એ વિષયનો ઉંડો વિચાર કરવો પડે એમ છે. માટે આપણા ચર્ચાક્ષેત્રમાં હેની ઉપયોગિતા પર લક્ષ રાખીને આ

લાઘવ.

૨૨ Widower (=विडोअर), અને विधुर એ શબ્દો સરખાવવા જેવા છે. विधुर ની वि+धुर હેવી વ્યુત્પત્તિ वि+धव=विधवा જેટલી જ કૃત્રિમ હોવી જોઇયે. Widower નો er એ विधुर ના र ને મળતુ કોઇ શબ્દાંગ હશે, ષષ્ઠી–સબંધ, કર્તૃસબંધ કે હેવા અર્થવાળો સાધારણ er પ્રત્યય અંગ્રેજીમાં છે તે નહિ. લાટિન Viduus (विडुअस) 'રહિત' એ શબ્દ vidua (विडुआ) ને વૈધવ્યપ્રાપ્ત, વિરહિત, હેવા અર્થનું વિશેષણ ગણીને હેમાંથી રચવામાં આવેલો મનાયછે. સ્ત્રીલિંગમાંથી પુલ્લિંગ શબ્દ થયો એમ મનાયછે. Century Dictionary સૂચવેછે કે 'विधवा' કદાચ "विन्ध्=રહિત હોવું એ ધાતુમાંથી આવ્યો હશે. विन्ध नो હાવો અર્થ મ્હને મળતો નથી. પ્રો૦ વિલિયમ્સ તર્ક કરેછે કે ધાતુ व्यध् હશે. विधुर નો પ્રાથમિક અર્થ "દુભાયેલો" છે અને પછી આડકતરી રીતે "મૃતપત્નીક" થયોછે. विधुरा શબ્દ પણ છે જેનો અર્થ સાયણ विधवा કરેછે. આ પ્રમાણે वि + धव અને वि + धुरा એ કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિઓની વિરૂદ્ધમાં નિઃસંદેહ નિર્ણય આપનારી માહિતી મળેછે.

નિયમનું હું પૃથક્કરણ કરીશ, કે જેથી વિષયના મૂલમાં જ જઈ પ્હોંચાય. ત્ય્હારે લાઘવ ના બે સ્પષ્ટ વિનિયોગ છે

(૧) જેમ જેમ પ્રયાણક્રમ ઓછા થતા જાય તેમ તેમ લાઘવ વધારે જળવાય. હાને ક્રમલાઘવ કહીશું. ગણિતમાં, તર્કશાસ્ત્રમાં, અને જેમા ચોક્કસ નિસર્ગસિદ્ધ સ્વરૂપના નિયત અંગોનો વ્યાપાર વ્હોળો હોય તે સર્વ વિષયમાં આ પ્રકારના લાઘવ ની ઉપયોગિતા રહ્હેછે.

(૨) અનેક વિવિધ ઉદાહરણમાં વ્યાપનારા સર્વસામાન્ય નિયમોની સખ્યા ઘટાડી સકાય, અનેકનો એકમાં સમન્વય કરાય, તે બીજા પ્રકારના લાઘવ નું કાર્ય છે. હેને બીજલાઘવ કહીશું. જેમાં જીવનભૂત પ્રગતિ અને વિકાસ એ અગોનો વ્યાપાર પ્રબળ હોય હેવા, ઇતિહાસ અને ભાષા–મીમાસા જેવા, વિષયોમાં આ પ્રકારનું લાઘવ ઉપયોગી છે. હાવા વિષયોના અભ્યાસમાં ક્રમલાઘવને અવકાશ જ નથી. ઉદાહરણ તરીકે વિકાસની એક દશામાંથી બીજી દશા પ્રાપ્ત કરવામાં મનુષ્ય જાતિયે જેમ બને તેમ થોડા ક્રમ કરેલા દર્શાવાય તેમ સારૂ હેવો, કે અન્તિમ સ્વરૂપ પામવામાં ભાષાના શબ્દોનાં અવાન્તર રૂપાન્તરો જેમ ઓછાં દર્શાવાય તેમ સારૂં હેવો, આગ્રહ રાખી સકાય નહિ.

આ બન્ને પ્રકારના લાઘવમા મૂળ મુદ્દો અલ્પવ્યય છે, પરતુ જ્યહારે ક્રમલાઘવમાં આયાસ કે શક્તિનો વ્યય અલ્પતર થાયછે ત્યહારે બીજલાઘવમાં સામગ્રી અલ્પતર ખપેછે. ભાષા–વિકાસના અધ્યયનમા ક્રમલાઘવની ઉપયોગિતા અત્યન્ત વિરલ અને તદ્દન ગૌણ પ્રકારની જ હોઈ સકે. જ્યહા બીજલાઘવથી પરીક્ષા કરવી ઉચિત હોય ત્યહા ક્રમલાઘવ દાખલ કરવા મથવું એ માપાં પાયલીને બદલે ગજ કે વાર લઇને દાણા ભરવા બેસવા જેવુ છે. અલબત્ત આ બે પ્રકારના લાઘવ વચ્ચેનો ફરક માત્ર નિયામક તત્ત્વોના વ્યાપારની દૃષ્ટિયે જ છે; કારણ કે ગણિતમાં, તત્ત્વજ્ઞાન અને ભૌતિકવિજ્ઞાનમાં, અને હેવા જ, પદાર્થના અન્તસ્વરૂપની અન્વીક્ષા કરતા, વિષયોમાં પણ એકીકરણની અને સર્વસાધારણ નિયમ સોધવાની પદ્ધતિનો હમેશાં પ્રયોગ કરવામાં આવેછે. વ્યાકરણના વિષયમાં બીજલાઘવ અને ક્રમલાઘવ બન્ને સૂત્રોને ઓછા વત્તો અવકાશ છે. અર્ધમાત્રાલાઘવ ની પરિભાષાને વૈયાકરણોનું પ્રિયસૂત્ર ગણવામાં આવેછે તે આ જ પ્રસગને ઉદ્દેશીને છે.

પૂર્વગત ઉક્તિયોને સ્પષ્ટ કરવા માટે ભાષાવ્યુત્પત્તિનાં કેટલાંક ઉદાહરણો લઈશું:–

(क) વડોદરું (ગાયકવાડની રાજધાની). હેની એક કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિ वटोदर (वट+उदरम्) છે. અલબત્ત હેમાં વર્ણવિપરિણામના ક્રમો થોડામાં થોડા આવેછે, અને જો क्रमलाघव ના સૂત્રને અનુસરિયે તો આપણે આ વ્યુત્પત્તિ એકદમ સ્વીકારવી પડે. પરન્તુ અનેક શબ્દોની વિશાળ સમાલોચના કરવાથી અને તદન્તર્ગત સાધારણ તત્ત્વોની શોધ કરવાથી, ટૂંકામાં કહિયે તો बीजलाघव-નું સૂત્ર સ્વીકારવાથી, વાસ્તવિક વ્યુત્પત્તિ वटपद्र છે એ જણાશે; કારણ કે હેમાંનું पद्र (=ગામ, શહેર) એ તત્ત્વ चाणोद, नडियाद, नान्दोद, हळवद ઇત્યાદિમાં પણ જોવામાં આવેછે.

[વડોદરાના પ્રભાકર રામચન્દ્ર પંડિતના (ઈ. સ. ૧૮૭૮ માં) રચેલા अपभ्रंशशब्दचन्द्रिका નામના જૂના ગ્રન્થમાં वट+उदर હેવો વ્યુત્પત્તિપ્રયાસ છે પણ ખરો. એ ગ્રન્થ મરાઠી ભાષાના શબ્દોનો વ્યુત્પત્તિયુક્ત કોશ છે. वडोदें શબ્દની સ્હામે નીચે પ્રમાણે આપ્યુંછે:-

"वटोदर, वट+उदर, पूर्वी वडांची झाडी ह्या शहराच्या आसपास फार होती म्हणून हें नांव."

પરંતુ સુભાગ્યે ઉમેર્યુંછે કે "कोठें वटपद्र असें हि आढळतें.]

(ख) દાહોદ–क्रमलाघव ના પૂજકોને दो+हृद હેવી વ્યુત્પત્તિ પસંદ પડશે, પરંતુ ઉપર જ વડોદરું શબ્દના પ્રસંગમાં આપેલાં કારણોને લીધે[૨૩] बीज-लाघव ના સૂત્રને અનુસરીને दधिपद्र એ જ વાસ્તવિક વ્યુત્પત્તિ છે એમ સ્વીકારવું પડશે.

(ग) વાયણું–वारणं (=દરવાજો). क्रमलाघव ના પક્ષકારો હેની वारणं (એટલે જે અટકાવેછે તે) એ શબ્દમાંથી વ્યુત્પત્તિ થયેલી સ્વીકારશે, અને હેમાં र નો य થાય તે શિવાય બીજો ફેરફાર નથી થતો.

પરંતુ द्वारं શબ્દનું પ્રાકૃત રૂપ વિકલ્પે द्वारं અને वारं થઇને હેમાંથી મરાઠીમાં दार અને ગુજરાતીમાં वारणं અને वार[૨૪] હેવાં રૂપાન્તરો થયાં (જેમાં वार વિશેષતઃ કાઠિયાવાડનો શબ્દ છે), એ એકદમ સમઝાય એમ છે. એ રીતે બંને ભાષાઓનો એક જ સમાન મૂળશબ્દ મળેછે.

---

૨૩ ઉપર ૨-(૯) માં આપેલાં કારણો પણ જુવો.

૨૪ वारणं સ્વીકારતાં वार શબ્દનું મૂળ અજ્ઞાત રહેશે. એટલે એ વ્યુત્પત્તિની વિરુદ્ધ આ એક વાંધો વધ્યો. વળી આદ્ય व નો व ગુજરાતીમાં નથી થતો. (द्वारं નું वारं થાય-છે એ જૂદી વાત છે, કારણ કે હેમાં व તદ્દન આદ્ય નથી). વ્હાર પછી એક બીજો ન્હાનો વાંધો એ છે કે द्वार નો અર્થ વસ્તુતઃ 'द्वार मार्ग' થાયછે, જ્યહારે 'वारणं' હેવો શબ્દ હોય તો પણ હેનો અર્થ 'કમાડ' જ થઈ શકે.

થાર ને હું લાગ્યોછે તે અપભ્રંશ અને ગુજરાતીમાં અતિપ્રચરિત (સંસ્કૃત પ્રત્યય क ના પ્રતિનિધિ) ड પ્રત્યયના ડું નું રૂપાન્તર છે.

[હાલી રીતે ड નો ण થતો નીચે દર્શાવેલા પ્રકારના શબ્દોમાં જોવામાં આવેછેઃ–

(૧) कटिदोरो–कडदोरो–कणदोरो–कंदोरो (મરાઠી શબ્દ कडदोरा સાથે સરખાવો).

(૨) कुटुम्बी (સંસ્કૃત), कुडुम्बी (પ્રાકૃત), कुळंबी, कुणबी (મરાઠી)–कणबी (ગુજરાતી).

(૩) तंतुककः–(અપભ્રંશ) तंतुडउ, (ગુજરાતી) તાંતણો.

(૪) पडंचा (દેશ્ય)–पणछ (ગુજરાતી).

ગુજરાતી આપણું શબ્દના આપડું રૂપમાં વિપરીત ક્રમ જોવામાં આવેછે, એ વાત ड અને णના, ण એ અનુનાસિક ड़ છે હેવા પ્રકારના, સગપણનું સાક્ષ્ય પૂરેછે. વિ. સં. ૧૬૭૨ માં લિપિ પામેલી દીપકવૃત્તિમાં (સિ. હે. ૮–૪–૩૬૭ પરની વૃત્તિમાં) મ્હેં अप्पडउं શબ્દ જોયોછે તેમ જ (સિ. હે. ૮–૪–૩૫૦ પરની વૃત્તિમાં) अप्पणउं શબ્દ જોયોછે; અર્થાત્ આ રૂપાન્તર ઓછામાં ઓછું વિ. સં. ૧૬૭૨ જેટલું પુરાણું હોય એમ જણાયછે.]

(ઘ) ન્હાનું (ગુજરાતી):—આ શબ્દ વીજલાઘવનું બહુ સબલ ઉદાહરણ છે; સંસ્કૃત શ્લક્ષ્ણના પ્રાકૃતમાં વિકલ્પે બે રૂપ થયાં–लण्हं અને सण्हं; પ્રથમ રૂપમાંથી (नन्हं થઈને) ગુજરાતી ન્હાનું શબ્દ, અને મરાઠી लहान શબ્દ નીકળ્યો; જ્યારે બીજા રૂપમાંથી સિંધી सन्हो[२५] (=પાતળો), કાનડી सण्ण (=ન્હાનું) અને કોંકણી साण (=ન્હાનું) એ શબ્દો આવ્યા.

(બે નળીની પિસ્તોલ જેવો મરાઠી लहानसहान શબ્દ, તેમ જ ગુજરાતી ન્હાનુંસનું શબ્દ, लण्ह અને सण्ह એ બંને પ્રાકૃત રૂપોના પ્રતિનિધિઓના યુગ્મ રૂપ છે.)[२६]

આ પ્રમાણે શ્લક્ષ્ણને મૂલ શબ્દ તરીકે સ્વીકારવાથી ગુજરાતી, મરાઠી, કાનડી, સિંધી અને કોંકણી એ પાંચ ભાષાઓમાં સમાનરૂપે રહેલું એક જ તત્ત્વ ઉપલબ્ધ થાયછે, અને વળી लहान साहान અને ન્હાનું સૂનું જેવા દ્વિમુખ શબ્દોના દ્વિતીય અંગનું પણ સંતોષકારક અને સમાન મૂલ મળી આવેછે. વીજલાઘવનું આ એક ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.[૨૭]

(૬) વેસવું (ગુજરાતી)–સદ્ગત શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળીદાસ[૨૮] અને જેઓમાં વધારે સારા જ્ઞાનની આશા રહે હેવા કેટલાક આધુનિક વિદ્વજ્જનો આ શબ્દને નવો (સંસ્કૃત) विश् ધાતુમાંથી નીકળેલો માનેછે, અને એ આગ્રહમાં विश् એટલે 'પ્રવેશ કરવો' અને વેસવું એટલે 'ઉપવિષ્ટ થવું' એ અર્થભેદની પણ ઉપેક્ષા કરેછે.[૨૯] व નો ब અને इ નો ए કર્યો (અને श् નો स् તો સ્વા-

૨૭ હેમચન્દ્ર सण्ह ને सूक्ष्મમાંથી પણ સાધી બતાવેછે (सि. हे. ૮–૨–૭૫) અને (૮–૧–૧૧૮). પરંતુ આ બન્ને સૂત્રો सूक्ष्म શબ્દને જ ઉદ્દેશીને રચાયાંછે, અને सूक्ष्मનું સ્વાભાવિક રૂપ (सुन्नं દ્વારા) सुहुम થાય હેને આર્ષ ગણ્યુંછે, એ મુદ્દાઓ વિચારતાં મને શંકા ઉપજેછે કે सण्ह અને सुण्ह બન્ને શબ્દોનો ગ્રન્થોમાં સાક્ષાત્ "સૂક્ષ્મ" અર્થમાં પ્રયોગ થયેલો જોઈને હેને, श्लक्ष्णમાંથી लण्ह અને सण्ह નીકળેછે એમ દર્શાવનારાં, પોતાનાં જ (૮–૨–૭૭, ને ૭૯) સૂત્રોની વિસ્મૃતિ થઈ અને सण्ह અને सुण्हनी सूक्ष्मમાંથી વ્યુત્પત્તિ આણવાનું આવશ્યક લાગ્યું. એમ ન હોય તો હેનાં ૮–૧–૫૨ થી ૫૫ સુધીનાં સૂત્રોમાં રહેલા નિયમને અનુસરીને सुण्हना उनुं સમર્થન કરવું સ્હેલું હતું.

પરંતુ જો सुण्हને सूक्ष्मમાંથી નીકળેલો માનિયે તો ગુજરાતી યુગ્મશબ્દ ન્હાનું-સૂનુંમાં રહેલો સૂનું શબ્દ એ મૂળમાંથી જ ઉદ્ભવ્યો એમ સ્વીકારી સકાય. लण्ह सुण्हમાં श्लक्ष्ण અને सूक्ष्मનો સંયોગ ગુજરાતી ચાડીચુગલી, कामकाज ઇત્યાદિ જેવા થશે, કે જેમાં એક જ અર્થના બે શબ્દોનો સંયોગ થાયછે.

૨૮ હેમની उत्सर्गमालाની ઇ. સ. ૧૮૭૦ ની આવૃત્તિનું પૃષ્ઠ ૧૧૪ મું જુવો. સદ્ગત નવલરામ લક્ષ્મીરામે પણ આ વિષયમાં વ્રજલાલ શાસ્ત્રીનું અનુકરણ કર્યુંછે (હેમનો व्युत्पत्तिपाठ, उत्सर्ग, ૯ પૃ. ૬૬ મું જુવો).

૨૯. આ દોષનું નિવારણ કરવાના પ્રયાસમાં રા. રા. કેશવલાલ હ. ધ્રુવ હેવો અભિપ્રાય રજુ કરેછે કે उपविश् માંથી उप લુપ્ત થાયછે અને લ્હાર પછી विश् નું बस् બનેછે. હેમના गीतगोविन्दના ભાષાન્તરની ૨ જી આવૃત્તિનો ઉપોદ્ઘાત જુવોઃ ત્હાં (પૃષ્ઠ ૧૬ મે) કહેછે કેઃ–

"उपरान्त पहेला सर्गना चोथा प्रबन्धमां निर्ध्यायतिने स्थाने ध्यायति अने सातमा सर्गना चोथा प्रबन्धमां निःश्वसितिने स्थाने श्वसिति वापर्याछे, ते गुजरातीमां उपविश्‌ने स्थाने वेसे वगेरे वपरायछे ते ज मुजब प्राकृत प्रक्रिया अनुसार वापर्याछे.

ભાવિક રીતે થશે જ) એટલેથી જ પતાવવા कमलाचव ના મોહમાં તેઓ પડેલા જણાયછે. પરંતુ જો उपविश् (=બેસવું) હેમાંથી હેની વ્યુત્પત્તિ ખરી છે તે સ્વીકારિયે તો એક તરફ (૧) उपविशति (સંસ્કૃત), उवविसइ (પ્રાકૃત) उवइसइ, वइसइ, -बैसे (ગુજરાતી)[૩૦] અને બીજી તરફ (૨)

आवी ज रीते बारमा सर्गना पहेला प्रबन्धमां परिचरणने स्थाने चरण वापरेलुं जोवामां आवेछे. आ प्रयोग वेखीता संस्कृतप्रक्रिया विरुद्ध ज छे."

સંક્ષિપ્તરૂપે કહેવાની હેમની રીત મુજબ રા. રા. કેશવલાલ ધ્રુવ અહિંયાં હેવું સૂચવેછે કે ઉપસર્ગ વાળા કેટલા'ક ધાતુઓ પ્રાકૃતમાં થઈને આવતાં ઉપસર્ગનો ત્યાગ કરેછે અને તેમ છતાં એ ઉપસર્ગથી થયેલો અર્થાન્તર જાળવી રાખેછે. उपविश् એ હાનું યથાર્થ ઉદાહરણ હેમના મત પ્રમાણે છે. હેમના આ મતમાં સત્યાંશ ગમે તેટલો હોય (ઉદાહરણ એક જ આપ્યુંછે, અને તે પણ ખોટું), પરંતુ આટલું ચોક્કસ છે કે उपविश् ઉદાહરણ યથાર્થ નથી.

હું કબૂલ કરુંછું કે ૩ જી અને ૪ થી આવૃત્તિમાં રા. રા. કે. હ. ધ્રુવે उपविश् ઉદાહરણ છોડી દીધુંછે અને અવલમ્બનરૂપ ઉદાહરણ તરીકે निशामय-सांभल (ગુજરાતી) આણી મૂક્યુંછે; અને તે ઉપરાંત આપણને બાણકૃત कादम्बरी પરના પોતાના ટિપ્પણમાં પૃષ્ઠ ૬૮ની પંક્તિ ૧૩ મી ઉપરનું ટિપ્પણ જોવા સૂચના કરીછે; ત્હાં આ ઉદાહરણો આપેલાં છે.-संवर्धय-वधार (ગુજ.), निमि,-मेड (ગુજ.), निपद्-पोढ (ગુજ.), निर्गमय-गमाव, गुमाव (ગુજ.), अतिवाहय-व्हा (ગુજ.), वि+अज्-वंज (ગુજ.), संपन्न-चन (ગુજ.) ઇત્યાદિ અને વધારામાં विश्रब्ध-सब्धु (ગુજ.), परिवम्-वासी (ગુજ.) (पर्युषित) એ બે આપ્યાંછે. આ ઉદાહરણોની પરીક્ષા કરવાનું આ સ્થાન નથી; પરંતુ બુદ્ધિમાન્ પુરુષ એક દૃષ્ટિપાતથી જ જોઈ સકશે કે દરેકે દરેક ઉદાહરણ ક્લિષ્ટ, તરંગજનિત અને પ્રમાણરહિત છે.'

ગમે તેમ હો, ઉપર મૂળગ્રંથમાં મ્હેં દર્શાવેલા દોષો રા. રા. કે. હ. ધ્રુવે સ્વીકારેલી बेसवुંની વ્યુત્પત્તિસરણિમાં પણ રહેછે.

૩૦ આ વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારવાના, અને विश्માંથી કરાતી વ્યુત્પત્તિને બાતલ કરવાના પક્ષનું સમર્થન કરવા માટે સ્વતંત્ર કારણો પણ છે. જે ટૂંકામાં આપુંછું:-

(૧) विश् એટલે પ્રવેશ કરવો 'બેસવું' નહિ. જ્યહારે उपविश् એટલે "બેસવું" થાયછે.

(૨) સાદા विश् ધાતુને વ્યુત્પત્તિ મૂળ તરીકે સ્વીકારતાં बेसवुं શબ્દના बेનો વિકૃત સ્વર નિષ્પ્રમાણ રહેશે, જ્યહારે उवइसइનો પ્રયત્નહીન उ લુપ્ત થતાં બાકી રહેલા वइसइમાંના अइમાં હેનું મૂળ દર્શાવવું શક્ય છે; અને

(૩) ગુજરાતીમાં व આદ્ય હોય તો હેનો ब નથી થતો, માત્ર મધ્યમાં હોય ત્હારે જ થાયછે, અને તે પણ ગણ્યા શબ્દોમાં. (કેટલાક દેખીતા અપવાદો છે.)

મી૦ બીમ્સ बैठो અને बेसवुं શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ આપતાં ભ્રમણામાં પડીને અન્યોન્ય વિરુદ્ધ અભિપ્રાયો દર્શાવેછે. એક વખત उपविष्टः-उपविशति હેમાંથી યથાર્થ વ્યુત્પત્તિ

સંસ્કૃત प्रविशति (પ્રવેશ કરેછે), પ્રાકૃત पविसई-पइसई-पेसे (ગુજરાતી) એ બંનેને સમાન એક તત્ત્વ મળેછે.

(च) कणबी-क्रमलाघवના ઉપાસકોએ આ શબ્દ પ્રાપ્ત કરવાનો સ્હેલો માર્ગ कण અને बी દ્વારા સોધી કાઢયાછે. આ વ્યુત્પત્તિ સગવડવાળી છે, પરંતુ દેખીતી રીતે કૃત્રિમ છે.

પરંતુ સંસ્કૃત कुटुम्बी(=કણબી)[31] શબ્દમાંથી વધારે સારી રીતે નિરુક્તિ થઈ સકેછે, અને એથી મરાઠી कुळंबी, कुणबी શબ્દનો ગુજરાતી कणबी સાથે એક જ વ્યુત્પત્તિસૂત્રમાં સમાવેશ થઈ સકેછે; કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિના कण શબ્દમાં ळ અને उ નું મૂળ નથી મળતું. વળી આ ઉદાહરણ પરત્વે बीजलाघव સૂત્રની પ્રવૃત્તિનું ક્ષેત્ર એટલું વિશાળ છે, કે દૂરદેશની અંગ્રેજી ભાષામાંના હેના પર્યાયભૂત husbandman શબ્દમાં પણ એ જ પ્રકારનો અર્થવિકાસ હોઈ સમાન તત્ત્વ નજરે પડેછે; husbandman એટલે (૧) કુટુમ્બનો મુખ્ય પુરુષ, कुटुम्बी અને (૨) ખેડુત, कणबी;-આ શબ્દના પ્હેલા પદ 'husband' નો અર્થ 'ઘરધણી' તેમ જ 'કુટુમ્બનો મુખ્ય પુરુષ, ગૃહસૂત્રનો નિયામક,' તેમ વળી 'ખેડુત' હેવો થાયછે, અને હેની વ્યુત્પત્તિ 'hus'='a house' 'ઘર' અને 'bonda'='ગામડીઓ, ખેડુત' હેવી છે.

(छ) जजीहुं (ગુજરાતી)=હિંદી जूटा.

સાધેછે, પછી સાદા विटः માંથી, અને એક વખત તો કલ્પિત સંસ્કૃત ધાતુ वस् માંથી (હેના ગ્રંથનું પુ. ૧ પૃ. ૧૭૯ મું, પુ. ૩ પૃ. ૩૮ મું., પુ. ૧ પૃ. ૧૬૭ મું જુવો) આ વિષયની વિશેષ વિસ્તીર્ણ ચર્ચા આ પછીના વ્યાખ્યાનમાં થશે.)

31 નીચેનાં વાક્યોમાં कुटुम्बी શબ્દનો પ્રયોગ લક્ષયોગ્ય છે.

(क) कामपि श्रियमासाद्य यस्तद्वृद्धयै न चेष्टते ।
तस्यायतिषु न श्रेयो बीजभोजिकुटुम्बिवत् ॥

(મધ્ય પ્રાન્તના ઔદ્યોગિક પ્રદર્શન તરફથી અપાયેલા પ્રમાણપત્રમાં મ્હેં આ ઉતારો વાંચ્યો હતો).

(ख) कुटुम्बी कर्षकः क्षेत्री हली कृषिककार्षकौ ।
कृषीवलोऽपि ॥ (હેમચંદ્રનો અભિધાનચિન્તામણિ ३-५६४)

(ग) कुसुम सुगंधी वेशमां साय (क) कुटुंबी जेम ।
शास्त्ररसिक कविनी कला थाय निरर्थक तेम ॥

(વીરવિજયકૃત धम्मिल कुमारनो रास ખણ્ડ ૩, શ્લોક ૧૦, વિ. સં. ૧૮૯૬.) ભામકમાંનો क અર્થ અને છન્દ બન્ને માટે નકામો છે એથી મ્હેં હેને કાઉંસમાં મૂક્યોછે.

આ શબ્દોનું સંસ્કૃત જુષ્ટ શબ્દમાંથી નિર્વચન કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવેછે. અલબત, એથી ક્રમલાઘવ જળવાશે, जुष्ट–जुट्टं–जुट्ठं એમ એ જ પગથિયાં ઊતરવાં રહેશે (ष्ट નો ट्ठ થશે એ એક, અને ट નો લોપ થતાં પૂર્વનો उ દીર્ઘ થશે એ બીજું); પરંતુ અન્તિમ રૂપ એજીઠું લાવવાને માટે બીજાં બે પગથિયાં જોઈશે, (૧) उ નો ई થશે તે અને (૨) આદિમાં अ નો ઉમેરો. પરંતુ उच्छिष्ट (= ખાધેલા અન્નનો અવશેષ) એ શબ્દમાં વાસ્તવિક મૂળ શબ્દ આપણને મળી આવેછે; કારણ કે એથી મરાઠી उष्टें, હિંદી जूठा અને ગુજરાતી એજીઠું એ ત્રણે શબ્દોની સમાન વ્યુત્પત્તિ પ્રાપ્ત થાયછે; જેમ કે:–

ગુજરાતી એજીઠું;–(સંસ્કૃત) उच्छिष्ट, (પ્રાકૃત) उच्छिट्ठं, (संयोगलोप અને पूर्वस्वरदीर्घत्व) उछीठुं–(छ નો ज) उजीठुं, (उ નો अ) अजीठुं; મરાઠી उष्टें–(સંસ્કૃત) उच्छिष्टं, (પ્રાકૃત) उच्छिट्ठं–च्छि અને ट्ठ નો સંશ્લેષ અને छ् નો ष् થતાં–उष्टें; હિન્દી जूठा; (સંસ્કૃત) उच्छिष्ट, (પ્રાકૃત) उच्छिट्ट–उजीठा (ગુજરાતી પ્રમાણે); (અસ્વરિત આદ્ય स्व.रनो લોપ થતાં) जीठा, (ई નો ऊ, स्वराणां स्वराः) जूठा.[३२]

પ્રસંગવશાત્ હું કહીશ કે સંસ્કૃતમાં जुष् નો એકે અર્થ હેવો નથી થતો કે જેને उच्छिष्ट નો નિકટવર્તી પણ ગણી સકાય. પાણિનિના धातुपाठ-માં અને (પાણિનિના, હેમચંદ્રના અને બોપદેવના ગ્રન્થોમાંથી સંગ્રહરૂપે રચેલા) વ્રજલાલ શાસ્ત્રીકૃત धातुसंग्रह માં प्रीति, सेवन, परितर्कण, परितर्पण; પ્રેમ કરવો, સેવવું; તર્ક કરવો, હણવું, તૃપ્ત કરવું, હેવા અર્થો આપ્યાછે.

ડૉ. ભાણ્ડારકર जुट्ठ ને उत्सृष्टकंमાંથી વ્યુત્પન્ન થયેલો માનેછે (વિલ્સન વ્યુત્પત્તિવિષયક વ્યાખ્યાનો પૃ. ૧૬૫). પરંતુ उच्छिष्टकं પસંદ કરવામાં મ્હારો અભિપ્રાય છે તે તુરતમાં જ અન્ય પ્રસંગે હું દર્શાવીશ, (આગળ, ૬ માં).

बीजलाघवના સૂત્રના ઉદ્ભાસન માટે વધારે ઉદાહરણોની અપેક્ષા રહેતી મ્હને નથી લાગતી.

૫ ઐતિહાસિક पौर्वापर्यनुं अनुरोधन.

અદ્યતન પ્રચલિત ભાષાઓના વિકાસક્રમમાં તેઓની અને સંસ્કૃતની વચ્ચે આવતી પ્રાકૃત ભાષાઓ પ્રત્યે ઉચિત લક્ષ આપવાની આવશ્યકતાનો હું આ સૂત્રમાં સમાવેશ કરુંછું. અવાન્તર પ્રાકૃત રૂપોની અવગણના કરીને સંસ્કૃતમાંથી એકદમ આધુનિક ભાષાઓપર મણ્ડૂકપ્લુતિ કરીને આવવું નહિ ચાલે. એ તો ક્રમલાઘવના આગ્રહની પરા કાષ્ઠા ગણાય.

૫ ऐतिहासिकक्रमनुं अनुसरण

---

૩૨ અથવા વધારે સારી રીતે-(આદ્ય उ ના પ્રતિકૂલન રૂપે ई નો ऊ) उजूठा, અને પછી जूठा.

હાવી અવગણનાનું એક પરિણામ હેવું આવેછે કે કેટલાક લેખકો સંસ્કૃત પ્રત્યેના પોતાના ભક્તિભાવના આવેશમાં तजवुं ને સ્થાને त्यजवुं, અને प्रगटने સ્થાને प्रकट ઇત્યાદિ લખેછે, અને આટલું એ નથી વિચારતા કે ગુજરાતીમાં વસ્તુતઃ વપરાતા શબ્દો तजवुं અને प्रगट ઇત્યાદિ છે, સંસ્કૃત મૂળ શબ્દમાંથી આવતાં त्यनो त અને क्नो ग થાયછે, અને प्रनो र અપભ્રંશના સુવિદિત પ્રભાવથી જ ટકી રહેછે.

વળી, સદ્દગત નવલરામ લક્ષ્મીરામ પોતાના વ્યુત્પત્તિપાઠમાં सूतो, आक, ઇત્યાદિ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ પરભારી सुप्त, अर्क ઇત્યાદિમાંથી સાધેછે, અને नसने स्नसामांथी (પ્હેલાં न्हसा થઈને પછી ह લુપ્ત થતાં नसा, એમ લેવાને બદલે) પરભાર્યો કાઢી બતાવેછે. એ પણ અન્તરાગત પ્રાકૃત ક્રમોના આ પ્રકારના અનાદરનું પરિણામ છે. (હેમનો વ્યુત્પત્તિ પાઠ પૃ. ૭૦, उत्सर्ग ૨૨ જુવો).

છેવટ આ અજ્ઞાનને પરિણામે ઉપપત્તિ-મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કેટલે સુધી થઈ સકેછે એ દર્શાવનારું बहेन શબ્દનું भगिनी માંથી કોઈએ સાધેલું નિર્વચન લઇયેઃ—

म નો થયો ब, गिનો થયો हे, અને नीं નો થયો न!

આ વિષયની વિશેષ ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી.

૬ साक्षात् भाषामां थतो प्रयोग.

૬ भाषामां थतो साक्षात् प्रयोग.

આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ બે પ્રકારે થાયછે; એક, વ્યુત્પન્ન ભાષાઓ પરત્વે (જેમકે ઉપર ચર્ચેલા तजवुं, प्रगट ઇત્યાદિ શબ્દોમાં; આટલે અંશે આ સૂત્ર અને હાની પ્હેલાનું સૂત્ર સબદ્ધ છે); અને બીજી, મૂલ ભાષા પરત્વે. ઉદાહરણ તરીકે ડૉ. ભાણ્ડારકરે जूठा ના મૂલ શબ્દ તરીકે સ્વીકારેલો उत्सृष्टक શબ્દ લઇયે. આ શબ્દનો નિરાસ કરવામાં હું બીજાં કેટલાંક કારણો ઉપરાંત[૩૩] અહિંયાં આપેલા સૂત્રને અનુસરુંછું, કારણ કે છાંડેલું કે પડતું મૂકેલું અન્ન એ અર્થમાં उत्सृष्टक શબ્દનો પ્રયોગ થતો જણાતો નથી, જ્યહારે उच्छिष्ट શબ્દનો હેવો પ્રયોગ જોવામાં આવેછેઃ—

नोच्छिष्टं कस्यचिद् दद्यात् (મનુસ્મૃતિ, ૨-૫૬).

---

૩૩ પાછળ શીર્ષક ૪ ની ચર્ચામાં આ કારણો અપાઈ ચૂકયાંછે.

૭ વ્યાપ્તિરૂપ નિયમ રચવા માટે પૂરતી સામગ્રી. —નાઉલો

Induction એટલે વ્યાપ્તિનિર્માણનો નિયમો હેવા છે કે વિશિષ્ટ નિયમ-
હરણોનું અન્તગામી અન્વેષણ કર્યું હોય તો જ વ્યવ્લાક
૭ વ્યાપ્તિઘટનાપૂરતી સામગ્રી. નિયમ ઘડી સકાય. ભૌતિક વિજ્ઞાનના વિષયમાં ! આ
અન્વેષણ શકય હશે. જો કે ત્હાં પણ સૃષ્ટિમાં :

પ્રત્યેક વિશિષ્ટ ઉદાહરણ પકડીને તપાશી રહિયે ત્યાં સુધી રાહ જોવામાં
અશકય છે; અને વિજ્ઞાનના અભ્યાસીઓને સિદ્ધાંત રચવા માટે ખનિભાવ
થાય તેટલાં જ ઉદાહરણો તપાશીને સંતોષ રાખવો પડેછે. રાતી).
ભાષાવિષયક પર્યાલોચનમાં તો, એ વિષયના વિશિષ્ટ સ્વરૂપને પરિએ જ
એ નિયમની પ્રવૃત્તિ એથી પણ વધારે સંકુચિત છે. ભાષાવિકાસના જિહ્વા-
રીને થોડાં ઉદાહરણો—કેટલી'ક વાર ઘણાં થોડાં ઉદાહરણો—મમા વાગ્વ્યા-
એથી વધારે મેળવવાં બહુ મુશ્કેલ લાગેછે, અને તેમ છતાં
થોડાં ઉદાહરણનું નિયમન કરતું સૂત્ર ઘડે તો ન્યાય્ય અને સા અને એથી એ
પછી ભલે અપવાદરૂપ પ્રસંગોમાં જ, કારણ કે ઘણી એ વાર ા માત્ર મહા-
સ્વચ્છન્દી, નિયમ-રહિત અને દુર્જ્ઞેય હોયછે. મિ. બીમ્સ કહેછે . વિશ્લેષ
પણ કબૂલ કરુંછું કે વસ્તુતઃ વાગ્વ્યાપારમાંનો કોઈ પણ ફેરફાર અપવાદ-
રૂપ—એટલે નિષ્કારણ—ન હોઈ સકે; આપણા અપૂર્ણ જ્ઞાનની બ્હાર રહેલા
કોઈ એક નિયમને અનુસાર જ એ ફેરફાર થયો હોવો જોઇયે. છતાં પણ

---

૩૪ "મુશ્કેલી આવે ત્હારે "સ્વચ્છન્દ" કે "નિયમરહિત સ્વાતન્ત્ર્ય"નાં બ્હાનાં કાઢીને હેતુ નિરાકરણ કરવાની જે શિથિલ પદ્ધતિ સાધારણ થઈ પડીછે ત્હેનો મ્હારી તર્ક-સરણીમાં અવકાશ નથી. જો ખોળી સકિયે તો સૃષ્ટિમાં દરેક પદાર્થનું કારણ છે જ. જો ખોળી ન સકિયે તો આર્જવ તે કબૂલ કરવામા છે, કાઇ નિયમ જ નથી હેવું કહીને અજ્ઞાન ઢાંકવાનો યત્ન કરવામા નહિં". (બીમ્સકૃત "ભરતખંડની આધુનિક આર્યભાષાઓનું તુલનાત્મક વ્યાકરણ", પુ. ૨ પૃ. ૨૨).

વળી,—"કેટવાક લેખકો કરેછે તેમ ભારતીય નિરુક્તિના "ઉચ્છૃંખલ સ્વૈરભાવ" ની વાત કરવી સ્હેલી છે, પરંતુ એ અજ્ઞાન જ સૂચવેછે, એમ કરવું એ એકાદ વર્ણવિકાર માટે કારણો મળી સકયા નહિં એટલે કારણો નથી જ એમ કહેવા જેવું છે, દિવસનો પ્રકાશ ન જોઇ સકનારી આંધળી છછૂંદર કહેછે કે સૂર્ય છે જ નહિં કારણો તો હોવા જ જોઇયે અને એ ખોળી કાઢવા મથવું એ આપણું કર્તવ્ય છે; અથવા વધારે નહિં તો આધુનિક ભારતીય ભાષાઓના તત્વાન્વેષણની આ પ્રારંભની અવસ્થામાં આપણે હેવી કેટલી'ક અલ્પ સૂચનાઓથી જ સંતોષ રાખવો પડે, કે જેની વિશેષ ચર્ચા કરને 'ભવિષ્યના પર્યાલોચકો સંપૂર્ણ અને અન્યૂન નિયમતન્ત્ર સોધવા સમર્થ થાય". (એ જ ગ્રન્થ, પુસ્તક ૧ પૃષ્ઠ ૨૦૪-૫)

वीलुं, वल्लभ –वल्लहु–व्हलउ–व्हल्वु–व्हालम, वालम, नायक –नाहुलो–नाहुलो–नाउलो नावलो, पट्टक –पडहुउ–पडो, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.) હવે મ નો વ્હ[36] થવાના નિયમની પ્રવૃત્તિનાં અન્ય ઉદાહરણો મળવાં મુશ્કેલ છે. છતાં પણ કેટલાક હેના સમાનકક્ષ તેમ જ હેનો સમાવેશ કરે હેવા ઉત્સર્ગોની સહાયતાથી આ નિયમની વાસ્તવિકતા સિદ્ધ થાયછે, એ નિયમો –

(क) નીચેના ઉદાહરણમાં એથી વિપરીત ક્રમે व्ह નો म થતો જોવામાં આવે છે –निर्वाह –निव्वाहु, (ह નો પૂર્વક્ષેપ થતા) निव्हाउ, निमाव (ગુજરાતી), તેમ જ विभूति (ह ઉમેરાતા) व्हिभूती,[37] भभूती (ગુજરાતી)

હેમચન્દ્રે, व्हो मो वा ॥ सि है. ૮–૨–૫૭ એ સૂત્રમા, સ્થાપેલા એ જ નિયમનો અધિક વિકાસ આ ઉદાહરણો દર્શાવેછે, એ સૂત્રથી जिव्हा–जिब्भा–જીભ (ગુજરાતી) આમ થાયછે, અને व्ह અને भ વચ્ચેનો વાગ્વ્યાપારગત સમ્બન્ધ સિદ્ધ થાયછે.[38]

(ख) व અને व છૂટથી એક બીજાને સ્થાને આવેછે અને એથી એ બે વચ્ચેનું વાગ્વ્યાપારસામ્ય સિદ્ધ થાયછે; અને भ તો માત્ર મહાપ્રાણ व છે. આ પ્રમાણે अभिनव માંના મૂનો અશત વિશ્લેષ થતાં व् અને ह् થાયછે 'અશત' એમ કહેવાનું કારણ એ કે भगिनी (સંસ્કૃત) ના પ્રાકૃતરૂપ वहिणीमां જોવામાં આવેછે હેનો

---

૩૬ આટલુ લક્ષમા રાખવાનું છે કે વર્ણવિપરિણામ વાગ્વ્યાપારના અન્તરાવર્તી ક્રમ રૂપે બનેછે, એટને લખનાની ભાષામા જોવામા આવે જ હેવો નિયમ નથી છતા પણ આગળ ઉપર આવેલા व्हेवारुळो ગુજ શબ્દના ઉદાહરણુથી જણાશે કે બીજે નહિ તો ચૈ શબ્દમા તો આ વિપરિણામ શબ્દના અન્ત્ય સ્વરૂપમા દૃષ્ટિયે પડેછે

૩૭ પ્રાકૃત વાગ્વ્યાપારની પ્રક્રિયા પ્રમાણે થવુ જોઇયે તેમ હામા તિનો दी નથી યતો અને મૂનો પણ ह् નથી થનો એ કારણે કેટલાક આ ઉદાહરણને શકાસ્પદ કદાચ માનશે પરંતુ આ શબ્દને સાક્ષાત્ तद्भव, એટને પ્રાકૃતદ્વારા આવવાને બદલે પરભારો સસ્કૃત માંથી ગુજરાતીમા આવેલો, માનવો શકય છે, અને હેવા શબ્દોમા પ્રાકૃતમા યતા વાગ્વ્યાપારજન્ય ફેરફારો અવશ્ય દેખાય જ હેવુ નથી

૩૮ सि है ૮–૩–૫૮મા ऊर्ध्व ના વૈકલ્પિક आदेशरूप આપેના उब्भ નું સમર્થન આ ઉદાહરણના અતર્ગત નિયમથી થઈ સકેછે, ऊर्ध्व નો र् લુપ્ત થતા અને ધમાથી શુદ્ધ ह છૂટો પડતા उद्ह्व, उव्ह થશે અને व्ह નો भ થશે

મિ બીમ્સે (પુ ૧ પૃ ૩૫૮ મે) યથાર્થ સૂચના કરીછે તેમ, य् અને व् અન્તસ્થો સાથે ह्नो સયોગ થાય ત્યહારે તેઓના ज् અને व् થાયછે, અને ત્યહાર પછી આ મિશ્રસયોગમા પ્રબલતર વર્ણને ફક્ત મહાપ્રાણ બનાવીને ह् વિરમેછે (ह्य નો झ અને व्ह નો भ થવાના ક્રમની પૃથક્ક્રિયા આ જ છે)

આ વિશ્લેષ સંપૂર્ણ નથી; જો કે ગુજરાતી વ્હેનમાં વ્ અને હ્નો ફરીથી અંશતઃ સંયોગ થાયછે. (મરાઠીમાં વિશ્લેષ સંપૂર્ણ રહેછે અને શબ્દ ઘહીણ છે.)

સંસ્કૃત ભણ્ માંથી આવેલા મરાઠી મ્હણ (એટલે 'બોલવું–કહેવું' એ અર્થવાળા) ધાતુમાં પણ એ જ ક્રમ દૃષ્ટિયે પડેછે; એટલે કે મ્ નો ઘ્ અને હ્ રૂપે વિશ્લેષ થાયછે, અને આ પ્રસંગમાં ણ્ના પ્રભાવથી વ્ અનુનાસિક બનીને મ્ થાયછે. સં. महिषीमाथी આવતા (ગુજરાતી) મૅંશ શબ્દમાં એથી વિપરીત ક્રમનું દર્શન થાયછે. હેમા વ્યુત્પત્તિ ક્રમના અવાન્તર રૂપ મ્હૈંશી ના મ્હ ને સ્થળે વ્હ ઉપરાત અનુનાસિક આવેછે, અને પછી વ્હ સંકીર્ણરૂપ થતાં મ થાયછે.

(ग) બંગાળીમાં व વર્ણ છે જ નહિ અને व्ह ને સ્થાને म લખવામાં આવેછે, જેમ કે व्हिक्टोरिया ને સ્થાને मिक्टोरिया. આ પણ व्ह અને म વચ્ચેની વાગ્વ્યાપારગત સગોત્રતાનું સાક્ષ્ય પૂરેછે.

આ પ્રમાણે, ઉદાહરણ માત્ર એક જ છે છતાં પણ म નો व થવાના નિયમને સ્વીકારવાનો અધિકાર મળેછે. વસ્તુતઃ એ व અને व એ વર્ણો વચ્ચેનું ઉચ્ચારસામ્ય, મિશ્રસંયોગમાંના બલવત્તર ह થી થતું મહાપ્રાણત્વ, અને એ ક્રમની વિપરીત ક્રિયા, હેવા એક બે વિશાલતર નિયમોના ઉદાહરણભૂત પ્રસંગોમાનો એક પ્રકાર છે. व्ह અને मના પરસ્પર સંબંધનું સમર્થન કરતુ એક બીજું ઉદાહરણ સંસ્કૃત लुभ् (ઈચ્છવું એ અર્થના) ધાતુના भ्માં રહેલું છે, કારણ કે હેનો લાટિન ભાષાનો પ્રતિનિધિ lubet (ल्युबेट्–પસંદ પડેછે) છે અને भ्નો પ્રતિધ્વનિ અંગ્રેજી 'love' (–ल्व्ह) ના व्ह [illegible]ક મળતા " v " માં જોવામાં આવેછે. म् નો व्ह् થવાના આ ઉ[illegible] નું અંશતઃ સમર્થન કરતો એક બીજો શબ્દ પણ છે,–અંશતઃ કહેવાનું કારણ એ છે કે હેમાં भ નો व्ह નહિ પણ व्ह થાયછેઃ–भयव्याकुलक. (સં.), भयव्वाउलउ (અપ.)–व्हेबाक्लो (ગુજ). આથી જણાશે કે આ उत्सर्ग કેવળ सङ्क्रमणोत्सर्ग નથી.

वाग्व्यापारगत विवर्तनो अने घटनाओनु नियमन करता सामान्य उत्सर्गो

હવે વાગ્વ્યાપારગત વિવર્તનો અને ઘટનાઓનું નિયમન કરતા ઉત્સર્ગો લઈયે; પ્રથમ હું Encyclopoedia[૩૯] Britannicaમાં વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રપરનો લેખ લખનારે વાગ્વ્યાપારગત વિકારોના સ્વભાવવિશે કરેલા એક ઉપયોગી કથનનો નિર્દેશ કરીશઃ—

---

૩૯ પુસ્તક ૩૧ મું, પૃ. ૬૭૪ (નવમી આવૃત્તિ –વધારાનાં પુસ્તકોમાંનું ૭ મું)

"ભાષામાં બે પ્રકારની વર્ણવિકૃતિયો થાયછે. એક અજાણપણે થતી, અમુક સમયે અને અમુક પ્રદેશમાં સર્વવ્યાપક હોયછે, અને બીજી એક વિશિષ્ટ જાતિ કે સંઘની ભાષામા રહેલી, લોકના મુખ્ય મ્હોળા અંશના ઉચ્ચારોથી બુદ્ધિપૂર્વક ભેદ સાધેછે, અને એથી સર્વદેશીય નથી થતી અને ભાષાપર કાંઈપણ સ્થાયી સંસ્કાર નથી પાડતી."

આ વર્ણવિકારનું વર્ગીકરણ ગુજરાતીને કેટલે દરજ્જે લાગૂ પડશે એ વિચારિયે. આટલું એકદમ કહી સકાશે કે ઘણુંએક વાગ્વ્યાપારગત વિકરણો અને તજ્જન્ય રૂપાન્તરો માત્ર આપાતતઃ બીજા વર્ગમાં જતાં જણાશે, એટલે કે બુદ્ધિકૃત અને કૃત્રિમ વર્ણવિકાર તરીકે સ્વીકારાશે; કારણ કે તેઓ સર્વમાન્ય વાગ્વ્યાપારના નિયમોને અનુસરેછે અને એથી વસ્તુતઃ પ્હેલા વર્ગમાં જવાં જોઈયે એ સ્પષ્ટ કરી સકાય એમ છે; ઉદાહરણઃ–ગયા ત્રણ દશકા દરમ્યાન જોડણી સુધારવાના પક્ષકારોએ સૂચવેલાં, અને લોકના લક્ષયોગ્ય સમૂહમાં સ્વીકાર પામેલાં, કેટલાંક શબ્દસ્વરૂપો–અંશતઃ મહાપ્રાણ બનેલા વ્યંજનો, એ અને ઓનો વિવૃત એટલે પ્હોળો ઉચ્ચાર, ઇત્યાદિ પ્રકારના. આગળ ઉપર હું દર્શાવવા ધારુંછુ તે પ્રમાણે, આ રૂપો પ્રતિષ્ઠિત વ્યુત્પત્તિનિયમોના અંગમાં આવી જાય હેવાં છે, અને પરિણામે હેને કોઈએક જાતિ કે સંઘની કૃત્રિમ સૃષ્ટિ તરીકે ઠરાવી મૂકવા એ અશકય છે, આ અશકયતાનુ સવિશેષ કારણ એ છે કે તેઓ બોલાતી ભાષામાં પ્રચલિત હતા અને ફક્ત લગભગ ૪૦ વર્ષ પૂર્વે સરકારી કેળવણી ખાતાએ યોજેલી કૃત્રિમ લેખન પદ્ધતિમાં જ હેનો અનાદર કરવામાં આવ્યો હતો. પરતુ ઉપર કહેલા શબ્દોના મ્હેછે જેવા વાસ્તવિક, સ્વાભાવિક અને લગભગ સર્વસમત ઉચ્ચારોને સ્થાને, હકાર વિના જ, અથવા તો હકારને અળગો પાડીને, અને પ્રબલતર કરીને પણ, કેહે કે ક–હે–છે (અથવા કે–હે–છે) ઉચ્ચાર કરવાનો કેટલાક લોક પ્રયાસ કરેછે હેમના ઉપર જ કૃત્રિમતાનો આરોપ મૂકવો યોગ્ય છે.

વાગ્વ્યાપારગત ક્ષયદ્રૂપ વિકારઃ

વ્રજલાલ શાસ્ત્રીએ વર્ણવેલા અપભ્રંશનાં ચાર કારણો

આ વિષયને આટલેથી પડતો મૂકીને આપણે વાગ્વ્યાપારગત ફેરફારો કરનારાં કેટલાંક ઉપયોગી તત્ત્વો, વિશેષતઃ ગુજરાતી ભાષાને ઉદ્દેશીને, વિચારીશું. સદ્ગત વ્રજલાલ શાસ્ત્રીએ[૪૦] સંસ્કૃત શબ્દના અપભ્રંશનાં ચાર કારણો વર્ણવ્યાંછે; (૧) અજ્ઞાન (૨) વેગ (૩) અનભ્યાસ અને (૪) જિહ્વાદોષ વાગ્વ્યાપારની દુર્વિક્રિયાઓની ચર્ચા કરતા ડૉ. સર ભાણ્ડારકર હેનો નિરોધ કરનારી અને હેને

---

૪૦ ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ પૃ. ૨૦ (ઇ. સ. ૧૮૬૬ ની આવૃત્તિ).

डॉ. भाण्डारकरना मत प्रमाणेनी प्रभ्रंशनो निरोध करनारी छ शक्तियो

ઉપજાવનારી ૭ શક્તિયો વર્ણવેછેઃ (૧) वियासंपत्ति (२) स्पष्ट श्रवणबोध थई सके ए माटे घटती सावचेती, (३) विशुद्धितु भान, (४) साहित्यनी समृद्धि, (५) विदेशीय संसर्गने प्रसंगे थतो कर्णदोष અને (६) वाचेन्द्रियोनो रचना-दोष४१. ભાષાપ્રભ્રંશની આ બે પ્રકારની ચિકિત્સાઓને પરસ્પર સરખાવતાં બંને વચ્ચે અનુરોધરૂપ કે વિરોધરૂપ શક્તિયો દર્શાવનાર સંબંધ દૃષ્ટિયે પડેછે.

જેમ કે .

(१) त्रियासपत्ति (३) सस्कार (४) साहित्य	હેની સ્હામે	(१) अज्ञान
(२) सावचेती (५) श्रवणदोष	હેની સ્હામે	(२) वेग (३) अनभ्यास

અને (६) वाचेन्द्रियनी विकलता હેની સ્હામે (४) जिह्वादोष

આ તત્ત્વોની વિસ્તીર્ણ ચર્ચા અનાવશ્યક છે. પરંતુ હું जिह्वादोष એટલે વાચેન્દ્રિયના વૈકલ્ય વિશે ચર્ચા કરીશ. જ્યારે વિ-દેશીય જાતિયો પરસ્પર વપરાતા શબ્દોના અપરિચિત ઉચ્ચારનું અનુકરણ કરવા પ્રયત્ન કરેછે, ત્હારે આ તત્ત્વ પ્રવૃત્તિ પામેછે; અથવા તો એમ પણ બને કે એક જ દેશમાંના કેટલાક વર્ગના લોક અપૂર્ણ શિક્ષણ કે જાતિનિષ્ઠ કારણોને લીધે કેટલાક વર્ણોનો ખોટો ઉચ્ચાર કરેછે. જેમ કે પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ સંસ્કૃતના અને આપણી આધુનિક ભાષાઓના દન્ત્ય વ્યંજનોનો ખરો ઉચ્ચાર સામાન્યતઃ નથી કરી સકતી એટલે કે સંસ્કૃત त, थ, द, ध, न, નો તેઓ ઘણોખરો મૂર્ધન્ય ट, ठ, ड, ढ, ण, ને મળતો ઉચ્ચાર કરેછે; અને વળી આપણી ભાષાઓમાં ઘોડો, દાદી ઇત્યાદિમાં રહેલા મૂર્ધન્યતર વર્ણો ड અને ढનો ઉચ્ચાર તેઓ અનુક્રમે 'r' (=र) અને 'rh' (र्ह) કરેછે, તે એટલે સુધી કે હિંદુસ્તાનની ભાષાઓની વ્યુત્પત્તિ વિશે ગ્રન્થ લખનારા કેટલાક યૂરોપના વિખ્યાત વિદ્વાનો પણ મૂર્ધન્યતર વર્ણોના પ્રતિનિધિ તરીકે

१ वाग्व्यापारनो प्रभ्रंश, जिह्वादोष.

---

४१ विल्सन व्युत्पत्तिविषयक व्याख्यानो पृ. १०–११.

"d" અને "dh" ન મૂકતાં "r" અને "rh"[૪૨] મૂકેછે, કારણ કે ખરા ઉચ્ચારોનું નિકટતમ અનુકરણ તેઓ "r" અને "rh" જેટલું જ કરી શકેછે. ગર્વિત થયા વિના કહેવું ઘટેછે કે પાશ્ચાત્ય લોકો પૌરસ્ત્ય ઉચ્ચારના વિષયમાં સફળ નથી થતા, અને ઇરાનીઓ અને એશિયાખંડના અન્ય પરદેશીઓ એ જ ખામી દર્શાવેછે, પરંતુ ભરતખંડના બ્રાહ્મણો પોતાની જ ભાષાના તેમ જ વિદેશીય ભાષાઓના શબ્દોના ઉચ્ચારો સારી રીતે કરી શકેછે. બ્રાહ્મણોના ઉચ્ચારશુદ્ધિ માટેના બહુમાનના પરિણામ રૂપ, સૈંકડો વર્ષો પર્યંત ચાલી આવેલો વિશુદ્ધ સંપ્રદાય તેઓના આ સામર્થ્યનું પરિપોષણ કરેછે, અને હેનું કારણ દર્શાવી આપેછે. મ્લેચ્છોચિત ઉચ્ચાર ન કરવાનો આદેશ કરતી જે શ્રુતિ છે,[૪૩] જેમાં યોજાયેલું ક્રિયાપદ મ્લેચ્છ જેવા ઉચ્ચારણના જ અર્થનું છે, એ શ્રુતિનું મૂળ ઉચ્ચારશુદ્ધિની એ ભક્તિમાં જ રહ્યુંછે.[૪૪]

---

૪૨. ઉદાહરણ તરીકે બીમ્સ પુસ્તક ૧ પૃ. ૭૩ મું જુવો; ત્હાં એ ड અને ढ દર્શાવવા r અને rh વાપરેછે, જોકે એક સ્થળે d પણ વાપરેછે. d અને વચ્ચે કાંઇક બારીક ભેદ દર્શાવવાની હેની ઇચ્છા જણાયછે, પરતુ એ ભેદ હું સમઝી સક્તો નથી એ કબૂલ કરુંછું. વિદેશીયોના પક્ષમાં એટલું કહેવું જોઇશે કે r-rh અને ट-ढ વચ્ચે કાંઇક એવો વાગ્વ્યાપારગત સામ્ય છે, જે હેનાં સ્થાન અને પ્રયત્નની સરખામણી કરતાં જણાશે, અને સંસ્કૃત પુરઃ (र અને વિસર્ગનો ઉકાર મળીને ४ તુલ્ય થતાં) મરાઠીમાં पुढे બનેછે. તે પરથી તેમ જ दीपकःનો दोहडो-दोहरो બનેછ તે પરથી જણાશે. (माधवानलदोधकप्रबंध સર્વાંગે दोहरा નો બનેલો છે; કાવ્યમૂળમાં दोधक શબ્દ છે.) સં. कुठारकનું ગુજ. कुहाडो રૂપ થયું એ પણ रને સ્થાન આ પ્રમાણે ह થતો દર્શાવેછે.

મિ. બીમ્સના ગ્રન્થના પુસ્તક ૧ લાનાં પૃષ્ઠ ૨૩૪-૩૫ ઉપર દૃષ્ટિ નાંખતાં જ જણાશે કે હેણે લીધેલા પક્ષમાં દોષ ક્યહાંછેઃ હેણે હિન્દુસ્તાની ગામડીઆના અંગ્રેજી શબ્દો ઉચ્ચારવામાં જણાતા જિવ્હાદોષને અવલમ્બનરૂપે સ્વીકાર્યોછે, જ્હારે તુલનાનું ખરું અવલમ્બન પૂર્વને પશ્ચિમનો વિદ્યાસંસ્કારી પુરુષ જ ગણી સકાય.

૪૩ तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै ॥ વળી उपजिज्ञास्यां स म्लेच्छस्तस्मान्मा ब्राह्मणो म्लेच्छेत्। (शतपथ ब्राह्मण का० ३ प्र. पा. १-५-११. २. अध्याय २-१-२४).

૪૪ મિ० બીમ્સ (પુ. ૧, પૃ. ૨૩૩ મે) કહેછે કે ભારતવાસિયો ખરા દન્ત્ય વર્ણો અને ઉચ્ચતર મૂર્ધન્યો (હું મૂર્ધન્યતર કહુંછું તે) વાપરેછે, પણ મધ્યમ કે અન્તર્વર્તિ મૂર્ધન્યો જાણતા નથી. એટલે કે તેઓ ट થી ण સુધીના સામાન્ય મૂર્ધન્ય વર્ણો વાપરી જાણતા નથી. હું ધારુંછું કે હેનું નિરીક્ષણ સદોષ છે. હેણે જો टक्कर, ठग, डाढी, ढाल ઇત્યાદિ શબ્દોના આદિ ट અને ठ વર્ણો, જે મધ્યમ મૂર્ધન્ય વર્ણો છે, હેનો ઉચ્ચાર

પરંતુ ઉપર સૂચવ્યું તે પ્રમાણે ભરતખંડની પ્રજામાં પણ ઉચ્ચારશુદ્ધિના અભાવ માટે કેટલીક કોમના પુરુષો જાણીતા છે. ઉદાહરણ તરીકે કેટલાક હિંદીઓ iઠ નો ઉચ્ચાર હમેશાં 'ij' કરશે ('z' જેવો ઉચ્ચાર ત્હેમની જીહ્વાના સામર્થ્યની બ્હાર હોયછે). તેમ જ અંગ્રેજી ભાષામાં ઉચ્ચારના કેટલા'ક હેવા સૂક્ષ્મ ભેદો છે કે ઘણા થોડા હિંદીઓ એ ઉચ્ચારવાની શક્તિ મેળવી સકેછે, અને અંગ્રેજો હેમના ઉચ્ચારમાં રહેલો સૂક્ષ્મ દોષ અને અંગ્રેજી-ભિન્ન ધ્વનિ ત્વરાથી ખોળી કાઢેછે. વળી ગુજરાતમાં કેટલાક વાણિયાઓ નને બદલે ણ અને ણને બદલે ન બોલેછે, અને એ એક વિચિત્ર ખોડ દર્શાવેછે; પરંતુ હેને ખોડ કહેવી કે નહિં એ એક સવાલ છે, કારણ કે તેઓ બેમાંનો એકાદ નથી ઉચ્ચારી સકતા એમ નથી, બંને ઉચ્ચારી સકેછે, પરંતુ અસ્થાને; મણ કહેવું હોય તો મન કહેશે અને કને ને બદલે કણે બોલશે. હેને શારીરિક ખોડ ગણવાને બદલે દુર્લક્ષ અને બેદરકારીનું પરિણામ માનવું વધારે યોગ્ય છે. શારીરિક ખોડ ળ ને સ્થાને ર કે લ બોલતા કેટલા'ક (વાણિયા, કણબી, બ્રહ્મક્ષત્રી ઇત્યાદિ) લોકોમાં જોવામાં આવેછે. વાગેન્દ્રિયની વિકલતાનું ખરું ઉદાહરણ સુરતની અવર અદાલતમાં ઘણાં વર્ષો ઉપર એક પારસી હતો ત્હેનામાં જોયું હતું; એ હેની કોમનો સાચો નમૂનો હતો. હેને દ કે ડ લખવાનું કોઈ કહે ત્યારે બિચારો ખુલ્લે ખુલ્લું પૂછી લેતો કે दादामाइनो दद्दो लखुं के डोसामाइनो दद्दो?" (वस्तुतः डोसामाइनो डड्डो). द અને ड વચ્ચેનો તફાવત એ સમજતો, પણ હેના ભિન્ન ઉચ્ચાર કરવાની વાચિક શક્તિ હેનામાં ન્હોતી. આ અમુક કોમની અશક્તિનું ઉદાહરણ થયું. વ્યક્તિગત અશક્તિનાં ઉદાહરણો અનેક અને સુવિખ્યાત છે, જેમ કે कને સ્થાને त બોલનાર એક ફારસી મૌલવી

એ જ વર્ણોના અનાદ્ય સ્થાને (नीड, पीड्यति, लीढ, गूढं (સં.) અને ઘોડો, કઢી (ગુજ.) ઇત્યાદિમાં) થતા ઉચ્ચાર જોડે સરખાવ્યા હોત તો એ એટલે અંશે પોતાની ભૂલ જોઈ સકયા હત. આથી એ તદ્દન અજ્ઞાત છે એમ નથી, કારણ કે પુ. ૧ ના પૃ. ૭૩ મા માં એ કહેછે કેઃ—

"શબ્દના આદિમાં, કે સયોગના અંગ તરીકે રહેલા ड અને ढ અનુક્રમે ṭ અને ḍh માફક ઉચ્ચારાયછે; બીજી સ્થિતિયોમાં કઠોર r અને rhનો ઉચ્ચાર પામેછે"

ट, ढ મધ્યમ મૂર્ધન્ય શિવાય અન્ય પ્રકારના હોઈ સકે કે કેમ એ વિશે કોઈપણ મનુષ્ય હાની ભૂલ્ય કેમ કરે એ સમજવું મુશ્કેલ છે. મધ્યમ મૂર્ધન્યતર રહેલાઇથી ન બની સકે હેવો ઉચ્ચતર મૂર્ધન્ય માત્ર ण જ છે; પછી ण થી શરૂ થતા અતિકૃત્રિમ પ્રાકૃત અને દેશ્ય શબ્દોના આદ્ય ण ને મધ્યમ મૂર્ધન્ય ગણિયે તો ભલે, પણ બેવડા ण्ण માંનો પ્રથમ ण તો અવશ્ય મધ્યમ મૂર્ધન્ય તરીકે ઉચ્ચારવો જ પડે.

પોતાના શિષ્યને ઠપકો આપતો કેઃ" अरे बोल ताफ! (કહેવાનું હોય काफ)- अय् नामातूल मैं ताफ बोलता हुं और तु ताफ तायतु बोलता है?"

[ખરો ઉચ્ચાર કર્યો હોય તો વાક્ય હાવું થાયઃ-

अय् नामाकूल! मैं काफ बोलता हुं और तु ताफ कायकु बोलता है?]

આટલું વાગ્વ્યાપારના પ્રભ્રંશ વિશે. ડા. ભાણ્ડારકરે નિર્દિષ્ટ કરેલું બીજું તત્ત્વ साम्याभास. હેમણે આપેલાં [૪૫]ઉદાહરણો અહિંયાં ફરીથી આપવાની જરૂર નથી, અને મ્હેં પણ કેટલાંક ઉદાહરણો આપ્યાંછે અને બીજાં વધારેની ચર્ચા કરવાનો પ્રસંગ આગળ ઉપર આવશે, માટે આ મુદ્દાપર વિસ્તારથી ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી.

साम्याभास

પરંતુ સામ્યાભાસના નિયમનો વ્યાપાર દર્શાવતાં કેટલાંક ઉદાહરણો ઉમેરીશઃ—

(૧) ऊभुं વિશેષણ સં. ऊर्ध्वकं, અપ. उब्भउं, માંથી થયેલું છે. હવે આ શબ્દને ભૂતકૃદંત માનવાની ભૂલ કાઠિયાવાડના કેટલાક પ્રદેશોમાં કરવામાં આવેછે. જે ભૂલનું મૂળ, શુદ્ધ ગુજરાતીમાં સ્વીકારાએલાં લાગ્યું, વાગ્યું ઇત્યાદિ लाग्, वाग्ना ભૂતકૃદન્તોને બદલે लागुं, वागुं ઇત્યાદિ જે રૂપો તે પ્રદેશોમાં વપરાયછે, હેની સાથેના સામ્યાભાસમાં રહેલું છે; આ ઉપરથી તેઓએ ऊभ् ધાતુ ઊભો કર્યોછે, અને કેમ જાણે કે એ ખરો ધાતુ જ હોય તેમ ऊभवुं, ઉભેછે ઈત્યાદિ પ્રયોગો પણ તેઓ કરેછે. ऊभुं વિશેષણના અર્થમાં રહેલી 'ઊભું રહેવા'ની ક્રિયાના ખ્યાલથી આ ભૂલમાં વધારો થાયછે. અહિયા સામ્યાભાસનું દ્વિવિધ ઉત્પત્તિસ્થાન છે.-(૧) શબ્દસ્વરૂપ અને (૨) અર્થ.

(૨) जोइये छिये-"म्हारे कागळ जोइये छिये," હામાં (છે ધાતુના વર્તમાન-કાળનું પ્રથમપુરુષ અનેકવચન) छिये રૂપ વપરાયછે તે (વર્ત૦ તૃ૦ પુ૦ એકવચન) છે નું રૂપાન્તર છે; અને जोइये સાથે સામ્ય સાધવાના હેતુથી કરાયુંછે. जोइये માં ધાતુ जो (=જોવું)છે, અને मारे चार रुपिया जोइये હેવા વાક્યમાં એ શબ્દ કાંઇક વિશેષણ કે ક્રિયાવિશેષણ રૂપે પ્રતિષ્ઠા પામેછે. "અપેક્ષા"નો અર્થ "કોઈ વસ્તુ માટે આમતેમ જોવું" એ અર્થ સાથે સંબંધ ધરાવેછે. જે વસ્તુની અપેક્ષા હોય-એટલે જે વસ્તુ આપણને જોઇયે-હેને માટે આપણે આજુબાજુ જોઇયે. जोइयेના પ્રસંગમાં સામ્યનો નિયમ પ્રબલતર

૪૫ વિલ્સન વ્યુત્પત્તિવિષયક વ્યાખ્યાનો પૃ. ૧૨

પ્રવૃત્તિ પામેછે, અને જોઇ પોતે જ ધાતુ હોય તેમ હેનાં (ભવિષ્યકાળ) જોઇશે અને (વર્તમાન કૃદન્ત) જોઇતું હેવાં રૂપો બનેછે.

(બાલકોના ભાષાપરિચયના વિકાસ દરમ્યાન હેમના પ્રયાસોમાં સામ્યાભાસ પ્રેરકશક્તિરૂપે બહુવાર દૃષ્ટિયે પડેછે. અંગ્રેજ બાલકો "He looks"ના સામ્યથી "I looks" કહેછે એ એક પ્રસંગોચિત ઉદાહરણ છે. સમાનરૂપ શબ્દોનું અનુકરણ કરવાની પદ્ધતિનો એક સારો નમૂનો નૈયાયિકો ના એક સુવિદિત ઉપહાસરૂપે જળવાઈ રહ્યોછે, જેમાં તેઓને अस्माकूनां नैयायिकूनामर्थरि तात्पर्यं न तु शब्दरि–એમ કહેવા, અને એ ઉક્તિમાં રહેલાં અશુદ્ધ રૂપોનું यथा ईक्ष्वाकूणां तथा अस्माकूनां नैयायिकूनाम्। यथा मातरि पितरि तथा अर्थरि शब्दरि એમ સમર્થન કરતા દર્શાવ્યાછે. અલબત્ત આ ઉદાહરણ ઉપપત્તિના અનાદરની પરા કાષ્ઠા દર્શાવેછે, પરંતુ સામ્યાભાસની પ્રવૃત્તિદિશા સૂચવેછે એટલાપૂરતું આપણા ઉપયોગનું છે.

[પરંતુ સામ્યાભાસનું એક વિચિત્ર ઉદાહરણ એક ન્હાના બાળકની ઉક્તિમાં સાક્ષાત્ મળી આવ્યું હતું. છત્રીની પાછળ છુપાઈ જઈને એ બાળક યથાર્થ વાક્ય બોલતો–"हुं संताई गयो"; પરંતુ પાછો બ્હાર આવીને મુગ્ધતામાં કહેતો કે "हुं संताईथी आव्यो." "हुं सुंवाईथी आव्यो" હેવા એકાદ વાક્યનું સામ્ય હેના મનમાં હશે એ સ્પષ્ટ છે; संताई ક્રિયાપદ છે એ સમજવા જેટલો હેનો બુદ્ધિવિકાસ ન થયો હોવાથી હેણે હેને એક જાતનું નામ માની લીધું.]

આ સામ્યાભાસના તત્ત્વનું પ્રતિદ્વન્દ્વભૂત તત્ત્વ ભેદનિષ્પત્તિ છે. વ્યાકરણસિદ્ધ રૂપોમાં કે આદેશોમાં સામ્યાભાસરૂપ ભૂલ ન

૩ ભેદનિષ્પત્તિ

કરવાની ઇચ્છામાં ઘણાં વિચિત્ર રૂપો કરવામાં આવેછે. ક્રિયાપદના વર્તમાનકાળનું પ્રથમ પુરુષ અનેક વચનનું રૂપ ઉદાહરણ તરીકે લઇયે–हमे करिये (छिये). આ રૂપ करिये વસ્તુતઃ, ભાવે પ્રયોગના ત્રીજા પુરુષ એક વચનનાં રૂપ (સં) क्रियते, (પ્રા. અને અપભ્રંશ) करिज्जई, करियइ માંથી આવ્યુંછે. ડા. ટેસિટોરીએ કરેલાં અન્વીક્ષણોમાં આ વ્યુત્પત્તિનું સમર્થન કરતું તત્ત્વ મ્હને મળ્યુંછે અને ભાષાની હાવી સ્વૈરવૃત્તિનું જે સ્પષ્ટીકરણ હેણે આપ્યુંછે (જે મ્હને ન્હોતું સૂઝયું) તે ભેદનિષ્પત્તિના નિયમનું સૂચન કરેછે. તે આ પ્રમાણેઃ–વર્તમાન પ્રથમ પુ૦ અનેકવચનનું વાસ્તવિક રૂપ करहुं (અપભ્રંશ), करउं (પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાની)છે, જેની દ્વિ૦ પુ૦ એકવચનનું करउ (પ્રા. પા. રાજ.) અને ગુજરાતી કરોથી ભિન્નરૂપે પ્રતીતિ થવી મુશ્કેલ છે. એ બે રૂપો વચ્ચે ભેદ સ્પષ્ટ રહે એ હેતુથી, સામ્યદર્શન કે અભેદબુદ્ધિના અનર્થથી હેનું રક્ષણ કરવા માટે, પ્રથમ પુરુષ અનેક

વચનમાં કરિયે રૂપ વપરાવા લાગ્યું. (ડૉ. ટેસિટોરીનો "પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીના વ્યાકરણ વિશે ટિપ્પણો" નામનો ગ્રન્થ § ૧૩૭ જુવો). આ સ્વૈરવૃત્તિની પાછળ, અન્ય રૂપની પસંદગીમાં પ્રવર્તતો, અમુક નિયમ છે ખરો, એ સર્વને જણાશે. ક્રિયાપદના પ્રયોગભેદને અંગે કરવો જોઇતો અર્થફેર કરવામાં અમુક મનોવ્યાપાર નિયામકરૂપે પ્રવર્તેછે; એ વ્યાપારને આપણે મનોગત વક્રીભવન કહીશું; જેમ અર્ધ ભાગે પાણીમાં ઊભી રાખેલી લાકડી પાણીને અડકે એ સ્થાને વક્રતા પામતી અને સીધી જવાને બદલે મરડાઈને જતી જણાયછે તેમ, કરિયઇ "કરાયછે," હેને મનમાં જાણે કે મરડી મચડીને હેનો "હમે કરિયે છિયે" હેવો અર્થ કરવામાં આવેછે.

મનોવ્યાપારના ક્રમો આ પ્રમાણે છેઃ ईदृश कर्म क्रियते–अइसं कम्म करियइ, કર્મણિપ્રયોગ; એ ઉપરથી ગુજરાતી હાવું કામ કરિયેઃ આ કાંઈક આજ્ઞાર્થ જેવું થયું (કરિયે=કરવું જોઇયે). હિંદીમાં પણ आप बैठिये=આપે બેસવું જોઇયે, આપ બેસો, હેવો પ્રયોગ છે. ત્હાર પછી ખરું વક્રીભવન આવેછે; आपणे–हमे–करिये (વર્તમાનકાળ, મૂળભેદ, કરવા માટે પ્રત્યયરૂપે છે લાગે એટલે કરિયે છિયે થાય). ગુજરાતી ભાષાના બંધારણમાં ભેદનિષ્પત્તિના નિયમનું પ્રવૃત્તિક્ષેત્ર બહુ વિશાળ છે, અને ઉદાહરણો અનેક આપી સકાય, પરંતુ આ એક જ ઉદાહરણ આપીને હું અટકીશ.

આ છેલ્લા બે નિયમો સાથે સંબંધ ધરાવતો સારલ્યનો નિયમ છે. મનુષ્યના મનનું વલણ હેવું છે કે વૈષમ્ય દૂર કરીને સરલતા પ્રાપ્ત કરવા માટે રૂપોની વિવિધતા ઘટાડવી અને બને તેટલી એકરૂપતા જાળવવી. વરરુચિ (प्राकृतप्रकाश, परिच्छेद १२ सूत्र १९) અનુસાર शौरसेनीમાં अस्નો अच्छ् થતાં अच्छामि, अच्छसि હેવાં રૂપો બનેછે. પરંતુ હેનાં ત્હાર પછીના સૂત્ર (૧૨-૨૦) માં (વર્તમાન) ત્રીજા પુરુષ એકવચનને અપવાદ ગણ્યુંછે એટલે अत्थिनुं अच्छइने સ્થળે अत्थि બનેછે. હવે આપણા ગુજરાતી છઈ (ત્રીજો પુરુષ એકવચન, વર્તમાન) રૂપનાં અગ્રગામી રૂપો छइ, अच्छइ છે. એથી આ પ્રસંગમાં સરલતાનો આશ્રય લેવાયેલો માનિયે તો સહેતુક છે; હેને પરિણામે પ્રાકૃતના વિકાસ દરમ્યાન વરરુચિના સમય પછી કોઇ'ક કાળે અપવાદભૂત अत्थि રૂપને લીધે થતું વૈષમ્ય નષ્ટ થયું અને ત્રીજા પુરુષ એકવચનના રૂપને પણ સમાન નિયમને અધીન બનાવીને, એકરૂપતા અને સરલતા પ્રાપ્ત કરવામાં આવી, અને એ પ્રમાણે अच्छइ રૂપનો પ્રચાર થવા લાગ્યો.

૪ સરલતા

[Jack's Self-Educator (જૅકનો સ્વયંશિક્ષણગ્રન્થ) નામના પુસ્તકમાં વ્યુત્પત્તિવિષયક નિબન્ધમાં ડૉ. એચ મટ્‌શમૅન કહેછે કે:–"એકરૂપતા તરફનું સર્વસાધારણ વલણ અને ભાષાને સરલ કરવાની ઇચ્છા એ બે સામ્યમૂલક વિકારોનાં મુખ્ય કારણો છે."]

વાગ્વ્યાપારગત વિકારોનું નિયમન કરતી બીજી પ્રેરકશક્તિ શ્રમસંકોચ છે. પૂર્વગત કારણોમાંનાં કેટલાંકના આન્તર સૂત્રરૂપે આ

૫ શ્રમસંકોચ

નિયમ રહ્યોછે. પાલીભાષાના ખાસ અન્યવિશિષ્ટ પ્રસંગોમાં આ નિયમનો વ્યાપાર થતો ડૉ. ભાણ્ડારકરે બહુ વિચારપૂર્વક દર્શાવ્યોછે; હેના પ્રભાવે ત્હાં સંસ્કૃતના ऐ અને औને સ્થાને હ્રસ્વ ए અને ओ આવેછે, અને સંયોગમાં રહેલા ભિન્નવર્ગીય વર્ણોને સવર્ણ બનાવવામાં આવેછે. વળી હાનું વાસ્તવિક કારણ સમઝાવવાને હેમ હેવો અભિપ્રાય રજુ કર્યોછે કે પાલી બોલનારા લોક મૂળ વિજાતીય હતા. અને, જોકે તેઓની વાચેન્દ્રિય શક્તિમાન અને પ્રબળ હતી છતાં પણ તેઓ જોસભેર ઉચ્ચાર કરતી વેળા વાચેન્દ્રિયોનું લાગટ બે વાર સંચાલન કરી સકતા નહિ. (અત્યારે પણ કેટલાક બંગાળીઓ, સંસ્કૃત ગ્રન્થો વાંચવામાં પણ त्व નો त्त, ण्य નો ण्ण, व्य નો व्व (ब्व), અને હેવા બીજા ફેરફારો કરેછે હેનું કારણ આ જ છે.[૪૬])

ડૉ. ભાણ્ડારકર હ્રસ્વ ए અને ओનું તેમ જ દન્ત્યવર્ણોના મૂર્ધન્ય બનવાનું ખીજું કારણ એ માનેછે કે આ ઉચ્ચારો (હ્રસ્વ ए અને ओ અને મૂર્ધન્યો) પાલી બોલનાર લોકની મૂળ ભાષામાં વિદ્યમાન હશે અને તેઓ હેનો સર્વથા ત્યાગ કરી સકયા નહિ એટલે તેઓના સંસ્કૃત ઉચ્ચારોમાં પણ હેની અસર રહેતી. તે ઉપરાંત પોતે હેવું દર્શાવેછે કે આ બે ખાસિયતો,

૪૬. પરંતુ મનુષ્યજાતિનું વલણ અમુક દરજ્જે જ સરલતા અને યત્નસંકોચ તરફ છે એ લક્ષ બ્હાર ન રહેવું જોઈયે; પાણિનિ અને હેમના ભાષ્યકાર વિશેની કથા આ વિષયમાં ઉદાર સાક્ષ્ય પૂરેછે. કહેવાયછે કે એ મહાવ્યાકરણી નદીમાં પ્રાતઃસંધ્યા કરતા હતા ત્હારે અંજલિમાં રહેલા જળમાં હેમણે સર્પ દીઠો એટલે વ્હેબાકળા બની બોલી ઉઠયા કે कोऽभवान् ? સર્પે ઉત્તર આપ્યો કે –सर्पोऽहम्. એ દરમ્યાન વ્યાકરણનું ભાન પાછું આવ્યું એટલે પાણિનિયે પૂછ્યું: "रेफ: क्व गत:?" સર્પે ઉત્તર પકડાવ્યો કે "भवता मुखे": પછી મ્હારાં સૂત્રોનું ભાષ્ય લખવા યોગ્ય વિદ્વાન્ આ એક જ છે એમ માનીને પાણિનિયે સર્પનો બહુમાનથી સત્કાર કર્યો. સર્પરૂપે મહાભાષ્યકાર પોતે જ હતા. અહિંયાં सर्पो રૂપ મ્હારી સૂચનાનું ઉદાહરણ છે. કારણ કે જેવો र् લુપ્ત થયો હેવો જ प् સ્વતઃ બેવડાઈ ગયો.

હ્રસ્વ ए અને ओ અને મૂર્ધન્ય ઉચ્ચારો,[૪૭] દ્રાવિડ ભાષાઓમાં પણ છે, અને પાલી બોલનાર લોક અને દક્ષિણના દ્રાવિડો મૂળ એક જ જાતિના હોય હેવો સંભવ છે.[૪૮]

૯ તુલ્ય માત્રા-પરિમાણ

છેવટ, આપણી આધુનિક પ્રચલિત ભાષાઓમાં વાગ્વ્યાપારગત વિક્રિયા દરમ્યાન અક્ષરોના માત્રાપરિમાણને અવિકૃત રાખનાર સમર્થ તત્ત્વ તરફ હું લક્ષ દોરીશ. ઉદાહરણ તરીકે સંયોગલોપ અને પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વનો ઉત્સર્ગ તપાસીશું તો આ તુલ્યપરિમાણત્વના નિયમની પ્રવૃત્તિ દૃષ્ટિયે પડશે; જેમ કે कर्म (સં), कम्म (પ્રા.), હેનું (ગુજરાતીમાં) काम બનેછે અને હેમાં म्म् નો म् થતાં થયેલી પ્હેલા પદની માત્રાહાનિનો कं ના क्ष ને का કરીને પ્રતીકાર કર્યોછે, તે જ પ્રમાણે, જ્યારે સંસ્કૃતનો તીવ્ર અનુસ્વાર ગુજરાતીમાં કોમળ બને છે ત્હારે નિકટવર્તી સ્વરને લંબાવીને માત્રાપરિમાણ જાળવી રાખવામાં આવેછે; જેમ કે:-वक्रकं (સં.), वंकउं (અપભ્રંશ), वांकुं (ગુજ); वंशकः (સં), वंसउ (અપ.), वांसो (ગુજ.). તેમ જ વળી જ્હારે મહાપ્રયત્ન ह સ્થાનભ્રષ્ટ થાયછે ત્હારે પણ હેવી જ માત્રાસંખ્યા -જાળવવાની ક્રિયા થાયછે; જેમ કે:-श्लक्ष्णकं (સં.), लण्हउं (અપ.), नन्हउं-

૪૭ દન્ત્યોના ઉદ્ભવ અને ઇતિહાસ વિષયે મિ. બીમ્સ એક સ્વતંત્ર અભિપ્રાય આપેછે, પરંતુ એ સર્વથા શ્રદ્ધાસ્પદ નથી લાગતો. (હેના ગ્રંથનું પુ. ૧. પૃ. ૨૩૧-૨૩૫ જુવો). એ હેવું સૂચવેછે કે ભારતખંડમાં આવ્યા ત્હાર પ્હેલાં, અને કદાચ ત્હાર પછી એ કેટલાક સૈકાં સુધી, આર્યોને દન્ત્ય અને મૂર્ધન્ય એ બે વર્ણોમાંથી માત્ર મધ્યવર્તી મૂર્ધન્ય ઉચ્ચારોની જ માહિતી હતી; હેનું કારણ એમ આપેછે કેઃ-ટયુટન લોકની પેઠે આર્યોનું સ્નાયુબળ હેવું હતું કે તેઓ વાગિન્દ્રિયોનો દૃઢ અને ચપળ ઉપયોગ કરી સકતા; એ સમયે તેઓને त અને ट કે द અને ड વચ્ચેના તફાવતનું જ્ઞાન ન્હોતું; કાળક્રમે આ ઉચ્ચારોના (મૂર્ધન્યતર) र સાથેના સંયોગોમાંથી મૂર્ધન્યતર અને દન્ત્ય વર્ણોની એક નિરાળી સૃષ્ટિ પેદા થઈ; અને અન્તે આ ક્રમે મૂર્ધન્યમાંથી દન્ત્ય વર્ણો ઉદ્ભવ્યા. દ્રાવિડ સંસર્ગ અને અનાર્ય શબ્દોનો સ્વીકાર એ બે તત્ત્વોમાંથી મૂર્ધન્ય ઉચ્ચારો નીકળ્યા એ મતની પ્રતિસ્પર્ધા કરતો આ મિ. બીમ્સનો મત છે,-પરંતુ દ્રાવિડ સંસર્ગ અને અનાર્ય શબ્દોના સ્વીકારનો મત કાંઇક અંશે સત્ય હોવાના સંભવનો સર્વથા પ્રત્યાદેશ કરવો હેને ઇષ્ટ નથી હેના મત પ્રમાણે આ પરિણામનું પ્રધાન કારણ ભારતખંડની માર્દવ ઉપજાવનારી ગરમ આબોહવા હતી. પણ પ્રશ્ન માત્ર એટલો પૂછીશું કે એ જ ઉષ્ણ આબોહવા છતાં પણ હમે અદ્યપર્યંત મધ્યવર્તી તેમ જ ઉચ્ચતર મૂર્ધન્યોને જાળવી સકયા છિયે અને ઉચ્ચારી સકિયે છિયે હેનું શું કારણ? અને એ સમયે આબોહવા એ જ છતાં દ્રાવિડ લોકો એ ઉચ્ચારો કેમ જાળવી સકયા?

૪૮ વિલ્સન વ્યુત્પત્તિવિષયક વ્યાખ્યાનો, પૃ. ૪૮-૪૯. (મિ. બીમ્સ હ્રસ્વ एમાં પણ વિદેશીય સંસ્કારનું સાદૃશ્ય પૂરાતું માનેછે. પુ. ૧. પૃ. ૧૪૦-૧૪૧ જુવો.)

ન્હ..નુ અને ત્યહાર પછી માત્રાસામ્યની ખાતર ન્હાનું (ગુજ.), એક અધિક ઉદાહરણ લઇયે; જ્યહારે સ્વરયુગ્મમાંનો બીજો સ્વર લુપ્ત થતાં પાછળ એક જ સ્વર રહેછે ત્યહારે એ બાકી રહેલો પ્હેલો સ્વર દીર્ઘ બનેછે અને માત્રાપરિમાણ તુલ્ય રહેછે; જેમ કે – मौक्तिक (સં.), मोत्तिअ પ્રા.) मोत्तिउ (અપ) મોતી (ગુ), लोहितं (સં.); लोहिउ (અપ.) લોટી (ગુ.).

આ સર્વ નિયમોની પ્રવૃત્તિમાં કૃત્રિમ ઘટના કરતાં નૈસર્ગિક વિકાસનો અંશ ઘણો વધારે છે, વસ્તુતઃ એ ક્રમમાં કૃત્રિમતાનો લેશ પણ નથી. વાગ્વ્યાપારના क्षयरूप विकार તેમ જ यत्नसंकोच એ બે નિયમોમાં તો સ્વાભાવિક યોગ્યાયોગ્યતા અને ગાત્રરચના એ જ ઉત્પત્તિહેતુ છે એ નિઃશંક છે. साम्याभास, भेदनिष्पत्ति, सरलतासिद्धि[૪૯] અને માત્રાસામ્યના વિષયમાં નિયામક હેતુ હાવા વિકારક્રમો વડે ઇષ્ટ પરિણામ લાવવાના ખાસ ઇરાદામાં કે સ્પૃહામાં નથી રહ્યો. આ ક્રિયાઓને માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિયે તપાશી જોતાં પ્રતીત થશે કે હેમાં રહેલો મનોવ્યાપાર પૃથક્‌ક્રિયારૂપ નહિ પણ સંકલનાત્મક પણ હેતુ-જોગ છે, બુદ્ધિપૂર્વક નથી. એથી પણ વધારે, એ સંકલન અલક્ષિતરૂપ છે, યુક્તિ-પુરઃસર રચાયેલ નથી. એ એક પ્રકારની સ્વયંપ્રેરિત સંકલના છે. ઉદાહરણ તરીકે જ્યહારે લોક कम्मનું काम કરેછે ત્યહારે એમ નથી કહેતા કે "હવે ચાલો સયોગનો લોપ કરિયે;" અને कम प्राप्त થયા પછી નથી કહેતા કે, "હવે માત્રાનું પરિમાણ અચલ રાખિયે અને काम બનાવિયે." એજ વાત भेदनिष्पत्ति, साम्याभास, श्रमसंकोच એ અન્ય નિયમોને લાગુ પડેછે. ટુંકામાં કહિયે તો જેમ ભાષાનુ लक्षणशास्त्र એટલે વ્યાકરણ પૃથક્‌ક્રિયાત્મક છે પરંતુ હેનું लक्ष्य ભાષા સંકલનાત્મક વિકાસરૂપ છે, તેમ જ વાગ્વ્યાપારના વિધિયો મનુષ્યના સંકલનાત્મક વિચારોનાં સહજસિદ્ધ પરિણામો છે, અને વ્યુત્પત્તિ-શાસ્ત્ર હેનું પૃથક્‌ક્રિયાત્મક નિરૂપણ કરેછે.

ગુજરાતીમાં શબ્દરચનાનું નિયમન કરતાં વિશિષ્ટ વાગ્વ્યાપારગત તત્ત્વો.

આટલી પ્રસ્તાવનારૂપ સામાન્ય ચર્ચા કર્યા પછી હવે હું, સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતમાં થઇને કે વખતે વખતે પરબાર્યાં ગુજ-રાતીમાં આવતા શબ્દોની સ્વરૂપરચનાનું નિયમન કરતાં વાગ્વ્યાપારગત વિશિષ્ટ તત્ત્વોની વિસ્તીર્ણ પર્યાલોચનાનો પ્રારંભ કરીશ. પ્રથમ હું એ દિશામાં પૂર્વકાલીન પંડિતાએ કરેલા પ્રયાસોનું ગુણદોષનિરૂપણ કરીશ–આ વિષયમાં અગ્રેસરો તરીકે તેઓએ કરેલા કામની પ્રશંસા કરિયે એટલી

૪૯ सरलताની બાબતમાં સ્વાભાવિક ગાત્રરચનાનો હાથ પણ છે, એ નિયમની પ્રવૃત્તિમાં શારીરિક અને માનસિક તત્ત્વો સાથે સાથે પ્રવર્તેછે.

ઓછી છે; ત્હાર પછી હું મ્હારે ચર્ચવાના વાગ્વ્યાપારગત વિકારોના સામાન્ય સ્વરૂપનું વર્ણન આપીશ; અને છેવટમાં આ વિશિષ્ટ તત્ત્વોની જ ચર્ચા કરીશ.

ગુજરાતી વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાંના અગ્રેસરો.

ગુજરાતી વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં અગ્રેસરો તરીકે બે પુરુષોનાં નામ વિશિષ્ટરૂપે અલગ પડી રહેછે; સદ્‌ગત શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાલિદાસ અને સદ્‌ગત રા. રા. નવલરામ. શાસ્ત્રિયે ઈ. સ. ૧૮૬૬ માં "ગુજરાતી માપાનો इतिहास" લખ્યો અને ઈ. સ. ૧૮૭૦ માં उत्सर्गमाला લખી. રા. રા. નવલરામે ઈ. સ. ૧૮૮૭માં व्युत्पत्तिपाठ લખ્યો. જો કે આ ગ્રન્થોમાં શાસ્ત્રોચિત સૂક્ષ્મતાનો અભાવ હતો, અને ગુજરાતીમાં વ્યુત્પત્તિવિષયક અન્વીક્ષણનો હજી પ્હેલો પ્હોર હતો તે સમયે રચાયેલા હોવા ગ્રન્થોમાં અનિવાર્ય થાય ત્હેવી ખામીઓ હેમાં હતીઃ—એ ખામીઓ આ ભાષણો દરમ્યાન અત્યારસુધીમાં પ્રસંગવશાત્ મ્હેં દર્શાવીછે; અને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં હવે પછી પણ દર્શાવવી પડે. તો પણ, કયા સમયમાં

હેમના કામની ગુણ-દોષચર્ચા

આ વિદ્વાનોએ સાહાય્ય વગર શ્રમ કર્યો હતો એ સ્મરણમાં રાખવાનું છે. વ્રજલાલ તો શાસ્ત્રીવર્ગના હતા; અને એ વર્ગમાં સાધારણ રીતે પ્રાકૃતનો અનાદર—અને તિરસ્કાર પણ—થતો; હેમાં અપવાદરૂપ કદાચ એ એકલા જ હતા. હેમને પાશ્ચાત્ય પાંડિત્યનો અને અન્વેષણપદ્ધતિના જ્ઞાનનો લાભ ન્હોતો મળ્યો; જો કે યુરોપીય પણ્ડિતો સાથેના સંબંધ દરમ્યાન પ્રસંગતઃ જે જ્ઞાન હેમણે મેળવ્યું હતું તેટલાપૂરતી હેમની સ્થિતિ સામાન્ય કોટિના શાસ્ત્રીઓ કરતાં સારી હતી. અને ટેલરકૃત ગુજરાતી વ્યાકરણમાં કર્તૃત્વનો પ્રધાન અંશ હેમનો હતો. પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિના વિષયમાં વ્રજલાલ શાસ્ત્રી કરતાં નવલરામ ભાગ્યશાળી હતા, પરંતુ હેમનામાં શાસ્ત્રી જેવી સંસ્કૃત કે પ્રાકૃતની વિદ્વત્તા ન્હોતી. તે ઉપરાંત ગમે તે કારણ હોય પણ તે વાપને માટે वापकः[૫૦] અને ઘેઠો માટે चिण्टः જેવી વ્યુત્પત્તિયો આપતાં અચકાતા નહિ. છતાં પણ,

---

૫૦ થોડીકવાર પ્હેલાં નિર્દેશ કર્યો હતો તે अपभ्रंशशब्दप्रकाश નામના ગ્રન્થમાં, હેમચન્દ્રના કોશમાંના वप्रः प्राकाररोधसोः क्षेत्रे ताते चयेऽरणौ ॥ એ વાક્યને આધારે અને મેદિનીકોશ ના वप्ता तु जनके पुंसि ॥ એ વાક્યને આધારે, સંસ્કૃત वप्र માંથી બાપ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સાધવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યોછે, એ વિષે એટલું જ કહેવું ઘટે છે કે આ સર્વ દેશ્ય શબ્દ બાપને સંસ્કૃત બનાવવાના વક્ર માર્ગો છે; बप्प વિદેશીય શબ્દ છે એમ પુસ્તિપુસ્તક કબૂલ કરી દેવું જોઈયે.

ગુજરાતી શબ્દમૂલદર્શકકોશની હેમણે કરેલી ઉગ્ર ગુણદોષચર્ચામાં હેમણે વ્યુત્પત્તિવિષયક અન્વીક્ષણની ખરી પદ્ધતિનું સારું જ્ઞાન દર્શાવ્યું હતું.

હેમની અન્યવ્યવસ્થાની પરીક્ષા

પરંતુ એ વિદ્વાનોનો મુખ્ય દોષ હેમના ગ્રન્થોની તાત્ત્વિક વ્યવસ્થામાં હતો. પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતીમાં થતા વિકારોનું નિયમન કરતા ઉત્સર્ગોની, એટલે જેને હું અવાન્તર ઉત્સર્ગો કહુંછું ત્હેની, વ્રજલાલ શાસ્ત્રીએ ઉપેક્ષા કરી છે. હેમની ઉત્સર્ગમાલા બહુ અંશે હેમચન્દ્રના પ્રાકૃત વ્યાકરણના ગુજરાતીને લાગૂ થતા અંશનું સરલ રૂપાન્તર જ છે, એથી અપભ્રંશના સમય અને અર્વાચીન સમય વચ્ચેના ગુજરાતી શબ્દોના ઇતિહાસનું એ નહિ જેવું જ પ્રકાશન કરે છે. વિરલ અને અપવાદરૂપ અવસરોએ, અને તે પણ પ્રસંગવશાત, હેમણે એક બે અવાન્તર ઉત્સર્ગોનો વિમર્શ કર્યોછે.[51] અને જ્યહાં હેમણે હેમચન્દ્રની પ્રક્રિયા ફેરવીછે ત્યહાં પરિણામ એ આવ્યુછે કે વાગ્વ્યાપારના કેટલાક ઉપયોગી નિયમોનો અવરોધ થયોછે.[52]

---

૫૧ ઉદાહરણ ૧૩૩ મા ઉત્સર્ગમા ટિપ્પણરૂપે કહેતા હોય તેમ એ गौरी–गोर्य; वापी–वाप्य ઇત્યાદિ શબ્દોમાં થતા इना य વિશે લખેછે; અને સુરતી ગુજરાતીમાં એ इनो अ થતો દર્શાવેછે–गोरि, वाव–ઇત્યાદિ.

૫૨ આ ટીકાની યથાર્થતા દર્શાવવા માટે કેટલાંક ઉદાહરણો આપુછું. ઉત્સર્ગમાલા ને ૧૧૫ મે પૃષ્ઠે, સર્વ ઉત્સર્ગો પૂર્ણ કર્યા પછી, વ્રજલાલ શાસ્ત્રી કહેછેઃ–

"आ निबन्धना सघळा उत्सर्ग प्राकृत भाषाना व्याकरण उपरथी रच्याछे, ते गूर्जर भाषामां सर्वत्र प्रवर्ते थता नथी पण ए उत्सर्ग भाषा जाणनारने अवश्य जाणवा योग्य छे, माटे अमे आ निबन्धमां लख्याछे."

પછી, અવાન્તર ઉત્સર્ગો માત્ર નીચેના જ હેમણે આપ્યાછે. ઉત્સર્ગમાલા (પૃ. ૧૧૪–૧૧૫):– (૧) ष નો ख, (૨) स નો च, (૩) व નો ब (જે આ व વિષયે અપ્રમાણ છે), (૪) ट નો त, અને (૫) ल નો ळ.

પરંતુ સર્વથી ઉપયોગી વાત એ છે કે જ્યહારે ઇ. સ. ૧૮૬૬ માં રચેલા ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસમાં વ્રજલાલ શાસ્ત્રી પ્રસંગવશાત્ (૩૦ મે અને ૭૭ મે પાને) સંયોગ-લોપ અને પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વ (सर्प–सप्पो–साप) થવાના અવાન્તર ઉત્સર્ગનો નિર્દેશ કરેછે, ત્યહારે ઇ. સ. ૧૮૭૦ માં રચેલી ઉત્સર્ગમાલામાં એ ઉત્સર્ગને હેમણે ૧૧ મા પ્રાકૃત ઉત્સર્ગના અંગ તરીકે ગૌણ સ્થાન આપ્યુછે.

વળી જ્યહારે (૧૦ મે પાને) પોતે પ્રાસંગિક ટિપ્પણ રૂપે ગામડીયાઓ સંસ્કૃત શબ્દના પ્રથમ इનો अ કરેછે એમ કહેછે, અને निचार–वचार ઉદાહરણ આપેછે, ત્યહારે પણ હેમને સ્મરણ નથી થતું કે तल, चगवुं ઇત્યાદિ શબ્દોમાં અન્યપેતર इનો શિષ્ટ ગુજરાતીમાં પણ अ થતો દર્શાવનારો એક વિશાલ ઉત્સર્ગ છે. ઉ૨૮, જેઓનો

બીજી બાજુ નવલરામે अवान्तर उत्सर्गनी–એ કે કાંઇક અંશે અપકનરૂપ, પણ–ચર્ચા કરીછે, તથાપિ હેમણે વચમાં રહેલી પ્રાકૃત ભાષાઓનો અનાદર કર્યોછે અને ગુજરાતી શબ્દો કેમ જાણે પરભાર્યો જ સંસ્કૃતમાંથી આવ્યા હોય એમ વ્યુત્પત્તિયો આપીછે.[૫૮]

વસ્તુતઃ પ્રાકૃત ભાષાઓના સમયથી જ કેટલેક અંશે પ્રવૃત્ત થવા લાગેલા અન્યેતર इ–उनो अ થવા વિશેના એક વિશિષ્ટ નિયમમાં સમાવેશ થાયછે તે लशुनं–लसण, क्षुरः–छरो, तिल–तल ઇત્યાદિ પ્રકારોનો પણ स्वराणां स्वराः प्रायोऽपभ्रंशे એ સામાન્ય નિયમમાં સમાવેશ કરવાનો (૧૦૪ થે પૃષ્ઠે) ૧૭૩ મા ઉત્સર્ગમાં હેમણે પ્રયાસ કર્યોછે; પરંતુ એ વ્યવસ્થાના પક્ષમાં લાઘવ અને શાસ્ત્રીય વ્યાપ્તિનિગમનરૂપ ગુણોનો દાવો કરવાનો વ્રજલાલ શાસ્ત્રીને અવકાશ નથી એટલું જ નહિ પણ ઉલટું એ વ્યવસ્થામાં અસંબદ્ધ નિયમોનો કચેરો-ખીચડો થઈ ગયોછે.

૫૮ હાનાં પણ એક બે ઉદાહરણો આપવાં જોઇશે. व्युत्पत्तिपाठ માં પ્રથમ ઉત્સર્ગ તરીકે સંયોગલોપ અને પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વનો નિયમ આપ્યોછે. એ યથાર્થ છે. પરંતુ ઉદાહરણો આપવામાં કેમ જાણે सर्प, सप्त, कर्म ઇત્યાદિ શબ્દો એકદમ साप, सात, काम ઇત્યાદિ બની ગયા હોય અને सप्प, सत्त, कम्म ઇત્યાદિ પ્રાકૃત ક્રમમાં થઈને આવ્યા જ ન હોય, હેવું દર્શાવ્યુંછે. શબ્દની ઉત્ક્રાન્તિનો આ ખોટો ઇતિહાસ છે.

તેજ પ્રમાણે ઉત્સર્ગ ૨ જામાં તીવ્રઅનુસ્વાર કોમળ થાય ત્હારે પૂર્વસ્વર દીર્ઘ બને એ નિયમ આપ્યોછે; જેમ કે दंत–दांत, रंक–रांक; ઇત્યાદિ. આ પદ્ધતિમાં वक्र–वंक–वांकुं (ગુજરાતી) અને હેવા બીજા પ્રાકૃત પ્રકારોને સ્થાન આપવું રહી જાયછે.

વળી ઉત્સર્ગ ૩ જામાં સંસ્કૃત નરજાતિના પ્રત્યય अः નો ગુજરાતીમાં ओ થવાનો નિયમ આપ્યોછે; અહિં પણ અપભ્રંશક્રમ–अउ (સંસ્કૃત क પ્રત્યયદ્વારા પ્રાપ્ત થયેલો) ઉડાવી દીધોછે. ઉત્સર્ગ ૪ થામાં अम् ના उं વિકાર સંબન્ધે પણ એ જ સ્થિતિ છે ઉત્સર્ગ ૧૨ મામાં ऋના વિકારોમાંના એક તરીકે ई આપ્યોછે, અને ઉદાહરણરૂપે शृंगक–शींगडुं; गृध्र–गीध, अमृत–अमी; घृत–घी એ શબ્દો આપ્યાછે. પણ એ ખોટું છેઃ ऋनું રૂપાંતર હ્રસ્વ इ છે, અને ઉલટે જે દીર્ઘત્વ થાયછે તે, गृध्र અને शृंग ની બાબતમાં પ્રાકૃતરૂપમાં રહેલા દ્ધનો સંયોગલોપ થવાથી અને ङનો અનુસ્વાર કોમળ થવાથી થાયછે, અને घी અને अमीના પ્રસંગમાં વચમાંનાં પ્રાકૃતરૂપો घिअ અને अमिअને લીધે થાયછે કારણ કે ગુજરાતી સમીપ પ્હોંચતાં અન્ત્યસ્વર લુપ્ત થાયછે અને પ્રતિક્રિયારૂપે इ ને દીર્ઘ કરતો જાયછે.

બીજા પણ કેટલાક દોષ છે, પરંતુ તેઓને અન્તરાગત પ્રાકૃતના [illegible] સાથે સંબંધ ન હોવાથી હું અહિંયાં દર્શાવતો નથી.

હું કબૂલ કરૂંછું કે આ ગ્રંથ ખાસ ટ્રેનિંગ કૉલેજોના ઉપયોગ માટે રચાયો હતો અને એટલા માટે સરળતા જાળવવી પડી હતી. પરંતુ તે છતાં ચોકસાઈ અને શબ્દના ઇતિહાસ તરફનો આદર હેનો અને સરળતાનો એકત્ર યોગ કરવો શક્ય હતો.

અહિંયાં મ્હારે કહેવું ઘટેછે, કે સદ્ગત નવલરામે વ્યુત્પત્તિપાઠ પ્રગટ થયા પછી થોડાક માસ પછી એક ખાનગી પત્રદ્વારા મ્હારો એ ગ્રન્થ વિશેનો અભિપ્રાય પૂછવાની

આ બે વિદ્વાનના અવસાન પછી ગુજરાતીના વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રને ગ્રન્થરૂપે રચીને પ્રગટ કરવાનો રીતસર પ્રયાસ કોઇયે કર્યો નથી. ડૉ. રા. ગો. ભાંડારકરનાં વ્યુત્પત્તિવિષયક વ્યાખ્યાનોમાં ગુજરાતીના વાગ્વ્યાપારતન્ત્ર અને વ્યાકરણની ચર્ચા કરવામાં આવીછે એ ખરું, પરંતુ સર્વ ભાષાઓની હેની નિર્વિશેષ ચર્ચામાં ગુજરાતીને ભાગે પડતો હિસ્સો મળ્યોછે, અને એ કારણે, વિદ્વત્તા અને વિચારશીલ ચર્ચાથી ભરપૂર હોવા છતાં પણ, એ ગ્રન્થ ઉપર આપેલી ગણનામાં આવી સકતો નથી; હેને બાતલ કરવાનું બીજું પણ કારણ છે; એ ગ્રન્થના કર્તા માત્ર આરંભના કાર્યકરની કોટિમાં નથી આવતા, તેઓ તો અપૂર્વ વિદ્વત્તા અને અવલોકનક્ષેત્રની વિશાળતાથી સંપન્ન એક આચાર્ય ગણાવા યોગ્ય છે. હેમનાં વિદ્વત્તામય વ્યાખ્યાનોનો હું બનશે તેટલો ઉપયોગ કરીશ, અને એ વ્યાખ્યાનોમાંથી મ્હને મળતા સ્વતન્ત્ર અને સમર્થ આધારનો કૃતજ્ઞતાથી સ્વીકાર કરીશ; છતાં પણ થોડાક મુદ્દાઓપર, જ્ય્હાં મતભેદનો અવકાશ હશે ત્ય્હાં, નમ્રતાપૂર્વક મતભેદ દર્શાવીશ ખરો.

[Indian Antiquaryમાંથી લઇને ફરીથી છપાવેલાં અને "Notes" એટલે ટિપ્પણ રૂપે પ્રગટ થયેલાં ડૉ. ટેસિટોરીનાં વિદ્વત્તાભર્યાં ગુજરાતી ભાષા વિશેનાં અન્વીક્ષણો એક અતિ અર્વાચીન કૃતિ તરીકે અલગ સ્થાન મેળવેછે, અને એ જ કારણે હું એ વિખ્યાત વિદ્વાનની કૃતિનો ઉપરની ગણનામાં સમાવેશ કરતો નથી; જો કે મ્હારાં વ્યાખ્યાનોમાં હેનો પ્રસંગતઃ નિર્દેશ કરીશ.]

ગુજરાતી ભાષાના તત્ત્વસંશોધનના ક્ષેત્રમાં સદ્ગત કવિ નર્મદાશંકરે કરેલું પાયાનું ખોદાણકામ આ ગણનામાંથી રહી જતું ન જોઇયે. આ વિષયપરની હેમની મ્હારા જોવામાં આવેલી કૃતિયો નીચે પ્રમાણે છે.-

(૧) નર્મ-વ્યાકરણ, ભાગ ૧ અને ૨ (અનુક્રમે ઈ. સ. ૧૮૬૫ અને ૧૮૬૬ માં પ્રગટ થયેલા).

(૨) નર્મકોશ, ઈ. સ. ૧૮૭૩ મા પ્રગટ થયો, હેમાંના બે પ્રસ્તાવના-રૂપ નિબધો.

કૃપા કરી હતી, અને મ્હેં મ્હારો અભિપ્રાય જણાવ્યો પણ હતો. ત્ય્હાર પછી તરત્મ હેમનું મૃત્યુ થયુ (ઇ. સ ૧૮૮૮ મા), જો એઓ વધારે જીવ્યા હોત તો પોતાના ઉત્સર્ગોમાં કેટલોક સુધારો એઓ જરૂર કરત અન્યના મત સ્વીકારવા માટે પોતાના મનનું દ્વાર ખુલ્લું રાખવાની હેમની ઉદારવૃત્તિની મ્હને ખાતરી છે.

(૩) જૂની ગુજરાતી ભાષા નામનો લેખ, વિ. સં. ૧૯૩૮ (= ઈ. સ. ૧૮૮૨) માં લખેલો, ઈ. સ. ૧૯૧૭ માં "ગુજરાતી"ના દીવાળીના અંકમાં પ્રગટ થયેલો.

અને (૪) વરરુચિના પ્રાકૃતપ્રકાશનું ભાષાન્તર, અપૂર્ણ અને અદ્યાપિ અપ્રકટ; હેમાં શબ્દશઃ ભાષાન્તરથી વિશેષ કાંઇ નથી. (હામાંના ૧, ૩, અને ૪ નમ્બરના ગ્રન્થો મ્હને ગુજરાતી પ્રેસવાળા રા. રા. નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ બી. એ. અને રા. રા. અંબાલાલ બુ. જાની બી. એ. હેમની સહાયતાથી મળ્યા હતા.)

આ સર્વ ગ્રન્થોમાં આરમ્ભકાળના કાર્યકરની કૃતિમાં હોય હેવા ગુણ તેમ જ મર્યાદિતતા અને દોષ છે. એ સર્વના વિસ્તારમાં ઊતરવાની જરૂર નથી. પ્રસંગ આવશે ત્યહારે આગળ ઉપર નિર્દેશ કરવો પડશે. પરંતુ આટલું તો અહિંયાં જાણવા યોગ્ય છેઃ–કવિ નર્મદાશંકરને ક્વ્હાંક ક્વ્હાંક સ્વચ્છન્દવિહાર કરવાની ટેવ હતી, જેમ કે તેઓ વ્હ અને હેવા બીજા વર્ણો વાપરતા (વસ્તુતઃ હ થી જ દર્શાવી સકાય તે મહાપ્રાણયુક્ત સ્વરની આ સંજ્ઞા–વ્હ–વાગ્વ્યાપારદષ્ટિયે ઉપપત્તિવિહીન છે). પરંતુ, આ પ્રયોગ હેવો ઉપપત્તિરહિત છે એ હેમણે જોયું, કે કોઇયે હેમને બતાવ્યું, કે તરત જ હેમણે પોતાની ભૂલ સુધારીને હેને સ્થાને ઌ સંજ્ઞા વાપરવાનું (એટલે સ્વરની નીચે વિશેષદર્શક બિન્દુ મૂકવાનું) શરૂ કર્યું; અને પછી માત્ર એકરૂપતાની ખાતર એ જ પદ્ધતિને અન્યત્ર પણ વળગી રહીને ક્વ, વ્હ ને બદલે ક઼ ક઼ લખવા માંડ્યું.

[વડોદરાની Vernacular College of Science નામની સંસ્થાવાળાં પ્રભાકર રામચન્દ્ર પંડિતે, પોતાના હેવા જ મરાઠી શબ્દકોશની પદ્ધતિપર રચેલો, અને ઈ. સ. ૧૮૮૦માં પ્રગટ કરેલો અપભ્રષ્ટશબ્દપ્રકાશ નામનો વ્યુત્પત્તિ-દર્શક ગુજરાતી શબ્દકોશ–હેવા છૂટાછવાયા અને તાત્કાલિક ઉત્સાહના વેગમાં કરાયેલા પ્રયત્નોનું વર્ણન કરવાની જરૂર નથી. આ અપભ્રષ્ટશબ્દપ્રકાશમાં સંસ્કૃતમાંથી ગુજરાતીમાં આવેલા શબ્દોમાં થતા વાગ્વ્યાપારજન્ય વિકારો દર્શાવતા કેટલાક ઉત્સર્ગો ઘડવાનો જે પ્રયાસ કરવામાં આવ્યોછે તે સ્તુત્ય છે એ કબૂલ કરુંછું; પરંતુ હેની, મીણના મૂળશબ્દ તરીકે મયન, મીઠુંના મૂળ શબ્દને સ્થાને મટ્ટુ, અને હેવા અન્ય તરંગજનિત અને નિર્મૂલ મૂળ-શબ્દો આપવાની પદ્ધતિરૂપે દૃષ્ટિગોચર થતી, અશાસ્ત્રીય નિર્વચનપદ્ધતિ અને અપક્વતા તરફ લક્ષ ખેંચ્યા શિવાય ચાલે તેમ નથી.]

આ વ્યાખ્યાનોમાં સ્વીકારવામાં આવેલી સરણિ

હું સ્વીકારવા ઇચ્છું છું એ સરણિ પૂર્વોક્ત બંને અગ્રેસરોની સરણિ-ઓથી અવશ્ય ભિન્ન છે; હું મધ્યવર્તી પ્રાકૃતોનો મ્હારી સમીક્ષામાં સમાવેશ કરીશ તેમ જ અપભ્રંશ પછીના સમય દરમ્યાન થયેલા વિકારોની પણ ચર્ચા કરીશ. વળી હું ઉત્સર્ગોની વર્ગવ્યવસ્થા અને ગણરચના કરવામાં આ વ્યાખ્યાનોની અનુકૂળતાને ખાસ લક્ષમાં રાખીશ. પરંતુ પ્રથમ તો અત્યારે હું આગળ ઉપર ચર્ચવાના વાગ્વ્યાપારગત વિકારોના સામાન્ય સ્વરૂપનો નિર્દેશ કરું છું. એ વિકારો બે પ્રકારના છેઃ-

આગળ ચર્ચવાના તે વાગ્વ્યાપારગત વિકારોનું સ્વરૂપ

(૧) છેવટના કે દૃઢ થયેલા વિકારો.

(૨) અવાન્તર કે સંક્રમણદશાના વિકારો, એટલે કે રૂપાન્તર દશાના વિકારો.

પ્રકાર (૧) નાં ઉદાહરણો પ્રાચીન સૈકાઓના લિખિત ગ્રન્થોમાં જોઇયે તેટલાં મળશે, અને અદ્યતન પુસ્તકોમાં તેમ જ અત્યારે સાક્ષાત્ બોલાતી ભાષામાં પણ મળી આવશે. પ્રકાર (૨) નાં ઉદાહરણો લિખિત પુસ્તકોમાં અવશ્ય મળે જ હેવું નથી. આ પ્રકારના વિકારોના ત્રણ વર્ગો કરી સકાયઃ—

આ વિકારોની વર્ગ વ્યવસ્થા

(क) કોઈક કાળે બોલાતી ભાષામાં વિદ્યમાન હોય, પણ લિખિત પુસ્તકોમાં પકડાઈ રહેલા ન હોય, ત્હેવા;

(ख) લિખિત પુસ્તકોમાં પ્રવેશ પામ્યા હોય, પરતુ એ પુસ્તકો જ હાથ ન લાગતાં હોય કે અદ્યાપિ આપણને સુવિદિત ન હોય તેથી અપરિચિત રહ્યા હોય, ત્હેવા;

(ग) માત્ર સંક્રમણમાર્ગ દર્શાવતા હોય, એટલે કે જે અવસ્થામાં થઈને શબ્દો પસાર થયા હોવા જ જોઇયે હેવી અમુક, વાગ્વ્યાપાર-દૃષ્ટિએ શક્ય, અવસ્થા દર્શાવતા હોય, પરંતુ બોલાતી ભાષામાં કદાપિ પ્રચાર ન પામ્યા હોય-તો પછી લેખનિબદ્ધ તો ક્યહાંથી જ થયા હોય,-ત્હેવા.

આ વર્ગવ્યવસ્થાને વિશદ કરવા માટે થોડાંક ઉદાહરણો આપું છું:-

(૧) ઘણાખરા ઉત્સર્ગોનો આ વર્ગમાં સમાવેશ થશે; જેમ કેઃ-

(૧) संयोगलोप पूर्वस्वरदीर्घत्व;—कर्म—कम्म (પ્રાકૃતમાં પ્રચલિત રૂપ)—काम જે ગુજરાતીમાં વર્ષો થયાં બોલાયછે અને લખાયછે.

(૨) ઈ કે ય ના સંસર્ગમાં આવતા સ નો શ થાયછે–

સંસ્કૃત	પ્રાકૃત	ગુજરાતી
शृगाल;	सियालो	શિયાળ ઇત્યાદિ.

અહિંયાં છેવટ સિદ્ધ થયેલા ગુજરાતી શબ્દો સર્વે અન્તની સ્થાયી દશાને પામ્યાછે.

(૨) (क)–अधुना (સંસ્કૃત)–अहुणा (પ્રાકૃત)–પછી હનો પરાક્ષેપ થતાં हवणा, ગુજરાતી हवणा; કે हमणा અન્તરાલવર્તી हवणा રૂપ હેતું છે કે ભાષાના એકાદ દશાન્તરમાં એ વિદ્યમાન હોય એ શક્ય છે, પરંતુ લિખિત પુસ્તકોમાંથી નિર્ણય કરવાનું કાંઈ સાધન મળતું નથી.

(ख)

સંસ્કૃત	પ્રાકૃત	ગુજરાતી
कुटुम्बी	कुडुम्बी	कणबी
जरठ;	जरढो–गरढो	घरडो (घयडो)

અહિંયાં પ્હેલો શબ્દ ગ્રન્થોમાં પણ વિદ્યમાન હોય હેવો સભવ છે, પરંતુ એ ગ્રન્થો જ ઉપલબ્ધ નથી. જ્હારે બીજો શબ્દ જે ગ્રન્થમાં જળવાઈ રહ્યોછે એ ગ્રન્થ સુપરિચિત નથી; મ્હને એ શબ્દ ગણપતિ નામના એક કાયસ્થે વિ. સં. ૧૫૮૪ માં રચેલા माधवानाऊदोधकप्रवन्ध નામના એક કાવ્યમાં ઉપલબ્ધ થયો હતો.[૫૪] (એ કાવ્યની નકલ વિ. સં. ૧૬૯૪માં થયેલી છે.)

(ग) સંસ્કૃત શબ્દ अभिनवना मनो ગુજરાતીમાં व થવા વિશેનો अवान्तरउत्सर्ग છે તે આ વર્ગનું એક ઉત્તમ પ્રકારદર્શક ઉદાહરણ છે; એ उत्सर्गના સામર્થ્યથી अभिनव શબ્દને, ગુજરાતીમાંનું હેતું દઢીભૂત અવનવુ રૂપ પામતા પ્હેલાં, अह्निनव રૂપમાં થઈને પસાર થવુ પડેછે; અને આ अह्निनव રૂપ કોઈ પણ કાળે બોલવામાં એ વપરાતું હોય હેવો સંભવ જણાતો નથી.[૫૫]

---

૫૪ आपण करसिउ अतिघणी गरढपणामांहि गोठी ॥ (અંગ ૮, શ્લોક ૩)

૫૫ પ્રાકૃતરૂપોના પણ હાવા સંક્રમણકાળના, સાક્ષાત્ ભાષામાં પ્રતિબિમ્બિત ન થયા હોય હેવા, વિકારો ખોળી સકાયછે, ઉદાહરણ તરીકે સંસ્કૃત भगिनी શબ્દનું પ્રાકૃતરૂપ बहिणीछे. અને હેમચન્દ્ર (સિ.હે. ૮–૨–૧૨૬મા) એ રૂપનેજ પરભાર્યું भगिनीના આદેશ તરીકે આપેછે પરતુ એ વિકારની પૂર્વાવસ્થા સૂચવતો વાગ્વ્યાપારગત ક્રમ भइणी–बूहइणी–बहिणी હેવો હશે એ નિ સદેહ છે.

તે જ પ્રમાણે गृह શબ્દના (અલબત વસ્તુત નહિ પણ વાગ્વ્યાપારશાસ્ત્રના નિયમક્ષેત્રમાં)-गरह–गहर,–હેવા રૂપાન્તર ક્રમો થયા પછી જ, હેમચન્દ્ર (સિ. હે. ૮–૨–૧૪૪ માં) જેને गृहના તૈયાર આદેશ તરીકે આપેછે તે, ઉત્કટનું घर રૂપ થયું.

હવે આવતા વ્યાખ્યાનમાં હું વિશિષ્ટ उत्सर्गोंની વિસ્તીર્ણ ચર્ચા કરીશ.

ટિપ્પણ क

The Critical, Comparative and Historical Method of Inquiry (=સદસદ્વિવેકશીલ, તુલનાત્મક અને ઐતિહાસાનુરૂપ અન્વીક્ષણ પદ્ધતિ) એ વિષયપર ડૉ ભાણ્ડારકરે (ઈ. સ. ૧૮૮૭માં, લખેલા લેખમાંથી લીધેલા કેટલાક ઉતારા.

(૧)

કોઈ પણ બનાવનો વૃત્તાન્ત પોતે જેવો સાંભળ્યો હોય કે વાંચ્યો હોય ત્હેવોને ત્હેવો જ જે પુરુષ સ્વીકારી નથી લેતો તે એક વિમર્શશીલ અન્વેષક ગણાય. એ પુરુષ હેવા વૃત્તાન્તની યથાર્થતા કે અયથાર્થતા સિદ્ધ કરવામાં સમર્થ ગણાતી કેટલીક કસોટીઓ વડે પરીક્ષા કરેછે. એટલે કે એ વૃત્તાન્ત કહેનાર મનુષ્યે એ પ્રસંગ પ્રત્યક્ષ નિહાળ્યોછે કે નહિં, અને જો નિહાળ્યો હોય તો એ નિહાળનાર પક્ષપાતરહિત અને બુદ્ધિમાન્ નિરીક્ષક છે કે નહિં, એ વિશે ખાતરી કર્યા વિના રહેશે નહિં. એ માહિતી જો તે મનુષ્યે અન્યસાધનોદ્વારા મેળવી હશે તો એ સાધનો વિશ્વસનીય છે કે નહિં એ તપાસી જોવાનો એ તત્ત્વપરાયણ પુરુષ પ્રયાસ કરશે. પોતાની ચર્ચાનો વિષય એકાદ વસ્તુ કે એકાદ પ્રમાણુ-સિદ્ધ પ્રસંગ હશે તો હેના સ્વરૂપ અને સંબન્ધીના આપાતતઃ ખરા લાગતા અભિપ્રાયથી હેને સંતોષ થશે નહિં. પોતે હેને યથાર્થરૂપે જોઈ સકે એટલા માટે એ બાહ્ય સાહાય્ય મેળવવા પ્રયત્ન કરશે. તુલ્ય વસ્તુઓની કે પ્રસંગોની તુલના એ હેનાથી વપરાતાં સાધનોમાંનું એક સમર્થતમ સાધન છે. એ તુલનાની સહાયતાવડે એ વસ્તુ કે પ્રસંગના તાત્ત્વિક સ્વરૂપથી હેની પ્રાસંગિક બહિરુપાધિયોને એ અલગ પાડી સકેછે, અને કોઈકવાર એકાદ હેવો નિયમ ખોળી સકેછે કે જેમાં એ વસ્તુ કે પ્રસંગનો સમાવેશ એક પ્રકારરૂપે થઈ જાય અને હેનું કારણ પણ સમજાય. આ પ્રમાણે તુલનાને સૂક્ષ્મ અન્વેષણના એક અંગભૂત સાધન તરીકે ગણી સકાય, પરંતુ હેની સહાયતાથી મળતાં ફળોની ઉપયોગિતા જોતા હેને એક સ્વતન્ત્ર અન્વીક્ષણપદ્ધતિરૂપે સ્વીકારવી ઘટેછે. વસ્તુનો ઇતિહાસ, એટલે કે જુદાં જુદાં, સુવ્યક્ત સમયાવધિ દરમ્યાન જોવામાં આવતાં, હેનાં વિવિધ રૂપોની પરસ્પર સરખામણી, એ પણ હેનું સત્યસ્વરૂપ નિશ્ચિત કરવામા બહુ જ ઉપયોગી છે. અનેકવાર, લિખિત ઇતિહાસના અભાવમાં, અન્વેષક પ્રસ્તુત વસ્તુનાં અનેક રૂપાંતરો વચ્ચે રહેલા ઐતિહાસિક કે સમયપૌર્વાપર્યરૂપ સંબધનો એક અતિસ્ફુટ પ્રમાણુની સહાયતાથી નિર્ણય કરેછે.

ઉદાહરણ તરીકે, એક શબ્દ 'esmes' (=એસ્મિસ "હમે છિયે") સંસ્કૃત સ્મઃ (*smas*) કરતાં પ્રાચીનતર છે, કારણ કે સંસ્કૃત સ્મ. માંથી લુપ્ત થયેલો મૂળ ધાતુ-અસ્નો અ હેમાં e રૂપે અદ્યાપિ જળવાઈ રહ્યોછે; અને સંસ્કૃત સન્તિ (=santi) એક anti (એન્ટિ) કરતાં પ્રાચીનતર. છે, કારણ કે આ એક રૂપમાંથી અસ્ ધાતુ આખો નષ્ટ થયોછે. હાવાં અનેક રૂપોનું નિરીક્ષણ કરવાથી નિર્ણય એ બાંધી સકાય કે, એક ભાષા સંસ્કૃતમાંથી નથી નીકળી કે સંસ્કૃત એકમાંથી નથી નીકળી, પરંતુ બંને એક વધારે પુરાણી ભાષામાંથી નીકળીછે. તુલનાત્મક અને ઐતિહાસિક પદ્ધતિયો ભૌતિક અને પ્રયોગપ્રધાન શાસ્ત્રોમાં વપરાતી વ્યાપ્તિઘટનાની (=inductive) પદ્ધતિને મળતી આવેછે. જે વિદ્યાઓમાં વિષયના સ્વરૂપને પરિણામે જ પ્રયોગક્રિયા અશક્ય હોય, ત્હાં તુલનાનો અને ઐતિહાસિક નિરીક્ષણનો આશ્રય લેવો પડે. એ *વ્યાપ્તિઘટનારૂપ (=inductive)* પદ્ધતિ યુરોપમાં સોળમા સૈકાના અન્તમાં પ્રથમ વપરાવા લાગી. અને ત્હારથી આજસૂધીમાં ભૌતિક સૃષ્ટિના નિયમોની અન્વેષણામાં ઘણી પ્રગતિ થઈછે. સત્યાસત્યને સૂક્ષ્મતાથી તપાસનારી તુલનાત્મક અને ઐતિહાસિક અન્વીક્ષણપદ્ધતિનો સારો પરિચય અને પ્રયોગ અઢારમા સૈકાના અન્તમાં થવા લાગ્યો, અને ત્હાર પછીનાં એકસો વર્ષમાં જ્ઞાનની અન્ય શાખાઓમાં પણ ભૌતિકવિદ્યા જેટલી જ આશ્ચર્યજનક પ્રગતિ થઈછે; અને ભૂસ્તરવિદ્યા, પૃથ્વીના પ્રાચીન જીવનક્રમનું શાસ્ત્ર, તુલનાત્મક વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર અથવા ભાષાશાસ્ત્ર, તુલનાત્મક પુરાણકથાશાસ્ત્ર, પ્રાણિવર્ગોની ઉત્પત્તિ અને ઉત્ક્રાન્તિ, શાસ્ત્રીય પદ્ધતિનો ઇતિહાસ, તુલનાત્મક કાયદાશાસ્ત્ર, પુરાણવિદ્યા, ઔઢ પાણ્ડિત્ય, અને તુલનાત્મક ધર્મવિચાર પણ-આ સર્વે હેનાં જ ભવ્ય પરિણામો છે. (પૃષ્ઠો ૧–૨૨).

(૨)

પુસ્તકો અને અન્ય લેખોની ચર્ચા સમાપ્ત કરીને હવે હું લોકકથાઓની કીમતનો અંદાજ કાઢવાનો પ્રયાસ કરીશ. લોકકથાઓ જેવી મળે તેવી જ માની બેશિયે તો છેતરાવાના અનેક પ્રસંગો આવે. ઉદાહરણ તરીકે, આપણામાં હેવી એક લોકકથા છે કે ભવભૂતિ અને કાલિદાસ સમકાલીન હતાઃ પરન્તુ આપણે હવે જાણિયેછિયે કે ભવભૂતિ ઇસવી સનના આઠમા સૈકાની પહેલી પચ્ચીશીમાં થયો અને કાલિદાસ ઇ. સ. પૂર્વે ६૩૪ થી પણ બહુ વ્હેલો થઈ ગયો કારણ કે એ વર્ષમાં લખાયેલા એક શિલાલેખમાં હેનો એક પ્રખ્યાત કવિ તરીકે નિર્દેશ થયેલોછે અને સાતમા સૈકાના મધ્યમાં

થઈ ગયેલો બાણ પણ હેનો હેવો જ નિર્દેશ કરેછે; વળી હાલ તરતમાં શોધ થઈછે કે ભવભૂતિ કુમારિલભટ્ટનો શિષ્ય હતો, અને કુમારિલભટ્ટે કાલિદાસના શાકુન્તલમાંથી ઉતારો આપ્યોછે.

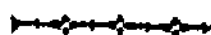
* * * *
* * * *
* * * *

લોકકથા પાણિનિને કાત્યાયનનો સમકાલીન બનાવેછે અને હેવું દર્શાવેછે કે એ મૂર્તિપિંડબુદ્ધિ મૂર્ખ હતો પણ તપશ્ચર્યાવડે શિવને આરાધીને હેમની પાસેથી એક નવું વ્યાકરણ મેળવી શકયો હતો. હેની સાથે કાત્યાયને આઠ દિવસ પર્યંત વિવાદ ચલાવ્યો અને પાણિનિ એક મહાસમર્થ પ્રતિસ્પર્ધી નીવડ્યો, તો પણ, છેવટ એ હાર્યો. પરંતુ હવે આપણે જાણિયેછિયે તે પ્રમાણે ખરી વાત હેવી છે કે પાણિનિના વ્યાકરણ ઉપર કાત્યાયને વાર્ત્તિક લખેલાં છે, જેમાં હેણે પાણિનિયે આપેલા નિયમોનું વિવરણ, સંશોધન, અને પરિપૂરણ કરેલુંછે. આ પ્રમાણે હેણે પાણિનિનું સંશોધન અને પરિપૂરણ કર્યું એ ઉપરથી જ હેણે હેનો પરાજય કર્યો હેવી કથા ઉદ્‌ભવી હોવી જોઇયે,—અને ઘણું ખરું લોકકથાઓનું મૂળ હાવું જ હોય છે, આથી લેશ પણ વધારે નથી હોતું;—પરંતુ આ વાર્ત્તિક જેમાંનો ઘણો અંશ સ્પષ્ટીકરણ રૂપ છે તે હેણે એક સમકાલીન ગ્રન્થકર્તાની કૃતિ ઉપર રચ્યાં હોય એ અશકય છે. (પૃષ્ઠ ૧૦–૧૧).

* * * *
* * * *
* * * *

(૩)

આ પ્રમાણે, ત્હારે, આપણે મ્હોટો બોધ એ લેવો ઘટેછે કે જો આપણે શાસ્ત્રમાંનો કે પછી સાક્ષાત્ જીવનનો કોઈ મુદ્દો વાસ્તવિકસ્વરૂપે જાણવા અને સમજવા ઇચ્છતા હોઇયે તો આપણે સામ્યો ખોળવાં જોઇયે, અને તો ઇતિહાસ સોધવો જોઇયે, સત્યાસત્યનું સૂક્ષ્મ વિવેચન કરવું જોઇયે;—અને તે અનેકવાર કરિયેછિયે તેમ મૂર્ખતાથી અને અજ્ઞાનથી નહિ, પરંતુ સુવ્યક્તરૂપે પ્રતિષ્ઠા પામેલા અને બુદ્ધિસંસ્કૃત નિયમો વડે. (પૃ. ૨૨)

ટિપ્પણ ख

મિ. બીમ્સકૃત Comparative Grammar (તુલનાત્મક વ્યાકરણ) ના પુસ્તક ૧. પૃષ્ઠ ૨૮૧ માથી નીચે ઉતારો આપ્યોછે તે, આ વ્યાખ્યાનમાં અને અન્ય વ્યાખ્યાનોમાં વાપરેલા, 'સયોગ' 'મિશ્રસયોગ' ઇત્યાદિ શબ્દોનો અર્થ સમઝવામાં સહાયરૂપ થશે -

§ ૭૪. क्त, प्ल, स्न, ઇત્યાદિમા થયોછે હેવો બે વ્યજનોનો સ્વરના અન્તરાય વિના થયેલો યોગ દર્શાવવા માટે nexus–'સંયોગ' શબ્દ વાપર્યોછે. સયોગની અન્યોન્યવિશિષ્ટ ત્રણ પ્રકારમા વ્યવસ્થા કરવી અનુકૂળ પડશે.

(૧) 'પ્રબલસયોગ' માત્ર પ્રબલ વર્ણોનો જ બનેછે, જેમકે त्त, प्त, ब्ज, द्ग, त्प, ग्ध.

(૨) 'મિશ્રસંયોગ,' જેમાં પ્રબલ અને મૃદુ બન્ને પ્રકારના વર્ણો આવે તે, જેમ કે त्र, न्द, घ्य, ग्न.

(૩) 'મૃદુસયોગ', માત્ર મૃદુ વર્ણોનો બનેલો હોયછે, જેમકે ङ्य, श्व, ह्व, र्म, ष्ण, ह्व.

'પ્રબલ વર્ણો' એટલે પાંચ વર્ગોના પ્હેલા ચાર વર્ણો

क,	ख,	ग,	घ,
च,	छ,	ज,	झ,
ट,	ठ,	ड,	ढ,
त,	थ,	द,	ध,
प,	फ,	ब,	भ.

'મૃદુવર્ણો' એટલે અનુનાસિક ङ, ञ, ण, न, म, ઊષ્માક્ષરો श, ष, स, અન્તસ્થ કે અર્ધસ્વરો य, र, ल, व, અને ह. સંયોગરૂપ क्ष અને ज्ञ ને અનેકવાર મૂળાક્ષર તરીકે સ્વીકારવામા આવેછે, પણ હું એ બનેને 'મિશ્ર સયોગ' ગણુંછુ.

વ્યાખ્યાન ૪

(ખંડ ૧)

ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ–હેની ઉત્ક્રાન્તિ.

ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાંતિનું ક્રમશઃ નિરીક્ષણ કરવામાં, હેનું નિયમન કરતા વિશિષ્ટ ઉત્સર્ગોની પરીક્ષા કરવી એ આપણું પ્રથમ કાર્ય થશે, અને એથી ગયા વ્યાખ્યાનના અંતમાં મ્હેં કહ્યુ હતું તે પ્રમાણે, હું એ પ્રશ્ન હાથમાં લઉં છુ લાઘવની ખાતર હું કેટલીક સંજ્ઞાઓ વાપરીશ; સંજ્ઞાઓની વ્યાખ્યા આપીશ તો અનુકૂળ પડશે.

ગુજરાતીની ઉત્ક્રાન્તિમા નિયામકરૂપ પ્રવર્તતા વિશિષ્ટ ઉત્સર્ગો અને પ્રારભમા જ એ સંજ્ઞાઓ

(૧) વર્ણશ્રુતિ કે, ટુંકામાં કહિયે તો શ્રુતિ, એટલે એક જ સ્વર, કેવળ એકલો, અથવા તો હેને આધારે વ્યંજનો રહ્યા હોય તો એ વ્યંજનો સાથેનો, અક્ષર; જેમ કે અનુસ્વાર શબ્દમાં ચાર શ્રુતિયો છે, अ, नु+उ (=नु), स्+व्+आ (=स्वा) અને र्+अ (=र) ટુંકમાં, શ્રુતિ એટલે અલ્પમાં અલ્પ શ્રવણયોગ્ય ધ્વનિસમૂહ [1]

(સંસ્કૃતમા વર્ણશ્રુતિ અર્થમા અક્ષર શબ્દ વપરાયછે. હેની વ્યાખ્યા પ્રાતિશાખ્યમા આ પ્રમાણે આપી છે –

सव्यंजन सानुस्वार शुद्धो वापि स्वरोऽक्षरम्।

(ऋग्वेद प्रातिशाख्य, મૅક્સ મૂલરવાળા ગ્રન્થમાં ૧૦૩૩.)

ભ્રાંતિ ન થાય એ ઉદ્દેશથી મ્હેં શ્રુતિ શબ્દને જ વળગી રહેવાનું પસંદ કર્યુંછે.

(૨) સ્વરિત–અસ્વરિત–(કે પ્રધાન–ગૌણ)

---

૧ શ્રુતિનું આ લક્ષણ બે વિભાગોનો સંગ્રહ કરેછે (क) નાદશ્રુતિ એટલે સંગીત શાસ્ત્રમાની શ્રુતિ, સાભળી સકાય હેવો અલ્પતમ સંગીતનાદ, અને (ख) વર્ણશ્રુતિ, ભાષાશાસ્ત્રમાનો સાભળી સકાય હેવો અલ્પતમ વર્ણોચ્ચાર, અક્ષર સંગીતમાં નાદશ્રુતિને સ્થાને લઘુરૂપ શ્રુતિ વપરાયછે તેમ હું આ વિવેચનમા વર્ણશ્રુતિને સ્થાને લાઘવ માટે શ્રુતિ શબ્દ વાપરીશ વર્ણશ્રુતિને સ્થાને એક વખત લોકો સાધારણત વયડી–વરડી શબ્દ વાપરતા (જે કદાચ દ્વિવર્ણી, ત્રિવર્ણી–બે વર્ણોનો સમૂહ ત્રણ વર્ણોનો સમૂહ–ઇત્યાદિ શબ્દોમાંથી અલગ પડેલા વર્ણીમાથી નીકળ્યો હશે)

એક જ શબ્દમાં અન્ય શ્રુતિયો કરતાં જે એક શ્રુતિનો ઉચ્ચાર વધારે ભાર મૂકીને કરવામાં આવે તે શ્રુતિ स्वरित[૨] અથવા प्रधान કહેવાયછે; અંગ્રેજીમાં હેને accented syllable કહેછે. अस्वरित અથવા गौण શ્રુતિ તે જે શ્રુતિ ઉપર ત્હેવો ભાર ના હોય તે, unaccented syllable, ઉદાહરણ– चोंपडी–चोपडीयो, वेंढ्युं–वळांनुः ઇત્યાદિ.

(૩) द्रुत–मध्य–विलम्बित–द्रुततर–विलम्बिततर; આ સંજ્ઞાઓ સ્વરોના ઉચ્ચારણકાલનું પ્રમાણ, એટલે ઉચ્ચારની માત્રા, દર્શાવવા માટે વપરાયછે.

द्रुत ઉચ્ચારણમાં ½ માત્રા હોયછે.

मध्य ઉચ્ચારણમાં ૧ માત્રા હોયછે.

विलम्बित ,, ૨ માત્રાઓ હોયછે.

द्रुततर ઉચ્ચારણનું પ્રમાણ શૂન્ય અને ½ માત્રાની વચ્ચે ફરતાંક રહેછે.

विलम्बिततर ઉચ્ચારણમાં ૩ માત્રાઓ હોયછે. (તેથી અધિક માત્રાઓ હોય તો જૂદા જૂદાં પ્રમાણોવાળા विलम्बिततम ઉચ્ચારો બનેછે. द्रुततम ઉચ્ચાર વાગ્વ્યાપારમાં શક્ય નથી)

[ભારત છાન્દસશાસ્ત્રની માત્રા યુરોપના પ્રાચીન છાન્દસશાસ્ત્રની *mora* ને બહુ મળતી આવેછે.]

(ટિપ્પણ–(ગુજરાતીમાં) अस्वरित અકારનો ઉચ્ચાર द्रुत કે વખતે द्रुततर હોયછે.)

(અ શિવાયના) હ્રસ્વ સ્વરનો	ઉચ્ચાર	मध्य		હોયછે.
दीर्घ स्वर	,,	,,	विलम्बित	,,
प्लुत स्वर	,,	,,	विलम्बिततर	,,

ઉદાહરણ वेसडुं–હેમાં 'वे' विलम्बित છે, 'स' द्रुत છે. सवाल–હેમાં 'स' मध्य, 'वा' विलम्बित, અને 'ल' द्रुत છે.

---

૨ પાણિનિમાં અને વૈદિક પ્રક્રિયામાં "accented" માટે उदात्त સંજ્ઞા કદાચ અન્વર્થ છે અને એ પરિભાષા (उदात्त–accented અને अनुदात्त–unaccented) વાપરવી અને એ રીતે स्वरित શબ્દના બે શક્ય અર્થોની વચ્ચે ભ્રાન્તિ થતી અટકાવવી એ આકર્ષણ મ્હોટું છે. પરંતુ વૈદિક accentના ખરા સ્વરૂપ વિશે, એટલે એ accent વજનરૂપ હતો કે આરોહરૂપ હતો એ વિશે, અદ્યાપિ કાંઇ નિર્ણય નથી થઈ શક્યો પણ એ વિષયમાં પ્રવેશ કરવાની અત્યારે જરૂર નથી, અને એ અનિશ્ચિતતાને લીધે ઉપર સ્વીકારેલી પરિભાષાને જ વળગી રહેવાની મ્હને ફરજ પડેછે તે ઉપરાંત स्वर શબ્દ સાધારણતઃ accent અર્થમાં વપરાયછે, સિદ્ધાન્તકૌમુદીમાં accent

પ્રક્રિયા स्वरप्रक्रिया નામ આપવામાં આવ્યુંછે

(આ શબ્દમાં 'ल' અસ્વરિત છે, 'वा,' પૂરો સ્વરિત છે, અને 'र्ण' જો કે અસ્વરિત છે પરંતુ 'ल' ની સરખામણીમાં કંઈક સ્વરિત છે.)

(૪) लघुप्रयत्न કે लघूच्चारण यकार એટલે જિહ્વાના સર્વે ભાગોના શિથિલ પ્રયત્નવડે ઉચ્ચારાયેલો નિર્બળ य;[3] ઉદાહરણ:—

આવ્યો; ગયો; ચાયડી; દોયડું; આંટ્ય; ગાંઠ્ય; આપ્ય; લાવ્ય; ઇત્યાદિ. (વ્યાપાર, દ્રવ્ય, સત્ય, યજમાન, યોગ ઇત્યાદિમાં य પરિપૂર્ણ અને બલયુક્ત છે, गुरुप्रयत्न કે અશિથિલ છે)

તેજ પ્રમાણે જિહ્વા અને ઓષ્ઠના શિથિલ પ્રયત્નથી થતો लघुप्रयत्न वकार પણ છે;

ઉદાહરણ: નાવ્લો, બાવ્લું, ખાવ્ (ખાઓને સ્થાને), જાવ્ (જાઓને સ્થાને) ઇત્યાદિ. (આવેછે, વિચાર, વસનું ઇત્યાદિમાં પ્રબલ અને પરિપૂર્ણ—गुरुप्रयत्न-व છે.)

(૫) लघुप्रयत्न કે लघूच्चारण हकार—આ ઉચ્ચારનો હાવા નામથી ક્યહાં એ નિર્દેશ થયેલો નથી, પરંતુ એ આપણે બોલિયેછિયે; એ આપણી પ્રાન્તિક ભાષાઓમાં બહુ જોવામાં આવેછે, અને કદાચ સંસ્કૃતમાં પણ હશે ખરો; પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે તેમ, પાણિનીય શિક્ષામાંના औरस्य અને कण्ठ्य हकार એ અત્યારે આપણે જેને लघुप्रयत्न અને गुरुप्रयत्न हकार કહિયેછિયે તે જ હશે; કારણ કે लघुप्रयत्न हकारમાં પ્રાણ (છાતીમાં) પસરી જાયછે અને गुरुप्रयत्नમાં પ્રાણનું (કંઠમાં) સંઘટ્ટન થાયછે.

ઉદાહરણ: लघुप्रयत्न हकार—હમે, હમારું, હું, હવે, હમણાં, હજી, હોડનું, હોલ્વું; મ્હેમ, વ્હેલું, ત્હારું, મ્હારું, પ્હેલું, ન્હેરો, ઇત્યાદિ.

गुरुप्रयत्न हकार—ગહન, દહન, હર્ષ, ઇત્યાદિ.

(૬) यश्रुति अकार—લુપ્ત થયેલા વ્યંજનને સ્થાને अ આવે ત્હેનો, ત્હેની પૂર્વે अ કે आ હોય તો, નિર્બળ य-રૂપ જે ઉચ્ચાર થાયછે ત્હેને यश्रुति अकार કહ્યોછે; ઉદાહરણ: वचन, પ્રાકૃત वयणं; नयणं ઇત્યાદિ.

આ यश्रुति अकार સિ. હે. ૮-૧-૧૮૦ માં આપ્યોછે,[4] અને, જો કે

---

૩ लघुप्रयत्नतर य અને व ના સંબંધમાં સિદ્ધાંત કૌમુદીમાં लघूच्चारणની નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યા આપીછે:—

यस्योच्चारणे जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानां शैथिल्यं जायते स लघूच्चारणः । (અષ્ટાધ્યાયી ૮-૩-૧૮ ઉપરની વૃત્તિ જુવો).

૪ ડૉ. હૉર્નલ (ચણ્ડના પ્રાકૃત-લક્ષણના ઉપોદ્ઘાતને xxxii પૃષ્ઠે) હેવો મત દર્શાવેછે કે यश्रुति હેમચન્દ્રે જ ધડી કાઢેલું ખાસ નામ છે. પરંતુ સૂત્ર અને વૃત્તિ તરફ દૃષ્ટિક્ષેપ કરતાં જ માલુમ થશે કે વસ્તુતઃ એમ નથી.

ખરો અર્થ એ છે કે અમુક વ્યંજનોનો લોપ થતાં જ રહે તે य જેવો સંભળાય; અને ખાસ પરિભાષા રચવા જેવો આશય લેશ પણ નથી.

પાણિનિના સમયના પ્રાચીન લ્યૂચારણથી એ અલબત્ત જૂદો નથી જ તોપણ, એ સંતાનું ઉદ્‌ભવસ્થાન પણ એ જ (સિ. હે.) છે. આ નિયમના अवर्णात्परः એ અંશમાં રહેલી મર્યાદાને હેમચન્દ્ર અનિત્ય ગણેછે અને ઉદાહરણ તરીકે पिअइ (સં. विरति) આપેછે. વસ્તુતઃ इ પછી આવતા ત નો य ઉચ્ચાર અવશ્ય થાય જ. આ નિયમમાં હેમચન્દ્ર આનો સમાવેશ કરેછે, જેમ કે पाताल (સં) पाआलं (પ્રા); અને એટલા માટે अवर्ण શબ્દ વાપરેછે. પરંતુ ગુજરાતી ઉચ્ચારતન્ત્રનો ઉદ્દેશ એકલો अ લેવાથી જ સરેછે.

(૭) मूर्धन्यतर ड અને ढ—એટલે જિહ્વાનો વધારે ઉંડો અને પૂરેપૂરો મૂર્ધન્ય પ્રયત્ન કરવાથી ઉચ્ચારાતા ड અને ट.

ઉદાહરણ· कडवुं, पाडो, गाडी; लडे, पडे, कडी; ઇત્યાદિ.

(પરંતુ डगलुं, डाळी, डोसो; टंग, टगलो, ढाल, ઇત્યાદિમાં કેવળ मूर्धन्य છે.) (સંસ્કૃતમાં પણ આ मूर्धन्यतर ઉચ્ચાર હશે એમ લાગેછે, જો કે એ નામે નહિં ઓળખાતો હોય, એથી જ વૈદિક સંસ્કૃતમાં ईडे ને સ્થાને ईळे અને गूढं ને સ્થાને गूळ्हं લખાયછે).

(૮) च, छ, ज, झ નો उपतालव्य, अर्धतालव्य, કે प्राकृत उच्चार.

આ ઉચ્ચાર સંસ્કૃતમાં અપરિચિત હતો અને પ્રાકૃતોમાં જ શરૂ થયો. અને એથી હું હેને प्राकृत उचार કહુંછું.

એ ઉચ્ચાર દન્તપંક્તિને અડકી રહેલા તાલુના પ્રાન્તભાગનો જિહ્વાવડે સ્પર્શ કરવાથી થાયછે, જ્યહારે (જેને शुद्ध तालव्य કહીશ તો ચાલશે તે) સંસ્કૃત तालव्य ઉચ્ચાર કરવાને જિહ્વાવડે તાલુના એથી ઉંચેના ભાગનો સ્પર્શ કરવો પડેછે.

ઉદાહરણઃ चांचवुं; पूछवुं; तजवुं; चींझवुं.

✓(૯) विवृत, अविवृत, અને अर्धविवृत (ए અને ओના ઉચ્ચારો.) विवृत ए ओ એટલે ए અને ओના, કણ્ઠના અગ્રરન્ધ્રને પ્હોળું કરવાથી થતા, પ્હોળા ઉચ્ચારો, bat અને plot શબ્દોમાંના સ્વરોચ્ચારોને કાંઈક મળતા.

अविवृत (ए-ओ)—એટલે विवृतथी વિરુદ્ધ પ્રકારના ઉચ્ચારો—જેમાં કણ્ઠરન્ધ્રને એટલું બધું ખુલ્લું રાખવામાં આવતું નથી; lake અને boatમાં છે હેવા ઉચ્ચારો.

अर्धविवृत (ए-ओ)—એટલે विवृत અને अविवृतની વચ્ચેના પ્રકારના ઉચ્ચારો.

ઉદાહરણોઃ-विवृत-मण, वण, घर, खोड, मोर, ઇત્યાદિ.

अविवृत-मेल, केड, कोठी, मोर, ઇત્યાદિ.

अर्धविवृत-लवेछे, लखोछो, पोगे (छोमांनो छो) ઇત્યાદિ.

(ટિપ્પણ:-विवृत સંજ્ઞા વર્ણોના प्रयत्न વિશેની સંસ્કૃત પરિભાષામાંથી લીધીછે, પરંતુ હેના અર્થમાં ગુજરાતીમાંના આ વિશિષ્ટ ઉચ્ચારનો સમાવેશ નથી થતો; પરંતુ એ સંજ્ઞાનો વિશાલતર અર્થ કરીને સામ્યને આધારે મ્હેં અહિંયા પ્રયોગ કર્યોછે. अर्धविवृत શબ્દ તદ્દન નવો રચેલોછે).

(૧૦) कोमल અને तीव्र अनुस्वार:-નાસિકાપ્રયત્ન શિથિલ કરવાથી જે નિર્બળ અનુનાસિક ઉચ્ચાર થાયછે તે कोमल अनुस्वार.

એથી ઉલટો, દૃઢ નાસિકાપ્રયત્નથી થતો, પ્રબળ અનુનાસિક ઉચ્ચાર तीव्र अनुस्वार કહેવાયછે.

ઉદાહરણોઃ-

कोमल-वांचवुं, कांतवुं, वींटवुं, लूंटवुं, ઇત્યાદિ.

तीव्र-कंकास, निंदा, कुंड, कुण्डल; ઇત્યાદિ.

कोमल अनुस्वारના વળી ત્રણ પેટા ભાગ પડી સકેછેઃ-

(क) कोमल, (ख) कोमलतर, (ग) कोमलतम;

જેમ કે कोमल-आंक, वींटवुं, लूटवुं; ઇત્યાદિ.

कोमलतर-दहिं, अहिं, नहिं, घउं, हुंपळ, कुंवारो, सुंवाळुं; ઇત્યાદિ.

कोमलतम-ऊं, सारुं, काळुं, पाडुं, आपुंछुं, ल्खुंछुं; ઇત્યાદિ.

(पाडुं, गाडुं ઇત્યાદિનો અંત્ય અનુસ્વાર कोमलतम છે. પરંતુ એ શબ્દોનાં અનેકવચનરૂપો पाडां, गाडा ઇત્યાદિમાં कोमल છે.)

(૧૧) संयोग એટલે સ્વરરૂપ વ્યવધાન વિના બે કે વધારે વ્યંજનોનો સંઘાત.

(૧૨) संयोगलोप એટલે સંયોગના એક અંગનો લોપ.

(૧૧ મી સંજ્ઞા જૂની છે; ૧૨ મી મ્હેં ઘડીછે.)

(૧૪) विश्लेष એટલે સંયોગનાં અંગોનો પૃથગ્ભાવ અને તે સાથે હેમની વચ્ચે अ નો પ્રક્ષેપ.

ઉદાહરણોઃ—

સંસ્કૃત	ગુજરાતી
धर्मः	धरम
आश्रयः	आशरो
श्लेष्मा	शलेखम

(ટિપ્પણઃ—હાને વરરુચિ (૩-૬૬ મા) विप्रकर्ष કહેછે; મ્હેં विश्लेष શબ્દને હેનો અર્થ સ્પષ્ટતર હોવાને કારણે સ્વીકાર્યોછે. હેમચન્દ્ર હેને માટે કાંઈ

(ટિપ્પણ–વિવૃત સંજ્ઞા ... (પુસ્તક ૧ પૃષ્ઠ ૨૮૧ મે અને પછીનું અર્થચર્ચેલા
ાધિલીછે, પરતુ હેના યોગે એક જ નથી. હેમનો મિશ્રસંયોગ કે મૃદુસ્યોગ પણ
ાથી થતો, પરતુ ...ગ હોઈ સકે·—જેમ કે મિશ્રસયોગ–वद्कण, शुष्क, ઇત્યાદિ; મૃદુસં-
અહિંયા પ્રયોગ वर्ण, सर्व, ઇત્યાદિ. હેમણે વર્ણોના વાગ્વ્યાપારદૃષ્ટિયે જણાતા સભવા-

(૧૦) કોમ્સરીને વર્ગવ્યવસ્થા કરીછે, જ્યહારે મ્હેં આપેલી વ્યવસ્થામાં
નેર્મળ અનુનાદિ થતા પ્રયત્નની ન્યૂનાધિકતાનુ બીજ સ્વીકારવામાં આવ્યુંછે.

એથી ઉદ્ધૃત વર્ણોમાનો એક લ્ઘુપ્રયત્ન અથવા ह હોય તો निर्बळ सयोग બને
ાત્ર अनुस्वार ક આવ્યુ હશે.

ઉદાહરણો।

(૧૬) व्यत्यय એટલે motathesis–વર્ણોનો (વ્યંજનોનો કે સ્વરોનો)
कोम
. એક ભાગમાથી બીજા ભાગમાં સ્થાનવિનિમય; જેમ કે સં. बिडालः
तो
.ા. बिडालो ગુજ. विलाडो.

હેમચન્દ્રે સૂત્ર ૮–૨–૧૧૬ માં આ સંજ્ઞા વાપરીછે. વરરુચિ હેને
?, स्थितिपरिवृत्ति કહેછે (૪–૨૮), પરંતુ એ શબ્દ કાંઇક ભારે છે.

(૧૭) संप्रसारण–य्, व्, र, ल्ने સ્થાને इ, उ, ऋ, ऌ થાય એ દર્શાવતી
આ સંજ્ઞા સુવિદિત છે. (इग्यण. सप्रसारणम् પાણિનિ ૧–૧–૪૫).

અહિંયા આપણા અન્વેષણમા य् અને व्ना सप्रसारणनું જ કામ પડશે.

(૧૮) प्रतिसंप्रसारण કે घनीभाव–संप्रसारणथी વિરુદ્ધ પ્રકારની ક્રિયાને હું
આ નામ આપુછુ, હેમાં इ અને उ વર્ણોનો (અમુક પ્રસગોમા) ઘનીભાવ
થતો હોય તેમ य અને व બનેછે,

ઉદાહરણ.—

સં.	પ્રા.	ગુજ.
कोकिला	कोइला	कोयल
नार्थक	नाहुलो नाउलो	नावलो
वैर	वइर–वयर	
देवकुल	देउल	देवळ
ઇત્યાદિ.		

ઘનીભાવ શબ્દ વાપરવાનું કારણ એ છે કે, જ્યહારે સંપ્રસારણમાં અર્ધ-
સ્વરો કેમ જાણે કે વિસ્તાર અને દ્રવીભાવ પામીને સ્વરરૂપ બનેછે ત્યહારે,
આ પ્રતિસંપ્રસારણમાં ... થીજી જઈને–ઘનીભાવ પામીને–અર્ધસ્વરરૂપ થતા
જણાયછે.

(૧૯) પ્રક્ષેપ કે प्रक्षिप्त સંજ્ઞા શબ્દની અંદર કાંઇ પણ દેખીતા નિમિત્ત વિના આવી પડતા વર્ણને આપવામાં આવીછે;

ઉદાહરણ:

र्–	कोटि	(कोडी)	क्रोड
ह्–	मगलपुर	मगलउर	मंगल्हुर (कान्हडदे प्रबंध)
	प्राप्त	पत्तं	प्होत्यु
य्–	वदन	वअण	वयण
व्–	ગુજ. रीसायां		रीसाव्या (रसिक सगाथे राधा)
	प्रोत	प्रोय	परोव्यु ઇત્યાદિ.

(૧૯) स्वरयुग्म એટલે સ્વરોનો સમુચ્ચય, સંધિથી થતું રૂપાન્તર થયા વિના સાથે રહેલા સ્વરો. (આ પ્રાકૃતોમાં જ જોવામાં આવેછે.) स्वरयुग्म શબ્દના અન્તમાં હોય અથવા મધ્યમાં હોય.

ઉદાહરણો;—

घृत	घिअ	અહિંયાં इअ
कृत्वा	करिअ	
वैरं	वइर	अइ
प्रविशति	पइसइ	અને अउ
क. पुन.	कउण	स्वरयुग्मो છે.
मुकुल	मउल	

(૨૦) विच्छेद, अर्धविच्छेद, सङ्कर, અને ससृष्टि –

(क) विच्छेद (કે वर्णविच्छेद) એટલે સંકરરૂપ ધ્વનિના અંગભૂત ધ્વનિનું છૂટા પડી જવું; જેમકે–(સં.) भगिनी (પ્રા.)वहिणी. અહિયાં સંકરરૂપ ધ્વનિ भ (મહાપ્રાણમિશ્ર व्) નાં અંગો व् અને ह्, જે સંકીર્ણ થતાં भ થયો હતો તે, છેવટની वहिणी અવસ્થામાં સપૂર્ણ વિચ્છેદ પામ્યાછે.

(ख) अर्धविच्छेद એટલે પૂર્વોક્ત મૂળ ઉચ્ચારોનો અપૂર્ણ વિચ્છેદ, જેમાં બે અંગો સંયોગ અવસ્થામા રહેછે, જેમ કે:–अभिनवं–अह्विनवं (સંક્રાન્તિદશામાં)–(છેવટ अवनवुं).

અહિંયાં भના અંગભૂત व् અને ह विच्छेद પામેછે, પરંતુ તદ્દન છૂટા પડીને પૃથક્સ્થિતિ પામતા નથી પણ व्ह રૂપે સંયોગની દશામાં જ અટકેછે.

(ટિપ્પણ:–विच्छेदના પ્રસંગમા પણ પ્રથમદશા તરીકે अर्धविच्छेद સ્વાભાવિક રીતે થાયછે જ,–भगिनी શબ્દ માર્ગમાં व्हइणी દશા પામ્યા પછી જ वहिणी રૂપે અન્ત્યદશાને પામેછે;[7] अर्धविच्छेदमा, એ ઉચ્ચાર માત્ર સંક્રાંતિ-

[7] ह्નું આ ઉત્તર શ્રુતિ તરફ પ્રયાણ થાયછે, તે ગુજરાતીમાં સાધારણતઃ પ્રવર્તતા ક્રમથી વિરુદ્ધ વ્યાપાર છે, ગુજરાતીમાં સામાન્યત ह्નું વલણ પૂર્વ શ્રુતિ તરફ, કે વખતે પ્રથમ શ્રુતિ તરફ પણ, પ્રયાણ કરવાનુ છે, જેમ કે वहिलउं–व्हेलुं ઇત્યાદિ.

દશામાં જ નજરે પડેછે તથાપિ, એથી આગળ જઈ ઉચ્ચારનો વિચ્છેદ થતો નથી.

આ પ્રમાણે વિચ્છેદ અને અર્ધવિચ્છેદ એ બે ક્રિયાઓ અનેકવાર અન્ત્ય અને ઉપાન્ત્ય હોવા બે ક્રમ બહુવાર દર્શાવેછે.)

(ગ) સંકર કે વર્ણસંકર એટલે, જેથી બે ઉચ્ચારો સંયુક્ત થઈને એકરૂપ બનતાં એક નવો જ મિશ્ર ઉચ્ચાર નીપજેછે, તે ક્રિયા. આ પ્રમાણે નીપજતો મિશ્ર ઉચ્ચાર પણ સંકર કહેવાયછે. ઉદાહરણઃ– गभीर (સં.) गहीरं (પ્રા.) घेरुं (ગુજ.)

(હાવી રીતે જ્યહારે, જેમ उष्ण–उण्हं–ऊनुं (ह्+उ) માં છે તેમ, વ્યંજન અને સ્વર સાથે આવે ત્યહારે યથાર્થ કહિયે તો હમેશાં સંકરજ બને, સંસૃષ્ટિ કદાપિ ન બને; સ્વરનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ જ હેવું છે કે સંસૃષ્ટિનો સંભવ જ ન રહે).

(ઘ) સંસૃષ્ટિ કે વર્ણસંસૃષ્ટિ એટલે જે ક્રિયાથી બે મૂળ ઉચ્ચારો સાથે આવે પરંતુ, એકરૂપ થઈને સંકર ન બનતાં, સંયોગદશામાં જ અટકે તે ક્રિયા. ઉદાહરણઃ–

સં.	પ્રા. કે અપ.	ગુજ.
श्लक्ष्णं	लण्हं	न्हानुं
पाणिः	पण्ही	प्हानी પાની
भगिनी	बहिणी	व्हेन
कृष्णः	कण्हु	कहान

(ટિપ્પણઃ–અહિંયાં न्हानुंમાં न् અને ह् સંહત થઈને સંકર બનવાનો સંભવ જ નથી, કારણ કે આ બે વર્ણોનો બનેલો મિશ્ર ઉચ્ચાર કોઈ છે જ નહિ. માત્ર જ્યહારે ग् અને ह्, प् અને ह्, क् અને ह्, અને હેવા, વર્ગીય મહાપ્રાણ વ્યંજનના અંગભૂત, વર્ણો સાથે આવે ત્યહારે જ સંકર થશે કે સંસૃષ્ટિ થશે એ પ્રશ્ન ઊઠેછે.)

[વખતે વખતે અપવાદરૂપ લાગતા પ્રસંગો દૃષ્ટિયે પડેછે; જેમ કે अभिज्ञान–अहिण्णाण–अहिणाण–अइह्नाण–ઐંધાણ અહિંયાં ह्+न्, ह्न રૂપ પામીને વિરમવાને બદલે, અનુનાસિક થતું રૂપ પામેછે. આ પ્રશ્નના વિશેષ વિવેચન માટે આગળ વ્યાખ્યાન ૪ થાના ખંડ ૨ જા માં ह ના સ્થાનચલન વિશેનો ઉત્સર્ગ જુવો.]

બીજું એ લક્ષમાં આવશે કે વિચ્છેદ એ સંકરથી ઉલટી ક્રિયા છે, પરંતુ અર્ધવિચ્છેદ એ સંસૃષ્ટિથી ઉલટો ક્રમ નથી, પણ બંને ક્રમ સમાનવાહી છે, અને

બનેનાં પરિણામો સમાનરૂપ હોયછે; જેમ કે ब्हैलं, ब्हैनं હેમાંની સંસૃષ્ટિમાં, घहिलं (દેશ્ય) અને वहिनी (પ્રાકૃત) શબ્દોમાં અલગ રહેલા व् અને ह्, અને घ् અને ह्, સંયુક્ત થઈને સસૃષ્ટિ દશામાં વિરમ્યા; જ્યહારે अह्निनवमां अभिनवनो संकीर्ण भ વિચ્છિન્ન થયો અને व्ह રૂપે વિરમ્યો. આ પ્રમાણે संकीर्ण ઉચ્ચારનો विच्छेद થઈને બનતો સંયોગ જ્યહાં વિરમે તે અધવચનો ક્રમ એ अर्धविच्छेद.)[૯]

(૨૧) अनुप्रुर्ति-જે उत्सर्गનું મૂળ, પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે, પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં જ હોય અને જેની વિશેષ પ્રવૃત્તિ ગુજરાતી શબ્દરચના સુધી પ્હોચતી હોય, એ उत्सर्गને મ્હેં अनुप्रुर्ति નામ આપ્યુંછે.

ઉદાહરણઃ—

(क) પ્રત્યક્ષમૂળઃ-त्तनो ट થાયછે હેનું મૂળ સિ. હે. ૮-૨-૨૯, ૩૦ માં રહેલું છે. તફાવત આટલો છે કે પ્રાકૃતમાં त्त કે र्त સંયોગોનો (એટલે, र्तनो પ્રથમ त्त થશે તેથી વસ્તુતઃ त्त નો) ट થાયછે, જ્યહારે ગુજરાતીમાં હેની અધિકતર પ્રવૃત્તિ થતાં એ उत्सर्ग સાદા तને પણ લાગુ પડેછે.

જેમકે मृत्तिका-मट्टिआ, वर्तिः-वट्टी; પરંતુ ગુજરાતીમાં-तिलक-टीलु.
સિ. હે. ૮-૨-૨૯, ૩૦ માં વર્ણવેલા શબ્દો ઉપરાંતના અન્ય સંયોગો સુધી પ્રવૃત્તિવિષય વિસ્તારવામાં આવે ત્યહારે પણ अनुप्रुर्ति થાય.

જેમ કે झटिति-झत्ति-झट.

(ख) પરોક્ષમૂળઃ- સિ. હે.૮-૧-૬૬ માં अलाबु અને अरण्य એ બે શબ્દોના આદ્ય સ્વરનો વિકલ્પે લોપ દર્શાવ્યોછેઃ જેમ કે પ્રા. लाउं કે अलाउं (लाऊ કે अलाऊ) અને रण्ण કે अरण्ण.

પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતીમાં આવતા શબ્દોને લાગુ પડતા अस्वरितप्रथमश्रुति-લોપ વિશેના उत्सर्ग નું અન્તિમ મૂળ આ જ છે.

હેમચન્દ્રે ટીકામાં કહ્યુંછે કે આવો લોપ હ્રસ્વ अ નો જ થાયછે એટલે आरण्यनुं आरण्ण જ થશે अरण्ण પણ નહિં; હેમાં, સ્વર अस्वरित હોય ત્યહારે જ હેનો લોપ થાય એ નિયમનું મૂળ રહેલું છે.

---

૯ વૈદિક સંસ્કૃતમાંથી મધ્યકાલીન સંસ્કૃતમાં અથવા સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતમાં જતા શબ્દોમાં વર્ગીય મહાપ્રાણ વર્ણનો સાદો ह થતો જોવામાં આવેછે હેમાં પણ વસ્તુતઃ પ્રથમ विच्छेद થયા પછી જ અલ્પપ્રાણ અંગનો લોપ થાયછે; જેમ કે વૈદિક गृभ्, મધ્યકાલીન સં. गृह्; સં. वधू, પ્રા. वहू ઇત્યાદિ.

આ અનુપ્રવૃત્તિ ને સૂક્ષ્માનુપ્રવૃત્તિ કહીશું, અને હેલીને ગુરુવાનુપ્રવૃત્તિ કહીશું, તો ચાલશે.

(૨૨) संक्रमणोत्सर्ग કે દેહલી એટલે જે છેવટનું પરિપૂર્ણ રૂપ ન દર્શાવતાં માત્ર વચમાંની સંક્રમણાત્મક દશા સૂચવે તે उत्सर्ग.

ઉદાહરણઃ-अभिनव-अब्भिनव-अवननुं હેમાં મનો વ્દ થવા વિશેનો उत्सर्ग. પાછળના એક વ્યાખ્યાનમાં[૯] કહ્યુંછે તેમ, अब्भिनव (તેમજ अव्हनव) રૂપ કોઈ પણ સમયે ભાષામાં સાક્ષાત્ વપરાતું જણાયું નથી અને એથી એ રૂપની ઉપયોગિતા શબ્દને છેવટના રૂપ अवननु સુધી પ્હોંચાડવા પૂરતી જ છે.

(ટિપ્પણ-संक्रमणोत्सर्ग અને अवान्तरक्रम વચ્ચે તફાવત એ છે કે संक्रमणोत्सर्गमां વચમાંના રૂપને અનુસરતું છેવટનું દઢ થયેલું રૂપ કોઈ પણ પ્રસંગે હોતું જ નથી; જ્હારે अवान्तरक्रमनो છેવટનાં રૂપોવાળા કોઈ उत्सर्गमां સમાવેશ થાય છે, પણ માત્ર અમુક પ્રસંગોએ અન્તિમ દૃઢીભૂત રૂપ સિદ્ધ થતું નથી. જેમ કે

अभिनवक-अब्भिनवउं-अव्हनवउं-अवनवुं.
 ૧ ૨ ૩ ૪

અહિંયાં ૨ મા इ છે ત્હેનો ૩ મા अ થાયછે, એ રૂપ માત્ર अवान्तर क्रम દર્શાવેછે,—એ રૂપનો ભાષામા સાક્ષાત્ પ્રયોગ ઉપલબ્ધ નથી, પરંતુ તેમ છતા એ इनो अ થવા વિશેના સાધારણ નિયમનું સૂચન કરતો એક उत्सर्ग છે જેના વિષયમા અનેક છેવટનાં, દઢ થયેલાં, રૂપોનો સમાવેશ થાયછે (तिल-तल, ઇત્યાદિ)

હવે આપણે જેની ઘણો વખત થયા રાહ જોઇયેછિયે તે વાગ્વ્યાઉત્સર્ગોનું ત્રિધા પારગત વિશિષ્ટ નિયમો કે उत्सर्गो લઇશું. એ उत्सर्गोना वर्गीकरण હું ત્રણ વર્ગો પાડુંછુ —

क જેઓ માત્ર ગુજરાતીમાંજ પ્રવર્તેછે, અને ભરતખંડની અન્ય ભાષાઓમા નથી જ પ્રવર્તતા, હેવા उत्सर्गो.

ख જેઓ બહુશઃ ગુજરાતીમા જ પ્રવર્તતા હોય, અને બીજી ભાષાઓમાં હોય પણ કંઈક ભિન્ન પ્રકારે પ્રવર્તતા હોય, તે उत्सर्गो.

અને ग ગુજરાતીમાં તેમ જ અન્ય ભાષાઓમા કાંઈ તાત્ત્વિક ભેદ વિના પ્રવર્તતા હોય હેવા उत्सर्गो.

આ વર્ગો હું એક પછી એક અનુક્રમે લઇશ.

---

૯ વ્યાખ્યાન ૬, પૃ. ૧૦૭

આ ઉત્સર્ગોના વર્ણન અને વિવેચનના પ્રારંભમાં પ્રસ્તાવના રૂપે હું

અધિકારસૂત્રો

બે સામાન્ય નિયમો આપવા ઇચ્છુછું, જે નિયમોને આ સમગ્ર ચર્ચા દરમ્યાન અધિકારસૂત્રો તરીકે સ્વીકારવા ઘટેછે;

૧ પ્રાકૃત અને દેશ્યમાંથી, કે કવચિત્ પરબાર્યા સંસ્કૃતમાંથી, ગુજરાતીમાં આવતા શબ્દોમાં એ સંક્રમણ દરમ્યાન થતા વાગ્વ્યાપારવિષયક વિકારો એ જ આ ઉત્સર્ગોનો વિષય છે.

૨ બહુલમ્; એ ઉત્સર્ગોની પ્રવૃત્તિ અવશ્યમેવ અને અવિચલિતરૂપે સર્વદેશીય હોવી જ જોઇયે એમ નથી, હેમાં અપવાદો પણ હોય અને વિલક્ષણ અસાધારણ સ્વરૂપો પણ હોય; ટુંકામાં, બહુલમ્ શબ્દના તાત્પર્યનું યથાર્થ વર્ણન અપાયુંછે તે પ્રમાણેઃ-

क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्ति.
क्वचिद् विभाषा क्वचिदन्यदेव ।

અર્થાત્, એ નિયમો ક્યહાંક પ્રવર્તેછે, ક્યહાંક (પ્રવૃત્તિ સ્પષ્ટરીતે થવી જોઇયે ત્યહાં) નથી પ્રવર્તતા, ક્યહાંક વિકલ્પે પ્રવર્તેછે, અને ક્યહાંક તો હેનું નવું જ રૂપાન્તર નીવડેછે.

આ બે અધિકારસૂત્રને લક્ષમાં રાખીને આપણે ઉત્સર્ગોને વર્ગશઃ લઈશુંઃ-

वेरं	वइरु	वयर[10]
वैरागी	वइरागी	वयरागी[11]
उपविष्टकः	उवइट्ठउ–वइठउ	वयठउ

(श्रवणी सुणइ वयठउ ए तीरथ जानाफलु लेइ ।

संघपति समरसिंहरास वि. सं. १४७१–

રા. રા. ચમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલનો પાટણના હસ્તલેખો વિશેનો લેખ, પૃ. ૩૪ મું જુવો)

(તેમ જ वेताल पचविशी (ગદ્ય, વિ. સં. ૧૬૨૯) પૃ. ૮૮. वयडु, સદર પૃ૪ ૧૦૦; वयेठउ, સદર પૃ. ૧૦૪; पयठा, સદર પૃ. ૧૩૬; पयठउ, गौतमरास છન્દ ૯ મો.)

[વિશેષ ઉદાહરણો માટે આગળ उत्सर्ग ૩ ની ચર્ચામાં વિભાગ (ક)-(૧) જુવો; જૂજ પ્રસંગો (ग) અને (घ) માં પણ છે.]

[અર્વાચીન ગુજરાતીમાં આ નિયમ સઘળાં વ્યાકરણસિદ્ધ રૂપોમાં પ્રવર્તે છે: જેમ કેઃ—

बाई+लो (પ્રત્યય અર્ધિયા તિરસ્કારાર્થે)	=बायलो
भाई+डो (स्वार्थे પ્રત્યય)	=भायडो
बाई+डी (स्वार्थे પ્રત્યય)	=बायडी].

૩ નો ૭

[ટિપ્પણ:—અન્ત્ય ओ, અસ્વરિત હોય તો, ક્વહાંક ક્વહાંક व બનેછે; જેમ કે

पाद.	पाओ	पाव
घात.	घाओ	घाव

પરંતુ આ પરિણામનું કારણ, ओ નો उ થયો અને પછી व થયો એમ, અથવા તો ઉકારાન્ત અપભ્રંશ રૂપો (पाउ, घाउ) લઈને હેના उ નો પ્રતિસંપ્રસારણ વિધિથી व થયેલો સ્વીકારીને, બતાવવું શક્ય છે.]

(૨) દ્રુતતર अ નો લોપ થાયછે.

ઉદાહરણો:—

	સં.	પ્રા. કે અપ.	ગુજ.
દ્રુતતર अ નો લોપ	अहम्	अह-हउ	हु
	कटुक	कडुउ	कडु
	अद्यापि	अज्जवि-अज्जइ	हजी
	पश्चात्	पच्छइ-पच्छइ	पछी
		कड्डओ (देश्य)	कडियो

[ડૉ० ટેસિટોરીએ (પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીના વ્યાકરણપરના ટિપ્પણો § ૮૭ માં) हउं ની વ્યુત્પત્તિ (સં.) अहकम्‌માંથી આપીછે. હું માનુંછુ કે હું શબ્દ अहंમાંથી, વ્યત્યયથી, અને સામાન્ય રીતે અપભ્રંશમાં થાયછે તેમ अ નો उ થવાથી, નીકળ્યોછે. આ મત સ્વીકારવાથી નિરુપયોગી અને કઢંગા क પ્રત્યયને દાખલ કરવાની જરૂર નથી રહેતી. પરંતુ વરરુચિના प्राकृतप्रकाश ૧૧, ૯ માં अहम्‌નું માગધીરૂપ अहके આપ્યુંછે.]

હવે વિવૃત ॲ અને ऑ વિશેના उत्सर्ग સ્થાપી સકાશે:—

વ્યાખ્યા:— उत्सर्ग १

अ॑ અને ऑ ના વિવૃત (=પહોળો) ઉચ્ચાર; વિવૃત અને અર્ધવિવૃત

(क) ઉપર આપેલા उत्सर्ग (૧) અને (૨)ના વ્યાપારથી મધ્યવર્તી अइ અને अउને સ્થાને તેમજ મધ્યવર્તી अय અને अवને સ્થાને સંક્રમણ દરમ્યાન अय् અને अव् આવેછે, અને ત્હાર પછી, છેવટ, અનુક્રમે વિવૃત ॲ અને ऑ થાયછે.

(મધ્યવર્તી શબ્દનો પ્રયોગ કરવાનો ખાસ હેતુ અન્ત્ય अइ अउને બાતલ કરવાનો છે; તેથી હેમાં આવ अइ-अउનો સમાવેશ થાયછે એમ માનવું; જેમ કે अभिज्ञान-अहिण्णाण-अँधाण-ऍधाण, अवगलितकं-अवगलिअं-अवगलिउं ઓગળ્યું. કદાચ अनन्त्य શબ્દ વધારે યોગ્ય ગણાશે.)

(ख) અન્ત્ય अइ અને अउના અનુક્રમે અર્ધવિવૃત ए અને ओ થાયછે.

[આ ઉત્સર્ગનો (क) અંશ સ્થૂલરૂપે નીચે પ્રમાણે આપી શકાયઃ–
પ્રાકૃત શબ્દોમાંના મધ્યવર્તી अइ અને अयનો વિવૃત ॲ બનેછે અને તે જ પ્રમાણે મધ્યવર્તી अउ અને अवનો વિવૃત ऑ બનેછે.]

ઉદાહરણોઃ—

विवृत ॲ

સં.	પ્રાકૃત કે અપ૦		ગુજ૦
वैर	वइरु		वॅर
प्रविष्टकः	पइट्ठउ		पॅठो
उपविष्टकः	उवइट्ठउ वइठउ		बॅठो
प्रविशति	पविसइ पइसइ		पॅसे
उपविशति	उपविसइ उवइसइ बइसइ		बॅसे
बधिरकः	बहिरउ	व्हइरउ	व्हॅरो
शिथिलकं	सिढिलउं	सहिलउं	स्हॅलुं
	मइलउ (देश्य)		मॅलुं
	(सं. मलिनकं के अप. मइलउ)		
	छइल्लु (देश्य)		छॅल
	वहिल्लउ („)	व्हइल्लउं	व्हॅलु
		व्हइलउं	
	वइंगणु („)		वॅंगण
नयनं	नयणुं		नॅण
वचनं	वयणुं		वॅण
रजनी	रयणी		रॅण
प्रहणं	गहणु घयणु (देश्य)		घॅन (=કેફ, નિશો)
	अयाली अयली		हॅली (=ચાલુ વૃષ્ટિ)

अर्धविवृत ए:—

પ્રા. કે અપ. કે દેશ્ય	ગુજ.
करइ	कोर
बोल्लइ	बोले
ઉત્તરકાલીન અપ. छइ (अच्छइ–अछइ નું ઉત્તર સ્વરૂપ)	छे
घरनइ (नइ ચતુર્થી પ્રત્યય)	घरने

विवृत ऑ—

मुकुलं	मउल	मॉर	(આંબાનો)
पृथुलकं	पहुलउं—प्हउलउं	प्होॅलुं	
मुकुटं के मउटं	मउड	मॉड	(લગ્નપ્રસંગે કન્યા, કે કન્યાની અથવા વરની મા, પ્હેરેછે તે.)
गौरी	गउरी	गॉरय	(આષાઢ માસમાં કુમારિકાઓ જેને પૂજેછે તે દેવી.)
चतुरस्रं	चउरस्सं	चॉरस	
चतुष्कं	चउक्कु	चॉक	
गवाक्षः	गवक्खु	गॉख	
कपित्थं	कवित्थु कवट्ठु	कॉठ	
कपर्दिका	कवड्डिआ	कॉडी	
समर्पयति	समप्पेइ समप्पइ		
	समपइ सँवपइ	सॉंपे	
कः पुनः	कउण कवण	कॉण	
कवलककः	कवलअउ	कॉळियो	
नवमी	नवमी	नॉम्य	(માસના પક્ષની નવમી તિથિ.)
अन्यपक्षकं	अन्नवक्खउं	अनॉखुं[14]	
	अनवखउं	नॉखुं	

૧૪ अनॉखुं કરતાં नॉखुं વધારે પ્રચલિત છે. ત્રિભુવન પ્રેમશંકર રચિત कलापीनो विरह નામના કાવ્યની પ્રસ્તાવનામાં પૃ. ૧૩મે પંક્તિ ૩જીમાં રા. રા ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિયે अनॉखुं શબ્દ વાપરેલો મ્હેં જોયોછે રા. રા. મણિશંકર ર. ભટ્ટ અને અન્ય ગૃહસ્થ કૃત દુઃખી સંસાર નામક નાટકમાં ૧૫૫મે પૃષ્ઠે છેલ્લીની પ્હેલાની લીટીમાં એ જ શબ્દ છે. (મ્હેં પૂછેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તા૦ ૧ લી જૂન ૧૯૧૭ ને દિવસે લખેલા પત્રમાં રા. રા. મણિશંકર ભટ્ટ એ શબ્દ વિશે પોતાને માહિતી ન હોવાનું અને પોતાની જવાબદારી ન હોવાનું જણાવેછે અને લખેછે કે પ્રસ્તુત અંશ હેમના સહાયક વડનગરના તરગાળા રા. ડાહ્યાભાઈયે લખ્યોછે. રા. રા. ન્હાનાલાલ કવિને મ્હેં આ શબ્દ વિશે ફરીફરીને પૂછ્યુંછે પરંતુ હેમણે ઉત્તર દેવાની કૃપા નથી કરી. પરંતુ ગુજરાતમાં ક્હાંઈક ક્હાંઈક अनॉखुं શબ્દ વપરાયછે એ નિઃસંદેહ છે.) એ

આ ઉત્સર્ગની તુલનામય પૃથક્ક્રિયા

હવે આપણે આ ઉત્સર્ગનું અન્ય પ્રકારે પૃથક્કરણ કરી જોઈએ. મ્હેં કહ્યુંછે કે આ ઉત્સર્ગ ગુજરાતી અને મારવાડી ઉચ્ચારશાસ્ત્રનું ખાસ લક્ષણ છે. મરાઠીમાં, હિન્દીમાં, કે અન્ય સગોત્ર ભાષામાં હેની પ્રવૃત્તિ નથી. ત્હારે હવે આપણે ગુજરાતી મરાઠી અને હિન્દીમાં થતા ઉચ્ચારો સરખાવિયેઃ—

ગુજ.	મ.	હિં.
वॅसवुं	वैसणें	बैठना
वॅल	वैल	बैल
खॅर	खैर (स. खदिरमांथी)	खैर
मॅलुं	मैलें	मैला
चॉथु	चौथें	चौथा
चॉक	चौक	चौक
कॉडी	कौडी	कौडी
चॉरस	चौरस	चौरस

[મરાઠી चौथा શબ્દનું વૈકલ્પિક રૂપ चवथा થાયછે એટલો હેમાં અપવાદ છે.]

શબ્દના આ રૂપમાં અન્યરૂપ नांखुं અને હેના મૂળ શબ્દ (अन्यपक्षकं) વચ્ચેની એક ઉપયોગી કડી પૂરી પડેછે.

હેમચન્દ્ર (સિ. હે. ૮-૪-૪૨૨ માં) नवखને नवના એક આદેશ તરીકે આપેછે. આ नवख (नवखउं) નો नांखु ના મૂળ તરીકે પુરસ્કાર કરવામાં આવે એ શક્ય છે અને તે આપાતતઃ ઉપપન્ન લાગે પરંતુ अन्यपक्षकं ને नांखुंના મૂળ તરીકે સ્વીકારવાના પક્ષમાં કેટલાંક પ્રબળ કારણો છે; તે નીચે પ્રમાણે.—

(क) સિ. હે. ની હસ્તલિખિત પ્રતોમાંની એકમાં नवख ને સ્થાને नवक्ख પાઠ આપ્યોછે. (कुमारपालचरित ના શં. પાં. પંડિત પ્રકાશિત ગ્રન્થમાં પરિશિષ્ટ પૃ. ૧૯૮ ટિપ્પણ ૧૮ જુવો)

(ख) अनांखुं શબ્દનો ગુજરાતના કેટલાક ભાગમાં, ભલે જૂજ, પ્રયોગ થાયછે ખરો.

(ग) अनांखुं શબ્દનો હિન્દી સાહિત્યમાં છૂટથી પ્રયોગ થતો જોવામાં આવેછે.

(घ) હેમચન્દ્રે नव શબ્દને ख કે क्ख વળગાડી દીધોછે તે માટે ખુલાસો કાંઇ પણ જડતો નથી અને એ સ્વૈચ્છિક કૃતિને લીધે સત્યસ્થિતિ ગૂઢ રહેછે, જ્હારે अन्यपक्षकं માં क्ख અને ख માટે સારો ખુલાસો મળેછે.

આ પ્રમાણે આટલું સ્પષ્ટ છે કે नवक्ख શબ્દ વસ્તુતઃ હેમચન્દ્રના સમયની પૂર્વેજ સિદ્ધ થયેલું अन्यपक्षकं નુંજ રૂપાન્તર હોઈ હેણે, અન્તિમ અર્થસામ્યને અને બાહ્ય રૂપસામ્યને આધારે, ખરાં વાગ્વ્યાપારસિદ્ધ રૂપાન્તરોની અને વિશેષતઃ अन्नवक्खउं न

ઉપરના શબ્દોના લૌકિક પ્રયોગમાં થતા ઉચ્ચારોને લક્ષપૂર્વક તપાશિયે અને સરખાવિયે તો ત્રણમાંની દરેક ભાષામાં સુલક્ષિત વિલક્ષણતા જણાશે. દરેક ઉચ્ચાર अइ અને अउ એ સ્વરયુગ્મમાંથી (કે अय અને अवमांथी) ઉત્પન્ન થયોછે; પરંતુ ગુજરાતી ઉચ્ચાર સ્પષ્ટ રીતે પ્હોળો છે ("hat" "ऑl"માં છે હેવો), અને હેમાં अ અને इ નો તથા अ અને उનો સંપૂર્ણ સંવિલય થાયછે; મરાઠી ઉચ્ચાર इ અને उ તરફ વધારે ઢળેછે અને એથી નીપજતું સ્વરયુગ્મ સાંકડું થાયછે; જ્હારે હિન્દી ઉચ્ચાર (अइ-अउ એ) સ્વરયુગ્મોમાંના अ તરફ વધારે ઢળેછે અને એથી તે ઉચ્ચાર કેટલેક અંશે ગુજરાતી વિવૃત ઉચ્ચારને મળતો આવેછે પરંતુ એટલેથી જ અટકી જાય-છે, સર્વથા ગુજરાતી વિવૃત સંવિલીન ઉચ્ચારના જેવો નથી બની જતો. તેમ વળી હિન્દી ઉચ્ચાર તદ્દન જ સંસ્કૃત સંધિસ્વરના ઉચ્ચાર જેવો નથી, પણ ઘણે મ્હોટે અંશે अय्-अव्‌ને મળતો આવેછે, અને એથી, ખરું કહિયે તો, ै, ौ એ સંજ્ઞાઓ વાસ્તવિક નથી. આ વાતનું આડકતરું સૂચન કરતી વસ્તુસ્થિતિ બીમ્સમાં (પુ. ૧લાને પૃ૦ ૫મે) ઉપલબ્ધ થાયછે; એ કહેછે કે પ્રાચીન હિન્દીના અન્ત્ય ओનો (પણ) aw જેવો પ્હોળો ઉચ્ચાર થયાછે. હું કહીશ કે મધ્યવર્તી औ માં એ ઉચ્ચાર અધિકતર વિવૃત સંભળાશે.

(બંગાળી ભાષામાં કાંઈક વિશિષ્ટ પ્રકારનો વિવૃત ऑ ઉચ્ચાર છે ખરો; પરંતુ એ ઉચ્ચાર ત્હેની જ વાગ્વ્યાપારગત પૂર્વ દશા દર્શાવતા अउ કે अवનું પરિણામ નથી; એ તો रजनी (रॉजॉनी) कमल (कॉमॉल) ઇત્યાદિ શબ્દોમાં થતો अ નો વિશિષ્ટ પ્રકારનો ઉચ્ચાર છે. એથી એ ગુજરાતી વિવૃત ઉચ્ચારથી ભિન્ન હોઈ આપણી પરીક્ષામાંથી વર્જ્ય છે.)

આદ્ય અસ્વરિત અક્ષરના લોપની અવગણના કરીને, એ (नवरख) શબ્દને नव નો આદેશ માન્યો. ડૉ. સર રા. ગો. ભાંડારકરે (હેમના વ્યુત્પત્તિવિષયક વ્યાખ્યાનોમાં) (હિં.) अनोखा ની अनवेक्ष(क) માંથી વ્યુત્પત્તિ દર્શાવીછે. પરંતુ નીચે દર્શાવેલાં સુગ્રાહ્ય કારણોને લીધે હું માનપુરઃસર વિમતિ દર્શાવુંછું.

(૧) अनवेक्षकं નું પ્રાકૃતરૂપ अणवेक्खउं બને પછી ण ગુજરાતીમાં અવિકૃતરૂપે ઊતરે (ण નો न થવા વિશેનો આગળ ઉપર આપેલો ઉત્સર્ગ જુવો), અને अनोखुंमां તો न છે.

(૨) હિંદીમાં अनोखा નો અર્થ अनपेक्षित એટલે "અણધાર્યું" થાયછે કે નહિં, એ શંકાસ્પદ છે. હું તો માનુંછું કે હેનો ગુજરાતીમાં જે અર્થ છે તે જ હિન્દીમાં છે, એટલે કે "જૂદું", "અસાધારણ". અર્થ ફરી સકે એ ખરું; પણ હેમાં કાંઈક બલાત્કાર થાયછે.

(૩) वे માં રહેલા व નો ख કરવો પડશે, અને હેનો વાગ્વ્યાપારસિદ્ધ કોઈ આધાર નથી.

અરબી અને ફારસી મૂળમાંથી થયેલા શબ્દોમાં રહેલા વિવૃત ઉચ્ચારનાં ઉદાહરણો

હવે, અરબી અને ફારસી ભાષામાંથી ગુજરાતીમાં આવેલા કેટલાક શબ્દોનાં ઉદાહરણો અહિયાં આપણા કાર્યમાં સહાયરૂપ થશે. એ ઉદાહરણોમાં નીચે દર્શાવેલા પ્રકારના શબ્દો આવેછેઃ–

અરબી કે ફારસી	ગુજ.
गय्‌रत	गॅरत
गय्‌ब	गॅब
अय्‌ब	अॅब
हय्‌रान	हॅरान
कव्‌ल	कॉल
इत्यादि	इत्यादि

વળી નીચેના શબ્દો તપાસોઃ–

ज़हर	ज़ॅर
कहर	कॅर
शहर	शॅहॅर

આ શબ્દોમાં વાગ્વ્યાપારજન્ય વિકારનો ક્રમ હાવો છેઃ-

कहर–कहअ़र–कअ़र–कय़र–कॅर;

शहर–शहअ़र–शहय़र–शॅहॅर–शॅहॅर;

ज़हर–ज़अ़र–ज़य़र–ज़ॅर

આ શ્રેણિરૂપ ક્રમો મ્હેં આપ્યાછે તે સર્વે સાક્ષાત્ લિખિત ભાષામાં પ્રત્યેક અવસ્થામાં હયાત હતા એમ માનવાનું નથી; એમ હોવું શક્ય જ નથી. વાગ્વ્યાપારના પ્રવાહની શક્યતમ દિશા દર્શાવવાનો જ ઉદ્દેશ છે. મ્હેં દર્શાવેલી દિશાની અત્યન્ત શક્યતા સમઝવા માટે આટલું યાદ રાખવું જરૂરનું છે કે ह ઉચ્ચારનું (આગળ ઉપર બતાવવામાં આવશે તેમ) મધ્યમાંથી શબ્દના આદિ તરફ સરી જવાનું વલણ છે; ह ના આ સરણથી अय ઉચ્ચાર અવશિષ્ટ રહેછે, જેનો અન્તે વિવૃત ऍ થાયછે. કારણ જો ત્હમે પૂર્વ-નિર્દિષ્ટ સર્વ શબ્દોમાંના તેમ જ वय्‌र, वय्‌ण, कव्‌ठ, गव्‌ख, આદિ શબ્દોમાંના अय् અને अव्‌નો ઉચ્ચાર કરી જોશો તો ઉચ્ચારણક્રિયાના કાંઇક ખાસ વિવૃતભાવનું ત્હમને ભાન થશે, જેના વિના ગુજ. વિવૃત ऍ અને ऑ બને જ નહિ.

હવે આપણે નીચે આપેલા શબ્દોના ઉચ્ચારનું સ્વરિતત્વને અંગે નિરૂપણ કરિયેઃ—

વિવૃત સ્વરનું સ્વરિતત્વ-દૃષ્ટિયે નિરૂપણ.

		સં.	પ્રા.-અપ.	ગુજ.
	(क)	गभीरकं	गहीरउं[15] घईरउं	घेरुं
	(ख)	चंपकनगरी	चंपानअरी	
			चंपानयरी चंपानइरी	चापानेर
		(તે જ પ્રમાણે वांकानेर, अमळनेर, बीकानेर ઇત્યાદિ.)		
૧	(ग)	अन्धकार	अंधआर [16]अंधयर	अंधेर
			अंधयार अधइर	
	(घ)	पर्णपल्ली	पण्णवल्ली पण्णउल्ली	पानोली
			पण्णउली	(સૂરત જિલ્લાનું એક ગામ.)
	(ट)	चतुर्वर्त्मकं	चउव्वट्टउं चऊवट्टउ	चौटुं
	(च)	चतुर्दश	चउद्दह चऊदह	चौद

૧૫ गभीरમાં દીર્ઘ ई છે તેથી હેનો જે નિયમની ચર્ચા ચાલેછે હેમાં સમાવેશ નથી થતો એ ખરું; પરંતુ એ જ કારણે હેને લીધોછે, કારણ કે, દીર્ઘ ई હેના દીર્ઘત્વને લીધે અવશ્ય સ્વરિત બનેછે અને એથી પ્રતિસંપ્રસારણની આડે આવેછે એમ દર્શાવતો એ શબ્દ ખરેખરી કસોટી પૂરી પાડેછે.

(૦ नगरी માં नयरी ના य ઉપર પડતા સ્વરભારને લીધે આદ્યવર્ણ ग નું વિસ્તાર પામવાનું વલણ ગૌણ બનેછે એટલે य નું संप्रसारण થાયછે; અને સ્વરભાર य ને સ્થાને આવતા इ ઉપર પડેછે.)

સિ. હે. ૮-૧-૧૦૧ માં પ્રાકૃતરૂપ गहिर આપ્યુંછે, પરંતુ ટીકામાં કહ્યુંછે કેઃ— बहुलाधिकारादेषु क्वचिन्नित्यं क्वचिद् विकल्पः । અને તદનુસાર पानिअंનું વૈકલ્પિકરૂપ पानीअ પણ વપરાતું જોવામાં આવેછે; સૂત્રનિર્દિષ્ટ गण માં मिरिस દૃષ્ટિયે પડેછે, અને શાકુન્તલમાં सिरिसकुसुमाई છે (એ નાટકની પ્રસ્તાવના જુવો), અને ત્હાં છન્દોમેલમાં દીર્ઘ જ બંધ બેસેછે. આ પ્રમાણે गहीरने गहिरनું વૈકલ્પિક રૂપ ગણાય.

૧૬ ડૉ. સર રા. ગો. ભાંડારકર કહેછે કે अंधेरમાંનો ए પરભાર્યો अया નો વિકાર છે, તેમ જ भोजाई અને (સં. पाठीनમાંથી) पढु શબ્દોમાંનો ओ પરભાર્યો आउ માંથી થયોછે (હેમનાં વિલ્સન વ્યુત્પત્તિવિષયક વ્યાખ્યાનો પૃષ્ઠ ૧૯૬ અને ૧૪૫ જુવો; જો કે હેમણે ગુજરાતી શબ્દો નથી આપ્યા; अंधेर हिं. અને म તરીકે આપેલછે, भोजाई हिं અને भावजई म. તરીકે, અને पढ़िन हिं તરીકે આપેલછે). પરંતુ મ્હારો મત હેવો છે કે એ ઉચ્ચારોને પૂર્વનિર્દિષ્ટ લઘુપ્રયત્નની અવસ્થામાં થઈને પસાર થવું જ પડે; प्रवीजन-पइठ्ठण-पइठन-पठन સરખાવો (અહિંયાં बीजस्वरनो નિયમ પ્રવર્તેછે). आ ઉ થાયછે તે સ્વરભાર

२	(क)	घैर	वइरु	वयर	वॅर
	(ख)	कपर्दिका	कवड्डिआ	कवडी	कॅाडी
	(ग)	पृथुलकं	पहुलउं	पहुलउ	पॅहोळुं
	(घ)	भ्रातृजाया	भाउजाआ	भावजाई	
				भवजाई	भॅाजाई
	(ङ)	अन्यपक्षकं	अनवक्खउं[17]	अनवखुं	अॅनोखुं
				(પછી નોખું=જૂદું)	

વર્ગ ૧ માં આટલું દૃષ્ટિગોચર થશે કે अइ (अई)-अउ (ॲ=ऒ) એ સ્વર-યુગ્મોમાં સ્વરભાર દ્વિતીય અક્ષર ઉપર પડેછે, જ્યહારે વર્ગ ૨ માં સ્વરભાર પ્રથમ અક્ષર ઉપર, એટલે કે अ ઉપર પડેછે. હવે अનું સ્થાન कण्ठ છે અને વિવૃત ઉચ્ચાર કરવામાં कण्ठ ને કાંઇક વિલક્ષણ પ્રકારે[18] વિકસિત કરવો પડેછે. अનું આ વિવૃત સ્વરૂપ એ જ વિવૃત ॲ અને ऑનું મૂળ છે અને ઉપર (પૃ. ૧૩૨ મે) સૂચવ્યુંછે તેમ હેમાં य् અને व् સહાયરૂપ બનેછે—અલબત્ત હેની ઉપર પડતા સ્વરભારને પ્રભાવે જ.

પ્રથમ હેની પછીના જ અક્ષર ઉપર હોવાનું પરિણામ છે, પરંતુ એ પરિણામ નિષ્પન્ન થયું કે તરત જ સ્વરભાર ફરી જઈને હ્રસ્વ થયેલા अ (—अ) ઉપર પડેછે, અને આ રીતે अय्–अव् રૂપાન્તર દ્વારા વિવૃત ઉચ્ચાર ઉદ્ભવેછે સ્વરભારની આ સ્થાનપરિવૃત્તિ એક વિચિત્ર ઘટના છે, અને શબ્દરચનાનું પૃથક્ક્રિયાત્મક અન્વેષણ કરવામાં એ ઘટનાનું અનુદર્શન બહુ રસદાયી બનેછે

૧૭. અહિંયાં, જો કે પ્રથમ क्खમાંથી અવશિષ્ટ રહેલો व સ્વરિત હોયછે તો પણ, નીચે દર્શાવેલાં દ્વિવિધ કારણને બળે એ સ્વરભાર ચલિત થાયછે –

(૧) સયોગ क्खનો (સયોગ–) લોપ થાયછે, પણ હેના પ્રતીકારરૂપે પૂર્વસ્વરનું દીર્ઘત્વ થવું જોઇયે તે નથી થતું, અને

(૨) જ્યહાં પ્રથમ અક્ષર અસ્વરિત હોય ત્યહાં દ્વિતીય અક્ષર ઉપર સ્વરભાર નાખવાનું વલણ થતાં અન્તે પ્રથમ અક્ષર લુપ્ત થાયછે.

(पक्षमांના पનો व થાયછે તે હેતુ સૂચવેછે કે એ શબ્દ આખા સમાસનું અંગ બની ગયોછે અને એથી प ગૌણ બન્યોછે, અનાદિ पનો व થઈ સકે, તેથી पक्षને અહિંયાં અલગ શબ્દ નથી ગણવામાં આવતો)

૧૮. આ જ કારણે મ્હેં, કાઇક વિસ્તૃત અર્થમાં અને જરાક નવીન પ્રકારનો પ્રયોગ કરીને પણ, પ્રાચીન પરિભાષાગત વિવૃત શબ્દ વાપર્યોછે, કારણ કે જ્યહારે સંસ્કૃત વૈયાકરણોએ बाह्य અને आभ्यन्तर प्रयत्नो વર્ણવ્યા ત્યારે ॲ અને ऑનો વિવૃત ઉચ્ચાર અસ્તિત્વમાં પણ નહોતો અને હું આગળ ઉપર દર્શાવીશ તેમ વિદેશીય સંસ્કારની જ આછી કે વધતી અસરનું એ પરિણામ છે.

ગૌરીનાં (क) गोरी (ગ્રી) અને (ख) गार्ये (દેવી) એ બે વૈકલ્પિક રૂપોનું, એટલે કે (क) માંના સંવૃત ઉચ્ચારનું અને (ख) ના વિવૃત ઉચ્ચારનું મૂળ આ પ્રમાણે સ્વરયુગ્મ અઉના એકથી બીજા અંગ ઉપર સંક્રાન્ત થતા સ્વરભારમાં રહેલુંછે.

કેટલાંક આપાતતઃ અપવાદ-રૂપ ભાસતાં ઉદાહરણો; મ્હારા મતનું તેઓથી થતું દૃઢીકરણ.

અઇ અને અઉ એ સ્વરયુગ્મોમાંના અ ઉપર પડતા સ્વરભારને પરિણામે વિવૃત ઉચ્ચાર ઉદ્ભવેછે હેવો જે મત મ્હેં રજૂ કર્યોછે ત્હેનું વિશેષ સમર્થન કરનારાં કેટલાંએક, આપાતતઃ અપવાદરૂપ જણાતાં, ઉદાહરણો છે તે તપાશિયે—આ ઉદાહરણો માત્ર આપાતતઃ અપવાદરૂપ જણાયછે એ ભૂલવું નહિં:—

	સંસ્કૃત	પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ અને ત્યાર પછીના ક્રમો	ગુજરાતી	કારણ વગેરે વિશે ખુલાસા
૬	मदकलः	मयगलु मइगलु	મેગળ	અહિં कનો ग થયોછે, અને એ ફેરફાર તો क् અનાદ્ય હોય તો જ થઈ શકેછે, તેથી સ્પષ્ટ થાયછે કે कल સમગ્ર શબ્દનું એક અંગમાત્ર છે. એથી સ્વરભાર ग પર ન પડતા य ઉપર પડેછે; જેનું, એ કારણે, संप्रसारण થાયછે. પરિણામ अ+इ=ए (સંવૃત)
૭	विकिरति	विइरइ वइरइ	વેરે	અહિંયાં इ છે તે वि+किर्‌માંના ધાતુઅંશના આદ્ય અક્ષરનો અવશેષ છે; એ પોતાનું પ્રાધાન્ય જાળવી રહેછે, અને એ રીતે સ્વરિત રહીને પ્રતિસંપ્રસારણથી બચી જાયછે. પરિણામ अ+इ=ए (સંવૃત). ટિપ્પણ:–उपविशति-उवइसइ (वइसइ– બેસે)માં સ્થિતિ જો કે આપાતતઃ विकिरति જેવી છે, એટલે કે विश्‌માથી રહેલો इ उप+विश्‌ના ધાતુઅંશનો આદ્ય અક્ષર છે, છતાં પરિણામ જૂદું આવેછે (એટલે કે अइમાં સ્વરભાર अ ઉપર હોવાથી इ ગૌણ થઈને य બનેછે અને એથી બેસમાં વિવૃત સ્વર નીવડેછે.) હેનું કારણ એ છે કે उपમાં સ્વરભાર પ્રથમ प ઉપર છે, અને उवइसइનો આદ્ય અસ્વરિત उ લુપ્ત થતાં (અને પછીનો ક્રમ वइसइ થતા) व ઉપરનો સ્વરભાર પ્રબલ થાયછે–જે व (पનું ઉત્તર રૂપ व) સહતાકાર ધાતુતુલ્ય રૂપ वइसનો આદ્ય અક્ષર બનેછે. આ રીતે સ્વરભાર अइના अ ઉપર પડેછે, इ ઉપર નહિં. એક ન્હાનો મુદ્દો આ ખુલાસાની વિરુદ્ધમાં જતો કદાચ જણાશે તે એ કે, किर्‌ના क નો લોપ થાયછે તેથી હેતુ જણાય કે એ ધાતુઅંશને નિરાળો શબ્દ નથી માન્યો (કારણ કે હેવો લોપ હમેશાં અનાદ્ય વ્યંજનોનો જ થાયછે). પરંતુ, સ્વરભારની વ્યવસ્થા પૂરતું किर्‌નું ધાતુત્વ છેક સુધી જળવાઈ રહેછે, અને એથી अइ નો પરભાર્યો ए કરવામાં હેની પ્રવૃત્તિ શક્ય છે, એમ માનિયે તો યથાર્થ ગણાય.

	સંસ્કૃત	પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ અને ત્યાર પછીના ક્રમો	ગુજરાતી	પ્રકરણ વગેરે વિશે ખુલાસા
૮	० नगरी	० नयरी ० नइरी	० नेर, चांपानेर अमळनेर, वांसनेर ઇત્યાદિ શહેર ના નામોમાં આવે છે તે	અહિંયાં કારણ પ્રથમ દૃષ્ટિએ દુર્ગમ જણાશે. સંવૃત ઉચ્ચારનો ખુલાસો આપવા માટે ડૉ૦ ટેસિટોરી, અન્ત્ય न 'શાન્ત' (quiescent) હોવાને કારણે, ઉપાન્ત્ય એને અન્ત્ય ગણે છે. (J. R. A. S. Beng. N. S. XII ઇ. સ. ૧૯૧૬ માંના "Bardic Survey" નામના તેમના લેખનું પૃષ્ઠ ૭૮મું જુવો). હું માનું છું કે એક બીજો ખુલાસો શક્ય છે અને વધારે સારો છે. જો કે નગરીના આર અક્ષર તરીકે સ્વાભાવિક રીતે न સ્વરિત બને, પરંતુ અહિંયાં સ્વરભાર વસ્તુતઃ ग ઉપર (અને તેના રૂપાન્તર य ઉપર) પડે છે; કારણ કે (चंपकनगरी ઇત્યાદિ) સમાસોના ઉત્તર અંગ તરીકે नगर શબ્દ ગૌણ બને છે, અને એથી આદ્ય न પણ ગૌણ સ્થાને રહે છે અને પોતે સ્વરિતત્વ ખોઈને સ્વરભારને પાછળ રહેલા ग ઉપર, અને તેના રૂપાન્તર य ઉપર, નાખે છે. પરિણામે अ નો य અસ્વરિત રહે છે. એટલે તેનું કાનાને વિસ્તીર્ણ કરવાનું વલણ અપ્રવૃત્ત રહે છે, य નો इ થાય છે, અને अ+इ મળીને સંવૃત ए બને છે.
૯	अन्धकार	अंधयार अंधयर अंधआर	अंधेर	यामांनो आ स्पष्ट रीते स्वरित छे. ए दूर थया पछी पण यमांनो अ आ स्वरितत्व जाळवी राखे छे; एथी अयमां रहेलो पहेलो अ गौण अने अस्वरित रहे छे; परिणामे यनो इ थाय छे अने अ + इ=(संवृत) ए थाय छे.

	સંસ્કૃત	પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ અને ત્યારપછીના ક્રમો	ગુજરાતી	કારણ વગેરે વિશે ખુલાસા
				(ભાઁજાઇઁ અને ર્પદલ શબ્દો આથી વિરુદ્ધ પ્રકારનાં ઉદાહરણો છે; હેમાં आ, સ્પષ્ટરીતે સ્વરિત છતા, સ્વરભારને પોતાની પાછળ રહેલા अ ઉપર નાખેછે, અને આ પ્રમાણે अउ-अइનું પ્રથમઅંગ સ્વરિત બનેછે, અને પરિણામે વિવૃત ઑ–ઍ થાયછે. તેમ आतुरावर्त-आउरत्तउ (પુલ્લિંગરૂપે ०उ થતાં) आउरत्तउમાંથી આવેલો ઑરતો શબ્દ પણ વિરુદ્ધ પ્રકાર દર્શાવેછે. ડૉ. ટેસિટોરીએ એ શબ્દની હાવી વ્યુત્પત્તિ આપીછે; હેમની "Notes" (ટિપ્પણો) § ૧૪૮ જુવો. અહિંયાં પણ સ્થિતિ ઉપર મુજબ જ છે, જેથી आउ નો ઑ બનેછે.
૧૦	अवयव	अवयव अवइव	अवेव[२०]	(क) व અને વની વચ્ચે આવતા यનો સ્પષ્ટ અને વ્યક્ત ઉચ્ચાર થઈ શકે એટલા માટે, વિશેષતઃ ત્રણે અક્ષરો अकारान्त હોવાથી, य ઉપર ભાર મૂકવો પડેછે; (ख) અન્ત્ય, अकारान्त, व ગૌણ બનેછે. એથી य પ્રધાન અને સ્વરિત થાયછે, અને अय અસ્વરિત રહેછે. પરિણામે य નો इ થાયછે અને अ + इ = (સંવૃત) ए બનેછે.
૨૧	चतुर्वेदी	चदव्वेइ चऊवेई	चोबो[२१] चौबे (હિં.)	પાછળ આવતા સંયોગ (व्व)ને લીધે उ ગુરુ છે, અને એથી સ્વરિત હોઈને, अउ ના अને અસ્વરિત રાખેછે. પરિણામ સંવૃત ओ.

૨૦ "वेल जाणे हेमनी ने अवेव फूले फूली" (પ્રેમાનંદ नळाख्यान, ૧૨). ૨૧ આ શબ્દનો ओ સામ્યાભાસનું પરિણામ જણાયછે; કારણ કે હિન્દી चौबे શબ્દ चौबाના અનેકવચનના રૂપ જેવો લાગેછે, તેથી आकारान्त હિંદી પુલ્લિંગ શબ્દને મળતું ગુજ. રૂપ ओकारान्त બન્યુંછે.

	સંસ્કૃત	પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ અને લહકાર પછીના ક્રમો	ગુજરાતી	કારણ વગેરે વિશે ખુલાસા
૧૨	कषपट्टिका	कसवट्टिआ कसउट्टी कसऊटी	कसोटी	(क) પાછળ રહેલા સંયોગને લીધે પનો अ ગુરુ બનેછે. (ख) પથી નવા શબ્દનો પ્રારંભ થાયછે; (સમાસનું ઉત્તર પદ હોવા છતાં સ્વરભાર પરત્વે એ પોતાનું સ્વાતન્ત્ર્ય જાળવી રાખેછે;) (ग) स સમાસના પ્રથમ અંગનો અન્ત્ય વર્ણ છે; આ કારણોથી स (प)નો अ અસ્વરિત થાયછે, કારણ કે प સ્વરિત છે. પરિણામ:–अवનો अउ થાયછે (જેમાં उ સ્વરિત છે) અને अ+ऊ મળીને (સંવૃત) ओ થાયછે.
૧૩	पर्णपल्ली	पण्णवल्ली पण्णउल्ली पानऊली	पानोली (સૂરત જિલ્લાના એક ગામનું નામ)	(क) वमांनो अ ગુરુ અને સ્વરિત છે; (ख) प નો अ પણ ગુરુ અને સ્વરિત છે; (ग) व થી નવા શબ્દનો પ્રારંભ થાયછે (ઉપર નં. ૧૨ માં થાયછે તેમ); (घ) ण્ણ નો अ સમાસના પૂર્વપદનો અન્ત્ય વર્ણ છે. પરિણામ–ઉપર પ્રમાણે, अव–अउ (अऊ)–ओ (સંવૃત).
૧૪	चित्रकूट	चित्तऊड	चितोड	(क) चि ગુરુ અને સ્વરિત છે; (ख) कू (ऊ) દીર્ઘ અને સ્વરિત છે; આ રીતે બંને સ્વરિત છે; (ग) कू થી નવા શબ્દનો પ્રારંભ થાયછે (ઉપર પ્રમાણે); (घ) त्त માંનો अ સમાસના પૂર્વપદને અન્તે આવેછે;

	સંસ્કૃત	પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ અને ત્યાર પછીનાં ક્રમો	ગુજરાતી	કારણ વગેરે વિશે ખુલાસા
				આથી ત્ર–ત્ત નો (એટલે ત્રક માંનો) ત્ર ગૌણ રહેછે, અને એથી અસ્વરિત રહેછે; પરિણામઃ–अ+ऊ=ओ (સંવૃત).
૧૫	राष्ट्रकूट	रट्ठऊड राठ्ठऊड	राठोड	કારણો યથાસંભવ ઉપર પ્રમાણે. પરિણામઃ–अ+ऊ=ओ (સંવૃત). ટિપ્પણઃ–કહેવાની જરૂર નથી કે જે કારણે ઉપર ગાજીરનો સમાવેશ કર્યો તે જ કારણે અહિંયાં ઉલ્ટાં બે ઉદાહરણો, ચિત્રકૂટ અને राष्ट्रकूट, આપ્યાંછે; એટલે કે ऊ દીર્ઘ અને એથી સ્વરિત હોવાથી પ્રતિસંપ્રસારણ થતું અટકેછે એ દર્શાવવાને, અર્થાત્ વિપુલ સ્વરોચ્ચાર માટે જરૂરની સામગ્રીની અપૂર્ણતા બતાવવાને, એ ઉદાહરણો આપ્યાંછે.
૧૬	गुहिलपुत्र	गुहिलउत्त गुहिलउत्त	गुहिलोत	(क) પાછળ રહેલા સંયોગને લીધે उ ગુરુ છે; (ख) સ્વરભારની દૃષ્ટિએ पुत्र નિરાળો શબ્દ છે; (ग) गुहिलના અન્ત્ય ल નું સ્થાન ગૌણ છે; પરિણામ ઉપર પ્રમાણે–अ+उ (ऊ)=ओ (સંવૃત).

ઉપર દર્શાવેલી સર્વ હકીકત પરથી સ્પષ્ટ થશે કેઃ—

(क) જ્યહારે अइ કે अउ એ સ્વરયુગ્મમાં अ સ્વરિત હોયછે ત્યહારે इ-उ ગૌણ થતાં છેવટ વિવૃત ઉચ્ચાર ઍ-ઑ નીવડેછે;

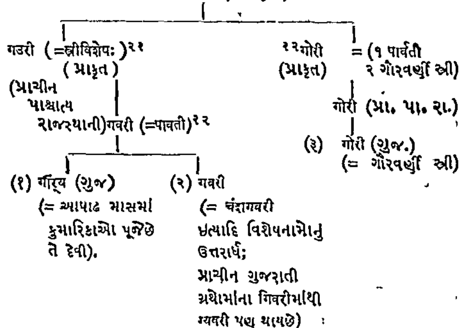
(ख) જ્યહારે આ યુગ્મોમા इ-उ સ્વરિત હોયછે ત્યહારે હેના પ્રાધાન્યને પરિણામે अ અને इ કે अ અને उ મળીને સંવૃત એ-ઓ બનેછે.

(ग) વિવૃત ઉચ્ચારનો अइ-अउ સાથે નહિં પણ अय्-अव् સાથે નિસર્ગ-સમ્બન્ધ છે.

(घ) इ-उ ગૌણ હોય તો य-व (અને પછી य्-व्) બનેછે.

અને (ङ) આ પ્રકારે વિવૃત ઉચ્ચાર अय्-अव् નું પરિણામ છે અને સંવૃત ઉચ્ચાર अइ-अउ નું પરિણામ છે.

આ નિયમોની પ્રવૃત્તિને સચોટ રીતે વિશેષ ઉદ્ભાસિત કરવા માટે હવે આપણે ભિન્નભિન્ન રૂપાન્તરો પામતા, મૂળ એક અને અભિન્ન, શબ્દોનાં બે ત્રણ ઉદાહરણો તપાસિયે; સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે એ ઉદ્દેશથી હું એ શબ્દોનાં રૂપાન્તરોને વંશવૃક્ષરૂપે આપુછુ.

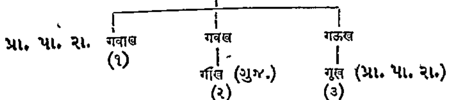
૨૨ કુમારપાલચરિત, ૬-૮૦; ૪-૫૬; અને ૧-૭૫ ઇત્યાદિ સ્થળોએ, જુવો. (શ઼ં. પાં. પંડિત વાળા પુસ્તકમાં) હેની વિષયસૂચી પણ જુવો. ~

અહિંયાં ગુજરાતીમાં (૧) ગાંય, (૨) °ગવરી અને (૩) ગોરી એ રૂપો છે તે પ્રત્યેક ભિન્ન અર્થે વપરાયછે; અને પ્રત્યેકનો વાગ્વ્યાપારગત વિકાસક્રમ પણ ભિન્ન છે; તે નીચે પ્રમાણેઃ—

(૧) અઉ-અવ-અવ્-આઁ, (એટલું લક્ષમા રાખવાનું છે કે આ રૂપવિકારમાં અન્ત્ય ઈ ગૌણ થતાં હેનો य થાયછે; પણ (૨) માં એ પ્રધાન રહીને वना અને દ્રુતતર થતો બચાવેછે, અને એથી अव ટકી રહેછે, અને गवरी થાયછે.)

(૨)-अउ-अव; ઉપરની જ (૧) નીચેની નોધ જુવો.

(૩) સિ. હે. ૮-૧-૧૫૧મા આપેલા उत्सर्गની પ્રવૃત્તિ થતાં ओ પરભાર્યો પ્રાકૃતમાથી આવ્યોછે. (આગળ તરતમાં જ હું આ પ્રવૃત્તિનું સ્વરૂપ અને ઉદ્દ્ભવ ચર્ચીશ; અત્ર એટલું જ કહેવુ બસ થશે કે, औનો સંકોચ થઈને ओ થવામાં औ તે अउ દશામા થઈને પસાર થાયછે, અને એ अउમા उ પ્રધાન હોવાથી ओ સંવૃત નીવડેછે.)

અહિંયાં આપણે જોઇયે છિયે કે (૨) गाँखમાં अवनो आँ થયોછે, અને (૪) गूख મા अऊ નો ऊ થયોછે; (૩) गूख માં अऊ નો अ એટલો ગૌણ છે અને ऊ એટલો બધો પ્રધાન છે કે, બંને મળીને સંવૃત ओ થવાને બદલે, अ લુપ્ત થાયછે અને ग्+ऊ=गू અવશિષ્ટ રહેતાં गूख થાયછે.[२२क] (વિ. સં. ૧૫૧૨ ના) कान्हडदे प्रबन्ध ની નીચે આપેલી પંક્તિયો પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીમાં गूख અને गवाख બંનેની સ્થિતિ દર્શાવેછેઃ—

૨૨[क] આ રૂપમા अ અસાધારણ રીતે ગૌણ હોવાનું કારણ એ છે કે, એ આદ્ય અક્ષર હોઈને હેને આધાર આપનારો પૂર્વાક્ષર નથી એવે એ દ્રુતતર બનેછે गवख મા જેવા व લેવુ થાયછે ત્હેવો જ હેનો સ્વરભાર વિલુપ્ત થાયછે અને એથી अव ના अ ઉપર સ્વરભાર પડેછે.

સ્વાભાવિક વસ્તુસ્થિતિ જ હેવી છે કે જ્હારે લોકોનું વલણ अ ને અત્યન્ત ગૌણ બનાવવાનુ હોયછે ત્હારે એ अ લુપ્ત થાયછે, અને એથી વિપરીત પ્રસંગમા अ વજન પામેછે.

कोठे छज्ज कोसीसां घणां [23]गूख गवाख मढ मतवारणां।

(खण्ड ३, कडी २४५.)

उ-कवण (અપભ્રંશ)

|

कउण (પ્રા. પા. શ.)

|

પ્રા. પા. શ. कुण — कवण પ્રા. પા.-શ.

|

कोण (ગુજ.)

અહિં પણ कुण અને कोण એ પરિણામો गुख (गूख) અને गोख જેવાં જ છે. વિશેષ માત્ર એટલો છે કે गऊख માં ऊ દીર્ઘ છે અને कउण માં उ હ્રસ્વ છે. અને છતાં પણ ગમે તે કારણથી એ એટલું બધું પ્રાધાન્ય મેળવેછે કે अ ને ધકેલી કાઢેછે.

વળી पुत्रना पुत्त, उत्त[24] દ્વારા થયેલા અન્તિમ રૂપ वत વાળા चोलावत चंदावत ઇત્યાદિ શબ્દોની અને गुहिलपुत्र–गुहिलउत्तમાંથી થયેલા गुहिलोत શબ્દની વચ્ચેના ભેદનું નિરૂપણ કરિયે; તફાવત એ છે કે गुहिलोतમાં अउ મળેછે ત્યારે उ પ્રબળ હોવાથી સંવૃત ओ બનેછે, પરંતુ चोलावत આદિમાં व નું પ્રાબલ્ય હેની પૂર્વે રહેલા દીર્ઘ आ વડે પ્રતિહત થઈ નષ્ટ થાયછે અને એથી व નીવડેછે.

આ સ્વરિતત્વ-વાદ સ્વૈરમત છે? હેમાં અન્યોન્યાશ્રયનો દોષ છે?

આ સ્થળે કોઈ શંકા કરશેઃ સ્વરિતત્વનો આ નિર્ણય એક સ્વૈરતર્ક નથી? હેનો નિર્ણય કરવામાં માર્ગદર્શક તત્ત્વો શાં છે? પરિણામે નીવડતો ઉચ્ચાર વિવૃત કે સંવૃત હોય તે પ્રમાણે સ્વરિતત્વને अ ઉપર કે इ–उ (કે य–व) ઉપર ઠરાવવું હેમાં સાધ્યસાધનના અન્યોન્યાશ્રય રૂપ દોષ નથી આવતો?

---

૨૩ કર્મણ મન્ત્રિયે (વિ. સં. ૧૫૨૬ માં) રચેલા सीताहरण માં પણ गूख અને गवाख સાથે સાથે આવેછે गूख गवाख नइ मालिआ रूअडां उत्तम ठाम, (અયોધ્યા વર્ણન.) (આ મેડિયા શબ્દનો પ્રયોગ રૂઢ થઈ ગયો હોય હેવું જણાયછે)

(વિ. સં. ૧૫૯૮ ના) विमलप्रबन्ध માં હ્રસ્વ उ વાળો गुख શબ્દ છે. (खंड १ કડી ૫૫ મી જુવો.)

૨૪ આ શબ્દોમાં उत्तनो वत प्रतिसंप्रसारणथी થાયછે. पुत्र–पुत्तनुं वुत्त રૂપ થઈને वत्त થાયછે એ મત હું નથી સ્વીકારતો; કારણ કે गुहिलोतમાં पुत्त–उत्त હેવો ક્રમ છે. (पुत्त, वुत्त, वत्त નહિ).

ઉત્તરઃ ના. આ ઉત્તરનાં કારણો

પ્હેલા અને છેલ્લા પ્રશ્નોનો મ્હારો ઉત્તરઃ–નાઃ અને આ નકારાત્મક ઉત્તર આપવાનું જે કારણ હમણાં જ દર્શાવુંછું, ત્હેમાં બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર આવી જાયછે. જેમાં સ્વરિતત્વ સુવ્યક્ત અને નિર્વિવાદ છે હેવાં, घईर, चित्तऊड, अवयव, अंधयार, चउव्वेई, फसवडिआ, पण्णवड्डी, रुऊड, गुहिलउत्त, भाउजाइ, पायदल ઇત્યાદિ ઉદાહરણો માર્ગદર્શક અને કસોટીરૂપ બનેછે, અને તેઓની સહાયતાથી આપણે અન્ય શબ્દોના સ્વરિતત્વનું સ્થાન ખોળી કાઢિયેછિયે, અને ए स्थाननिर्णयने माटे सबळ कारण सर्वत्र दर्शावियेछिये. આ છેવટનો નિર્ણયવિધિ કદાચ કારણપરથી કાર્યનું અનુમાન કરવાની (=a priori) પદ્ધતિ જેવો ભાસે, પરંતુ એ ન્યાય્ય છે અને અન્યોન્યાશ્રયથી ભિન્ન છે; કારણ કે વ્યાપક નિયમ તો કસોટીરૂપ ઉદાહરણોમાંથી ઉપલબ્ધ થયેલો જ છે, અને આપણે હેનું, વિવાદનો અવકાશ હોય હેવા પ્રસંગોએ, પ્રત્યક્ષ પરિણામરૂપ શબ્દોથી શરૂ કરીને પૂર્વગામી વિકારોમાં અનુદર્શન કરિયેછિયે, અને એ નિયમ બંધ બેસેછે કે નહિં એ તપાસિયેછિયે. હું માનુંછું કે આ રીતિ ઉચિત અને ઉપયોગમાં આણી સકાય હેવી છે, અને હાવા પ્રકારની સર્વ ચર્ચામાં વારંવાર હેનો ઉપયોગ પણ કરવામાં આવેછે.

હું આશા રાખુંછું કે अइ અને अउ એ સ્વરયુગ્મોમાંના अ ઉપર સ્વરભાર પડવાથી વિવૃત ઉચ્ચાર થાયછે એ મ્હારા મતનું સમર્થન કરવા માટે આ સર્વ વિસ્તીર્ણ પૃથક્ક્રિયા પૂરતી થશે. એ સ્વરયુગ્મોનાં अय અને अव હેવાં સંક્રમણાત્મક રૂપાન્તરો વિશે મ્હેં અન્યત્ર જે કહ્યુંછે તે અહિંયાં ઉતારી લેવાની છૂટ લઉંછું–

વિવૃત ऍ અને ऑના વાગ્વ્યાપારગત ઉદ્ભવ પરત્વે સંપ્રસારણવાદની વિરુદ્ધ પ્રતિસંપ્રસારણવાદનું સમર્થન કરતી દલીલો.

"આ રીતે અબાધિત અનુમાન રચી સકાય કે अउ તેમ જ अइ એ સ્વરયુગ્મોની બાબતમાં प्रतिसंप्रसारण વિધિ પ્રવર્તેછે, અને, प्रत्येक शब्दनो आ विकासक्रम साक्षात् भाषामां प्रत्यक्षरूप थयो होय के नहिं, पण विवृत ऍ अने ऑनो अहिंयां दर्शावेलो वाग्व्यापारगत उद्भव अन्तर्गत नियमनुं यथार्थ सूचन करेछे एम स्वीकारवु दोषरहित छे. કેટલાક હેવા વાંધા ઉઠાવશે કે नयण, पयण, गवक्ख, फवडिआ, ઇત્યાદિ શબ્દોના अय અને अव, વિવૃત ऍ અને ऑની અન્તિમ દશાએ પ્હોંચ્યા પ્હેલાં, संप्रसारणथी अइ અને अउ દશામાં થઈને પસાર થાયછે એમ માનવું વધારે સારું છે; પરંતુ મ્હેં પ્રતિપાદિત કરેલા प्रतिसंप्रसारणवादनो ત્યાગ કરવાને હું

તૈયાર નથી; કારણ કે પ્રતિસંપ્રસારણ વિધિનું સૂચન કરતાં (વયર ઇત્યાદિ) કેટલાંક ઉદાહરણો પંચાખ્યાન આદિ ગ્રન્થોમાં સાક્ષાત્ ભાષામાં વિદ્યમાન છે, પરંતુ નયણ ઇત્યાદિ શબ્દોના અયનો અઇ થવાનાં પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણો છે જ નહિં; અને જ્યહારે કેટલાં'ક પ્રસંગોએ અયનો અઇ થયોછે (જેમકે દાતર્ક-સય(ર્ક)-સઇકું) લ્યહારે એ ઉચ્ચાર કાં તો અઇ દશામાં જ વિરમ્યોછે, અથવા તો હેનો ગુજરાતીમાં ઐ થયોછે, પરંતુ વિકૃત ર્એ નથી બન્યો."

પ્રતિસંપ્રસારણ વિધિનું સૂચન કરતા શબ્દો સાક્ષાત્ પ્રયોગમા મળેછે

(The *Indian Antiquary* XLIV 18–19 —January 1915)

[આ ઉતારામા છેલ્લા વાક્યમાં "અઇ દશામાં જ વિરમ્યોછે" એ શબ્દો પછી હવે હું એટલું ઉમેરુ કેઃ—"અથવા તો સંવૃત ए બન્યોછે, કે અવ હોય તો સંવૃત ओ થયોછે, જેમકે ઍનેર ઇત્યાદિ, પાનોળી ઇત્યાદિ."]

મ્હેં પાછળ સૂચવ્યુંછે તેમ, અઇ અને અઉ અને અય્ અને અવ્નો ત્હમે ઉચ્ચાર કરી જોશો કે તરત જ ત્હમારી ખાતરી થશે કે વિવૃત ઉચ્ચાર અય્ અને અવ્ માંથી જ નીકળી સકે. એક વધારે પુરાવો આપવા અર્થે હું ગુજરાતી શબ્દ તૌનું ઉદાહરણ આપીશ; એ શબ્દ (સંસ્કૃત તતઃ[૨૫] માંથી) વિક્રમ સંવત્ના પંદરમા સૈકામાં ભાષામાં વપરાતા તઉ શબ્દમાંથી નીકળ્યોછે, પણ આ તઉ શબ્દ ઉત્તરકાલીન ગુજરાતીમાં તવ રૂપે વપરાતો હતો અને હેનું પ્રતિબિમ્બ હિન્દી તવમાં જોવામાં આવેછે. આ પુરાવો નિઃસંશય સંપ્રસારણવાદની વિરુદ્ધમાં જાયછે અને મ્હારા પ્રતિસંપ્રસારણવાદનું દઢીકરણ કરેછે. આ ઉદાહરણ આ ઉત્સર્ગના અર્ધવિવૃત ઉચ્ચાર વિશેના અંશમાં આવવું જોઇયે, પરંતુ માત્ર પ્રતિસંપ્રસારણવાદના વિશદીકરણ અર્થે જ અહિંયાં આપ્યુંછે.

કેટલાક પુરુષો પ્રશ્ન પૂછેછે કેઃ (સં. वैरને સ્થાને वइर, गौरवને સ્થાને गउरव ઇત્યાદિમાં) સંસ્કૃત ऐ અને औને બદલે પ્રાકૃત રૂપાન્તરોમાં अइ અને अउ લખાયછે તે, સાક્ષાત્પ્રચલિત ભાષામાં પ્રત્યક્ષ પ્રતિનિધિ વિનાનાં તદ્દન કૃત્રિમ રૂપો તો નહિ હોય? ઉત્તર સ્પષ્ટ છે. એ રૂપો કૃત્રિમ હોઈ સકે નહિં, અને છે પણ નહિ. કારણો નીચે પ્રમાણેઃ—

---

૨૫ ડૉ. સર રા. ગો. ભાંડારકર तौને (સંસ્કૃત) तावत् (પ્રા.) ताव માંથી વ્યુત્પાદિત કરેછે.—વિલ્સન વ્યુ. વ્યા ૫ ૧૧૬ મું જુવો. આ વ્યુત્પત્તિ વધારે સંભવિત હશે, मुग्धावबोध औक्तिकમાં तउ આપ્યોછે (હ હ ધ્રુવ પ્રકાશિત ગ્રન્થમાં પૃ. ૬૦ મું કોલમ ૧ જુવો, तउ किसिउं । तत किम्)

અइ અને અउ એ અવાન્તર ક્રમો કૃત્રિમ હોવાના આરોપનું નિરાકરણ

(૧) કૃત્રિમતાનો ખ્યાલ ભાષાવિકાસના તત્ત્વને જ અનનુરૂપ છે;

(૨) પ્રાકૃત વ્યાકરણો કોઈ પણ અપ્રચલિત ભાષા વિશે લખાયાં હોય એમ દર્શાવનારું કાંઈપણ સાધન નથી.

(૩) वयर, वयराणी ઈત્યાદિ શબ્દો સાક્ષાત્ ઉપલબ્ધ થાયછે એ જ સૂચવેછે કે એ શબ્દોમાં પ્રથમ अइ હોવો જોઇયે, કારણ કે ऐ-औને સ્થાને એકદમ अय-अव આવી પડે એ અશક્ય છે.

(૪) વિકૃત ઉચ્ચારનું ઉપર આપેલું પૃથક્કરણ દર્શાવેછે કે ऐ અને औના વિચ્છેદ થઈને અનુક્રમે अइ અને अउ બને એ આવશ્યક છે, અને એથી अનું સ્વરિતત્વ નિર્ણાયક તત્ત્વ બનેછે.

(૫) ऐ અને औ એ વસ્તુતઃ अइ અને अउ કરતાં વધારે કૃત્રિમ છે, ऐ અને औ સંધિસ્વર હોઈને નૈસર્ગિક સમાનસ્વરો હોવાનો દાવો વસ્તુતઃ કરી શકે નહિ; એક પક્ષે ऐ અને औ અને અન્ય પક્ષે अइ અને अउ, એ બે વચ્ચે તફાવત માત્ર અંગભૂત અક્ષરો अ અને इ કે अ અને उ વચ્ચે રહેતા કાલમાનનો જ છે; ऐ અને औમાં એ કાલરૂપ અન્તરાય અત્યન્ત અલ્પ છે,[२६] તેથી પાલી અને પ્રાકૃત બોલનારાએ ઉચ્ચાર

---

૨૬ ડૉ. સર ભાંડારકરે આ તફાવત આવી રીતે દર્શાવ્યોછે –" ઉપર કહ્યું તેમ, अइ અને अउ એ શ્રુતિયોનો ऐ અને औથી તફાવત એટલો જ છે કે હેમાં (=अइ-अउમાં) એકને બદલે બે ઉચ્છ્વાસક્રિયા થાયછે, બીજી રીને તેઓ સરખા છે કારણ કે સંધિસ્વરોમાં અને સ્વરો આવેછે."

(વિ વ્યુ વ્યા પૃ. ૧૪૬–૭)

"अइ અને अउને ત્વરાથી એટલે કે બે તત્ત્વો વચ્ચે જરાપણ કાલ વીતેલો જણાય નહિ તેવી રીતે ઉચ્ચારિયે તેથી થતા ઉચ્ચાર જેવો જ સંસ્કૃત સંધિસ્વરોનો ઉચ્ચાર છે."

(પૂર્વોક્ત ગ્રન્થ, પૃ. ૪૩)

મિ. બીમ્સની ऐ-अइ અને औ-अउ એ ઉચ્ચારો વિશેની સ્વરૂપપરીક્ષા ભૂલ ભરેલી છે, કારણ કે ऐ અને अइ કે औ અને अउ વચ્ચે કાંઇ ભેદ જ નથી હોવો હેમનો ખ્યાલ જણાયછે. એઓ માનેછે કે પ્રાચીન હિન્દીમાં कैलासને બદલે कइलास, અને

સરળ કરવાના હેતુથી ऐ–औના કાં તો ए અને ओ કે इ અને उ કર્યા, અથવા તો અંગભૂત સાદા સ્વરો વચ્ચેનું કાલનું અન્તર વધારીને अइ અને अउ કર્યા. જે મુસીબત સયુક્ત વ્યજનોના ઉચ્ચારણમા ત્હેમને નડી હતી અને જે દૂર કરવાને ત્હેમણે અન્ય ઉપાયો ઉપરાત વિશ્લેષનો આશ્રય લીધો હતો, તેજ મુસીબત, કાઇક ઓછા પ્રમાણુમાં, ત્હેમને સયુક્ત સ્વરોના ઉચ્ચારણમા નડી (સંયુક્ત શબ્દ અત્ર જાણી જોઇને વાપર્યોછે), અને એ ટાળવાના ઉપાયો પૈકી હેમણે સ્વરસધિનો વિશ્લેષ કરીને अइ અને अउ બનાવવાનો ઉપાય યોજ્યો.

अइ અને अउ લિખિત પ્રાકૃત ગ્રન્થોમાં હતા પરતુ બોલાતી ભાષામા નહિં, હેવો રા રા કે હ ધ્રુવનો અભિપ્રાય

રા. રા. કેશવલાલ હ. ધ્રુવ હેવુ માનેછે કે अइ અને अउ લિખિત ઉચ્ચકોટિક પ્રાકૃત ગ્રન્થોમાં દ્દષ્ટિગોચર થતા, પરંતુ બોલાતી પ્રાકૃત ભાષામા હેના અસ્તિત્વ વિશે એઓ શંકા દર્શાવેછે. આ મત માટે કારણ હેમણે એટલુ જ આપ્યુછે કે ગુજરાતીમા કેટલાક શબ્દોમા ऐ–औ અદ્યાપિ જળવાઈ રહ્યાછે (જેમ કે સૈજપર, चौठा–હેમણે આપેલા ગામના નામો–જેમા હુ છૈયો (છોકરો) અને મૈયો ઉમેરીશ) અને ગામડિયાઓને राहનો रै અને न्हाउंનો न्हौ ઉચ્ચાર કરવાની ટેવ હોયછે. (હેમનો વાગ્વ્યાપાર પૃ ૮ મુ જુવો). હુ માનુંછુ કે આ કારણ બહુ મજબૂત નથી. વાગ્વ્યાપારગત નિયમોની સતત પ્રવૃત્તિમા વિચ્છેદ થાય તો એ નિયમો ટકી સકે જ નહિં હેવો સિદ્ધાંત તેઓ બાધી બેઠાછે અને એ સિદ્ધાત ઉપર હેમણે પોતાની દલીલ રચીછે, હેમની દલીલ હેવી લાગેછે કે જો ऐ–औનો સસ્કૃતમા ऐ–औ ઉચ્ચાર થતો હતો અને ગુજરાતીમા પણ હાલ કેટલાક શબ્દોમાં ऐ–औ જોવામા આવેછે તો પછી પ્રાકૃતમા પણ એ ઉચ્ચારો હેવે જ સ્વરૂપે હોવા જોઇયે; અને જો अइ–अउ લિખિત ભાષામાં

હેમની દલીલનું પરીક્ષણ અને પ્રત્યાખ્યાન

वायलास પણ લખાયછે છતા પણ સર્વત્ર ઉચ્ચાર फैलास જ થાયછે, તેજ પ્રમાણે कौन, कउन અને कवनની બાબતમા પણ પોતે એમ માનેછે કે ઉચ્ચાર ફક્ત कौन જ થાય. છ એ ઉચ્ચારોની ઉપર ગ્રૈ આપીછે તે અને ડૉ સર રા ગો ભાંડારકરે આપી છે તે પૂર્વપ્રક્રિયા મિ બીમ્સના મતની ભૂલ દર્શાવી આપશે

દૃષ્ટિયે પડતા હોય તો એ રૂપો માત્ર લખવામાં જ વપરાતાં કૃત્રિમ રૂપો હોવા જોઇયે, નહિં તો अइ-अउ એ રૂપો ઉચ્ચારસપ્રદાયના સતત પ્રવાહનો વિચ્છેદ કરશે.[૨૭] હુ માત્ર એટલું જ બતાવી આપીશ કે હેમણે માની લીધેલો સિદ્ધાંત તદ્દન આધારરહિત છે, અને હેનું મિથ્યાત્વ સિદ્ધ કરતાં, સાતત્યનો ચોખ્ખો વિચ્છેદ દર્શાવતાં, અનેક ઉદાહરણો વિદ્યમાન છે; જેમ કે, ळ વૈદિક સંસ્કૃતમાં હતો, અને ઉત્તરકાલીન સંસ્કૃતમાંથી લુપ્ત થયો હતો, પણ પાછો પૈશાચીમા, પાલીમાં, ભીલની ભાષાઓમાં, ગુજરાતીમાં અને મરાઠીમા દૃષ્ટિગોચર થયોછે; તે જ પ્રમાણે સંસ્કૃતના નનો પ્રાકૃતમાં ण થાયછે તો પણ ગુજરાતીમાં કેટલાક શબ્દોમાં પાછો ન આવી જાયછે (જેમ કે र्हन, घन, तन, थान, नर्ण ઇત્યાદિ; આ નિયમ વિશેનો આગળ ઉપર આપેલો उत्सर्ग જુવો.)

વાગ્વ્યાપારના નિયમોનું પ્રવૃત્તિસાતત્ય અવિચ્છિન્ન રહેલું જોઇયે હેવો હેમણે, ખોટા જ, સિદ્ધાન્ત માની લીધોછે.

વસ્તુત પ્રાકૃત ભાષાઓ દ્વારા ગુજરાતીના વિકાસનો સમગ્ર ઇતિહાસ એ જ દર્શાવેછે કે જ્યહારે કેટલાંક વાગ્વ્યાપારગત લક્ષણો અમુક વિકારો પામેછે ત્યહારે એના એ લક્ષણો ગુજરાતીમાં અવિકૃતરૂપે પણ પ્રવેશ કરેછે અને છેવટ, જો હેવા ફેરફાર સાક્ષાત્ ભાષામા થયા ન હોય તો વૈયાકરણો સંસ્કૃત ऐ-औના પ્રાકૃતમાં अइ-अउ થતા દર્શાવનારા ખાસ સૂત્રો શા માટે રચે એ સમઝવુ અશક્ય છે. अइ અને अउ એક વખત ભાષામાં હયાત હતા એ મતના સમર્થનમા મ્હેં આપેલાં કારણો, વિશેષત· વિક્ષેપ ક્રિયામા રહેલી સગવડ એ કારણ, વિરુદ્ધ પક્ષની દલીલોના કરતા મ્હને બલવત્તર લાગેછે.

મ્હારા મતનું સમર્થન કરતી એક અલ્પ સૂચના પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં છે· સમ્બોધનાર્થે ઉદ્‌ગારદર્શક અવ્યય (સં.) अयि નું પ્રાકૃતરૂપ વિકલ્પે ऐ અને अइ

---

૨૭ "ऐ-औ ને प्राकृतमाथी वैयाकरणीए बातल करेला छे शिष्ट प्राकृतमां सस्कृत ऐ-औने ठेकाणे अइ-अउ एवी जोडणी मळी आवछे परतु लोकनी बोलीमां एवी पृथक्‌कृत्ति थई नहिं होय, एटले के ऐ-औ ते ऐ-औ रूपे अपृथक्‌कृत बोलाता हशे. एम न होय तो सै औ सेजपर बौडा जेवा सादा चालु शब्दोमां ऐ-औ नो उच्चारसंप्रदाय विच्छिन मानवो शी रीते जळवाई रहे? वळी राइने ग्राम्य वर्ग रै, न्हाउ ने न्हौ बोले छे तेमा वृद्धियुग्म अस्थाने पण देखा दे छे, ते लोकवाणीमां ऐ-औ ना शुद्ध उचार जळवाया-नी साक्षी पूरेछे."

(वाग्व्यापार पृष्ठ ८)

આ ઉતારા ઉપરથી જણાશે કે રા રા કે હ ધ્રુવે પોતાનો મત ઉચ્ચાર સંપ્રદાયના સાતત્યની માન્યતાએ બાંધ્યોછે.

થાયછે (સિ. હે. ૮-૧-૧૬૬). હેમચન્દ્રે (સં.) ઋષિના પ્રાકૃતરૂપમાં ઐ અને અઇ હેવો વિકલ્પ દર્શાવ્યોછે અને તદર્થે-પ્રાકૃતમાં ઐ (કે औ) ન હોવાથી આ એકપૂરતા અપવાદની ખાતર-એક ખાસ સૂત્ર રચ્યુંછે; હવે જો વસ્તુસ્થિતિ મ્હેં વર્ણવીછે હેવી નહોત તો હેમચન્દ્રને હાલુ કરવાની કાંઈપણુ આવશ્યકતા રહેત જ નહિ. તે ઉપરાંત, મ્હેં બતાવી આપ્યુંછે તેમ, સંહિતાત્મક સ્વરો કરતાં વિશ્લિષ્ટ સ્વરોનું ઉચ્ચારણુ વધારે સરળ છેઃ આ સરળતાથી આકર્ષાઈને પ્રાકૃત બોલનારાઓ સાક્ષાત્ બોલાતી ભાષામાં અઇ અને અઉ વાપરવા લાગ્યા. અત્યારે પણુ આ વલણુ પારસીઓની અસરવાળા છાપખાનાના કૉમ્પોઝિટરો અને છાપનારાઓમાં જોવામાં આવેછે; કારણુ કે મૂળ પ્રતમાં મ્હેં ગૌરવ ઇત્યાદિ લખીને આપ્યું હોય છતાં પણુ તેઓ મ્હને ગઉરવ ઇત્યાદિ છાપીને આપેછે.

એક અધિક પુરાવો ઉમેરીશઃ-

ધનદેવગણિયે વિ. સં. ૧૫૦૨ માં લખેલા નેમિનાથ-ફાગ નામના ગ્રન્થને અન્તે આ શ્લોક આવેછે;-

सामी केवल कामिनी करि धरी राजीमती नादरी
सा सारी निजकाज राजकुमरी मुगतिइ गइ दावरी ।
जे रेवइगिरिराय ऊपरि गमइ श्रीनेमिपाये नमइ
ते पामइ सुखसिद्धि रिद्धिहि रमइ श्री शाश्वती भोगवइ ॥

અહિંયાં છન્દના નિયમ પ્રમાણે ગઇને સ્થાને गै, रेवइ ને સ્થાને रेवै गमइ ને સ્થાને गमै, नमइ ને સ્થાને नमै, पामइ ને સ્થાને पामै, रमइને સ્થાને रमै અને भोगवइને સ્થાને भोगवै જોઇયે; અને છતાં પણુ કર્તા અઇને વળગી રહ્યોછે. આ આગ્રહ શિષ્ટપ્રયોગનું અનુરોધન નથી સૂચવતો પરંતુ ભાષાના સાક્ષાત્ પ્રચારનું અનુવર્તન દર્શાવેછેઃ હેનો વિશેષ પુરાવો એ છે કે પંક્તિ ૨ માં मुगतिइ શબ્દમાં છન્દના નિયમની અવગણુના કરીને પણુ ग અને ति અલગ રાખ્યાછે, અને એ જોડણી બોલાતા શબ્દનું જ પ્રતિબિમ્બ છે એ સ્પષ્ટ છે. હું કબૂલ કરુંછું કે આ શ્લોકમાં अइ છે તે अति ઇત્યાદિમાંથી નીકળેલોછે, અને (સં. वैरमांથી वइरमा છે હેવો) સંધિસ્વર ऐમાંથી નીકળેલો નથી. છતાં પણુ, મ્હારી દલીલ હાવી છેઃ કોઈ એક મૂળમાંથી ઉદ્ભવેલો अइ એ રૂપે હયાત હોવાનો જો એક દાખલો હોય, તો અન્ય પ્રસંગે એટલે કે ऐના વિકારરૂપે એ વિદ્યમાન્ ન હોય એમ માનવાનું કાંઈ પણુ પ્રયોજન નથી.

છેવટ, હું એટલું કહીશ કે अइ અને अय અને अउ અને अव એ સર્વને ए અને ओના વિવૃત ઉચ્ચારના મૂળ તરીકે સ્વીકારવાને બદલે માત્ર अय અને अवનેજ હેના મૂળ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે તો ૩ જા વ્યાખ્યાનમાં મ્હેં ચર્ચેલો બીજલાઘવનો નિયમ જળવાયછે. આ લાભ કાંઈ ન્હાનો નથી; અલબત્ત ઉચ્ચારશાસ્ત્રના સત્યનું અનુરોધન એ પ્રથમ સરત છે, અને એ હામાં જળવાયછે.

આ વ્યાખ્યાનમાં પ્રતિપાદિત કરેલા મતમાં ઉચ્ચારશાસ્ત્રોચિત સત્ય અને લાઘવ (બીજલાઘવ) બંને જળવાઈ રહેછે.

હવે જેમાં अइ અને अउ ના વિવૃત ऍ અને ऑ થવાને બદલે ગુજરાતીમાં ऐ અને औ થાયછે, અથવા તો अइ અને अउ જ રહેછે, હેવાં કેટલાંક ઉદાહરણો આપુંછું.

अइ અને अउના વિવૃત ऍ અને ऑ ન થતા હોય હેવાં ઉદાહરણો.

ઉદાહરણો:—

ऐ કે अइ

સં.	પ્રા. કે અપ.	ગુજ.
हृदयकं	हिअअउं	हैयुं કે
	हइअउं हइउं	हइयुं
चैत्र	(પરભાર્યો; પ્રાકૃતદ્વારા નહિં)	चैतर કે चइतर
शतकं	सय(कं)	सइकु કે सैकुं

औ કે अउ

સં.	પ્રા. કે અપ.	ગુજ.
चतुर्दश	चवद्दह	चौद કે चउद
सर्वे	सव्वो	
	सव-सउ	सौ

આ શબ્દોમાં अइ અને अउ ના વિવૃત ऍ અને ऑ થતા અટકાવનાર કારણની કે કારણોની તપાસ કરવી રસદાયી થશે. આપણને અવકાશ પૂરતો નથી, પરંતુ હવે ત્હમે જોઈ સકશો કે લગભગ સર્વ શબ્દોમાં સ્વરિતત્વ એ જ નિર્ણાયક કારણ છે. જ્યહાં હેની પ્રવૃત્તિ જોવામાં ન આવે ત્યહાં બીજું કાંઈ પણ કારણ ચોક્કસ મળી આવશે; જેમ કે, सौ શબ્દમાં હેને सॉ (= शतं) શબ્દથી અસંદિગ્ધ રાખવાની સ્વાભાવિક અને અજાણ્યે જ પ્રવર્તતી ઇચ્છાને પરિણામે વિવૃત ऑ આવતો અટકેછે;

અહિંયાં પણ સ્વરભાર એ નિર્ણાયક તત્ત્વ છે.

વિવૃત ઉચ્ચારના બીજા કેટલાક દેખીતા અસાધારણ પ્રકારો છે તે હું અહિંયાં દર્શાવુંછું:

વિવૃત ઉચ્ચારના દેખીતા અસાધારણ પ્રકારનાં ઉદાહરણો

अॅ

સં.	પ્રા. કે અપ.	ગુજ.
वितरितः	विद्दार्थ	व्हॅरय
सीमन्तक	सीमंतउ–सीअंतउ	सॅंथे
कटि	कडी	कॅडय
		(અર્થ ફરી જાયછે)
तटी	तडी	वॅड्य
गडक	गडउ	गॅंडो (એ નામનું પ્રાણી)
सरी	सरी	सॅर्‌य
		(=પ્રવાહની ધાર; હારની સૅર્‌ય)
पिण्डकः	पॅंडउ	पॅंडो
कन्दुकः	गॅंदुओ	गॅंद
चिन्ह		चॅंन
ऑ–		
प्रहर	पहरु प्हअरु	प्हॉर
नखर	नहरु न्हअरु	न्हॉर
महार्घकं	महग्घउ म्हअग्घउं	मॉंघुं
शतं	सअ	सॉ
		(ચર્ચ, ત્રણસ ઇત્યાદિમાં સ છે; સૉ પણ છે, વર્સો, ત્રણસૉ ૪.
मुखं	मुहं	म्हॉं
मुखकर्कं	मुहडउं म्हुअडउ म्हउडउ	म्हॉडुं
गुरुः	गुरु	गॉर
गुड.	गुळ	गॉळ
उपा	(પરભાર્યો)	ऑखो
सूचिः	सूई	सॉय
	(देश्य) कोइलउ	कॉयलो
	,, ओसरिआ	ऑसरी

कोकिल	कोइला	कयिल
उद्धवः	उद्धत्तु	ऑधर
मृत्युः	मुत्तु	मॉत
प्राघूर्णकः	प्राहुणउ	प्हॅंणो
स्वर्धक	सुवउँ	सँधु
कुद्दालकः	कुद्दालउ	कॅंदाळो
	(देश्य) ओक्किअउँ	ऑक्यु

(=વમન કરી કાઢયું)

આ ઉદાહરણોને તપાસીશુ તો વિવૃત ઉચ્ચારનો ખુલાસો પ્રાયઃ મળી જશે. જેમ કેઃ-વિહત્થી, मुहँ અને मुहडउનાં અન્ય ઉત્સર્ગની પ્રવૃત્તિ થતાં એટલે કે हનો આદ્ય અક્ષર તરફ પરાક્ષેપ થતાં व्हिअत्थी, म्हुअ અને म्हुअडउ જેવાં રૂપાન્તરો બનેછે;

અસાધારણ વિવૃત ઉચ્ચારનો ખુલાસો.

ત્યાર પછી એ રૂપાન્તરોમાંનાં તેમ જ सींमंतउનાં રૂપાન્તર सींअंतउમાનાં इअ કે ईअ અને उअ એ સ્વરયુગ્મોનાં અંગભૂત સ્વરોનો વ્યત્યય થવાથી अइ અને अउ એ સ્વરયુગ્મો પ્રાપ્ત થાયછે, અને ત્યાર પછી अय् અને अव् થઈને વિવૃત ઉચ્ચાર નીવડેછે. (सींअंतउ-सइंतउમાં અનુસ્વાર કાયમ થઈ જાયછે, અને व्हिअत्थी-व्हइत्थीમાં રહેલા સબળ સંયોગનું એક અંગ લુપ્ત થતાં એકલો व બાકી રહેછે (અને હેનો પણ, હેના મહાપ્રાણત્વનો નાશ થતાં, त બનેછે), પરંતુ (બીજાં અનેક ઉદાહરણોમાં બનેછે તેમ) પૂર્વસ્વર દીર્ઘ થતો નથી.

कटि-तदी[२८]-गडो-सरी-गुङ-गुड હેમાં આદ્ય શ્રુતિના अ પછી, યથાવકાશ इ કે उનો, કાંઈક અસાધારણ પ્રક્ષેપ થાયછે, અને उपानाં उની પૂર્વે હેવી જ રીતે अનો પ્રક્ષેપ થાયછે; અને એ પ્રમાણે વિવૃત ઉચ્ચાર માટે જોઈતી સામગ્રી પૂરી પડેછે. કાંઈક હાવું અનુમાન કર્યા શિવાય વિવૃત ઉચ્ચારનો ખુલાસો આપી સકાતો નથી.

હેવો જ અસાધારણ પરંતુ ભિન્ન પ્રકારનો વિકાર सूई, कोइलउ, कोइला અને ओसरिआ શબ્દોમાં બનેછે; ત્યહાં પ્રથમ અક્ષરમા રહેલા ऊ અને ओનો ગમે તે કારણે अउ થાયછે, અને એથી વિવૃત ઉચ્ચાર માટેની સામગ્રી પ્રાપ્ત થાયછે.

---

૨૮ तडिय શબ્દની બાબતમાં इનો પ્રક્ષેપ માન્યા વિના ખુલાસો આપવો શક્ય છે. अभूतोपि क्वचित् रकार प्रविष्ट थायछे, અને तटीनुं त्रटी થઈને तरडी-तरड्य-तयड्य-तॅड्य હેવા રૂપાન્તરો બનેછે (અદ્યાપિ तडिय (=ફાટ) અર્થે तरड-तयड શબ્દો વપરાયછે, કોઈ વસ્તુમા ફાટ પડે ત્યહાર હેમા બે तट ઉત્પન્ન થયા હોય એમ લાગેછે.) कदीની બાબતમા પણ આગન્તુક रની સહાયતાથી હાવો જ ખુલાસો ન આપી સકાય?

प्रहर (पद्दह—प्हअर), नगर (नहद—न्हअर), महार्घक (महग्घउं—म्हअग्घउं) એ શબ્દોમાં મધ્યવર્તી સ્વરયુગ્મ अअनो હેવી જ રીતે अउ થતાં વિવૃત ऑने માટે દ્વાર ખુલ્લું થાયછે.

ઉપરાંત पिण्ड, चिन्ह, उद्धव, मृत्यु, कुद्दालक, स्वर्घक (सुग्घउं), प्राघूर्णक (पाहुणउ) એ શબ્દોમાં, પ્રથમ હ્રસ્વ इ અને હ્રસ્વ उની પછી સંયોગ આવ્યો હોય તો इ અને उને સ્થાને યથાક્રમ ए અને ओ આવે (सि. हे. ૮–૧–૮૫ અને ૮–૧–૧૧૬) એ નિયમની પ્રવૃત્તિ થતાં, પ્રથમ તો ए અને ओ પ્રાપ્ત થાયછે; એટલું લક્ષમાં રાખવાનુ છે કે આ ए અને ओ તે પાલી અને હેના જેવી પ્રાકૃત ભાષાઓમાંના હ્રસ્વ ए અને ओ છે અને એ હ્રસ્વ ए–ओ તત્ત્વતઃ અને ઉચ્ચાર–દૃષ્ટિયે વિવૃત ઉચ્ચારથી ભિન્ન હોવા છતાં પણ એક પ્રકારે હેના સરખા જ છે. અને એ સાદૃશ્યને પ્રસ્તુત શબ્દોના ગુજરાતી વિકારોમાં રહેલા વિવૃત ઉચ્ચારનું કારણ માની સકાય. ओक्खिअउंमां સંયોગને લીધે ओ ઉપર દર્શાવેલું હ્રસ્વ રૂપ પામતો લાગેછે અને ત્હાર પછી હેને પણ ઉપરઆપેલો ખુલાસો લાગુ પડેછે; અથવા તો એ શબ્દમાં ओ છે ત્હેને પ્રથમથી જ પાલીભાષાનો હ્રસ્વ ओ માનવો એ વધારે સારું છે.

હવે વિવૃત ऍ અને ऑ વિશેના उत्सर्गनी વ્યાખ્યાનો અપરાર્ધ (ख), એટલે કે અન્ત્ય अइ અને अउનો અર્ધવિવૃત ઉચ્ચાર બનવા વિશેનો અંશ, લઈયે. એ ઉચ્ચારને અર્ધવિવૃત કહેવામાં જે વિશેષાર્થ હું દર્શાવવા ઇચ્છુંછું તે સંક્ષેપમાં સમઝાવીશ. મધ્યવર્તી अइ–अउને સ્થાને જે વિવૃત (ऍ–ऑ) ઉચ્ચાર આવેછે તે, શબ્દમાંના અધિકતમ શ્રાવ્યતાવાળા મધ્યભાગરૂપ પ્રધાનતમ સ્થાનને લીધે, સુવ્યક્ત અને સંપૂર્ણ રીતે વિવૃત બનેછે; અને અન્ત્ય अइ–अउને સ્થાને આવતા ए–ओ, શબ્દના ઉચ્ચારણના અવરોહને અંતે હોવાથી, મધ્યવર્તી વિવૃત ઉચ્ચાર કરતાં સ્વાભાવિક રીતે ઓછા વિવૃત હોયછે.

(અર્ધવિવૃત અને વિવૃત ઉચ્ચારનો તફાવત)

આ અર્ધવિવૃત ઉચ્ચારનાં ગુજરાતીમાં પુષ્કળ ઉદાહરણો છેઃ–

અર્ધવિવૃત ઉચ્ચારનાં ઉદાહરણો.

પ્રા. કે અપ. (ઉત્તરકાલીન અપ૰ પણ ખરી.)	ગુજ.
छइ	छॆ
करइ	करॆ
भनइ	भनॆ

तउ	तॅा
करउ	करॅा
घोडउ	घोर्डा

સક્ષેપમાં કહિયે તો, ક્રિયાપદોનાં વતમાનકાળમા ત્રીજા પુરુષનાં એકવચનનાં રૂપોનો અન્ત ए, અને ઓકારાંત નામે કે વિશેષણોનાં નરજાતિનાં પ્રથમા એકવચનનાં રૂપોનો અન્ત ओ, અને ક્રિયાપદોનાં આજ્ઞાર્થ ત્રીજા પુરુષ એક વચનનાં રૂપોના અન્ત ओ, એ સર્વેનો તેમ જ અન્ય શબ્દોના કે રૂપોના અન્ત્ય ए–ओનો અર્ધવિવૃત ઉચ્ચાર થાયછે;

હવે આપણે ગુજરાતી ઉચ્ચારશાસ્ત્રના ક્ષેત્રના અન્ય અન્વેષકોએ આ વિવૃત ઍ અને ઑનું નિરૂપણ કર્યુંછે કે નહિં, અને કર્યુંછે તો શું કર્યુંછે, એ વિશે વિચાર કરિયે. હું નિશ્ચિત કરી સકયોછું ત્હાંસુધી તો વ્રજલાલ શાસ્ત્રીએ આ ઉચ્ચારનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી જણાતો, તો પછી હેની પૃથક્કૃતિ ક્યહાંથીજ કરી હોય. આ ઉક્તિ હેમના પ્રકાશિત થયેલા ગ્રન્થોને અનુલક્ષીનેજ કરવામાં આવીછે. પરંતુ વિ સં. ૧૯૪૨ના ભાદ્રપદ સુદિ ૧૫ ને દિને મ્હને લખેલા ખાનગી પત્રમાં, એ વિશે મ્હેં કરેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમા, તેઓ આ ઉચ્ચારનું અસ્તિત્વ સ્વીકારેછે, હેને (कंठताल्व्य કે कठौष्ठ्य ને બદલે) शुद्ध कंठ्य કહેછે, હેના ઉદાહરણો આપેછે, પ્રાકૃત કે પ્રાચીન ગુજરાતી વ્યાકરણોમાં આ ઉચ્ચારનો ઉદ્ભવ નથી ચર્ચ્યો એમ કહેછે, અને, હેમને એક મારવાડીએ એક વખત બતાવેલી पृथुराज रासानी જૂની પ્રતને અનુસરીને, ગુજરાતીમાં આ વિવૃત ઉચ્ચાર દર્શાવવાને અવળી માત્રા વાપરવાની ભલામણ કરેછે, હેમના પત્રમાંથી કેટલોક અંશ નીચે ઉતાર્યોછે --

ગુજરાતી ઉચ્ચાર-શાસ્ત્રીઓ અને આ વિવૃત ઉચ્ચાર.

(૧) વ્રજલાલ શાસ્ત્રી

"ए, आ अक्षर कंठतालुस्थान छे पण गूर्जर भाषामां केटलाएक शद्बोमां केवळ कंठ्य बोलाय छे. तेमज ओ अक्षरनु कठोष्ठ स्थान छे पण गूर्जर भाषामां केटलाएक शब्दोमां केवळ कंठ्य बोलाय छे उदाहरण ए खरो–ॲखरो (आ चोमासामां कांटावाळु नानु झाड थाय छे). गेर–गेब. खेर, ॲर (एक झाड छे) खदिर=खइर= ॲर वेर=ॲर, ॲरि, तेमज कोठी, कॅाठी कोमल, कॅायल, ॲाल, ॲाड, गोळ, गॅाळ बॅाळ (बलशीजनु झाड), रॅाळ, खॅाळ, ऑखामडळ, ऑखिड (एक मागण छे) केवळ कंठयनु चिह्न अवळी मात्रा लखाय तेनुं कारण प्राचीन गूर्जर व्याकरणमा नथी तेम प्राकृतमां पण नथी. एक वहीवचो मारवाडी भाट मळयो हतो तेनी पासे मारवाडी भाषावाळो पृथ्वीराजनो रासो हतो तेमां आ प्रमाणे लखेलुं हतुं. मकरदरा मकवाणॅा हॅाय नित जुद्ध हमेश. पछी ते भाटने में पूछयुं त्यारे तेणे

कर्यु क अमारां जेटलां पुस्तक छे तेमां ए अने ऍ अने ओ अने ऑ एम उच्चार बदलाय छे त्यारे अवळी मात्रा लखाय छे. हवे आपणे पण एम रीति राखवी एवुं मारुं मत छे."

શાસ્ત્રીએ અહિંયાં સૂચવેલી એ ઉચ્ચારની સંક્ષિપ્ત અને પ્રાસંગિક પૃથક્ક્રિયા માત્ર એકાંશે ખરી છે; કંઠસ્થાન વસ્તુતઃ અય્ અને અવ્ ના અને લીધે છે એટલાપૂરતું હેમાં સત્ય છે; પરંતુ વિવૃત ઉચ્ચારની ઉત્પત્તિના કારણભૂત ય્ અને વ-રૂપી એટલાંજ ઉપયોગી તત્ત્વોનું હેમાં દર્શન થયું નથી. ર્ઍને ર્ઑર દ્વારા વ્યુત્પાદિત કરવામાં શાસ્ત્રીએ પગેરું સાચું લીધુંછે, પરંતુ પદપંક્તિને મૂલપર્યન્ત બરાબર જોઈ સક્યા નથી.

(૨) કવિ નર્મદાશંકર; વિવૃત ઉચ્ચારના હેમણે આપેલા ખુલાસાની ગુણ દોષ પરીક્ષા

કવિ નર્મદાશંકરે આ વિવૃત ઉચ્ચારને હેમના નર્મ-કોશની પ્રસ્તાવનામાં વર્ણવ્યોછે, પરંતુ હેના ઉદ્ભવનો ખુલાસો આપવામાં એ તદ્દન ખોટે માર્ગે ચઢી ગયાછે. ર્ઍ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં રહેલા હને, અથવા તો ઉચ્ચારદોષને, હેમણે વિવૃત ઉચ્ચારનું કારણ માનેલછે.[૨૯] પરંતુ હેમણે આપેલાં ઉદાહરણોની લાંબી યાદી તરફ દૃષ્ટિ નાખ-વાથી જ, અને પૂર્વગત ચર્ચામાં મ્હેં આપેલા પૃથક્કરણના અને વાગ્વ્યાપારના ઇતિવૃત્તના પ્રકાશમાં હેમનો મત તપાસી જોવાથી તરત જ જણાશે કે કવિ લક્ષ્ય ચૂક્યાછે.

(૩) નવલરામ

નવલરામ લક્ષ્મીરામે વિવૃત ઉચ્ચારને સ્વીકાર્યોછે, પરંતુ એ કેમ અને ક્યહાંથી ઉત્પન્ન થયો એ વિશે અન્વેષણ કરવાનો યત્ન જ નથી કર્યો.[૩૦]

(૪) રા. રા કે. હ. ધ્રુવ

રા. રા. કેશવલાલ હ. ધ્રુવે (प्हेली गुजराती साहित्य परिषद् समक्ष पोते વાંચેલા) વાગ્વ્યાપાર નામના ઉપયોગી લેખમાં આ ઉચ્ચાર વિશે ચર્ચા કરીછે અને હેની ઉત્પત્તિ વિશે પોતાના મતનો પુરસ્કાર કર્યોછે. એ હું અહિંયાં સંક્ષેપમાં આપીશ અને હેની પરીક્ષા કરીશ.

વિવૃત ઉચ્ચારના ઉદ્ભવ વિશે હેમનો અભિપ્રાય

આ ઉચ્ચારનાં ઉદાહરણોના હેમણે બે વર્ગો પાડ્યાછે. (૧) સ્વતઃસિદ્ધ, એટલે મૂળથી જ વિદ્યમાન, અને (૨) સાધિત, એટલે વાગ્વ્યાપારગત વિકારો દ્વારા પ્રાપ્ત. વિદેશીય ભાષા-ઓમાંથી આવેલા ર્ઍવ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં સ્વત સિદ્ધ વિવૃત ઉચ્ચાર છે, અને ઘર, ચાક ઇત્યાદિ શબ્દોનો વિવૃત ઉચ્ચાર સાધિત છે એમ

૨૯ નર્મ-કોશની પ્રસ્તાવના, પૃષ્ઠ. ૭.

૩૦ નવલગ્રંથાવલી, ભાગ ૩ પૃ. ૧૪૩મું જુવો.

તેઓ માનેછે. વર્ગ (૨) માં રહેલા વિવૃત ઉચ્ચારનાં તેઓ નીચે પ્રમાણે કારણો દર્શાવેછે:—

(૧) કોઈવાર એ સંયોગલોપને પરિણામે આવેછે; માત્રાની સંખ્યામાં પડેલી ખોટ પૂરી આપવા માટે સ્વરને વિવૃત કરવામાં આવેછે; જેમ કે पइट्ठो,–पॅठो, वहिर्ल-व्हॅलु, चतुष्क-चउक्क-चॅाक;

(૨) ક્વચિત્ કોમળ અનુસ્વારના આગમથી ઉચ્ચાર વિવૃત બનેછે; જેમ કે फॅट खॅच. वर्ण, पॅांक, चॅांक;

(૩) કોઇકિ વખતે પાછળ આવતો અનુનાસિક વ્યંજન વિવૃત ઉચ્ચારની ઉત્પત્તિમાં સહાયક બનેછે, જેમ કે नॅण, कॅम; दॅन; मॅमि; दॅाणी; रॅनि; ઇત્યાદિ.

(૪) કવચિત્ પૂર્વોક્ત કારણ નથી હોતાં, પણ એક શબ્દને સમાનરૂપ પણ સંવૃત ઉચ્ચારવાળા અને ભિન્ન અર્થવાળા અન્ય શબ્દથી અસંદિગ્ધ રાખવા ઉચ્ચાર વિવૃત કરવામાં આવેછે; જેમ કે करे હાથવડે, कॅरे; ગોળ, गॅाळ (શેરડીનો), मोर, मॅार (આંબાનો); કોઠી, कॅाठी (કોઠનું ઝાડ). આ ક્રિયાને હેમણે विवृतविधान નામ આપ્યુંછે (वाग्व्यापार પૃ. ૮ અને પૃ. ૧૦).

હવે આપણે હેમના અભિપ્રાયો તપાસિયે. પ્રારંભમાં હું હેની સમગ્રરૂપે ટીકા કરવાની હિમ્મત કરીશ; ए અને ओ વિવૃત થવાની આ ક્રિયા કેમ જાણે કે એક અત્યન્ત અનિયત ઘટના હોય, અને હેના ઉદ્ભવનાં નાના પ્રકારનાં અને દેખીતી રીતે ઢંગધડા વિનાનાં કારણો સ્વચ્છન્દે દર્શાવવાનાં હોય, હેવી રીતે રા. રા. કેશવલાલ ધ્રુવે હેની પૃથક્ક્રિયા કરીછે. ટૂંકામાં કહિયે તો એ બીજલાઘવથી રહિત છે અને એટલે દરજ્જે અશાસ્ત્રીય છે. મ્હેં આપેલી પૃથક્ક્રિયામાં સર્વે શક્ય પ્રકારોનો એક જ સર્વસાધારણ બીજભૂત, अय् અને अव्‌ની પ્રાપ્તિરૂપ, નિયમ દર્શાવ્યો છે, અને એ નિયમની અંદર પરભાષાના શબ્દોનો સંગ્રહ થઈ શકેછે. તે ઉપરાંત હેમની કલ્પના ઉચ્ચારના વિકાસને અનુસરતી નથી.

રા. રા. ધ્રુવના મતની પરીક્ષા, એ બીજલાઘવ રહિત છે, અને ઉચ્ચાર દૃષ્ટિયે અયથાર્થ છે.

હવે હું રા. રા. કેશવલાલના અભિપ્રાયોમાંથી પ્રત્યેકને છૂટો લઇને તપાસીશ.

गॅब ઇત્યાદિ વિદેશીય શબ્દોના વિવૃત ઉચ્ચારને હેમણે स्वत सिद्ध કહ્યોછે, પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ હેવી છે કે અરબી અને ફારસીમાં શબ્દ गॅब નથી પણ गय्ब છે; અને હેમાં રહેલા अय् ઉચ્ચારમાંથી આપણો ગુજરાતી વિવૃત

આ ઉપરથી જણાશે કે હાવી પૃથક્ક્રિયા ગૌરવદુષ્ટ તેમ જ હેના વિષયભૂત
શબ્દોના ખરા વાગ્વ્યાપારંગત પ્રતિવૃત્તનું ઉલ્લંઘન કરનારી છે. એ પણ લક્ષમાં
આવશે કે આ પૃથક્ક્રિયા રચવામાં રા. રા. કેશવલાલે અત્યન્ત અલ્પ
ઉદાહરણો ઉપર આધાર રાખ્યોછે જેમાંનાં કેટલાંક તો અસાધારણ છે; અને
વિવૃત ઉચ્ચારની મ્હેં આપેલી પૃથક્ક્રિયામાં સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિપાદિત કરેલા સર્વ-
સાધારણ નિયમના અંગમાં આવી જતાં અતિપુષ્કળ ઉદાહરણોની હેમણે ઉપેક્ષા
કરીછે. ઘર, દ્હેરો, વસ્તું, મૉડ એ પ્રકારના શબ્દોનો હેમણે ખુલાસો આપ્યો
જ નથી. અને હેમણે આપેલું વિવૃતવિધાન એ નામ છે તો સુંદર, પરંતુ હેમાં
દોષ એ રહેલોછે કે એથી આ ઘટના એક જ અમિશ્રરૂપ ક્રિયા હોય હેવો
ભાસ થાયછે, જ્યહારે વસ્તુતઃ અનેક ક્રિયાઓની શૃંખલાની એ છેલ્લી કડીછે,
જેવીકે અઇ-અઉ, અય-અવ; અય્-અવ્; અને પછી ઍ-ઑ. આ પ્રમાણે એ
નામવિધાન આ મિશ્રરૂપ ઘટનાની અયથાર્થ પૃથક્ક્રિયાનું પરિણામ છે; લાઘવ
જળવાય તેવા એક સરળ કેન્દ્રભૂત નિયમનું દર્શન થતાં જ એ ઘટનાની
મિશ્રરૂપતા પ્રકટ થાયછે.

આટલું ગુજરાતી ઉચ્ચારશાસ્ત્રના ગુજરાતી લેખકો વિશે કહ્યું. તે
શિવાયના લેખકોમાંથી જેમણે વિવૃતઉચ્ચારનો પ્રત્યક્ષ કે
પરોક્ષ નિર્દેશ કર્યો હોય હેવા મ્હારા જાણવામાં ચાર
લેખકો જ આવ્યાછે, સર જ્યૉર્જ ગ્રીઅરસન, મિ૦
બીમ્સ, ડૉ૦ સર રા. ગો. ભાંડારકર અને ડૉ૦
ટેસિટોરી. સર જ્યૉર્જ ગ્રીઅરસને આ વિષયના માત્ર
પ્રથમસ્તરમાં જ પ્રવેશ કર્યોછે, અને વિવૃત ઍ અને
ઑના ઉચ્ચારની ઉત્પત્તિવિશે ચર્ચા કરી જ નથી. એ

જેમણે આ વિવૃતઉચ્ચારનો નિર્દેશ કર્યો હોય હેવા અન્ય પંડિતો, હેમના મતની ચર્ચા—સર જ્યૉર્જ ગ્રીઅરસનનો મત

ઉપરચોટિયા નિર્દેશમાં પણ હેમણે ભૂલથાપો ખાધીછે, જે મ્હેં અન્યત્ર[૩૩]
દર્શાવીછે.—પરંતુ આ સ્થળે ફરીથી નિર્દિષ્ટ કરવાથી અનુકૂળતા થશે. હેમણે
વિવૃત ઍ ને short (હ્રસ્વ) અને વિવૃત ઑને broad (પ્હોળો) કહ્યોછે;
અને કહ્યુંછે કે "ગુજરાતીમાં હ્રસ્વ ए તેમ જ દીર્ઘ ए છે." હેમાં "હ્રસ્વ
ઓ નથી, પરંતુ હેને બદલે કેટલાંક શબ્દોમાં ઓનો allમાંના a જેવો પ્હોળો
ઉચ્ચાર કરવામાં આવેછે."[૩૪]

અહિંયાં કાંઇક ગોટાળો થયેલો જણાયછે; ए અને ओ બંને કાં તો
.., અથવા હ્રસ્વ અને દીર્ઘ હોય. હાવ
પ્હોળો.

: 19n (જાન્યુ. ૧૯૧૫)
રજી પૃ: ૩૨૯

(૩) અહિંયાં દર્શાવેલું કારણ દેખીતી રીતે ખોટું અને તરંગી છે. नँण અને दँणी (दोहनी, दूह्वणी)મા રહેલો अप् કે अव् એ જ વિવૃત ઉચ્ચારનું કારણ છે એ સ્પષ્ટ છે, मँमि(જો મીણ અર્થમાં હોય તો,) ફારસી મૂમમાથી નીકળ્યોછે (હિંદુસ્તાનમાં મૂમનો मँमि ઉચ્ચાર થાયછે), અને (જો રાઁનથી "round" (राउन्ड)નું ભ્રષ્ટરૂપ વિવક્ષિત હોય તો) राँनि શબ્દના મૂળ શબ્દ 'round'માં अउ ઉચ્ચાર આવેલોછે. જો दँनि શબ્દ શવના અગ્નિ-સંસ્કાર અર્થે (બહુશ. કાઠિયાવાડમા) વપરાતો શબ્દ હોય તો એ दहन શબ્દ-માથી दूह्यण-दूह्यण-दयन એ ક્રમો દ્વારા નીકળ્યોછે. 'મકદૂર' એટલે હિંમત અર્થમા એ શબ્દ વિવક્ષિત હોય તો એ ભાગ્યે જ શિષ્ટ પ્રયોગ ગણાય; તે ગમે તેમ હો, પણ હું હેની વ્યુત્પત્તિથી અજ્ઞાત છુ; પછી, दहननो દહનશક્તિ, પ્રતાપ (=સામર્થ્ય), અને એ ઉપરથી હિંમત, હેવો અર્થ હોવાનું મ્હારું અનુમાન સ્વીકાર્ય ગણાય તો ભલે. कँमि (તેમ જ जँमि, तँमि, अँमि) શબ્દનો વિવૃત ઉચ્ચાર દેખીતો અસાધારણ છે પણ અનુ-નાસિકને કારણે પ્રાપ્ત નથી થયો એ તો ચોક્કસ છે; ઉદાહરણ તરીકે, गुड ઇત્યાદિ શબ્દસમૂહમાં અનુનાસિક જેવા કારણની સહાયતા વિના જ उनो વિવૃત ऑ થાયછે, અને મ્હેં એ વિવૃત ઉચ્ચારની એક શક્ય ઉત્પત્તિ દર્શાવી છે પણ ખરી, જે સાધારણ નિયમ સાથે વધારે બંધ બેસે-છે. गाम, काम, नाम, कान ઇત્યાદિના गाँमि, काँमि, नाँमि, काँनि હેવા ઉચ્ચાર કરવાની ગ્રામ્યજનોની ટેવ પ્રથમ દૃષ્ટિયે અનુનાસિકનુ પરિણામ મનાય; અને કદાચ અનુનાસિકને એટલે અંશે કારણ તરીકે પ્રવર્તતો સ્વીકારી સકાય. પરતુ એ શબ્દોમા હેવો વિકાર आनो થાયછે, एनो કે ओनो નહિં; અને એથી આ તો કેન્દ્રભૂત મુખ્ય નિયમથી અસબદ્ધ, મર્યાદિત વિષયવાળી, તદ્દન નિરાળી જ વાગ્વ્યાપારગત ક્રિયા છે.

(૪) આ તો ચોખ્ખી ભૂલ છે. मँरि, कँठी, गँळि એ શબ્દોના વિવૃત ઉચ્ચારની ઉત્પત્તિ મ્હેં દર્શાવીછે. करँ (ક્રિયાપદ) करइમાંથી નીકળેલછે એ સ્પષ્ટ છે અને अइમાથી વિવૃત ઉચ્ચાર થયોછે. તે ઉપરાંત, करे અને करँને હાવી રીતે અસંદિગ્ધ રાખવાના ઉદ્દેશની કલ્પના તો અત્યન્ત ક્લિષ્ટ છે. વળી હેવો પ્રશ્ન કરી સકાય કે करे અને करँ સરખા હોઇને વિશેષ લક્ષણની અપેક્ષા રહે; પરંતુ बोले, લખે, આપે ઇત્યાદિ ક્રિયાપદોના વર્તમાનકાળ ત્રીજા પુરુષ એકવચનના રૂપોના આખા સઘ વિશે શી વ્યવસ્થા કરશો? વળી कोठीની कँठी સાથે ભ્રાન્તિ થાય, પણ મૂળ શબ્દ कँठनु શુ? હેની સાથે સંદિગ્ધ થઈ જાય હેવો કોઈ પણ શબ્દ છે જ નહિં.

ઉચ્ચાર નીકળ્યોછે. આ પ્રમાણે સ્વતઃસિદ્ધ વિવૃત ઉચ્ચાર વિશેનું કથન વસ્તુસ્થિતિ જોતાં અયથાર્થ છે.

હવે, હેમણે આપેલા સાધિત વિવૃત ઉચ્ચારના ચાર પ્રકારો લઇએઃ—

(૧) આ વર્ગમાંનાં ઉદાહરણો માટે જે કારણો દર્શાવવામાં આવ્યાંછે તે અયથાર્થ છે. સંયોગલોપથી થતી માત્રાહાનિનો પ્રતીકાર પૂર્વસ્વરના દીર્ઘત્વથી આપોઆપ થશે; ए કે ओના વિવૃતત્વથી વસ્તુતઃ કાંઈ પણ પ્રતીકાર થાય નહિં; કારણ કે પદ્દોમાં પાંચ માત્રાઓ છે અને ર્પઠોમાં ચાર જ છે. વળી, પદ્દો શબ્દ સંયોગલોપનું ઉદાહરણ ગણાય; પણ એ પદ્ધતિયે ર્પસે (पइसइ)ના વિવૃત ર્ઍ નો ખુલાસો શો આપશો? પરંતુ સંયોગલોપ અને હેને પરિણામે થતા માત્રાપરિપૂરણનો નિયમ અહિંયાં અવકાશરહિત છે. રા. રા. કેશવલાલે આપેલા બીજા ત્રણ વર્ગોમાં પણ ર્પસેનો સમાવેશ નથી થતો. તે જ પ્રમાણે वहेंछें (વસ્તુતઃ વ્હેંછે) શબ્દમાં ચાર માત્રા છે અને चाँकमां ત્રણ છે, પણ वहिंहमां પાંચ અને चडकमां ચાર માત્રાઓ છેઃ આ પ્રમાણે, માત્રાસંખ્યાની પરિપૂર્તિ એ કેવળ ભ્રાંતિ છે.

(૨) અહિંયાં પણ કોમળ અનુસ્વારને પ્રમાદથી જ વિવૃત ઉચ્ચારનું કારણ માન્યોછે. પ્રથમ તો કોમળ અનુસ્વારને કારણે હાલું પરિણામ શા માટે આવે એ જ દુર્ગમ છે. વિવૃત ઉચ્ચાર અને કોમળ અનુસ્વારની સહવૃતિ છે એ નિઃશંક છે;—સંવૃત ए–ओ અને કોમળ અનુસ્વારનો યોગ દુર્લભ છે. પરંતુ રા. રા. કેશવલાલે આપેલાં પાંચ ઉદાહરણોમાંનાં વધારે નહિં તો ત્રણમાં તો વિવૃત ઉચ્ચારનો મ્હેં આપેલો ખુલાસો લાગૂ પડેછે. જેમકે, વેંગણ ૩૧(વિશય) वइंगणમાંથી આ૦યોછે; પોંક એ (પ્રા.) पहुंक (સં.) पृथुकमांथी (पहुंक દેશ્ય હોય કે પ્રાકૃત[૩૨] હોય); વધારાના શક્ય અને અપેક્ષિત ક્રમો पहुंक–पहउंक–पहवँक હેવા છે; અને ચૉંક (સં.) चमत्क (પ્રા.) चमक्क, चवँक માંથી આ૦યોછે [समर्पयति–समप्पेइ–सवँपइ–सोंपे હેનો મુકાબલો લાભકારક થશે]. હાવી રીતે, अय् અને अव् તત્ત્વો અહિંયાં પણ પ્રાપ્ત થાયછે.

---

૩૧ દેશીનામમાળા, ૬–૧૦૦ જુવો. ત્હાં મૈંડનનો અર્થ શ્લોકમાં वइंगण અને વૃત્તિમાં वृन्ताकम् આપ્યો૩. ૭–૨૯ સ્થાને વંગેનો અર્થ શ્લોકમાં वाइंगण અને ટીકામાં वृन्ताकम् આપ્યોછે.

૩૨. દેશીનામમાળા, ૬–૪૪ જુવો.

(૩) અહિંયાં દર્શાવેલું કારણ દેખીતી રીતે ખોટું અને તરંગી છે. नण અને दणी (दोहनी, दूहणी)મા રહેલો अय् કે अव् એ જ વિવૃત ઉચ્ચારનું કારણ છે એ સ્પષ્ટ છે; મમિ(જો મીણ અર્થમાં હોય તો,) ફારસી મૂમમાંથી નીકળ્યોછે (હિંદુસ્તાનમાં મૂમનો મમિ ઉચ્ચાર થાયછે), અને (જો રનિથી "round" (राउन्ड)નું ભ્રષ્ટરૂપ વિવક્ષિત હોયતો) રનિ શબ્દના મૂળ શબ્દ 'round'માં अउ ઉચ્ચાર આવેલોછે. જો दनि શબ્દ શવના અગ્નિ-સંસ્કાર અર્થે (બહુશઃ કાઠિયાવાડમા) વપરાતો શબ્દ હોય તો એ दहन શબ્દ-માથી दूहयण-दूहयण-न्दयन એ ક્રમો દ્વારા નીકળ્યોછે. 'મકદૂર' એટલે હિંમત અર્થમાં એ શબ્દ વિવક્ષિત હોય તો એ ભાગ્યે જ શિષ્ટ પ્રયોગ ગણાય; તે ગમે તેમ હો, પણ હું હેની વ્યુત્પત્તિથી અજ્ઞાત છું; પછી, દહનનો દહનશક્તિ, પ્રતાપ (=સામર્થ્ય), અને એ ઉપરથી હિંમત, હેવો અર્થ હોવાનું મ્હારું અનુમાન સ્વીકાર્ય ગણાય તો ભલે. વમિ (તેમ જ जमि, तमि, क्षमि) શબ્દનો વિવૃત ઉચ્ચાર દેખીતો અસાધારણ છે પણ અનુ-નાસિકને કારણે પ્રાપ્ત નથી થયો એ તો ચોક્કસ છે; ઉદાહરણ તરીકે, ગુડ ઇત્યાદિ શબ્દસમૂહમાં અનુનાસિક જેવા કારણની સહાયતા વિના જ ઉનો વિવૃત ऑ થાયછે, અને મ્હેં એ વિવૃત ઉચ્ચારની એક શક્ય ઉત્પત્તિ દર્શાવી છે પણ ખરી, જે સાધારણ નિયમ સાથે વધારે બંધ બેસે-છે. [ગામ, કામ, નામ, કાન ઇત્યાદિના गॉमि, कॉमि, नॉमि, कॉनि હેવા ઉચ્ચાર કરવાની ગ્રામ્યજનોની ટેવ પ્રથમ દૃષ્ટિયે અનુનાસિકનુ પરિણામ મનાય; અને કદાચ અનુનાસિકને એટલે અંશે કારણ તરીકે પ્રવર્તતો સ્વીકારી સકાય. પરંતુ એ શબ્દોમાં હેવો વિકાર આનો થાયછે, एनो કે ओनो નહિં; અને એથી આ તો કેન્દ્રભૂત મુખ્ય નિયમથી અસબદ્ધ, મર્યાદિત વિષયવાળી, તદ્દન નિરાળી જ વાગ્વ્યાપારગત ક્રિયા છે.]

(૪) આ તો ચોખ્ખી ભૂલ છે. मरि, कठि, गाळि એ શબ્દોના વિવૃત ઉચ્ચારની ઉત્પત્તિ મ્હેં દર્શાવીછે. करि (ક્રિયાપદ) करइमांથી નીકળેલછે એ સ્પષ્ટ છે અને अइमांથી વિવૃત ઉચ્ચાર થયોછે. તે ઉપરાંત, करे અને करि ને હાવી રીતે અસંદિગ્ધ રાખવાના ઉદ્દેશની કલ્પના તો અત્યન્ત ક્લિષ્ટ છે. વળી હેવો પ્રશ્ન કરી સકાય કે करे અને करि સરખા હોઇને વિશેષ લક્ષણની અપેક્ષા રહે; પરંતુ बोले, डले, आपे ઇત્યાદિ ક્રિયાપદોનાં વર્તમાનકાળ ત્રીજા પુરુષ એકવચનનાં રૂપોના આખા સંઘ વિશે શી વ્યવસ્થા કરશો? વળી કોઠીની कॉठी સાથે ભ્રાન્તિ થાય, પણ મૂળ શબ્દ कॉठनું શું? હેની સાથે સંદિગ્ધ થઈ જાય હેવો કોઈ પણ શબ્દ છે જ નહિ.

આ ઉપરથી જણાશે કે હાવી પૃથક્કિયા ગૌરવદુષ્ટ તેમ જ હેના વિષયભૂત શબ્દોના ખરા વાગ્વ્યાપારગત પ્રતિવૃત્તનું ઉલ્લંઘન કરનારી છે. એ પણ લક્ષમાં આવશે કે આ પૃથક્કિયા રચવામાં રા. રા. કેશવલાલે અત્યન્ત અલ્પ ઉદાહરણો ઉપર આધાર રાખ્યોછે જેમાંનાં કેટલાંક તો અસાધારણ છે; અને વિવૃત ઉચ્ચારની મ્હેં આપેલી પૃથક્કિયામાં સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિપાદિત કરેલા સર્વસાધારણ નિયમના અંગમાં આવી જતાં અતિપુષ્કળ ઉદાહરણોની હેમણે ઉપેક્ષા કરીછે. बद, व्हेरो, बकुं, मंदि એ પ્રકારના શબ્દોનો હેમણે ખુલાસો આપ્યો જ નથી. અને હેમણે આપેલું વિવૃતવિધાન એ નામ છે તો સુંદર, પરંતુ હેમાં દોષ એ રહેલોછે કે એથી આ ઘટના એક જ અમિશ્રરૂપ ક્રિયા હોય હેવો ભાસ થાયછે, જ્યારે વસ્તુતઃ અનેક ક્રિયાઓની શૃંખલાની એ છેલ્લી કડીછે, જેમકે अइ-अउ, अय-अव; अय्-अव्; અને પછી ॲ-ऑ. આ પ્રમાણે એ નામવિધાન આ મિશ્રરૂપ ઘટનાની અયથાર્થ પૃથક્કિયાનું પરિણામ છે; बीजलापत्र જળવાય તેવા એક સરળ કેન્દ્રભૂત નિયમનું દર્શન થતાં જ એ ઘટનાની મિશ્રરૂપતા પ્રકટ થાયછે.

આટલું ગુજરાતી ઉચ્ચારશાસ્ત્રના ગુજરાતી લેખકો વિશે કહ્યું. તે સિવાયના લેખકોમાંથી જેમણે વિવૃતઉચ્ચારનો પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ નિર્દેશ કર્યો હોય હેવા મ્હારા જાણવામાં ચાર લેખકો જ આવ્યાછે, સર જ્યૉર્જ ગ્રીઅરસન, મિ૦ બીમ્સ, ડૉ૦ સર રા. ગો. ભાંડારકર અને ડૉ૦ ટેસિટોરી. સર જ્યૉર્જ ગ્રીઅરસને આ વિષયના માત્ર પ્રથમસ્તરમાં જ પ્રવેશ કર્યોછે, અને વિવૃત ॲ અને ऑના ઉચ્ચારની ઉત્પત્તિવિશે ચર્ચા કરી જ નથી. એ ઉપરચોટિયા નિર્દેશમાં પણ હેમણે ભૂલથાપો ખાધીછે, જે મ્હેં અન્યત્ર[૩૩] દર્શાવીછે. પરંતુ આ સ્થળે ફરીથી નિર્દિષ્ટ કરવાથી અનુકૂળતા થશે. હેમણે વિવૃત ॲ ને short (હ્રસ્વ) અને વિવૃત ऑને broad (પ્હોળો) કહ્યોછે; અને કહ્યુંછે કે "ગુજરાતીમાં હ્રસ્વ ए તેમ જ દીર્ઘ ए છે." હેમાં "હ્રસ્વ ओ નથી, પરંતુ હેને બદલે કેટલાંક શબ્દોમાં ओનો allમાંના a જેવો પ્હોળો ઉચ્ચાર કરવામાં આવેછે."[૩૪]

જેમણે આ વિવૃતઉચ્ચારનો નિર્દેશ કર્યો હોય હેવા અન્ય પંડિતો, હેમના મતની ચર્ચા—સર જ્યૉર્જ ગ્રીઅરસનનો મત

અહિંયાં કાંઈક ગોટાળો થયેલો જણાયછે; ए અને ओ બંને કાં તો પ્હોળા (विवृत) અને સાંકડા (संवृत) હોય, અથવા हस्व અને दीर्घ હોય. હાવ

૩૩ The Indian Antiquary, XLIV, 17n અને 19n (જાન્યુ. ૧૯૧૫)
૩૪ Linguistic Survey of India, પુ. ૯ મું, ભાગ ૨જો પૃ. ૩૨૯

एना અંગમાં આપેલા પ્હોળા ઉચ્ચારવાળા શબ્દોના ગણમાં[૩૫] હેમણે ऍसवुं, ऍन અને હેવા શબ્દો આપ્યાછે, જેમાં વિવૃત ऍ રહ્યોછે; અને પ્હોળા ओ માં चॉथुं, कॉयल હેવા વિવૃત ऑ વાળા શબ્દો આપ્યાછે. છતાં તેઓ એકને short (=હ્રસ્વ) અને બીજાને broad (=પ્હોળો) શા કારણે કહેછે એ હું સમજી સકતો નથી. (સર જ્યૉર્જ કહેછે કે એ પોતે 'all' માં છે ત્હેવો પ્હોળો ઉચ્ચાર દર્શાવવા o ને માથે ^ હાવી નિશાની કરેછે).

આ ગણોમાં કેટલી'ક ન્હાની ભૂલો પણ થઇછે,—જેમ કે छेद (=છિદ્ર)ને હ્રસ્વ ए વાળા શબ્દ તરીકે આપ્યોછે; પરંતુ હેનો કદાપિ વિવૃત ઉચ્ચાર થતો નથી; તેમ જ ढोलनो ओ પ્હોળો (=વિવૃત) માન્યોછે, પણ વસ્તુતઃ એ વિવૃત નથી.

(૬) મિ૦ બીમ્સના મતની પરીક્ષા

મિ૦ બીમ્સે આ વિષયનો હેમના ગ્રન્થના પુ. ૧ ને ૧૩૭મે અને ત્યારપછીનાં પૃષ્ઠોમાં વિમર્શ કર્યોછે. પરંતુ એટલું સ્પષ્ટ છે કે આ પ્રશ્નનું ખરું તત્ત્વ હેમના લક્ષની બ્હાર રહ્યુંછે, અને પરિણામે अनो ए અને अयनो ए થવાની તેમ જ अनो ओ અને अवनो ओ થવાની અને अनो ऐ થવાની હેમણે વાત કરીછે અને એ ચર્ચા પણ ઉપરચોટિયા પ્રકારની છે; અને હેમાં વિચિત્ર ભૂલો કરીછે, જેમકે पैठण (એક શહેરનું નામ) હેમણે पट्टनમાંથી વ્યુત્પાદિત કર્યુંછે (પુ. ૧–૧૬૭), પણ વસ્તુતઃ હેનું મૂળ प्रतिष्ठान છે, જે નામ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અને અન્ય લેખોમાં સુવિદિત છે. આ ભૂલ થવાનું કારણ સ્પષ્ટ છે; पइट्ठाण–पइठण– पॅठण (ગુ.) અને पैठण (મ.) એ ક્રમોદ્વારા થતો વિકાસ ન જોઈ સકવાથી હેમણે पना अनो ऐ થવાની કલ્પના કરીછે, એ જ પૃષ્ઠે મ. बैसणेंની સંસ્કૃત वसन "બેસવું" માંથી વ્યુત્પત્તિ આપીછે હેમાં પણ એ જ ભૂલ કરીછે;—આપણે ઉપર કરેલી ચર્ચામાં જોયુંછે કે એ શબ્દ સં. उपविश्, उवइस्, वइस्, बैस्માંથી આવ્યોછે, અને "બેસવું" અર્થવાળો સંસ્કૃત ધાતુ वस् ભાગ્યે જ હશે.[૩૬] (बैंगन ને वङ्गनમાંથી વ્યુત્પાદિત કરવામાં પણ એ જ ભૂલ કરીછે)

---

૩૫ પૂર્વોક્ત ગ્રન્થ, પૃષ્ઠો ૮૪૪ અને ત્યાર પછીનાં.

૩૬. થોડાં'ક પૃષ્ઠો પછી (૧૭૯મે પૃષ્ઠે) મિ૦ બીમ્સે હિં बैठाની સં. उपविष्टમાંથી યથાર્થ વ્યુત્પત્તિ આપીછે એ ખરેખર આશ્ચર્યકારક છે. અને છતાં વળી, એ જ વાક્યમાં થોડીએક પંક્તિયો પછી, ગુ. वेसवुं (હેમની જોડણી પ્રમાણે वेशवुं) એ શબ્દની वेशनમાંથી અને वेठोની विष्टમાંથી વ્યુત્પત્તિ દર્શાવીછે. એઓ એમ માનેછે કે અહિયાં કા તો उप તદ્દન બાતલ થયો હશે અથવા તો બે व વર્ણો સવિલીન થતા એક व થયો હશે,

૧૩૭–૧૩૯ પૃષ્ઠોએ મિ. બીમ્સ પોતે કલ્પેલા अ ના ए રૂપ વિકારની ચર્ચા કરીછે; અને ઉદાહરણો (रहणं) रह्-रहेवुं, (सहनं) सह्-सेहवुं, (कथनं) कथ्-केहवुं, ઇત્યાદિ આપ્યાંછે. વળી એઓ એમ માનેછે કે ગુજરાતીમાં "પૂર્વે રહેલા ह् ને સ્થાને ए આવેછે અને એ ह् ની પછી ક્વચિત્, વિશેષતઃ જે શબ્દોમાં સંસ્કૃતમાં એ સ્થળે इ હોય તે શબ્દોમાં, બીજા ए નો પ્રક્ષેપ પણ કરવામાં આવેછે" (પૃ. ૧૩૮); હેમણે આપેલાં ઉદાહરણોઃ–

લહરીમાંથી લેહેર; બધિરમાંથી બેહેરો;
ભગિની ,, બેહેન; પ્રથમ ,, પેહલું.[૩૭]

[પિહલું શબ્દ અન્ય શબ્દોથી જૂદે પ્રકારે શા માટે લખવો જોઇયે, અને હેના ह् માં પણ ए શા માટે ન ઉમેરવો જોઇયે? ખરેખર, હેના કારણનું અનુમાન દુષ્કર છે.]

તે ઉપરાંત અરબી અને ફારસીમાંથી આવેલા શબ્દોમાં પણ આ જ ક્રિયા થતી તેઓ માનેછે, જેમ કે जेहेर, केहेर, तेहेसील, रेहम, देहशत. આથી પણ એક ક્રમ આગળ વધીને મરાઠી पेणें (=સેવું) માં પોતે अ નો ए થતો જુવેછે, જ્યારે આપણે જાણીયેછિયે કે મરાઠીનો ए ગુજરાતીના જેવો વિવૃત નથી.

પૃ. ૧૪૦ મે મિ. બીમ્સ કહેછે કે अय નો કોઇક વખત સંકોચ થઇને ए થાયછે; ઉદાહરણો नयन-नेन, समय-समे ઇત્યાદિ આપેછે; અને પૃ. ૧૪૩-૧૪૪ મે अव નો, लवंग-लौंग (हिं.) માં થાયછે તેમ, औ થતો કહેછે. પૃ. ૧૮૭ મે વળી, સજાતીય સ્વરો અનુરૂપ ગુણ કે વૃદ્ધિસ્વર સાથે સંધિ પામેછે હેવો તેઓ નિયમ રચેછે, અને भगिनी, भइनी (प्रा.) भैन (हिं.) એ ઉદાહરણ આપેછે;

આ સર્વ ભ્રાંતિ અને સ્ખલનનું કારણ એ છે કે મિ. બીમ્સને, મ્હેં આ ચર્ચામાં આપીછે ત્હેવી, યથાર્થ પૃથક્ક્રિયા હાથ ન આવી. પરિણામ એ આવ્યું કે આ વિષયની ચર્ચામાં હેમણે વિવૃત ઉચ્ચારની ઉપેક્ષા કરી અને પોતે આપેલા ઉદાહરણોના કેટલાક સંબંધરહિત, અને વસ્તુતઃ પ્રવર્તતા પરંતુ હેમના લક્ષની બ્હાર રહેલા એક સર્વસાધારણ કેન્દ્રભૂત નિયમનું ઉલ્લંઘન કરતા, વર્ગો પાડ્યા (પુ. ૧ પૃષ્ઠો ૧૮૭, ૧૬૭, ૧૪૩-૪, ૧૪૦, ૧૩૭-૧૩૯ જુવો).

મિ બીમ્સને માત્ર એક જ પ્રસંગે થયેલું અર્ધવિવૃત ઉચ્ચારનું દર્શન, હિન્દી શબ્દોનો અન્ત્ય ઓ

માત્ર એક જ પ્રસંગે મિ. બીમ્સની દૃષ્ટિ અચાનક અર્ધવિવૃત ઉચ્ચાર ઉપર પડીછે. શબ્દોને અન્તે રહેતા ઓનો પ્રાચીન હિન્દી ઉચ્ચાર au જેવો છે એમ એઓ સ્વીકારેછે. પરંતુ જૂની હિન્દીનો (પોતે જેને સ્પષ્ટ રીતે broad=વિવૃત કહેલોછે તે) ઔ સાધારણ હિન્દીના ઓ ઉચ્ચારથી ભિન્ન પ્રકારનો નથી હેવા હેમના કથનથી પૂર્વોક્ત સ્વીકારની ઉપયોગિતા અત્યન્ત અલ્પ રહેછે. તેઓ કહેછે કે હસ્તલેખોની લેખનપદ્ધતિ પૂરતો જ ભેદ છે, કોઈ પુરુષ એક પ્રકારે લખે અને બીજો અન્ય પ્રકારે લખે (હેમનું પુ ૨ પૃ. ૫ સુ જુવો). આ ભેદ લેખનના પ્રકાર પૂરતો જ કેવી રીતે રહે એ સમઝવું મુશ્કેલ છે. ખરી વાત એ છે કે પ્રાચીન ઔ ઉચ્ચાર કાંઈક અંશે વિવૃત હતો અને હેમાંથી ગુજરાતીનો પૂર્ણ વિવૃત ઉચ્ચાર નીકળ્યો, અને જે નામોના અંતમાં ઔને સ્થાને ઓ આવ્યો તે નામોમાં એ અન્ત્ય ઓ સંવૃત રહ્યો. વસ્તુસ્થિતિ આ છે. હિન્દીમાં મધ્યવર્તી ઔ અવિકૃત (ઔ જ) રહ્યો, અને એ ઔ અર્ધવિવૃત હતો, એટલે ગુજરાતી ઑથી ઓછો વિવૃત હતો; અને અંત્ય ઔ ક્ષીણ થઈને શુદ્ધ ઓ થયો, જે ગુજરાતી અર્ધવિવૃતથી ઓછો વિવૃત થયો, કે તદ્દન સંવૃત થયો. (પણ હિન્દીની શાખા વ્રજભાષામાંનો અંત્ય ઔ કદાચ આ વિષયે અપવાદરૂપ હશે).

(૭) ડૉ સર રા. ગો. ભાંડારકરના અભિપ્રાયોની સમાલોચના.

ડૉ. ભાંડારકરે હેમનાં વિલ્સન ભાષાશાસ્ત્રવિષયક વ્યાખ્યાનોમાં બે ત્રણ સ્થાને, હેમની સર્વત્ર દૃષ્ટિગોચર થતી શક્તિ અને વિદ્વત્તા વડે, આ પ્રશ્નની ચર્ચા કરીછે. ૧૪૨-૧૪૩ પૃષ્ઠોમાં તેઓ પ્રાકૃત અને પાલીમાં લુપ્ત થયેલા સંસ્કૃત મધ્યસ્વરો ऐ અને ઔના કેટલીક અર્વાચીન ભાષાઓમાં થતા પુનર્દર્શનની ચર્ચા કરેછે. આ પુનર્દર્શન હિન્દીમાં, પંજાબીમાં અને કેટલેક સ્થળે મરાઠીમાં, પ્રાકૃત अइ અને अउના પાછા ऐ અને ઔ કરવાથી થાયછે. હેમણે આપેલાં ઉદાહરણોમાંનાં કેટલાંક આપુંછું—

સં.	પ્રા.		
प्रविष्ट	पइट्ठ	હિં. પ્રાચીન મ	पैठा
उपविश्	उवइस	મ. હિં.	बैसनें-ना
उपविष्ट	उ-इट्ठ	હિં પં	बैठा
खदिर	खइर	મ હિં. પં.	खैर
बलीवर्द	बइल्ल	મ હિં. પં	बैल
चतुर्थ	चउत्थ	મ હિં. પં.	चौथा
चतुष्क	चउक्क	મ. હિં પં.	चौक

૧૪૩-૧૪૪ પૃષ્ઠોએ હેમણે अय અને अव ના ऐ અને औ થવા વિશે ચર્ચા કરીછે અને આ પ્રકારનાં ઉદાહરણો આપ્યાંછેઃ--

સં.	પ્રા.	હિં. કે હિં. અને પં.
मदन	मअण-मयण	मैन
रजणी	रअणी-रयणी	रैन
नयन		नैन-णैण (પં.)
वचन	वअण-वयण	बैन

ઉપરાંત ૧૪૬-૧૪૭ પૃષ્ઠોએ હેમણે ગુજરાતીમાંના ઉચ્ચારની ચર્ચા કરી-છે અને એ ઉચ્ચારનો હિન્દી ઉચ્ચાર સાથે મુકાબલો કર્યોછેઃ-

હિં.	ગુ.	હિં.	ગુ.	હિં.	ગુ.
पैठा	पेठो	बैटो	बेठा	बैल	बेल
बैसना	बेसतुं	खैर	खेर		
चौथा	चोयो	चौक	चोक	घाेाै	घोढो
कौडी	कोडी ઇત્યાદિ.				

વળી હેમણે અવલોકન કર્યુંછે કે વિદેશીય પ્રભવના શબ્દોમાં પણ, જ્યહાં અન્ય ભાષાઓમાં ऐ અને औ હોય ત્યહાં, ગુજરાતીમાં ए અને ओ હોયછે; ઉદાહરણોઃ—

હિં.	ગુ.	હિં.	ગુ.
पैदा	पेदा	दौलत	दोलत
मैदान	मेदान	फौज	फोज

ઉપરાંત હેમનાં નીચે આપેલાં વચનો હું પૂરેપૂરાં ઉતારી લઉંછું:—

"એ જ પ્રમાણે, જો કે ગુજરાતી શબ્દકોષોમાં ઐ અને ઔ વાળા કેટલાક સંસ્કૃત શબ્દો જોવામાં આવેછે, તથાપિ ત્હાં એ સંધિસ્વરોનો પ્રાયઃ ए અને ओ જેવો ઉચ્ચાર કરવામાં આવેછે, જેમ કે જૈનને બદલે જેન, વૈરને બદલે વેર ઇત્યાદિ. એથી જણાયછે કે ગુજરાતીમાં પણ પ્રાચીન પ્રાકૃતની માફક अय અને अव અને अइ અને अउનો સંયોગ થતાં ए અને ओ બનેછે, અને ऐ અને औ એ સંધિસ્વરો હેને પ્રાચીન પ્રાકૃત ભાષાઓમાંથી નથી ઉપલબ્ધ થયા એથી સિદ્ધ થાયછે કે ગુજરાતી વર્ણમાલામાં વસ્તુતઃ તેઓનો અભાવ જ છે. આગળ કહી ગયોછુ તેમ, अइ અને अउ શ્રુતિયોનો ऐ અને औથી તફાવત માત્ર એટલો જ છે કે હેમા (अइ-अउમાં) એકને બદલે બે ઉચ્છ્વસન ક્રિયાઓ થાયછે, અન્ય પ્રકારે તેઓ સરખા છે, કેમ કે સંધિસ્વરોમાં બંને સ્વરો રહેલાછે. તેથી એ શ્રુતિયો, તેમ જ अय અને अव, આ સંધિસ્વરોને રૂપે પરિણત થાય એ સ્વાભાવિક છે અને એમ થવામાં હેનો અલ્પતમ વિકાર થાયછે. તે છતાં પણ જો ગુજરાતી લોકો હેનો ए કે ओ કરી કાઢે અને સંસ્કૃત અને વિદેશીય શબ્દોમા રહેલા ऐ અને औના પણ હેવા ઉચ્ચાર કરે, તો હેનું કારણ એ જ હોવુ જોઇયે કે હેમની વાચિક ઇન્દ્રિયો આ ઉચ્ચાર પરત્વે ત્હેમના પાલી અને પ્રાકૃત પૂર્વજોના જેવી જ દશામાં છે. બીજી બાજુ જોઇયે તો હિંદીમાં, અને વિશેષત હેની વ્રજ શાખામાં, સંધિસ્વરોનો અત્યુચ્ચાર કરવાનુ પ્રાચીન વલણ પ્રત્યક્ષ થાયછે; જ્યહારે અન્ય ભાષાઓ આ વિષય પરત્વે આ બેની વચ્ચે મધ્યમ સ્થાન ગ્રહણ કરેછે." (પૃષ્ઠો ૧૪૬-૧૪૭)

હવે, આ પ્રશ્નની મ્હેં કરેલી વિસ્તીર્ણ પૃથક્ક્રિયાને જો ત્હમે લક્ષપૂર્વક અનુસર્યા હશો તો મ્હારા માનનીય ગુરુથી મ્હારે ક્યહાં ક્યહા વૈમત્ય દર્શાવવુ પડે એ ત્હમે એકદમ જોઈ સકશો. વૈમત્યનાં તત્ત્વોને નીચે પ્રમાણે સુવ્યક્ત રૂપે દર્શાવીશઃ—

(૧) પૂર્વોક્ત પ્રસંગોમાં ગુજરાતી ઍ અને ઑ નુ વિવૃત સ્વરૂપ ડૉ. ભાંડારકરના લક્ષમાં પૂરેપૂરુ નથી આવ્યુ; તેઓ હેને માત્ર ए અને ओ જ કહેછે;

(૨) હેમના કથન ઉપરથી હેમનો મત હેવો જણાયછે કે સંસ્કૃત ऐ અને औના, તેમ જ વિદેશીય ઉચ્ચારોના એટલે-હેમના કહેવા પ્રમાણે-ऐ અને औના, ગુજરાતીમાં પરભાર્યા જ ए અને ओ થઈ ગયા હોય; પરંતુ સત્ય સ્થિતિ હેવી છે કે ગુજરાતી ઉચ્ચાર સિદ્ધ થયા પ્હેલાં એ ઉચ્ચારોને अइ-अउ, अय-अव, અને अय्-अव्

એ ક્રમો દ્વારા આવવું પડેછે;[૩૮] વળી વિદેશીય શબ્દોમાં ઉચ્ચારો ऐ અને औ નથી, પણ अय् અને अव् છે;

(૩) હિન્દી (અને વિશેષતઃ વ્રજ) ઉચ્ચારપદ્ધતિમાં જેને તેઓ अत्युच्चार કહેછે ત્હેમાં જ વસ્તુતઃ વિવૃત ઉચ્ચારનું તત્ત્વ રહેલું છે, જે ગુજરાતીમાં સંપૂર્ણ આવિર્ભાવ પામેછે; મરાઠી[૩૯] ઉચ્ચાર (पैठा–चौक) એ હિન્દી अत्युच्चार અને ગુજરાતી ઉચ્ચારની વચ્ચેનું મધ્યમ સ્થાન ગ્રહણ કરેછે એ હેમનું અવલોકન એક રીતે સત્ય છે. ("એક રીતે" એમ કહેવાનું પ્રયોજન એ છે કે હેમણે ગુજરાતી ए અને ओને સંવૃત ઉચ્ચાર માન્યાછે હેવી મ્હને શંકા રહેછે, વસ્તુતઃ એ સંવૃત નથી). પરંતુ ગુજરાતીનો વિવૃત ઉચ્ચાર સંપૂર્ણ અને સ્પષ્ટ રીતે હેમના લક્ષમાં નથી આવ્યો તેથી તેઓ એટલેથી જ વિરમ્યા છે અને, મરાઠી ઉચ્ચારમાં સ્વરભાર દૃઢતાથી (अइ–अउ સ્વરયુગ્મોમાંના) इ અને उ ઉપર પડેછે, હિંદીમાં अ ઉપર પડેછે, અને ગુજરાતીમાં પ્રાપ્ત થયેલા ए અને ओ ઉચ્ચારોને[૪૦] વિવૃત બનાવવામાં આવેછે; હેવું જે મ્હેં આ ચર્ચામાં બતાવી આપ્યુંછે, તે હેમના લક્ષમાં નથી આવ્યું.

---

૩૮ મ્હેં આપેલી વિવૃત ઉચ્ચારની પૃથક્‌ક્રિયા ડૉ. ભાંડારકરના લક્ષમાં ન હોવાને પરિણામે જ હેમણે कथ्य, सद् ઇત્યાદિના अनो ગુજરાતીમાં ए થતો માન્યોછે, જ્યહારે વસ્તુતઃ, कहेवु, रहेवुं ઇત્યાદિના વિવૃત एની ઉત્પત્તિનું રૂપ પામ્યા પ્હેલાંની अय्, अव् ક્રમોદ્વારા થતી યાત્રા, મ્હેં દર્શાવીછે તેમ, દર્શાવવી શક્ય છે.

૩૯ અન્યભાષાઓ મધ્યમ સ્થાન ગ્રહણ કરેછે એ હેમની ઉક્તિમાં "અન્યભાષાઓ"માં મરાઠીનો સમાવેશ તેઓ કરેછે હેવું હું પૂર્વાપરસઙ્ગતિને આધારે માની લઉંછું.

૪૦ ऐ અને औમાં અંગભૂત સ્વરોની અવસ્થાનો, અને સંસ્કૃતમાંથી ગુજરાતીમાં જતાં ऐ અને औના થતાં અન્તિમ રૂપાન્તર ए અને ओમાં એ અંગભૂત સ્વરોની જે સ્થિતિ થાય છે હેનો, પરસ્પર મુકાબલો રસદાયક થશે. ए, ऐ, ओ અને औ એ સંધિસ્વરો છે (અને એથી अ થી लृ સુધીના સમાન કે સાદા સ્વરોથી ભિન્ન પ્રકારના છે), તથાપિ એ ચાર સંધિસ્વરોનો પણ અંદરઅંદરમાં સ્વરૂપભેદ થઈ શકે તેમ છે. ए અને ओને હું સંકીર્ણ સંધિસ્વર નામ આપુછું અને ऐ અને औને સંસૃષ્ટ સંધિસ્વર કહુંછું કારણ કે અનુક્રમે ए અને ओમાં રહેલા अ અને इ અને अ અને उ સંકર (સંવિલય)ની અવસ્થામાં છે, અને ऐ અને औમાં એ સ્વરો સંસૃષ્ટિ (માત્ર સંમિશ્રણ)ની દશામાં રહ્યાછે. ગુજરાતીમાંના વિવૃત ऍ અને ऑ એ રૂપાન્તરો પ્રાપ્ત થયા પ્હેલાં સંસ્કૃત શબ્દોના ऐ અને औની જે વિક્રિયા થાયછે ત્હેનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે છે.—

(૧) સંસૃષ્ટિની દશા, ऐ અને औ (वैर–गौरी);

(૨) ત્હાર પછી વિશ્લેષ, अइ અને अउ (वइर–गउरी);

માટે, આ ઉચ્ચાર પરત્વે ગુજરાતી પ્રજાની વાચિક ઇન્દ્રિયો હેમના પાલી અને પ્રાકૃત પૂર્વજોના જેવી જ દશામાં છે એ કથનમાં વાસ્તવિક નિરૂપણ નથી થયું એ હું યોગ્યમાનપૂર્વક રજુ કરૂંછું. કારણ કે પાલી અને પ્રાકૃત બોલનારા લોકો સંસ્કૃત ऐ અને औના જે ए અને ओ કરતા હેમનું સ્વરૂપ ગુજરાતીના વિવૃત अॅ અને ऑ[૪૧] ઉચ્ચારથી તત્ત્વતઃ ભિન્ન હતું.

---

(૩) પછી પ્રતિસંપ્રસારણ, अय અને अव (वयर-गवरी),

(૪) ઉત્કટ સંકર, अॅ અને ऑ (वॅर- गॉर्य).

ત્રીજા ક્રમમાં इ અને उ નહિં પણ य અને व હોવા છતાં પણ ચોથો ક્રમ ઉપર પ્રમાણે ક્યહાંથી પ્રાપ્ત થાયછે એ (આ વ્યાખ્યાન દરમ્યાન આગળ ઉપર એક ચર્ચામાં) હું સમઝાવીશ.

૪૧ બંગાલી ભાષામાં, બોલવામાં, અનન્ત્ય अનો (વિવૃત ऑ જેવો) પ્હોળો ઉચ્ચાર થાયછે તે પાલી અને પ્રાકૃતના આ હ્રસ્વ ओથી ભિન્ન છે. પાલી અને પ્રાકૃતના હ્રસ્વ ओ કરતાં ગુજરાતીના વિવૃત ऑને આ બંગાળી ओ વધારે મળતો આવેછે; અને છતાં પણ વિવૃત ऑથી એ ભિન્ન છે, કારણ કે ગુજરાતી વિવૃત ऑ પૂરેપૂરો દીર્ઘ છે અને બંગાળી ઉચ્ચાર હ્રસ્વતર છે ટુંકામાં, બંગાળી ઉચ્ચાર હ્રસ્વતામાં પાલી ઉચ્ચારના જેવો છે પરંતુ વિવૃતત્વને લીધે એથી અલગ પડેછે; અને એ (બંગાળી ઉચ્ચાર) વિવૃતત્વમાં ગુજરાતી ઉચ્ચારને મળતો આવેછે, પરતુ હ્રસ્વતાને કારણે એથી વિશિષ્ટ છે. હેમાં પાલી ઉચ્ચારની હ્રસ્વતા અને ગુજરાતી ઉચ્ચારનું વિવૃતત્વ સયોગ પામેછે, અને એથી બંને ઉચ્ચારોથી એ જુદો છે.

વિલ્સન ભાષાશાસ્ત્રવિષયક વ્યાખ્યાનોનાં ૧૪૯-૧૫૦ મે પૃષ્ઠોએ ડૉ સર. રા. ગો. ભાંડારકરે પ્રસગવશાત્ આ બંગાળી ઉચ્ચારનો નિર્દેશ કર્યોછે; અને મિ૰ બીમ્સે પણ પુ. ૧૧ પૃ. ૬૭ મે એ વિશે કેટલીક ચર્ચા કરેલીછે.

(બંગાળીમા હેવો જ હ્રસ્વ પણ વિવૃત ए પણ છે, જેમકે ऍखन, ऍक्वार. બગાળીના ‸ પણ વિવૃત ऑ વિશે જે કહ્યુછે તે સર્વ યથાસભવ આ ऍ ઉચ્ચારને લાગુ પડેછે.),

કાનડીમાં દીર્ઘ ए અને દીર્ઘ ओથી ભિન્ન હ્રસ્વ ए અને હ્રસ્વ ओ છે આ હ્રસ્વ ए અને ओ બંગાળીના હ્રસ્વ ઉચ્ચારને ઘણે મ્હોટે અંશે મળતા આવેછે, એટલે કે હ્રસ્વતાની સાથે હેમાં વિવૃતત્વનો અંશ પણ છે, વૈયાકરણોએ એ एનું '*met*'ના *e* સાથે માનેલું સામ્ય સ્થૂલદૃષ્ટિયે જ યથાર્થ ગણાય, પરતુ હ્રસ્વ ओને '*not*'ના *o* જેવો માન્યોછે તે વાસ્તવિક છે. નીચેનાં ઉદાહરણો ઉપયોગી હોઈ લક્ષયોગ્ય છે.—

હ્રસ્વ	દીર્ઘ
ಕೆಲಸ (कॅलस) = કાર્ય.	ಮೇಲೆ (मेले) = ઉપર
ಕೆಲವು (कॅलवु) = કેટલુંક	ಬೇರೆ (बेरे) = જુદું
ಹೆಸರು (हॅसरु) = નામ	ಹೋಗು (होगु) = જવું
ಕೊಡು (कॉडु) = આપવું	ನೋಡು (नोडु) = જોવું
ಮೊದಲು (मॉदलु) = પ્રારભ	

ડૉ. **ભાંડારકરને** ગુજરાતીના આ ઉચ્ચારનો ભાસ થયોછે ખરો, પરંતુ હેમણે હેનું પૃથક્કરણ કરીને પૂર્વગત ચર્ચામાં મ્હેં કર્યુંછે ત્હેવું તત્ત્વસંશોધન નથી કર્યું; એટલું જ નહિં, પણ હેમનું એ ઉચ્ચારનું સ્વરૂપભાન કેટલેક અંશે ખોટી દિશામાં ગયુંછે, અને કાંઈ નહિં તો, એ ઉચ્ચારનું સ્વરૂપદર્શન હેમણે સંપૂર્ણ સ્ફુટીકરણથી નથી કર્યું. જો તેઓ આ ચર્ચામાં વધારે ઉંડા ઊતર્યા હોત, અથવા તો જો ખરા ગુજરાતી ઉચ્ચારનો હેમને સતત અનુભવ થયો હોત અને ત્હાર પછી હેમણે એ ઉચ્ચાર વિશે પોતાને ઉપજેલા ખ્યાલનું સંપૂર્ણ સ્ફુટતાથી આવિષ્કરણ કર્યું હોત, તો જે સત્ય દર્શાવવાનો મ્હેં યત્ન કર્યોછે ત્હેનું હેમને એ આવિષ્કરણની ક્રિયા દરમ્યાન જ યથાર્થ દર્શન થાત, હેવી મ્હારી સંપૂર્ણ ખાતરી છે; અને જો મ્હારી આ વિષયની ચર્ચા હેમના વાંચવામાં આવશે તો હેમના અન્તઃકરણની સ્વાભાવિક વિશાલતા અને વિદ્વાનને છાજતી ઉદારતાથી તેઓ મ્હેં દર્શાવેલી પૃથક્ક્રિયાનો સત્કાર અને સ્વીકાર કરશે હેમાં મ્હને શંકા નથી.[૪૨] કારણ કે હું વૈમત્ય દર્શાવુંછું એમ ભાસ થાય તો પણ એ વૈમત્ય મ્હારા વિદ્વાન્ ગુરુવર્ય પાસેથી મળેલી તાલીમનું જ પરિણામ છે.

હોસ કન્નડ (અર્વાચીન કાનડી)માં વ્યંજન પછી દીર્ઘ સ્વર દર્શાવવા માટે ૧ આ સંજ્ઞા અચૂક મૂકવામાં આવે છે; ઇ. સ. ના ૧૭ માં સૈકાની પૂર્વે આ સંજ્ઞા પ્રચરિત ન્હોતી. ઈ. સ. ૧૫૦૦ ની પૂર્વે તો ચોક્કસ ન્હોતી (નાગવર્માપ્રણીત कर्णाटक भाषाभूषणના હ્યૂઈસ રાઇસ તંત્રિત ગ્રન્થની પ્રસ્તાવનામાં vii(=૭) પૃષ્ઠે આપેલું કોષ્ટક જુવો); આ ગ્રન્થના ૫ મા સૂત્રમાં કાનડીના હ્રસ્વ અને દીર્ઘ ए અને ओનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે. અને ત્હાં આપેલાં ઉદાહરણોમાં ૧ આ સંજ્ઞા દીર્ઘ ઉચ્ચાર દર્શાવેછે. જો આ સંજ્ઞા રાઇસે ન મૂકી હોય અને નાગવર્માની મૂળ લિખિત પ્રતમાં જ વિદ્યમાન હોય તો હેવું સિદ્ધ થાય કે એ દીર્ઘ સંજ્ઞા ઇ. સ. ના બારમા સૈકાના અગ્રભાગમાં વિદ્યમાન હતી. કારણ કે રાઇસે નાગવર્માનો સમય એ માન્યોછે. (પ્રસ્તાવના પૃ. i પારા ૨).

૪૨. મ્હારો આ દૃઢ વિશ્વાસ સ્વાનુભવસિદ્ધ છે. મ્હારી શ્રદ્ધાની યથાર્થતા દર્શાવતું એક ઉદાહરણ આપીશ તો એથી એ વિદ્વાન્ આચાર્યવર્યના પાણ્ડિત્યગુણની લેશ પણ ક્ષતિ નહિં થાય, પણ ઉલટું હેમના પાણ્ડિત્યમાં રહેલી નીતિવૃત્તિનો અધિકતર પરિચય થશે. J. B. B. R. A. S. XVI, ૨૫૮ એ સ્થાને પ્રકાશિત થયેલાં પોતાનાં વિલ્સનસ્મારક ભાષાશાસ્ત્રવિષયક વ્યાખ્યાનોમાં હેમણે (જે વસ્તુતઃ ન્હાનું+લ પ્રત્યયમાંથી આવેલું સૂરતી સ્થાનિક રૂપ છે તે ન્હાનું રૂપને ખરો શબ્દ ગણીને) ગુજ. ન્હાનું શબ્દને સં. लघु (પ્રા. लहु) માંથી વ્યુત્પાદિત કર્યોછે. એક સમયે એ આચાર્યવરને "सगमाश्रम" નામને મકાને હેમના દર્શનાર્થે હું ગયો હતો ત્હારે મ્હેં માનપુરઃસર દર્શાવ્યું કે ન્હાનુંની યથાર્થ વ્યુત્પત્તિ સં. श्लक्ष्ण (પ્રા. लण्ह)માંથી જોઈ સકાયછે; અને એ વ્યુત્પત્તિના પક્ષની મ્હારી દલીલો હેમની સમક્ષ રજૂ કરી. (ઉપર વ્યાખ્યાન ૩

હવે આપણે, ઘડીભર, પૂર્વનિર્દિષ્ટ પાલી અને પ્રાકૃત હ્રસ્વ ए અને ओની ચર્ચા હાથમાં લઈશું; આપણા પ્રસ્તુત વિષય સાથેનો એ ઉચ્ચારનો સંબંધ પ્રાસંગિક અને પરોક્ષ હોઈને આપણને હેની લંબાણથી ચર્ચા કરવાની આવશ્યકતા નથી. ડૉ. ભાંડારકરે પોતાનાં વ્યાખ્યાનોમાં (૪૪–૪૭ પૃષ્ઠો એ) નીચે પ્રમાણે યથાર્થ સ્થિતિ, કારણોની સંપૂર્ણ પૃથક્કિયા સહિત, પ્રદર્શિત કરીછેઃ

પાલી અને પ્રાકૃતના હ્રસ્વ ए અને ओ ડૉ. ભાંડારકરે કરેલી હેની પૃથક્કિયા.

(क) પાલીમાં તેમ જ પ્રાકૃત ભાષાઓમાં સંયોગની પૂર્વે રહેલો દીર્ઘસ્વર હ્રસ્વ થાયછેઃ–मार्गः–मग्गो ઇત્યાદિ;

(ख) જ્યહારે સંયુક્ત વ્યંજનોના સંઘાતથી થતા જોસ ઉપર સ્વરની દીર્ઘતા વિજયી નીવડતી ત્યહારે પરિણામ સંયોગલોપરૂપ આવતું; शीर्ष–सीस; दीर्घ–दीघ; ઇત્યાદિ.

(ग) પૂર્વે રહેલા સ્વરોચ્ચારના જોસથી અને દ્રુતતાથી ઉત્પન્ન થતા આવેગની સહાયતા વિના પાલી બોલનારાઓ વ્યંજનોનો સબળ સંઘાત કરીને પ્રબળ પ્રયત્ન કરી સકતા નહિં; એટલે કે પૂર્વે હ્રસ્વસ્વર ન હોય તો તેઓ સયોગનો ઉચ્ચાર કરી સકતા નહિં. પરિણામેઃ–

(૧) સંયોગ પૂર્વે રહેલા ए અને ओ હ્રસ્વ થતા.

(૨) સંયોગનો પૂર્વે इ અને उ હોય ત્યહારે તાલુ કે અધરોષ્ઠની સાથે આ સ્વરોના ઉચ્ચારણ પૂરતો સંનિકર્ષ સાધવાને જિહ્વા અસમર્થ બનતી અને એથી इ અને उને સ્થાને ए અને ओ ઉચ્ચારો આવતા; उष्ट्रनो ओट्ठ, पुष्करनो पोक्खर, निष्कनो नेक्ख ઇત્યાદિ વિકારો આથી જ થયાછે;

(घ) કતચિત્, પાછળ સંયોગ ન આવતો ત્યહારે પણ, વિશેષતઃ य ની પૂર્વે, ए હ્રસ્વ થઈ જતો, અને એથી થતો માત્રાક્ષતિનો પ્રતીકાર કરવાને સાદા વ્યંજનને બેવડો કરવામાં આવતો; જેમ કે ગેયને સ્થાને ગેય્ય, સ્થેયનું થેય્ય ઇત્યાદિ.

પૃ. ૮૧ મું જુવો) હેમણે તરત જ મ્હારા મતની યથાર્થતા સ્વીકારી અને, હું માનુંછું કે આ સ્વીકારને પરિણામે, છેવટે જ્યહારે એ વ્યાખ્યાનો પુસ્તક રૂપે પ્રકાશિત કર્યા ત્યહારે હેમાંથી પ્રથમની પોતાની વ્યુત્પત્તિનો ત્યાગ કર્યો (હેમનાં વિલ્સનસ્મારક ભાષાશાસ્ત્રવિષયક વ્યાખ્યાનોનું પૃ. ૧૪ મું જુવો ત્યહા, પેરાગ્રાફને અન્તે कुब्ज પછી હેનું મૂળ સ્થાન હતું ત્યહાંથી, પૂર્વોક્ત કૌંસમાંથી દર્શાવેલી વ્યુત્પત્તિ કાઢી નાખીછે.)

ડૉ. ભાંડારકરે દર્શાવેલી આ ઘટનાઓના અન્તર્ગત તત્ત્વોનું હેમ-ચન્દ્રનાં નીચેનાં સૂત્રોમાં પ્રતિફલન થયેલુંછે.

આ ए અને ओ નું

હેમચન્દ્રના વ્યાકરણમાં પ્રતિફલન

(क)	ह्रस्वः संयोगे दीर्घस्य।	८-१-८४
(ख)	न दीर्घानुस्वारात्।	८-२-९२
(ग)	इत एद्वा।	८-१-८५
	ओत्संयोगे।	८-१-११६
(घ)	तैलादौ।	८-२-९८
	सेवादौ वा।	८-२-९९

"અન્તર્ગત તત્ત્વોનું" એમ કહેવાનું કારણ એ કે ૮-૧-૮૪ પ્રમાણે ए અને ओ હ્રસ્વરૂપે इ અને उ બનેછે, પાલીમાં सेट्ठी, गोत्थ ઇત્યાદિમાં થાયછે તેમ હ્રસ્વ નથી થતા. પરંતુ પાલીની માફક પ્રાકૃતમાં પણ पेम्म-सेल, सेव्वा, जोव्वण, सोत्त, पेम्पर, करेज्ज, होज्ज, ઇત્યાદિ શબ્દોમાંના ए અને ओનો ઉચ્ચાર હ્રસ્વ થતો એ લગભગ નિઃશંક છે; વિશેષતઃ જ્યહાં સાદા વ્યંજનો (पेम्म, जोव्वण ઇત્યાદિમાં છે તેમ) બેવડા હોય ત્હાં એ દ્વિર્ભાવ પોતે જ માત્રાક્ષતિજન્ય રિક્તતા સૂચવેછે અને એ રિક્તતા જ ए અને ओના હ્રસ્વભાવની આવશ્યકતા દર્શાવેછે. તે જ પ્રમાણે ૮-૧-૮૫ અને ૧૧૬ સૂત્રોમાં દર્શાવેલો इ અને उનો ए અને ओ રૂપે થતો વિકાર પણ, ડૉ. ભાંડારકરે આપેલાં પૂર્વનિર્દિષ્ટ કારણો પ્રમાણે, એ જ સૂચવેછે.

મિ૦ બીમ્સે કરેલું હ્રસ્વ-સ્વરનું નિરૂપણ

મિ૦ બીમ્સે પણ આ હ્રસ્વ ઉચ્ચારનું નિરૂપણ કરેલુંછે (હેમના ગ્રન્થનું પુ ૧, પૃ. ૧૪૧-૧૪૨ જુવો). હેને get, bedમાંના eના ઉચ્ચાર સાથે સરખાવવામાં હેમણે હેનું યથાર્થ સ્વરૂપ દર્શાવ્યુંછે. પરંતુ તેઓ જ્યહારે "દ્રાવિડ લોકોએ કલ્પીછે ત્હેવી આ ઉચ્ચાર દર્શાવનારી પૃથક્ વર્ણસંજ્ઞા પ્રાકૃતના લખનારાઓએ નથી કલ્પી એ વાત હેમની પ્રતિભાનું વંધ્યત્વ દર્શાવેછે" હેવો કટાક્ષ કરેછે ત્યારે હેમને, પ્રાકૃત ભાષાઓના કરતાં દ્રાવિડ ભાષામાં આ ઉચ્ચારનો વિસ્તીર્ણતર પ્રચાર હતો એ સ્થિતિનું તેમ જ દ્રાવિડ ઉચ્ચાર વિવૃતકલ્પ છે અને પાલી અને પ્રાકૃત હ્રસ્વ ઉચ્ચાર હેવો નથી એ વિશેષનું વિસ્મરણ થયેલું સ્પષ્ટ થાયછે. આટલું પ્રસંગવશાત્ કહ્યું. મ્હારા જાણવામાં, મિ૦ બીમ્સે હ્રસ્વ एનો જ પરામર્શ કર્યોછે અને હ્રસ્વ ओ વિશે મૌન જ ધારણ કર્યુંછે; ઋ ને સ્થાને થતા બંગાળી ओ ઉચ્ચારનું હેમણે નિરીક્ષણ કર્યુંછે (પૃ. ૧૮-૧૯), પરંતુ એ વિષય તદ્દન ભિન્ન છે, અને વળી ત્હાં ઉચ્ચારણમાં રહેલો વિવૃતકલ્પ નાદ હેમના લક્ષમાં નથી આવ્યો.

પરંતુ ૬૭ મે પૃષ્ઠે હેમણે અના આ વિવૃતકલ્પ બંગાળી ઉચ્ચારને "હ્રસ્વ" ઓ તરીકે વર્ણવીને 'not'ના 'o' ઉચ્ચાર સાથે સરખાવ્યોછે, અને অনল (ઑનૉલ) એ ઉદાહરણ આપ્યુંછે.

J. R. A. S. ના ઇ. સ. ૧૯૧૩ ના અંકમાં ૫૩૩ આદિ પૃષ્ઠોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા "Mr. Rabîndranâth Tagore's Notes on Bengâli Grammar" (वंगाळी व्याकरण विशे श्रीयुत रवीन्द्रनाथ टागोरनी नोंध) એ શીર્ષકના લેખમાં મિ. જે. ડી. ઍન્ડરસન બંગાલીમાં થતા અના આ ઉચ્ચારની ચર્ચા કરેછે. অনল નો ઉચ્ચાર ઑનૉલ થાયછે, কথনનો કૉથૉન થાયછે, અને કેટલાક શબ્દોમાં એ ઉચ્ચાર *not* ના o કરતાં કોમળતર અને દીર્ઘતર હોયછે, જેમકે বনমાં ઑ ઉચ્ચાર લગભગ *bore* ના o જેવો થાયછે, હેવા મિ. બીમ્સના મતનો ઉલ્લેખ કરીને, અને પછી શ્રીયુત રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે દર્શાવેલા આ કોમળતર ઉચ્ચાર વિશેના નિયમો આપીને, મિ. ઍન્ડરસન પોતાનો અભિપ્રાય નીચે પ્રમાણે આપેછે;-

"Hŏt"ના *o* નો ઉચ્ચાર એ "rōve"માંના *o* નું માત્ર હ્રસ્વરૂપ જ હોય હેવું મ્હારા કાનને ભાસતું નથી." મ્હને લાગેછે કે "impŏsition"મ *o* નો હ્રસ્વ ઉચ્ચાર છે અને 'impōse"મા દીર્ઘ ઉચ્ચારછે. "hot"નો *o* એ "brandy-pawnee" ના *aw*નું હ્રસ્વરૂપ છે એમ હું માનુંછું. बॉन, मॉन, खॉन, (वन, मन, खन,) હેમાં વસ્તુતઃ 'imposition'નાં *o* જેવો હ્રસ્વ ઉચ્ચાર થવો જોઇયે, "impose"ના o જેવો દીર્ઘ નહિ. तॉनॉय (तनय) અને बॉन (वन) બંનેમાં સ્વરો હ્રસ્વ છે પરંતુ, મ્હને લાગેછે કે, ઉચ્ચારના પ્રકારો ભિન્ન છે.

એ ગૃહસ્થ નીચે પ્રમાણે ફુટનોટ ઉમેરેછેઃ-

"સ્થિતિ ગમે તે હોય પણ અત્યાર પછી હું જે લખીશ હેમાં 'hot' ના સ્વર માટે ŏ, "imposition"ના o માટે o, અને "rove"ના o માટે ō હેવો સંજ્ઞાવિનિયોગ કરીશ."

આ સર્વ વિસ્તારમાં ઊતરવું એ આપણી ચર્ચાના ઉદ્દેશની બ્હાર છે એટલે હું જૂદા જૂદા મતોનો નિર્દેશમાત્ર કરીને જ વિરમીશ.

दिलाम्‌ને બદલે થતા दिलेम्‌માં અને હેવા અન્ય શબ્દોમાં एनो વિવૃત ઉચ્ચાર કરવાના બંગાળી સામાન્ય પ્રચારનો મિ. બીમ્સ (પૃ. ૧૪૨ મે) ઉલ્લેખ કરેછે અને એ ઉચ્ચારને mat, rat ઇત્યાદિ અંગ્રેજી શબ્દોમાંના a ના ઉચ્ચાર સાથે સરખાવેછે. પરંતુ ऍखन, ऍकवार ઇત્યાદિ બંગાળી શબ્દોમાંના एनो હ્રસ્વ પણ વિવૃતકલ્પ ઉચ્ચાર હેમના લક્ષમાં નથી આવ્યો એમ હું

ધારૂંછું,–હું કહુંછું કે એ ઉચ્ચાર दिलेमूना ए કરતાં હ્રસ્વતર છે;—"ऍखन ऍकबार माल करिया देखिश्रा लइ! धीरे, रजनी धीरे!" (બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયકૃત "रजनी" ખંડ ૪ પ્રકરણ ૫).

[પણ મિ. જે. એ. ઍન્ડરસનના પૂર્વનિર્દિષ્ટ લેખમાં કરેલા મિ. બીમ્સના મતના ઉલ્લેખ ઉપરથી મ્હને જણાયછે કે મિ. બીમ્સે અન્યત્ર હ્રસ્વ एનો નિર્દેશ કરેલોછે. પ્રસ્તુત લેખમાં કહ્યુંછે કેઃ—

"મિ. બીમ્સ લખેછે કે—આ ए વસ્તુતઃ અંગ્રેજી 'lane,' 'male'ના દીર્ઘ a જેવો અથવા 'they'ના ey જેવો છે. જેનો ઘણો પ્રચુર પ્રયોગ થાયછે હેવા કેટલાક શબ્દોમાં હેનો અંગ્રેજી 'back'ના a જેવો હ્રસ્વ તીવ્ર ઉચ્ચાર થાયછે. જેમ કે ऍक, दॅखनो ઉચ્ચાર કંઈક ack, dack જેવો ભાસેછે."

પેમ ઇત્યાદિ શબ્દોના एના હ્રસ્વત્વના પરિણામનું, એટલે કે માત્રાપરિપૂર્તિનું, મિ૰ બીમ્સે યથાર્થ નિરૂપણ કર્યુંછે. તેઓ કહેછે કેઃ–

"પ્રાકૃતભાષામાં સંસ્કૃત શબ્દોની માત્રા અક્ષત રાખવાનો જે અત્યાદર સર્વત્ર દર્શાવવામાં આવેછે એથી એટલું સ્પષ્ટ જણાયછે કે, પ્રાકૃત બોલનાર સામાન્ય લોકવર્ગે एને હ્રસ્વ ઉચ્ચાર માન્યો એટલે પછી માત્રાપરિપૂરણાર્થે પાછળ રહેલા વ્યંજનને બેવડો કરવાની જરૂર જોઈ, અને એથી જે સ્વર મૂળ સંસ્કૃતમાં સ્વભાવતઃ દીર્ઘ હતો તે સ્થાનપ્રભાવે દીર્ઘ બન્યો." (પુસ્તક ૧. પૃ. ૧૪૧).

આ લોકોએ एનો ઉચ્ચાર હ્રસ્વ શા માટે માન્યો એ સમઝવા માટે આપણે ઉપર દર્શાવેલી પાલીના પ્રથમ બોલનારાઓની પોતાના પ્રાચીન, પરિચિત હ્રસ્વ ઉચ્ચારને વળગી રહેવાની પ્રકૃતિનો ડૉ. ભાંડારકરે જે વૃત્તાન્ત આપ્યોછે હેનું સાહાય્ય લેવું પડશે. આ પ્રકૃતિનો પાસ અન્ય પ્રાકૃતના બોલનારાઓને પણ લાગ્યો–જો કે થોડે અંશે, તોપણ લાગ્યો ખરો.

(૮) ડૉ. ટેસિટારીએ કરેલી વિવૃત ऍ અને ऑની ચર્ચા

છેવટ, એક અનન્યસાધારણ યોગ્યતાથી અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિથી સંપન્ન પંડિતે ગુજરાતીમાં વિવૃત ઉચ્ચાર (ऍ-ऑ) વિશે દર્શાવેલા અભિપ્રાયનું હું નિરૂપણ કરીશ. એ પંડિત, ઇટલી દેશના ઊદિને શહેરના ડૉ. એલ. પી. ટેસિટોરી, હાલ મારવાડી અને ગુજરાતી ભાષાઓનાં પોતાનાં અન્વેષણો આગળ ચલાવવાના હેતુથી તત્સંબદ્ધ મુદ્દાઓનો તત્સ્થાને જ અભ્યાસ કરવાને માટે બીકાનેર આવી રહ્યાછે અને ત્હાં ભાટ ચારણોના સાહિત્યનું અવલોકન ચલાવી રહ્યાછે. આ ઉચ્ચારની હેમની નિરૂપણક્રિયા બે ક્રમોદ્વારા પસાર થયેલી જણાયછે, (૧) ઝાંખા પરામર્શની અવસ્થા, અને

(૨) વિશદ સ્વરૂપોદ્દીપન. પ્રથમ અવસ્થા દરમ્યાન હેમણે પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીના વ્યાકરણ વિશેની પોતાની નોંધોમાં કહ્યુંછે કેઃ-

"અર્વાચીન ગુજરાતીમાં સંકોચવિધિથી अइ નો ए અને अउ નો ओ થાયછે અને અર્વાચીન મારવાડીમાં अइ નો ऐ અને अउ નો औ થાયછે." (Ind. Antiq. XLIII, 13, ફેબ્રુ. ૧૯૧૪).

[ડૉ. ટેસિટોરીએ યોજેલી સંજ્ઞાઃ-
अइ-अउ માટે aï-aü
(સંવૃત) ए-ओ માટે ê-ô
ऐ-औ માટે ai-au
(વિવૃત) ॲ-ऑ માટે e-o

જ્યહારે આ મત બાંધ્યો ત્યહારે ડૉ. ટેસિટોરી ઇટલીમાં હતા, હિંદુસ્તાનમાં કોઈ વખત આવ્યા જ ન્હોતા, અને એથી આ ઉચ્ચારોનો હેમને શ્રવણજન્ય પરિચય ન્હોતો. ભરતખંડમાં આવ્યા પછી જ્યહારે હેમને વસ્તુસ્થિતિનો પ્રત્યક્ષ પરિચય થયો અને સત્યસ્વરૂપ શ્રુતિગોચર થયું ત્યહારે હેમણે, હેમનાં પાંડિત્યપૂર્ણ અન્વેષણોની લક્ષણભૂત સરલતા, આશયશુદ્ધિ અને પ્રામાણિક વૃત્તિથી, પોતાની ભૂલનો સ્પષ્ટ સ્વીકાર કર્યો, અને કહ્યું કે -

"આગળ પ્રયાણ કરતાં પ્હેલાં, મ્હારી "પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીના વ્યાકરણ વિશેની, ખાસ કરીને અપભ્રંશ ગુજરાતી અને મારવાડીને અનુલક્ષીને કરેલી, નોંધો"માં થયેલી ભૂલ મ્હારે સુધારવી જોઇયે. એ ભૂલ માટે હું ભાગ્યે જ જવાબદાર છું, કારણ કે જ્યહારે મ્હેં એ "નોંધો" લખી ત્યહારે હું ભરતખડમાં મુદ્દલ આવ્યો જ ન્હોતો અને ગુજરાતી અને મારવાડીમાંના ઉચ્ચારણ સંબન્ધી સર્વ માહિતી માટે મ્હારે બીજાઓએ આપેલા વૃત્તાન્તને આધારે રહેવુ પડતું હતું, અને એ વૃત્તાન્તો ત્યહાર પછી અસત્ય સિદ્ધ થયાછે. પૂર્વોક્ત "નોંધ"ના પ્રથમ પ્રકરણમાં મ્હેં હેવુ કહ્યુ હતું કે પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીના अइ અને अउ ના અર્વાચીન ગુજરાતીમાં ए, ओ અને અર્વાચીન મારવાડીમાં ऐ, औ થાયછેઃ આ અયથાર્થ છે. અર્વાચીન ગુજરાતી અને મારવાડી એ બંને ભાષાઓમાં, પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીના अइ, अउના ॲ અને ऑ થાયછે."

(Bardic and Historical Survey of Rajputana, Appendix—J. A. S. Beng N. S. XII પૃ. ૭૪.

આ સ્થિતિ ડૉ. ટેસિટોરીના આ પ્રશ્નનિરૂપણનો બીજો ક્રમ, એટલે સુવ્યક્ત તત્ત્વોન્મેષની અવસ્થા, સૂચવેછે. આ ઉચ્ચારના વિવૃતસ્વરૂપ વિશે

હેમની મ્હારી સાથે સંપૂર્ણ સંમતિ છે, કાંઈ નહિ તો હેનાં મુખ્ય લક્ષણો પરત્વે તો સંમતિ છે જ, કારણ કે એ ઉચ્ચારના સૂક્ષ્મ પ્રકારનિર્ણય અને સ્વરૂપનિરીક્ષણમાં મ્હારાથી તેઓ, અલબત્ત અત્યન્ત જૂજ અંશે, જુદા પડેછે. તેઓ કહેછે કેઃ—

"ઁ અને ỏ થી (ઍ અને ઑ થી) જે સ્વરો હું દર્શાવવા ઇચ્છુંછું તે e અને o (ए અને ओ) સ્વરોના વિવૃત ઉચ્ચારો છે અને અંગ્રેજી શબ્દ "hat"ના a અને "odd"ના o એ પ્હોળા ઉચ્ચારને, પૂરેપૂરા નહિ પણ લગભગ, મળતા આવેછે. તફાવત મુખ્યતઃ માત્રાનો છેઃ અહિં આપેલા અંગ્રેજી શબ્દોમાંના સ્વરો કરતાં મારવાડી ઍ અને ઑ સ્વરોનું ઉચ્ચારણ દીર્ઘતર છે."

(પૂર્વોક્ત ગ્રન્થ પૃ. ૭૪.)

હેમની અને મ્હારી વચ્ચે મતભેદ માત્ર એટલો છે કે મ્હારે મને ગુજરાતી અને મારવાડીના વિવૃત ઉચ્ચારો અન્ય પ્રકારે (સ્થાન–પ્રયત્નાદિ દૃષ્ટિયે) અંગ્રેજી 'hat' અને 'odd'થી અભિન્ન છે, અને માત્રા પરત્વે પણ લગભગ અભિન્ન જ છે. પરંતુ આ મતભેદ અતીવ ગૌણ છે. એ વિદ્વાન્ ડૉક્ટરને અને મ્હારે પ્રમાણમાં મહત્ત્વના મુદ્દાનું જે વૈમત્ય અદ્યાપિ કાયમ રહ્યુંછે, તે આ વિવૃત ઉચ્ચારના ઉદ્ભવ પરત્વે છે. હેમના મતો હું બને તેટલા સંક્ષેપથી, પરંતુ હેમના પક્ષનો યથાર્થ પુરસ્કાર થાય એટલાપુરતી પ્રચુરતાથી, રજૂ કરુંછું. એ મતો (પૂર્વનિર્દિષ્ટ લેખના પરિશિષ્ટમાં પ્રદર્શિત કર્યાછે તે અનુસાર) નીચે પ્રમાણે છેઃ–

(૧) ए અને ओ નો સંવૃત ઉચ્ચાર અપભ્રંશ જેટલો પુરાણો છે પણ વિવૃત ઉચ્ચાર તો પ્રાચીન ભાષા અને અર્વાચીન પ્રયોગોના અન્તરાલ દરમ્યાન જ ઉત્પન્ન થયોછે. આ પ્રમાણે પ્રાચીન ભાષા પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીમાં વિવૃત ઉચ્ચાર અપરિચિત હતો અને ए અને ओ સ્વરો સર્વત્ર સંવૃત ઉચ્ચારાતા.

(૨) અइ–અउનું વિવૃત ઍ–ઑ રૂપે પરિવર્તન થયું તે માત્ર સંકોચન વિધિનું જ પરિણામ છે એટલે કે વિશ્લેષાવસ્થામાં રહેલા કાલવ્યવધાનનો નિરાસ થતાં નીપજ્યુંછે; અને અવાન્તરક્રમમાં ऐ–औ એ સંધિસ્વરો હતા.

(૧) પરત્વે ડૉ. ટેસિટોરી અને હું એકમત છિયે, કારણ કે પૃ. ૭૩માંના પ્હેલા પૅરાગ્રાફના મધ્યમાં હેમણે ક્રમો પૃથક્ દર્શાવ્યાછે એ ઉપરથી જણાય-છે કે "પ્રાચીન ભાષા"નો વિવક્ષિત અર્થ પ્રા. પા. રાજસ્થાની છે; પરંતુ

(૨) વિશે હમારી વચ્ચે મુખ્યમુદ્દામાં મતભેદ છે એ સમઝાય હેવું છે; મ્હારો અભિપ્રાય હેવો છે કે अइ-अउ ના પ્રથમ (પ્રતિસંપ્રસારણથી) अय-अव થાયછે, પછી अयू-अव् અને ત્હાર પછી ऍ-ऑ થાયછે. ડૉ. ટેસિટોરી આ અભિપ્રાય સ્વીકારતા નથી અને કારણો નીચે પ્રમાણે આપેછેઃ-

(क) (૧) પ્રા. પા. રાજ.ના अइ-अउ નું ક્હાંય પણ ભાષાના કોઈ પણ વિકાસક્રમે अय-अव હેવુ પરિવર્તન થયું હોય હેવુ નિઃશંક રીતે દર્શાવતાં ઉદાહરણો છે જ નહિ.

(૨) ડૉ. ટેસિટોરીનાં અન્વેષણોમાંથી લઈને મ્હેં આપેલાં वयर, वयरागी અને पयसार એ ઉદાહરણો પ્રાતિભાસિક રૂપાન્તરો દર્શાવેછે એમ હેમનું માનવુ છે એ વિશે તેઓ હેવુ કહેછે કે એ શબ્દો પ્રમાણરૂપ નથી, કારણ કે પ્રા. પા. રાજ. ના હસ્તલેખોમાં અનેક વાર इ ને સ્થાને य લખાયછે; વળી (તેઓ કહેછે કે) वयर, वयरागी (પોતે પ્રા. પા. રાજ.ના तत्सम એટલે प्राकृततत्सम શબ્દો ગણેલા છે તે) શબ્દોમાંનો अय પ્રા. પા. રા. ના अइ નો વિકાર ન હોઈને સંસ્કૃતનું ભ્રષ્ટરૂપ હોવાનો સંભવ છે.

(ख) अवनो પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીમાં अउ થાય છે એ નિ સંદેહ છે (જેમકે અપ. कवड्डी, પ્રા. પા રા. कउडी; અપ. क्वण. પ્રા પા. રા. कउण; અપ गवक्ख, પ્રા પા. રા गउक्ख, અપ, घवलउ, પ્રા. પા રા. धउलउ). સ્થિતિ હાવી હોઈને, પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીમાં અપભ્રંશના પ્રત્યેક अवनो પૂર્વાવસ્થામાં अउ થઈ ગયા પછી અરમાવસ્થામાં अउनो પાછો अव કરવામાં આવ્યો હોય એ સ્વીકાર્ય નથી.

(ग) ऐ-औ એ (अइ-अउनां) સંહિતાત્મક રૂપો ગુજરાતી અને મારવાડી બને ભાષાના પ્રાચીનતમ હસ્તલેખોમાં ઉપલબ્ધ થાયછે; જ્હારે अइ-अउने સ્થાને ऐ-औ પ્રથમ મૂકાવા લાગ્યા ત્હારે મૂળ તેઓ (ऐ-औ) સંધિસ્વરરૂપે ઉચ્ચારાતા અને પછીથી જ દીર્ઘ વિવૃતસ્વરની દશામાં આવ્યા.

જો ગુજરાતી મારવાડી યુગના પ્રાચીનતમ સમયમાં अइ-अउनी अय-अव રૂપે પરિવૃત્તિ થઈ હોય તો ડૉ ટેસિટોરી કહેછે કે, અન્યત્ર इ-उने સ્થાને य-व મૂકવાનું વલણ દર્શાવતા હસ્તલેખોમાં આ એક જ પ્રસંગે અપવાદ કરીને अय-अवने સ્થાને ऐ-औ શા માટે લખેલ હોય એ સમઝાતું નથી.

નહોતી, પરંતુ પ્રત્યેકનો વિવક્ષિત ઉચ્ચાર ભિન્ન હતો. અને જ્યહાં इ અને ઓ સર્વત્ર હાવો નિયમિત પ્રયોગ થતો હોય ત્યહાં જો વયર, વયરાગી જેવા શબ્દનો, કે વઇઠડની સાથે સાથે જ વયઠડ, પયઠડ એ રૂપોનો, પ્રયોગ થયેલો જોવામાં આવે તો એ જ અનુમાન કરવું ઉપપન્ન છે કે આ શબ્દોમાં પ્રતિસંપ્રસારણની ક્રિયા ચાલૂ થઈજ ચૂકી હતી, અને એ ક્રિયા પ્રારંભદશામાં હોઈને સ્થિર પ્રતિષ્ઠાને ન્હોતી પામી એટલે કવચિત્ કવચિત્ અન્યથા પ્રયોગ થતા હતા; કારણ કે ભાષામાં થતા વાગ્વ્યાપારગત વિકારો કાંઈ શ્રેણીરૂપે વ્યવસ્થિત એક સરખી કૂચ કરતા ન આવે; કેટલાંક રૂપો પછાત રહે કેટલાંક શીઘ્ર પરિવર્તન પામે, અને કેટલાં'ક વારંવાર આગળ વધે અને પાછાં પડે; અને એમ થતાં છેવટ સ્થિર વ્યવસ્થા પ્રાપ્ત થાય.

વળી, વયર અને વયરાગી શબ્દોને (પ્રાકૃત) तत्सम ગણવા શક્ય નથી, કારણ કે ऐ અને औનાં હાવાં રૂપાન્તરો (अय-अव) પ્રાકૃત સાહિત્યમાં કે વ્યાકરણમાં અપરિચિત છે, પ્રા. પા. રાજસ્થાનીમાં પણ હેનો પ્રચાર બહુ મોડો શરુ થાયછે. ઉલટું वइर-वइराग्गी એ રૂપો तत्सम છે અને वयर-वयरागी એ तद्भव છે એમ કહેવુ વધારે યથાર્થ છે. હમણાં જ દર્શાવેલ કારણે, આ ઉદાહરણોમાં રહેલો अय (અને अव) સં. ऐ (અને औ) નો વિકાર હોય એમ કહેવું યથાર્થ ન'થી; ऐ ના ए इ અને अइ (તેમ જ औ ના ओ, उ અને अउ) હેવાં પરિવર્તનોનો હેમચન્દ્રે નિર્દેશ કર્યો છે, પરંતુ अय (અને अव) એ ऐ (અને औ) ના રૂપાન્તરો હોય હેવુ હેમણે ક્યહાંય પણ કહ્યુ નથી, તેમ એ રૂપાન્તરો પ્રાકૃત ગ્રન્થોમા પણ ઉપલબ્ધ નથી. તેમ, હેમચન્દ્રનાં વચનોનું આન્તર રહસ્ય ઊકેલવાને નિમિત્તે હેમનાં સૂત્રોમાં વાગ્વ્યાપારના હાવા લક્ષણની કલ્પના કરવી ન્યાય્ય નથી.

(ख) ડાં. ટેસિટોરીની આ દલીલ ભાષાવિકાસમા પ્રવર્તતા परावर्तन ના નિયમનો અસ્વીકાર કરવા જેવી છે. આ મુદ્દો હાથમા લેતા પ્હેલાં મ્હારે આટલું કહેવાનું છે કે, સપ્રમાણ નાં અલ્પસંખ્ય ઉદાહરણો જોતાં, પ્રા પા. રાજસ્થાનીમાં અપભ્રંશમાંના પ્રત્યેક अइ નો अउ કરવામાં આવેછે એ ઉક્તિ ભાગ્યે જ નભી શકે. પરંતુ આપણે સ્વીકારી લઈશુ કે એ ક્રિયાની પ્રવૃત્તિ વ્યાપક હતી. તથાપિ એ परावर्तनના વ્યાપારની બાધક નથી. એ દર્શાવતાં અનેક ઉદાહરણો વિદ્યમાન છે.

(१) સંસ્કૃતનો त પ્રાકૃતમાં અને અપભ્રંશમાં त રૂપે રહીને કેટલેક પ્રસંગે ગુજરાતીમાં પાછો દર્શન દે છે:-

સં.	પ્રા. કે અપ.	ગુજ.
नापि	णवि	नव
स्तन.	थणो–थणु	थान
स्थान	थाण–थाणु	थान (= મધશાળામાં અશ્વનું
वनचरकं	वणयरउ	वनेरुं સ્થાન.)
तनयः	तणओ–तणउ	तन
मन	मणं–मणु	मन
भगिनी	बहिणी	ब्हेन
यौवन	जोव्वण–जोव्वणु	जोबन
ग्रहणं	ग्रहणु (આગળ જતાં ઘયણુ) घेन	

તે ઉપરાંત નીચે આપ્યાછે હેવા શબ્દોમાં પ્રતિસપ્રસારણની ક્રિયા જ પરાવર્તનને નિયમે થાયછે.–

(२)	क पुन	कोउग–कउण	वउण (પ્રા. પા. ૨૧.)
		कवण	ववण (પ્રા. પા. ૨૧)
	देश+अवर	देसावर देसाउर (પ્રા. પા. ૨૧.)	देसावर (ગુજ.)
	देवकुल	देवुल–देउल	देवळ
	देवर	देउर	देवर (હિં.)

અલબત્ત, પરાવર્તનનાં ઉદાહરણો અનેક હોય તો પણ એ ક્રિયા અપવાદરૂપ છે એ ખરુ છે. પરંતુ એથી એક નિયમ સ્થાપિત થાયછે અને એ નિયમની પ્રવૃત્તિ ન્યાય્ય છે.

(ग) प्राचीनतम मारवाडी अने गुजराती हस्तलेखोमा ऐ–औनु अस्तित्व.—

આ દલીલ પરત્વે મ્હારે પ્રારંભમાજ કહેવુ પડેછે કે, હુ જાણુંછુ ત્ય્હાં સુધીમાં, પ્રાચીનતમ કે અનતિપ્રાચીન ગુજરાતી હસ્તલેખોમાં તો ऐ–औनो પ્રયોગ ઉપલબ્ધ–નથી. ડૉ. ટેસિટોરીનો ખ્યાલ ખોટો છે હેવો મ્હને સંદેહ છે. મારવાડી હસ્તલેખો વિશે મ્હારી ખાતરી છે કે પ્રા પા. રાજસ્થાનીના अइ–अउनी પછી જે ऐ–औ દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યા તે સંસ્કૃતના સંવૃત સંધિસ્વરો નથી પરંતુ વિવૃત अॅ–ऑ ઉચ્ચાર છે અને હેને માટે ै ौ એ સંજ્ઞાઓ માત્ર કામચલાઉ યોજના તરીકે વાપરવામાં આવી હતી જે યોજના અપૂર્ણ અને ભ્રાંતિજનક હતી. ખરું કહિયે તો આ યોજનાથી ઉપજેલી ભ્રાંતિને પરિણામે જ ડૉ. ટેસિટોરીએ, પોતે ઇટલિ જેટલે દૂર હતા ત્યહારે, મારવાડીની આ સંજ્ઞાઓનો સંસ્કૃતમાં સામાન્યત. થતો અર્થ કર્યો અને अइ–अउना

મારવાડીમાં ઐ-ઔ થાયછે હેવો સિદ્ધાંત બાંધ્યો. (પૂર્વગત પૃષ્ઠ ૧૭૩ મું જુવો). હિંદીમાં જે વિલક્ષણ પ્રકારનો ઉચ્ચાર છે તે સંસ્કૃત સંવૃત ઉચ્ચારથી તેમ જ ગુજરાતીના અતિવિવૃત ઉચ્ચારથી ભિન્ન છે એ નિઃસંદેહ છે; એ છતાં પણ હિંદીમાં અદ્યપર્યંત એ ઉચ્ચાર દર્શાવવા માટે ै ौ આ સંજ્ઞાઓ વપરાયછે; આ વાતથી, મારવાડી હસ્તલેખોમાં ઐ-ઔ એ વર્ણો વિવૃત ॲ-ऑ દર્શાવેછે, એ મ્હારા મતનું સમર્થન થાયછે.

વળી, જો પૂર્વકાલીન મારવાડીમાં ઐ-ઔનો ઉચ્ચાર વસ્તુતઃ શુદ્ધ સંધિસ્વર જેવો (એટલે કે સંવૃત) હતો તો તદનન્તર એ વર્ણોના ઉચ્ચારને એકાએક વિવૃત બનાવી દે હેવું શું હોઈ સકે એ અતર્ક્ય છે. ઐ-ઔ એ સંધિસ્વરોને વિવૃત ઉચ્ચાર સાથે કાંઈપણ નિસર્ગસંબંધ નથી. વિવૃતભાવ પામવો હોય તો તેઓને પાછું અઇ-અઉ રૂપ ધારણ કરવું પડે, કારણ કે સંવૃત એ-ઓ રૂપે પરિવર્તિત થવા માટે પણ સંધિસ્વરોને પ્રથમ[૪૪] વિશ્લેષ દ્વારા અઇ-અઉ દશા પ્રાપ્ત કરવી પડેછે. પરંતુ આ ક્રિયામાં બેવડું પરાવર્તન થાયછે, જે સંભવાસંભવ વિચારતાં આધારરહિત જણાયછે.[૪૫]

---

૪૪ સ્થિતિ આ પ્રમાણે છેઃ—સિ. હે. ૮-૧-૧૪૮ અને ૧૫૧ માં ऐ નો ए અને औનો ओ એ વિકારો દર્શાવ્યાછે; સિ. હે. ૮-૧-૧૫૧-૧૫૨ માં દૈત્યાદિગણ અને વૈરાદિગણના ऐनुं अइ રૂપે પરિવર્તન દર્શાવ્યુંછે. અને સિ. હે. ૮-૧-૧૬૨ અને ૧૬૩માં પૌરાદિગણના અને ગૌરવ શબ્દના औनो अउ થવાનો નિર્દેશ કર્યો છે. આ સર્વ સૂત્રોનો અન્તર્ગત નિયમ અવલોકિયે તો સ્પષ્ટ થાયછે કે ऐ-औनुं ए ओ હેવું પરિવર્તન વસ્તુતઃ એકપદે જ નથી થઈ જતું પણ अइ-अउ એ શક્યતાગર્ભ અવાન્તર ક્રમદ્વારા થાયછે. આ પ્રમાણે સંસ્કૃતના પ્રત્યેક ऐ-औના પ્રાકૃતમાં પ્રવેશ દરમ્યાન પ્રથમ अइ-अउ થતા; અને દૈત્યાદિગણ, વૈરાદિગણ પૌરાદિગણ અને ગૌરવ એટલા અપવાદોમાં એ સંધિસ્વરો अइ-अउ એમ વિશ્લેષ્ટરૂપે જ કાયમ રહેછે, પણ અન્ય સર્વ પ્રસંગોએ આ રીતે આવેલા સ્વરયુગ્મો (अइ-अउ) એક ક્રમ આગળ વધીને ए અને ओ રૂપે સંયુક્ત થાયછે.

૪૫ પૂર્વકાલીન મારવાડી હસ્તલેખોમાં વપરાયેલી ऐ-औ સંજ્ઞાઓ વિશેનો મ્હારો અભિપ્રાય પૂર્વોક્ત પ્રકારનો હોઈને હું ડૉ. ટેસ્સિટોરીએ (J. A. S. Beng. N. S. XII પૃ. ૭૯ મે) કરેલી વિવૃત (ॲ ऑ) ઉચ્ચાર માટે ै અને ौ એ સંજ્ઞાઓ વાપરવાની સૂચનાને અસ્વીકાર્ય માનુંછું. પ્રથમ તો, સંવૃત સંધિસ્વર માટે અત્યાર સુધી વપરાતી આવેલી એ સંજ્ઞાઓનો વિવૃત ઉચ્ચાર પરત્વે વિનિયોગ કરવો અયથાર્થ છે; બીજો દોષ એ છે કે, હાલ સંવૃત એ-ઓ તેમ જ વિવૃત ॲ ऑ એ બન્ને ઉચ્ચાર માટે े ो એ સંજ્ઞાઓનો નિર્વિશેષ પ્રયોગ થવાથી (વેરવું અને વેર (વસ્તુતઃ वॅर); ગોળ (વર્તુલ), અને ગોળ (શેલડીનો), ઈત્યાદિ શબ્દોમાં એક જ પ્રકારની માત્રા મૂકાવાથી) જે ભ્રમ થાયછે હેવો જ ભ્રમ વિવૃત ॲ-ऑ ને માટે, તેમ જ (દૈત્ય-ગૌણ ઇત્યાદિના) સંવૃત સંધિસ્વરો માટે અભિન્ન સંજ્ઞાઓ વાપરવાથી થશે.

હેમચન્દ્રનાં કેટલાંક સૂત્રોનું આન્તર રહસ્ય વિચારિયે તો સંપ્રસારણ નો નિયમ અને એ દ્વારા પ્રાકૃતમાંના ए-ओ નો ઉદ્ભવ દૃષ્ટિગોચર થાયછે. જેમ કેઃ-

(૧) નીચેના શબ્દોમાં त्रय નો ते થાયછેઃ त्रयोदश-तेरह; त्रयोविंशतिः-तेवीसा, त्रयस्त्रिंशत्-तेतीसा ઇત્યાદિ. (સિ. હે. ૮-૧-૧૬૫). (અહિં अयोनुं अय, પછી अइ અને છેવટ ए કેવું પરિવર્તન થાયછે.)

(૨) अयस्कारनुं एक्कार થાયછે (સિ. હે. ૮-૧-૧૬૬). (ક્રમો આ પ્રમાણે છેઃ-अयक्कार-अइक्कार एक्कार).

(૩) कदलमांથી केल કે कयल થાયછે (સિ. હે. ૮-૧-૧૬૭). (ક્રમો આ પ્રમાણે છેઃ कयल-कइल-केल).[૪૬]

(૪) कर्णिकारનું कण्णेर થાયછે (कण्णिआर પણ થાયછે), સિ. હે. ૮-૧-૧૬૮ (ક્રમોઃ-कण्णियार-कण्णयार-कण्णयर-कण्णइर-कण्णेर).

(૫) नवमालिका, नवफलिका હેમતા नव નો नो થાયછે (સિ. હે. ૮-૧ १७०) (ક્રમો अव-अउ-ओ).

(૬) अय અને अप (ઉપસર્ગો) નો વિકલ્પે ओ થાયછે. (સિ. હે. ૮-૧-૧૭૨)

(૭) लवण નું लोण થાયછે (વિકલ્પે) (સિ. હે. ૮-૧-૧૭૧).

(૮) સિ. હે. ૮-૩-૧૪૯ એ સૂત્ર અનુસાર સંસ્કૃત પ્રેરકના अय નો પ્રાકૃતમાં ए થાયછે. कारयति-कारेइ, मारयति-मारेइ ઇત્યાદિ.

स्थविर માંથી थेर; पूतर માંથી (ऊअ નો વ્યત્યય થઈને अऊ થતાં) पोर; मयूख (मऊख), चतुर्गुण (चउग्गुण) ઇત્યાદિમાંથી मोह, चोग्गुण, ઈત્યાદિ; આ સર્વ રૂપપરિવર્તનોમાં अइ-अउ એ વસ્તુતઃ અન્તર ક્રમ તરીકે રહેલછે. એ વસ્તુ સ્થિતિ, ए-ओ નો अय-अव માંથી ઉદ્ભવ દર્શાવતા પૂર્વગત જન્મવૃતાંતનુ

---

૪૬ પિશેલ આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિનો ક્રમ જુદો આપેછે-कदल-कदिल-कइल-केल એવું આપ્યાછે એ ક્રમો હું વધારે પસંદ કરુંછું. કારણ કે.-

(૧) कदल નો कदिल જેવો વિકાર તદ્દન પરિચિત નથી; स्वराणां स्वराः प्रायोऽपभ्रंशे એ સૂત્રનો અન્તર્ગત નિયમ, અથવા તો એથી વધારે સારો સિ. હે. ૮ ૧-૪૬ નો અન્તર્ગત નિયમ, कदिल ના પક્ષનું સમર્થન કરે, પરંતુ સ્પષ્ટ અને નિસર્ગસિદ્ધ ક્રમો મળી સકતા હોય તો એટલે સુધી જવાની જરૂર નથી.

(૨) लवणनुं लोण, अव અને अपनो ओ અને પ્રેરકરૂપના अयनो ए (मारयति-मारेइ) એ વિકારોનાં આધારભૂત સિ. હે. ૮-૧-૧૭૧, ૧૭૨, અને ૮ ૩ ૧૪૯ ઇત્યાદિ સૂત્રોમાં સંપ્રસારણ વિધિ ગર્ભરૂપે રહ્યોછે.

(૩) कयल જેવું વૈકલ્પિક રૂપ તો હેમચન્દ્રે પોતે આપ્યું જ છે कयलमांथी कइल એ ક્રમ નૈસર્ગિક અને સરલતર છે.

સમર્થન કરેછે. આ સર્વ હકીકત ઉપરથી જણાયછે કે, સ્વતઃસિદ્ધ કે અય-અવ ના વિકારરૂપ ગમે ત્હેવા, અઇ-અઉ સંયુક્ત થઇને સંવૃત એ-ઓ બનેછે. વિવૃત ઍ ઑ તો માત્ર અય્-અવ્ માંથી જ આવી સકે. કારણ કે, અઇ-અઉ માંથી આવેલા સંવૃત એ-ઓ એકાએક વિવૃત બની ગયા હોય, અથવા તો અઇ-કે અ-ઉ હેમાંથી સંવૃત તેમજ વિવૃત બંને ઉચ્ચારો ઉત્પન્ન થઈ સકતા હોય, હેવો તર્ક જ સત્ય રીતે ન થઈ સકે.

(घ) अय અને अहिनो ઍ અને अव અને अहुनो ઑ હેવા વિકારો.

આ વિષયમાં બહુ ચર્ચા આવશ્યક નથી. કારણ કે अहि ના પરિવર્તનના પ્રથમ ક્રમ વિશે, એટલે કે ह નો પરાક્ષેપ થઇને अइ થવા વિશે, ડૉ. ટેસિટોરીની, પરિણામ જોતાં, મ્હારી સાથે સંમતિ છે. अहु વિશે પણ હેમનો હેવો જ મત છે એમ હું માની લઉં છું. अय અને अव વિશે પૂર્વગત ચર્ચામાં મ્હેં પૂરતું કહ્યુંછે; એટલે કે अय-अवના अइ-अउ થવા સ્હામેના વાંધાઓ દર્શાવ્યાછે અને अय-अव-अय्-अव्‌માંથી ઍ ઑ માંનિ વિવૃત ઉચ્ચાર કેવી રીતે ઉદ્‌ભવેછે એ સમજાવ્યુંછે.

अय-अव (अय्-अव्) માંથી વિવૃત ઉચ્ચાર ઍ-ઑ ઉત્પન્ન થાયછે એ અભિપ્રાય પરત્વે એક શંકા શક્ય છે; હેનું હું અહિં નિવારણ કરીશ. કોઈ પૂછશે કેઃ-"ઍ-ઑ એ अ-इ અને अ-उના બનેલાછે; अय्-अव्‌માં इ-उ નથી, કારણ કે હેનું (इ-उનું) પ્રતિસંપ્રસારણ થયુંછે. એટલે હેમનો મૂળ ઉચ્ચાર પુનઃ પ્રાપ્ત થાય નહિં; તોપછી अय्-अव्‌માંથી ઍ ઑ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયા?" મ્હારો ઉત્તર આ છે-વિવૃત ઍ-ઑ એ ઉચ્ચારો વસ્તુતઃ વિવૃત છે અને પૂર્વકાલીન ગુજરાતીની અને મારવાડી રૂપોની ઉત્ક્રાન્તિ પૂર્વે અદૃષ્ટપૂર્વ હતા; એક પ્રકારે આ ઉચ્ચારો વિદેશીય છે, જે હું આગળ તરતમાં જ દર્શાવીશ. આ પ્રમાણે એ ઉચ્ચારોમાં (क) વિદેશીય તત્ત્વ અને (ख) એ-ત્વ અને ઓ-ત્વ એ બે લક્ષણો રહેલાંછે. આ બેમાંથી (क) લક્ષણ પ્રધાન છે અને (ख) ગૌણ છે. અને આ ગૌણ (ख) લક્ષણનું મૂળ, य् અને व् માં અન્તર્ગૂઢ શક્તિરૂપે રહેલા, इ-उમાં જ છે. આથી કાંઈ अय् अव् અને ઍ ઑ એ ક્રમો વચ્ચે अइ-अउ ક્રમ વસ્તુતઃ પ્રાપ્ત થાયછે હેવો સ્વીકાર નથી થતો. આ ગૂઢ શક્તિનું પ્રયોજન એ-ઓ ઉચ્ચાર અથવા સ્પષ્ટ દૃષ્ટિયે તો સંવૃત અને વિવૃત ઉચ્ચારો વચ્ચેના સમાન તત્ત્વરૂપ ઉચ્ચાર ઉગાળવવા પૂરતું જ છે; અને અન્તિમ રૂપાન્તર य्-व् પ્રધાનઅંશરૂપે કાયમ રહેછે. આ સ્થિતિની એક પ્રકારે પાણિનિના સ્થાનિવદાદેશ: (૧-૧-૫૬) એ સૂત્રના (अनल्विधौ અંશ બાદ કરતાં રહેલા સૂત્રશેષના) બીજભૂત નિયમ સાથે

સરખામણી થઈ સકે. આ નિર્દેશ ફક્ત વ્યાપારનું સામ્ય દર્શાવવા માટે જ કર્યોછે, કારણ કે એ બે નિયમો વચ્ચે કાંઈક તફાવત છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે ઉચ્ચારના રૂપપરિવર્તનમાં વસ્તુતઃ જે ક્રમો થયા હોય એ જ લક્ષમાં રાખવાના છે, અને હેમાં થતા અનુપપત્તિના આભાસનો ખુલાસો એ આપવાનો છે કે અન્તિમ સ્વરૂપ તરફનો પ્રયાણ દરમ્યાન य् અને व् માં इ અને उ નો પ્રકૃતિભાવ ઉપાધિરૂપે રહેછે અને એ ઉપાધિ માત્ર એક સ્વરૂપનિર્ણાયક ગૂઢ શક્તિરૂપે જ પ્રવર્તેછે.

પરંતુ એથી સ્પષ્ટતર, અને કદાચ યથાર્થતર, ઉત્તર આ છેઃ अॅ-अॅ ઉચ્ચાર વસ્તુતઃ એક નવીન ઉચ્ચાર છે અને હેને इ અને उ ઉચ્ચારો સાથે સંબન્ધ પણ ભાગ્યે જ હશે, કારણ કે अय अव અને अय्-अव् એ આન્તરાલિક ક્રમો આવીને પોતાના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત થાય ત્યહાર પછી એ इ અને उ એ ઉચ્ચારો તો પાછળ બહુ દૂર રહી જાયછે

આ દલીલ પૂર્વોક્ત શકાનો એકદમ નિકાલ કરી નાખેછે, કારણ કે એ હેના મૂળમાં જ પ્રહાર કરેછે.

[આ ઉદાહરણોમાં य्-व् અને इ-उની પરસ્પર શી સ્થિતિ છે એ વિશે ડૉ. સર રા ગો ભાંડારકરનો મત અહિં તપાસશું તો લાભ થશે. પોતાના વ્યાખ્યાનોમાં ૪૪મે પૃષ્ઠે હેમણે યથાર્થ દર્શાવ્યુંછે કે अइ-अउ ની ऐ औ ની તફાવત એટલો જ છે કે આ સંધિસ્વરો (ऐ-औ)માં अનું ઉચ્ચારણ દ્રુત છે પણ શ્રુતિયુગ્મો (अइ-अउ)માં એમ નથી. વળી તેઓ કહેછે કે જ્યહારે अની પછી એક (ऐ-औમાં) इ-उ આવેછે તેમ, (अय-अवमा) य्-व् આવેછે, અને अय-अवનું ત્વરાથી ઉચ્ચારણ કરવામાં આવેછે, ત્યહારે (इ-उ અને य् व् વચ્ચેનો) તફાવત નષ્ટ થાયછે અને अय-अवना ऐ औ થાયછે, જેના છેવટ પાલીમાં ए-ओ થાયછે. य्-व्માં इ-उનું તત્ત્વ ટકી રહેછે હેવો જે સિદ્ધાન્ત મ્હેં પ્રતિપાદિત કર્યોછે હેનું બીજ ડૉ. ભાંડારકરના પૂર્વોક્ત મતમાં રહેલું છે. વિવૃત ઉચ્ચાર अॅ अॅ પરત્વે મ્હેં એક ક્રમ આગળ વધીને ગુજરાતી અને મારવાડીમાં अय् अव्‌ના अનું પ્રાધાન્ય, અને વિવૃત ઉચ્ચારણની ઉત્પત્તિમાં य् व्‌નું પરોક્ષ સાહાય્ય પ્રદર્શિત કર્યુંછે]

આખી ચર્ચાને ફરીથી એકવાર સંક્ષિપ્તરૂપે દર્શાવુંછુંઃ ડૉ. ટેસિટોરીની અને મ્હારી પૃથક્ક્રિયાઓ વચ્ચે તફાવત નીચે પ્રમાણે છે -

✓ ડૉ ટેસિટોરી વિવૃત ઉચ્ચારનો ઉત્પત્તિક્રમ આવો દર્શાવેછેઃ-

अइ } -अइ-ऐ-अॅ,
अय }

अउ } —अउ-औ-अॅ,
अव }

["ऍ (=अ) અને ऎ (=આ'નું અધઃ તનજન્ય e (=એ)ત્વ" આ પ્રકારે પોતે વર્ણવેલા વ્યાપારમાં મી૦ બીમ્સને અનાર્ય તત્ત્વોની પ્રવૃત્તિનો ભાસ થાયછે. (પુ.૧ પૃ. ૧૪૦-૧૪૧). પરંતુ હેમણે કાંઈ ભેદ પારખ્યા વિના વિવૃત ઉચ્ચારને અને પેમ્મ, एह ઈત્યાદિ શબ્દોમાં દૃષ્ટિગોચર થતા પાલી અને પ્રાકૃતના હ્રસ્વ ઉચ્ચારને પણ પ્રસ્તુતઃ વ્યાપારની કક્ષામાં બેસાડી દીધાછે. આ ઉચ્ચારનો તેઓ આર્યજાતિયોના કોલ અને દ્રાવિડ લોકો સાથેના સંસર્ગ સાથે સંબંધ દર્શાવેછે. ગુજરાતી વિશે તેઓ કહેછે કેઃ-"ગુજરાતના આર્યલોકોએ અનાર્યજાતિઓ પાસેથી એ દેશ ખૂચવી લીધો હતો એટલે તેઓ પણ હેમની પાસેથી આ ઉચ્ચારણ પ્રકાર શીખ્યા હશે " પરન્તુ આ ઉક્તિ પેમ્મ ઇત્યાદિના હ્રસ્વ ए પરત્વે હોવાથી, અને ગુજરાતીમાં કોઈ પણ કાળે એ ઉચ્ચાર વિદ્યમાન ન હોવાથી, હેમાં દર્શાવેલો અભિપ્રાય ગુજરાતીના વિવૃત ઉચ્ચારના વિષયમાં અસ્વીકાર્ય છે, એ વિવૃત ઉચ્ચાર તો, મ્હેં ઉપર કહ્યુંછે તેમ, સત્તરમા સૈકાના પૂર્વભાગમાં ફારસી સંસર્ગ પછી જ અસ્તિત્વમાં આવ્યો.]

Indian Antiquary (ઇ. સ. ૧૯૧૭) ના પુસ્તક XLVI ના વિભાગ DLXXXIXમાં અને (ઇ. સ. ૧૯૧૮) પુસ્તક XLVIIના વિભાગો DXCI અને DXCIIમાં મ્હેં આ વિવૃત ઉચ્ચાર વિશેના મ્હારા અભિપ્રાયો પ્રગટ કર્યાં હતા હેનો ગુણદોષવિમર્શ કરીને ડૉ. ટેસિટોરીએ મ્હને માન આપ્યુંછે. એ વિમર્શ ઇ. સ. ૧૯૧૮ના સપ્ટેમ્બરના Indian Antiquary પુસ્તક XLVII વિભાગ DXCIXના ૨૨૫ અને ત્ય્હાર પછીના પૃષ્ઠોમાં પ્રગટ થયોછે. હેમની દલીલો મ્હારા સિદ્ધાંતોને ડગાવી શકે હેવી નથી એટલે હું એનો વિસ્તીર્ણ પ્રત્યુત્તર અહિં નથી આપતો. પરંતુ હેમના એ નવીન લેખની મ્હેં કરેલી અવલોકનરૂપ ચર્ચા આ વ્યાખ્યાનને અન્તે ટિપ્પણ ख માં આપેલીછે.

ઍ-ઑના વિવૃત ઉચ્ચાર વિશેના આ ઉત્સર્ગની હવે રજા લઈશું અને એક બીજા એટલા જ મહત્ત્વના ઉત્સર્ગ તરફ જઈશું.

ઉત્સર્ગ ૨

નરજાતિનાં નામોના અન્ત્ય ओ અને अ અને નાન્યતર જાતિનાં નામોના અન્ત્ય उं અને अ: આ વિવિધતાના બીજભૂત નિયમો.

ઉત્સર્ગ ૨, નામોના અને વિશેષણોના અન્ત્ય ઓ-ઉં અને અ

સૂચના -અહિં વિશેષણોનો નામોમા સમાવેશ માનવાનો છે.

ગુજરાતી શબ્દોમાં પ્રસ્તુત લક્ષણ કઈ પરિસ્થિતિમાં પ્રાપ્ત થાયછે એ વિચારવા માટે થોડાંક ઉદાહરણો જોઈશું

नरजाति

ओ અન્ત્ય હોય હેવા શબ્દો.-

घोडो, आंबो, घडो, पीपळो, साळो, चांरो, धोळो, रातो, साचो, मांकडो, ल्हानो.

अ–અન્ત્યવાળા શબ્દોઃ-

वड, मोर, नोळ, वाघ, सापे, साद, मांकण

नान्यतर जाति

उं–અન્ત્ય-

मडुं, सुनु, (सूनु, सोनु) सासरुं, शमणुं, धळुं, काळुं, रातुं, म्हांडुं, वच्चुं, रूपुं तांबुं.

अ અન્ત્ય-

घर, सोण, नीण, दूध, पाटण, घोर, रींछ, तेल, पीतळ [४७]

વળી કેટલાક શબ્દોના અંતમાં अ હોયછે તો પણ વિકલ્પે ओ અને उ આવેછે -

ओ–કારાન્ત

पथरो–पथर	डुगरो–डुंगर
कानो–कान,	भारो–भार,
हाथो–हाथ,	दांतो दांत,
वांघो–वांघ,	गाभो–गाभ,
रसो–रस;	पायो पाय;

આ શબ્દગણમાં સામાન્યતઃ ઘણા થોડા અપવાદો બાદ કરતાં ઓ-કારાન્ત શબ્દના અને (એ જ મૂળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા) અકારાંત શબ્દના અર્થોમાં તફાવત છે, એ લક્ષમાં આવશે (આગળ ૫૦ મી ફુટનોટ જુવો)

ઉ-કારાન્ત.

पानु-पान, भरणु-भरण, नाकु-नाक,

साचुं-साच, आगणु-आगण,

ઉપર જ નરજાતિના શબ્દો વિશે બોલતાં ભિન્ન અન્ત્ય હોઈને અર્થ પણ ભિન્ન થવા વિશે જે અવલોકન કર્યું છે તે આ શબ્દોને પણ લાગુ પડે છે (આગળ ૫૦ મી ફુટનોટ જુવો.)

હવે, પ્રશ્ન આ વિચારવાનો છે –કયા નિયમને અવલમ્બીને એક પ્રસગે અન્ત્યસ્વર અ આવે છે અને અન્ય પ્રસગે ઓ કે ઉ આમ થાય છે?

ઉત્સર્ગ વ્યાખ્યા

(ख) એજ સૂત્ર (૮-૪-૩૩૧) અનુસાર क પ્રત્યય રહિત અ-કારાન્ત સંસ્કૃત શબ્દોના અન્ત્ય अनो उ થાયછે; અને આથી शब्द (સં.) सद्दो (પ્રા), सद्दु (અપ), હેવું રૂપાન્તર થાયછે, અને આ અન્ત્ય उनो, હવે ચર્ચવાના એક બહુવ્યાપક પ્રવૃત્તિવાળા उत्सर्गના વ્યાપારથી ગુજરાતીમાં अ થાયછે. જેમકે मधु-मध, विना-विणु विण, ઇત્યાદિ). એથી संयोगलोप અને पूर्वस्वरदीर्घत्व થયા પછી साद પ્રાપ્ત થાયછે.

नान्यतर

(ग)[४८] સિ. હે ૮-૪-૩૫૪ कान्तस्यातउस्यमो એ સૂત્ર અનુસાર શબ્દ જેને અન્તે क (એટલે अक) હોય હેવા શબ્દોને પ્રથમા (અને દ્વિતીયા) એકવચનનો પ્રત્યય લગતાં અન્ત્ય अ નો उ થાયછે, જેમકે पर्णक (સં)—पण्णउ (અપ.)-पानु[४९] (ગુજ) [संयोगलोप અને पूर्वस्वरदीर्घत्व, અને ण નું नत्व]

(घ) સિ. હે. ૮-૪-૩૩૧ અનુસાર क પ્રત્યય રહિત શબ્દોના અન્ત્ય अनो પ્રથમા (અને દ્વિતીયા) એકવચનના પ્રત્યયની પૂર્વે उ થાયછે. જેમકે गृहं (સ)

આ શબ્દગણમાં સામાન્યતઃ ઘણા થોડા અપવાદો બાદ કરતાં ઓં-કારાન્ત શબ્દના અને (એ જ મૂળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા) અકારાંત શબ્દના અર્થોમાં તફાવત છે, એ લક્ષમાં આવશે. (આગળ ૫૦ મી ફુટનોટ જુવો.)

ઉ-કારાન્ત.

पानुं-पान, भरणुं-भरण; नाकुं-नाक;

साचुं-साच; आगणुं-आगण;

ઉપર જ નરજાતિના શબ્દો વિશે બોલતાં ભિન્ન અન્ત્ય હોઇને અર્થ પણ ભિન્ન થવા વિશે જે અવલોકન કર્યું છે તે આ શબ્દોને પણ લાગુ પડે છે. (આગળ ૫૦ મી ફુટનોટ જુવો.)

હવે, પ્રશ્ન આ વિચારવાનો છેઃ-કયા નિયમને અવલમ્બીને એક પ્રસંગે અન્ત્યસ્વર અ આવે છે અને અન્ય પ્રસંગે ઓ કે ઉં પ્રાપ્ત થાય છે?

ઉત્સર્ગ-વ્યાખ્યા

(ख) એજ સૂત્ર (૮-૪-૩૩૧)-અનુસાર क પ્રત્યય રહિત અ-કારાન્ત સંસ્કૃત શબ્દોના અન્ત્ય अनो उ થાયછે, અને આથી શબ્દ (સં.) सहो (પ્રા), सहु (અપ), હેવું રૂપાન્તર થાયછે, અને આ અન્ત્ય उનો, હવે ચર્ચવાના એક બહુવ્યાપક પ્રવૃત્તિવાળા उत्सर्गના વ્યાપારથી ગુજરાતીમાં अ થાયછે. જેમકે मधु-मध, विना-विणु-विण, ઇત્યાદિ). એથી संयोगलोप અને पूर्व स्वरदीर्घत्व થયા પછી सार પ્રાપ્ત થાયછે.

नान्यतर

(ग) ४८ सि. हे ८-४-३५४ क्लान्तस्यातउस्यमो એ સૂત્ર અનુસાર શબ્દ જેને અન્તે क (એટલે अक) હોય હેવા શબ્દોને પ્રથમા (અને દ્વિતીયા) એકવચનનો પ્રત્યય લગતા અન્ત્ય अ નો उ થાયછે, જેમકે पर्णक (સં)-पण्णउ (અપ.)-पानुं४८ (ગુજ) [संयोगलोप અને पूर्वस्वरदीर्घत्व, અને ण નું नत्व]

(घ) सि. हे. ८-४-३३१ અનુસાર क પ્રત્યય રહિત શબ્દોના અન્ત્ય अनो પ્રથમા (અને દ્વિતીયા) એકવચનના પ્રત્યયની પૂર્વે उ થાયછે. જેમકે गृहं (સં)

{ छाण / छाणकं }	{ छाणु / छाणउं }	{ छाण / छाणु }
फुलं	फुलु	फूल
बोक्कड (क')	बोक्कडउ	બોકડો
छेओ (+क) (=ड) } +च	छेअडउ	છેડો

[અપભ્રંશમાં ड પ્રત્યય કવચિત્ બેવાર લગાડી દેવામા આવેછે' જેમકે फोडंति जे हिअडउं अप्पणउ (सि हे ૮-૪-૪૨૧, ઉદાહરણ) हिअडउ=हृदयकं-हिअडकं-हिअडउं]

कीरो	कीर	कीर (=પોપટ)
कडइ (क) (+क)	कडइयउ	कडियो

(ह्मा अ द्रुतवर होईने लुप्त थयोछे)

હવે પ્રશ્ન આ છે—કેટલાક શબ્દોને क પ્રત્યય લાગેછે અને બીજાને નથી લાગતો હેનું શું કારણ? વળી, કેટલાક શબ્દોને કવચિત્ લાગેછે અને કવચિત્ નથી લાગતો એ શાથી? આ જૂનાજૂની પ્રશ્ને મિ. બીમ્સના મનને બહુ તર્ક આપીછે અને હેમણે હેની સમર્થ ચર્ચામાં કેટલાક પૃષ્ઠો (પુ ૨, પૃ ૫ થી ૧૫, અને પૃ. ૩૦) રોકયાછે, જો કે કવચિત્ કવચિત્ તેઓએ આડા દોરવાઈ જઈને ખોટા સિદ્ધાન્તો પ્રાપ્ત કર્યાછે. અન્ત ઓનો ઉદ્ભવ क પ્રત્યયમાથી દર્શાવતો ડૉ હૉર્નલ્નો અભિપ્રાય ખરો નથી એમ બતાવવાનો હેમણે પ્રયાસ કર્યોછે અને પોતે સ્વરભારવાદ રજુ કર્યોછે, જે આ પ્રમાણે છે —Oxytones એટલે કે સ્વરભાર અન્ત્યાક્ષર ઉપર રહ્યો હોય હેવા (=अन्तोदात्त) શબ્દ અન્ત્યસ્થાને ઓ પ્રાપ્ત કરેછે, અને barytones, એટલે જેનો ઉપાન્ત્ય વર્ણસ્વરભાર યુક્ત હોય હેવા શબ્દોનો (અથવા આદ્યુદાત્ત શબ્દોનો પણ) અન્ત્યસ્વર અ રહેછે, અને નાન્યતરજાતિનાં નામોના અન્ત્ય उને અથવા अને એ જ નિયમ લાગૂ પડેછે. હેમની દલીલ હારી છે એ સ્પષ્ટ છે અન્ત્યશ્રુતિ ઉપર સ્વરભાર હોયછે ત્યારે એ પ્રધાન બનેછે અને પરિણામે અન્ત્ય ઓ પ્રાપ્ત થાયછે પણ હેના ઉપર સ્વરભાર ન પડતો હોય તો હેનું (અન્ત્યશ્રુતિનું) પ્રાધાન્ય ક્ષીણ થતા અન્તે કમજોર અ આવેછે.

ક્વચિત્ क પ્રત્યય લાગેછે અને ક્વચિત્ નથી લાગતો હેનો ખુલાસો મિ બીમ્સનો અભિપ્રાય અને હેની પરીક્ષા

સ્વરભારવિરુદ્ધ દલીલ

હવે આ મતની પરીક્ષા કરિયે. સ્વરભારવાદની વિરુદ્ધમાં એક દલીલ આ છેઃ—જો અન્ત્યવર્ણ ઓ કે અની પ્રાપ્તિ સ્વરભાર પ્રમાણે નિયત થતી હોય તો, એક જ સંસ્કૃત શબ્દમાંથી એક ઓ-કારાન્ત અને બીજું અ-કારાન્ત હેવાં બે ગુજરાતી રૂપો, કાનો-કાન, હાથો-હાથ ઇત્યાદિ ઉત્પન્ન થવાનું શું કારણ? અર્થ ફરવાની સાથે સ્વરભાર પણ ફરેછે હેવી એ દલીલ કરવામાં આવે તો હું આટલું જ પૂછુંછું—આ વાતનો કાંઇ પૂરાવો છે ખરો? વળી વધારે નહિ તો એક બે ઉદાહરણોમાં (ડુંગરો, આગળું ડુંગર, આગળ, હેમાં) અર્થ ફરતો જ નથી. તો એ પ્રસંગે આ બચાવ કેવી રીતે ચાલશે?

અન્ના પક્ષે, क-વાદનું સમર્થન કરનાં નિર્વિવાદ કારણો છે,—

कवादनां આધારભૂત સંશયાતીત કારણો

(क) પ્રાકૃતમાં ઘોડો, અપભ્રંશમાં ઘોડુ અને ઘોડઉ, પ્રા. પા. રાજ માં ઘોડઉ છે. અન્તે અઉ વાળું આ વચ્ચે રહેલું રૂપ હેતુ સૂચવેછે કે ગુજરાતી અન્ત્ય ઓ (ખાસ કરીને એ પોતે અર્ધવિવૃત છે અને પ્રાકૃતમાંનો અન્ત્ય ઓ હેવો નથી એ કારણે) પ્રાકૃતમાંના અન્ત્ય ઓમાંથી આવી સકે નહિ એમ હોઈને આ અઉ ને માટે નીચેના બે વૈકલ્પિક ખુલાસામાંથી એક સ્વીકારવો રહેશેઃ—

(૧) પ્રાકૃત શબ્દનો અન્ત્ય ઓ વિશ્લિષ્ટ થતાં अ અને उ (=अउ) સ્વર-યુગ્મ પ્રાપ્ત થયું અને એથી ઘોડો શબ્દ અપભ્રંશમાં અને પ્રા. પા. રાજસ્થાનીમાં ઘોડઉ થયો,

અથવા (૨) સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત મૂળશબ્દને क પ્રત્યય લગાડવામાં આવ્યો, અને એથી થતા અન્ત્ય અક નો અપભ્રંશમાં અઉ થયો.

આ બે મતમાંથી, (૧) તો ઘણો અનુપપન્ન લાગેછે, ઔનો અઉ રૂપે વિશ્લેષ થતો જાણ્યોછે (અને એ ક્રિયાનો લોકોના ઇન્દ્રિયગત વૈલક્ષણ્ય રૂપ ખુલાસો પણ આપી સકાયછે), પરન્તુ ઓ નો વિશ્લેષ ક્યહાંય જાણ્યો નથી. આ વાદનું સમર્થન કરતો કોઈ પ્રમાણભૂત આધાર નથી, કે નથી હેને સંભવાસંભવની ગણના રૂપ અવલમ્બન. (૨) ને ઉપર ચર્ચેલા સૂત્ર ૮-૪-૩૩૧ થી સારો આધાર મળેછે.

(ख) જ્યહારે અઉને क પ્રત્યયમાંથી નીકળેલો માનિયે, તો ગુજરાતી નરજાતિનાં નામોના અન્ત્ય અર્ધવિવૃત ઓ નો, उत्सर्ग (૧) ની ચર્ચામાં જોઈ ગયા છિયે હેવો, સંપૂર્ણ ખુલાસો મળેછે,[૫૨] પણ સ્વરભારવાદ સ્વીકારતાં

---

૫૨ આ પ્રમાણે ગયા (उत्सर्ग ૧) અને પ્રસ્તુત उत्सर्ग (उत्सर्ग ૨) ની વચ્ચે અન્ત્ય ઓ ના આ અર્ધવિવૃત ઉચ્ચાર રૂપ શૃંખલા પ્રાપ્ત થાયછે

(क પ્રત્યય અને તજ્જન્ય અઉને અભાવે) આ અર્ધવિવૃત ઉચ્ચારનો ખુલાસો નહિ મળે; કારણ કે (અઉ-अव-अव् એ ક્રમો વિના આવેલો) એ ओ સર્વત્र અવિવૃત-संवृत-રહેશે.

[મિ૦ બીમ્સે (પુ. ૨ પૃ. ૨૯ મે) કહ્યુંછે કે (क् લુપ્ત થતાં) अकः નો अओ બનેછે અને (એઓએ કહ્યું છે કે) "અર્વાચીન શબ્દોમાં ગુજ. અને સિંધીમાં ब લુપ્ત થતાં ओ બાકી રહેછે. પણ અન્ય ભાષાઓમાં હેનો (ओ નો) आ થાયછે." આ કથનનો ફલિતાર્થ જોતાં વસ્તુતઃ તેઓ क (अक) પ્રત્યયનો અંગીકાર જ કરેછે, પરંતુ હેમાં ओની વાસ્તવિક સ્વરૂપરચના અને ઉત્પત્તિ એક જરાકને માટે એઓ ચૂકી જાયછે. આપણે જોયુંછે કે अकः નો अउ થાયછે અને એ अउમાંથી જ અર્ધવિવૃત ऑ પ્રાપ્ત થઈ શકે; અથવા પક્ષાન્તરે अकनो अअ થઈને, ખાસ કરીને મરાઠી અને હિન્દીમાં, आ બનેછે. ओ નો आ થાય એ તો ખરેખર અશ્રુતપૂર્વ છે.]

પ્રસ્તુત પ્રશ્નની વિશેષ પરીક્ષા કરીયે. મિ૦ બીમ્સના સ્વરભારના નિયમ પ્રમાણે જેઓના અન્તમાં માત્ર अ જ રહેવો જોઇયે હેવા કેટલાક आद्युदात्त શબ્દોને અન્તે વસ્તુતઃ, અર્થ ફરવાની સાથે, ओ પણ પ્રાપ્ત થાયછે; જેમ કેઃ-

મિ બીમ્સના મત અનુસાર આદ્યુદાત્ત શબ્દો અકારાન્ત જ રહેવા જોઇયે, પણ વસ્તુત કેટલાક આદ્યુદાત્ત શબ્દો હેમના નિયમનો અનાદર કરીને અન્ત્યસ્થાને अ ઉપરાંત ओ પણ પ્રાપ્ત કરેછે.

कान-कानो (સં. कर्णः)	दांत-दांतो (સં. दन्तः)
गाभ-गाभो (સં गर्भः)	वास-वांसो- (સં वंशः)
तान-ताणो (સં. तानः)	

सुवर्ण શબ્દમાં ઉપાન્ત્ય ઉદાત્ત છે તે છતાં પણ ગુજ. सूनु (सोनुं) શબ્દ વિકલ્પે પણ અકારાન્ત નથી થતો.

વળી મિ. બીમ્સના મત પ્રમાણે જેઓને અન્તે ओ કે उं જ આવવો જોઇયે હેવા કેટલાક अन्तोदात्त શબ્દો વસ્તુતઃ अकारान्त જ રહેછેઃ—

કેટલાક અન્તોદાત્ત શબ્દો એ નિયમનો ભંગ કરીને અન્ત્યસ્થાને ओ-उं ને બદલે માત્ર अ વર્ણને પ્રાપ્ત કરેછે.

खाय (સં. स्कंधः)	घर (સં. गृह)
तीछ (સં. काश.)	दूध (સં. दुग्ध)

જ્યારે (સં) पर्ण નાં पान અને पानुं બંને રૂપો થાયછે.

[ઉપર આપેલા अन्तोदात्त શબ્દ गृहने[૫૨] અન્તે એક વિરલ પ્રયોગ

૫૨. गेहार्थानामस्त्रियाम् ॥ लिङ्गसूत्र, पाद १, सूत्र ३.

એટલે કે ગ્રામ્યલોકની ગુજરાતી બોલીમાં-ઉ જેવામાં આવેછે: જો કે એક વચનમાં घरं નથી વપરાતો પણ ઘર જ વાપરવામાં આવેછે, પરંતુ બહુવચનમાં, મૂળ એકવચન રૂપ घरं હોય તેમ, એ વર્ગ ઘરાં શબ્દ વાપરેછે.

गृहकं-घरउं-घरं; આ એકવચનનું રૂપ ઘણા પ્રાચીન સમયમાં મૃતપ્રાય થઈ ગયું હશે અને હેનો ગ્રામ્યવર્ગમાં ઘરાં એ બહુવચન રૂપે અવશેષ રહી ગયો હશે.

વળી ગ્રામ્યજનોની ગુજરાતી બોલીમાં ઢોરનું અનેકવચન ઢોરાં થાયછે; એ પણ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે; તેમ જ माणसनुं અનેકવચન माणसां થાય છે, झाडनुं झाडां, मच्छरनुं मच्छरां [५२]ઇત્યાદિ; मच्छरના અનેકવચન રૂપ मछरानां સંયોગલોપ[५३] થાયછે તે છતાં પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વ નથી થતું એ સ્થિતિ પ્રસ્તુત પ્રશ્નનો એક સ્પષ્ટ ખુલાસો સૂચવેછે. તે એ કે આ અનેકવચનના રૂપમાં સ્વરભાર આદ્યશ્રુતિ ઉપરથી ખશીને અન્ત્યશ્રુતિ ઉપર જઈ પડેછે. મિ. બીમ્સનો સ્વરભાર-વાદ એકાંશે ખરો છે, હેવું કદાચ આ ઘટના ઉપરથી જણાશે.]

अंगुष्ठः શબ્દ લૌકિક સંસ્કૃતમાં આદ્યુદાત્તછે, માત્ર વૈદિક સંસ્કૃતમાં અન્તોદાત્તછે (फिट्सूत्र, पाद १, सूत्र १४). એથી મિ. બીમ્સના મત અનુસાર હેનું ગુજરાતીરૂપ अंगूठ થાય, વસ્તુતઃ अंगूठो છે તે નહિ. હેનો ખુલાસો કરવા માટે હેવી દલીલ કરવામાં આવે કે આ અન્ત્ય ओ વૈદિક સંસ્કૃતની અસરથી આવ્યોછે, કારણ કે પ્રાકૃત ભાષાઓ બહુ પુરાણી છે એટલે તેઓમાં વૈદિક સંસ્કૃતનાં કેટલાંક લક્ષણો જેવામાં આવેછે, જેમ કે પૈશાચી પ્રાકૃતનો ळ ઉચ્ચાર (सि. है. ८-४-३०८), અને સંપ્રદાન (=ચતુર્થી) વિભક્તિના રૂપ તરીકે સંબન્ધ (=ષષ્ઠી) વિભક્તિનો પ્રયોગ (सि. है. ८-३-१३१, અને पाणिनि २-३-६२).

પોતાના સ્વરભારવાદના માર્ગમાં રહેલા આ વિઘ્નોથી મિ. બીમ્સ અજાણ્યા નથી. પોતે આપેલા ઉદાહરણસમૂહોમાં આ અપવાદોનો હેમણે પોતે જ નિર્દેશ કરેલોછે. પરંતુ વાંધો માત્ર એટલો છે કે હેમણે પુરાવાનો બોજો क વાદના અવલમ્બો ઉપર નાખ્યોછે.—જે તદ્દન ગેરવાજબીછે, (પુ. ૧, પૃ. ૧૪, ૮૫ નો ઉેલ્લો ફિરા. આ૬ અને એ પૃષ્ઠનો છેલ્લો પેરામ ૧). વસ્તુતઃ

આ વિઘ્નો મિ. બીમ્સના જાણવામાંછે; क વાદના પક્ષકારો ઉપર પુરાવાનો બોજો નાખીને તેઓ હેને વટાવી જાયછે.

---

૫૩. વ્યુત્પત્તિક્રમ આવો હોઈ શકે:-સં मत्कुः (+क) मत्कुक, પ્રા. मक्कुणो, અપભ્રંશ मक्कुण, मछर, (નરજાતિને બદલે નાન્યતરજાતિ) मछर. સંયોગ ચ્છની પ્રાપ્તિ એ સ્પષ્ટ રીતે એક વિપરીત ક્રમ છે; સરલને સ્થાને મિશ્ર રૂપ આવેછે, એથી એ સંયોગના લોપને પ્રતિ-વિપરીત વ્યાપાર ગણવો જોઇયે.

એ સાહેબ દેવું નથી કહેતા કે અમુક પ્રકારનો સ્વરભાર હોય તો ક લગાડવામાં આવેછે. સ્વરભારને નિયામક તત્ત્વની કોટિમાં મૂકવાનો દાવો તો મિ. બીમ્સ પોતે જ કરેછે.

હેમણે આપેલો બીજો ખુલાસોઃ પૂર્વકાલીન તદ્ભવો અને ઉત્તરકાલીન તદ્ભવો.

પરંતુ પૂર્વોક્ત અપવાદોનો મિ. બીમ્સે એક ખુલાસો આપ્યોછેઃ તે એ કે હેમણે પૂર્વકાલીન તદ્ભવ નામે વર્ણવ્યા છે એ શબ્દો ઉપર જ સ્વરભારની અસર થાયછે; ઉત્તરકાલીન તદ્ભવોમાં અપવાદો નીકળી આવે અને આ ઉત્તરકાલીન તદ્ભવોમાં કેટલાક શબ્દો હેવા છે કે જે પૂર્વકાલીન તદ્ભવોમાંના સૌથી નવા શબ્દોના સમકાલીન હોય; અને પરિણામે એ સ્થાને બે વર્ગો વચ્ચેની મર્યાદારેખા દોરવી મુશ્કેલ છે. એક જ શબ્દોના વૈકલ્પિક જુદાજુદા અન્ત્યવર્ણવાળાં બે રૂપો થાયછે તે વિશે તેઓ એમ કહેછે કે એ શબ્દો પ્રાથમિક અર્થમાં જૂના તદ્ભવો છે અને લાક્ષણિક અર્થમાં નવા તદ્ભવો છે; જેમકેઃ—

પર્ણ=ઝાડનુ પાન (પ્રાથમિક અર્થ છે), માટે હિ પત્તા;

કર્ણ=(પ્રાથમિક અર્થમાં) કાન; પણ કોર (લાક્ષણિક અર્થ છેઃ માટે) કાનો. તે જ પ્રમાણે ગામ-ગામો ઇત્યાદિ માટે.

પરંતુ, કર્મ, ગૃહ ઇત્યાદિ શબ્દો હંમેશના પરિચિત વપરાશના હોવાથી તેઓમાંથી જે પ્રાચીન તદ્ભવો નીકળ્યા હેમાં થતા સ્વરભારના અનાદરનો મિ. બીમ્સ શો ખુલાસો આપી સકશે? માત્ર જૂના અને નવા તદ્ભવો વિચ્ચેની મર્યાદા દોરવાની મુશ્કેલીનો જ આશ્રય લેશે? સુવર્ણ-સુનું વગેરે આથી ઉલટા પ્રકારનાં ઉદાહરણો વિશે—એટલે કે આદ્યુદાત્ત કે ઉપાન્ત્યોદાત્ત હોવા છતાં અ-કારાન્ત નથી થતા હેવા શબ્દો વિશે—મિ. બીમ્સ કહેછે કે એ વર્ગનાં અસંગતિત ઉદાહરણો બહુ જોવામાં આવ્યાં નથી, અને જે થોડાં મળી આવેછે તે સાતે અર્વાચીન ભાષાઓમાં વપરાતાં નથી. પરંતુ અપવાદભૂત રૂપનો ખુલાસો આપવો તો અંતે બાકી જ રહેછે.

એક શક્ય ખુલાસો સૂચવુંછું-સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતમાં આવતાં સ્વરભારે સ્થાન બદલ્યું હશે.

આ સ્થિતિનો મ્હને શક્ય લાગતો એક ખુલાસો સૂચવુંછુંઃ- સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતમાં આવતાં સ્વરભાર અપરખલિત થયો હોય, અથવા તો અપરખલિત થયો ગણાયો હોય, અને હેની વાગ્વ્યાપારજનિત વિકાર ઉપર-અસર થઈ હોય. એક સમયે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાઓ સાથે 'સાથે' બોલાતી. એ સમયે કેટલાક શબ્દોનું સ્વરૂપ કર્ણને અધીન હતું,' દૃષ્ટિને અધીન નહિં, અને એ-

શબ્દો પૂર્વકાલીન તદ્ભવો થયા. બીજા શબ્દોને, ભાષા બોલાતી બંધ પડ્યા પછી સેંકડો વર્ષો પછી, લિખિત ભાષામાંથી વિદ્વજ્જનોએ પુનરુજ્જીવિત કર્યાં; એ શબ્દો ઉત્તરકાલીન તદ્ભવો થયા. મિ. બીમ્સ આ નિર્ણય સ્વીકારેછે અને એ રીતે સર્વે અપવાદોને ઉત્તરકાલીન તદ્ભવોના વર્ગમાં મૂકેછે.

પૂર્વકાલીન અને ઉત્તરકાલીન તદ્ભવોનો નિર્ણય કરવામાં રહેતો અન્યોન્યાશ્રય

અને એ છતાં પણ કયા શબ્દો પૂર્વકાલીન તદ્ભવો અને કયા ઉત્તરકાલીન હેનો નિર્ણય અન્ત્ય ओ અને अ ને આધારે કરવામાં આપણને અન્યોન્યાશ્રય જેવો વિધિ કરવો પડેછે. પણ क વાદમાં આપણને આ દોષ નથી લાગતો, કારણ કે જો क પ્રત્યય ન હોય તો अउ ન હોય એટલે ओ પણ ન હોય, અને આ વાતનો નિર્ણય પરિણામથી આરભીને પશ્ચાત્ક્રમણ કરીને નથી કરવાનો, પરંતુ અન્ત્ય ओ અને उं ને આકારે રહેલા कના પ્રત્યક્ષ અસ્તિત્વને આધારે કરવાનો છે; આ પ્રત્યય પ્રત્યક્ષ છે, અને સ્વરભાર તો ક્યહાંય વિલીન થઈ જાયને નથી રહ્યો શ્રુતિપ્રત્યક્ષ કે નથી લિખિતરૂપે દૃષ્ટિપ્રત્યક્ષ. પરંતુ મિ૦ બીમ્સ પોતે क-વાદનો સર્વથા પ્રત્યાદેશ નથી કર્યો.

મિ. બીમ્સે વસ્તુત. ડૉ. હાર્નલના क વાદનો પ્રત્યાદેશ નથી કર્યો

આ દર્શાવનારાં અનેક વચનો હેમના ગ્રન્થમાં છે. ડૉ. હાર્નલનો क-વાદ રજુ કરતાં (પુ. ૨ પૃ. ૫ મે) હેમણે સ્પષ્ટ કહ્યુંછે કેઃ—

"આ મતનો મુખ્યાંશે હું અંગીકાર કરૂંછુ."

માત્ર તેઓ એક ક્રમ આગળ વધીને સ્વરભારવાદનું પ્રતિપાદન કરેછે; અને હેનાં કારણો આપેછે. ૨૬-૪૦ પૃષ્ઠોએ હેમણે क પ્રત્યયની વિસ્તીર્ણ ચર્ચા કરીછે, અને ત્યહાં क-વાદનું સમર્થન કરતા કેટલાક અભિપ્રાયો દર્શાવ્યાછે. ૨૯ મે પૃષ્ઠે સાક્ષાત્ ઘોડઓ હિં. ઘોડા[૫૪] એ ઉદાહરણ પણ આપ્યુંછે (માત્ર અપભ્રંશ રૂપ ઘોડઉ નથી આપ્યું). પણ સર્વથી સ્પષ્ટતમ તો હેમનું નીચે આપેલુ કથન છેઃ—

"આ સ્થાને પણ એટલું સ્વીકારવું પડેછે કે, પ્રાકૃતમાં સર્વે નામોને (क) પ્રત્યય યથેચ્છ લગાડી સકાતો હોવાથી, મ્હેં જેઓને સંસ્કૃત અન્તોદાત્ત શબ્દોમાંથી નીકળેલાં માન્યાછે હેવાં દીર્ઘ આકારાન્ત કે ઓકારાન્ત નામોમાંનાં

---

૫૪ હિન્દી અન્ત્ય आ. એ ગુજરાતી અન્ત્ય ओનો પ્રતિરૂપ છે એ યાદ રાખવું પડેછે, જો કે आએ अअमांથી આવેછે. અને ओએ अउमांથી આવેછે

पणों नामोए, हेमना मूल शब्दोने शिष्ट नहिं पण लौकिक वपराशमां लागता क प्रत्ययने परिणामे ज, अन्त्य दीर्घ स्वर प्राप्त कर्यो होय ए संभाव्य छे."

(પુ. ૨. પૃ. ૩૦)

(અહિં નાગરીમાં અક્ષરો મ્હેં મૂકયાછે.)

માત્ર હેમણે એક પ્રશ્ન ઉમેર્યોછેઃ—

"પૂર્વે હું કહી ચૂકયોછું તેમ મુસીબત એટલી જ છે કે કોઈ પણ નામોને અન્તે અ–ઉ કય્હાંથી આવે; જો સર્વ अकारान्त નામોને क લગાડવામાં આવતો હોય તો સર્વેના અન્તમાં आ–ओ કેમ ન હોય?"

[ટિપ્પણ—અન્ત્ય उ સિંધીમાં, અને ૧૪મા સૈકા પૂર્વેની ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશમાં, દૃષ્ટિયે પડેછે. કચ્છીમાં અન્ત્ય उને સ્થાને अ છે.]

આ શંકામાં દોષસ્થાન એ છે કે મિ. બીમ્સે, સર્વ નામોને क પ્રત્યય લાગેછે હેવો क–વાદના પક્ષકારોનો આશય હોવાનું, કોઈપણ આધાર વિના, માની લીધુંછે. क-વાદવાળા તો એટલું જ કહેછે કે જ્હાં क લાગ્યો હોય ત્હાં અન્ત્યસ્વર आ–ओ આવેછે, અને જ્હાં એ ન લાગ્યો હોય ત્હાં अ–उ આવેછે.[૫૫]

ડૉ. હાર્નલના મતનું સંપૂર્ણ નિવેદન, અને પરીક્ષા.

આ સ્થળે ડૉ. હાર્નલનાં વચનો સર્વાંશે આપવાં અને હેમના મતની સંક્ષિપ્ત પરીક્ષા કરવી એ લાભકારકછે. તેઓ કહેછે કે "પ્રાકૃતમાં કોઈપણ nominal case (sic? base?) એટલે પ્રાતિપદિક અન્ત્યાક્ષર દૃષ્ટિયે બે રૂપો પ્રાપ્ત કરી શકે. ૧. सामान्य રૂપ, જે સંસ્કૃતમાં પણ હેવુંજ હોય છે. અને ૨. विशिष्ट રૂપ, क પ્રત્યયના વિધાનથી પ્રાપ્ત થતું ખાસ પ્રાકૃતરૂપ (પ્રા. પ્રકાશ ૪,૨૫ જુવો); જેમકે भ्रमर (सामान्य રૂપ) અથવા भ्रमरक (विशिष्ट રૂપ); कृत=किद (सामान्य) કે किदक (विशिष्ट); सत्य=सच्च (सामान्य) કે सच्चक (विशिष्ट) ઇત્યાદિ. क् વ્યંજન સામાન્યતઃ લુપ્ત

થાયછે; એથી भ्रमरअ, किदअ, सचअ એમ થશે. આ પ્રાતિપદિકોનાં પ્રથમા એકવચનનાં રૂપો અનુક્રમેઃ-भ्रमरो કે भ्रमरओ (भ्रमरकोને સ્થાને); किदो કે किदओ (किदकोને સ્થાને), सचो કે सचओ (सचकोને સ્થાને), ઇત્યાદિ થશે. હવે સ્વાભાવિક રીતે પ્રાકૃત નામો ગૌડ ભાષાઓમાં આ ઉભયરૂપે કે એકતરરૂપે આવે. પરંતુ તેઓ પોતાને सामान्य રૂપે આવ્યાં હોય કે પ્રાકૃતના ખાસ લક્ષણભૂત વિશિષ્ટરૂપે આવ્યાં હોય તે અનુસાર તેઓ પ્રાકૃત જેવો બહિરાકાર જાળવી રહ્યાં; હિંદીના વર્ગની ગૌડ ભાષાઓનું પ્રાકૃતતુલ્ય તત્ત્વ એ નામોનું બનેલુંછે. અન્યતઃ જો તેઓ सामान्य રૂપે ગૌડભાષામાં આવ્યાં હોય તો તેઓ તરત જ શુદ્ધ ગૌડના વાગ્વ્યાપારગત અને વ્યાકરણગત નિયમોને (એટલે કે ओ નો उ થવાના નિયમને, અને વિકૃત રૂપનો પ્રતિબંધ કરતા નિયમને) વશ થાયછે, અને આ પ્રમાણે આ નામોથી હિંદીના વર્ગની ગૌડભાષાઓનું શુદ્ધ ગૌડ તત્ત્વ બનેછે. હાનું વર્તમાન કૃદન્તના ઉદાહરણ વડે ફરીથી સ્ફુટીકરણ કરીશ; "being" "હોતો" માટે પ્રાકૃત શબ્દ हान्तो (? होन्तो) કે होन्तओ છે, અને આ ઉભયરૂપે એ ગૌડમાં આવ્યો; પણ होन्तओ રૂપનો સંકોચ થઈને (होन्तो ને સ્થાને) हातो (? होतो) રૂપાન્તર થયું અને એ અવિકૃત રહ્યું અથવા તો (શિષ્ટ હિન્દીમાં) होता રૂપે પરિણમ્યું; અને होन्तोनु (होन्तु ને સ્થાને) होतु રૂપાન્તર થયું. ગૌડ પ્રત્યય ओ (કે आ) એ પ્રાકૃત પ્રત્યય अओનું સંકુચિતરૂપ હોઈને उ થવા જેટલો હ્રાસ પામી સકયો નહિ, જ્યહારે સાદા ओ પ્રત્યયનો હેવો હ્રાસ થઈ સકયોઃ એ સમજવું સ્હેલું છે. એ જ વસ્તુસ્થિતિથી, એટલે કે ગૌડ ओ પ્રાકૃત अओનું સંકુચિત રૂપ છે એ વાતથી, વ્રજભાષામાં થતા હેના વિચિત્ર રૂપાન્તર औનો ખુલાસો કદાચ થશે; અતિ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિયે જોઈયે તો औ (=अ+अ+उ) એ સંધિસ્વરને સાદા ओને તુલ્ય માનવા કરતાં अओ (=अ ओ કે अ+अ+उ) હેને તુલ્ય ગણવો એ વધારે યથાર્થ છે."

("Essays on the Gourin Languages" "ગૌડ–ભાષાઓ વિશે નિબન્ધો" J. A. S. Beng. XLI, 154.)

[આ સ્થળે એક સૂચના કરવી ઘટેછેઃ પ્રજાના જાતિ પરત્વે गौड અને द्राविड હેવા વિભાગો લક્ષમાં રાખીને ડૉ. હાર્નલે ભરતખંડની ભાષાઓના પણ गौड અને द्राविड હેવા બે ભાગ કલ્પ્યાછે, અને गौड વર્ગમાં હેમણે "ઉત્તર હિંદુસ્તાનની સંસ્કૃતમય ભાષાઓને," એટલે કે ઉરિયા, બંગાળી, હિન્દી, નેપાળી, મરાઠી, ગુજરાતી, સિન્ધી, પંજાબી, અને કાશ્મીરી એટલી ભાષાઓને, મૂકીછે].

હવે ઉપરના ફકરામાં દર્શાવેલા અભિપ્રાયોમાં, પ્રાકૃત ભાષાઓની અને અર્વાચીન પ્રચલિત ભાષાઓની ઉત્ક્રાન્તિમા નિશ્ચયરૂપે પ્રવર્તતા વાગ્વ્યાપારગત નિયમો વિશે થોડોક ગોટાળો થયેલો જણાયછે.

ડૉ હર્નલના મતમાં રહેલો વાગ્વ્યાપારગત નિયમોનો ગોટાળો

જેમ કે:—

(क) અકારાન્ત (નરજાતિના તેમ જ નાન્યતર જાતિના) નામોનો उ (અન્ત્યસ્વર) વાળો अपभ्रंश ક્રમ, અને क પ્રત્યયવાળાં અકારાન્ત નાન્યતર જાતિનાં નામોના उ વાળો ક્રમ, લક્ષ બ્હાર રહેલાછે. હેનું કારણ કદાચ એ હશે કે ડૉ હર્નલે प्राकृतप्रकाश ઉપર જ નજર રાખીછે અને હેમાં अपभ्रंशની ચર્ચા મુદ્દલ નથી. અને ઉત્ક્રાન્તિક્રમમાં પ્રા. પા. રાજસ્થાનીની પૂર્વે अपभ्रंश જ આવેછે એ આપણે જાણિયે છિયે.

[આ વિસ્મૃતિ વિશેષત. આશ્ચર્યજનક લાગવાનું કારણ આ છે "પ્રાકૃત અન્ત્ય સંધિસ્વર (એટલે હેમનો વિવક્ષિતાર્થ જોતા ए-ओ) કે દીર્ઘ સ્વર (आ-ई ऊ) નો હ્રાસ કરીને અનુરૂપ સમાન સ્વર બનાવવાનો ગૌડ નિયમ" એ નામે પોતે વર્ણવેલા એક નિયમની ડૉ હર્નલે, થોડુંક જ પૂર્વે પૃ. ૧૫૦-૧૫૧ મા, ચર્ચા કરીછે, ત્હેમાં હેમણે હિન્દી કવિતામા सनेहु आयसु વગેરે શબ્દોને અન્તે આવતા હ્રસ્વ उ નો ઉલ્લેખ કર્યોછે. વસ્તુત હેમણે કહ્યુ પણ છે કે અત્યારે હિન્દીમાં અકારાન્ત હોય હેવુ પ્રત્યેક નામ હિન્દી કવિતામા उકારાન્ત હતું, અને આ (उકારાન્ત) રૂપોને હેમણે આર્ષરૂપો કહ્યાછે. પણ તે છતા, અપભ્રંશ અને અર્વાચીન ભાષાઓ વચ્ચેની શૃંખલાની આ કડી ડૉ. હર્નલે ઉડાવી દીધીછે, હેમા આશ્ચર્ય માનવાનું કારણ નથી, કારણ કે હેમણે પ્રાકૃત સમયમા ઉનું અનુદર્શન કર્યુંછે તે प्राकृत प्रकाशનાં ११-११, ५-१६,२० એ સૂત્રોની પ્રવૃત્તિના મર્યાદિત વિષયમાં જ કર્યુંછે, અને આ સૂત્રોમાનું પ્રથમનિર્દિષ્ટ સૂત્ર માત્ર मागधीમા त्वान्त કૃદન્તોને જ લાગુ પડેછે અને બીજું महाराष्ट्रीમાં એટલે સામાન્ય પ્રાકૃતમા સ્ત્રીલિંગ નામોના ओ પ્રત્યયને જ લાગુ થાયછે (પૃ. ૧૫૦, નોટ †). ત્યહાં अपभ्रंशમાંનો બહુપ્રચરિત અન્ત્ય उ હેમના લક્ષમાં નથી.)

અન્ત્યસ્વરને હ્રસ્વ કરવાના નિયમની પ્રવૃત્તિ બહુ વિસ્તીર્ણ ક્ષેત્રમા થતી ડૉ. હર્નલે માનીછે તે યથાર્થ છે. પરંતુ કોઈકવાર તેઓ હદબ્હાર દોરાઈ જાયછે, જેમકે (૧૫૨ પૃ) 'सुध लेइ आचित्र सुबावे" હેમાંના लेइનું મૂલ.

ન્વેષણ કરતા તેઓ છેક લોકના માગધીમાં થતા પ્રથમા એકવચન લગે પર્યન્ત ચાલ્યા ગયાછે, પણ વસ્તુતઃ આ ઉદાહરણમાં इ છે તે (લોકેન–લોકઈ–લોઅઇ, લોકિ-લોઇ) એ તૃતીયાના રૂપમાંનો इ છે, જે વાત તેઓ એકદમ સમજી સકા હોત કારણ કે હેમણે પોતે જ હેનુ "મુગ્ધ લોગને આશ્ચર્ય માના" હેવું ભાષાંતર કર્યુંછે. આપણે પણ આ પ્રસંગે મુગ્ધલોકની કક્ષામાં પ્રવેશ કરીને આશ્ચર્ય માનવું પડેછે]

(ख) પરિણામે તેઓ ओ નો उ થવાના વિકારને ગૌડ ભાષાનું ખાસ લક્ષણ માનેછે, જ્યહારે વસ્તુતઃ એ અપભ્રંશમાં અને અપભ્રંશથી ઉત્તરકાલીન ક્રમમાં થતા વ્યાપારનો અવશેષમાત્ર છે.

(ग) વળી અપભ્રંશના उ અને उं ક્રમોની ઉપેક્ષાને પરિણામે ડૉ. હ્યૉર્નલે ગૌડ ओने અને आने अओ ના સંકુચિતરૂપ માનવાની ભૂલ કરીછે, જ્યહારે યથાર્થ સ્થિતિ હેવી છે કે ગૌડ ओ, (અનિવાર્ય અવાન્તરક્રમરૂપે રહેલાં) અન્તે अउ વાળા અપભ્રંશમાંનાં અને પ્રા. પા. રાજસ્થનીમાંનાં રૂપોમાંથી નીકળ્યોછે. અને ગૌડ आ એ, क ના कનો લોપ થતાં પરિણમતા अअનો વિકાર છે. જે વિક્રિયા અપભ્રંશ સમયમાં જ ચલુ થઈ હતી (જેમકે ઢોલ્લા, દીહા, ઇત્યાદિ).

(घ) વ્રજભાષાનો અન્ત્ય ओ अओमાંથી આવ્યોછે હેવી, અથવા તો अ+अ+उ=अ+ओ હેનો औ થાયછે હેવી ઉક્તિ પણ અવાસ્તવિક છે. યથાર્થ મત એ છે કે વ્રજભાષાનો અન્ત્ય औ પ્રા. પા. રાજસ્થાનીના अउમાંથી વ્યુત્પન્ન થયોછે અને એ કાં તો વિવૃત ऑ ની ભ્રાંતિજનક સંજ્ઞાછે અથવા તો અર્ધવિવૃત ओने સ્થાને રહ્યોછે સંધિનિયમ પ્રમાણે अ+उનો ओ અને अ+ओનો औ બને એ ખરુ છે પણ એ નિયમો તો અનેકવાર માત્ર વ્યાવહારિક માર્ગ દર્શાવેછે અને અન્તર વાગ્વ્યાપારગત તત્ત્વોની ખરી પ્રવૃત્તિ સાથે કાંઇ સંબંધ નથી રાખતા, કારણ કે औ વસ્તુતઃ अ અને उના કાલરૂપ અન્તરને અલ્પ કરવાથી પરિણમેછે એટલે એ (औ) ઉચ્ચારસ્વરૂપ જોતા अउ છે, અને એથી अओને औરૂપ પ્રાપ્ત કરવુ હોય તો (સંધિક્રિયામા પણ) પ્રથમ ओनो હ્રસ્વરૂપે उ કરીને अ+उ અવસ્થામાં આવવું જ પડે. अ+उમાંથી સંધિ નિયમ પ્રમાણે ओ થાયછે ત્યહાં પણ ઉચ્ચારશાસ્ત્રનું તત્ત્વ બીજરૂપે રહેલુંછે, કારણ કે अ+उ (पर+उपकार)નો વિલક્ષણ પ્રકારે સ્વરોદ્ધાર કરવાથી ओ (परोपकार) ઉત્પન્ન થાયછે;

પરંતુ અ×ઉમાંથી ઓ પ્રાપ્ત થાયછે તે સધિકાર્ય તરીકે નહિ, પરતુ જેની ઉચ્ચારદૃષ્ટિયે પૃથક્ક્રિયા કરતાં માત્ર અ ઉ જ નીવડે હેવા એક સંઘટિત ઉચ્ચાર તરીકે, અથવા, યથાર્થતર કહિયે તો એ, અ અને ઉ એ અવયવો વચ્ચેનું કાલરૂપ અન્તર ટૂંકું કરવાથી નીપજતું, એક વિલક્ષણ પ્રકારનું સધિકાર્ય છે.

આ પ્રકારે ત્હમે જોઈ સકશો કે આપણા સમગ્ર અન્વેષણમાં અત્યાર સૂધીમાં ચર્ચાયેલા નિયમોના પ્રકાશમાં તપાશી જોતાં ડૉ. હૅાર્નલની અન્તસ્થાનીય ઓ અને ઉં ની ચિકિત્સામાં માત્ર क પ્રત્યયના લાભપૂરતી જ યથાર્થતા છે, પણ અન્તરૂપના પ્રાપક આન્તર ક્રમોની બાબતમા એ ચિકિત્સા ખોટી છે.

આ પ્રશ્નની ચર્ચામાં જે કાંઈ કહેવામાં આવ્યુંછે તે સર્વને લક્ષમાં રાખીને આપણે ડૉ. હાર્નનના અને મિ. બીમ્સના અભિપ્રાયોના સમન્વયરૂપ એક સિદ્ધાન્ત ન ઘટાવી સકિયે ? હું માનુંછુ ઘટાવી સકીશુ. વસ્તુત', હું જે રૂપે એ અભિપ્રાયોને જોઉંછુ તે રૂપે જોતાં, એ બે અભિપ્રાયો વચ્ચે કાઈ વાસ્તવિક વિરોધ ભાગ્યે જ હશે, એ બને એક સિદ્ધાન્તના અન્યોન્યનાં પરિપૂરક અંગો જ છે આપાતતઃ વિરોધી લાગતા એ બંને અભિપ્રાયોના સંયોગ કરીને કાઈક હાવી સઘટના થઈ સકેઃ—

મિ બીમ્સ અને ડૉ. હાર્નલના અભિપ્રાયોનો સમન્વય

ગુજરાતીના શબ્દાન્ત્ય ઓ અને ઉના (અને મરાઠી અને હિન્દીના અન્ત્ય आना) ઉદ્ભવનું અનુદર્શન કરતા મૂળરૂપે क પ્રત્યય પ્રાપ્ત થાયછે હેમાં શકા નથી; અને એ રીતે ओ (તેમ જ आ) એ क પ્રત્યયનું વ્યક્ત પરિણામ છે, પરંતુ એ પ્રત્યય અન્તોદાત્ત શબ્દોને લગાડવામાં આવતો, બીજાને નહિં, એ પણ ખરું છે!

આ પ્રમાણે એ અન્ત્યવર્ણનું તાત્ત્વિક કારણ સ્વરભાર નથી, પણ क પ્રત્યય છે. એક રીતે, क પ્રત્યય ઓ અને ઉ અન્ત્યોનું ઉપાદાન એટલે સમવાયિકારણ છે, જ્યહારે સ્વરભાર, એક પરોક્ષરૂપે પ્રવર્તતી શક્તિ હોઈને નિમિત્તકારણ છે. અન્ય પ્રકારે કહિયે તો સ્વરભાર એ क પ્રત્યયની એક ખાસ પ્રયોજન સાધનારી પ્રવૃત્તિ ઉપજાવતો એક સહચારી હેતુ છે. અને એ પ્રયોજન અન્ત્યસ્વરને ક્ષીણ થઈને લુપ્ત થતો અટકાવવાનું છે હાનું ઉદાહરણ આપીને સ્પષ્ટીકરણ કરીશઃ (સં.) ઘોટ-ઘોડો (ગુજ.) અહિં મૂળ શબ્દ અન્તોદાત્ત છે; જ્યહાં સૂધી સ્વરભાર રહે ત્યહાં સૂધી ઓ એકલો છતાં ટકી રહે એવો સભવ છે. પરંતુ અપભ્રંશમાં આવતા સ્વરભારનું તત્ત્વ ઓછેવત્તે અંશે અદૃષ્ટ થયુ, અને અન્ત્ય ઓ પ્રમાણમાં અનુપયોગી થયો, જેથી હાથો જેવા આદ્યુદાત્ત શબ્દોના

અન્ત્ય ઓનો હ્રાસ થઈને ઉ થયો (हत्तु). આ ભવિતવ્યતાનું એક સમયે અન્તોદાત્ત હતા હેવા ઘોટ જેવા શબ્દોના પ્રસંગમાં નિવારણ કરવા માટે, એટલે કે ઘોડાના અન્ત્ય ઓ નો ઉ થઈને ઘોડુ રૂપમાં અન્તે એક નજીવો ઉ રહે એ સ્થિતિનો પ્રતિકાર કરવા માટે, નદીતટને પ્રવાહવેગમાં ધોવાઈ જતો અટકાવવાને જેમ પત્થરની મજબૂત દિવાલથી બાંધી લેવામાં આવે તેમ, ઘોટ શબ્દને અંતે, અર્થ પરિવર્તનના સામર્થ્ય રહિત क પ્રત્યય (स्वार्थे कन्[૫૬]) રૂપે, સંરક્ષણક્ષમ અઘોષ વ્યંજન લાવી મૂકવામાં આવેછે;–અને એ પ્રકારે घोटकः પ્રાપ્ત થાયછે. પછી घोटकનું ઘોડઓ રૂપ બનેછે;–કારણકે, આટલું કર્યાં છતાં પણ છેવટ કને ઓતી પછી ન મૂકી સકાતાં (घोडोक ઉપપત્તિહીન છે તેથી), અને પૂર્વોક્ત ભવિતવ્યતાનું સંપૂર્ણ નિવારણ ન થતાં માત્ર કાલવિલમ્બન જ થઈ સકવાથી સંરક્ષકવ્યંજન (क्) ઘસાઈ જતાં (અથવા–ખરી રીતે–ધક્કેલાઈ) જતાં, બાકી રહેલો ઓ અન્તે દુર્દૈવને વશ થાયછે અને ઉ રૂપે પરિણમે છે;–જેથી ઘોડઉ થાયછે. નદીના પ્રવાહથી કાંઠાનું મરોડું ધોવાઈ જવાને બદલે પત્થરની દીવાલ ઘસાઈ જાયછે: ક્રમાં રહેલો ઓ બચી જાયછે પણ क् ઘસાઈ જતાં હેની પછીનો ઓ હ્રાસ પામીને ઉ બનેછે. पर्ण શબ્દ આ પૃથક્ક્રિયાનું બહુ સૂચક નિદર્શન અર્પેછે. શિષ્ટ ગુજરાતીમાં એ શબ્દનું પ્રાથમિક અર્થમાં પાનું રૂપ નથી પણ પાંદડું છે. અહિં શબ્દ અન્તોદાત્ત છે એટલે અન્ત્યસ્વરને જીર્ણ થતો અટકાવવાને માટે (कનો પ્રતિરૂપ) ड પ્રત્યય લગાવી દીધોછે.

रासा–रासो એ શબ્દ આ क–વાદ ઉપર સારો પ્રકાશ નાંખશે. સંસ્કૃતમાં रासकનો અર્થ એક પ્રકારનું उपरूपक (નાટક), અથવા हल्लीश[૫૭] નામનો અમુક તાલવાળો નૃત્યવિશેષ, થાયછે. આ रासकः (પુંલ્લિંગ) શબ્દ સંસ્કૃતમાં એક વા અન્ય સમયે નવો ઘડવામાં આવ્યો હોવો જોઇયે; અને ગુજરાતીમાં रास શબ્દ છે તે (સં) रासમાંથી આવ્યોછે, જ્યહારે મહાકાવ્યના નવીન અર્થમાં रासकः શબ્દમાંથી હિંદી रासो, અપભ્રંશ અને પ્રા. પા.

---

૫૬ गाम–गामो હેવા અર્થ પરિવર્તન દર્શાવતા શબ્દોનો હ્રામાં અપવાદ છે. એ શબ્દો આગળ ઉપર તરતમાં જ અર્થવામાં આવશે.

૫૭ मंडलेन तु यत्स्त्रीणां नृत्यं हल्लीशकं तु तत्।

तत्र नेता भवेदेको गोपस्त्रीणां यथा हरिः॥

हल्लीशमेव तालबन्धविशेषयुक्तं रासकम्॥

(હવિડના काव्यादर्शनું Bibliotheca Indica વાળું પ્રકાશન, પૃ ૩૯, प्रेमचंद्र-तर्कवागीशकृत ટીકા). (૩૪ મે પૃષ્ઠે ટીકામાં रासक અને हल्लीश એ બેને उपरूपकના પ્રકારો કહેલછે, જે વદન ભિન્ન છે.)

રાજસ્થાની રાવડ દ્વાગ, રાગો શબ્દ પ્રાપ્ત થયોછે. અહિંયા क પ્રત્યય અન્ત્ય ઔ–ઓ જેટલો જ સંશયાતીત છે. આ ઓ જ નિર્વિવાદ રીતે મૂળના क પ્રત્યયનો પુરાવો આપેછે

આ સમન્વયથી અન્ત્ય ઓના અર્ધવિવૃત ઉચ્ચાર નો ઉદ્ભવ સ્ફુટ થાયછે, અને વળી માત્ર અમુક જ શબ્દો ઓ અન્ત્ય પામે છે એ સ્વૈરવર્તનના ભાસનુ નિરાકરણ થાયછે

મ્હેં રજુ કરેલો સમન્વયાત્મક સિદ્ધાન્ત અન્ત્ય ઓના અર્ધવિવૃત ઉચ્ચારનો સંપૂર્ણ ખુલાસો આપેછે, અને માત્ર અમુક શબ્દો અન્તે ઓ પ્રાપ્ત કરેછે એ સ્થિતિમા રહેલા સ્વૈરવૃત્તિના ભાસનુ નિરાકરણ કરેછે. (ઓ ઉ અથવા અ એ) વૈકલ્પિક અન્ત્યવર્ણોની પ્રાપ્તિ વિશે હજી પૂર્ણ સ્પષ્ટીકરણ નથી થઈ સક્યું એ હું કબૂલ કરુછુ. એક અર્થે रन શબ્દનું રૂપાન્તર रस થાય અને અર્થાન્તરે क પ્રત્યય લાગવાથી (रनक रसउ रसो એ ક્રમે) रसो થાય હેનું શું કારણ? रसो થાય ત્હારે એ શબ્દ અન્તોદાત્ત હોય અને रस રહે ત્હારે આદ્યુદાત્ત હોય એ શા માટે? માત્ર અજમાયશ તરીકે હું સૂચના કરીશ કે અર્થના પરિવર્તન સાથે સ્વરભાર પણ સ્થાનપરિવર્તન પામેછે. 'અજમાયશ તરીકે' એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે સ્વરભારનું પરિવર્તન થવા વિશે કંઈ પણ પ્રમાણ નથી એ મ્હેં આ ચર્ચાના પ્રારંભમા આગ્રહપૂર્વક જણાવ્યુંછે. પરંતુ આ સંશયગ્રસ્ત સ્થિતિ क વાદનું પરિણામ નથી પણ હેની સાથે સ્વરભાર–વાદનો સંયોગ કરવાનું પરિણામ છે, એ અત્રે દર્શાવવું ઘટેછે.

[पत्थर पथरो એ ઉદાહરણમા સ્વરભારનું પરિવર્તન ઠીક પ્રદર્શિત થાયછે
(क) पत्थरु, (ख) पथ उ.

(क)માં त्थ સંયોગને લીધે प નો अ ગુરુ બનેછે, સ્વરભાર अ ઉપર પડેછે એ સ્પષ્ટ છે. ख)મા સંયોગલોપ થવા છતા પૂર્વાક્ષર દીર્ઘ નથી થતો આથી જણાયછે કે પ્રથમ શ્રુતિ અસ્વરિત થયેલીછે અને સ્વરભાર અન્ત્ય સ્વર ઉપર જઈ પડ્યોછે.

हत्थु-हत्थउ-(હાથ-હાથો)એ ઉદાહરણને આ વિવરણથી વિસંવાદ નથી રહેતો, કારણ કે એ શબ્દ બે શ્રુતિવાળા હોઈને જૂદી જ શક્તિઓને વશ વર્તેછે]

કદાચ હેવું સૂચવવામા આવશે કે क પ્રત્યય આખર તો વ્યુત્પત્તિ શાસ્ત્રની એક મિથ્યા કલ્પના જ છે કારણ કે અપભ્રંશમાં અને હેના પછીની અવસ્થામાં પ્રત્યક્ષરૂપે માત્ર अउ જ આપણી દૃષ્ટિએ પડેછે. આ अउमा अ સ્વરિત છે એટલે उ નિરાળો રહેછે. આ उ શાને સ્થાને આવ્યો? આ કારણે

જ क પ્રત્યય કલ્પ્યોછે. આ તો માત્ર શક્ય લાગની પ્રક્રિયાનું પ્રતિપાદન છે. એથી क-વાદને લાભાલાભ નથી.

આ રીતે, મ્હેં જેની સ્થૂનરૂપે.—

> જે શબ્દોને क[૫૮] પ્રત્યય લાગ્યો હોય તેઓને (નર- કે નાન્યતર-જાતિ અનુસાર) ओ કે उं એ અન્ત્યસ્વર પ્રાપ્ત થાયછે, અને જેઓને क પ્રત્યય ન લાગ્યો હોય તેઓને અન્તે अ વર્ણ રહેછે;

હેની વ્યાખ્યા આપીછે તે ઉત્સર્ગ મજબૂત પાયા ઉપર રચાયોછે.

ओ-उं, अ એ અન્ત્ય સ્વરો વિશે ડૉ ભાંડારકરનો અભિપ્રાય

ડૉ સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરે આ ओ-उं અને अ અન્ત્યસ્વરો વિશે બહુ વિચારમય અને સૂચક વ્યુત્પત્તિદર્શન કરેલુંછે. હેમનાં વિલ્સનસ્મારક વ્યુત્પત્તિ-વ્યાખ્યાનોનાં પૃષ્ઠો ૧૫૭-૧૬૧ વાંચવાની ખાસ ભલામણ છે. (માત્ર તેઓ જ્યહાં अउ સંયુક્તરૂપે ओ બનેછે એમ કહેછે ત્યહાં હું એમ કહું કે अउ, अय-अर, એ ક્રમો દ્વારા અર્ધવિવૃત ऑ નીવડેછે.) ત્યહાં હેમણે બતાવ્યુંછે કે ओ ર (અને મ. आ एं) એ અન્ત્યવર્ણો સ્વરભારનું તેમ જ क પ્રત્યયનું પરિણામ છે-જો કે તેઓએ આ બે તત્ત્વોનો મ્હેં કર્યોછે એજ પ્રકારનો સંયોગ નથી દર્શાવ્યો. પરંતુ વસ્તુતઃ હેમનો અભિપ્રાય મ્હેં સૂચવેલી સંઘટનાનું સમર્થન કરેછે ઉપરાંત તેઓ હેવો એક ઉપયોગી અભિપ્રાય રજુ કરેછે કે મૂળ તો क પ્રત્યયનું વિધાન જ્યહાં કાંઇ વિશેષ અર્થ ઈપ્સિત હોય ત્યહાં જ કરવામાં આવતું દાત=પ્રાણીનો (દાંત), પણ દાંતો (મ) "પ્રાણીના દાંતની પ્રતિકૃતિ," એટલે કે "કરવત જેવા ઓજારનો દાંતો," એ હેમણે આપેલા ઉદાહરણોમાંનું એક છે. હેમનો મત

---

[૫૮] કોઈ હેવો વધિ રજુ કરશે કે कनो અપભ્રંશમાં ग થવો જોઇયે, (સિ હે. ૮-૪-૩૯૬) જેમ કે काक.-क्क ग (काक्कक कागडो); वक्क -वग (वक्कक -वगलु); कार्यणकार, कामणगारो, ઇત્યાદિ.

પરન્તુ એ સૂત્ર ઉપરના વાર્તિકમાં કહ્યુંછે કે, प्रायोऽधिकारात्क्वचिन्न भवति। આ અધિકાર અપભ્રંશ પ્રકરણના પ્રારંભના સૂત્રમાં દર્શાવ્યોછે (૮-૪-૩૨૩), અને એ ઉપરના વાર્તિકમાં પણ હેમચન્દ્ર કહેછે કે-प्रायोग्रहणाद् यस्यापभ्रंशे विशेषो वक्ष्यते तस्यापि क्वचित् प्राकृतवत् शौरसेनीवच्च कार्यं भवति ॥

આ પ્રમાણે ઉપર આપેલા क्वचिन्न भवति એ વચનનો અર્થ હેવો નથી કે જ્યહાં कनो ग ન થાય ત્યહાં એ અવિકૃત રહે,-વ્યંજન લોપ વિશેનો સાધારણ પ્રાકૃત નિયમ આ પ્રસંગે પણ પ્રવર્તેછે, ૮ ૪ ૩૯૬ ના ઉદાહરણોમાં (कर्णिकारने સ્થાને આવતો) कण्णिआर શબ્દ આપ્યોછે, આ વસ્તુસ્થિતિ कना લોપ પરત્વે મ્હેં કરેલા સૂત્રાર્થનું સમર્થન કરેછે,

હેવા છે કે કેટલાક શબ્દોને क બિલકુલ લગાડવામા આવતો નહિ, અને જે શબ્દોને લગાડવામાં આવતો હેનાં ઉપર પ્રમાણે બે રૂપો વિદ્યમાન હતાં. પરંતુ તેઓ કહેછે કે, કાળાન્તરે क રહિત રૂપો અપ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યા, અને ક્રમે ક્રમે क-યુકત નામોનો વિશેષ અર્થ લુપ્ત થયો.

આટલે સુધી ડૉ સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરનું વ્યુત્પત્તિદર્શન મારા દર્શનનું પૂર્ણ પરિપોષણ કરેછે. માત્ર એક અલ્પ અને પ્રાસંગિક મુદ્દા પરત્વે મ્હારે વૈમત્ય દર્શાવવુ પડેછે,– શાન્ત अ (silent अ) વિશે; હેમણે એ સંજ્ઞા વાપરી છે એ સજ્ઞામાં વદતોવ્યાઘાત રહેલોછે એમ મ્હેં પૂર્વે દર્શાવ્યુંછે[૫૮] આ વિરોધ ફક્ત નામનો જ નથી. એ અભિપ્રાયના તાત્વિક સ્વરૂપ વિશે વિરોધ રહેલો છે. ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકર કહેછે કે "આપણી ભાષાઓમાંના ઘણાં નામોને અન્તે अ હોયછે જે હવે શાન્त (=અનુચ્ચારિત) થયોછે," (પૃ ૧૫૮, પંક્તિ–૨૦–૨૧). વળી ૧૬૧મે પૃષ્ઠે ૧લી અને એ પછીની પંક્તિઓમાં હેમણે "शान्त अ"નો નિર્દેશ કર્યોછે અને કહ્યુંછે કે अढ्चण, पीतळ, जीवत ઇત્યાદિ શબ્દો अढ्चण्, पितळ्, जिवत् એમ ઉચ્ચારાયછે ઉચિતમાનપુર સર મ્હારે કહેવુ પડેછે કે अ "શાન્ત" થઈ સકે નહિ અને છે પણ નહિ, કેવળ એ અસ્વરિત અને દ્રુત છે–જે "શાન્ત" હોવાથી ભિન્ન છે, એ ધોરણે તો અસ્વરિત હોય હેવા સર્વે હ્રસ્વ સ્વરોને શાન્ત કહી સકાય; વળી ઉપર આપેલા શબ્દોના ઉચ્ચારનું વાસ્તવિક વર્ણન નથી કરવામા આવ્યું; ढ અને ण મા રહેલા अ ને અસ્વરિત રાખીને કરાતો अढ्चण ઉચ્ચાર એ (अનો સમૂળગો લોપ કરવાથી થતા) अढ्चणથી ભિન્ન છે, અસ્વરિતનો અર્થ "સર્વથા અનુચ્ચારિત" નહિ. ઉદાહરણાર્થે चोपडी, बेसतो ઇત્યાદિ શબ્દો લઇએ. અહિ મધ્યવર્તી શ્રુતિયોમાં રહેલો अ અસ્વરિત છે હેમાં શંકા નથી, પરંતુ જો એ શાન્ત હોત તો चोप्डी, बेस्तो હેવુ પરિણામ આવત, હાની ખરી કસોટી છન્દના માત્રાપ્રયોગથી થશે. चोपडी, बेसतो એ શબ્દને છન્દમા મૂકો, અને अ અસ્વરિત રહે તેમ ગોઠવો, તો માત્રાઓ પાચની પાંચ રહેશે; જ્યારે बेस्तो, चोप्डी હેમાં ચાર માત્રાઓ થશે. અને શાન્ત ગણિયે તો હેની એક માત્રા ગણી સકાય જ નહિ, વસ્તુત.

'Silent" (શાન્ત) अ વિશે હેમનો અભિપ્રાય, મ્હારા વિરોધ કારણો

અસ્વરિત અને શાન્ત વચ્ચે ભેદભ્રમ

છાન્દસ માત્રા વડે થતી પરીક્ષા, એ જ ખરી કસોટી

૫૮ ઉપર આ વ્યાખ્યાનની ફુટનોટ ૪૭ જુઓ

હેની માત્રા શૂન્ય થાય. આ સ્થિતિનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે એટલા માટે એક પ્રત્યક્ષ નિદર્શન આપુંછુ:

ઓ ईश्वर तु एक छे सरज्यो र्हें संसार

દોહરાની આ પંક્તિમાં ईश्वरના रમાં, एकના कમાં, અને संसारના અન્તિમ रમાં રહેલા अનો ઉચ્ચાર તપાશી જુવો. જો આ સર્વ સ્થળે अ શાન્ત હોય તો પરિણામ હાવું નીપજે:

ओ ईश्वर् तु एक् छ सरज्यो र्हें संसार्;

અને श्व શ્રુતિ, પાછળના ર્તું સંયોગને પ્રભાવે, ગુરુ બનેછે, પણ एक् અને संसार्મા એક માત્રાની હાનિ થતાં છન્દની માત્રાગણનામાં ખોટ આવેછે

બીજી કસોટી, પૂર્વસ્વરમાં થતી માત્રાની ન્યૂનાધિકતા

બીજી કસોટી: (ઉચ્ચારોના મિથ્યાજ્ઞાનને પરિણામે ઘેત્તો ઇત્યાદિ જોડણી વાપરનારા) પારસીઓ ઉપયોગને સ્થાને ઉપ્યોગ લખેછે અને ઉચ્ચાર પણ ઉપ્યોગ કરેછે. પરિણામે પ્યો (સંયોગ) ના પૂર્વે રહેલો उ ગુરુ થાયછે, અને હેવો જ ઉચ્ચારાયછે, જ્યહારે વસ્તુતઃ એ હ્રસ્વ અને ભારરહિત (એટલે લઘુ) છે અને તે છતાં पમાંનો अ અસ્વરિત છે. જો अने "શાન્ત" માનો તો उ ગુરુ નીપજે, પણ ગુરુ છે નહિં. હાનું વધારે સારું નિદર્શન कपडुं શબ્દમાં મળશે. અહિંયાં पમાં अ અસ્વરિત અને દ્રુત છે; પણ જો હેને 'શાન્ત' માનવામાં આવે તો પરિણામ कप्डुं આવે અને प्डुं સંયોગથી પૂર્વે રહેલા कમાંનો अ ગુરુત્વ પામે, જે ગુરુત્વ ઉપર વસ્તુતઃ હેનો અધિકાર નથી.

એથી પણ વધારે સારી એક કસોટી, શાન્ત अ અને અસ્વરિત अ ઉચ્ચારતાં વાચિક ઇન્દ્રિયો ભિન્ન ભિન્ન વિક્રિયા પામેછે

આથી પણ વધારે સારી એક કસોટી સૂચવુંછુ. એક તરફ ચોપડી, સાપ, ઉચ્ચારી જુવો અને બીજી તરફ ચોપ્ડી, સાપ્ હેનો ઉચ્ચાર જુવો; ત્હમને ચોક્કસ માલુમ થશે કે अ 'શાન્ત' હોય એટલે કે વસ્તુતઃ લુપ્ત હોય ત્યહારે ઉચ્ચારની ઉત્પત્તિથી અવસાનપર્યન્ત હોઠ સજ્જડ રહેછે, પરંતુ અસ્વરિત अ ઉચ્ચારતાં, ઓષ્ઠ્ય प् (વ્યંજન) ઉચ્ચાર્યા પછી, હોઠ મન્દ મન્દ રીતે માત્ર અતિ અલ્પ અર્ધમાત્રા જેટલા[૧૦] સમય સુધી, અલગ પડેછે અને

---

૧૦ અસ્વરિત अની અહિં હું અર્ધમાત્રા ગણુંછું; પૂર્વનિર્દિષ્ટ છાંદસ નિદર્શનમાં એક માત્રા ગણી હતી, આ રીતે બે ગણતરી પારસ્પર વિરુદ્ધ લાગશે. પરંતુ આ વિરોધ માત્ર બાહ્ય છે, અને નીચે આપેલી હકીકત ધ્યાનમાં રાખવાથી એ વિરોધાભાસનો પરિ-

અસ્વરિત દ્રુત અ ઉચ્ચાર પૂરતા શ્વાસને નીકળવાનો અવકાશ આપેછે (મ્હેં આ સંયુક્ત ઓષ્ઠ્ય વ્યંજનને નિદર્શનરૂપે પસંદ કર્યોછે, કારણ કે હોઠની ક્રિયાનું અત્યન્ત રહેલાઈથી અને ખાતરીથી અવલોકન થઈ સકેછે, બાકી અન્ય સ્થાનોવાળા ઉચ્ચારોમા પણ એ જ ક્રિયા થાયછે)

આ પ્રમાણે આપણે જોઇયે છિયે કે 'શાન્ત' કહેવાનો અ શાન્ત નથી, પરંતુ માત્ર ત્વરિત ઉચ્ચારણ અને સ્વરભારના અભાવનું પરિણામ છે. આથી એક પ્રકારનો શ્રુતિભ્રમ ઉપજેછે અને કેટલા'ક લોક કાનને સ્થાને કાન્, હાથને સ્થાને હાથ્ હેતુ હેતુ સાંભળેછે. પછી તેઓ ભ્રમણના આવેશમા એક ક્રમ આગળ વધીને હેને 'શાન્ત' હેતુ અયથાર્થ નામ આપેછે, જે નામકરણ સંસ્કારનું મૂળ ઘણે ભાગે અંગ્રેજી ભાષામાં પરિચિત 'silent' (શાન્ત, ઉચ્ચારો કે વર્ણોથી ઉત્પન્ન થતા સામ્યભાસમાં રહેલુછે, સામ્યનો એ આભાસમાત્ર છે, કારણ કે અંગ્રેજીમા l જેવા વર્ણો walk, talk, calm, palm, ઇત્યાદિ કેટલાક શબ્દોમાં શાન્ત એટલે અનુચ્ચારિત રહેલાછે, પરંતુ l તો વ્યંજન છે, અને આ પ્રકારનું અનુચ્ચારણ આપણી ભારત વર્ષીય ભાષાઓનાં અજ્ઞાત પૂર્વ છે. સ્વરો પરત્વે પણ, "It's" (=It is)મા રહેલો શાન્ત i, અથવા "I've" (=I have)મા રહેલો શાન્ત ha, મ્હારી દલીલનું સમર્થન કરેછે અને દર્શાવી આપેછે કે શાન્ત સ્વર એ અનુચ્ચારિત સ્વરથી વિશેષ કંઈ જ નથી, જ્યહારે અસ્વરિત અનો તો ઉચ્ચાર થાય છે જ

કાન્, હાથ્ કહેવાઉચ્ચારે શ્રુતિભ્રમથી થાયછે, અંગ્રેજીમાંના 'મૂક' વર્ણોના સામ્યાભાસથી અપાયેલી અયથાર્થ 'મૂક' સંજ્ઞાથી ભ્રમ વધેછે

મ્હને હેવી શંકા રહેછે કે આ શાન્ત અનો પન્થ અંગ્રેજોના સહવાસની અસરથી ઉદ્ભવ્યોછે અને યુરોપીય પંડિતો હેના આદ્ય પ્રવર્તકછે એ પથની ભક્તપર ંપરામાં આપણે મિ બીમ્સ, ડૉ હાર્નલ અને સર જ્યોર્જ ગ્રિયરસનને (અને કદાચ ડૉ ટેસિટોરીને) જોઇયે છિયે ડૉ ટેસિટોરીએ

પ્રસ્તુત ભ્રમ યુરોપીય પંડિતોના સહવાસનું પરિણામ છે.

દાર થશે—જો આ અની માત્રા અરધી હોય તો સંપૂર્ણ સ્વરિત અની એક માત્રા થાય, અને આ અર્ધમાત્રાનો પરામર્શ માત્ર ન્યૂનાધિકતાની અપેક્ષાએ કરેલો એક પ્રકારનો મિથ્યા પરામર્શ છે અને હેનુ કારણ છન્દસ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી લઇમા સ્વરભારનો અભાવ એ છે આમ કહેવાને અડચણ નથી, કે અન્ત્યાક્ષર ઉચ્ચારણમા માત્રાપ્રમાણ ઘટાડીને અરધુ કરવામા આવેછે, અને એ રીતે શાન્ત અને અરધી માત્રા અર્પવામા આવે તો, છન્દમા બે માત્રાવાળો ગુરુ અન્ત્યાક્ષર ઉચ્ચાર ત્યમા એક માત્રાવાળા ઉચ્ચાર જેવા જણાશે

માત્ર એક પ્રાસંગિક નિર્દેશમાં અને "*quiescent*" (=પ્રશાન્ત) કહ્યોછે;[૧૧] આ પ્રશ્નની કોઈપણ પ્રકારની ચર્ચા હેમણે કરેલી મ્હારા જોવામાં નથી આવી. પરંતુ આ નિર્દેશ ઉપરથીજ હેવુ જણાય ખરુ કે તેઓ "શાન્ત" અ-વાદ સ્વીકારેછે,-જો કે હેમા તેઓ અન્ય ગૃહસ્થોએ પ્રાપ્ત કરેલી આત્યન્તિક કોટિયે નહિ જઈ પ્હોંચ્યા હોય. પોતાની "Linguistic Survey of India"માં યોજેલી લિપ્યન્તરની પદ્ધતિ (વિષયસૂચી પછી) રજૂ કરતાં સર જયોર્જ ગ્રિયરસન આપણને જણાવેછે કે.-"શબ્દને અન્તે રહેલા સ્વરો ઉચ્ચારાતા ન હોય ત્હારે લિપ્યન્તરમાં દર્શાવ્યા નથી, જેમકે बन ban, bana નહિં. શબ્દના મધ્યમા કે અન્તે રહેતા સ્વરો ઉચ્ચારાતા ન હોય ત્હારે પંક્તિની ઉપર સૂક્ષ્મ વર્ણ વડે દર્શાવ્યાછે; જેમકે (હિન્દી) देखता dekh^a ta, ઉચ્ચાર જોતાં dekhta" ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ. આ મુદ્દાની કાંઈ વિસ્તીર્ણ ચર્ચા સર જયોર્જે કરેલી મ્હારા જોવામાં નથી આવી. પરંતુ હેમનો પંથ કયો છે તે જાણવા માટે આટલુ બસ છે મિ. બીમ્સના અભિપ્રાયોની ચર્ચા હું આ વ્યાખ્યાનના પૂર્વગામી અંશમાં કરી ગયોછુ.[૧૨]

ડૉ. ટેસિટારીનો અને સર જ્યોર્જ ગ્રિયરસનનો આ શાન્ત અ વિશે મત.

ડૉ. હ્યૉર્નલે પોતાનો અભિપ્રાય કાંઈક વિસ્તારથી આપ્યોછે. તેઓ કહેછે કે.-"અન્ત્ય હ્રસ્વ સ્વરો ગૌડ ભાષાઓમાં પ્રશાન્ત એટલે અનુચ્ચારિત રહેછે, જેથી વસ્તુત હ્રસ્વસ્વરાન્ત હોય એવો શબ્દ પરિણામે વ્યંજનાન્ત નીવડેછે અને એ સ્વરૂપે વપરાયછે.

ડૉ હ્યૉર્નલના મતનું નિવેદન અને પરીક્ષણ.

જેમ કે कान-કર્ણ-નો ઉચ્ચાર kān (=कान्) થાયછે, kāna નહિ, અને વ્યવહારમા હેને बुद्धिमान् એ (buddhimāna નહિ પણ buddhimān, એમ ઉચ્ચારાતા) શબ્દના જેવો ગણવામા આવેછે. વસ્તુતઃ इ-કારાન્ત ૮ उ-કારાન્ત હોય એવા શબ્દો અ-કારાન્ત હોય તેમ શાથી લખાવા લાગ્યા હેનું પણ આથી કારણ સમઝાયછે. સત્યસ્થિતિ એ છે કે વસ્તુત તેઓને અકારાન્ત રૂપે લખવામાં આવતા નથી પરંતુ હેમનો અન્ત્ય इ કે उ ઉચ્ચારાતો નહિં એટલે લખાતો પણ નહિં. શબ્દની લિખિત મૂર્તિ હેના ઉચ્ચારને સરૂપ બની ગઈ, જેમકે आग (=અગ્નિ) શબ્દ પ્રથમ દૃષ્ટિયે कान ઇત્યાદિ શબ્દોના સામ્યને લીધે

૧૧. જેને અન્તે પ્રશાન્ત અ હોય હેવા શબ્દ વિશે વિચાર કરતા હમણે આ ઉદાહરણ આપ્યુછે -मोर (મારવાડી)=આરસી. (J A S Beng, N S. XII, 74 એ સ્થળે "Bardic and Historical Survey" વિશેનો હેમનો લેખ જુવો.)

૧૨. ઉપર ફુટનોટ ૪૭ મી જુવો.

લુપ્ત હોય એમ માનવામાં આવેછે, જો કે ઉચ્ચારાયછે તો ખરૂં (=आग्) એમજ; પરંતુ આ એક આભાસ માત્ર છે, વસ્તુતઃ आग શબ્દ आगि (પ્રાકૃત अग्गी, સંસ્કૃત अग्नि) ને સ્થાને છે. પરંતુ અન્ત્ય इ ઉચ્ચારાતો નહિ એટલે લેખનમાં પણ બાતલ કરવામાં આવતો. વળી તે જ પ્રકારે અર્વાચીન ઉચ્ચ હિન્દીનો कर (=कर्तने) શબ્દ પ્રાચીન હિન્દીના करि (પ્રાકૃત करिअ, સંસ્કૃત कृत्वा) ને સ્થાને આવ્યોછે, ઉચ્ચારને અનુરૂપ લખવામાં એ (करि) શબ્દનો અન્ત્ય इ લુપ્ત થયોછે."[૬૩]

"शान्त अ" ના વ્યાપક પ્રશ્નની મ્હારી ચર્ચાના પ્રકાશમાં ઉપર આપેલો અભિપ્રાય અયથાર્થ જણાશે. आग, कर (મૂળ अगि, करि) વિશે હું માત્ર નીચે પ્રમાણે વિચારો દર્શાવીશ.

(क) હિંદીમાં પણ, आग्, कर् એ રૂપ પ્રચલિત ઉચ્ચારણની યથાર્થ પ્રતિમૂર્તિ નથી; अ ઉચ્ચારાયછે, પણ માત્ર અસ્વરિત રહેછે. इ સર્વથા પ્રનષ્ટ થાય અને હેને સ્થાને પ્રતિનિધિ પણ ન રહે એ અતર્ક્ય છે. યથાર્થતર ચિકિત્સા એ છે કે इने સ્થાને अ આવ્યો, કારણ કે आग, कर, એ, કાંઈપણ અધિષ્ઠાન વિના અવલમ્બનરહિત ટકી રહે એ શક્ય નથી લાગતું;

(ख) ગુજરાતી વિશે જ બોલિયે તો, इना વિકારરૂપે આ अ વસ્તુતઃ અવાન્તરક્રમભૂત (लघुप्रयत्न) य દ્વારા પ્રાપ્ત થાયછે, अक्षि –अक्खी– आख्य, તે જ રીતે आग्य અને પછી आग અદ્યાપિ એ य સર્વથા જીર્ણ નથી થયો, અને જો કે સુરત ભરુચ જીલ્લાઓમા હેનો અચૂક લોપ કરવામા આવેછે તોપણ, શુદ્ધ ગુજરાતમાં आख्य, गाड्य, रीत्य, जात्य[૬૪] ઇત્યાદિ અમુક શબ્દોમાં એ દર્શન દેછે.

છાન્દસ પરીક્ષાની કસોટીમાં પ્રકટ થતા, પોતાના મતમાં રહેલા, અંતર્ગત દોષનું ડૉ. હર્નલને આન્તર ભાન થયેલુંછે, અને હેવી પરીક્ષાનું હેમને ભવિષ્ય દર્શન થવાથી હેમણે નીચે પ્રમાણે ચાલાકીભર્યું નિરાકરણ કરી બતાવ્યુંછેઃ-आग, कर અને એ સ્વરૂપનાં અન્ય નામોને કવિતામાં સામાન્યત અકારાન્ત (એટલે *âg*, *kar* નહિ પણ *âga kara*) ગણવામાં આવેછે એ ખરું, પરન્તુ હેનું કારણ

ડૉ હર્નલને પોતાના મતમા રહેલા દોષનું ભાન છે, છાન્દસ પરીક્ષાની હેમણે કરેલી નિરાકૃતિ ખાતરી ઉપજાવનારી નથી

૬૩ "Essays on the Gaudian Languages,' J A S Beng, XLI, Part (1872 A D), ૧૪૯-૧૫૦.

૬૪ હવે પછીના ઉલ્લાસમા આ વિષય ચર્ચ્યોછે, (આગળ ઉલ્લાસ ૬-क-२ જુવો)

માત્ર એટલું છે કે દેશીય વ્યાકરણતન્ત્ર અનુસાર પ્રત્યેક વ્યંજનમાં નિસર્ગતઃ અને અન્તર્ગત માનેલોછે.[૧૫]

ડૉ. હ્યર્નલના ખુલાસામાં સ્પષ્ટ જણાયછે કે હેમણે ખોટે સ્થળે દોષનો ભાર મૂકયોછે. દેશીય વ્યાકરણસમયને આ પ્રશ્ન સાથે કાંઇ સંબંધ નથી; એ સમય તો, અ ઉચ્ચાર વિના ઉચ્ચારી જ ન સકાય હેવા એકલા, અનન્ય-સહાય, વ્યંજનવર્ણોને જ લાગુ પડેછે; क्, ख्, ग् ઇત્યાદિને જેવા છે ત્હેવા જ ત્હમે નહિં ઉચ્ચારી સકો, હેની સાથે ત્હમારે એક અલ્પ અ કાર ઉચ્ચારવો જ પડશે. कान અને હેવા અનેકાક્ષર શબ્દોના ઉચ્ચારણમાં હેવી અન્તર્ગત વાચિક મુસીબત લેશમાત્ર નથી આવતી; कान् એ ઉચ્ચાર સ્હેલાઇથી થઇ સકેછે. કવિતામાં આ શબ્દોને અ કારાન્ત ગણવામાં આવેછે એ વસ્તુસ્થિતિ દૃષ્ટિ-ગોચર થતાં વાંત ડૉ. હ્યર્નલે પોતે જ્યહાં હોય ત્યહાં જ થંભી જવું જોઇતું હતું અને એટલેથી પાછા ફરીને એ સત્યના પ્રકાશમાં પોતાનો પંથ ફરી તપાસવો જોઇતો હતો. હેવી તપાસ કરી હોત તો સત્યસ્થિતિ હેમને પ્રત્યક્ષ થાત.

મૂક અ વિશે શ્રીયુત રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનો અને મી. જે. ડી. એન્ડરસનનો અભિપ્રાય.

"શ્રીયુત રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની બંગાળી વ્યાકરણ વિશેની નોંધો" એ વિશેના પોતાના લેખમાં (J. R. A. S. ઇ. સ. ૧૯૧૭, ૫૫ મે અને તદનન્તરનાં પૃષ્ઠોએ) મી॰ જે. ડી. એન્ડરસન આ શાન્ત અ વિશેની શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની ચર્ચાનો નિર્દેશ કરેછે; એ ચર્ચાનું તાત્પર્ય એ છે કે, *Kalsi* (कलशी) *Ghatki* (घटकी) હેવા શબ્દો પરત્વે પણ, બંગાળી પુરુષ ધારો પાડીને વાંચતો હોય ત્યહારે, આ નિયમ લાગુ નથી પડતો (મિ॰ ઍન્ડરસન કહેછે કે "વિશેષે કરીને એ પુરુષ છન્દની પ્રગન્ધપરીક્ષા કરતો હોય ત્યહારે–આટલું હું ઉમેરીશ"). સાહિત્યગત, અને સામાન્ય લૌકિક પ્રચારની, એ બંને પ્રકારની બંગાળીમાં जनरव (*janarava*), वनवास (*vana-vasa*) ઇત્યાદિ શબ્દોનો આન્તર અ શાન્ત ભાવ નથી પામતો,–જે કે આ સમાસોના પ્રથમ અંગ રૂપે રહેલા *jan*, *van* (जन, वन) ઇત્યાદિ શબ્દો એકલા વપરાય ત્યહારે એક-શ્રુતિક રહેછે. શ્રી. રવીન્દ્રનાથ આ સિદ્ધાન્ત પાસ કરેછેઃ—

(૧) સંસ્કૃતમાંથી લીધેલા નવીન શબ્દોમાં આન્તર અ શાન્ત નથી બનતો, અને

(૨) સામાન્ય લૌકિક પ્રચારના શબ્દોમાં એ પરિવર્તન થાયછે જ.

---

૧૫ "Essay on the Gaurian Languages," J. A. S. Beng. XLI, Part 1 (1872 A. D.), 160.

આ વિશે એટલું દર્શાવવું બસ થશે કે ચર્ચાનો એકભાગ તો શાન્ત અના વિરોધક તરીકે અર્થભર્યો છે પરંતુ હેમાંનો મ્હોટો ભાગ ભૂલભરેલો છે; આ પ્રશ્નની સમગ્ર ચર્ચા દરમ્યાન સ્વરભારનું અને હેના સ્થલપરિવર્તનનું તત્ત્વ ધ્યાનમાં લેવાયું નથી અને સ્વરભારના અભાવને અ સ્વરનો લોપ માનવાની ભ્રમણા થઈછે. ખરું કહું તો, છાન્દસ રચનામાં બંગાળાનો મહાકવિ જન, વન ઇત્યાદિ શબ્દોની એકેકી જ માત્રા ગણે એ વિશે મ્હને શંકા રહેછે.

ગુજરાતી પંડિતોના આ "શાન્ત" અ વિશેના અભિપ્રાયો; તેઓમાંના ઘણાખરાને એ પંથનો પાસ બેઠોછે.

કેટલાક ગુજરાતી પંડિતોએ આ અસ્વરિત અની ચર્ચા કરેલીછે, અને એક બે અપવાદો બાદ કરતાં બાકીના કોઈ આ શાન્ત અ-વાદના ચેપથી બચી સક્યા નથી. સદ્‌ગત માધવલાલ હ. દેશાઇએ "ગુજરાત શાળા પત્ર" માં પોતે લખેલા લેખોમાં અ શાન્ત હોવાનો મત સ્વીકાર્યોછે; તેમ જ હેમની પછી હેમને સ્થાને આવેલા રા. રા. કમલાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદીએ પણ એ મત સ્વીકાર્યોછે.

રા. રા. કેશવલાલ ધ્રુવનો મૂળ મત અને પછી ફેરવેલો નવો મત.

રા. રા. કેશવલાલ હ. ધ્રુવ પ્રથમ તો એ મતમાં ભળ્યા હતા હેવું ઇ. સ. ૧૮૯૪ ના અરસામાં હેમણે, કોઈ ગુજરાતી શબ્દકોષના રચનારાઓના ઉપયોગાર્થે, ઘડેલા નિયમો જોતાં જણાયછે; એ શબ્દકોષ જન્મ પામ્યો જ નથી. રા. રા. કેશવલાલના નિયમોમાંનો ૪ થો નિયમ નીચે પ્રમાણેછેઃ–"શાંત અ યુક્ત અક્ષરોની જોડણીમાં અ દર્શાવવો; જેમકે नरमाश, कडवाश, कल्याण."[૧૬]

પરંતુ આગળ ઉપર હેમણે અભિપ્રાય બદલ્યો જણાયછે, કારણ કે (ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં) હેમણે લખેલા વાગ્વ્યાપાર વિશેના લેખમાં[૧૭] (૯–૧૦ પૃષ્ઠે) હેમણે યોગ્ય મત સ્વીકારેલો જોવામાં આવેછે. ત્હાં તેઓ કહેછે કેઃ–

"आपणा स्वरोच्चारनी सरखामणी इंग्रेजी भाषाना स्वरोच्चार साथे करी विशेष एटले वैलक्षण्य ध्यानमा लेइये. आपणा अकार बहुधा मध्यलये अने पद पदांशने छेडे द्रुत लये बोलाय छे. रमत ए पदमां पहेला बे स्वरोच्चार मध्य लयना छे परंतु पदान्त तकारमांना स्वरनो उच्चार द्रुत छे; ते द्रुत लये बोलाय छे तेथी तेने केटलाक विद्वानो सामान्यतः मध्यलये बोलाता स्वरोनी अपेक्षाए शान्त कहे छे. स्वर जे प्रकृतिए उच्चार्य-उच्चारात्मक ज छे तेने शांत एटले अनुच्चार्य कहेवो ए वदतोव्याघात जेवुं छे. आ अशान्ति उपजावनार द्रुत लये बोलातो अकार इंग्रेजीमां छे नहि."

---

૧૬ જોડણી વિશેનો (મ્હારો) લેખ, પરિશિષ્ટ ख, "प्रथम गुजराती साहित्य परिषद्‌नो रिपोर्ट"

१७ "प्रथम गुजराती साहित्य परिषद्‌नो रिपोर्ट."

શાન્ત અ વિરુદ્ધ રા. રા. કે. હ. ધ્રુવની દલીલો. સ્વરભારનું તત્ત્વ હેમના લક્ષબ્હાર રહ્યુંછે.

આ ટૂંકી ચર્ચામાં રા. રા. કેશવલાલ ધ્રુવે શાન્ત અ વિરુદ્ધની દલીલોનાં એક ભાગનું પિણ્ડીકરણ બહુ સફળતાથી કર્યુંછે. પરંતુ સ્વરભારના અથવા તો સ્વરભારના અભાવના તત્ત્વનો અને તજ્જન્ય ભ્રાંતિનો હેમણે પરામર્શ નથી કર્યો. પણ અના દ્રુત ઉચ્ચારણનું તત્ત્વ હેમણે પૂર્ણ ભારપૂર્વક દર્શાવી આપ્યુંછે. હેમણે બતાવ્યુંછે કે ગુજરાતીમાં અ મધ્યલયે ઉચ્ચારાયછે, એટલે વિલંબિત નહિં તેમ દ્રુત પણ નહિં; પરંતુ શબ્દોને અંતે કે શબ્દાંશોને અંતે અનો ઉચ્ચાર દ્રુત થાયછે; (અહિં પદાંશ દ્વારા સ્વરભારનું તત્ત્વ પરોક્ષ રીતે, અને અલબત્ત અપર્યાપ્ત અંશે, દૃષ્ટિગોચર થશે); વળી હેમણે દર્શાવ્યુંછે કે મધ્યલયે ઉચ્ચારાતા શબ્દોની અપેક્ષાએ આ દ્રુત ઉચ્ચારને કેટલાક પંડિતોએ શાન્ત કહ્યોછે; પરંતુ સ્વરનું નૈસર્ગિક સ્વરૂપ જ ઉચ્ચારાત્મક હોઇને સ્વરને શાન્ત કહેવામાં વદતોવ્યાઘાત દોષ રહેલોછે. અંગ્રેજી ભાષામાં આ દ્રુત અ અપરિચિત છે એટલું હેમણે ઉમેર્યુંછે.

નવલરામ અને નર્મદાશંકરના અભિપ્રાયો અને હેની પરીક્ષા.

સદ્ગત નવલરામ લક્ષ્મીરામ[૧૮] માત્ર અન્ત્ય અને શાન્ત નહિં પરંતુ લુપ્તપ્રાય માનેછે અને એ અની પૂર્વે રહેલા (=ઉપાન્ત્ય) વ્યંજનનું ઉચ્ચારણ, વ્યવહારમાં, અ–રહિત થાયછે એમ કહેછે. આ મત "શાન્ત" સંજ્ઞામાં રહેલા વદતોવ્યાઘાતદોષના પ્રસંગથી બચી જાયછે, પરંતુ હેમાં એક દોષ રહી જાયછે તે એ છે કે અને લુપ્ત અને અનુચ્ચાર્ય માન્યોછે. કવિ નર્મદાશંકરે[૧૯] શબ્દના દ્વિતીયશ્રુતિમાં રહેલા અ ને કાલમાનમાં વ્યંજનથી અધિકતર માન્યોછે (પછી એ દ્વિતીયશ્રુતિ અન્ત્ય હોય કે ગમે તો અનન્ત્ય હોય); વ્યંજનની માત્રા ૧/૨ ગણીછે અને ઉક્ત પ્રકારના સ્વરની માત્રા ૩/૪ માનીછે. માત્રાંનો આ ન્યૂનાધિકનિર્ણય સત્યસ્થિતિની સમીપમાં સારી રીતે પ્હોંચ્યોછે; અ મૂક નથી, પણ દ્રુતકલ્પ છે, એટલે હેની માત્રા ૧/૨ થી અધિક અને ૧ થી ઓછી ગણવી યોગ્ય છે. આ પ્રશ્નની ઉકેલમાં સ્વરભારની કે સ્વરભારના અભાવની અસર નવલરામને કે નર્મદાશંકરને દૃષ્ટિગોચર થઈ નથી.

આ કાંઈક વિસ્તીર્ણ પણ ઉપયોગી વિષયાન્તરમાંથી પાછા ફરિયે અને

---

૧૮ નવલગ્રંથાવલી, ભાગ ૨. પૃ. ૧૨.

૧૯ નર્મકોશ, મુખ–મુદ્રા, પૃ. ૭-(૪).

મરાઠી શબ્દાન્ત आ અને एं, અને आ, અને હિન્દી શબ્દાન્ત आ અને आ; હેમાં ગુજરાતીમાં છે તે જ નિયમો પ્રવર્તેછે.

શબ્દાન્ત ઓ-ઉં અને તેનો મૂળ પ્રશ્ન પુનઃ વિચારિયે. આ શબ્દાન્તો વિશેનો उत्सर्ग મરાઠીમાં અને હિન્દીમાં પણ પ્રવર્તેછે. માત્ર આટલો એક અતિ અલ્પ વિશેષ છે કે (ગુજરાતીના ઓ અને ઉં ને બદલે યથાક્રમ) મરાઠીમાં પુંલ્લિંગ શબ્દાન્ત आ છે અને નપુંસક શબ્દાન્ત एं છે, અને હિન્દીમાં પુંલ્લિંગ તેમ જ નપુંસકલિંગ શબ્દોને અન્તે आ હોયછે,—માત્ર વ્રજ હિન્દીમાં શબ્દાન્ત ओ છે અને કવચિત् औ છે. (અલબત બીજો શબ્દાન્ત अ પણ મરાઠીમાં તેમ જ હિન્દીમાં જોવામાં આવેછે.) ઉદાહરણો:—મ. घोडा, आंबा, घडा ઇત્યાદિ (પુંલ્લિંગ); केळें, सोनें ઇત્યાદિ (નપુંસક). હિં. घोडा, घडा (પુંલ્લિંગ); सोना (નપું.); તેમ જ खट्टो (=ગુ. ખાટું); राधे तेरो मक्खन खट्टो है; बडो-"कृष्ण बडो यजमान, हमारो कृष्ण बडो यजमान" (પુંલ્લિંગ); વ્રજ વિચાર कियौ (ડૉ. ભાંડારકરનાં વ્યુત્પત્તિવિષયક વ્યાખ્યાનોમાં ૧૨૩ મે પૃષ્ઠે આપેલો ઊતારો).

[ત્હારે અહિં સુધી આ उत्सर्ग, એક અત્યન્ત અલ્પ ફેરફાર કરતાં, વર્ગ (ख)માં (અન્ય ભાષાઓને સાધારણ પ્રવૃત્તિ દર્શાવતા उत्सर्गमां) પડેછે. પરંતુ ओ અને उ એ તત્ત્વ ગુજરાતીનું એક પ્રધાન લક્ષણ છે એ જોતાં મ્હેં આ उत्सर्गने વર્ગ (क)માં (એટલે ગુજરાતીમાં જ પ્રવર્તતા અનન્ય સાધારણ उत्सर्गोमां) મૂકવો યોગ્ય માનેલછે.]

શબ્દાન્ત आ એ क (अक)નું अ अ રૂપાન્તર થવાનું પરિણામ છે. अपभ्रंशમાં પણ આ आ છે. (सि. हे. ८-४-३२९):—

ઉદાહરણો:—

શબ્દાન્ત आनी અપભ્રંશમાં પડતી પૂર્વછાયા.

(૧) ढोल्ला सामला धन चंपावण्णी ।

(૨) मा करु दीहा माणु ।

બીજા ઉદાહરણમાં दीहानो શબ્દાન્ત आ આપ્યોછે અને माणुનો उ આપ્યોછે.

આ પ્રમાણે अअनो आ કરનારા વ્યાપારનું વસ્તુતઃ अपभ्रंश સમયમાં પૂર્વદર્શન થાયછે.

शब्दान्त आनो ડૉ. ભાંડારકરે કરેલો ખુલાસો એ જ ઉત્તમ ખુલાસો છે.

अकमांथी શબ્દાન્ત आना ઉદ્ગમનું યથાર્થતમ સ્પષ્ટીકરણ કદાચ ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરે હેમનાં વ્યાખ્યાનોમાં ૧૫૨-૧૫૬ પૃષ્ઠોએ દર્શાવ્યુંછે એ જ હશે. હેનો સંક્ષિપ્ત સાર નીચે પ્રમાણે છે—

જ્યહારે અન્ત્યસ્વરની પૂર્વે સ્વર રહ્યો હોય ત્યહારે એ પૂર્વ (=ઉપાન્ત્ય) સ્વર ભારયુક્ત બનેછે અને પરિણામે દીર્ઘ થાયછે અને અન્ત્યસ્વર લુપ્ત થાયછે; જેમ કે मौक्तिकं-मोत्तिअं-मोती ઇત્યાદિ. (આ વિશેનો उत्सर्ग મ્હેં આગળ ઉપર ચર્ચ્યોછે: વ્યાખ્યાન ૪, ખંડ ૨ उत्सर्ग ૧૯મો જુવો). જ્યહારે અન્ત્ય સ્વરયુગ્મનો આદ્ય સ્વર अ હોય ત્યહારે એ જ નિયમની પ્રવૃત્તિથી अओ-अउનો आ નીપજેછે, घोडओ-घोडउ-घोडा (મરાઠી)

શબ્દાન્ત आ ઉપજાવનારી આ ઘટનાની ડૉ. ભાંડારકરે કરેલી પૃથક્ક્રિયામાં જરાએક ફેરફાર કરવાની મ્હને ઇચ્છા થાયછે. હેમણે अનું દીર્ઘત્વ પ્રથમ મૂક્યુંછે અને ત્યહાર પછી उનો લોપ દર્શાવ્યોછે. હું એથી વિપરીત ક્રમ સ્વીકારુંછું; પ્રથમ उનો લોપ થાયછે, અને એ અન્ત્ય સ્વરના લોપને પરિણામે अ દીર્ઘ બનેછે, જે દીર્ઘભાવમા માત્રાસંરક્ષણરૂપ ઉદ્દેશ રહ્યોછે; આ માત્રાસંરક્ષણનો નિયમ વાગ્વ્યાપારમાં અન્ય પ્રસંગોએ પણ હેવી જ સ્થિતિમાં પ્રવર્તેછે, જેમ કે સંયોગલોપમા, અનુસ્વાર કોમળ બને ત્યહારે, ઇત્યાદિ પ્રસંગોએ માત્રાસંરક્ષણાર્થે પૂર્વસ્વરને દીર્ઘ કરવામાં આવેછે. (कम्म-काम; सिंचइ-सींचे ઇત્યાદિ)

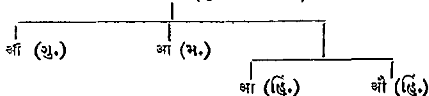
આ પૃથક્ક્રિયામા જરા'ક ફેરફાર સૂચવુછુ

સં.	અપ.	ગુજ.
मौक्तिक	मोत्तिउ	मोती
पानीयं	पानिउ	पाणी
लोहितं	लोहिउ	लोही

અને હેવા અનેક ઉદાહરણો આ નિયમનું સમર્થન કરેછે.

આ પૃથક્ક્રિયામાં બીજલાઘવ જળવાયછે, જ્યહારે अक-अ अ-आ એ ક્રમો સ્વીકારવામા એ તત્ત્વ નથી જળવાતું, કારણ કે હેમાં अउ, अअ હેવાં બે બીજો થશે. આ પ્રમાણે —

મ્હેં સૂચવેલી પૃથક્ક્રિયામા બીજલાઘવ જળવાયછે

(ઉપરથી જણાશે કે હિન્દી ભાષા શબ્દાન્ત आ પરત્વે મરાઠીને મળતી આવેછે અને શબ્દાન્ત औ પરત્વે ગુજરાતીને બહુ લગભગ મળતી આવેછે, કારણ કે औ ના ઉચ્ચાર બહુ લગભગ ऑ ના જેવા જ થાયછે).

ઉપરની આકૃતિથી જણાશે કે અહિં આપણે (ઓ–આ–ઔ) એ સર્વ રૂપાન્તરોનું એક સર્વ સાધારણ તત્ત્વ (અઉ) પ્રાપ્ત કર્યુંછે, પરંતુ અઅને આના પૂર્વક્રમ તરીકે સ્વીકાર્યો હોય તો સર્વસાધારણ તત્ત્વ ઉપલબ્ધ થાય જ નહિ, અને અઅ અંશતઃ મરાઠી અને હિન્દી (માત્ર એક જ પ્રકારના) શબ્દાન્તનો વ્યાપક બને અને અઉમાં ગુજરાતી શબ્દાન્તનો અને હિન્દી (અન્ય પ્રકારના) શબ્દાન્તનો અન્તર્ભાવ થાય. આ રીતે પ્રસ્તુત રૂપાન્તરોના વિષયમાં ગુજરાતી, મરાઠી, અને હિન્દી ભાષાઓ વ્યુત્પત્તિ પક્ષે પરસ્પર અસંમેય થશે.

[તમે સ્પષ્ટ જોઈ શક્યા હશો કે આ ઘટનાને બલાત્કારે બીજલાઘવના શાસનમાં લાવી મૂકવાનો કૃત્રિમ પ્રયાસ અત્રે કરવામાં આવ્યો નથી; પરંતુ માત્ર સ્વતન્ત્ર રીતે પ્રવર્તતા જે નિયમો જોવામાં આવ્યા તેઓમાં રહેલું બીજલાઘવ પ્રગટ કરવાનું કાર્ય બજાવ્યુંછે.]

અઅ તત્ત્વનો, શબ્દાન્ત આના પૂર્વક્રમ તરીકે, મ્હેં નિર્દેશ કર્યોછે, એથી મ્હેં હેનો અંગીકાર કર્યોછે એમ માનવાનું નથી; ફક્ત કેટલા'ક પંડિતોએ એ ખુલાસો અજમાયશ તરીકે આગળ ધર્યોછે એ કારણે જ મ્હેં હેને દર્શાવ્યોછે.

પણ અઅ વાળી પૃથક્ક્રિયાની વિરુદ્ધ સૌથી મજબૂત મુદ્દો એ છે કે પ્રથમા એકવચનના વિભક્તિ પ્રત્યય વિના જ સ્વ–રૂપે (અક–જન્ય) અઅ ટકી શકે નહિં, કારણ કે અર્વાચીન ભાષાઓનાં પ્રાતિપદિકો (=અંગો) સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતના શબ્દોનાં આ પ્રત્યયસમેત રૂપોમાંથી વ્યુત્પન્ન થયાંછે. પરિણામે અઅનાં અઓ, અઉ હેવાં રૂપાંતરો અનિવાર્ય છે.

ઓકારાન્ત પ્રાતિપદિકની સૂક્ષ્મતર પૃથક્ક્રિયા કરતાં જણાશે કે ઓ-કારાન્ત શબ્દ વસ્તુત. પ્રથમા એકવચનનું રૂપ છે અને, જાણે કે સતત અભ્યાસથી, હેને પ્રાતિપદિકનું સ્થાન અર્પવામાં આવ્યુંછે. કારણ જોઇયે; ઘોડોના અન્ત્ય ઓનો વિભક્તિકાર્યમાં આ થાયછે· ઘોડાને, ઘોડાથી, ઘોડાનું, ઘોડામાં. ઘોટक (સં) ઘોડઉ (પ્રા.) ઘોડો (ગુજ)·–અહિંયાં कः નો, क् નો લોપ અને બાકીના अः નો उ થતાં, उ થાયછે અને એ રૂપે પ્રથમાનો પ્રત્યય અન્તર્ગતરૂપે કાયમ રહેછે. ને, થી, ઇત્યાદિની પૂર્વે અઉ કે ઓનો આ થાયછે એમ નથી પણ વાસ્તવિક વાગ્વ્યાપારક્રમ હાવો છેઃ ઘોટक–ઘોડઅને, થી ઇત્યાદિ; અને આ રીતે (પ્રથમા પ્રત્યય વિયુક્ત) અઅનો આ થાયછે (ઘોડાને ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ). ઘોડેથી એ રૂપની પ્રાપ્તિ દુર્જ્ઞેય માનવાનું કાંઈ કારણ નથી. કેમ કે એ તો સપ્તમી (અધિકરણ)ના રૂપ ઘોડે અને પંચમી (અપાદાન) પ્રત્યય થી ના સંયોગનું પરિણામ છે.

(એટલું લક્ષમા રાખવુ કે આ આ એ મરાઠી અને હિન્દી પ્રાતિપદિક (ઘોડા)નો અન્ત્ય આ નથી, કારણુ કે એ આ તો, ઉપર દર્શાવ્યુંછે તેમ, પ્રથમારૂપના અન્ત્ય अक-અઉમાથી આવ્યોછે.)

અપભ્રંશના શબ્દાન્ત उનો ગુજરાતીમા अ થાયછે એ લક્ષમા આવ્યું હશે (हत्थु, हाथ, कण्णु, कान, ઇત્યાદિ). પરંતુ માત્ર એક જ, મર્યાદિત પ્રકારનો, અપવાદ છે ખરો (સં) प्रिय, (અપ) पिउ, હેમાંથી ગુજરાતીમાં એ જ રૂપે पिउ શબ્દ આવેછે. પરંતુ તેનો પ્રયોગ સર્વથા કાવ્યનિયાન્ત્રત છે. આ શબ્દને (ડૉ. ટેસિટોરીની સુભગ નામવિધાનપદ્ધતિનું અનુકરણ કરીને કહુ તો) હિન્દી तत्सम ગણવાનો મ્હારો ઇરાદો છે; એટલે કે पिउ શબ્દને હિન્દી કાવ્યમાંથી સાંગોપાંગ, કાંઈપણ વાગ્વ્યાપારોચિત વિશેષ વિક્રિયા વિના, ઉપાડીને મૂકયોછે. ગુજરાતી ગદ્યમાં આ पिउ શબ્દનો સ્વીકાર થયેલો નથી તો પછી હરરોજ બોલાતી ગુજરાતી ભાષામાં ક્યહાંથી જ થયો હોય.

શબ્દાન્ત ओની આ વ્યુત્પત્તિ સ્મરણમા રાખીશુ તો, અંગ્રેજીમાથી લીધેલા શબ્દોના અંત્ય ओનો વિભક્તિ પ્રત્યયોની પૂર્વે आ કેમ ન થઈ સકે એ સમઝાશે. ઉદાહરણ તરીકે फोटो (photo), कोको (cocoa) ઇત્યાદિ શબ્દોનું પષ્ઠીનું રૂપ फोटोनुं, कोकोनु એમ થાય, કેટલાક લોકો અજ્ઞાનમાં બોલે છે તેમ फोटानु, कोकानुं નહિં. હાવા શબ્દોનો અન્ત્ય ओ મૂળરૂપ अउમાથી વ્યુત્પન્ન થયેલો અર્ધવિવૃત ओ નથી. એ વસ્તુસ્થિતિ આ વિચારની સત્યતાનું કાંઈક સૂચન કરેછે. जळोनु दु:ख आ तळावमा बहु छे, गळोनुं सत्त्व तावनी उपर साह,—આ શબ્દોમાં પણ અન્ત્ય ओ નો (जळानुं गळानु એમ) आ નથી થતો હેનું કારણ એ છે કે એ શબ્દોનો અન્ત્ય ओ અર્ધવિવૃત ओ નથી અને એ શબ્દાન્ત अकमाथी નથી ઉદ્ભવ્યો; जलौका –जलोआ–जळो, गुडूची–गलोई–गळो,—એ ક્રમમાં પરિણામોની ભિન્નતાનું કારણ દષ્ટિગોચર થશે.

(પ્રત્યયને શબ્દશરીરના અંગમા સમાવિષ્ટ કરી દેવાની આ ઘટના અન્ય ભાષાઓમા પણ દષ્ટિયે પડેછે; જેમ કે ફ્રિન્ ભાષામાં (નિર્ધારણાર્થક વિશેષણ તુલ્ય) s પ્રત્યયને પ્રાતિપદિકનો જ અંશ બનાવી દેનામાં આવેછે. Sweet's History of Language (स्वीट्कृत भाषानो इतिहास), Temple Primer, પૃ. ૧૧૮ મું જુવો)

[માત્ર એક જ અપવાદ, माँ, प्हाँ (પ્રાતઃકાળ) ઇત્યાદિ એકાક્ષર શબ્દો રૂપે, જોવામાં આવેછે; આ શબ્દોનો आँ વિભક્તિ પ્રત્યયની પૂર્વે અવિકૃત રહેછે; माँनी वात नथी (मानी નહિં), प्हाँनु (પ્હાનુ નહિં)]

મરાઠી શબ્દાન્ત एं આ પ્રમાણે વ્યુત્પન્ન થયોછે.—

फदलकं–कयलयं–कइलय–केळयं–केळें, એટલે કે अयंમાંથી एं નીકળેછે. આ પ્રમાણે જ્યહારે अकમાંથી ગુજરાતીમા अउ–अउं દ્વારા ओ–उं પ્રાપ્ત થાયછે, ત્યહારે હેમાંથી જ अउ–अयं દ્વારા મરાઠી आ–ए પ્રાપ્ત થાયછે; અને હિન્દીમાં अउદ્વારા आ આવેછે. आ સીધો અપભ્રંશમાથી આવેછે, अउવાળી પૃથક્ક્રિયા એ અપભ્રંશના જ आની પૂર્વેની સ્થિતિ છે. મરાઠીમાં आ અપભ્રંશમાંથી આવ્યો અને एं છેક મુખ્ય પ્રાકૃત अयमાંથી પ્રાપ્ત કરવો પડ્યો એ કુતૂહલજનક છે. (અપભ્રંશ રૂપ अउ થાય). પોતાનાં વ્યાખ્યાનોમાં ૧૫૭ મે પૃષ્ઠે ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરે શબ્દાન્ત एंની આ વ્યુત્પત્તિનું સુવ્યક્ત દર્શન કરાવ્યુંછે.

[મરાઠીના નપુંસકલિંગ શબ્દોના પ્રથમા એકવચનનો આ ए ઉચ્ચાર અર્ધવિવૃતછે એ પ્રસંગવશાત્ કહેવું ઘટેછે. તે જ પ્રમાણે મરાઠી अकारान्त નપુંસકલિંગ શબ્દોના અનેકવચનના રૂપમાં પણ અન્ત્ય ए અર્ધવિવૃત છે; જેમ કે वक्रटक–वक्कडयं–वाकडें (મ), फळ (એક)–फळें (અનેક). મરાઠીમાં વિવૃત ॲ અને ऑ ઉચ્ચાર નથી ને વ્યાપક નિયમમાં માત્ર આ બે પ્રકારો અપવાદરૂપ રહેછે. પૂર્વે અપાઈ ગયેલી વિવૃત ॲ અને ऑ ઉચ્ચારની ચર્ચા વાંચતાં આ વાત લક્ષમાં રાખવાની છે.

હું ભૂલતો ન હોઉં તો મરાઠી સાહિત્યના અર્વાચીન લેખકો સ્ત્રિયો આદિ વિશિષ્ટ પાત્રોના મુખમાં આ ॲ મૂકવો હોય ત્યહારે હેનો તદ્વત્ ઉચ્ચાર દર્શાવવાને, ॲ ને સ્થાને अयं (=अयँ) સંજ્ઞા વાપરેછે, જેમ કે कलयं, गेलय. के અથવા गेના एના ઉચ્ચારની હેમાંના एના ઉચ્ચાર સાથે સરખામણી કરવાથી આદ્ય ए (સંવૃત) નો અને અન્ત્ય ए (અર્ધવિવૃત) નો ભેદ એકદમ પ્રત્યક્ષ થશે.]

[આટલું હું ઉમેરીશઃ નપું અનેકવચનનો ॲ સંસ્કૃત आनि, પ્રા. आइँ માંથી આવેછે, અને પ્રથમા એક. (નપું.) નો ॲ સં. अकं, પ્રા. अयंમાંથી આવેછે; જેમ કેઃ फलानि–फलाइ–फलइं–फलयँ–फळें, कदलकं–केलय केळयँ–केळें.]

અત્યાર સુધી હું સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાંથી વ્યુત્પન્ન થયેલા ગુજરાતી શબ્દોના અન્ત્ય ओ અને उं વિશે બોલ્યોછું. પરંતુ ફારસીમાથી અન્ત્ય ओ અને उ વાળા અનેક શબ્દો ગુજરાતીમ આવ્યાછે, તેમ જ અન્ત્ય अ વાળા પણ કેટલાક આવ્યાછે. હેના વિષયમાં क પ્રત્યય નિર્ણાયક તત્ત્વ થઈ સકે નહિં, કારણ કે એ પ્રત્યય ફારસીમાં અપરિચિત છે. હેવા શબ્દોના અન્ત્ય સ્વરોની વ્યુત્પત્તિ હિન્દી શબ્દાન્ત आ દ્વારા સાધવાની

ફારસી અને અરબીમાંથી વ્યુત્પન્ન થયેલા શબ્દોના અન્ત્ય ओ અને उ અને अ હેનો વ્યુત્પત્તિક્રમ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાંથી આવેલા શબ્દોના કરતાં જૂદો છે.

છે, કારણ કે એ આ નો ઉર્દુના લૌકિક પ્રચારમાં સ્વીકાર કરવામાં આવ્યોછે અને હેના સામ્યને આધારે ફ઼ારસી શબ્દાન્તનો લા કરવામાં આવ્યોછે. આ વ્યાપારમાં પ્રવર્તતો નિયમ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

ફ઼ારસી શબ્દાન્ત હ્‌-માંથી અન્ત્યસ્વર ઓ કે ઉ પ્રાપ્ત થાયછે; વ્યંજનાન્ત શબ્દોમાંથી અ શબ્દાન્ત ઉદ્ભવેછે.

જે ફ઼ારસી શબ્દોને અન્તે હ્‌ હોય તે ગુજરાતીમાં (પુંલ્લિંગ કે નપુંસકલિંગ પ્રાપ્ત કરે તદનુસાર) ઓ કે ઉ એ અન્ત્યસ્વર લેછે, અને વ્યંજનાન્ત ફ઼ારસી શબ્દો ગુજરાતીમાં અકારાન્ત બનેછે.

ઉદાહરણોઃ—

ઓ અન્ત્ય, અને ઉ અન્ત્યઃ—

ફ઼ારસી	ગુજ.	ફ઼ારસી	ગુજ.
पर्देह्	पड्दो	मुर्देह्	मड्दु[७०]
प्यारेह्	प्यारुं	खज़ानेह्	खजानो
महोरेह्	म्होरु	खानेह्	खानुं
तेमानेह्[७१]	तेजानो	दीवानेह्	दीवानो
दगलेह्	डगलो	नामेह्	नामुं[७२]
बाग़चेह्	बगीचो	ज़नानेह्	जनानो
ग़ालीचेह्	गलीचो	ख़रीनेह्	खरीनो
	गालीचो	जामेह्	जामो
रीज़ेह्	रेजो	दानेह्	दाणो
(=કટકો-કકડો)		અ. नक़ारेह् ⎫	नगारं
कद्वह्	कावो	ફા. नग़ारेह् ⎭	
तकियेह्	तकियो	आबख़ोरेह्	आबखोरो
शीशेह्	शीशो	प्यालेह्	प्यालो
हिस्सह्	हिस्सो	नज़लेह्	नजलो
मोहल्लह्	महेलो		
	महोलो	ઈત્યાદિ.	

૭૦ આ શબ્દની સાક્ષાત્ સંસ્કૃતમાંથી मृतकं-मडअं-मडु એમ વ્યુત્પત્તિ થવી શક્ય નથી; કારણ કે અન્ત્ય દું નો યોગ્ય ખુલાસો મુર્દેહના દમાં પ્રાપ્ત થાયછે, જે દ સં. મૃત ના ત નો સગોત્ર હોય. મડ્દું ની मृतकं-मडदअं-मडदउं-मड्दुं હેવી ઉત્પત્તિ સાધવાના મત કરતાં આ મત સારો છે.

૭૧. તેમાનેહ્=જેમ ઉપર મૂકતાં તમતમે હેવો તીખો પદાર્થ.

૭૨. નામું શબ્દની नामकं-नामअं હેવી વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારવામાં આવે તો અહિંથી એ શબ્દને બાતલ કરવો જોઈશે.

[ટિપ્પણ—આ શબ્દોના અન્ત્ય ઓનો અર્ધવિવૃત ઉચ્ચાર છે તે પ્રાકૃતમાથી એટલે અપભ્રંશ અઉમાથી વ્યુત્પન્ન થયેલા શબ્દાન્તના અનુકરણનું પરિણામ છે]

દુશાદેહ્ લગભગ[૭૩] અવિકૃત રહિને દુશાદે રૂપે ગુજરાતીમાં આવ્યોછે અને હેને ફારસી તત્સમ ગણી સકાય. આ શબ્દના પ્રયોગની વિરલતામા અન્ત્ય ઓના અભાવનું કારણ પ્રાપ્ત થાયછે.

વિરલ પ્રસગે ફારસી અન્ત્ય આને સ્થાને ગુજરાતી શબ્દાન્ત ઓ આવેછે.

વિરલ ઉદાહરણોમાં ફારસી શબ્દાન્ત આ નો ગુજરાતી માં ઓ થાયછે જે આ કારાન્ત ઉર્દુ અને હિન્દી શબ્દોનું અને તેઓના મૂળ શબ્દોનું અનુકરણ છે

સીધી.	ગુજ
दाना	दानो (-ડાહ્યો)
दरिया	दरियो

[ટિપ્પણ—સ્પષ્ટ છે કે આ પરિણામ ફારસી અહ્ અન્ત્યવાળા શબ્દોનાં ઉર્દુ આકારાન્ત રૂપાન્તરોના સામ્યથી, અને એ સામ્યને લીધે થતી તાદાત્મ્યબુદ્ધિથી નીપજ્યુછે. ફારસી અહ્નો ગુજરાતીમાં ઓ થાયછે એ વિક્રિયાનું મૂળ પણ હાવા જ મિથ્યાગ્રહમાં રહ્યુંછે, ઉર્દુમાં અહ્ નો આ થઈ જાયછે અને હિન્દીમા સ અ નો આ બનેછે, અને અહ્ અને અ સરખા જણાયછે અને એથી જ, પ્રત્યેક શબ્દાન્ત્ય આનું મૂલાન્વેષણ કરતાં (અઉ ન થયો હોય તોપણ) અ સુધી પ્હોચવું જોઇયે અને આખર ઓ પ્રાપ્ત થવો જોઇયે, હેવો મતિભ્રમ ઉપજેછે.]

અતમાં અત્ હોય હેવા કેટલાક અરબી શબ્દો ગુજરાતીમાં આવતાં ઓ શબ્દાન્ત પ્રાપ્ત કરેછે—

અત્ અન્ત્યવાળા થોડાક અરબી શબ્દોનાં ઓકારાન્ત ગુજરાતી રૂપાન્તરો થાયછે, ક્વચિત્ અન્ત્ય "अयून"માંથી ઓ શબ્દાન્ત પ્રાપ્ત થાયછે

અ	ગુજ.
मोहवरत्	महावरो-म्हावरो
मुक्राबलत्	मुकावलो
मुबारेलत्	मोनदलो
	(म. मुनादला).

ક્વચિત્ અન્ત્ય "अयून्" (*ain*) ને સ્થાને ગુજરાતીમા શબ્દાન્ત ઓ આવેછે—

અ.	ગુજ.
अख़्तर'अ	अख्तरो

૭૩ "લગભગ"—કારણ કે ह् લુપ્ત થયોછે

अ અન્ત્ય:—

ફા.[74]	ગુજ.	ફા.	ગુજ.
मर्द्	मरद	फर्क्	फरक
दर्द्	दरद	शलवार्	सुरवाळ
रूमाल्	रूमाल	फिक्र्	फिकर
बाग्	बाग	विरंज् (ભાત)	विरंज (અમુક પ્રકારે રાંધેલો ભાત)
अंजीर्	अंजीर	बादाम्	बदाम
गुलाब्	गुलाब	गुलकंद्	गुलकंद
गाज़र्	गाजर	बर्फ्	बरफ
मेख्	मेख	पेच्	पेच
मुनसफ्	मुनसफ	बुर्ज्	बुरज
		ताकीद्	ताकीद

(તે જ પ્રમાણે इनसाफ, दाद, दरखास्त, अदालत, वकील, वकालत, मारफत, खरच (खर्च), कैफ, लाल, जान (=પ્રાણ), माल, हरकत, लगाम; ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.)

ફારસી શબ્દો વિશેનો નિયમ આપ્યોછે હેમાં થોડાક અપવાદો છે:—

ફારસી શબ્દો વિશેના નિયમના કેટલાક અપવાદો.

ફા. કે અ.	ગુજ.
१ मव्ज्	मोजो (=પાણીનો, તરંગ)
२ बिस्तर्	बिस्तरो
३ ज़र्रेह्	जरा

અહિં, ૧ અને ૨ ના અન્તમાં જો કે अह् નથી પણ વ્યંજન છે તોપણ હેમાંથી ગુજરાતીમાં ઓકારાન્ત શબ્દો પ્રાપ્ત થાયછે, જ્યહારે ૩ ના અન્તમાં अह् છે તે છતાં પણ શબ્દાન્ત ओ નહિં પણ आ પ્રાપ્ત થાયછે; આ છેલ્લા પ્રકારમાં થતી વિક્રિયાનું કારણ એ છે કે એ શબ્દ મૂળ અવ્યય છે અને પછીથી વિશેષણ તરીકે વપરાયોછે, પરંતુ અવિકારી વિશેષણ તરીકે વપરાયોછે.

ફા. पहलु–ગુજ. પ્હેલ (=બહુપાર્શ્વ ઘનનો એક પાસો) એ શબ્દ (ગુજરાતીમાં) અકારાન્ત થતા ઉકારાન્ત (ફા.) શબ્દનું એક વિરલ ઉદાહરણ છે. પરંતુ હેને માટે અલગ નિયમ રચવાની આવશ્યકતા નથી, કારણ કે એ શબ્દનો,

૭૪ આ શીર્ષકમાં અન્તર્ગત થતા શબ્દગણમાં કેટલાક શબ્દો અરબી પ્રભવના છે, પરંતુ તેઓ ફારસીમાં પણ રૂઢિયે પડેછે એટલે હેમનો પૃથક્ નિર્દેશ નથી કર્યો.

(ख) (क)-(२) એ પ્રકારમાં यનો લોપ અને એનું અવશેષરૂપે અવસ્થાનઃ–

(૧) સુરતી ગુજરાતીમાં, અચૂક.

(૨) શુદ્ધ ગુજરાતીમાં, બહુધા;

(ग) અનન્ત્ય इનો, પૂર્વે વ્યંજન હોય ત્હારે, अ થાયછે; અને જૂજ પ્રસંગે य થાયછે;

(घ) અનન્ત્ય इ અસ્વરિત હોય અને પૂર્વે સ્વર હોય તો હેનો य થાયછે;

(ङ) અન્ત્ય તેમ જ અનન્ત્ય उ નો, પૂર્વે વ્યંજન હોય તો, अ થાયછે.

ઉદાહરણોઃ—

	સં.	પ્રા.	ગુજ.
(क)-(१) પૂર્વે સ્વર હોય ત્હારે થતો इ નો य.	गौ	गाई–गाइ[७८]	गाय्
	माता	माई–माइ	माय
	करोति	करइ–करय्	करे
	भवति	होइ–हुवइ–हवइ	हॅयि
	कोऽपि	कोपि-कोइ	कोय (के कोइ)
(क)-(२)-इ, નો य, પૂર્વે વ્યંજન હોય ત્હારે.	अक्षिः	अक्खी-अक्खि	आंख्य
	ग्रन्थिः	गंठी-गंठि	गांठ्य
	रीति.	સીધો જ	रीत्य
	वर्तिः	वट्टी-वट्टि	वाट्य
	जातिः	સીધો જ	जात्य

(ख)-(२)- અને શુદ્ધ ગુજરાતીમાં ઘણીવાર થાયછે.

वल्ली	वेल्ली-वेल्लि	वेल
गाली	गाळी	गाळ
पाली	पाली	पाळ
कटिः	कडी	केड
कर्तरी	कत्तरी	कातर

(પાઠ્ય, કેળ્ય એ પણ પ્રચરિત છે; હેને વૈકલ્પિક રૂપો ગણવાં.)

र्, ल्, ळ्, ड् ની સાથે જોડાયેલો य સામાન્યતઃ લુપ્ત થાયછે. કારણ કે એ વ્યંજનો સાથે હેનો સ્હેલાઈથી ઉચ્ચાર થઈ સકતો નથી.

કેટલાક શબ્દોમા સ્હેલાઈથી ઉચ્ચારાઈ સકે હેવા સંયોગોમાં પણ य् લુપ્ત થાયછે,—

कुक्षिः	कुक्खी	कूख
भगिनी	बहिणी	ब्हेन
गोणी	गोणी	गूण (વિકલ્પે गूण्य)

[ટિપ્પણ:—(आट्य, गाठ्य, ઇત્યાદિનો) આ લઘુપ્રયત્ન યકાર ખાસ ગુજરાતીને જ નિયન્ત્રિત છે; ઉદાહરણ તરીકે મરાઠી શબ્દોમા એ સ્થાને અ જ રહેછે. એ ઉપરાત ગુજરાતીમાં વ્યંજનાન્ત ક્રિયાપદોના આજ્ઞાર્થ દ્વિતીય પુરુષ એકવચનનાં રૂપોમાં લઘુપ્રયત્ન य દષ્ટિયે પડેછે:- જેમકે आव्य, लख्य, ઇત્યાદિ. અલબત્ત સુરતી ગુજરાતીમાં એ લુપ્ત છે:-आख, आव, लख ઇત્યાદિ. અને દલપતરામ કવિયે હેમની जोनी पेलु सु छ यार, तापीकेरे ओवारे, जोनी ઇત્યાદિ પંક્તિયોમાં સુરતી ગુજરાતીના આ લક્ષણ પ્રત્યે સચોટ રીતે કટાક્ષ ફેંક્યોછે: આ પંક્તિયોમાં હેમણે લે-राख એમ राख्य તે સ્થાને राख (=રક્ષા) શબ્દ વાપરીને શ્લેષનો ધ્વનિ કર્યોછે.]

(આ લઘુપ્રયત્ન યકાર ગુજરાતીને જ નિયન્ત્રિત છે, એ સ્થાને મરાઠીમા અ હોયછે.)

અનન્ત્ય इ નો अ થાયછે.

(ग) અનન્ત્ય इ નો अ

कठिन.	कठिणु	कठण
हरिणः	हरिणु	हरण
आश्चर्य	अच्छरिज्जु	अचरज
हस्तिनी	हत्थिणी	हाथणी
गर्भिणी	गब्भिणी	गाभणी
दाडिम	दाडिमु	दाडम
तिलः	तिलु	तल

	सदृशकं	सरिसउं	सरसु ८०
	विनयक:	विणअउ	घनो ८१
	लिखति	लिखइ	लखे (छे)
	मिलति	मिलइ	मळे (छे)
	चिनोति	चिणइ	चणे (छे)
	वर्षति	वरिसइ	वरसे (छे)
	वर्ष.	वरिसु	वरस
	आदर्शक.	आअरिसउ	आरसो
	आदर्श.	आअरिसु	आरस
	ऋण	रिणं	रण (रणछोडमां)
	विषमक	विसमउं	वसमु
	विकटक	विगडउ	वगडो ८२
	विमर्शन	विमासणु	वमासण
	वाणिज्यं	वाणिज्जु	वणज
	विना	विणु	वण ८३
	स्थितकः	थियउ	थयो
	विरूपक:	विरुवउ–विरुवउ	वरवो
	तृषा	तरिसा	तरश
	तृणक	तरिणउ	तरणु
	विक्रयक	विक्कअउ	वकरो
	त्वरितं	परभार्यो–तुरित	तरत
	निपान	निवाणु	नवाण
(देश्य)	विट्टाल		वटाळ
,,	विद्दाणंउ		वहाणुं–व्हाणुं
,,	उब्भिदु		अडद
,,	णिरिअवं	(=अविशेषितं)	नर्युं

૮૦ સરસું=સમોલગ, નિકટ આ અર્થ આ પ્રમાણે વ્યુત્પન્ન થયોછે, સદૃશ=સરખુ, પાસે પાસે મૂકેલા બે પદાર્થો સરખા જણાયછે એ ઉપરથી સરસુ=અડોઅડ.

૮૧ " वनो वेरीने वश कोछे मन्त्र ए मोंघो भारे रे " નવલરામ બાલગરબાવલી પૃ. ૪૭ ("शिक्षासूत्र")

૮૨ વગડો=જંગલ જેમ ગહનનો અર્થ પ્રથમત "દુર્ગમ" અને પછી "જંગલ" થાયછે તેમ જ વિકટ શબ્દનો અર્થ પરિવર્તન પામીને "જંગલ" હેવો થાયછે.

૮૩ કાઠિયાવાડીમાં વિયો છે

[ટિપ્પણઃ—ક્વચિત્ ફારસીમાંથી નીકળેલા શબ્દોમાં પણ આ ઉત્સર્ગ પ્રવર્તેછે; જેમ કે ફા. बेचार (बे=નહિ, વિહીન+चार=સહાય; ગતિ)=અસહાય; ગુજ. विचारो—वचारो.]

बहुलाधिकारના પ્રભાવે આ પરિવર્તનમાં વિકલ્પ પણ નજરે પડેછેઃ—

विना (સં.)	विण અને वण (ગુજ.)
आदर्शः-(સં.)	आरसो અથવા आरीसो, अरीसो
सदृशक (સં.)	सरिखउं (અપ.), सरखुं, અને सरीखुं (ગુજ.)

(सरीखुं નો પ્રયોગ કાવ્યમાં જ થાયછે.)

सरखुं પણ सरीखुं હેવું વૈકલ્પિક રૂપ ક્વચિત્ (કાવ્યમાં જ) જોવામાં આવેછે; व्योम फरता वीर ते सुज रथ सरीसा सांचर्या; (कुसुममाळा, मेघ, કડી ૧૯, પં. ૧. પૃ. ૯૦).

[ટિપ્પણઃ—ફારસી (અરબી) શબ્દ वगैरेમાંથી ગુજરાતીમાં वगेरे થાયછે. જેઓ विगेरे લખેછે તેઓ, विनो જાણે કે व થયો હોય એવી, ખોટી બુદ્ધિથી જ હેવો પ્રયોગ કરેછે. विना (સં.)માંથી ગુજરાતીમાં वना થાયછે એ વ્યુત્પત્તિના સામ્યાભાસથી તેઓ છેતરાયછે. એ જ પ્રકારે ફારસીમાંથી આવતો યથાર્થ શબ્દ वदाय છે, અને विदाय એવું રૂપાન્તર કરવામાં આવેછે તે ખોટું છે.]

विरल प्रसंगोए अनन्त्य इ नो य बनेछे.

વિરલ પ્રસંગોમાં य થાય છે.	અર્વાચીનતમ અપ. કે પ્રાચીન ગુજ.	ગુજ.
	किम	क्यम
	जिम	ज्यम
	तिम	त्यम
	जिहां	ज्यहां (કાવ્યમાં)
	तिहां	त्यहां (,,)
	किहां	क्यहां (,,)
	ગદ્ય લેખમાં ज्हां, त्हां, क्हां, થાયછે.	
जिवारइ	जिहारइ	ज्हारे
किवारइ	किहारइ	क्हारे
तिवारइ	तिहारइ	त्हारे
पूर्णिमा	पुण्णिमा	पून्यम

નાગિ. નાહી (+ડે પ્રત્યય) નાયડી
(=પૈડાની ધરી)

गोविन्दु (गोविन्दः सं.) હેતું गोव्यंद રૂપાન્તર પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં માત્ર જૂજ પ્રસંગોએ દૃષ્ટિયે પડેછે જેમકે

(૧) *कृष्णरूपे गोकुलि अवतरियो*
गोवरधन पर्वत करि धरियो
वरियु गोपी गोव्यदो

(પદ્મનાભ; વિ. સ. ૧૭૧૫માં લખાયેલો હસ્તલેખ; ૧૭ મી ઑગસ્ટ ૧૯૧૧ના "गुजराती"માં આવેલો, અને गुजरात શાલાપત્ર, ૧૨, ના મે માસના અંકમાં ફરીથી પ્રસિદ્ધ થયેલો, છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળનો લેખ.)

(૨) बालचरित गोव्यंद तणा

(ભીમ કવિકૃત હરિલીલા, વિ. સ. ૧૫૪૧,—કલા ૧૨ મી શ્લોક ૧).

प्रतिज्ञा (સં.)–પરભાર્યો–प्रत्यज्ञा (પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં, જૂજ).

प्रत्यज्ञा पाली आपणी

(હરિલીલા, કલા ૮, શ્લોક ૫૯.)

प्रत्यज्ञामांના આ યના સ્વરૂપવિચાર માટે આગળ ઉપર વ્યાખ્યાન ૪ થાના વિભાગ ૨ જામાં उत्सर्ग ૧૮ મો, ટિપ્પણ (ख) જુવો.

[ટિપ્પણ:—આ વર્ગમાં આવતાં ઉદાહરણોની, તેમજ અનન્ય ઉનો (આગળ ઉપર ચર્ચવામાં આવશે તે પ્રમાણે) અ થવાનાં ઉદાહરણોની, વિશાળ સંખ્યા જોતાં એમ સિદ્ધ થાયછે કે આ ઉત્સર્ગની ખાસ ગુજરાતીમાં જ અનન્ય-સાધારણ પ્રવૃત્તિ છે. આ વિશિષ્ટતા ખાસ કરીને મરાઠીને મુકાબલે દૃષ્ટિગોચર થાયછે અને એ કારણે જ મરાઠી બ્રાહ્મણોએ પાછળ અપાઈ ચૂકેલા तुलसी तव्सी जात ઇત્યાદિ શ્લોકમાં ગુજરાતીઓની ટકોર કરીછે. હિન્દીમાં इનો अ થવાનાં અલ્પ છૂટાંછવાયા ઉદાહરણો વિદ્યમાન છે તે છતાં પણ આ વિશિષ્ટતા હિન્દી ભાષાના આત્મીય સ્વરૂપથી તો બાહ્ય જ છે. જેમ કે, परखाना, परखैया એ શબ્દોમાં મૂળ શબ્દ (परीक्ष्, સં.) परिक्खना इનો હિન્દીમાં अ બન્યોછે; અને विभूतिનું હિન્દી રૂપ भभूत છે, પરંતુ इને જાળવી રાખવાના વિશિષ્ટગુણના ઉદાહરણરૂપ मिलना, लिखना ઇત્યાદિ શબ્દો જોતાં, તેમ વળી (गण्નું હિન્દી) गिनना જેવા શબ્દોમાં अनो इ થવાની વિપરીત ઘટના જોતાં, એમ સિદ્ધ થાયછે કે હિન્દી ભાષાના આત્મભૂત સ્વરૂપમાં પક્ષપાત इ તરફ છે. મારવાડીમાં સ્થિતિ હેવી જ છે,

આ લક્ષણ વિષયે ગુજરાતી, મરાઠી અને હિન્દીનો પરસ્પર વિરોધ

કારણ કે એ ભાષામાં પણ આ ઉત્સર્ગના પ્રારંભમાં (નોટ ૭૭ માં) દર્શાવ્યા-પ્રમાણે વિપરીત વ્યાપાર પ્રવર્તેછે. આ પ્રમાણે इ નો अ (અને उ નો अ) એ વિકાર ગુજરાતીનો એક ઉત્કટ લક્ષણવિશેષ છે અને અન્ય સગોત્રિય ભાષાઓથી ગુજરાતીમાં આ બાબતનું વૈષમ્ય છે.]

(घ) अस्वरित अने स्वरपूर्व अनन्त्य इ नो य् थायछे:

અસ્વરિત અને સ્વરપૂર્વ અનન્ત્ય इ નો य

પાછળ ઉત્સર્ગ ૧ના પ્રપંચનમાં પ્રતિસંપ્રસારણ વિશે જે ઉત્સર્ગ અપાઈ ચૂક્યો છે તેજ આ ઉત્સર્ગ. कोयल, पयडुं ઇત્યાદિ ઉદાહરણો ફરીથી આપવાની જરૂર નથી.

[ટિપ્પણ:–આ ઉત્સર્ગોમાં य વર્ણ य्+अ નો દ્યોતક છે. આગન્તુક અવલમ્બનરૂપ આ अ કેવી રીતે દાખલ થાયછે એ આ વ્યાખ્યાનના પૂર્વગામી અંશમાં સ્પષ્ટ કર્યુંછે. પાછળ પૃ. ૧૨૮ જુવો; ત્યહાં પ્રતિસંપ્રસારણનો ઉત્પત્તિવિધિ સૂચવ્યોછે.]

(ङ) अन्त्य उ नो अ थायछे.

અન્ત્ય उ નો अ

मधु-मध; मृत्यु-(मुत्तु)-मोत; तर्कुः-तक्कू-ताक; गुरुः-गुरु (गुरु)-गोर; देवदारुः-देवदारु-°रु-देवदार; विना-विणु-विण-मण; ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

अनन्त्य उ नो अ थायछे.

અનન્ત્ય उ નો अ

સં.	અપ.	ગુજ.
अगुरुः	अगुरु	अगर
मुद्गरकः	પરભાર્યો मगदळियो (व्यत्यय થયા પછી)	
लघुककं	लहुअउं (व्यत्यय–हलुवउं) हळवुं	
श्वाशुरकं (गृहं)	૮૪ सासुरउं (घरु)	सासरुं
मानुषः	૮૫ माणुसु	माणस
त्वरितं	પરભાર્યો–तुरितं	तरत
उपवासः	પરભાર્યો	अपवास

૮૪ દાખલા તરીકે देशीनाममाला ६–३६:–पंथुच्छुहणी जा सासुराउ आणिज्जए वहू पढमं, અહિંયા सासुराउ=श्वाशुरात्=श्वाशुराद् गृहात्. આથી જણાયછે કે આ લાક્ષણિક અર્થ હેમચન્દ્રના સમય જેટલો પુરાણો તો છે જ.

૮૫ मनुष्यः માંથી मणूसो થાય (सि. हे. ८–१–४३ જુવો). माणुसु શબ્દ मानुषः માંથી આવ્યોછે:–पिअमाणुमविच्छोहगरु (सि. हे. ८–४–३९६ નું ઉદાહરણ)

स्मरति	सुमरइ	समरे (છે)
पुटं	पुड्ड	पड
पुटी	पुडी (क-પ્રત્યયવિધાન અને લિંગપરિવૃત્તિ થતાં) પડીકું	
विद्युल्लता	विज्जुलिआ	વીજળી
(દેશ્ય–विज्जुला દેશીનામમાલા ૩–૨૪)		
पुटकं	पुडउं	वडुं (એકવડું,
(एकपुटकं,		બેવડ, તેવડું,
द्विपुटकं		ઇત્યાદિ)
त्रिपुटकं ઇત્યાદિ)		
आकुलकः	आउलउ	આકળો
मत्कुणः	मक्कुण ८६ मंकुण	માંકણ
मुकुटं	પરભાર્યો	मुगट
अङ्गुली	अंगुली	આંગળી
पङ्गुलकः	पंगुलउ	પાંગળો
लुनाति	लणइ	लणे (છે)
गुरुकः	गरुओ	गरवो
अतुलित	अतुलिअ	अतळी–अतळीबळमां (પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્ય.)
यूयम्	तुझे	त्हमे
त्वदीयकं	तुहारउं	तहारुं, પછી ત્હારું
युष्मदीयकं	तुह्मारउं	त्हमारुं
विद्रूपकः	विद्दयउ–विरूवउ	वरवो
क्षुरकः	छुरउ	छरो
खुरः } खुरिका }	खुरिआ	खरी
(દેશ્ય)	उड्डिदु	ઉઢદ
(,,)	जुअंजुअ	जुजवु

૮૬. (આ.) मक्कुण શબ્દ દેશીનામમાલા ૧, ૯૬, માં વપરાયેલો છે—उड्डुसो अ मक्कुणए; અને ૪, ૧૪ સ્થાને मकुणप ढेकुणढंकुणा નજરે પડે છે. આ રીતે मक्कुण અને मंकुण એ બને વૈકલ્પિક રૂપો પ્રાકૃતમાં હોવાં જોઇયે.

આ વિકારનું પ્રાકૃત, પાલી અને સંસ્કૃતમાં, છૂટાછવાયા પ્રસંગોએ, અનુદર્શન થાયછે.

[ટિપ્પણ:—પ્રાકૃતમાં આ વિકારને મુકુલાદિગણમાં દર્શાવ્યોછે (સિ. હે. ૮-૧-૧૦૭) અને ત્હેનો વૈકલ્પિક વ્યાપાર ગુરુકમાં બતાવ્યોછે (૮-૧-૧૦૯). પરંતુ આ ઉદાહરણોની સંખ્યા અલ્પ માત્ર છે, એટલે એ સ્થિતિ આ વિકૃતિને એ ભાષાના આત્યન્તિક લક્ષણ તરીકે સિદ્ધ કરવાને પર્યાપ્ત નથી. પરિણામે આ उत्सर्गને अनुपूर्तिના વર્ગમાં મૂકવાની જરૂર નથી. એટલું માત્ર કહેવું ઘટેછે કે આ उत्सर्गનું बीज પ્રાકૃતનાં ઉક્ત ઉદાહરણોમાં રહેલુંછે ખરું. પાલીમાં गुरुનું રૂપ गरु બનેછે; તેજ પ્રમાણે ખુદ સંસ્કૃતમાં જ गुरुનાં તુલનાવાચક રૂપો गरीयस् અને गरिष्ठ છે; તેમ જ ભાવદ્યોતક નામ गरिमन्માં પણ उનો अ બનેછે. આ પ્રમાણે વાગ્વ્યાપારગત આ વિકારનું બીજરૂપે છેક એ કાળસુધી અનુદર્શન થઈ સકેછે.[૮૭]]

કેટલાક અપવાદોઃ—

પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગના કેટલા'ક અપવાદો

रुवइ	रुवे (ગુજ.), रवे નહિં.
सुणइ	सुणे (ગુજ.), सणे નહિં.
धुणइ	धुणे (ગુજ.), धणे નહિં.

[અનન્ત્ય उનું આ પરિવર્તન ખાસ ગુજરાતીનું વિશિષ્ટલક્ષણ છે, અને આ વિષયમાં अनन्त्य इ પરત્વે જે કહ્યુંછે તે उને પણ લાગુ પડેછે. હિન્દીમાં बिजली, कुटम, सुरंग એવાં થોડાં'ક ઉદાહરણો મી૦ બીમ્સે આપ્યાંછે. પરંતુ હિન્દીનું તાત્વિક સ્વરૂપ આ પરિવર્તનથી વિમુખ છે હેવું इ વિશે મ્હેં જે કહેલુંછે તે અત્ર પણ સર્વથા લાગુ પડેછે.]

[અન્ત્ય उની પૂર્વે સ્વર હોય તો એ उ યથાવત્ પ્રતિસંપ્રસારણ પામેછેઃ—

तडागं	तडाउ	तलाउ	तलाव
निर्वाह	निव्वाहु	निव्हाउ	निभाव
वल्लभः	वल्लहु	व्हल्लउ	व्हालउ व्हालव
			व्हालम वालम

धसादि धसादि.]

[૮૭] ડૉ. ભાણ્ડારકરે (હેમનાં વ્યાખ્યાનોને ૧૪૧ મે પૃષ્ઠે) इ-उનો अ થવાનો વિકાર દર્શાવતાં ગુજરાતી શબ્દોની ઠીક લાંબી ટીપ આપીછે. હું ફક્ત આટલું દર્શાવીશ કે એ ટીપમાં चिंताનું चंता, गुणनुं गण, तुळसीनु तळसी હેવાં જે રૂપાન્તરો આપ્યાછે તે માત્ર ગ્રામ્યભાષામાં જ વપરાયછે. એ નોંધમાં अजवाळो શબ્દ આપ્યોછે તે તો अजवाळुं ને સ્થાને ભૂલથી અપાયોછે એ સ્પષ્ટ છે, વળી આટલું કહેવું સાવકાશ છે કે, આ વલણનું ઉપર દર્શાવેલું પુરાણું મૂળ લક્ષમાં રાખતાં, ગુજરાતી લોકોને ઉચ્ચારણની બેદરકારીને લીધે આ ટેવ લાગુ પડીછે હેવું એ વિદ્વદ્વરે કરેલું કથન ભાગ્યે જ યથાર્થ કહેવાય.

ઉત્સર્ગ (ग) અને (ङ)ના વિપર્યયરૂપ ઉત્સર્ગો

(ग) અને (ङ) ઉત્સર્ગોના વિપર્યયરૂપ બે ઉત્સર્ગો છે ત્હેનો આ સ્થળે નિર્દેશ કરવો અનુકૂળ થશેઃ—

(च) અનન્ત્ય अનો ક્વચિત્ इ થાયછે.

(छ) અનન્ત્ય अનો ક્વચિત્ उ બનેછે.

ઉદાહરણોઃ—

અનન્ત્ય अનો इ

સં.	પ્રા. કે અપ.	ગુજ.
(૧) लवङ्ग	लवंगु	लविंग
(૨) पञ्जर	पंजरु	पिंजर
		(હાડપિંજરમાં જ; અન્યત્ર पंजरउद्वारा पांजरुं)
(૩) अण्डक	अंडउ	ईंडुं
(૪) प्रगलति	पगलइ	पिगळे (છે)

(ઉદાહરણ ૪ થું ડૉ. ભાણ્ડારકરનાં વ્યાખ્યાનો પૃ. ૧૪૮ માંથી લીધુંછે. હેમણે આ અને ઈંડું બે શબ્દો આપ્યાછે અને કહ્યુંછે કે ગુજરાતીમાં હાવાં બીજાં ઉદાહરણો બહુ નથી.)

આ પરિવર્તનનું કારણ ગેરસમજ છે.

આ પ્રસંગોમાં, ખરો મૂળ સ્વર इ હશે હેવી અન્યથાબુદ્ધિના સંભવને લીધે अનો इ થયોછે. ઉદાહરણ (૧) અને (૨) ની બાબતમાં હાવી સ્થિતિ નિઃસંદેહ હોવી જ જોઇયે અને એથી નીપજતું વલણ બાકીનાં બે ઉદાહરણોનાં કારણ-રૂપે રહેલું હોય એ શક્ય છે. અથવા તો, એમ પણ હોય કે સિંધી અને હિંદી-જેમાં (વ્યાખ્યાનોનાં ૧૪૭-૧૪૮ પૃષ્ઠોએ ડૉ. ભાણ્ડારકરે દર્શાવ્યુંછે તે પ્રમાણે) अ ના इ કરવાનો આ સ્વભાવ રહેલોછે-તેમ જ મારવાડી, એ ત્રણ ભાષાઓની ગુજરાતી ઉપર હાવી અસર થઈ હશે, પરંતુ માત્ર આટલે મર્યાદિત અંશે જ થઈ હશે.

વાગ્વ્યાપારગત તત્ત્વની અસરથી થતો હેવો જ વિકાર

બીજા કેટલા'ક શબ્દો હેવા પણ છે કે જેમાં આ, अનો इ થવાનો, વિકાર બુદ્ધિભ્રમનું પરિણામ નથી પરંતુ કોઈ વિશિષ્ટ વાગ્વ્યાપારગત તત્ત્વની અસર છે. ઉદાહરણોઃ—

સં.	પ્રા. કે અપ.	ગુજ.
सहचरी	सहयरी	सहियर
वनचर	वणयर	वणियर

शलाका	सलाया–सलया	શળી
	सलिया	
	सलिआ	
एकादश	एगारह–अग्यारह	अगियार
	अगयार	
तलकर्क	तलयडं	तळियुं

અહિંયાં પ્રવર્તતું વાગ્વ્યાપારનું તત્ત્વ એ છે કે લઘુપ્રયત્ન યના સંસર્ગબળે (પૂર્વનો) અ પણ હેને (યને) મળતું સ્થાન પ્રાપ્ત કરેછે; જેમ કાયા રંગની અસરથી આજૂબાજૂનો શ્વેત પ્રદેશ હેની જ છાયા પ્રાપ્ત કરે તેમ.

અગિયારને હનિયાત્ જેવું સ્વરભક્તિનું ઉદાહરણ ગણી સકાય (આ વિભાગને અન્તે ટિપ્પણ ક જુવો); અને એમ ગણિયે તો એ શબ્દને આ શબ્દગણમાંથી બાદ કરવો પડે. પરંતુ હું તો એમ કરતાં અચકાઉં, કારણ કે છેવટ જતાં જે નિયમ વણિયર, સહિયર ઇત્યાદિ શબ્દોમાં પ્રવર્તેછે તે જ અગિયાર, હનિયાત્ એ પ્રસંગોમાં પ્રવર્તેછે.

(છ) અનન્ત્ય અ નો ઉ થાયછે.

અનન્ત્ય અનો उ	तरङ्गः	तरंगु	तुरंग[८८]
	गणिका	(પરભારો)	गुणका

જેને પરિણામે લવિંગ ઇત્યાદિમાં અનો इ થયો એ જ પ્રકારનો બુદ્ધિભ્રમ અહિંયાં પ્રવર્તેછે.

[આ અસર છેક વિ. સં. ૧૬૯૫ થી દૃષ્ટિગોચર થાયછે; એ સાલમાં (જૈન નહિં પણ અન્યધર્મી) મતિસારે कर्पूरमञ्जरी चौपाई નામનો ગ્રન્થ લખ્યો, જેની પ્રથમ પંક્તિ આ છેઃ—

[८९]प्रथम गुणपति वीनवुं गिवरिपुत्र उदार । અહિંયાં ગણપતિનું ગુણપતિ અને ગવરિનું ગિવરિ બનેછે.

અલતો (સં. अलक्तकः) ને સ્થાને ઉલતું શબ્દના પ્રયોગમાં ભાલણ પણ એ જ ભ્રમની અસર દર્શાવેછે; હેની कादम्बरी, કડવું ૮, ૧૦ મી પંક્તિ જુવો. शा माटे रंग्या नथी उलति ते ताह्रा चरण.

ટિપ્પણઃ—ફારસીમાંથી આવતા કેટલાક શબ્દોમાં પણ આ પ્રકારની વિકૃતિને અવકાશ મળેછેઃ—

૮૮ तुरंग=સ્વયંભૂ વિચાર; तर्क;–સમુદ્રના તરંગના સામ્યને લીધે; વિચારતરંગ.

૮૯ પાટણ ભંડારમાંના હસ્તલેખો વિશેનો રા. રા. ચિમનલાલ ડા. દલાલનો અહેવાલ, પૃષ્ઠ ૩૯.

जवान	जुवान
जवानी	जुवानी

(આ શબ્દો સં. युवन्‌માંથી ઉત્પન્ન થયા નથી. जोबन શબ્દ સં. यौवनમાંથી આવ્યોછે એ નિઃસંદેહ છે; પરંતુ પ્રસ્તુત શબ્દોનું સ્વરૂપ ફારસી મૂળમાંથી જ ઉપલબ્ધ થયુછે.)

उत्सर्ग ४

ગુજરાતીમાના ક્રિયાપદોની પ્રકૃતિની સ્વરૂપરચના

ઉત્સર્ગ ૪; ગુજરાતીમા ક્રિયાપદોના પ્રાકૃતિક સ્વરૂપની રચના.

ક્રિયાપદના પ્રાકૃતિકસ્વરૂપની રચનાના વિવિધ પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે —

(૧) સંસ્કૃત કે પ્રાકૃતમાંના મૂળ ધાતુમાંથી પરભારું જ (યથાવકાશ વાગ્વ્યાપારકૃત વિકાર પામીને) નીકળતું સ્વરૂપ.

(૨) સંસ્કૃત કે પ્રાકૃતમાંના વિકરણ (એટલે ગણસંજ્ઞા)થી સમેત ધાતુશરીરમાંથી, (અલબત્ત યથાવકાશ વાગ્વ્યાપારકૃત વિકાર પામીને) ઉત્પન્ન થતું સ્વરૂપ.

અને (૩) સંસ્કૃત क्तान्त (ભૂતકૃદંત) રૂપમાંથી ક્રમવિપર્યયદ્વારા (વાગ્વ્યાપારજન્ય વિકારો પામીને) નિષ્પન્ન થયેલું સ્વરૂપ.

પ્રત્યેક પ્રકાર લઈને વિચારિયે.—

(૧) कर्, लग्, मर् ઇત્યાદિ ધાતુઓ આ પ્રકારના છે; આ વર્ગની ચર્ચામાં બહુ કાલવ્યય કરવાની જરૂર નથી. છતાં આટલું જણાવવું ઘટેછે કે સિ. હે. ૮–૪–૨૩૯ અને ૨૪૦ સૂત્રોની પ્રવૃત્તિથી चर्, वद्, मम्, हस्, कर्, मर्, એ પ્રકારના પ્રાકૃત ધાતુઓનો મ્હોટો સમૂહ આ વર્ગમાં સમાયછે; કારણ કે એ સૂત્રોમાં પ્રત્યેક વ્યંજનાન્ત ધાતુને, અને વિકલ્પે अ–કારાન્ત સિવાયના અન્ય સ્વરાન્ત ધાતુઓને, આગમ अ લાગતો દર્શાવ્યોછે, અને પરિણામે પ્રથમ (भ्वादि) ગણ સિવાયના સર્વ વિકરણોના લોપ જેવી સ્થિતિ ઉદ્‌ભવેછે.[૯૦] માત્ર કેટલાક સૂત્રોમાં ખાસ વર્ણવેલા વિશિષ્ટ ધાતુઓ જ અપવાદરૂપ રહેછે, જેવા કે कुणइ (વિકલ્પે करइ), चिणइ, लुणइ, सुणइ, धुणइ, ઇત્યાદિ.

---

[૯૦] આ નિયમને પરિણામે उत्सर्गमाला (ઇ. સ. ૧૮૭૦) ને ૧૦૩ મે પૃષ્ઠે શાસ્ત્રી વ્રજલાલે સંસ્કૃત ક્રિયાપદોનો પણ (શકનીય) સમાવેશ કરી દેતું શિથિલ કથન કર્યુંછે–

(૨) આ વર્ગમાં સામાન્યતઃ ૫ મા ગણના (श्नुविकरणના) અને કોઈ વાર ૯ મા ગણના (श्नाविकरणના) ધાતુઓ હોયછે; ઉદાહરણો;—

સં.	પ્રા.	ગુજ.
चिनोति	चिणइ	चणे (चण्)
शृणोति	सुणइ	सुणे (सुण्)
जानाति	जाणइ	जाणे (जाण्)
धुनाति-धूनाति	धुणइ-धूणइ	धुणे-धूणे (धुण्-धूण्)
लुनाति	लुणइ	लणे (लण्)

[धू संस्कृतमां सकर्मकछे પણ धूण् (ગુજ.) અકર્મક છે.]

विकरण સમેત સંસ્કૃત ધાતુ લઈને હેમાંથી અર્વાચીન ભાષાઓમાં પ્રવર્તતો ધાતુ રચવાની આ વિલક્ષણતાનો પ્રારંભ પ્રાકૃતથી જ થયેલોછે એ

सस्कृतमा कृधातुने वर्तमानकाळना एकवचननो ति प्रत्यय लागे पछी वचमा आठमा गणनो उ विकरण प्रत्यय मूकता करोति एवु रूप थायछ वैयाकरणनो (? वैयाकरणो) उ विकरणने गणकार्य गणीने कोइवार तेने अनित्य मानेछे एटले उ विकरण मूकता नथी अने पेहला गणना धारा प्रमाणे जेम भू धातुनुं भवति एवु क्रियापद करेछे एम कृ धातुनुं करति पण करेछे अने करति=करइ=करेछे एवा तेना अपभ्रंश पण साधेछे.

વળી તે જ આધારે હેમણે रुणद्धि (હેમણે લખ્યુંછે रुणत्ति!), भिनत्ति, छिनत्तिનાં રૂપાન્તરો रोधति, भेदति, छेदति આપ્યાછે. આ વાત ગળે ઉતરવી ખરેખર મુશ્કેલ છે. એ ગમે તેમ હોય, પણ મ્હેં આપેલા હેમચન્દ્રના સૂત્રો ગુજરાતી ધાતુઓને સાધવા માટે સર્વ રીતે પર્યાપ્ત છે. ત્હેને સાધવાને અર્થે સંસ્કૃત વ્યાકરણના સંદિગ્ધ અને-જો જરા એ પામતા હોય તો-અત્યન્ત મર્યાદિત પ્રવૃત્તિ પામતા નિયમોનો આશ્રય લેવાની આવશ્યકતા નથી. કારણ કે विकरणने अनित्य માનવાનો જે આ પ્રશ્ન નાગોજી ભટ્ટે ચર્ચ્યોછે તે પાણિનિના तनादिकृञ्भ्य उ. (३-१-७९) એ સૂત્રના અર્થનિર્ણયને અંગે જ ઉપસ્થિત થયોછે; અને કદાચ મનજલાલ શાસ્ત્રીને એ ચર્ચાનું સ્મરણ રહ્યું હોય. આ ચર્ચા વિસ્તારથી આપવી અહિંયાં નિરર્થક છે; સારભૂત તાત્પર્ય એ છે કે तनादि ગણમાં જ આવતા कृ ધાતુનો પ્રસ્તુત સૂત્રમાં કણ્ઠોક્તિથી નિર્દેશ કર્યો હેમા પ્રયોજન विकरणनुं अनित्यत्व સૂચવવાનું રહેલુંછે, (આ પ્રમાણે करति રૂપ ખોટું નીવડે, કારણ કે कृનો નિર્દેશ તો સૂત્રમાં ખાસ જોઈને કર્યોછે), જે સૂચનનો ઉદ્દેશ "न त्रिपसेदाविश्वस्तम्" હેમાંના त्रिपसेद જેવાં કવચિત્ ઉપલબ્ધ થતાં અનિયમિત રૂપોનું સમર્થન કરવાનો છે, અને મહાભાષ્યમાં પ્રસ્તુત સૂત્રમા कृ ધાતુના આ નિર્દેશને અનિષ્ટ માન્યોછે, એટલે त्रिपसेद અશુદ્ધ ગણાય જો મનજલાલ શાસ્ત્રીએ વૈદિક વ્યાકરણ પ્રક્રિયાનું અવલમ્બન કર્યું હોત તો તેઓ भेदति જેવા રૂપોને માટે પાણિનિના व्यत्ययो बहुलम् (३-१-८५) એ સૂત્રનો આધાર દર્શાવી શકયા હોત. કદાચ આ વિષયમાં જણાતી પ્રાકૃત ભાષાની સ્વચ્છન્દતાને એ વૈદિક વિલક્ષણતા જોડે સંબંધ હશે.

[दग्धकंમાંથી વ્યત્યય કે હકારની સંક્રાન્તિ થઈને બીજો ધાતુ ગુજરાતીમાં પ્રાપ્ત થયોછે; दग्धक-धग्गड-धग्युं (ગુજ.), धग्=બળવું, દાઝવું, જેમ કે धगधगतो અંગારો, धग्यो (કાઠિયાવાડી)=दाझ्यो.

માતૃભૂત આર્ય ભાષામાં સંસ્કૃત दह्, दुघ् ઇત્યાદિ ધાતુઓને બદલે મહાપ્રાણ ઘોષથી શરુ થતા धघ्, घुघ् જેવા ધાતુઓ હતા એ પક્ષને ઉપકારક તત્ત્વનું આ धगड રૂપમાં દર્શન થાયછે એમ કેટલાક પંડિતા માનશે. પરન્તુ હવે પછી (વ્યાખ્યાન જથાના ૨ જા ભાગમાં ૧૮ મી ફુટનોટમાં) હું દર્શાવીશ તે પ્રમાણે, આદ્ય વ્યંજનનું મહાપ્રાણત્વ તદ્દન જૂદા કારણથી થયુંછે.]

[ટિપ્પણ—આ ઉદાહરણોમાં એક વિલક્ષણતા રહેલી છે. ગુજરાતી ભૂતકૃદન્તનો અન્ત્ય य् સં. क्तान्त રૂપના इतમાંથી, એટલે કે सेट् ધાતુઓમાં પ્રવર્તેલા ઇકારપૂર્વ क्तમાંથી, ઉત્પન્ન થયોછે; इतનો પ્રાકૃતમાં इअ થઈને (इतकं-इयउं એ ક્રમે) इयुं[૯૫] થતાં ગુજરાતીમાં युं થયોછે. જેમકે लिखितक-लिखियु—लख्यु ઇત્યાદિ. એટલે अनिट् ધાતુઓમાં क्तની પૂર્વે सेट् ભૂતકૃદન્તના સામ્યમાત્રથી ગુજરાતીમાં य् ઉમેરવામાં આવેછે. આ રીતે माग्युं, लाग्यु ઇત્યાદિ રૂપોની ઉત્પત્તિ मग्गियउं, लग्गियउं જેવાં સંભાવ્ય પરંતુ કલ્પિત રૂપોમાંથી થઈછે; (भागियुं लागियु, જેવા પ્રયોગને ગુજરાતી કવિતામાં અનુમતિ છે.) ગુજરાતીમાં माग्, लाग् ઇત્યાદિના ધાતુપ્રકૃતિ તરીકે સ્વીકારનું મૂળ આ છે, य તો છેવટ ભૂતકૃદન્તના પ્રત્યયનું સ્થાન પકડી રહ્યો. अनिट् ધાતુઓમાં य् ઉમેરવા-

પણ હેના જેટલા જ ભ્રાન્તિગ્રસ્ત છે, (અને હેના અવિશ્વાસ પોતે સ્પષ્ટ રીતે જાહેર કરેછે), ડૉ હાર્નલે (ઇન્ડિ ઍન્ટિ ૧-૩૫૮ મે પૃષ્ઠ) क ની च રૂપે પરિણતિ સિદ્ધવત્ માનીને આ શબ્દની હિં. ક્રિયાવિશેષણ पढुं "સમીપ" અને कर "કરવુ" જેમાંથી દર્શાવેલી વ્યુત્પત્તિનો તેઓ નિર્દેશ કરેછે, તેમ વળી એજ વિદ્વાન્ ડૉક્ટરે આપેલી पुकार "બોલાવવુ" જેની, જેમના કહેવા પ્રમાણે મૂળ पुक હોવા જોઇયે જેવા, पुग ધાતુના પ્રેરરૂપ તરીકેની, વ્યુત્પત્તિનો ઉલ્લેખ કરેછે. છેવટ મી બીમ્સ प्राघूर्ण (હને પુ ૧. ૨૭૬ પ્રમાણે "મુલાકાત" નહિ પણ) "અતિથિ" એ શબ્દવાળા પોતાના તર્ક તરફ પાછા ફરેછે, પરન્તુ વળી પાછી નિર્મૂળક જણાતા च વિશેની દુર્ઘટતા હેમની સમ્મુખ ખડી થાયછે (ગુજરાતીમા પણ, વિશેષત કાઠિયાવાડમા વપરાતા) पुगउ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ प्हांच्युं, प्हांक्यु, અને પછી क માર્દવ પામીને ઘોષ બનતા पुग्, એ પ્રકારે સુસાધ્ય છે, (क्य, की, के ને સ્થાને च, ची, चे જેવા ઉચ્ચાર કરતી ગ્રામ્ય ભાષાનું વિવર્જન કરવાના અત્યાગ્રહથી કોઇવાર प्हांक्युं પણ વપરાયછે, वादितकं, वादियउं, वाद्युं, वाज्यु જેમાંથી वाग्युं થયુંછે એ પણ એ જ પ્રકારની મનોભ્રાન્તિનો વ્યાપાર છે)

૯૫ છૂટ કવિતામાં इयु રહેલ છે, જેમકે युद्धनो चढियो मीणो ભીમરાવ સોળાનાથકૃત पृथुराज रासा ८, ४), घनतिमिर नभ घेरियुं रे (એજ ગ્રન્થ ૮, ૧૨). આથી युं અને इ મધ્યને સાંધતી શૃંખલા ઉપલબ્ધ થાયછે.

નો આ વિધિ બહુધા, જેનો અન્ત્ય વર્ણ ક્, ગ્, ત્, ઘ્ હોય એ ધાતુમાં પ્રવર્તતો જણાયછે, (જેમ કે પાક્યું, લાગ્યું, જીત્યું, લાધ્યું).

કાઠિયાવાડમાં, કે છેવટ સોરઠ નામે ઓળખાતા હેના એક ભાગમાં, ભાગું, લાગું ઇત્યાદિ (य વિનાનાં) રૂપો ભૂતકૃદન્ત તરીકે વપરાયછે. અને એ પ્રાંતના લોકો જ્યહારે વાગ્યું ને સ્થાને વાગું વાપરેછે ત્યહારે તો તેઓ અાતપ્રસંગ જ કરેછે; કારણ કે વાગ્યું તો वादितकમાંથી નીકળેછે. वादितकं, वादियउं, वाइउं, वाज्युं ([૯૬]ય નો જ), એ ક્રમે વાજ્યું બનેછે અને પછી, ज्यનો સાધારણ રીતે ગ્રામ્યજનોની ભાષામાં ज्य થાયછે એ ઘટનાની અસરથી અહિં પણ ગેરસમજમાં એ ઘટનાનો વિપર્યય કરીને ज्य નો ग्य કરવાથી वाग्युं-वाग् પ્રાપ્ત થાયછે; આ પ્રમાણે વાગ્યુંનો य इअ પ્રત્યયમાંથી ઉદ્ભવેલો છે, ભાગ્યું, લાગ્યું, હેની માફક અનિટ્ સ્થિતિને પરિણામે મૂકાયલો નથી.

તે જ પ્રમાણે, साम्याभासના તત્ત્વનાં ઉદાહરણો આપતાં મ્હેં ગયા વ્યાખ્યાનમાં સૂચવ્યુંછે તેમ, અન્ય એક દિશામાં તેઓની પદ્ધતિનો અતિપ્રયોગ કરીને કાઠિયાવાડીઓ ऊभुं શબ્દ કોઈ ક્રિયાપદનું क्तान्त રૂપ છે હેવા ભ્રમમાં હેમાંથી ऊभ् ધાતુ નિપજાવવાની ભૂલ કરેછે, જ્યહારે વસ્તુતઃ એ શબ્દ ऊर्ध्व એ વિશેષણની વિકૃતિ છે (સિ. હે. ૮–૨–૬૧); મ્હેં માત્ર એક સ્થળે હેમચન્દ્રે उब्भिय રૂપ વાપરેલું જોયુંછે. [कुमारपाल–चरित, ૮–૧૪,] અને એ પ્રયોગથી આ શબ્દનો ક્રિયાપદ જેવો અર્થ હશે હેવા ખ્યાલને કંઈક આધાર મળે ખરો. પરંતુ સંસ્કૃત ટીકામાં હેને બદલે ऊर्ध्वीकृत કે હેવું કંઈક ન આપતાં ऊर्ध्व શબ્દ આપેલોછે એથી જણાયછે કે उब्भियમાં કોઈપણ રીતની ક્રિયા વિવક્ષિત નથી, અને આ રૂપ સિ. હે. માં આપ્યું જ નથી એટલે હેને છન્દોબન્ધની અપેક્ષાએ કરવું પડેલું उब्भनु જ એક રૂપાન્તર માનવું પડશે. ગમે તેમ હોય, શુદ્ધ ગુજરાતીમાં ऊभुं છે, ऊभ्नु નથી જ, એ હકીકતથી સર્વ શંકાનું સમાધાન થાયછે.]

[ટિપ્પણઃ—पाक्युं એ (સં.√पच् ના ભૂતકૃદન્ત) पक्कમાંથી આવેલું ક્રિયાપદાર્થ ભૂતકૃદન્ત છે અને ગુજ.√पाक् ધાતુ હેમાંથી એકદમ નીકળી આવેલો છે. પરંતુ ગુજરાતીમાં पाकुं એમ અનિટ્ રૂપ પણ થાયછે જે માત્ર 'ripe'

---

[૯૬] ડૉ. સર રા. ગો. ભાંડારકર (હેમનાં વ્યાખ્યાનોને ૧૯૪ મે પૃષ્ઠે) હેવો અભિપ્રાય દર્શાવેછે કે ज એકલા द માંથી જ આવ્યોછે. (સં. वाद्यति, મ. वाजविणे) કારણ કે (હેમને મતે) દન્ત્યવર્ણોની પછી य નોરૂર્) આવતાં તાલવ્ય થતા હોય એ સંભવેછે. આ અભિપ્રાય, અન્યત્ર નહિં સેરળતમ [illegible] થયું છે. આરોપ નથી એમ હું માનુંછું. જો માર્ગ પરિણામ જોતાં પ્રથમ માર્ગને

મળતો આવેછે. આ ત્રીજા માર્ગથી लख्, पोल् ઇત્યાદિના પ્રકારના તેમ જ फूहे रहे ઇત્યાદિની જાતના ધાતુઓ સિદ્ધ થઈ સકશે. કારણ કે लखवुं રૂપમાંથી अवुं બાદ કરતાં लख् ધાતુ આવે; અને फूहेवुंमांथी अवुं જતાં फूहे रहे (अवुं પ્રત્યયનો अ તો फूहेना ए ની પછી, પ્રચરિત સંધિ-નિયમો પ્રમાણે, સ્વાભા• વિક રીતે લુપ્ત થશે).

આ કારણે હું फूहे, रहे, व्हे હેને ધાતુનાં યથાર્થ સ્વરૂપ માનુંછું. વાગ્વ્યાપારજન્ય ફેરફારો થાયછે તે છતાં પણ આ ધાતુઓને હું (क) વર્ગમાં મૂકું-છું, કારણ કે એ ફેરફારો કંઈ હેવા નથી કે પારખી ન સકાય હેવું રૂપાન્તર કરી દે અને મૂળ સંસ્કૃત ધાતુઓ સાથેનો ઉત્પત્તિ સંબંધ તોડી નાખે.

[ટિપ્પણ:—કેળવણી ખાતાએ ઉપજાવેલી આજકાલની પદ્ધતિને પરણી બેઠેલાઓ फहेछे सहेछे, ઇત્યાદિ રૂપોને વધારે પસંદ કરશે પણ વસ્તુસ્થિતિ હેવી છે કે અહિં क, स ઇત્યાદિમાંના अनुं, लसेछे, फरेछे ઇત્યાદિમાં ल, फ વગેરેમાંના अनुं થાયછે ત્હેવુ, સંપૂર્ણ ઉચ્ચારણ થતું નથી. વસ્તુતઃ फहइ-फहअइ-फहअय-फहे એ વિકારક્રમમાં હેનો લોપ થાયછે. અલબત્ત फहेछे ને પસંદ કરનારાઓને આ પ્રકારના ક્રિયાપદોમાં फना अनुं પૂર્ણ ઉચ્ચારણ કરીને પરાણે કૃત્રિમ ઉચ્ચાર કરવો પડેછે, પણ એ સત્યસ્થિતિને અનુસરતું નથી.]

હવે, पी, खा, धा,[૯૭] जा, जो, दे, અને હેવા એક અન્ય પ્રકારના ધાતુઓને પણ આ વર્ગમાં મૂકવા પડશે; કારણ કે पिव्, खाद्, ध्या, या, जो[૯૮] (પ્રા. કે દેશ્ય), दा ઇત્યાદિ મૂળ ધાતુઓ આ ગુજરાતી રૂપાન્તરોથી દૂર નથી. અને વળી પીધું, ખાધું, દીધું એ રૂપોથી આ ધાતુઓને गया उत्सर्गना વર્ગ (ક)માં મુકવાની પણ યોગ્યતા સિદ્ધ નથી થઈ સકતી, કારણ કે એ વર્ગનું નિયામક તત્ત્વ તો એ છે કે એ क्तान्त રૂપમાંના क्त પ્રત્યયનો કંઈક અંશ, जीत् (जीत्युं, जितउ) કે प्हाेच् (प्हाेच्युं, प्हाेत्युं, पत्तउ) હેમાં થાયછે તેમ, ધાતુ-પ્રકૃતિમાં સંક્રાન્ત થવો જોઇયે, અથવા તો लाग् (लाग्यु-लागउ-लग्नकं) ઇત્યાદિમાં બનેછે તેમ क्त પ્રત્યયનો પરિણામભૂત કોઇક વિકાર ધાતુપ્રકૃતિમાં દૃષ્ટિગોચર થવો જોઇયે.

---

૯૭ धानुं धर्युं બનેછે, પણ धने ધાતુ નથી માન્યો, કારણ કે અત્યારે પણ धावुं કાઠિયાવાડમાં પ્રચરિત છે અને એ રીતે ધાતુરૂપ धा લેવાને આધાર પ્રાપ્ત થાયછે.

૯૮. ડૉ. ટેસિટોરી जो ધાતુ द्युत्‌માંથી નીકળ્યો હશે એમ તર્ક કરેછે (હેમની Notes § 137, (2) જુવો), द्युत-घोरयते-जोइज्जइ-घोतितकं-जोइअउं-जोइउ-जोयुं-जो (ગુજ), આ ક્રમ[illegible] યોગ્ય જણાયછે. द्युत्‌ને સ્થાને ज्युत् મૂકવાનો પણ આપણને એટલો જ અવકાશ છે. છતા, આ વ્યુત્પત્તિને કેવળ તર્કની દશામાં જ મૂકવી પડશે.

છેવટ, ⁹⁹હો ધાતુને આ વર્ગમાં મૂકવો જોઇયે. એ ધાતુ સં. भू, પ્રા. हु-हो, એમ વ્યુત્પન્ન થયોછે. भू નો हू રૂપે ફેરફાર એટલો સ્પષ્ટ જણાઈ આવેછે કે भू અને हो વચ્ચે શૃંખલાનો વિચ્છેદ નથી થતો.

હવે હું વર્ગ (ख)-(१) લઉછું. આ વર્ગમાં વિશેષ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય ધાતુગણ આવેછે. જેમકે:–

बेस्, पेस्, वेर्, पाम्, र्होंच्, सोंप्, ऊठ्, बगड्, आप्, वेच्, सताव्, समझ्, सांभर्, र्हेर्, सूघ्, आण्, आथम्, ऊग्.

નીચે નોધેલી વ્યુત્પત્તિયો જોતાં જણાશે કે આ સર્વે ધાતુઓ મૂળ (સંસ્કૃતમાં) ધાતુ અને ઉપસર્ગ એ બે તત્ત્વોના બનેલા હતા અને એ બે તત્ત્વોનો (સં. ધાતુ અને ઉપસર્ગનો) હેવો સંપૂર્ણ સંયોગ થયોછે કે હેનો સુશ્લિષ્ટ એકરૂપ ગુજરાતી ધાતુ બન્યોછે.

સં.	પ્રા.	ગુજ.
उपविशति	उवइसइ, वइसइ, बइसइ	बेसे, √बेस्.
प्रविशति	पइसइ	पेसे, √पेस्.
विकिरति	विइरइ वइरइ	वेरे, √वेर्.
प्राप्नोति	पावइ, पॉवइ, पामइ,	पामे, √पाम्
प्राप्तक	पत्तउ, पहुत्तउ,	पहुतउ, र्होत्यु–र्होच्यु. √र्होच्.

[ટિપ્પણ:––पहुचइ (पुहुचइ) હેવો સત્તરમા સૈકાના ગ્રન્થમાં થયેલો જે પ્રયોગ આ વ્યાખ્યાનના પૂર્વ ભાગમાં (૨૪૦મે પૃષ્ઠે) દર્શાવ્યોછે એ ઉપરથી કોઈને એમ લાગશે કે पहुच् ધાતુ त्तान्तवाળી વિપરીતક્રમની પદ્ધતિથી બીજી ભિન્ન પદ્ધતિ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થયો હશે, પરતુ હેમાં च છે એ મૂળમાં त्य હોય તો જ આવી સકે અને આ પ્રસંગમાં त्तान्त રૂપમાંથીજ त्य પ્રાપ્ત થાયછે. આ ઉપરથી જણાયછે કે त्तान्त રૂપમાંથી ધાતુ બનાવવાની આ રીત વિક્રમ સંવત્‌ના સત્તરમા અને સોળમા સૈકાથી ઘણા વર્ષ પૂર્વે શરૂ થઈ હતી.

हकारनो પ્રક્ષેપ કેમ થયો એ આગળ ઉપર हकार વિશેના ઉત્સર્ગની ચર્ચા દરમ્યાન સમઝાવવામાં આવશે. અહિંયા એટલું જ કહેવુ બસ થશે કે

---

૯૯. અર્થનો ફેરફાર જોવા જેવોછે. भू (સં) એટલે "થવું" પણ हो (ગુજ) એટલે "હોવું." એથી ઉલટુ स्था (સં) એટલે "ઉભા રહેવુ" એટલે "હોવુ" જેવો અર્થ થયો, પણ था (ગુજ) એટલે "થવુ" हतु એ होतुं ભૂતકૃદન્ત છે અને भूतक (પ્રા हूदउ પાય પણ પરભાર્યું આવતાં हूतउ) हूतउं-हूतु-हुतुं-हतु એમ ઉત્પન્ન થયુંછે हतुं વર્તમાન કૃદન્ત પણ છે, જે પ્રા. होन्तउंમાંથી આવ્યુંછે—જેમ કે आम (होतुं) हतुं નથી.

[સિન્ધીમાં ધાતુ विकेणुछे. (विकेणेयो–તે વેચેછે.) એ ભાષાનો આ ધાતુ ઉત્સર્ગ ૪ ના વર્ગ ૨ માં સમાવિષ્ટ થાય.]

આ બે વ્યુત્પત્તિપ્રકારમાંથી કિયો પસંદ કરવા યોગ્ય છે એ નક્કી કરવું તદ્દન સ્હેલું નથી. પ્રત્યેકના પક્ષમાં તેમ જ વિરુદ્ધમાં દલીલો છે. (क)માં क्रेની અંદર રહેલા एને લીધે चની પ્રાપ્તિનો સંભવ છે; પરંતુ °क्कियउं- °क्कियुं- °क्युं- એ પક્ષ પ્રબળતર છે, કેમ કે क्यનો च બહુ સ્હેલાઈથી બનેછે. (ख)માં, वेच्युમાંથી તારવી કાઢેલા वेच् ધાતુમાં क्त પ્રત્યયમાંથી આવતું કંઈ-પણ લક્ષણ જોવામાં આવતું નથી. એકંદર (क)ની તરફ મ્હારું વલણ રહેછે.

सतापयति	सतावेइ	सतावे √ सताव्
संबुध्यते	संबुज्झइ	समझे, √ समझ्

[બીમ્સ ૧–૩૨૭ માં હાની વ્યુત્પત્તિ ध्यान (સં), झान (પા. પ્રા.) હેમાંથી દર્શાવીછે; આ દેખીતી જ ભૂલ છે.]

હિન્દી समुझनाમાં, ખરું મૂળ संबुध् હોવાના પક્ષનું એક સારું સૂચન (ઉના ઉ રૂપે) રહેલું છે. हमको कहा उचित करियो है से लिखियो समुझाई (मीरा).

सम्मरति	सम्भरइ	साभरे,	√ सांभर्
परिहितक	परिहियउं	पहिरियउं	(व्यत्ययथी),–पहेर्युं, √ पहेर्
समाघ्रा	(समाजिघ्रति)	समग्घइ	सवँग्घइ–सउंघइ–सूंघे √, सूंघ्

(જો सूंघ् (ગુજ.) ને સં. शिघ् (शिङ्घ्)માંથી (પ્રા. सिंघइ–ગુજ. सूंघे એમ) इ નો उ થઈને વ્યુત્પન્ન માનવો હોય તો समाघ्राમાંથી દર્શાવેલી આ વ્યુત્પત્તિ તજી દેવી પડે. પણ મ્હને એ વિશે શંકા છે.)

आनयति	आणेइ	आण	√ आण्
आथम्	अस्तमितः	अत्थमियो	आथम्यो

અહિં इ (=જવું) એ ધાતુના क्तान्त રૂપને अस्तम् શબ્દ સંલગ્ન રહેછે; આ શબ્દ વસ્તુતઃ એક સ્વતંત્ર શબ્દનું દ્વિતીયાનું રૂપ છે પણ સંક્રમણ દરમ્યાન એ સ્વરૂપનો ધ્વંસ થતાં એ શબ્દ એક ઉપસર્ગ તરીકે અથવા તો સમગ્ર ધાતુના એક અવયવ તરીકે ગણાયો, અને એ રીતે આ વિચિત્ર ઉત્પત્તિનો आथम् ધાતુ પ્રાપ્ત થયો.

ऊग्–उद्गतः–उग्गयो–ऊगियो–ऊग्यो. ધાતુ અને ઉપસર્ગનો સંશ્લેષ થઈને એક નવી જ બનાવટનો ગુજરાતી ધાતુ થાયછે એ પ્રકાર આ ધાતુ બતાવી આપેછે.

[विचिनोति, विइणइ, वीणे√वीणू–આ ઉદાહરણનો પ્રસ્તુત વર્ગમાં એટલે उत्सर्ग ૫, ख (૧)માં, તેમ જ उत्सर्ग ૪ વર્ગ (૨)માં સમાવેશ થઈ સકેછે, કારણ કે હેમાં विकरण જળવાઈ રહેછે અને उपसर्ग ભળી જાયછે.]

ધાતુનું સ્વતંત્ર શબ્દ સાથે સંગ્રથન લાવવું (to bring) એ ક્રિયાપદમાં જોવામાં આવેછે. એ ક્રિયાપદ લે+આવવું હેના સંયોગનું બનેલુંછે—લેઈ, લઈ+આવવું=લાવવું. लाववुंने हिं. लेआना કે ल्याना જોડે સરખાવિયે તો આ વાત સ્પષ્ટ થાયછે. लाव् ધાતુના ભૂતકાળમાં થતા વિલક્ષણ પ્રયોગને (સં. आ–नी માંથી આવેલા) आण् ધાતુની જોડે સરખાવતાં જે વિરોધ જણાયછે એથી અહિં સૂચવેલા સંગ્રથનનો પુરાવો મળેછેઃ–हुं पाई लाव्यो, म्हें पाई आणी; પ્હેલા વાક્યમાં ક્રિયાપદ સકર્મક અને ભૂતકાળમાં હોવા છતાં कर्तरि પ્રયોગમાં મૂકયુંછે (જે ઘટના સકર્મક ક્રિયાપદોના ભૂતકાળમાં कर्मणिप्रयोग કરવાના સાધારણ નિયમથી વિરુદ્ધ છે), જ્યારે બીજા વાક્યમાં आणी ક્રિયાપદ (ભૂતકાળ સકર્મક હોઈ कर्मणिप्रयोगમાં વપરાયુંછે. હાનું કારણ સ્પષ્ટછે; लाव् સકર્મક છે, પણ હેનો અંગભૂત आव् ધાતુ અકર્મક છે, અને સ્વાભાવિક રીતે જ સમગ્ર ક્રિયાપદનો પ્રયોગ આ મુખ્ય ધાતુને અનુસરીને જ થાયછે. મરાઠીમાં માત્ર आण् ધાતુ જ છે, लाव् નથી (કારણ કે હે જોવો ધાતુ જ એ ભાષામાં નથી; घे(णि)=લેવું એ ધાતુ છે). પરિણામ એ આવેછે કે મરાઠી લોકો लाव् અને आण् વચ્ચેનો આ ભેદ ઘણીએવાર કળી સકતા નથી અને પુરુષ કહેશે કે हुं गाडी लावीछुं! આ જાતનાં વાક્યો મ્હેં સાક્ષાત્ સાંભળેલાંછે.

ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં મૂળ સંસ્કૃત રૂપ અને અન્તમાં બનતા ગુજરાતી ધાતુ વચ્ચે રહેલો આકૃતિવિરોધ જોતાં એકદમ જણાશે કે આ (ख)–(૧) વર્ગ પરત્વે આપેલા વર્ણનમાં એ ધાતુઓનો સમાવેશ કેટલી યોગ્યતાથી થાયછે. હવે, (ख)-(૨)—આ વર્ગમાં જે ધાતુ એકદમ આપણું લક્ષ ખેંચેછે તે સં. अस् (=હોવું) નો પ્રતિયોગી છે; જેમાંથી છે રૂપ આવેછે એ ધાતુ. આપણે હેને સગવડની ખાતર छ કહિયે.

આ ક્રિયાપદની વ્યુત્પત્તિયે વિદ્વાનોને અત્યન્ત શ્રમ આપ્યોછે અને એ વિશે કોઈ બે વિદ્વાનો એકમત થયા નથી. એ મતમતાન્તરમાં પ્રતિનિધિભૂત મતો નીચે આપુંછું.—

ડૉ. સર રા. ગો. ભાંડારકર આ ક્રિયાપદને आस्=બેસવું હેમાંથી વ્યુત્પન્ન કરેછે (હેમનાં વ્યાખ્યાનો પૃ. ૧૨૫). आस्ते (સં), अच्छइ (પ્રા), –छइ-છે (ગુજ.). તથાપિ, આગળ ઉપર ૨૭૪ મે પૃષ્ઠે તેઓ अस् અને आस् વચ્ચેના પ્રશ્નને

અનિર્ણીત રાખેછે, પણ સંભવિતતાનો ગુરુભાગ આસ્‌ને અર્પેછે. જો કે આ મતમાં બે દોષસ્થાન છેઃ (૧) "બેસવું" માંથી "થવું" એ અર્થવિપર્યય અને (૨) પ્રતિસ્પર્ધિભૂત બે વ્યુત્પત્તિયો વચ્ચે એ વિદ્વાન ડૉક્ટરનો પોતાનો અનિર્ણય,—તો પણ એ મતમાં કેટલાંક એ પક્ષનાં ઉપકારક તત્ત્વો છે; જેમકેઃ—

(૧) હેમચન્દ્રે गमिष्यमासा छ. ૮–૪–૨૧૯ એ સૂત્રમાં સ્વીકારેલી સ્‌ને સ્થાને च्छ्‌ની પ્રાપ્તિ.

(૨) कुमारपालचरितમાં જે અનેક સ્થળોએ હેમચંદ્રે આ ક્રિયાપદને (अच्छइ, अच्छति, अच्छउ, अच्छउ, अच्छइ, अच्छहु એ રૂપે) વાપર્યુંછે, તે પૈકી બે સ્થળોએ ટીકામાં અર્થ स्या કે वस् હેવો આપ્યોછે જે સ્હેલાઈથી "હોવુ"ની બરાબર થઈ સકે, અને એક સ્થળે (૮, ૫૮માં) તો वर्ते અર્થ આપ્યોછે પણ ખરો, જે અર્થ "હોવુ"ને બહુ નિકટ છે. છતાં પણ આ તત્ત્વોની પ્રબળતા ઘટાડનારા કેટલાક મુદ્દાઓ છે; જેમ કે, ક્રમદીશ્વરે આપેલી अच्छइની अस्માંથી વ્યુત્પત્તિ (૧) ને વિરુદ્ધ છે. संक्षिप्तसार ૪–૧૦ જુવો (પિશલ § ૪૮૦માં હેનો ઉલ્લેખ છે). અને, હેમચંદ્રનું कुमारपालचरित ગમે તેમ તોપણ માત્ર પોતાનાંજ સૂત્રોનાં ઉદાહરણો આપવાના અભિપ્રાયથી લખાયલો ગ્રન્થ છે, એટલે હેમાંથી લીધેલા ઉતારાઓની સ્વતન્ત્ર સાહિત્યમાંથી લીધેલા ઉતારાઓ જેટલી કિંમત રહે નહિ.

ડૉ. ટેસિટોરીએ (પિશલને અનુસરીને) આ ક્રિયાપદની વ્યુત્પત્તિ સં. ऋच्छ्‌માંથી કરીછે; ऋच्छति–अच्छइ (હેની નોટ્સ, § ૧૧૪ જુવો). હેણે પિશલ §§ ૫૭, ૪૮૦ નો નિર્દેશ કર્યોછે. તા. ૨૨ મી જૂલાઇ ૧૯૧૫ ના એક ખાનગી પત્રમાં હેણે આ વ્યુત્પત્તિનો જ આગ્રહ દર્શાવ્યોછે અને કહ્યુંછેઃ "अस्ति cannot give अच्छइ but only अत्थि" એટલે કે 'अस्तिનુ अच्छइ ન બને પણ માત્ર अत्थि બને."—આ મતના જવાબમાં હુ કહીશ કે अस्तिનુ अत्थि થાય અને अच्छइ ન થાય હેમાં શંકા નહિ, પણ, ઘણા પ્રાકૃત ધાતુઓમાં થાયછે તેમ, ભાષાના એક વા અન્ય વિકાસક્રમે આ એક ધાતુ (अस्)ને સર્વ વ્યંજનાન્ત ધાતુઓને પ્હેલા ગણની કક્ષામાં મૂકવાના સમીકરણનો નિયમ લાગુ કરવામાં આવ્યો હોય, અને એ રીતે આપણે असइથી પ્રારંભ કરવો રહેઃ પછી સ્ અને ઇના[100] વાગ્વ્યાપારગત નિસર્ગસબન્ધને લીધે, अछइ થાય (આ સંબન્ધ शकट–(ગુજ.) छकडो, षष्ठः (સં.) छट्ठो (પ્રા.)

૧૦૦. ડૉ. ભાંડારકરે પોતાનાં વ્યાખ્યાનોમાં ૧૮૮–૧૮૯ માં પૃષ્ઠોએ આ વાગ્વ્યાપારજન્ય ફેરફારનો નિર્દેશ કર્યોછે, વળી ૪૨ મે પૃષ્ઠે તેઓ પાલીમાં स्‌ નો छ् થાયછે, તે બતાવેછે પણ એ ફેરફાર પરભાર્યો ऋમાંથી જ થયેલો માનેછે, सद्वारा નહિ (જે स् પાલીમાં

मशकમાંથી मच्छर, ઇત્યાદિમાં પ્રવર્તેછે-કારણ કે એ ઉદાહરણોમાં श् અને ष् નો પ્રથમ ક્રમે स् થવો જ જોઇયે (શાપોઃ સઃ-સિ. હે. ૮-૧-૨૬૦), જો કે વ્યાકરણકારોના ગ્રન્થોમાં એ દર્શાવ્યો નથી); અને પછી, નીચે બતાવવામાં આવશે તેમ, अच्छइ.

વળી, ऋच्छइના ऋ નો સામાન્યતઃ अ ન થાય પણ સિ. હે. ૮-૧-૧૪૦ એ વ્યાપક સૂત્રને અનુસાર रि થાય; એ સૂત્રને માત્ર પાંચ અપવાદ છે (૮-૧-૧૪૧) જેમાં ऋच्छ् આવતો નથી. ऋच्छ्ને આ વ્યાપક નિયમથી અલગ માનવા માટે ગ્રન્થોમાં પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ કે કોઈ વિશિષ્ટ સંયોગો જેવાં કાંઈ પ્રબળ કારણો હોવાં જોઇયે.

તે ઉપરાંત ऋच्छ्ની બાબતમાં અર્થાન્તરની પ્રાપ્તિમાં મૂળ અર્થને એટલા જોરથી મરોડવો પડેછે, અથવા વધારે યોગ્ય રીતે કહિયે તો એટલો અતિશય વિશાળ કૂદકો મારવો પડેછે, કે તે અર્થગ્રહણના સામાન્ય નિયમોને માન્ય થાય નહિ. કારણ કે પાણિનિ કહેછે તેમ ऋच्छ् ધાતુ નીચેના અર્થોમાં વપરાય છેઃ-(૧) જવું, (૨) ઇન્દ્રિયોના સામર્થ્યનો નાશ (૩) કઠિનતા, સ્તબ્ધતા કે ઘનતા પ્રાપ્ત કરવી; (गतीन्द्रियप्रलयमूर्त्तिभावेषु । धातुपाठ). આ ત્રણ અર્થોમાંથી "જવું" એ એક જ અર્થ, કંઈ આવી સંભવિતતાથી, "હોવું" એ અર્થ તરફ લઈ જનારો ગણી સકાય હેવો છે; અને એ "જવું" અને "હોવું" અર્થોની વચ્ચે પણ મ્હોટો કૂદકો લેવો પડેછે.

વેબર (હાલ પૃ. ૪૧) अच्छइની વ્યુત્પત્તિ गच्छतिમાંથી આપેછે. વેબરે આ વ્યુત્પત્તિના સમર્થનમાં આપેલા કેટલાક ઉતારાઓ **બીમ્સ** (પુ. ૩ પૃ. ૧૮૧-૮૨ માં) આપેછેઃ—

अच्छेज्ज वा चिट्ठेज वा निसिएज्य वा तयट्टेज (भागवती, १, ४११).

હેનો અર્થ આ પ્રમાણે આપ્યોછેઃ-"તે જાય, ઊભો રહે, બેશે કે ઊઠે."

આ અર્થ ખોટો આપ્યોછે; निसिएज्य એટલે "તે સુવે" થાય (नि+शी સુઇ જવું); અને अच्छेज्ज એટલે "તે જાય" નહિ પણ "તે બેશે," आस्= બેસવું હેમાંથી (મ્હેં ઉપર ઉતારેલું હેમચન્દ્રનું સૂત્ર गमिष्यमासा छ. એ અહિં આધાર છે). **બીમ્સ** (૩, ૧૮૧-૨) બીજાં પણ ઉદાહરણો આપેછે જેમાં अच्छ्નો અર્થ "ઊભા રહેવું"માંથી ધીમે ધીમે "હોવું" અર્થમાં અથવા "હોવું"ની

श् અને ष् નું સાધારણ રૂપાન્તર છે); જો કે મ્હારો મત श् નો પ્રથમ स् અને પછી छ् થવા તરફ ઢળેછે, જેનું સવિશેષ કારણ એ છે કે પાલીમાં (કેટલીક પ્રાકૃતની માફક) च्, छ्, ज्, झ् નો ઉચ્ચાર પૂર્ણ તાલવ્ય ન્હોતો પણ અર્ધતાલવ્ય હતો (નીચે च्, छ्, ज्, झ्, ના પ્રાકૃત ઉચ્ચાર વિશેનો ઉત્સર્ગ જુવો.)

બહુ નિકટમાં સંક્રાન્ત થાયછે. આ સંબન્ધમાં મ્હેં ઉપર દર્શાવેલો હેમચન્દ્રના કુમારપાલચરિતમાંનો પ્રયોગ ઉપયોગી થશે. ત્હાં પણ આસ્ ધાતુ સરળ ક્રમોવાળી અર્થસંક્રાન્તિથી "હોવું" અર્થ પ્રાપ્ત કરેછે. પ્રો. વેબરની વ્યુત્પત્તિની સ્હામે હું એક બીજી દલીલ ઉમેરીશ, અને મિ. બીમ્સ પણ એ જ વિઘ્ન બતાવેછે એમ મ્હને જણાયછે; તે આઃ-આદ્ય વ્યંજનનો (गच्छतिના गનો) લોપ થતો, જાણને બદલે આણ્ જેવા વિરલ પ્રસંગો શિવાય, વિદિત નથી. મિ. બીમ્સ એ જ વાત કહેછેઃ-"આદ્ય વ્યંજનનો ક્ષય વિરલ છે. રંગભૂમિના પ્રાકૃતમાં આ ઘટના લગભગ અપવાદરૂપે માત્ર ज्ञा (जाण्) ધાતુમાં જ બનેછે, જેમકે आणासि–जानासि, आणवेदि–आज्ञापयति, ઇત્યાદિમાં તેમ જ उणो=पुनः અને બીજા થોડાક શબ્દોમાં."

[પ્રસંગવશાત્-અહિં आणवेदि એ ઉદાહરણ ખોટું છે; કારણ કે ज्ञ કે હેનો જ અહિં લુપ્ત નથી થતો પરંતુ ण અને પછી ज થાયછે; એ શબ્દ आजाणवेदिમાંથી નથી આવ્યો.

उण શબ્દ તો હેમચન્દ્રે स उण જેવા શબ્દસમૂહોમાં જ સ્વીકાર્યોછે એ સ્પષ્ટ છે, કારણ કે એકલો उण હેણે આપ્યો નથી (સિ. હે. ૮-૧-૧૭૭ ઉપરની ટીકા જુવો); જ્હારે जानासिનું आणासि એ ઉદાહરણની આધાર તરીકે ઉપયોગિતા સંશયગ્રસ્ત છે કારણ કે જો એક પક્ષે तुज्झ ण आणे हिअअं (शकुन्तला ૩-૧૫) જેવાં ઉદાહરણો મળેછે તો અન્ય પક્ષે હાવાં ઉદાહરણો પ્રાપ્ત થાયછેઃ-

अहं एव्व एदस्स हिअअं जाणामि मह एसो (उत्तररामचरित)

વસ્તુતઃ એકલા पुनः નું અપભ્રંશમાં पुण થાયછે (સિ. હે. ૮-૪-૪૨૬, ઉદાહરણ જુવો).

ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં कःपुनમાંથી આવેલ क उण ઉમેરવા યોગ્ય છે; હેમાંથી[૧૦૧] છેવટે અપભ્રંશમાં कवण પ્રાપ્ત થાયછે જેને હેમચન્દ્રે कः માટેનો સ્વરૂપસિદ્ધ આદેશ માન્યોછે (સિ. હે. ૮-૪-૩૬૭).

---

૧૦૧ હેમચન્દ્રે હેને किम्ના આદેશ તરીકે આપ્યોછે. પણ किम्નો લિંગરહિત પ્રકૃતિ, તરીકે વપરાયેછે એ સ્પષ્ટ છે; અને હેણે काइं અને कवण એમ બે આદેશો આપ્યાછે. જે અનુક્રમે નપુંસકલિંગ અને નપુંસક-ઇતરલિંગ (એટલે પુંલિંગ અને સ્ત્રીલિંગ) રૂપ છે એ ઉદાહરણ ઉપરથી જણાયશેઃ-

कवणु वि एहु न चिंतवइ काइं वि जे निव्वाणु (कुमारपाल चरित. ૮, ૧૦): (कोऽपि एतद् न चिन्तयति न विचारयति । यत् किमिति किंस्वरूपं निर्वाणम्–હેમચન્દ્રની ટીકા.)

આથી જણાશે કે અહિં काइं નપુંસકલિંગ છે અને कवण પુંલિંગ છે અને સૂત્રના कवण घण–ना मूणा એ ઉદાહરણમાં એ સ્ત્રીલિંગછે.

પરંતુ જરાક વિચાર કરવાથી આદ્ય ભાસતા વ્યંજનના આ લોપનું ઉપપત્તિયુક્ત કારણ મળી આવશે. ૮-૧-૧૭૭ ઉપરની પોતાની ટીકામાં હેમચન્દ્ર क्वचिदादेरपि। सपुनः। सउण। सव। सोअ॥ એમ કહેછે એ ખરૂં. પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ હેવી જણાયછે કે, सउण, सोअ, (कउण), ण आणे (न जाणे) એ હેવાં દ્ઢ-ગ્રથિત શબ્દયુગ્મો છે કે તેઓ એક અર્થ દર્શાવતાં જણાયછે અને આ[૧૦૨] મનોવ્યાપાર શબ્દોની શરીરરચનામાં પ્રતિફલિત થાય છે અને એ શબ્દોને અખંડ શબ્દોનો ભાસ આપેછે, અને એ કારણે પ્રસ્તુત વ્યંજનનું સ્થાન આદ્ય મટીને અનાદ્ય થાયછે અને પરિણામે લોપ પ્રાપ્ત થાયછે. पुनः जाणे પ્રસાદિ શબ્દો અલગ વપરાય ત્હારે લોપ નથી થતો અને पुण, जाणे પ્રસાદિ રૂપો પ્રાપ્ત થાયછે એ ઘટના આ મત સ્વીકારતાં સકારણ લાગશે. (उत्तररामचरितમાંથી ઉપર આપેલું जाणे નું ઉદાહરણ[૧૦૩] જુવો).

પ્રો. વેબરને अच्छइની વ્યુત્પત્તિ गच्छतिને બદલે आगच्छतिમાંથી સિદ્ધ કરવી વધારે સ્હેલી પડત. હેમાં गના લોપની મુશ્કેલી દૂર થાત, आगच्छतिમાં ग અનાદ્ય ગણાતાં आअच्छइ થાય અને હેમાંથી आच्छइ, अच्छइ આવે. (હેમચન્દ્ર आगमिओ ને आयमिओ હેને વૈકલ્પિક રૂપો તરીકે આપેછે; ૮-૧-૧૭૭, ટીકા) સિન્ધી अचु (अचणो-अचण)=આવવું એ ધાતુ મૂળ आगच्छના આ રૂપાન્તરમાં જોઈ સકાયછે. અર્થ પણ, गम् "જવું" હેના કરતાં "આવવું" એ, अस् "હોવું" હેના અર્થને, નિકટતર થશે. હું તો આ માત્ર આનુમાનિક વિકલ્પ તરીકે સૂચવુંછું; કારણ કે આ વ્યુત્પત્તિમાં વાગ્વ્યાપારની દૃષ્ટિયે તેમ જ અર્થની દૃષ્ટિયે, દેખીતો જ કાંઈક ગૌરવદોષ રહેલોછે. પણ અહિં મ્હારે કહેવું જોઇયે કે પ્રો. વેબરનો મત રજુ કરવામાં મ્હેં સંપૂર્ણ આધાર મિ. બીમ્સના ગ્રન્થ (પુ. ૩, પૃ. ૧૮૧-૧૯૨) ઉપર રાખ્યોછે. પ્રો. વેબરકૃત હાલ પૃ. ૪૧ જોતાં મિ. બીમ્સે આપ્યાછે હેવા કોઈ પણ આધાર મળ્યા નથી, જ્હારે अच्छतिની गच्छतिમાંથી વ્યુત્પત્તિ ત્હેમણે સૂચવીછે હેવું એક જ સ્થળ મને મળ્યુંછે, જે શબ્દોની અનુક્રમણીમાં છે:—

---

૧૦૨ ગુજરાતીમાં (બહુધા જ હેવી) સંધિનિયમની પ્રવૃત્તિ નાવ્યો (ન આવ્યો), નાણી (ન આણી) હેવા શબ્દોમાં, સામાન્યતઃ પદ્યમાં, થાયછે ત્હેનું કારણ હાવા જ મનોવ્યાપારમાં રહેલું છે. નકારનો અર્થ ક્રિયાના અર્થ સાથે વણાઈ જતાં એક અર્થ નિષ્પન્ન થાયછે; અને એથી સંધિ બનેછે.

૧૦૩ जाणे શબ્દ સ્વતન્ત્ર અને એકલ હોય ત્હારે પણ (जाणे ને સ્થાને) आणे વપરાયાના દાખલાઓ મળી આવે તોપણ એ પ્રયોગ સહત શબ્દયુગ્મોથી ઉપજતા સામ્યાભાસનું જ પરિણામ હોવો જોઇયે એ સ્પષ્ટ છે.

"√*accha*, gam (?) 757" (√अच्छ, गम् (?) ૭૫૭). અને ૭૫૭મી ગાથામાં समम्च्छन्ति હેવા સંદર્ભમાં છે કે હેને અચ્છ્‌હોવું એ અર્થ સાથે કંઈ નિસબત જ ન હોય. મ્હેં જોઇ તે હાલની આવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૮૮૧ની છે, જ્હારે મિ. બીમ્સના પુસ્તક ઉપર ઈ. સ. ૧૮૭૯ની સાલ છે. પોતે લીધેલું સઘળું જેમાં હોય હેવી કોઈ પ્રાચીનતર આવૃત્તિનો મિ૦ બીમ્સે ઉપયોગ કર્યો હોય એ સંભવેછે. દુર્ભાગ્યે મ્હને એ મળી સકી નથી. પરંતુ વેબરકૃત હાલને વધારે સૂક્ષ્મતાથી તપાસતાં જણાયછે કે મિ૦ બીમ્સે આ આવૃત્તિનો જ ઉપયોગ કર્યો છે. એટલે વેબરકૃત હાલમા સોધ્યાં જડે નહિ હેવાં વાક્યોનો નિર્દેશ મિ૦ બીમ્સે શા આધારે કરેછે એ એક અણઉકેલ્યો ગૂઢપ્રશ્ન રહેછે.

લૅસ્સન, ક્રમદીશ્વરકૃત संक्षिप्तसारના પોતે કરેલા ઉલ્લેખ દરમ્યાન, अच्छ् ધાતુનો જૂદો જ વૃત્તાન્ત આપેછે. મિ૦ બીમ્સ પુ. ૩ ને પૃ. ૧૮૧ મે લૅસ્સનનો નિર્દેશ કરેછે. તે જણાવેછે કે લૅસ્સન (પૃ. ૩૪૬ મે) अच्छइ ઈત્યાદિનો વર્તમાનકાળના અવશેષો તરીકે ઉલ્લેખ કરેછે, અને स्तनो च्छ રહેલાઈથી થાય એટલે अच्छइ ક્રિયાપદ अस्तिमाथी વ્યત્યયવડે अस्ति દ્વારા આવ્યું એ વ્યુત્પત્તિ તરફ પક્ષપાત બતાવતા જણાયછે (પૃ. ૨૬૬). મિ૦ બીમ્સ ઉમેરેછે-"પણ આથી એ કાળના અન્ય પુરુષોનું ઉપપાદન નહિં થાય." મિ૦ બીમ્સે બતાવેલો આ બાધ ભાગ્યેજ યોગ્ય હશે. કારણ કે ઘણીએ વાર એકપૂરા મૂળરૂપમાંથી ધાતુઓ બનાવવામાં આવેછે અને પછી ત્હેઓ નવા વ્યુત્પન્ન થયેલા ધાતુને આધારે વચન, પુરુષ, વગેરે દર્શાવતાં રૂપાન્તરો પામતા ચાલ્યા જાયછે. ત્રીજા પુરુષ એકવચનના રૂપનો પ્રયોગ અત્યન્ત પરિચિત હોઈને अस्तिमांथी अच्छइ નિષ્પન્ન થયો હોય, અને ત્યહારપછી. મ્હેં પૂર્વે દર્શાવ્યુછે તે પ્રમાણે, લાઘવને નિયમે, अच्छमाथी જ અન્ય રૂપાન્તરો ઘટાવ્યાં હોય એથી વધારે સ્વાભાવિક અન્ય ઘટના સંભવતી નથી. (વ્યાખ્યાન ૩, પૃ. ૯૮-૯૯ જુવો.)

પરંતુ લૅસ્સને આપેલી આનુમાનિક વ્યુત્પત્તિના માર્ગમાં વાસ્તવિક અન્તરાય, મ્હારે મતે, તદ્દન જૂદો જ છે અને એ દુસ્તર છે. अस्ति શબ્દમાં व्यत्यय થતાં अस्ति થાય અને હેમાંથી अच्छि ઉદ્ભવે. પરંતુ अच्छिमाथी અત્યન્ત પ્રચરિત અને પ્રથમ પ્રયુક્ત રૂપ अच्छइ નીવડે એ તો વાગ્વ્યાપારગત વિકાસક્રમનો વિપર્યય થાય. अच्छि, અથવા વસ્તુતઃ अछि ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશસાહિત્યમાં વપરાયેલ જોવામાં આવેછે એ ખરું પરંતુ એ તો अच्छइमाथी च्छमाना द्रुततर अनो લોપ થઈને નીપજેલ છે. માટે આપણે પ્રથમ સ્વરૂપે

રહેલા અચ્છ્ની જ ઉત્પત્તિ તપાસવી જોઇયે. એ શી રીતે બને એ આપણે આગળ તરતમાં જ જોઈશું.

હાલ તરત તો મ્હારે આ વિષયમાં મિ૦ બીમ્સનો મત વિચારવો પડશે. એ ગૃહસ્થ પોતાની કૃતિના ત્રીજા પુસ્તકનાં ૧૮૦ થી ૧૮૭ પૃષ્ઠોમાં આ વિષયની વિસ્તૃત ચર્ચામાં ઉતર્યાછે. પ્રથમ લૅસ્સનના અને વેબરના મતો જણાવીને હેમની ક્ષતિયો દર્શાવીને પછી પોતે અચ્છની વ્યુત્પત્તિ √અક્ષ્=(હેમની સમજ પ્રમાણે) "ભાસવું" હેમાંથી સૂચવેછે. અસ્‌ના સ્વીકારમાં હેમને જણાતાં પ્રતિબન્ધનો અને અક્ષ્ માટેની હેની દલીલો હું તપાસીશ. પ્રથમ ત્હ્માારે મિ૦ બીમ્સ વાંધો ઉઠાવેછે કે આ મુદ્દાપર–જાણવામાં આદિતમ–નિયમ આપનાર વરરુચિએ (પ્રા. પ્ર. ૧૨, ૧૯ એ સ્થળે) અસ્‌ના આદેશ તરીકે અચ્છ્ આપ્યોછે તે અસ્‌નું વાગ્વ્યાપારસિદ્ધ રૂપાન્તર જ છે હેમ માનવું આવશ્યક નથી; વરરુચિયે સંસ્કૃત પ્રાચીન શબ્દ અસ્‌નો લૌકિક પર્યાય માત્ર આપ્યોછે; અન્યત્ર (૮, ૬૮ ? ૬૧ એ સ્થળે) હેણે સંસ્કૃત મસ્જ્‌ના આદેશો બુડ્ અને ખુપ્પ્ આપ્યાછે પરંતુ એટલા માટે મસ્જ્‌ને એ શબ્દોના વિકાસક્રમનું મૂળ ન ગણી સકાય. હવે આ દલીલમાં દર્શાવેલા સામાન્યનિયમમાં મ્હારી સંપૂર્ણ સંમતિ છે. મ્હારે વૈમત્ય દર્શાવવું પડેછે તે તો એ નિયમના વિશિષ્ટપ્રસંગે થતા વિનિયોગ પરત્વે જ કારણ કે વાગ્વ્યાપારદૃષ્ટિયે જેટલું મ્હોટું અન્તર બુડ્ અને મસ્જ્ વચ્ચે કે ખુપ્પ્ અને મસ્જ્ વચ્ચે રહેલુંછે તેટલું અચ્છ્ અને અસ્ વચ્ચે નથી. વસ્તુતઃ હું આગળ દર્શાવીશ તે પ્રમાણે અચ્છને અસ્ સાથે સર્વસંમત વાગ્વ્યાપારગત નિયમોને અનુસરતો સંબંધ છે. જે પ્રકારે હેમચન્દ્ર આસ્‌ને સ્થાને અચ્છ્ આપેછે તેની અને વરરુચિયે યોજેલા પ્રકારની વચ્ચે રહેલો ભેદ લક્ષયોગ્ય છે; હેમચન્દ્ર કહે છે કે આસ્‌નો અન્ત્યવ્યંજન છ્ બનેછે, ત્ય્હારે વરરુચિ કહેછે કે આસ્‌નો અચ્છ્ બનેછે; આ રીતે હેમચન્દ્ર અચ્છ્‌ને આસ્‌નું વાગ્વ્યાપારસિદ્ધ પરિણામ માનેછે, અને વરરુચિ એમ માનેછે કે એ અસ્‌નો અખંડ આદેશ છે (જેને, એ બે વચ્ચે રહેલા વાગ્વ્યાપાર–વિષયક સંબન્ધને કારણે, વાગ્વ્યાપારસિદ્ધ આદેશ ગણી સકાય). હેમચન્દ્રે ૮–૪–૨૧૫ એ સ્થળે ગમ્‌ને માટે ગચ્છ્ (ખરું જોતાં ગમ્‌માં મ્‌ને બદલે છ્) આપ્યોછે તે ૮–૪–૧૬૨ માં આપેલા ગમ્‌ના સંખ્યાબંધ, વાગ્વ્યાપારદૃષ્ટિયે અસંબદ્ધ, આદેશોથી વ્યક્તરીતે ભિન્ન થઈ રહેછે, અને હેણે આસ્‌ને (પૂર્વ સૂત્રમાં સ્‌નો છ્ થયા પછી) ગમ્ અને બીજા બે ધાતુઓ સાથે ખડકયોછે. હેમચન્દ્ર અચ્છ્‌ને આસ્‌નું વાગ્વ્યાપારજનિત પરિણામ માનેછે એમ સ્વીકાર્યા વિના છૂટકો જ નથી. વરરુચિનીબાબત શંકા રહેછે એટલું તો કહેવું પડશે.

મિ. બીમ્સની બીજી તકરાર એ છે કે વરરુચિ કેટલાંક રૂપો માટે अच्छ् આપેછે, પરંતુ अस्तिને બદલે अत्थि આપેછે (૧૨-૨૦) હમણા જ મ્હેં જે કહ્યું કે આ પ્રસગમા લાઘવ અથવા સમીકરણનો નિયમ પ્રવર્ત્યોછે, ત્હેમાં આ તકરારનો ઉત્તર આવી ગયો. ત્હાં મ્હેં હેવી દલીલ કરીછે કે अस्तिમાથી अच्छइ થયું અને એ अच्छइ ઉપરથી अच्छामि, अच्छसि વગેરે રૂપો ઘટાવવામાં આવ્યા મ્હારા લક્ષમા છે કે વરરુચિનાં સૂત્રો તો अच्छामि, अच्छसि વગેરે રૂપો આપેછે પણ अस्तिને બદલે अत्थि આપેછે (अच्छइ નહિ) અને એથી એ સૂત્રો મ્હારી દલીલને ઉલટાવી નાખેછે; એટલે કે, પ્રથમ બધા રૂપોમા अच्छ् અને માત્ર તૃતીય પુરુષ એકવચનમાં જ अत्थि એ સ્થિતિ હેવુ સૂચવેછે કે अच्छामि વગેરે રૂપો ઉપરથી साम्य અને लाघवને નિયમે अच्छइ (अच्छति) પાછળથી થયું (વ્યા. ૨ પૃ. ૯૮-૯૯ જુવો). ભલે તેમ હોય; (જો કે આ નિયમની પ્રવૃત્તિ આથી ઉલટે ક્રમે, એટલે કે अच्छइમાથી अच्छामि એ રીતે થઈ હતી એ દર્શાવવાનો યત્ન હું આગળ ઉપર કરીશ). આટલુ તો ચોક્કસ કે વરરુચિએ દર્શાવ્યુછે તેમ બીજા સર્વ રૂપોમા अच्छ् હતું અને સ્હામે પક્ષે એક अत्थि એ રૂપ જ હતું. એટલે સભવ હેવો રહે કે સર્વસાધારણ વ્યાપક ધાતુ તરીકે अच्छ् પ્રધાનભૂત હતો અને એ ધાતુ अस्નું વાગ્વ્યાપારસિદ્ધ પરિણામ હતો કે નહિ એ આપણે વિચારવાનું છે. (અલબત્ત, વરરુચિ अच्छ्ને શૌરસેનીમા વ્યાપક દર્શાવેછે.)

એમ પણ હોય કે ભામહની એટલા અશપરની ટીકા લુપ્ત હોવાથી प्राकृतप्रकाश ના ૧૨ મા ખડની વિશદતાને હાનિ પ્હોચેછે. બીજું પણ દૂષક તત્ત્વ છે. કૌવેલે (૧૮૪ મે પૃષ્ઠે) મત દર્શાવ્યો છે કે (પ્રસ્તુત રૂપો अच्छामि ઇત્યાદિ અને अत्थिની ચર્ચા કરતાં) ૧૯ મુ અને ૨૦ મુ એ સૂત્રો तर्कप्रधान છે. આ પ્રતિકૂલ તત્ત્વો કાંઇક વજનદાર ગણીને અહિં નોધુછુ

ત્રીજું, મિ૰ બીમ્સ કહેછે કે अच्छ् અને असના સંબંધને શંકાપાત્ર ગણવાના પક્ષમા એક પ્રમાણભૂત આપ્તજનનો મત અનુકૂલ છે (એ પ્રમાણ તે ઉપર આપેલો પ્રો. વેબરનો અભિપ્રાય જ હશે).

આ વિષયની ચર્ચામાં પ્રો. વેબરે અર્પેલા હિસ્સાનો નિકાલ હું પાછળ કરી ચૂકયોછુ અને હવે પુનરાવર્તનની જરૂર નથી. પરતુ જે ગ્રન્થમાંથી મિ. બીમ્સે અવતરણ આપ્યુછે તે ગ્રન્થ જોવાનો લાભ મ્હને પ્રાપ્ત ન થાય ત્હાં સુધી તો મ્હારે એમ જ માનવુ પડે કે अच्छ् અને अस् વચ્ચેના વાગ્વ્યાપારગત સંબંધને બાધક-સામાન્ય નિરીક્ષણે સ્ફુટ ભાસતા આ સબંધને બાધક-સમર્થ

કારણો દર્શાવવામાં આવ્યાં નથી. અત્યહારે તો મ્હારી સમક્ષ માત્ર એક વાકયમાં સમાવિષ્ટ થતા મિ. બીમ્સના નીચેના કથન ઉપરાંત વિશેષ કાંઈ નથી:–

"વેબર, હાલને ૪૧મે પૃષ્ઠે, (अच्छ् અને अस्) એ બે શબ્દો વચ્ચે કાંઈ સંબંધ સ્વીકારવાના ખ્યાલને વર્જ્ય ગણેછે, અને એ ન્યાય્ય છે." હું કહી ચૂકયોછું કે મ્હને જોવા મળી સકેલી વેબરના હાલની આવૃત્તિમાં ૪૧મે પૃષ્ઠે આ વિષયપર કાંઈ નથી કહ્યું માટે ખરો આધારગ્રન્થ હું પ્રાપ્ત કરી સકું અને આ વર્જન ન્યાયપુરઃસર થયેલું છે કે કેમ એ જોઈ સકું ત્હાં સૂધી મ્હારે રાહ જોવી રહી.

છેવટે, મિ. બીમ્સ એમ માનેછે કે अस् એક અલગ ધાતુશરીર છે, જે ધાતુએ પોતાના स्‌ને બદલે ह् અર્વાચીન ભાષાઓમાં સમર્પ્યોછે, અને આ મતને પરિણામે, કઈ રીતે अस्‌નો अच्छ् બની સકયો હોય એ હેને દુર્ગ્રાહ્ય લાગેછે. આ વિષયે હું માત્ર આટલું જ કહી સકુંછું કે स्‌નો छ् બને એ વાત સુવિદિત છે; વસ્તુતઃ (સં), षष्‌માંથી (षट्–सट्–द्वारा) छ અને (સં) षष्ठःમાંથી सट्ठोद्वारा छट्ठो એ પ્રમાણે મિ. બીમ્સ પોતે હેનો અંગીકાર કરેછે (પુ. ૧, પૃ. ૨૬૧). ક્રિયા વિશિષ્ટ સંયોગોનો બળે अस्‌ના स्‌નો छ् થયેલો મ્હને જણાયછે તે હું તરતમાં જ દર્શાવીશ. આ પરિસ્થિતિમાં, आहे (મ. અને સિં.), है (હિં.) હેને માટે એક ધાતુશરીર (अस्) સ્વીકારવું, અને છે (ગુ. બં.) ઇત્યાદિ માટે અન્ય ધાતુશરીર (अक्ष्) ઉપજાવવું હેનું મ્હને કાંઈ કારણ જણાતું નથી.[૧૦૪] તથાપિ આપણે જોઈયે કે મિ. બીમ્સે છે ના મૂળ તરીકે अक्ष् આપ્યોછે હેનો એ સ્થાન માટે, હેની સર્વાનિઇ યોગ્યતા જોતાં, અધિકાર કેટલો છે. अस्‌માંથી अछ् ન બને, હેનો તો अह् જ બને, માટે अस् સંતોષકારક નથી, હેવી પ્રતિપક્ષબાધક દલીલનું નિરાકરણ ઉપર જ કર્યુંછે. એ પ્રતિપક્ષબાધક ભૂમિકાને અનુલક્ષીને એ ગૃહસ્થ, વિવિધ અર્વાચીન ભાષાઓમાં ધારણ કરેલાં ભિન્નભિન્ન રૂપોના

૧૦૪ નઞ્–અર્થક સંયુક્ત ક્રિયાપદ न+अस्तिમાંથી (ગુજ) નથી ઉદ્ભવેછે અને સર્વ પુરુષોમાં અવિશેષે વપરાયછે હેનો મિ. બીમ્સ નિર્દેશ કરેછે, અને (પુ ૩ને ૧૮૮–૯ પૃષ્ઠે) આ પ્રમાણે ટીકા કરેછેઃ–શબ્દના મૂળની વિસ્મૃતિનું અને પરિણામે જે પ્રસંગોમાં હેને નભવાનો અધિકાર નથી એ પ્રસગોમાં પણ હેનો પ્રયોગ આણી મૂકવાના વ્યાપારનું આ એક ઉદાહરણ છે, કારણ કે નથી શબ્દ સ્પષ્ટ રીતે अस्तिના પ્રાકૃતરૂપ अत्थिમાંથી, આગળ न લગાડીને, ઉપજાવેલો છે, અને એ પ્રમાણે તત્વતઃ ત્રીજા પુરુષનું એકવચનનું જ રૂપ છે." એ વાત ખરી, પરંતુ એટલું ઉમેરીશ કે આ વિસ્મૃતિ હેમચન્દ્રની પણ પૂર્વે શરુ થઈ હતી કારણ કે હેણે (૮–૩–૧૪૮માં) વર્તમાનકાળમાં સર્વ પુરુષો અને વચનો માટે अत्थि આપ્યોછે.

સંતોષકારક મૂળશબ્દ તરીકે, अक्षને સોધવા નીકળી પડેછે; એ રૂપો તે એકતઃ अच्छ અને अस् (अच्छद्वारा अस्) અને અન્યતઃ अस्; (કારણ કે પ્રાકૃતમાં स् તેમ જ छનો વાગ્વ્યાપારદૃષ્ટિયે મૂળવર્ણ क्ष છે, સિ. હે. ૮–૪–૨૧૫ અને વિશેષતઃ મરાઠીમાં स्‌ નો મૂળવર્ણ छ् છે.) એટલે નીચે પ્રમાણે આકૃતિ યોજીયેઃ—

अक्ष्
├── अख्—ख् (૧)
└── अछ्
    ├── अछ्-छ् (૨ ૩)
    └── अस् (૪)

તો બીજલાઘવને ન્યાયે સર્વે અર્વાચીન ભાષાઓનું સમાધાન થશે. મિ. બીમ્સને નં ૧ (ख्) ભોજપુરી ખેમાં ઉપલબ્ધ થયોછે (પુ. ૩ પૃ. ૧૮૯), નં. ૨–૩ अछ्-छ् ઓરિયામાં (अछि, अछु, अछुं, अछ, अछन्त), બંગાળીમાં (आछि, आछिस, आछे, आछ, आछेन; छिनु, छिलि, छिल, छिलाम्, छिला, छिलेन्); મૈથિલ ઉપભાષાઓમાં (छूं, छु, छे, छें, छो, छौं); કુમાઓન ગારહવાલ અને પૂર્વ રજપૂતાનાની ઉપભાષાઓમાં (छूं, छौ ઇત્યાદિ); અને ગુજરાતીમાં (છું, છે, છે; છઇયે, છો, છે, હેમણે આપ્યાંછે તે રૂપે);[૧૦૫] અને નં. ૪ (अस्) મરાઠીમાં (असे, असस, असूं, असा, असत, असतो, असतोस, असतो; ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ એ ભાષાનાં પ્રચુર રૂપોમાં). અર્થની બાબતમાં તો મિ. બીમ્સ 'જોવું" કે "ભાસવું" એ અર્થપ્રાપ્તિના સંભાવ્ય આધારરૂપે अक्षि (=આંખ) શબ્દનો આશ્રય લેછે.

હવે अक्ष्ની તરફનો સમગ્ર પક્ષવાદ આ પ્રમાણે હોઇ ને અર્થ વિશેના પશ્ચિમ ભાગનું નિરાકરણ કરવા માટે એક જ ઉત્તર બસ થશે; તે એ કે "જોવું" કે "ભાસવું" એ અર્થ, વસ્તુતઃ માત્ર એક આધારહીન તર્ક જ છે, સંસ્કૃતમાં તો अक्षનો, મિ૦ બીમ્સ પોતે (પુ. ૩ ને ૧૮૭ મે પૃષ્ઠે) કબૂલ કરેછે તેમ "પ્રાપ્ત કરવું, વ્યાપવું" એ જ અર્થ થાયછે. મોનીઅર

૧૦૫ કાશ્મીરીમાં પણ આ छ् દેખા દે છેઃ—

छुस् (હું છું) પુંલ્લિંગ.	छेस् (હું છું) સ્ત્રી લિંગ.
छुख् (તું છો) ,,	छेख् (તું છો) ,,
छुह् (તે છે) ,,	छेह् (તે છે) ,,

(ગ્રીઅર્સન કૃત કાશ્મીરી ભાષાની લઘુપોથી, પુસ્તક ૧, પૃ. ૪૪ મું જુઓ.)

વિલ્યમ્સ अक्षते સ્વતન્ત્ર ધાતુ નથી માનતા પણ अस् (=હોવું) એ ધાતુનું એ જૂનું સન્નન્ત-એટલે ઇચ્છાદર્શક-રૂપ હશે એ સંભવિત માનેછે. એ ગૃહસ્થ अक्षिને अस् (=હોવું) એ ધાતુમાંથી આવેલો માનેછે અથવા વિકલ્પે, શંકાદર્શક પ્રશ્નચિહ્ન મૂકીને, अश् ધાતુ સૂચવેછે. આ સાથે નિરુક્ત, ૧, ૯ સરખાવો; હેમાં કહ્યુંછે કેઃ-अक्षि चष्टेरनक्तेरित्याग्रायणस्तस्मादेते व्यक्ततरे भवत इति ह विज्ञायते। આ રીતે યાસ્ક अक्षिની વ્યુત્પત્તિ चक्ष् (=જોવું, કહેવું) એ ધાતુમાંથી જણાવેછે, પણ એ સ્પષ્ટ રીતે ક્લિષ્ટ છે, કારણ કે સંસ્કૃતમાં चक्ष्ના चના લોપનું કારણ સમઝી સકાતું નથી. યાસ્કની મનોદૃષ્ટિ સમક્ષ चक्षुस् શબ્દ હશે એમ તો નહિં હોય ? નિરુક્તકારે આગ્રાયણના મત તરીકે રજૂ કરેલી વ્યુત્પત્તિ, એટલે કે अञ्ज्માંથી એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ, વધારે યોગ્ય લાગેછે; જો કે व्यक्ततरे भवत; (વિશદતર બનેછે) હેને સ્થાને जगद् व्यक्तं कुरुतः (જગત્‌ને વિશદ, દૃષ્ટિગોચર, કરેછે) હેવા પ્રકારનું કંઈક અર્થદર્શન જોઈયે એમ હું માનુંછું. અને આ બધી ભાંજગડને અન્તે પ્રશ્ન પૂછવો રહે કે આ બધો શ્રમ શા કારણે ઉઠાવવો ? કારણ કે अछ् અને अस् તો असમાંથી પણ સારી રીતે ઉદ્‌ભવી સકે; શું માત્ર ભોજપુરીમાંના छ્તી ખાતર આ માથાકૂટ માંડી ? ત્‍હારે હવે ભોજપુરીરૂપ નિમિત્ત આ પ્રસંગમાં કેટલું સહાયક બનેછે તે જોઈયે. સર જ્યોર્જ ગ્રીઅર્સનકૃત "ભારતવર્ષની ભાષાવિષયક સમીક્ષા" એ ગ્રન્થના પુસ્તક ૫માંના રજા ભાગમાં ભોજપુરીની કેટલીક ઉપભાષાઓમાં "હોવું"ના પર્યાયભૂત ક્રિયાપદનાં વિવિધ રૂપો, પ્રમાણભૂત શબ્દો અને વાક્યોના નોંધના પેટામાં, આપ્યાંછે જેમાં

हाइ; बाना =(હું) છું; बाटी =(હું) છું;
हाना, हाउव, हउआउ =(તું) છે;
बा, हावस, हउ =છે;

ઇત્યાદિ પ્રાપ્ત થાયછે, પણ ત્‍હાં खे તો બિલકુલ મળતો નથી. (૫૦-૫૩ પૃષ્ઠોએ) ભોજપુરી માટે આપેલી વ્યાકરણની રૂપરેખામાં પણ खे પરત્વે એટલું જ મૌન જળવાયુંછે. માત્ર નમૂના માટે આપેલા ફકરાઓમાં નીચે પ્રમાણે ઉપલબ્ધ થાયછેઃ—

(૧) होखे ="હશે (પૃ. ૨૦૬-૨૦૭).
અથવા "હોવું" (પૃ. ૧૮૭).
(૨) आ एलायक नइखीँ (પૃ. ૨૩૨)
(૩) राउर बेटा कहावे लायक नइखीँ (પૃ. ૨૨૦).

(४) राउर लरिका कहावे छुकुर नइखीँ (પૃ. ૧૯૫).
(५) राउर लरिका कहावे जोग नइखीँ (પૃ. ૨૦૬).
(પૃ. ૧૮૭).

હવે, (૧) માં હોખે છે તે સ્પષ્ટ બતાવી આપશે કે એ ભૂમાંથી આવેલા હોષાતુનું રૂપ છે અને खे કોઈ પ્રત્યયને સ્થાને જ હોવો જોઈયે; જ્યહારે नइखीँ એ ગુજરાતીના નથી (સં. नास्ति, પ્રા. नत्थि) જેવું કાંઈક નકારમિશ્ર રૂપ છે. थ અને स વચ્ચેનો સંબંધ અદ્યાપિ અજ્ઞાત હશે, પરંતુ હું માનુંછું કે એ પ્રકાશમાં આવે હેવો સંભવ છે, કારણ કે નથી જોઈતુંને બદલે વસી જોઇતું બોલતો ઉચ્ચારદોષવાળો એક માણસ મ્હારી જાણમાં છે. એ જ પરિસ્થિતિમાં ઉચ્ચારદોષ કઈ દિશા સ્વીકારે એ આથી સૂચવાયછે, અને ભોજપુરી ભાષા, આ એક જ રૂપ नइखीँની બાબતમાં, એ જ રીતે ચાલી હોય એ સ્હેલાઈથી સમજાય એવું છે. स વિશે મિ. ગ્રીઅર્સનું કથન પણ કાંઈક નિર્મળ છેઃ "ભોજપુરીમાં વર્તમાનકાળ માટે ઘણીવાર खे સંભળાયછે, જે બંને પુરુષોમાં અવિકૃત રહેછે." હેને એ "બહુ પ્રચરિત" ("widely used") રૂપ કહેછે, પણ એક પણ ઉદાહરણ આપતા નથી, એટલે આપણને કાંઈપણ માર્ગદર્શક સાધન પ્રાપ્ય રહેતું નથી. અને ભારતવર્ષની ભાષાવિષયક સમીક્ષામાં જે સાધન પ્રાપ્ત થાયછે તે તદ્દન ભિન્ન વાત પુરવાર કરેછે. હાવી સ્થિતિ હોઈને, (જેમાં ख् નથી આવ્યો હેવાં) ઉપર બતાવેલાં ત્રિવિધરૂપોના બોજથી તેમ જ જ્યહાં ख દેખા દેછે ત્યહાં હેનું મૂળ કાં તો ह (भू) એ ધાતુને લગાડેલા અલગ પ્રત્યયમાં અથવા તો नत्थि એ સુસંહત રૂપમાં રહેલું જણાયછે એ વસ્તુસ્થિતિના બોજથી, એમ બેવડા દબાણથી स्‌નો પક્ષ પડી ભાગેછે.[१०६],

अस्‌ના પક્ષનું આધારભૂત જે એક જ તત્ત્વ (स्) હતું ત્હેનું આ પ્રમાણે નિરાકરણ થતાં બાકી રહેલા (મ. स અને ગુજ. છ ઇત્યાદિના મૂળભૂત

૧૦૬ આ અભિપ્રાયો હું કેટલી'ક પ્રતિકૂળતાઓ વચ્ચે અને પરિણામે સ્પષ્ટ મર્યાદાઓ સાથે અને મ્હારી તકરાર ખોટી ઠરે તો સત્યનિર્ણય સ્વીકારવાની તત્પરતા સાથે રજૂ કરું છું કારણ કે મ્હને ભોજપુરીનો જાતે પરિચય નથી, મિ૦ ગ્રીઅર્સને પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણો આપ્યાં નથી, અને મ્હારે ભારતવર્ષની ભાષાસમીક્ષાનો આધાર લેવો પડ્યોછે, પણ એ ગ્રન્થમાં, મ્હારી માતૃભાષા ગુજરાતીની બાબતમાં મ્હેં નિ:સંશય જોયુંછે તેમ, ક્વચિત્ ભૂલનો સંભવ છે. તથાપિ આ વસ્તુસ્થિતિ અબાધિત રહેછે કે ભોજપુરીમાં પ્રસંગશઃ દેખા દેતા खના એકપૂરા પ્રયોગની સ્હામે, ભોજપુરીમાં અને અન્ય ભાષાઓમાં, छ् સમેત રૂપોનું મ્હોટું દળ ખડુંછે, અને આપણે, કેવળ એ એકલા खની ખાતર, अस્‌ને પડતો મૂકીને કાલ્પનિક અર્થયુક્ત अक्‌નો સંશયગ્રસ્ત આશ્રય ખોળવાની આવશ્યકતા નથી.

छ्ने કારણે अक्ष् ધાતુનો આશ્રય લેવો આવશ્યક નથી, કારણ કે હેનો તો अस् "હોવું" હેને આધારે કે आस् "બેશવું" (ક્રમશઃ અર્થ પરિણમતાં "હોવું") એ ધાતુને આધારે એટલો જ અને એથી દૃઢતર નિર્વાહ થઈ સકેછે.

આ રીતે છે (छ्)ના મૂળધાતુ તરીકે આપણે आस् ("બેશવું") અને अस् ("હોવું") એ બેમાંથી પસંદગી કરવી રહેછે. હવે હું, બને તેટલી સંક્ષિપ્તતાએ કારણો દર્શાવીને, આ વિષયમાં મ્હારો નિર્ણય જણાવીશ. હવે સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે; વર્તમાનકાળના સર્વ પુરુષો અને વચનોમાં અવિશેષે વપરાતા રૂપ તરીકે હેમચન્દ્રે (૮-૩-૧૪૮માં) नत्थि રૂપ આપ્યુંછે ત્હેને એક વિરલ ઘટના ગણીને બાજુએ મૂકી છાંડિયે તો, પ્રાકૃત, પાલી, અને અપભ્રંશમાંનાં अच्छनां (अच्छामि, अच्छसि, અને अच्छति, अच्छइ પણ એ) સંદેહરહિત અને વિશાળ પ્રચારવાળાં રૂપો આપણી સંમુખ રહેછે. આ अच्छની વ્યુત્પત્તિ બે પ્રકારે આપવામાં આવીછે; એક પક્ષે હેમચન્દ્ર હેને आस् (=બેશવું) એ ધાતુનો આદેશ (પરંતુ વાગ્વ્યાપારસિદ્ધ આદેશ જ) જણાવેછે, (૮-૪-૨૧૫), અને, અન્યપક્ષે, ક્રમદીશ્વર હેને अस् (હોવું)નો વાગ્વ્યાપારસિદ્ધ આદેશ માનેછે, (संक्षिप्तसार,૪-૧૦, પિશલે § ૪૮૦ માં કરેલા નિર્દેશ પ્રમાણે). હેમચન્દ્ર વિ. સં. ૧૧૪૪-૧૨૨૮ એ સમયમાં સમૃદ્ધ હતા જ્હારે ક્રમદીશ્વરનો સમય ઈ. સ. ૧૨૦૦-૧૨૫૦ (એટલે વિ. સં. ૧૨૫૬-૧૩૦૬) ગણાયછે; (ડૉ. બેલવલકર કૃત "સંસ્કૃત વ્યાકરણ શાસ્ત્રો"માં ઐતિહાસિક અનુક્રમણી જુવો). આ પ્રમાણે અન્યોન્યથી એક સૈકાને અન્તરે થયેલા હેમચન્દ્રે અને ક્રમદીશ્વરે अच्छनां ભિન્ન મૂલો દર્શાવ્યાંછે, આદ્ય આચાર્ય आस् અને અપર પંડિત अस् દર્શાવેછે; આપણે કોને અનુસરિયે? પ્રત્યેકનાં સાધકબાધક તત્ત્વો તપાસિયે. आस् (=બેશવું)ના પક્ષમાં નીચેના મુદ્દાઓ છેઃ-

(૧) પ્રાચીનતમ લોકભાષા પાલીમાં अच्छतिનો પ્રયોગ છે તે પ્રકરણબળે आसना પક્ષનું સમર્થન કરેછે. જેમકે तुण्ही अच्छन्ति="તેઓ મૂગા બેશેછે" (जातकपञ्चक ૪૮), હેમાં आस्નો "બેશવું" એ અર્થ, अस्ના "હોવું" એ અર્થ કરતાં વધારે સારી રીતે, બંધ બેશેછે; तूष्णीमास्ते (મૂગો બેશેછે) એ પ્રયોગમાં રૂઢ અર્થનું યથાર્થ સમર્પણ થાયછે; तूष्णीमस्ति (મૂક છે) હેમાં અર્થસમર્પણ ઠીક નથી થતું, એ તો અસંશય દુર્ઘટ બનેછે. ચાઇલ્ડર્સે पाली शब्दकोषમાં अच्छतिની વ્યુત્પત્તિ आस् "બેશવું"માંથી આપીછે ત્હેનો પક્ષ આ પ્રમાણે પ્રબળ જણાયછે. समच्छति (सम्+आस्)એ શબ્દની નીચે પણ હેમણે तुण्ही समच्छिरे, "ત્હેઓ મૂગા બેશેછે" (जा. पं. ૪૮) એ

ઉદાહરણ આપ્યું છે, અને હેના અર્થ આ પ્રમાણે આપ્યો છે तुण्हीहुत्वा निषीदन्तीति वुत्तं होति, જે आसूવાળી વ્યુત્પત્તિનું વિશેષ સમર્થન કરેછે. जातक ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦થી પ્રાચીનતર છે (રિહ્ઝ ડેવિડ્ઝ કૃત बौद्ध धर્મ, हेनो इतिहास અને સાહિત્ય પૃ. ૭૮).

(૨) મ્હેલાં નિર્દેશ કરી ચૂકયોછું તે गमिष्यमासां छः એ સૂત્રમાં હેમચન્દ્ર आसूનો સ્વીકાર કરેછે. હેના कुमारपालचरितમાં अच्छ્ના પ્રયોગો ઘણા છે, અને ત્ય્હાં હેના, પૂર્વે મ્હેં જણાવ્યુંછે ત્હેમ, "બેસવું"થી "હોવું" પર્યન્ત ફરતા ફરતા અર્થો થાયછે.

अस् (હોવું)ના પક્ષમાં નીચે પ્રમાણે મુદ્દાઓ છેઃ—

(૧) વરરુચિ આપણે જોયુંછે તેમ अस् (હોવું)નો સ્પષ્ટ સ્વીકાર કરેછે. (વરરુચિનો સમય આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૫૦ ગણી સકાય, હેનું બીજું નામ કાત્યાયન હતું, ડૉ૦ બેલવલકર કૃત. "સંસ્કૃત વ્યાકરણ શાસ્ત્રો"માં ઐતિહાસિક અનુક્રમણી જુવો).[૧૦૭]

(૨) ક્રમદીશ્વર (संक्षिप्तसार ૪–૧૦) अस् (હોવું) પસંદ કરેછે.

(૩) માર્કણ્ડેય (प्राकृतसवर्स्व ૭–૧૧૬) સ્પષ્ટ રીતે अस् સ્વીકારેછે અને હેણે आसूને માટે આદેશ આપ્યો જ નથી. હેનું કથન આ પ્રમાણે છેઃ अस्तेरच्छः (કારિકા) स्यात् । अच्छइ । अस्थि इति संस्कृतात् (વૃત્તિ).

[માર્કણ્ડેયે प्राकृतपिंगलમાંથી કેટલોક અંશ ઉતાર્યોછે (ઉદાહરણાર્થ ૧૭–૮ અને ૯ જુવો) અને प्राकृतपिंगल ચૌદમા સૈકામાં કે ત્ય્હાર પછી થયું મનાયછે. હેણે એ ઉતારાઓ प्राकृतपिंगलથી સ્વતન્ત્ર રીતે લોકગત પરંપરામાંથી લીધા હોય એમ ન માનિયે તો આ આધારે માર્કણ્ડેયનો સમય ઇ. સ. ના ૧૪મા સૈકા પછી કંઈક લેખાય, સર જ્યૉર્જ ગ્રીઅર્સન (જ. રૉ. ઍ. સો. ૧૯૩૩, પૃ. ૩૧૯ મે) જણાવેછે કે માર્કણ્ડેયનો જીવન સમય ઇ. સ.

---

૧૦૭. કાત્યાયન અને વરરુચિની એકતા માટે અને હેના સમય માટે વેબર કૃત भारतवर्षना साहित्यनो इतिहास (૩ જી આવૃત્તિ), પૃષ્ઠો ૨૨૨–૨૨૩ જુવો, અને મૅકસમૂલર કૃત प्राचीन संस्कृत साहित्यनो इतिहास (અલ્હાબાદની પાણિનિ ઑફિસવાળી આવૃત્તિ), પૃ. ૧૨૩–૧૨૮ જુવો. વેબર ઇ. સ. પૂર્વે ૩૫૦ના પક્ષમાં જણાયછે અને મૅકસમૂલર કાત્યાયન વરરુચિનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકના અપરાર્ધમાં મૂકેછે. (જે લગભગ એક જ થયું). કૉવેલ (प्राकृतप्रकाश પ્રસ્તાવના, પૃ. ૬–૭પૃષ્ઠે) વિક્રમાદિત્યની સભામાં "નવરત્નો" એકત્ર હતાં (જેમાં વરરુચિ પણ હતો. रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य) એ લોકપ્રથાનો ઉલ્લેખ માત્ર કરેછે અને હેનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૫૬ ગણેછે, અને (દેખીતી રીતે) "ભૂતકાળમાં બહુ પ્રાચીન," "આપણા સનથી પૂર્વતર" સમય પસંદ કરેછે.

ના સત્તરમા સૈકાના મધ્યમાં હોય એમ જણાયછે, અને હ્‌વેઓ પિશેલ, प्रा. व्या. § ૪૦ નો નિર્દેશ કરેછે. પરંતુ પિશેલને વિશ્વાસે રહેવામાં અહિં કાંઈ ભૂલ થાયછે હેવી મ્હને ભીતિ છે. એ ફકરો, प्रा. व्या. § ૪૦, મ્હેં રેવ. ફાધર ઝિમરમનની સાથે વાંચ્યોછે અને એ વિદ્વાન્ હેવો અર્થ કરેછે કે પિશેલ ત્હાં ઑફ્રેક્ટે ફરી છપાવેલ એક હસ્તલેખની પ્રશસ્તિનો નિર્દેશ કરેછે જે પ્રશસ્તિ માર્કણ્ડેયે મુકુન્દદેવના રાજ્યસમયમાં એ ગ્રન્થ લખ્યો એમ જણાવેછે; આ મુકુન્દદેવ ઈ. સ. ૧૬૬૪ માં રાજ્ય કરતો હતો હેવું ઑફ્રેક્ટ સૂચવેછે; પરંતુ એ વાત નિશ્ચિત નથી એમ પિશેલ પોતે કહેછે. એ પંડિત વસન્તરાજ (प्राकृत संजीवनी) ને અનુસરીને ઠરાવેલી મર્યાદાને આધારે દલીલ રજૂ કરેછે અને માર્કણ્ડેયને ઈ. સ. ના પંદરમા સૈકાના પ્રથમપાદ (ચતુર્થ) પછી મૂકેછે.]

(૪) अस् ધાતુ "હોવું" એ અર્થમાં સાક્ષાત્ વિદ્યમાન હોઈને "હોવું" એ અર્થમાં વિશાલ પ્રયોગ પામેલા अच्छइનો મૂળ ધાતુ સરળતાથી માની સકાય એ સંભવ પ્રબળ છે. હવે આ સર્વ મુદ્દાઓની પરસ્પર તુલના કરિયે. હેમચન્દ્રે कुमारपालचरितમાં આપેલાં ઉદાહરણોનું પ્રમાણ તરીકે મૂલ્ય મ્હેં પૂર્વે કહ્યુંછે તેમ નષ્ટ થાયછે, કારણ કે એ કાવ્ય હેણે પોતાના જ ઘડેલા વ્યાકરણ નિયમોના ઉદાહરણો યોજવાના ખાસ હેતુથી જ રચ્યું હતું. હેનું गमिष्यस्यसां छः એ સૂત્ર જોઈશું તો જણાશે કે गच्छइ અને जच्छइ (गम् અને यम्) નો છ વસ્તુતઃ સંસ્કૃત गच्छति, यच्छतिમાંથી જ આવ્યો છે, અને વાગ્વ્યાપારદષ્ટિયે જોઇયે તો म् નો छ् થાય એ વાત એક અસત્ય કલ્પના જ છે. સંસ્કૃતમાં इष्નો छ् છે તે નિઃસંશય વાગ્વ્યાપારના નિયમોને અનુસરીને થયોછે. गच्छइ, इच्छइ, जच्छइ ને પ્રચરિત પ્રયોગમાં જોઇને હેમચન્દ્રે એ રૂપોને (વાગ્વ્યાપારને અનુસરતાં રૂપને તેમ જ વાગ્વ્યાપારથીવિરુદ્ધ રૂપોને) એકત્ર ગોઠવી દીધાં અને જૂદા જૂદા ("બેસવું"થી મન્દક્રમે "હોવું" સુધી જતા) અર્થોમાં अच्छइને પણ પ્રચરિત જોઈને હેનો પણ (स् નો छ એ વિકાર વાગ્વ્યાપાર સંમત હોઈને) એ સૂત્રમાં સમાવેશ કરી દીધો અને વિશેષતઃ अस्तिને સર્વે પુરુષોમાં અને સર્વે વચનોમાં વપરાતો દીઠો એટલે હેણે अच्छइને अस्માંથી ઉદ્ભવેલો માન્યો. વરરુચિ વર્તમાનકાળના તૃતીય પુરુષ એકવચનમાં अस्तिને આગ્રહથી વળગી

રહેછે પણ તે શિવાયનાં બધા રૂપોમાં अस्-अच्छ्ने સ્વીકારેછે, પરંતુ હેના સમયમાં अच्छति, अच्छइ એ રૂપ પણ વિદ્યમાન હતું એ સર્વથા સંભવિત છે એ વાત વિચારતાં જણાય છે કે પ્રચારમાં अत्थिને પણ જોઈને હેણે એ રૂપ પર દૃષ્ટિ ઠેરવી રાખી અને અન્યરૂપ अच्छति, अच्छइની ઉપેક્ષા કરી. બીજી બાજૂ જોઇયે તો ક્રમદીશ્વર દ્વિતીય પુરુષ એકવચન માટે सि, પ્રથમ પુરુષ એક વચન માટે म्हि (અનુક્રમે असि અને अस्मिને સ્થાને), પ્ર. પુ. બહુવચન માટે म्हो અને म्ह અને બાકીનાં બધાં માટે अच्छ् સ્વીકારેછે.[१०८] આ પ્રમાણે જ્યહારે વરરુચિ अत्ति સિવાય બીજે સર્વત્ર अच्छ् આપેછે ત્યહારે ક્રમદીશ્વર अस्ति, सन्ति અને स्थने સ્થાને अच्छ સ્વીકારીને अच्छइ, अच्छन्ति, અને अच्छह કે अच्छत्थ આપેછે.

अच्छ् એ રૂપસિદ્ધિ વિચારિયે તો, હેના માર્ગમાં કંઈપણ અંતરાય નથી. મ્હેં પૂર્વે દર્શાવ્યુંછે (ઉપર પૃ. ૨૪૯) તે પ્રમાણે स्નો छ् થાય એ વિકાર કેટલાક શબ્દમાં પ્રવર્તતો ઉપલબ્ધ છેઃ वपू-छ, पद्-छो, शकर्ट-छकडो; मशकः-मच्छर, ઇત્યાદિ; સ્વાભાવિક રીતે सने મૂળ श કે षनो જ પરિણામભૂત ગણવાનોછે). એથી વિપરીત વિકાર, छ् નો स्, મરાઠીના વિશેષ લક્ષણ તરીકે મિ. બીમ્સે (પુ. ૧, પૃ. ૨૧૮મે) નોંધ્યોછે; આ વર્ણવિકાર ગુજરાતીમાં પણ પ્રવર્તતો દૃષ્ટિગોચર થાયછે, જેમકે સં. अक्ष=ધરી પ્રા. अच्छ તેમ જ अक्ख; ગુજ. आंस; અને પૂરા આશ્ચર્યની વાત છે કે મરાઠીભાષા પોતાના નિયમનું અંશે ઉલ્લંઘન કરીને आंस તેમ જ आंख બંને સ્વીકારેછે. छ् અને स् વચ્ચેનો વાગ્વ્યાપારગત સંબંધ દર્શાવવાને આ વાત પૂરતી છે, જે સંબંધ જ મ્હેં આપેલા ઉદાહરણોમાં स्નો छ् થવારૂપ વિકારનું કારણ છે. હવે अस्ति શબ્દ કોઈએક વિકારક્રમે, હેના स्तिનો (વિશ્લેષણા વ્યાપારથી) સંયોગભેદ થતાં હાની સ્થિતિમાં હશેઃ असxति-असxइ (સિ. હૈ. ૮-૪-૨૨૧માં) અને વરરુચિયે प्राकृतप्रकाश ८-७१ માં દર્શાવેલા સર્વસાધારણ નિયમ પ્રમાણે स् વર્ણ अ અન્ત્ય પ્રાપ્ત કરે). અહિંયાં, માત્રાનું પરિમાણ અન્યૂન રહેછે છતાં, अस्तिમાં પાછળ રહેલા સંયોગથી ભારયુક્ત ઉચ્ચાર પામતા अ ને લીધે જે જોમ રહ્યું હતું ત્હેનો ક્ષય થવાનું ભાન અન્તર્ગત રહેછે. જોમના આ આભાસ-

---

[१०८] सिम्हस्ते. सिम्हिमम्य्याम् ४-८; उत्तमवहुना म्होम्हौ ४-९; अच्छो-ऽन्यत्र ४-१० (संक्षिप्तसार) પરતુ અન્યત્ર संक्षिप्तसार अत्थिને મહારાષ્ટ્રીમાં એકવ એક રૂપ તરીકે સ્વીકારેછે (अस्तेरत्थितिडा॥ अत्थि पुरिसो ॥ લૅસ્સન, પરિશિષ્ઠ પૃ ૫૦, ૫૧, સં. सा. માંથી ઉદ્ધૃત અંશ)

રૂપ નાશનો પ્રતીકાર કરવા માટે अस ति (इ)નો स् ઉમેરાતાં[૧૦૯] अस्सति (अस्सइ) રૂપ ઉદ્ભવ્યું. આ अस्सति-अस्सइનો अस्यति (ફેંકેછે)માંથી ઉદ્ભવેલા अस्सइ સાથે ભ્રમ થવો સંભવિત હતો. હેનાથી વિશિષ્ટતા પ્રાપ્ત કરવાને अस्ति-માંથી ઉદ્ભવેલા अस्सइમાંના स्स એ छ-च्छ સાથેના પોતાના વાગ્વ્યાપારગત સંબન્ધનો આશ્રય લીધો અને अच्छइ રૂપ નિષ્પન્ન થયું. જેમ पच्छइ (સં. पश्चात्માંથી આવીને) पछइ થયો તેમ જ આ अच्छइ આગળ ઉપર ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશના સમયોમાં अछइ બન્યો; અને પછી अछि થયો (पछि-પછીની માફક). आस्ते (=બેશેછે) એ ક્રિયાપદને પણ અન્તિમરૂપ अच्छति કે अच्छइ પ્રાપ્ત કરવા માટે હેવા જ વિકાસક્રમની સરણિમાંથી પસાર થવું પડે. ત્હારે અર્વાચીન ગુજરાતીને છે અર્પનારા अच्छइનો શક્ય વૃત્તાન્ત આ છે. आस् (બેશવું) કરતાં अस् (હોવું) એ વ્યુત્પત્તિ યુક્તતર ગણીને એ તરફ હું પ્રબળ પક્ષપાત ધરાવુંછું એ સ્પષ્ટ જણાશે. છતાં, પ્રાચીનતમ લોકભાષા પાલીમાં अस् (હોવું) કરતાં आस् (બેશવું)ને વધારે અનુરૂપ થતા અર્થમાં अच्छति નજરે પડેછે એ વાત લક્ષમાં રાખતાં હું હેવી સૂચના કરવાની હિંમત કરુંછું કે आस् તેમ જ अस् બંન્નેમાંથી એક સમાનરૂપ अच्छइ ઉદ્ભવ્યું;[૧૧૦] અને आस्‌ના અર્થની કેટલીક છાયાઓની અને अस्‌ની વચ્ચે રહેલી અર્થગત નિકટતાને પરિણામે, એ अच्छइ રૂપવિશે ભ્રમ ઉપજતાં કેટલાક વૈયાકરણોએ હેને अस् (હોવું)માંથી વ્યુત્પન્ન માન્યું અને બીજાઓએ હેનો आस् (બેશવું) સાથે સંબંધ ગણ્યો. આ સૂચના કરીને અને એ સૂચનાથી મ્હને अस् (હોવું)માંથી

---

૧૦૯. આ વ્યાપાર (વિશ્લેષે અને સંયોગના પૂર્વ વર્ણનું દ્વિત્વ) નીચેનાં ઉદાહરણો સરખાવિયે ત્હારે સ્વાભાવિક જણાશે; छत्रकं (સં) छत्तरउं (અપ.) छापरुं (ગુજ), [કેટલાક છાપરુંને छत्वरकंમાંથી વ્યુત્પન્ન માનેછે; હું એ વ્યુત્પત્તિ અણઘટતી માનુંછું હેનાં કારણો યોગ્ય સ્થળે, એટલે त્ત નો प થવા વિશેના ઉત્સર્ગમાં, આપીશ ત્હાં જોઇ લેવાં], पत्रकं (સં) पत्तरउं (અપ) पातरुं (ગુજ. સૂરતી ગુજ.). ऋનું દીર્ઘત્વ (છેલ્લા ઉદાહરણ, पातरुंમાં) થયુંછે તે વિશિષ્ટ પ્રથમ વર્ણના દ્વિત્વનું નિર્વિવાદ સૂચન કરેછે.

૧૧૦ હાનું એક સૂચક ઉદાહરણ નીચેની પંક્તિમાં મળે છેઃ-जं अच्छइ तं माणिअइ होसइ करतु म अच्छि ॥ (સિ. હે. ૮-૪-૩૮૮નું ઉદાહરણ); હેનો અર્થ (વિ સં. ૧૬૭૨ કે તે પ્હેલાંની) દોધકવૃત્તિમાં હાવો આપ્યો છેઃ-यदस्ति तन्मान्यते, कोऽर्थः-दीयते भुज्यते । भविष्यन्तीनि कुर्वन् मा 'अच्छि' मा आरव मा तिष्ठेत्यर्थः ॥ અહિં પ્હેલા अच्छइનો અર્થ अस्ति લીધો છે અને અન્ય કોઇ અનુકૂળ અર્થ શક્ય નથી, ત્હારે બીજા अच्छिનો आरव (બેશ) હેવો અર્થ કર્યોછે, જો કે "હો મા" "રહે મા" એ અર્થ પણ એટલો જ બંધ બેશે; તું येथें अस (તું અહિં હો, તું અહિં રહે) એ મરાઠી સરખાવો.

માનેની વ્યુત્પત્તિને વળગી રહેવામા અન્તરાય નથી થતો એ જણાવીને હું કાઈક વિસ્તીર્ણ થયેલી આ ચર્ચા સમાપ્ત કરુછુ.[૧૧૧]

આ વર્ગમાં મૂકી સકાય હેવો અન્ય એક ધાતુ છેઃ વા (વાવું=વગાડવું. વાંસળી સાથે વપરાતાં); જેમ કે વાયડી વાયછે (વાંસળી વગાડેછે) ઉદાહરણ તરીકે

(૧) મ્હાલો મ્હારો કુંજમાં વાયછે વાંસળીરે લોલ,
નાદે વેધી છે મ્હારી પાંસળી રે લોલ.

(દયારામ; ગરબી સંગ્રહ; ગુજરાતી પ્રેસની આવૃત્તિ; પૃ. ૧૮૦, ગરબી ૩૧, કડી ૧)

(૨) વાંસલડી વાજો સાંઝે આજ વાંસલડી વાજો,
વાત માહારી ભૂલી માં જાજો, સાંઝે આજ૦

૧૧૧ રા. રા કેશવલાલ ધ્રુવ અમ્ "હોવુ" વાળી વ્યુત્પત્તિના પક્ષમા છે (ભાલણ કૃત કાદમ્બરીની હેમની પ્રસિદ્ધિ, ટિપ્પણ પૃ ૨૫૭ પક્તિ ૧૦–૧૮ જુવો) હેમણે સક્ષેપમા દાવા તાત્પર્યનું કથન કર્યુંછે–જેઓ છેની વ્યુત્પતિ આસ્ (સ્થિત્યર્થ) અને ઋચ્છ્ (ગત્યર્થ)માથી દર્શાવેછે તેઓ પ્રાકૃત રૂપ અચ્છ્ ને લીધે ભ્રમમા પડ્યાછે એ સ્પષ્ટછે. આ ધાતુમા ચ્ ઉમેરાયોછે તે પાણિની ૬ ૧ ૭૩, છે ચ હેમા નોધેલ વલણનું પરિણામ છે જેવી રીતે એ વલણથી ઇષ્ને બદલે ઇચ્છ્ બને છે તે જ રીતે એથી અસ્નું પ્રાકૃત રૂપ અચ્છ્ બનેછે અપભ્રંશના સમયમા એ વલણ લુપ્ત થયુ તે સાથે એ આગન્તુક ચ્ લુપ્ત થયોછે

મ્હારે કહેવુ જોઈશે કે આ ચ ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશના સમયમાં લુપ્ત થયોછે. કારણ કે અપભ્રંશ સાહિત્યમાં અચ્છઇ ઉપલબ્ધ નથી, જોકે વરરુચિકૃત પ્રાકૃતપ્રકાશની કોવેલવાળી પ્રસિદ્ધિમાં (પૃ ૯૪ ફુટનોટમાં) બે હસ્તલેખોમાં આપેલા પાઠ તરીકે અસ્તિ=અચ્છિ નો નિર્દેશ કર્યોછે પરંતુ ચના આગમરૂપ વ્યાપારનો અવકાશ સ્વીકારીને એક મૂલ આકૃતિરૂપ તરીકે અચ્છ્ આપ્યુ હોય એ શક્ય છે. અછઇ (ચ વર્જિત અચ્છઇ) તો અપભ્રંશ પછી અને અર્વાચીન ગુજરાતીની પૂર્વે દૃષ્ટિગોચર થાયછે ચના આ ઉત્પત્તિદર્શન અને મ્હેં સૂચવેલી અસઇ–અસ્સઇ અછછઇ અચ્છઇ એ વ્યુત્પત્તિ વચ્ચે રહેલા તફાવત તરફ પણ હું લક્ષ ખેંચુછુ

સદ્ગત શાસ્ત્રી વ્રજલાલે મુદ્દાની વાત ઉડાવી છે અને માત્ર આ પ્રમાણે કહ્યુંછે–સ. અસ્નું વર્તમાનકાળમા તૃતીયપુરુષ એકવચન અસ્તિ છે હેનું પ્રાકૃતમાં અચ્છિ અથવા છઇ બનેછે (ઉત્સર્ગમાળા પૃ. ૭૪)—(વસ્તુત છઇ પ્રાકૃત છે જ નહિં પરતુ ઘણું અર્વાચીન ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશનુંરૂપ છે) વળી જ્યહારે (ઉત્સર્ગમાળા ૧૦૨–૩ પૃષ્ઠે) હેઓ એમ કહે છે કે અસ્તિનું સ્તિ થયું અને સ્તનો થ થતાં ગુજ થાયછે થયુ ત્યહારે તો હેમની ભ્રમપરપરા માટે હસ્યા વિના રહેવાતું નથી થાયછે સ. સ્થા 'ઊભા રહેવું' હેમાથી આવેલછે એ તો સ્પષ્ટ છે છતાં આપણે શાસ્ત્રીને ન્યાય આપવો જોઇયે વરરુચિકૃત પ્રાકૃતપ્રકાશની કોવેલવાળી આવૃત્તિમા ૯૪મે પૃષ્ઠે, ફુટનોટમા, એક હસ્તલેખ અનુસારે થમ્મિ ને અસ્મિનું રૂપ દર્શાવેલ છે વસ્તુ થમ્મિરૂપ સ્થામાંથી ઉદ્ભવ્યુ છે અને આ પાઠાન્તર કરનાર પુરુષનો એ વિશે ભ્રમ થયોછે

(એ જ ગ્રન્થ, પૃ. ૧૮૧ ગરબી ૭૪, આદ્ય પંક્તિયો).)

આ વા ધાતુનું આ અલ્પતમરૂપ સં. वादयति ક્ષીણ થઈને ઉદ્ભવ્યુંછે; સં. वादयति; પ્રા. वायेइ-वाएइ, ગુજ. વાએ-વાય (છે)

આ સ-(૨) વર્ગની અંદર માત્ર બીજો એક ધાતુ આપીશ, લેવું. હું આ ધાતુની વ્યુત્પત્તિ સં. ની=દોરી જવુ ઉપરથી સાધતો નથી. (જો એ વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારાય તો એ ધતુ આ વર્ગમાં આવે નહિ કારણ કે હેમા નનો લ થયો-છે એ એક જ ફેરફાર છે જે એટલો અલ્પ છે કે એ કારણે આ ધાતુનો આ વર્ગમા સમાવેશ ન્યાય્ય નથી.) આ વ્યુત્પત્તિનો ત્યાગ કરવાનાં કારણો આ પ્રમાણે છેઃ-

(૧) 'લેવુ'નો અર્થ "ગ્રહણ કરવુ " સ્વીકારવુ "છે અને ની નો અર્થ "દોરી જવુ " થાયછે, અને જોકે આ અર્થ "ખેંચી જવુ, ઉપાડી જવુ" એ અર્થદ્વારા "લેવુ" અર્થ પ્રાપ્ત કરે એ અશક્ય નથી તોપણ એ ઘટનામાં ક્લિષ્ટતા તો રહેલી જ છે;

(૨) પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ સાહિત્યમાં ની ધાતુનું ણી શિવાય બીજું કોઈ રૂપ મળતું નથી,

(૩) नेणें (નીમાથી) 'દોરી જવુ' અને घेणें (ग्रह्માથી) "લેવુ" એ મરાઠી શબ્દો સાથે તુલના કરતાં જણાશે કે ની નો "દોરી જવુ" અને લેવા અર્થ ઉપરાંત અન્ય અર્થ ન થઈ સકે એ સભવિત છે.

હું લે (લેવું)ની વ્યુત્પત્તિ સં. लभ् પ્રા. लह्માંથી થયેલી માનુંછુ, લભતે-लहइ-लअइ-लेइ. लअइ એ ક્રમ આનુમાનિક છે, પરંતુ એ વડે વાગ્વ્યાપારનો વિકારક્રમ દર્શાવવાનો ઉદ્દેશ છે. એ પણ ખરુ છે કે આ રૂપમાં (लह् નો ले બનીને) લે નો પ્રયોગ, मुग्धावबोध औक्तिक (વિ. સં. ૧૪૫૦) જેટલા પ્રાચીન કાળમા, અને એ પૂર્વે, એટલે કે હેમચન્દ્રથી પણ પૂર્વે, દૃષ્ટિગોચર થાયછે; જે નીચે આપેલા અવતરણોથી જણાશે —

(૧) करी लेई देई इत्यादि बोलिवइ × × × × तिहां तवा प्रत्यय (મુગ્ધા० પૃ ૪ આસન ૨).

(૨) करी लेई इत्यादि काणलि जाणइ सरुइ ए बिहुनइ योग तुम् हुइ। (એ જ ગ્રન્થ, પૃ. ૫ આસન ૨).

(૩) ज कावालिय सप्पुडा लेहिं अभगु कवालु ॥ (सि. हे. ८-४-३८७ ઉદાહરણ).

અત્ર लेहिंનો અર્થ દોધકવૃત્તિમાં गृह्णन्ति કર્યોછે.

(૪) ज चाइसि तं लेहि।

प्राकृतपिंगल, १-९)

(માર્કણ્ડેયકૃત प्राकृतसर्वस्व ૧૭, ૮, વિઝાગાપટ્ટમની આવૃત્તિમાં આ ઉલ્લેખનું મૂળ સ્થળ પ્રા. पिंगल ૧-૪૦ દર્શાવેલછે, પરંતુ પ્રા. पिंगलની કલકત્તાવાળી આવૃત્તિમાં આ અવતરણ મ્હને ૧-૧ એ સ્થળે મળ્યુંછે).

આ પરિસ્થિતિમાં આપણે એટલું જ કહી સકિયે કે, લેની સાથે સાથે लह्નો પ્રયોગ ક્વચિત્ ઉપલબ્ધ હોય તોપણ, लह् ધાતુએ લે સ્વરૂપ ઘણે પ્રાચીન સમયે પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

ઉપર પ્રમાણે લેની વ્યુત્પત્તિ लभ्માંથી દર્શાવનાર હું એકલો નથી. મિ. બીમ્સનું મ્હને હેમાં સમર્થન મળેછે; હેમનું તુલનાત્મક વ્યાકરણ. પુસ્તક ૩, પૃ. ૪૯, અને પુસ્તક ૧, પૃ. ૨૬૮ જુવો. એ ગૃહસ્થ (પુ. ૧, પૃ. ૨૪૮ મે) વિશેષ હેવું જણાવેછે કે, બંગાલીમાં લખાયછે लइते, પરંતુ ઉચ્ચાર नइते થાયછે, અને ઓરિયામાં લેખનમાં તેમ જ ઉચ્ચારમાં नेइवा છે; મરાઠી નેણેંનો સં. ની "દોરી જવું" હેને બદલે સં. लभ्-लह् (પ્રા.)-લેવું (ગુજ.) ની સાથે સંબંધ સાધવાના પ્રયાસ ઉપર આ બીમ્સે આપેલી હકીકતથી પ્રસંગતઃ પ્રકાશ પડેછે (મિ. બીમ્સ મ. નેણેંની હેવી જ વ્યુત્પત્તિ આપેછે પુ. ૩ પૃ. ૪૯). કારણ કે (મ્હેં ઉપર દર્શાવ્યુંછે તેમ) મ. નેણેં અને ઘેણેં અર્થમાં ભિન્ન છે, જેમ સિંધીમાં खण् અને वह् ભિન્ન અર્થચ્છાયા દર્શાવેછે તેમ; खणि अच ("લાવ્ય") શબ્દશઃ 'લઇને' આવ્ય (अच) હેનો પ્રયોગ હાથમાં ઉપાડીને લઈ જવાય હેવા પદાર્થો વિશે બોલવામાં થઈ સકે જ્યહારે વઠી अच (એટલે પણ 'લાવ્ય') હેનો પ્રયોગ એમ ન ઉચકી સકાય પણ દોરીને કે હેવી રીતે લઈ જવાય હેવા પદાર્થો સંબંધે થાયછે. તે જ રીતે મરાઠી ઘેણેં હાથમાં ઉચકી જવાય હેવા પદાર્થોની અપેક્ષાએ વપરાયછે અને નેણેં એક સ્થળથી બીજે સ્થળ દોરી સકાય હેવા પદાર્થો માટે વપરાયછે. નેણેંનો બીજો અર્થ પણ છે, 'ઉચકી જવું' હેવો, એ મ્હારા લક્ષમાં છે પરંતુ હેનો ઘેણેંથી વિશેષ સ્પષ્ટ છે, કારણ કે ઘેણેંનો અર્થ "લેવું" એટલો જ થાયછે; આ પ્રમાણે તેને પદાર્થની એકથી બીજે સ્થળે ગતિ દર્શાવેછે, જ્યહારે ઘેણેં હાથમાં કે પાત્રમાં પદાર્થનું કેવળ ગ્રહણ દર્શાવેછે.

સર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર પણ બંગાળી लइते (=લેવું)ની लभवाળી આ વ્યુત્પત્તિમાં સંમત છે. તે આ પ્રમાણે ક્રમ દર્શાવેછેઃ—लभिते, लहिते—लइते—नइते—नीते—(જ. રૉ. એ. સો. ૧૯૧૩ પૃ. ૫૩૮મે મિ. જે. એ. ઍન્ડર્સનનો "મિ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની બંગાળી વ્યાકરણ ઉપરની નોંધ વિશેનો લેખ જુવો.)

હવે હું આ उत्सर्ग ૫માનો (ग) વર્ગ લઈશ·—એટલે, નામને (અને, કવચિત્, વિશેષણને) કાંઈપણ લક્ષ્ય વિકાર વિના ક્રિયાદર્શક ધાતુરૂપે ફેરવીને સધાતી ગુજરાતી ક્રિયાપદોની શરીરરચના, એ વિષય વિચારીશ.

આ વર્ગના પ્રકારદર્શક ઉદાહરણ તરીકે સં. शल्यમાંથી થયેલું (ગુજ.) ક્રિયાપદ સાલ્વું લઇયે. અનુકૂળતા માટે આ વર્ગને शल्यादि કહિયે. शल्य= 'ભાલું, બાણ, આર,' હેનું પ્રાકૃતમાં सल्ल થાય અને ગુજરાતીમાં साल હેનુ નામ બનેછે. હેમાંથી આપણને सालवुं 'પીડા કરવી, આન્તર વ્યથા કરવી' એ ક્રિયાપદ પ્રાપ્ત થયુંછે. અલબત્ત સં. शल्य શબ્દ शल्[112] ધાતુમાંથી ઉદ્ભવ્યો છે. પરંતુ ગુજરાતી ક્રિયાપદ सालवुंની ખરી વ્યુત્પત્તિ ઉપર પ્રમાણે ગુજરાતી નામ सालમાંથી સિદ્ધ થાયછે. शल्यादि ગણ મ્હેં ધડ્યોછે તે પ્રમાણે આપુંછું·—

સં. નામ કે વિશેષણ.	પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ	ગુજ.	ગુજ. ક્રિયાપદ
૧ शल्यं	सल्लं	साल	साल्वु
૨ पर्याणं	पल्लाणं	पलाण	पलाणवु
૩ धैर्यं	धीरं	धीर (મૂજ જેમ કે धारी न सक्यो धीर; દલપતરામ.)	धीरवुं
૪ तस्करः	(સીધુ)		तस्करवुं
૫ निर्वाह·	निव्वाहु	निभाव	नमाववु પછી नमवुं
૬ चित्रं	(સીધુ)		चीतरवु
૭ धूर्तः	धुत्तु	(धूत કોઈક કાળે)	धूतवुं
૮ कष्टं	कट्ठु		कठवुं
૯ भटः	भडु	भड	भडवु
૧૦ स्थिरं	थिरु	थिर	ठरवुं

૧૧૨. शलति સ·માંથી આ सलड् બને, सड्ड ન હોય તો ગુજ માં साले આવે સિ હે ૮-૪-૨૧૯ મા शकादिगणનો ઉલ્લેખ કર્યોછે ત્હેમાં शल्ल મળતો નથી, કે જેથી ल् બેવડાઈ સકે. તેમ એ ગણને आकृतिगण પણ નથી કહ્યો ઉદાહરણોને અન્તે इत्यादि શબ્દ છે તેથી તે વાત સન્દિગ્ધ રહેછે. જો शल्नो એ ગણમાં સમાવેશ કરિયે તો सालवुंનું આ ગણમાંથી વર્જન કરવુ જોઇયે

૧૧	दर	डर	डर	डरवुं
૧૨	तलस्पर्श	तलप्फस		तळासवुं
૧૩	युगकक	जुअडउ	जोडु	जोडवु
૧૪			ठग	ठगवु
૧૫			आचको	अचकावु
૧૬			वचको	वचकावु
૧૭			खटको	खटकावु
૧૮	संकटक	सकडउ	सांकडु	सरडावुं
૧૯	वक्रक	वकउं	वांकु	वंकावु
૨૦	धवलक	धवलउ	धोळु	धोळवु
૨૧	पीतक	पीअल	पीळु	पीळवु
૨૨			माळु	मोळववु
૨૩			गाभरो	गभरावु
૨૪	आकुलक	आउलउ	आकळो	अकळावु
૨૫	पश्चात्तापक	पच्छातावउ	पस्तावो	पस्तावु

[સપીને કોઈ લુપ્તપ્રયોગ ક્રિયાપદનું કૃદન્તરૂપ છે જેનો ધાતુ સંપ્ અનુમાને સ્વીકારી સકાય, આ ધાતુનું બીજું કોઈપણ રૂપ શ્રુતિસમત નથી. આ ક્રિયાપદ સપ નામમાથી ઘટાવેલુછે, જે નામની વ્યુત્પત્તિ અનુમાને સ સપાવ (= ઘટનાનો સહયોગ), અપ સપાઉ, પછી સપઉ–સપુ–સપ એમ સાધી સકાય]

ટિપ્પણ —

(૨) पत्ताणिअ હેં कुमारपालचरित, ૨, ૬૩મા જોયેલછે. સસ્કૃત ટીકા હેનો અર્થ प्राहितपल्ययना કરેછે. વળી હેમા अपड्डायाणिअ માટે अपर्याणिता આપેલછે આથી એમ જણાય કે મૂળ સસ્કૃત નામધાતુમાથી પલાણવુ પ્રાપ્ત થયુ. પરતુ ગુજરાતી નામધાતુઓના પ્રયોગક્ષેત્રની અતિસકુચિતતા લક્ષમા લઈને હું આ ક્રિયાપદની વ્યુત્પત્તિ ગુજરાતી નામ પલાણમાથી દર્શાવવાનું પસદ કરુછુ.

(૩) धीरवु એટલે "વિશ્વાસ કરવો, ક્ષમાવૃત્તિથી સાખવુ" સસ્કૃતમા धीर् ધાતુ નથી, अवधीर् (= તરછોડવુ) છે ખરો, પણ એ અખડ ધાતુરૂપ છે

(૪) तस्करवु જેમકે 'तरवुं ततरवु तस्करवु ए आठे आपकळा व"

(લોક કહેવત)

(૫) નમવું–આ રચના વિલક્ષણ છે. નમાવ શબ્દ આવ્–યુક્ત પ્રેરકરૂપનો ભાસ આપેછે, અને એથી નમ્‌ને મૂળ ધાતુ માની લીધોછે.' દેખાવ, ચઢાવ, બનાવ વગેરે આવ–અન્ત કૃદન્તરૂપોને આવ–અન્ત પ્રેરકરૂપમાંથી થયેલાં નામ માનવાનો ભ્રમ પણ આ પ્રસંગમાં હેતુરૂપે પ્રવર્તેછે.

નમવુંની વ્યુત્પત્તિ નિર્વહતિ–નિવ્વહઇ–નિવ્વઅઇ–નિમવું એમ નિર્વહતિમાંથી થયેલી માનવી એ સર્વથા સંતોષજનક નથી, કારણ કે નિર્વાહમાંથી વ્યુત્પન્ન કરતાં પ્રાપ્ત થતો નિભાવનો અર્થ નિર્વહ્‌માંથી પ્રાપ્ત થતો નથી. નિર્વહ્‌માં અર્થ કર્તૃનિષ્ઠ છે (નિર્વાહ કરવો), જ્યારે નિમવું–નમવું કર્મનિષ્ઠ અર્થ દર્શાવેછે (નિર્વાહ થવો).

(૬) ચીતરવું;—चित्रयति તો સંસ્કૃતમાં જ પ્રચરિત છે; સિદ્ધાન્તકૌમુદીમાં હેને ધાતુ તરીકે આપેલછે. પરંતુ વસ્તુતઃ સંસ્કૃતમાં જ એ ધાતુ चित्र નામમાંથી આવ્યોછે. મ્હને હેવો ખ્યાલ છે કે चित्र વસ્તુતઃ चित् એટલે ચેતના, જીવન, હેમાંથી આવેલછે; જે ચેતનમય, સજીવ, ભાવનું મૂર્તરૂપ એજ ખરૂં चित्र.

(૮) કઠવું–જેમ કે वरसाद कठेछे; જેમાં વરસાદ પ્હેલાની કષ્ટકારક ગરમી વિવક્ષિત છે. कठारो એ कठवुंમાંથી નામ છે.

(૯) મડવું—જેમ કે,

"चालो चतुरा पछी जई मडिये

(नरसिंह; सुरतसंग्राम, २७–३.)

(૧૦) ઠરવું–કાઠિયાવાડમાં ઊભવું ઉદ્‌ભવ્યું લ્હેવા જ બુદ્ધિભ્રમથી ठरवुं ક્રિયાપદ ઉદ્‌ભવ્યું હશે. स्थिरकः-थिरउ-ठरो, જેને ભ્રમથી ठर्यो માનીને પછી હેમાંથી ठरवु થયું. હું આ મત વિકલ્પરૂપે આપુછું.

(૧૨) તળાંસવું–આ ધાતુ तल અને स्पृश् ધાતુમાંથી પરબારો આવ્યો હોઈ સકે નહિ, કારણ કે એ રીતે તો तल स्पृशति થાય. જ્યારે तळांसवुं એક અખંડ શબ્દ છે. પરિણામે तलस्पर्श એ નામમાંથી तलप्फंस દ્વારા तळांसवुं યોગ્ય રીતે પ્રાપ્ત થાયછે.

(૧૩) જોડવું;—युज् (સં.)માંથી પરબારું जोडवुं ક્રિયાપદ પ્રાપ્ત થઈ સકે નહિં; કારણ કે युज्‌નાં પ્રાકૃતરૂપો जुंजइ, जुज्जइ, जुप्पइ બનેછે.

(૧૪) થી (૧૭) અને (૨૨) અને (૨૩). આ ક્રિયાપદો ગુજરાતી નામ અને વિશેષણોમાંથી આવ્યાંછે અને હેને અનુરૂપ મૂળભૂત શબ્દ સંસ્કૃતમાં કોઈપણ નથી.

(૧૮) થી (૨૪) સૂધીનાં ક્રિયાપદો વિશેષણોમાંથી ઘટાવેલાંછે. જ્યારે બાકીનાં ક્રિયાપદો નામમાંથી બનેલાંછે. વિશેષણ વર્ગમાં (૧૮), (૧૯), (૨૨),

(૨૩) અને (૨૪)નો અર્થ કર્મનિષ્ઠ છે; અને એથી મલિનયતિ જેવા સંસ્કૃત નામધાતુઆથી વિશિષ્ટ છે, એક બાજૂ (૨૦) અને (૨૧) અને સ્હામી બાજૂ (૨૨) હેવો પ્રકારભેદ કરી સકાય એમ છે· ધોળવુ, પીળવું એ મલિનયતિની માફક પ્રેરક અર્થ દર્શાવેછે, પરંતુ નામધાતુદર્શક પ્રત્યય વિના જ; જ્હારે મોળવવુનો અર્થ હેવો છે (મોળુ બનાવવુ, એટલે કે મોળુ બનાવીને છેતરવું), તે સાથે (સં. અય જેવો) અવ પ્રત્યય પણ લાગ્યોછે

(૨૫) પસ્તાવુ એ ક્રિયાપદ સામ્યાભાસના નિયમની પ્રવૃત્તિનું ઉદાહરણ છે. પસ્તાવો શુદ્ધ નામ છે છતાં પણ, મર્માથી મરાવો અને ચઢ્માંથી ચડાવો ઇત્યાદિ શબ્દોની માફક, હેમા પણ આવો છે તે કૃત્ પ્રત્યય છે હેવી દૃષ્ટિ સ્વીકારાઈછે, અને તેથી પસ્તા હેવુ કર્મનિષ્ઠ શબ્દશરીર ગણવામાં આવેલછે.

અહિંયાં હુ એક ચેતવણી આપીશ. ઉપર પ્રમાણે નામ અને વિશેષણ માથી ક્રિયાપદો બનેછે હેમા સંદેહ નથી, પરંતુ એ વિષયમાં રૂઢિ અને પ્રયોગની બાંધેલી મર્યાદા છે ખરી, અને રૂઢિ અને પ્રયોગના શાસનો અલિખિત કાયદા જેવા છે. એ નિયમનો લાભ લેવામાં અયોગ્ય સ્વાતન્ત્ર્ય લેવાથી વિહસનીય અનુપપત્તિ ઉદ્ભવેછે હાવા પ્રસંગો त કે अन (ल्युट्) પ્રત્યયવાળાં કૃદન્તરૂપોમાંથી બનાવેલા ભ્રમમૂલક અને અવિશ્વસનીય શબ્દોમાં નજરે પડેછે, જેમ કે —

૧ "લગ્નમાં સકલ ભૂતલ संक्रान्तेछे"
(इन्दुकुमार નાટક, રા ન્હાનાલાલ દ. કવિકૃત, ૧, પૃ. ૭૪)

૨ "પદ્યો परिसमाप्ततो નથી.
(केटलाक काव्यो, એ જ કર્તાનાં, અર્પણ, પૃ. ૩, પંક્તિ ૭.)

૩ "सताનના સ્નેહ उछेरजो, वाळजो, परिशुद्धजो"
(जया अने जयन्त, કર્તા એ જ, પૃ ૧૪૮, પંક્તિ ૨૦.)

૪ "निमंत्रणती" (એ જ કર્તાનું उषा, પૃ. ૧૬)

આ પ્રકારની અણસમજુ સ્વૈરવૃત્તિને કેટલાક અન્ય લેખકો આથી પણ ઉચ્ચતર કોટિ સુધી લઈ ગયાછે, જેમ કે કોઈ લેખકે એક ગુજરાતી માસિકપત્રમા (જૂલાઇ–સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૨ના समालोचकમા, પૃ ૧૭૬, પંક્તિ ૧ લીમા) પ્રદક્ષિણામાથી प्रदक्षनु ક્રિયાપદ ઘડી કાઢ્યુછે ! प्रदक्षिणा શબ્દના બંધારણ તરફ જ હેણે દુર્લક્ષ્ય બતાવ્યુછે. નવીન વર્ષ નિમિત્તે મ્હને અભિનન્દનપત્ર લખતા એક મિત્રે 'तुज आत्मने उदात्तशे' હેવો પ્રયોગ કર્યોહતો, અહિં રા. ન્હાનાલાલે બેશાડેલ દાખલાનું અનુકરણ કરવામા આવ્યુંછે. ભાષાનાં

વ્યાકરણનાં અને વ્યાવહારિક બુદ્ધિનાં હાવાં વિમર્દનોમાં રહેલી ભૂલનું પૃથક્કરણ કરવામાં કાલક્ષેપ નહિ કરું.[૧૧૩]

[ટિપ્પણઃ—ક્તાન્તરૂપોમાંથી ઉદ્ભવેલી ક્રિયાપદોની પ્રકૃતિની ચર્ચા उत्सर्ग ૪–૩માં કરવામાં આવીછે તો પછી આ उत्सर्गના આ ग અંશને એ उत्सर्गના અંગ તરીકે શા માટે નથી ચર્ચ્યો હેવો પ્રશ્ન કોઈ પૂછશે. પરંતુ જરાંક તુલનાત્મક પરીક્ષા કરતાં જણાશે કે એ બે પ્રકારોના સ્વરૂપમાં શો તફાવત રહેલોછે. उत्सर्ग ૪–૩ની અંદર આવતા પ્રકારોમાં ધાતુની પ્રકૃતિ–રચના જાતે જ ચર્ચાવિષય છે, અને એ રચના क्त પ્રત્યય લગાડવાની સાથે જ અથવા લગાડ્યા પછી પ્રવર્તતી એક વા અન્ય વાગ્વ્યાપારગત ઘટનાને વશ રહેછે, જ્હારે પ્રસ્તુતપ્રકારમાં સંસ્કૃત क्तान्त રૂપને આખું ને આખુ લઈને ક્રિયાપદના શબ્દશરીર તરીકે યોજ્યુછે.

ચોથો વ્યાખ્યાનનો આ ભાગ હું આ સ્થળે પૂરો કરીશ.

ટિપ્પણ अ.

(વ્યાખ્યાન ૪, ખણ્ડ ૧.)

स्वरभक्ति–પૃ. ૧૧૭ નોટ ૫ ને અન્ત જુવો.

આપણી અદ્યતન સ્વભાષાઓમાંના વિશ્લેષ સાથેના स्वरभक्तिના સંબંધનું સ્પષ્ટ ઉદ્ભાસન થાય એટલા માટે स्वरभक्तिના સંપૂર્ણ અર્થ અને વિષયની પરીક્ષા કરીશું તો રસ પડશે. स्वरभक्तिની ચર્ચા ऋग्वेद प्रातिशाख्यના નીચેના દર્શાવેલા અંશોમાં કરવામા આવીછેઃ—

पटल ૧, ૧૭, ૬, ૧૦, ૧૨, ૧૪: ૧૩, ૧૨, ૨૪, ૨૫

૧૧૩ વ્યવહાર અને રૂઢિની અનુજ્ઞા પામેલા આ પ્રકારના અપવાદરૂપ પ્રયોગ બે જ મ્હને મળ્યાછે दत्त અને दग्ध (स भूतकृदन्तो) એ ઉપરથી ગુજરાતીમા વપરાતાં दत्तवुं (= આપવુ) અને दग्धवुं એ ક્રિયાપદો. આ અપવાદભૂત રૂપો યોજવામા સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ રહેલોછે, પ્રથમ, दत्तवुं ક્રિયાપદ 'આપવા'ના ગમે તે પ્રકારમા વપરાતું નથી, પરંતુ માત્ર લાચ કે હેવા અયોગ્ય, અન્યાય્ય કે અધર્મ્ય દાનનો અર્થ દર્શાવવાને કાઈક કટાક્ષથી અને ગર્હણાથી વપરાયછે બીજું, આ અર્થવિશેષ પર ભાર મૂકવા માટે, હેતુ સ્ફુટ પ્રકટન કરવાના હેતુથી, ઉદ્દેશપૂર્વક, મૂળ સંસ્કૃત રૂપ दत्त જાળવી રાખવામા આવ્યુંછે એ જ પ્રમાણે दग्धवुं ક્રિયાપદ પણ ઉગ્ર મનોવ્યથા આપવાના અર્થને ઉલટ બનાવવાના ખાસ ઉદ્દેશથી સંસ્કૃત क्तान्त રૂપમાંથી આખુ ને આખુ લેવામાં આવ્યુંછે.

નીચેની પંક્તિમાં દયારામે मुक्तपરથી યોજેલા (मुक्तवुं) ક્રિયાપદમાં વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ પ્રત્યક્ષ થવો દુષ્કર છે –

अच्युत अज्ञान अवशेष मुक्ते प्रतिदिने जन जेह (रसिकवल्लभ, ૧૪, ૪.)

હેને પ્રથમ સ્વૈરાચાર ગણુવો પડશે,–પછી વૈષ્ણવોમાં પારિભાષિક શબ્દ તરીકે એ રૂપ પ્રચલિત હોય તો જુદી વાત

મૅક્ડૉનેલે સ્વરભક્તિનાં સર્વ મુખ્ય લક્ષણો પ્રાતિશાખ્યોમાંથી લઈને પોતાના વૈદિક વ્યાકરણ (Encyclopœdia of Indo-Aryan Research Series) § ૩૧ માં આમ એકત્ર કર્યાંછેઃ—

૧ "સ્વરભક્તિ-જ્યારે કોઈ વ્યંજન ર્ કે અનુનાસિકથી સંયુક્ત હોય ત્યારે એ બે વચ્ચે એક અતિલઘુ સ્વરોચ્ચારનો પ્રાદુર્ભાવ પ્રાય થાયછે, અને છન્દોરચનાના પ્રમાણથી જણાયછે કે એ બે વ્યંજનો વચ્ચે બહુશઃ સ્વર ઉચ્ચારવો પડેછે. પ્રાતિશાખ્યોનો સર્વમાન્ય મત છે કે જ્યારે અન્ય વ્યંજનની પૂર્વે ર્ આવે ત્યારે હેની પછી સ્વરોચ્ચાર કરાયછે; કેટલાકને મતે લ્ પછી પણ, અથવા કોઇપણ ઘોષ વ્યંજન પછી પણ, આ વ્યવસ્થા બનેછે. હેને ત્હેઓ સ્વરભક્તિ એટલે "સ્વરભાગ" કહેછે, અને હેને ½, ¼, કે ¾ માત્રાની વર્ણવેછે. અને ઉચ્ચારમાં a (अ) કે e (ए) (ઘણેભાગે=હ્રૅસ્વ ऍ) ને તુલ્ય જણાવેછે.

"બ. ऋग्वेदની છન્દોરચનાપરથી જણાયછે કે જે શબ્દોમાં र्‌વર્ણ અન્યવ્યંજનની પૂર્વ કે પર રહ્યો હોય તે શબ્દોમાં એક વધારાની શ્રુતિની બહુશઃ અપેક્ષા રહેછે જેમ કે दर्शत "જોવા લાયક" (ચતુઃશ્રુતિ); इन्द्र (બહુશઃ ત્રિશ્રુતિ); प्र (દ્વિશ્રુતિ)

"આ. જ્યારે કોઈ વ્યંજનની પછી ય્, ન્ કે મ્ આવે ત્યારે એ જ આગન્તુક સ્વર કવચિત્ પ્રાદુર્ભૂત થાયછે, જેમકે यज्ञ (=यज अत्र), ग्रा (=ग् अता) "ગ્રી". જો કે આ પ્રકારની સ્વરભક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ બહુશઃ, ત્રિષ્ટુભ્ અને જગતી વૃત્તોમાં, યતિ પછીની બીજી શ્રુતિ તરીકે જ થાયછે, આ વૃત્તોના આદિમાં વિરલ હોયછે, અને અન્તમાં કદાપિ નહિ."

આ ભાગમાં એક ઉપયોગી ફુટનોટ–૧૧મી–આપીછેઃ–

'સ્વરભક્તિથી આવેલો સ્વર સાક્ષાત્ લખાતો હોય હેવા થોડાક દૃષ્ટાન્તો જણાયછેઃ ग्रसन्ति ઉપરાંત तरसन्ति; श्विन्न (અથર્વવેદ) "શ્વેત" ઉપરાંત તદ્ધિતવૃત્તિ श्वेतरिम्; ઘણે ભાગે पूर्व‌ને સ્થાને पुरुव અને पूरुव (વૅકરનેજલ, ૧, ૫૧.cp. ૫૨)"

ऋक्-પ્રાતિશાખ્ય (પટલ ૧-૧૭) પરના ભાષ્યમાં ઉવ્વટ કહેછેઃ– अन्वर्थसंज्ञा चेयम्। स्वरभक्तिः स्वरप्रकार इत्यर्थः॥ આ ટીકાવાક્યનો પ્રથમ અંશ મ્હારા स्वरेण भक्तिः એ અર્થદર્શનને અનુકૂળ જણાયછે, પરંતુ ઉત્તર અંશથી હેનો અર્થ स्वरस्य भक्तिः થનો જણાયછે.

મૅકડૉનેલે કરેલા "vowel-part" (સ્વરભાગ) એ અર્થને સેન્ટ પિટર્સબર્ગ શબ્દકોષનો પણ આધાર મળેછે કારણ કે હેમાં સ્વરભક્તિનો *Teilvocal* (એટલે સ્વરનો અંશ) હેવો અર્થ આપ્યોછે.

વિહટ્ની પણ (तैत्तिरीय प्रातिशाख्य ૨૧-૧૫મા) હેને *fragment, piece, part of a vowel* (સ્વરનો ખંડ કે ભાગ) કહેછે

અન્યપક્ષે મો. વિલિયમ્સ, પોતાના સંસ્કૃત-અંગ્રેજી શબ્દકોષમાં स्वरभक्ति ને "*Vowel-fracture*" (સ્વરભંજન) કહેછે, અને એથી स्वरेण भक्ति એ અર્થને અનુમોદન મળેછે; પછી "Vowel-fracture'નો "fracture (fraction, ખંડ) of a vowel" હેવો અર્થ ઉદ્દિષ્ટ હોય તો જૂદી વાત, પરંતુ એ અર્થ સંભવિત નથી

વળી हन्यात्‌ને સ્થાને हनियात्, पूर्षને સ્થાને पुरुष એ શબ્દો હેતુ સૂચવેછે કે, કાંઈ નહિ તો એ પ્રકારના પ્રસંગોએ, પ્રક્ષિપ્ત તત્ત્વ સ્વર છે, સ્વર-ભાગ નથી અને એથી स्वरेण भक्ति એમ જોઈયે, स्वरस्य भक्ति નહિ, પછી આ શબ્દોમાંના इ અને उ ને એક માત્રાના સ્વરના ભાગ તરીકે ઉચ્ચારવાના હોય તો स्वरस्य भक्ति એમ લઈ સકાય.

તે ઉપરાંત વળી, स्वरभक्तिના ગ્રીક પર્યાય *Anaptyxis* નો અર્થ, અક્ષરશ, "*Unfolding* (*ana*-back, *ptyxis* fold)' એટલે "અપાવરણુ" થાયછે, એ શબ્દથી સંયુક્ત વ્યંજનો વચ્ચે સ્વરના પ્રક્ષેપથી થતા સંયોગવિઘટ્ટનના વ્યાપારનો નિર્દેશ થાયછે, એટલે જ એ સંયોગમાંના વ્યંજનોની स्वरेण भक्ति (વિશ્લેષ) કહેવાયછે

આ બધી હકીકતો એકત્ર વિચારતાં યોગ્ય રીતે અનુમાન થઈ સકે કે स्वरभक्तिથી પ્રથમ, સંયુક્ત વ્યંજનોની **સ્વરથી** (स्वरेण) **વિભેદન ક્રિયા** (भक्ति) એ અર્થ વિવક્ષિત હતો,-અને એ સ્વર લઘુ સ્વરથી પણ લઘુતર હતો, અને અજ્ઞાત અર્થસંક્રાન્તિથી હેને "સ્વરનો ભાગ" હેવો અર્થ પ્રાપ્ત થયો,-વિભાજક સ્વરનું માન સામાન્યત લગભગ સર્વત્ર, માત્રાનો એક અંશ, ¼ કે ½ અથવા કવચિત્ ¾ માત્રા હતું, એ વાતથી આ નવીન અર્થ ઉપપન્ન જણાયો આ પ્રકારનું અજ્ઞાત અર્થપરિવર્તન એ કાંઈ અસાધારણ મનોવ્યાપાર નથી

स्वरभक्तिના સ્વરૂપની પરીક્ષા કરીશું તો હેની અને હિંદની ભાષાઓમાં દેખાતા અને વળી પ્રાચીનતર પ્રાકૃતોમાં પણ જણાતા વિશ્લેષની વચ્ચેનો ભેદ નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટ થશે —

(અ) વિશ્લેષમાં પૂર્ણ એક માત્રાનો સ્વર પ્રાપ્ત થાયછે, પરંતુ स्वरभक्तिમાં સામાન્ય નિયમે માત્રાનો એક અંશ, ¼, ½ કે ¾ પ્રાપ્ત થાયછે, માત્ર અતિવિરલ પ્રસંગોએ પૂર્ણ માત્રાનો સ્વર પ્રક્ષિપ્ત થાયછે, જેમકે पूर्षને બદલે पुरुष, અને हन्यात्‌ને સ્થાને हनियात्. વસ્તુત

स्वरभक्ति એટલી સૂક્ષ્મ ઉચ્ચાર-ઘટના છે કે કેટલાક આચાર્યોએ તો હેના અસ્તિત્વનો પણ અસ્વીકાર કરવા સુધીની હિંમત કરીછે. (ऋ. प्रा. पटल ६, १४ જુવો);

(આ) સ્વરભક્તિનું સ્વરૂપ એટલું બધું સૂક્ષ્મ છે કે પ્રાતિશાખ્ય જણાવેછે તેમ હેનાથી સંયોગકાર્યને પણ બાધ નથી આવતો: न संयोग स्वरभक्तिर्विहन्ति (ऋ. प्रा. पटल ६-१०). હાનો મુખ્ય અર્થ स्वरभक्तिः संयोगकार्यं न बाधते હેવો છે એ ખરું, છતાં પણ હેનો વિશેષ ઉદ્દિષ્ટાર્થ હેવો પણ ખરો કે વ્યવહારદૃષ્ટિએ સંયોગ સંહત રહેછે. વિશ્લેષ તો સયોગનુ સાક્ષાત્ ખંડન કરેછે;

(ઇ) स्वरभक्ति થાય ત્હાં પ્રક્ષિપ્ત સ્વર अ કે હ્રસ્વ ए હોયછે. વિશ્લેષમાં હમેશ આપણી સ્વભાષાઓમાં अ પ્રક્ષિપ્ત થાયછે, અને પ્રાકૃતોમા મૂળ સ્વરની પુનરુક્તિ થાયછે (तत्स्वरता भवति), किलिठ्ठ (क्लिष्ट), रअणं (रत्न), किरिआ (क्रिया). प्राकृतप्रकाश ३-५९ આદિ જુવો; અથવા, હેમચન્દ્ર કહેછે તેમ, પ્રક્ષિપ્તસ્વર યથાસંભવ अ, इ કે उ હોયછે; सि. हे. ८-२-१०० થી ११९ જુવો;

(ઈ) સંયોગનો અંગભૂત र् કે કવચિત् ल्, કે અનુનાસિક (કે છેવટ ઘોષસ્વર) હોય તો જ स्वरभक्ति પ્રાપ્ત થાયછે. વિશ્લેષમાં આ મર્યાદાઓ નથી. જેમકે:—

भक्त (સં.)	भगत (ગુજ.)
युक्तक (સં.)	जुगतुं (ગુજ.)

ઇત્યાદિ;

(ઉ) स्वरभक्तिनो પ્રાદુર્ભાવ છન્દોરચનાની અપેક્ષા એ જ થાયછે; (હેવું મૅક્ડોનેલે ઓળી કાઢ્યુછે; જો કે પ્રાતિશાખ્યમાં આ કથન સુલભ નથી, છતાં એકદમ નજરે ન પડે હેવો આ પ્રકારનો કંઈક ઉલ્લેખ હશે) પણ વિશ્લેષ તો છન્દોનિરપેક્ષ વાગ્વ્યાપારગત ઘટના છે, અને મનોવ્યાપારની અપેક્ષાએ ઉદ્ભવેછે, (અને, હું માનુંછું કે, હેવી જ ઘટના स्वरभक्तिની કારણભૂત છે).

સંયોગના દ્વિતીય અગ તરીકે રહેલા य અને व્ ને જે સધિકાર્યો સંસ્પર્શ કરતાં હોય તે આન્તર સધિકાર્યોમાં પણ અન્તિમ પરિણામના કારણરૂપે स्वरभक्तिनो નિયમ પ્રવર્તેછે; જેમકે व्याकरणમાથી वैयाकरण; व्यधिकरणમાંથી वैयधिकरण्य; व्यमમાંથી वैयम्य; व्याघ्रમાંથી वैयाघ्र;

દ્ય:માંથી દૈવ; द्वारमांथी दौवारिक; श्वन्-श्वान માંથી शौन, शौवन; श्वापदमांथी शौवापद; श्वः માંથી शौवस्तिक.

આ ઉદાહરણોમાંનાં કેટલાંકમાં મૂળ સંયોગ પ્રાપ્ત થવાનું કારણ इ અને अनो સંધિ છે, જેમકે व्याकरण, व्यधिकरण અને व्याघ्र (व्याजिघ्रतीति व्याघ्रः) પરંતુ द्यः, द्वार, श्वा, श्वापद, श्वः જેવા પ્રકારોમાં સંયોગ મૂળમાંના इ કે उ અને आमांथी ઉદ્ભવતો નથી. આ સર્વ ઉદાહરણો સ્વરભક્તિની નૈસર્ગિકતા ઉપર બહુ સૂચક પ્રકાશ પાડેછે.

આ *Anaptyxis*નો નિયમ તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રના પંડિતોએ લક્ષમાં લીધો છે: Karl Brugmann, *Kurze*, *Vergleichende Grammatic Der Indo-germanichen Sprachin*,§§ 312–313.

ડૉ. પાંડુરંગ દામોદર ગુણેએ પણ (Introduction to Comparative Philologyમાં પરમે પૃષ્ઠે) *Anaptyxis*ની ચર્ચા કરીછે, પરંતુ स्वरभक्ति (માત્રાના અંશવાળી), અને જે'ને હું विश्लेष કહુંછું હેવું સંયોગનું પૂર્ણ ઉત્પાટન, એ વચ્ચે હેમણે કાંઈ તફાવત ગણ્યો નથી. વૈદિક इन्द्र (इन्दर), दर्शत (दरसत), અને અર્વાચીન ભાષાઓના વિશ્લેષનાં ઉદાહરણો મ. परकार (સં. प्रकार), મ. भरम (સં. भ्रम) ઇત્યાદિ, એ બધાને હેમણે એકઠા ખડકયાછે.

આ ટૂંકા વિવેચનપરથી જણાશે કે વિશ્લેષનો અન્તર્ગત નિયમ સ્વરભક્તિમાં બીજરૂપે રજૂ થાયછે; જૂના વખતમાં हनियात् અને पुरुष જેવા કેટલાક છૂટા છવાયા શબ્દોમાં વિશ્લેષ જેવી વિક્રિયા ડોકિયું કરતી હતી; અને *Anaptyxis* નો અર્થ ફક્ત "folding back, unfolding," હેવો થતો હોવાથી એ નામ પોતે જ સંયોગમુકુલનાં સંવૃત દલોનો અંશતઃ ઉદ્ભેદ સૂચવે છે. છેવટમાં, मनक्ति (मञ्ज्), रुणद्धि (रुन्ध्), हिनस्ति (हिंस्), भुनक्ति (भुज्) ઇત્યાદિ શબ્દોમાં વિશ્લિષ્ટ અનુનાસિક અર્પનાર વ્યાકરણનિયમ, પ્રાકૃતસમયમાં શરુ થતો અને અર્વાચીન ભાષાઓના વિશ્લેષ પર્યંત જઈ પ્હોંચતો અવાન્તરક્રમ દર્શાવેછે, એ સૂચક છે.

વિશ્લેષ સંજ્ઞા માર્કંડેયે પોતાના प्राकृतसर्वस्वમાં ૧–૪૭ એ સ્થળે વાપરેલી જડેછે, પરંતુ હેણે (સ્વર–?) સંધિનો વિગ્રહ, અથવા ખરું જોતાં સ્વરોના સંધિથી થવા જોઈતા સંયોગનો અભાવ, એ અર્થમાં આ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યોછે.

પરંતુ ૩–૭૭માં અને ત્યાર પછી હેણે સંયોગના વિભેદની ચર્ચા કરીછે અને ત્ય્હાં હેણે એ ઘટનાને विकर्षण સંજ્ઞા આપીછે (૩–૭૭) જેની સમજૂતિ વૃત્તિમાં વિશ્લેષ શબ્દથી આપીછે. હેણે तत्स्वरतानो તેમ જ કેટલેક પ્રસંગે થતા इ, उ, अना પ્રક્ષેપનો પણ ઉલ્લેખ કર્યોછે.

ટિપ્પણ આ

(વ્યાખ્યાન ૪—ખંડ ૧)

(એ વ્યાખ્યાનનું પૃ. ૧૮૬ જુવો.)

વિવૃત ऍ અને ऑ વિશે વિશેષ અવલોકનો

(Indian Antiquary, September 1918, Vol. XLVII, Part DXCIX હેમાં ડૉ. ટેસિટોરીએ કરેલી મ્હારા મતની ટીકાનો ઉત્તર.)

ડૉ. ટેસિટોરી અને મ્હારી વચ્ચે મતભેદનો મુખ્ય મુદ્દો આ છેઃ-

ડૉ. ટેસિટોરી વિવૃત ऍ-ऑ ને अइ-अउ માંથી અને સંવૃતને अय्-अव માંથી ઉત્પન્ન થયેલા માનેછે, જ્યહારે હું એથી વિરુદ્ધ મત સ્વીકારુંછું. (એટલે ऍ-ऑ (વિવૃત) अय्-अव्‌માંથી; અને ए-ओ (સંવૃત) अइ-अउમાંથી; એમ માનુંછું.)

(અ) य એ इનો લેખન પ્રકાર જ હોઈને वयर, वयल्ल ઇત્યાદિ જોડણી ભ્રાન્તિજનક છે એમ ડા. ટેસિટોરી માનેછે. આ સ્થાપિત કરવા માટે હેમણે છેક પ્રાકૃત ગ્રન્થો સુધી પણ જઈને જૅકૉબી કૃત *Maharashtri Erzählungen* પૃષ્ઠ ૭૨, ૬૩, ૬૧, ૬૦ માંથી ઉદાહરણો આપ્યાંછેઃ-

गइं, पइसारिओ, कइवय, અને वइर

હેને સ્થાને गयं, पयसारिओ, कयवय, वयर.

મ્હારો ઉત્તરઃ—જૅકૉબીની આવૃત્તિની આધારભૂત હસ્તલિખિત પ્રતો વિ. સં. ૧૫૧૧ અને ૧૬૬૦ માં લખવામાં આવી હતી. એથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાયછે કે લહિયાઓએ એ સમયની સાક્ષાત્ પ્રચલિત જોડણી સ્વીકારીછે, જે પ્રાકૃતમાં તદ્દન અપરિચિત હતી. (બીજાં ઉદાહરણોમાં य છે તે इનો વિકાર છે માટે गयं શબ્દ (गतिं ને બદલે) गतं નું પ્રાકૃતરૂપ હોઈ સકે હેવો બચાવ સંભવિત છતાં પડતો મૂકુંછું.)

(આ) પ્રા. પા. રાજસ્થાનીમાં વસ્તુતઃ इના વિકારરૂપે દૃષ્ટિયે પડતા આ यના સ્વરૂપવિશે પોતાના મતો બાંધવામાં ડૉ. ટેસિટોરી ચકડોળે ચઢ્યાછેઃ-

(૧) પોતાની "Notes" ના § ૪-(૫) માં હેમણે यને इના વાસ્તવિક વિકારરૂપે આપ્યોછે અને પ્રા. પા. રા. ના ગ્રન્થોમાંથી वयर, वयरागी, पयसार એ ઉદાહરણો ટાંક્યાંછે.

(૨) કેટલાક સમય પછી હેમણે वयर ઇત્યાદિને માત્ર "writing peculiarity"—લેખનનો પ્રકારવિશેષ—માન્યાછે; પછી વળી वयर,

વયરાગીને 'પ્રાકૃત' તત્સમ કહ્યાછે;' અને ત્હાર પછી વળી એમ કહેછે: કે અય એ સંસ્કૃત ઐનો વિકાર હશે (પ્રાકૃતમાં આ ઘટના તદ્દન અપરિચિત છે).

(હેમનું *Bardic Survey*, પરિશિષ્ટ ૧, પૃ. ૭૬ જુવો).

(૩) અને છેવટ ૧૯૧૮ ના સપ્ટેંબરના Indian Antiquary-માં યને તેઓ ઙ્નો લેખનનો પ્રકારવિશેષ કહેછે અને વયરાગીને વયરને અનુસરીને ઘડાયલો અંશતઃ તત્સમ કહેછે.

અહિંયાં અન્યોન્ય વિરુદ્ધ મતોથી ગુંચવાડો ઉત્પન્ન થયોછે.

(ઙ) उ નો व થવા વિશે.

પ્રા. પા. રાજ.માં उ ને સ્થાને વ્રતી પુનઃ પ્રોપ્તિ વિશે પોતાના વાંધાઓ ફરીથી જણાવતાં તેઓ હવે, देशावर, देवल, देवर વગેરે શબ્દોમાં उને સ્થાને व આવેછે એ વિકારને, પોતે જેને वश्रुति કહે છે ત્હેના, પ્રક્ષેપનું પરિણામ ઠરાવવાને મથેછે, અને એ મતના આધારમાં रावुल, रावुत અને હેવા મારવાડી શબ્દો રજૂ કરેછે.

હેનો ઉત્તર હું આ પ્રમાણે આપુંછું:—

વુવાળા આ શબ્દો वश्रुतिના પ્રક્ષેપથી નથી ઉદ્ભવ્યા, પરંતુ જેમ किमाड જેવા શબ્દોમાં મારવાડીભાષામાં अનો इ થાય છે તેમ, (वर्मांना) अનો उ થવાથી ઉત્પન્ન થયાછે. એ ગમે તેમ હોય, પરંતુ वश्रुतिવાળી દલીલથી कउणમાંથી પાછું कवण થાયછે એ પ્રસંગની સારી વ્યવસ્થા નથી થઈ સકતી; કારણ કે ડૉ. ટેસિટોરી પોતે જ માનેછે કે આ वश्रुति દીર્ઘસ્વર પછી આવેછે (कवणમાં कનો अ હ્રસ્વ છે). [પ્રસંગવશાત્ હું જણાવુંછું કે वश्रुति એ અને यश्रुति એ પણ ખોટી સંજ્ઞાઓ છે; હેના પ્રવર્તક ઘણું કરીને ડૉ. હૉર્નલ છે જેમણે હેમચન્દ્રે બતાવેલા यश्रुति अकारને यश्रुति હેવું અયોગ્ય નામ આપ્યુંછે,—કેમ જાણે કે य જેવો સંભળાતો અને એથી यश्रुति अकार કહેવાતો अ यश्रुति જેવી કાંઈક વિચિત્ર વસ્તુ પ્રાપ્ત કરતો હોય! ડૉ. હૉર્નલની प्राकृतलक्षणा ની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨૭ જુવો.]

(ઈ) ભાષાઓ નિયતદિશામાં એક સરખી પ્રગતિ નથી કરતી પરંતુ ઘડીકમાં પાછળ હઠે તો ઘડીકમાં આગળ વધે એ પ્રમાણે ગતાગત કરેછે; એ મ્હારા મતને ડૉ. ટેસિટોરી નવીન અને પ્રમાણની અપેક્ષા રાખતો માનેછે. હેના ઉત્તરમાં હું પ્રત્યાવર્તનનાં ઉદાહરણોનો ફક્ત નિર્દેશ કરીશઃ ल નો ळ, પાછો ल અને વળી ळ; न નો ण અને પાછો न; ભાષાના પ્રવાહ ઉપર આમથી તેમ ઝુલ્લા ખાતાં करइ—करि—केर એ રૂપો; તેમ જ अछ्र—

અઇ-ઇઇ-છે પ્રભાદિ. એટલું જ નહિં પણ, ડૉ. ટેસિટોરીનો પોતાનો મત મ્હારા મતને સમર્થન આપેછે. તેઓ કહેછેઃ—

"એક ભાષાનું અન્યભાષામાં સંક્રમણ હમેશાં ક્રમે ક્રમે થતું હોવાથી, જ્યહારે જ્યહારે જૂની ભાષાનું અવસાન થતું હોય અને નવીનો પ્રારંભ થતો હોય ત્યહારે ત્યહારે જૂની ભાષાનાં કેટલાંક લાક્ષણિક તત્ત્વો નવી ભાષાના આરંભના સ્વરૂપમાં જડી આવે અને એ જ રીતે નવી ભાષાનાં તત્ત્વો જૂની ભાષાના અન્તિમ સ્વરૂપમાં મળી આવે, એ સ્વાભાવિક છે."

(હેમની "Notes," Reprint, P. 5, ll. I6–20-Ind. Ant. Feb. 1914 vol. XLIII, Part DXL, P. 25)

મ્હારાથી ઘણાં વર્ષો પૂર્વે મિ. બીમ્સે પણ મ્હેં અસારે કહ્યા તે જ શબ્દો વાપરેલા માલુમ પડેછે, અને મ્હારો ચર્ચાસ્પદ અભિપ્રાય મ્હેં લખ્યો ત્યહાર પછી જ એ શબ્દો મ્હારા જોવામાં આવેછે. તેઓ કહેછેઃ-

"હિંદુસ્તાનની ઘણીએ વાગ્વ્યાપારઘટનાની માફક આ ઘટના પણ ગતાગત કરતી, અને ळ, र અને હેવા નવા નવા સપ્રસવ શાખારૂપ ઉદ્‌ભેદો દર્શાવતી, જણાયછે." ("Comparative Grammar", Vol. 1, P. 238 § 60. વચમાં લિપિફેર મ્હેં કર્યોછે.)

(ઙ) ઍ-ઑને ડૉ. ટેસિટોરી અઇ-અઉમાંથી વિવૃત ઉચ્ચાર તરફ લઇ જનારા ક્રમો માનેછે; અને હાવા ઍ-ઑ પ્ર. સ. ના ૧૬મા સૈકાના કે ત્હેની નજીકના ગુજરાતી હસ્તલેખોમાં જડેછે હેવો તેઓ દાવો કરેછે.

હું બતાવી ચૂકયોછું તે પ્રમાણે, મારવાડી હસ્તલેખોમાંના ઐ-ઔ નો માત્ર વિવૃત્ત ઉચ્ચારની સંકેતયોજનાના એક મન્દ પ્રયાસરૂપે વપરાયલાછે, તે કાંઈ પૂર્વક્રમ દર્શાવતા નથી. ગુજરાતી હસ્તલેખોમાં આ ઐ-ઔ સંકેતો સંબંધે વિ. સ. ૧૫૫૭ અને ૧૬૫૬ વચ્ચેના સમયના અનેક પ્રાચીન ગુજરાતી હસ્તલેખોનું મ્હેં ધીરજથી સૂક્ષ્મનિરીક્ષણ કર્યુંછે, અને પરિણામ એ આવ્યુંછે કે અઇ-અઉના ઉત્તરક્રમો માટે એ હસ્તપ્રતિયોમાં ક્યાંય પણ ૈ ૌ એ ચિહ્નો વપરાયાં નથી, અને જે અનિવિરલ પ્રસંગોએ એ સંકેતો (ૈ ૌ) જોવામાં આવેછે ત્યહાં હેતું કારણ એ જણાયછે કે લહિયો કાં તો મારવાડી અથવા મારવાડી સંસ્કારવાળો હતો.

(ચ) આ ઐ-ઔના ઉચ્ચાર શા થતા એ તો ડૉ. ટેસિટોરી પોતે ખાતરીથી નથી કહી સકતા. એ વિશે ત્હેમણે ક્રમમાં કમ ત્રણ ભિન્ન, અને ઓછે વધતે અંશે પરસ્પરવિરુદ્ધ, તર્કો રજૂ કર્યાછે. જેમકે સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૮ ના

(Ind. Ant. સપ્ટે. ૧૯૧૮, પૃ. ૨૪૨ની નોટ ૧૬ માં) એમ કહેછે કે પોતે સર જ્યૉર્જ ગ્રીઅર્સને (L. S.I. IX, iiમાં) વાપરેલી ઑ-ઑઁ સંજ્ઞાઓથી ભ્રમમાં પડ્યા હતા; અને એ ભ્રમ પોતાની ભૂલનું મૂળ હતું એમ સૂચવેછે; એ વાત ખરી. પણ સર જ્યૉર્જે તો સ્પષ્ટ કહ્યુંછે (L. S.I. IX-ii, પૃ. ૨૦ મે) કે ઑ અને ઑઁ એ સંજ્ઞાઓથી "hat" અને "hot" એ સ્વરો વિવક્ષિતછે. અને ડૉ. ટેસિટોરીનાં પોતાનાં જ વચન ("Bardic Survey, ૭૪ મે પૃષ્ઠે) આ પ્રમાણે છે:-"હું કદાપિ હિંદુસ્તાન દેશમાં ગયો ન્હોતો અને ગુજરાતી અને મારવાડી ભાષાઓમાંના ઉચ્ચાર વિશેની સર્વ માહિતી માટે મ્હારે સર્વાંશે **બીજાએ આપેલા વર્ણનને આશ્રયે રહેવું પડતું, જે અસત્ય હોવાનું મ્હને પાછળથી જણાયું."** અહિંયાં કાળા છાપેલા શબ્દો જે સ્થિતિ પ્રગટ કરેછે તે સર જ્યૉર્જના L. I. S. IX, ii ના લિખિત આધારવાળી વાતથી જૂદી જ છે. હું તો આગ્રહપૂર્વક માનુંછું કે अय्-अव् નો ઉચ્ચારજ કરી જોશો કે તરત વિવૃત ઉચ્ચાર (ॲ-ऑ) સાથેનો સબંધ અને કાર્યકારણભાવ જોઈ સકશો.

(ऐ) संप्रसारण —

कपपट्टिका–कसवटी–कसउटी–कसोटी,

અને घनतरक–घणयरउ–घणइरउ–घणेरु;

હાવા પ્રકારોમાં व-यના उ-इ (એટલે सप्रसारण) થવાની સ્હામે ડૉ. ટેસિટોરી વાંધો ઉઠાવેછે કે (પ્રા. પા. રાજ. માં) व કે य આદ્ય હોય ત્હાં संप्रसारण શક્ય નથી, તેમ જ व–य સ્વરભાર પામેલા હોય તો ત્હાં પણ संप्रसारण શક્ય નથી, સ્વરભારરહિત હોય તો सप्रसारण લે. આ મત મ્હારી દલીલથી તદ્દન ઉલટો છે. જ્યહારે व-य (ખરું જોતાં હેમાનો अ) સ્વરભારયુક્ત હોય ત્યહારે सप्रसारण થાયછે અને સ્વરભારથી રહિત હોય ત્યહારે य-वની પૂર્વેના (अय-अव માંના) अ ઉપર સ્વરભાર જઈ પડતાં सप्रसारण થતું અટકેછે, કારણ કે એથી य-वનો अ દુતતર अ બનેછે અને પરિણામે લુપ્ત થાયછે, પછી વિવૃત ઉચ્ચારના નિકટતમ કારણભૂત अय्-अव् અવશિષ્ટ રહેછે.[1]

---

૧. नकुल–नउल–नोल, बकुलसरी–बउलसरी–(વર્ણવ્યત્યયથી) बउरसली–बोरसली, આ પ્રકારના શબ્દોની બાબતમાં ડૉ ટેસિટોરીની દશા इतो व्याघ्रस्ततस्तटी જેવી થઈ પડશે કારણ કે આ શબ્દોમા अ ट છે તે નિર્વિવાદ છે તેમ જે અન્તિમ શબ્દરૂપમાં સંવૃત ओ પણ નિર્વિવાદ છે. કાં તો હેમણે અહિં સવૃત ઉચ્ચાર अउमाथी આવ્યોછે એ કબૂલ કરવું પડશે અને अव (અને अय)માથી સવૃત ઉચ્ચાર આવે એ મત તજી દેવો પડશે, અથવા તો સવૃત ઉચ્ચારની સિદ્ધિને અર્થે अउनो અહિં अव કરવો પડશે અને એમ કરવાથી, અત્યાર સુધી હેમણે નકાર્યુંછે તે, (व नो व थवा રૂપ) प्रतिसंप्रसारण સ્વીકારવું પડશે.

આધુનિક ભાષાઓમાં આવતા શબ્દોમાં થતા સંપ્રસારણનો ઉત્પત્તિપ્રકાર હાવો છેઃ—અર્ધસ્વરોને ઉચ્ચારવામાં પ્રયત્નના શિથિલીકરણથી સંપ્રસારણ નીપજેછે; એ ઉચ્ચારોનો દ્રવીભાવ અથવા વિલય એ જ સંપ્રસારણ. જ્યહારે य्–व् સ્વરોની વચ્ચે હોય ત્યહારે જ એ શક્ય બનેછે; કારણ કે નિકટવર્તી બે સ્વરો સ્વરમય પરિસ્થિતિ અને સસ્કાર ઉપજાવેછે. આથી પ્રથમ ગુરુપ્રયત્ન य्–व् ને સ્થાને લઘુપ્રયત્ન य्–व् ઉચ્ચારાયછે અને છેવટ इ–उ બોલાયછે; ગુરુપ્રયત્ન य्–व् (प्राकृत–लक्षणની પ્રસ્તાવનામાં, પૃ. ૨૭ મે § ૪ માં ડૉ. હાર્નલે અર્ધ–વ્યજન એ સુભગ સંજ્ઞાથી દર્શાવેલા य्–व्) લઘુપ્રયત્ન य्–व् બનેછે (જેને ડૉ. હાર્નલ અર્ધસ્વર કહેછે); પછી આ વર્ણો, સ્વરસંપુટરૂપ સાધનને બળે, દ્રવીભાવ પામીને સ્વરરૂપ બનતાં इ–उ થાયછે. આ રીતે સંપ્રસારણ માટે જોઇતી સાધનસામગ્રી આ છેઃ—

(અ) य्–व्ની બે સ્વર વચ્ચે સ્થિતિ અને (આ) य–वમાંના अ ઉપર સ્વરભાર.

નીચે આપેલા શબ્દોમા થતું સંપ્રસારણ ઉપર દર્શાવેલ નિયમ (અ)નું ઉલ્લંઘન કરનારું આપાતતઃ જણાશેઃ—

(૧) ध्वनि (સં.)	धून (ગુજ.)
(૨) स्वर (સં.)	सूर (ગુજ.)
(૩) द्वि (સં.)	दुइ (હિં.)
(૪) व्यक्ति (સં.)	वीगत (ગુજ.)

પણ એ ઉલ્લંઘન કેવળ આભાસિક છે. કારણ કે આ પ્રકારોમાં પ્રથમ સૂક્ષ્મ स्वरभक्ति પ્રવિષ્ટ થાયછે અને धुवनि, सुवर, दुवि, वुइयक्ति જેવા અવાન્તરક્રમો અર્પેછે, અને એ રીતે य् અને वृની સ્વરો વચ્ચે સ્થિતિની અપેક્ષા પૂરી પાડેછે

(ઓ) સ્વરભાર અને હેની અસર —મ્હેં કરેલા accent (સ્વરતત્ત્વ)ના ઉપયોગથી ડૉ. ટેસિટોરી મુંઝવણમા પડ્યાછે. તેઓ મ્હને પૂછેછે આ સ્વર તે પ્રાચીન સંસ્કૃતનો स्वर છે? પ્રાકૃત અને આધુનિક ભાષાઓના વિષયમાં એ બને નહિં. પ્રાચીન સંસ્કૃતમાંનો स्वर પણ અંશતઃ આરોહરૂપ અને અંશતઃ ભારરૂપ હતો, હેના વાસ્તવિક સ્વરૂપ વિશે કોઈએ નિર્ણય બાંધ્યો નથી, અને બીમ્સ અને ડૉ. સર રા. ગો. ભાંડારકર જેવા પંડિતોએ અર્વાચીન ભાષાઓના ઉચ્ચારશાસ્ત્રની ચર્ચામાં "accent" શબ્દને 'ભાર'ના અર્થમા પ્રયોજ્યોછે. માટે "accent"થી મ્હારે શુ વિવક્ષિત છે એ પૂછવાને, અથવા સંસ્કૃત स्वर જે શ્રુતિપર પડેછે તે શ્રુતિપર મ્હેં દર્શાવેલ સ્વરભાર નથી પડતો હ્વેવો વાંધો ઉઠાવવાને, પ્રસગ જ ઉદ્ભવ્યો ન્હોતો.

પૂર્તિ.

વ્યાખ્યાન ૩ જું.

(૧) પૃ. ૭૪ (૫) પછી ઉમેરવાનું:—

ભાલણકૃત कादम्बरी (કે. હ. ધ્રુવની આવૃત્તિ), પૃ. ૩૩, પંક્તિ ૧ લીમાં व्यापारीइ विपणि मांड्या शंखशुक्तिप्रवाल। એ પ્રમાણે છે; અને શીલવતીનો રાસ (वि. सं. १७००) (પ્રા. काव्यमालावाळी આવૃત્તિમાં) પૃ. ૬૦, પં. ૭મીમાં વ્યાપારી શબ્દ છે (જો કે તરત જ પં. ૮ મીમાં વ્યવહારી છે.)

હું એટલું જ કહી શકું કે વ્યાપારનો આ ખોટો પ્રયોગ ભાલણની પૂર્વના સમયથી ઉદ્ભવ્યો હશે.

(૨) પૃ. ૮૮; પૅરા ૧ પછીઃ—

આ વર્ણોના, त (કે ट) અને क ના, અન્યોન્ય સંબંધ વિશે બોધક ચર્ચા, અને કેટલીક પ્રજાઓની શારીરિક અશક્તિ, એ મુદ્દાઓ માટે મૅક્સ મૂલરકૃત *Science of Language* (ભાષાશાસ્ત્ર) પુ. ૨, પૃષ્ઠો ૧૮૩–૧૮૫ જુવો. હેમાંનું નીચેનું કથન લક્ષયોગ્ય છે:—"શારીરવિદ્યાની દૃષ્ટિયે આ ઘોટાળાનું એક જ કારણ દર્શાવી સકાય, ઉચ્ચારણનું અપાટવ; क અને त નાં સ્થાનો વચ્ચે, અધવચ, તાળવા સાથે, જીહ્વા સ્થૂલ બનીને અથડાયછે અને એથી દન્ત્યપ્રાય, કદાચિત્ તાલવ્યપ્રાય, ઉચ્ચાર ઉપજાવેછે."

પ્રાકૃતમાં तवर्गना વર્ણોનો य સાથે સંયોગ થતાં चवर्गना વર્ણો ઉદ્ભવે છે અને ગ્રામ્ય ગુજરાતીમાં कवर्गना વર્ણો સાથે य નો હેવો જ સંયોગ થતાં એ જ પરિણામ આવેછે. सत्य સં. सच्च પ્રા. कयम ગુજ; चम ગ્રામ્ય ગુજ; આ વસ્તુસ્થિતિથી પરોક્ષ રીતે त અને क ના વાગ્વ્યાપારગત સંબંધનું સૂચન થાયછે એટલું અહિં ઉમેરીશ.

(૨) પૃ. ૯૩, નોટ ૪૨.

पुरः (સં.); (મ.) पुढें.

ડૉ. ભાંડારકર (વ્યાખ્યાનો, પૃ. ૧૯૦ મે, पुढें (મ.) ને प्रभृति (સ) માંથી (પ્રા.) पहुडि દ્વારા વ્યુત્પન્ન કરેછે. અર્થ તેમ જ વર્ણવિકારો पुर.માંથી વ્યુત્પત્તિ માનવાના પક્ષનું સમર્થન કરેછે.

વ્યાખ્યાન ૪ થું. ખંડ ૧ લો.

(૧) પૃ. ૧૧૨. अक्षरની વ્યાખ્યા પછી ઉમેરવાનું.—

પણ अक्षरનો અર્થ स्वर પણ થાયછે; જેમકે ऋक्प्रातिशाख्य, ૨૦ અને ૨૩ (મૅ. મૂલરવાળી આવૃત્તિ):

(સિ. હે. ૮–૪–૩૫૪), [જ્યારે अह ને કોઇપણ પ્રકારે તાણીતૂશીને પણ નાન્યતર જાતિનો ગણી સકાય નહિ. अहं નું हं થાયછે તે વર્ણવ્યત્યયનો પ્રકાર ગણી સકાય, અથવા તો (આગળ વ્યાખ્યાન ૪ થું, ખંડ ૨ જાનાં પ્રારંભનાં પૃષ્ઠોમાં દર્શાવેલ ह વર્ગની અંદરના ઉત્સર્ગ ૧-(क) પ્રમાણે) હકાર શબ્દના આદિ તરફ ખસી જાયછે ત્હેતું ઉદાહરણ ગણી સકાય.

ડૉ. સર રા. ગો. ભાંડારકર (વ્યાખ્યાનો પૃ. ૨૦૭ અને નોટ ૪ માં) અપ. हउं ને अहकम् (સં.) માંથી આવેલ માનેછે. વધારામાં તેઓ કહેછે કે हउं માં उ છે તે, અત્યારે ગુજ. માં ओ વપરાયછે તેમ, અપભ્રંશમાં છૂટથી વપરાતો, પ્રથમા એક વચનનો उ છે. એ ગમે તેમ હોય, उं ના અનુસ્વાર વિરોની મ્હારી અડચણ એમની એમ રહેશે; પણ મ્હેં સ્વીકારેલી વ્યુત્પત્તિથી સમઝાયછે કે એ અનુસ્વાર अहम् ના મૂળ म् નું પરિણામ છે.

પાણિનિ ૫–૩–૭૧ (अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः) અને તે ઉપરનું वार्तिक (अनोकारसकारमकारादाविति वक्तव्यम्) જોતાં अहकम् રૂપ શકય છે એ હું સ્વીકારુંછુ (જોકે सिद्धान्तकौमुदीમાં અને महाभाष्य માં આપેલાં ઉદાહરણોમાં अहकम् આપેલ નથી), પરંતુ, તે છતાં પણ, વધારે પ્રચરિત રૂપ अहंને આધારે (अहं-हअं-हउं-હું હેવી) સરળતર વ્યુત્પત્તિ સુલભ છે તો પછી अहकम् જેવા અપ્રચરિત રૂપની સહાયતા લેવા જવાનું મ્હને કંઇ પણ પ્રયોજન જણાતું નથી.

(૪) પૃ. ૧૫૧ सर्व–સૌ પછી ઉમેરવાનું:—

चतुर्वत्मक चउव्वट्ट चउट्टं–चौटुं

(૫) પૃ. ૨૪૭, છેલ્લો પૅરા. ल्याना (હિંદી) વગેરે; ઉમેરો.—

લેમ્આવવું હેતુ જ સંયોજન निमलप्रबन्ध, खंड ૩, ૧૨૪ માં મળેછે;

गरथ वड्ड गजघट ल्याविउ ॥

વળી, ૧૬૧;

ल्यावइ रे लक्ष वधामणां ।

તેમ જ વળી ભાલણકૃત कादम्बरीમાં:—

ऊठी इन्द्रायुधनि ल्याव्युं; ऊतार्यूं परहाण ।

(કેશવલાલ ધ્રુવની આવૃત્તિ, પૃ. ૮૮, પં. ૫).

વ્યાખ્યાન ૪'થું
(ખંડ ૨ જો.)

ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ અને વિકાસ.

ગુજરાતી અને અન્ય ભાષાઓમાં કેટલેક અંશે સમાન ઉત્સર્ગો

ગુજરાતી શબ્દોની વાગ્વ્યાપારજનિત ઉત્ક્રાન્તિનું નિયમન કરતા उत्सर्गों પૈકી वर्ग ख ની, એટલે અંશતઃ ગુજરાતીના જ વિશિષ્ટ उत्सर्गों છતાં કાંઇક સ્વરૂપભેદથી અન્ય ભારતીય ભાષાઓમાં પણ પ્રવર્તતા હોય હેવા उत्सर्गोंની, ચર્ચા હવે આરંભું-છું. આ વર્ગમાં એક જ મહત્ત્વના उत्सर्गની ચર્ચા કરીશ. ગુજરાતી શબ્દોમાં લઘુપ્રયત્ન हનું સ્થાન એ હેનો વિષય છે. ગુજરાતીની સાથે હિન્દીમાં પણ આ उत्सर्गની પ્રવૃત્તિ છે, પરંતુ માત્ર અમુક અંશે જ; કારણ કે ગુજરાતી हमारे નો ह લઘુપ્રયત્ન છે પરંતુ હિન્દી हमारा માં ગુરુપ્રયત્ન ह છે. ગુરુપ્રયત્ન અને લઘુપ્રયત્ન ह ઉચ્ચારોની पाणिनीय शिक्षा માં દર્શાવેલા कण्ठ्य અને औरस्य ह ઉચ્ચારો સાથે તુલના હું પાછળ કરી ગયોછું (પૃષ્ઠ ૬૫ અને પૃષ્ઠ ૧૧૪ જુવો) ह ઉચ્ચારના આ બે પ્રકાર એથી પણ પ્રાચીન સમયથી ચાલતા આવ્યાછે એ સ્પષ્ટ છે, જે વાતનું સાક્ષ્ય ऋक्प्रातिशाख्य પટલ ૧, ૧૮માં નીચે પ્રમાણે મળેછેઃ-कण्ठ्योऽकारः प्रथमपञ्चमौ च द्वावूष्माणौ (બીજો પાઠ ऊष्मणाम्) केचिदेता उरस्यौ । આ વિષે ઉવ્વટ કહે છે.-प्रथमोहकारः पञ्चमो विसर्जनीय. एतौ चोष्मणां मध्ये कण्ठस्थानौ वेदितव्यौ । केचिदाचार्या एतौ हकारविसर्जनीयौ उरस्थानाविच्छन्ति ॥] પરતુ, ह દર્શાવવાનો નિયમ સ્વીકારાયલો છે-પછી એ ह ગુરુપ્રયત્ન છે કે લઘુપ્રયત્ન છે એ જુદી વાત છે-માટે હું આ उत्सर्गने क वर्गમાં ન મૂકતાં ख वर્ગમાં મૂકુંછું. આ બાબતમાં મરાઠી ભાષા ગુજરાતી અને હિન્દીથી અલગ પડેછે; હેમાં आमचें જેવા શબ્દોમાંથી ह કાઢી નાખવામાં આવેછે અને કવચિત્ आह्मी, आह्मास, तुह्मी, तुह्मास હેમાં છે તેમ મૂળનો જ સયોગ જાળવી રખાયછે; કવચિત્ વિશ્લિષ્ટ રહેછે જેમકે बहीण, महीम, तहान (तृष्णामांथी), लहान (श्लक्ष्णमांथी) पहिला ઇત્યાદિ (પણ ગુજરાતીમાં-ब्हेन, म्हेम, प्हेलुं ઇત્યાદિ છે); અથવા વળી કવ્હાંક हकारને છેક શબ્દને છેડે હઠાવવામાં આવેછે, જેમકે मोठा (મ) महान् (સં.). આ વાતમાં હિન્દી પણ ગુજરાતીથી અલગ પડેછે અને हને વિશ્લિષ્ટ રાખેછે જેમકે प्हेलुंને સ્થાને पहिला ઇત્યાદિ; અને આ ઘટના હિન્દી બોલનાર પ્રજાના મજબૂત શરીરનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે, કારણ કે हને શબ્દના આદિ ભાગ તરફ ખશેડવાથી અને વ્યંજન સાથે જોડવાથી હેનો ઉચ્ચાર લઘુપ્રયત્ન અવશ્ય બને.

હવે આપણે ખાસ ગુજરાતીને જ માટેનો ઉત્સર્ગ આપિયે:—

ગુજરાતી શબ્દોમા હના સ્થાન વિશેના ઉત્સર્ગનું કથન — હ ત્રણ ભિન્ન ભિન્ન વાગ્વ્યાપારજન્ય અવસ્થાઓ પ્રાપ્ત કરેછે —

उत्सर्ग १.

(ક) स्थानफेर.—શબ્દના કોઈ પણ ભાગમાં, સયોગના અંગરૂપે કે અસયુક્ત દશામા સ્વતન્ત્રરૂપે કે મહાપ્રાણ સ્પર્શ વ્યજનમાં પ્રાણદાયક તત્ત્વ રૂપે, રહેલો હ,

(અ) બહુશઃ ખસીને શબ્દના આદિ તરફ જાયછે,

અથવા (આ) (ક્વચિત્) શબ્દના અત તરફ જાયછે.

ટિપ્પણ:–અસંયુક્ત હ સંસ્કૃતમાથી હ રૂપે આવ્યો હોય અથવા સ્પર્શ મહાપ્રાણ વ્યંજનનું વાગ્વ્યાપારજનિત રૂપાન્તર હોય: જેમકે:-

સં.	પ્રા.	ગુજ.
घहनं	वहण	व्हॅण
कफोणि	वहोणी	क्हॉणी, क्हूणी

આ હ, સ્થાનાન્તર પામીને, નજીકમાં નજીકના અક્ષર સાથે કાં તો सकीर्ण અથવા તો संसृष्ट રહેછે.

(ख) મૂળ શબ્દમા, કે અવાન્તરરૂપમા, હ હોય જ નહિ ત્હાં આગન્તુક હ પ્રક્ષિપ્ત થાયછે.

અહિં પણ હ કાં તો सकीर्ण અથવા તો ससृष्ट રહેછે.

(ग) મૂળ શબ્દમાં રહેલો હ લુપ્ત થાયછે.

આ હ સંયોગનો અંશ હોય, કે સ્વર સાથે संकीर्ण હોય, કે પછી સ્પર્શ મહાપ્રાણ વ્યજનના અનુપ્રાણતત્ત્વ રૂપે હોય. આ છેલ્લા પ્રકારમાં એ મહાપ્રાણને સ્થાને હેના વર્ગનો અલ્પપ્રાણ શુદ્ધરૂપે તરી રહેછે.

ઉદાહરણો.-

(ક)–હનું સ્થાનાન્તર (क)–(अ)–(ससृष्ट हकार)
(મૂળ સયુક્ત हकारમાથી)

સ	પ્રા કે અપ.	ગુજ.
श्लक्ष्णकं	[1]लण्हउ	न्हानुं
पार्ष्णि	पण्ही	प्हानी

1. ष्णनो ण्ह થવાની ચર્ચા કરતા સિ હે ૮–૨–૭૫ એ સૂત્રમાં ઉદાહરણોમાં सण्ह એક જ આપેલ છે, અને ૮–૨–૭૮ ઉપરથી કોઈ એમ માની લે કે પૂર્વ કે પર

प्रस्तवक	पण्हवउ	प्हानो[1]
कृष्ण	कण्हु	क्हान
यूयम्	तुम्हे	त्हमे
युष्मदीयक	[2]तुम्हारउ	त्हमारुं

(ભ્ર. સાદા (અસંયુક્ત) हकारमાથી)

प्राघुणक	प्राहुणउ	प्हूणो
भगिनी	बहिणी	ब्हेन
कथयति	कहइ	क्हे
वहति	वहइ	व्हे
वेध	वेहु	व्हे (=છિદ્ર)
(त्वदीयकं)	[2]तुहारउ	त्हारुं
(मदीयकं)	[2]महारउ	म्हारुं
वितस्तिः	विहत्थी	व्हेंत
महत् (+क) (महत्कं)	महन्तउ	म्होटुं[3]
	वहिल्लउ (देश्य)	व्हेलुं
शिथिलक	सिढिलउ[4]	स्ढेलुं
वल्लभक	वल्हउ (व्हल्लअउ, व्हल्लउ)	व्हालो
वल्लभ	वल्हु	व्हालम, वालम

ગમે ત્હેવો હ સયોગમાથી લુપ્ત થાય હેવા વ્યજનોમાનો એક હોઇને, लण्ह એ રૂપનું અસ્તિત્વ જ ન હોય પરતુ ૮-૨-૭૭ મા સયોગના પૂર્વ અગ તરીકે રહેલા ह્નો લોપ દર્શાવ્યોછે, અને સાક્ષાત् लण्हने જ શ્લોકના ઉદાહરણરૂપે આપેલછે આથી હેતુ જણાયછે કે सण्ह અને लण्ह બને શબ્દો સ્વીકારાયના છે, ઉભયપ્રાપ્તૌ યથાદર્શન લોપ અને એ પણ ક્વચિત્ વારા ફરતી (પર્યાયેણ)—જેમકે द्वार-दार-वार જે નિયમ ૮-૨-૭૯ ઉપાની વૃત્તિમાં આપેલછે તે અહિં પણ લાગુ પડી શકે છે लण्हનો પ્રયોગ कर्पूरमजरीमा પ્રત્યક્ષ ઉપલબ્ધ છે, लण्हअं प्हाणपोत्तं। पिसुणादि तणुलट्ठीचगिम लग्गिमं अ॥ (અક ૨, શ્લો ૨૪) એ જ નાટિકામા અન્યત્ર બે સ્થળે लण्ह વપરાયેલુ છે; ૩ ૨૮ અને ૪-૮

૨. સિ હ ૮ ૪-૪૩૪-જુવો

૩ આ શબ્દની વિસ્તૃત ચર્ચા માટે પરિશિષ્ટ ज જુવો, ત્હાં ગ્હેં મોટુની પક્ષની રા કે ઉ ધ્રુવની દલીલોની પરીક્ષા કરીને ત્હેના ઉત્તર આપ્યાછે

૪ સિ હે ૮-૧-૨૧૫ અનુસાર સિઢિલઉ થાય પરંતુ थ નો ह થવા વિશેનો સામાન્ય નિયમ એક નહિ તો બીજે સમયે પ્રવર્ત્યો હોવો જોઇયે, અને સ્હેલુંનુ મૂળ એ રીતે ઉત્પન્ન થયેલ રૂપમા ખોળવુ પડે એમ છે

कफोणि;	कहोणि	કહોંણી, કહૂણી વિકલ્પે
विभानक	विहाणउ	વ્હાણું
संमुखकं	समुहउं	સ્હામું

संकीर्ण हकार

(મૂળ हकार–સંયોગનો અંશભૂત)

સં.	પ્રા. કે અપ.	ગુજ.
उष्णकं	उण्हउं	હૂંનુ
वय	[5]अम्हे, अम्हो	હમે–હમો
अस्मदीयकं	अह्मारउ	હમારું
ग्रीष्मः	गिह्म	ઘીમ[6]

(મૂળ हकार–અસંયુક્ત)

अधुना	अहुणा (हउणा, हवणा)	હમણાં
गर्दभकक	गद्दहडउ	ગધેડો
गर्दभकः	गद्दहउ	ગદ્ધો
मातृगृहं	[7]माइहरु (महहरु, महिअरु)	માહિયર
महिषी	महिषी (म्हइसी, म्हइशी)	ભેંશ[8]
ह्रदक	द्रहउ	ધરો
संग्रहक:	संग्रहउ	સઘરો (=સંચય)
ग्रहणं	ग्रहणु	ઘરણ
ग्रहणं	गहणु–घयण	ઘનિ (= નિશો)
गोधूम.	गोहूमु (गोहूंवु, गोहूंव)	ઘઉં

શિથિલ એટલે "ઢીલું", 'નરમ"; જે ઢીલુ કે નરમ હોય તે સ્હેલું હોય; આથી રહેલુ એટલે "સરળ" એ શબ્દ અર્થદૃષ્ટિએ પણ શિથિલમાંથી પ્રાપ્ય છે

ડૉ. સર રા. ગો ભાંડારકર રહેલુની વ્યુત્પત્તિ સુલભમાંથી વ્યત્યય વિધિથી થયેલી દર્શાવે છે–હેમનાં વ્યાખ્યાનો, પૃ. ૧૯૦ જુઓ એ વ્યુત્પત્તિમાં વિવૃત એં નું કારણ પ્રાપ્ત થતુ નથી; પછી કૃત્રિમ રીતે ह ઘુસાડિયે તો જુદી વાત, પણ શિથિલમાંથી મળતી સ્વાભાવિક વ્યુત્પત્તિ જોતાં એમ કરવાની અપેક્ષા રહેતી નથી

૫ સિ હે. ૮–૧–૧૦૬.

૬. "ઘીમ રમવી", "ઘીમનો સાહૂ" એ વચનો હોળીના ઉત્સવ સંબંધે વાપરતાં ઉ અહિં વસન્તને સ્થાને ઘીમનો પ્રયોગ છે.

૭ સિ. હે ૮–૯ ૧૩૫

૮ મ્હે–મેં+ઈ–ભેં.

गभीरकं	गहीरउं	घेरुं
गोधा	गोहा	घो
अग्रहक	अग्गहउं	अघरुं (= દુષ્કર)
गृहीतककः	गहियलउ (घयलउ)[९]	घेलो
कटाहिका	कडाहिआ	कढाई[१०]
(देश्य) पुप्फा	(पूफा–पूहा; फूआ–फूई)	फोई

(સ્પર્શ મહાપ્રાણમાં અનુપ્રાણન તત્ત્વ રૂપે રહેલો हकार.)

अष्टादश	अट्ठारह (अढारह, हडार)	हराड (व्यत्ययथी)
बान्धवः	बान्धवु	भाण्डु
जरठः	जरठउ, (गरढउ, गरढो)[११]	घरडो–घयडो
सौरभं	(પરબારું सोरभ)	सोढम[१२]
(देश्य)	ओज्झरी (= अन्त्रावरणं)	होजरी
(देश्य)	ओड्डुण(कं)	होड्णुं, होयणुं

[देशीनाममाला १, १५५ માં ओड्डुणं=उत्तरीयम् એમ આપ્યુંછે. વર્ગ ૮–૭૨માં होरणं શબ્દ वस्त्र અર્થમાં આપ્યોછે. જો આ બીજા શબ્દને होयणुंના

---

૯. वसन्त विलास (વિ. સ. ૧૫૦૮) સરખાવો.

इम देखी रिद्धि कामनी कामिनी किंनरकंठि । नेहगहेली अ मानिनी माननी मूकइ गंठि ॥

नेहगहेली–સ્નેહથી ગ્રહેલી–એટલે ઘેલી; સં. ग्रस्त=आविष्ट એ સરખાવો.

कान्हडदे–प्रबन्ध (વિ. સં. ૧૫૧૨) હેમાં પણ સરખાવો,

राउ कर्णदे गहिलु थयु (ખંડ ૧, કડી ૨૭).

વ્યાખ્યાન ૪ થાના ખંડ ૧ ના આદિ ભાગમાં મ્હેં घेलोની गृहीतःમાંથી घयलो, घयलो એ ક્રમો દ્વારા વ્યુત્પત્તિ બતાવીછે. (પૃ. ૧૨૬ જુવો). હેનો આ નવા પૃથક્કરણ સાથે વિરોધ થનો માનવાનો નથી. બને વિકલ્પો સભવેછે. ગુજરાતીમાં ल પ્રત્યય છે તે સસ્કૃત क પ્રત્યયને સ્થાને આવતા અપભ્રંશ डुल्ल પ્રત્યયમાંથી ઉદ્ભવેલો ગણી સકાય. (સિ. હે. ૮–૪–૪૨૯).

૧૦. (સ) क्वथ् (પ્રા.) कढ्માંથી નહિ; કારણ કે कढाई તળવામાં વપરાયછે, કઢવામાં નહિં; (क्वथ्=ઉકાળવું, કઢવું).

૧૧. પૃ. ૧૦૭, નોટ ૫૪માં અવતરણમાંનુ ઉદાહરણ જુવો; ત્હાં આ ઉમેરી સકાય;—गरढा माईबाप घरि होइ (માંડણકૃત रुक्मांगदकथा; નક્લની તારીખ વિ. સં. ૧૫૭૪)

૧૨. र નો ढ થયો; પછી ढ्+ह=ढ; भमांथी અવશિષ્ટ રહેલા बनो व થઇને પછી म થયો

મૂળ શબ્દ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે તો આ ઉદાહરણ બાદ કરવું પડશે. પરંતુ અર્થ લક્ષમાં રાખતાં (उत्तरीय, એટલે કે શરીરપર હોડવાનું વસ્ત્ર, વિશિષ્ટ અર્થમાં, વસ્ત્રના જેવા સામાન્ય અર્થમાં નહિ), અને ગુજરાતીમાં હોડવું એ ક્રિયાપદ છે અને હોરણંમાં ड નથી પણ र છે ત્યારે હોડવું ક્રિયાપદમાં ड છે એ હકીકત જોતાં, હું ओड्डण વાળી વ્યુત્પત્તિ વધારે પસંદ કરુંછું.

હોડવું ક્રિયાપદ નામ ઉપરથી જ થયેલું હશે; અથવા ओड्ड કે હેવો ધાતુ કોઈ દેશ્ય ભાષામાં હશે.]

(क)–(आ)–शब्दना अन्तभाग तरफ जतो हकार.

(મૂળ શબ્દમા અસંયુક્ત हकार).

સં.	પ્રા. કે અપ.	ગુજ.
कथितकं	कहिदउ (कीधउं)	कीधुं
पृथुकः	पहुंकु (पउंखु)	पूंख, पाँन्ग (વિકલ્પે)
प्रत्यभिज्ञान	पचहिआण[13]	पीछाण, पिछाण
अभिज्ञान	अहिण्णाण (अहिनाण–अइह्नाण)[14]	अँधाण

अपवादः—

पृथुकाः	पहुआ	(पहुंवा)

(અહિં ह અચલિત રહેછે.)

---

૧૩ पहिचआण (વ્યત્યય); पहिचाण (દ્રુતતર અકારલોપ); पइच्छाण (ह ર્ડે અન્તર્ગત અપસરણ); पीछाण.

હિન્દીમાં पैछान છે; ડૉ ભાંડારકરનાં ભાષાશાસ્ત્રીય વ્યાખ્યાનો, પૃ. ૧૯૦ મુ જુઓ. એઓ पहिचान (ના) હિન્દી માનેછે.

૧૪ ह+न મળીને ँध બનેછે; ક્રમપટના આ છે –અનુનાસિકત્વયુક્ત द તુલ્ય न નો અનુનાસિક द (ँद) બનેછે અને द–ह નો ध् થાયછે. અને એ રીતે ँध થાયછે. (નીચે અનુનાસિક વિશેનો उत्सर्ग જુઓ).

નીચે લખેલા ગ્રન્થોમાં આ શબ્દ अहिनाण રૂપે મળેછેઃ—

(અ) કર્મણમન્ત્રી કૃત सीताहरण (વિ. સં. ૧૫૨૬)

राम भणइ अहिनाण कहीइ सीततणां ए साचां;

(આ) विमलप्रबन्ध (વિ, સં, ૧૫૬૮);

एणि परि बोल्या अहिनाण (९–२९);

(इ) शीलवतीनो रास (વિ, સં, ૧૭૦૦);

(૧) अहिनाणी विदुनामनी (ખંડ ૫–૯–દુહો ૧);

(અહિં अहिनाणी સ્ત્રીલિંગ છે).

ટિપ્પણીઃ—

(૧) ઉપર આપેલાં ઉદાહરણોમાં જણાશે કે સામાન્યતઃ મૂળ શબ્દોમાં ह બીજી શ્રુતિમાં હોયછે; પરિણામે, આદિ ભાગ તરફ જવાથી, અવશતઃ આદ્ય શ્રુતિ સાથે સંયોગ-રૂપે અથવા સંકીર્ણ ઉચ્ચારરૂપે મળી જાયછે. અપવાદો માત્ર આટલા છેઃ—

સામાન્યતઃ દ્વિતીય શ્રુતિમાં રહેલો ह, પ્રથમ શ્રુતિ સાથે મળી જાયછે; કેટલાક અપવાદો.

गहहडउ, गद्दहु, माइहरु, कडाही, सोरम.

(सम्रहउ અને असहउ એ માત્ર આભાસતઃ અપવાદો છે, કારણ કે स અને अ, ઉપસર્ગ અને નઞર્થક તરીકે આદિમાં મૂકેલા હોઈ છૂટાં પાડી સકાય હેવાં તત્ત્વો છે, અને ઉભય શબ્દમાં म્ર આદ્ય અક્ષર છે. એમ છતાં પણ જો સમગ્ર શબ્દને એકઠો લઈયે તો ह આદ્યશ્રુતિ પર્યન્ત ન જઈ સકવાનું કારણ સ્પષ્ટ છે. ग् વર્ણમાંજ ह् પકડાઇ રહેછે કારણ કે એ બંને (ग् અને ह्) વચ્ચે વાગ્વ્યાપારગત સારૂપ્ય રહેલુંછે, અને એથી હેની આગળ જવાની ગતિનો નિરોધ થાયછે.)

આ શબ્દોમાં ह પ્રથમ શ્રુતિ પર્યન્ત જતો નથી, પરંતુ દ્વિતીય શ્રુતિમાં જ સપડાઈ રહેછે અને ત્હાં સ્થિર રહીને એ શ્રુતિના મૂળ અક્ષરમાં સઙ્કીર્ણ બનેછે; અને એ રીતે द्+हનો ध्, ड्+हનો, ढ्, र्+हनो પણ ह्, અને ~ડ નો અવશે ह्+ड એટલે ढि બનેછે.

(૨) वल्लहउ અને गरहउ એથી જૂદી અવસ્થાને પામેછે; ह् પ્રથમશ્રુતિ સુધી પ્રયાણ કરીને व्‌ની સાથે મળીને ब्ह्, અને ग्‌ની સાથે મળીને घ्, બનેછે. કારણ એ છે કે ઉભય પ્રસંગે हની સાથે વાગ્વ્યાપાર દૃષ્ટિયે એટલે સ્થાનમાં કે પ્રયત્નમાં કે બંને બાબતમાં નિકટતમ સારૂપ્ય ધરાવનારા વર્ણથી ह्‌નું આકર્ષણ અને ગ્રસન થાયછે. આ રીતે એ ઘટનાની આભાસિક અસમાનતાનું કારણ સમઝાયછે.

સબલસંયોગમાં રહેલા હ્નો સ્થાનફેર થતાં પૂર્વસ્વર દીર્ઘ બનેછે

(૩) બીજું લક્ષયોગ્ય તત્ત્વ એ છે કે જ્યહાં જ્યહાં હ્યી થયેલો સબલ-સંયોગ હોયછે ત્યહાં ત્યહાં હ્ના સ્થાનફેરની સાં જ સંયોગનો પૂર્વસ્વર દીર્ઘ બનેછેઃ ન્હ્ણં-નह्नं न्हाव; પરન્તુ હ્ નિર્બલસંયોગમાં રહેલો હોય તો આ પરિણામ થતું નથી. अह्मे-हमे; ह्ामे नहि.

મ્હારા ગયા વ્યાખ્યાનમાં (વ્યાખ્યાન ૩જામાં), વાગ્વ્યાપારગત રૂપો અને ફેરફારોનાં નિયામક સામાન્ય તત્ત્વોના નિર્ણય સમયે, तुल्यमात्रापरिमाण એ નામથી આ ઘટનાનો પરામર્શ કર્યોછે. (પૃષ્ઠ ૯૯ જુવો)

પ્રાકૃતોમાં અને વિશેષતઃ અપભ્રંશમાં આ પ્રકારના હયુક્ત સંયોગો-માંના ઘણાખરા નિર્બલસંયોગ હતા. નીચે આપુંછું હેવી પંક્તિયોમાં સંયોગથી પૂર્વે રહેલી શ્રુતિની માત્રાસંખ્યાથી આ વાતનો પુરાવો મળેછેઃ—

दिविस अम्हारा कतु

(સિ. હે. ૮-૪-૪૩૪.)

જુની ગુજરાતીમાં તત્સમ શબ્દોમાં પણ નિર્બલ-સંયોગનું અસ્તિત્વ

પ્રાચીન ગુજરાતીમાં પણ આ નિર્બલસંયોગ તત્સમશબ્દોમાં પણ દૃષ્ટિગોચર થાયછે, જેથી એ શબ્દોને, એટલા પૂરતા, तद्भव ગણી સકાય.—

सरमपि हरि रमि राचि

वृंदावनि गोपी मध्य नाचि

साचो सोहि ब्रह्मचारी

(पद्मनाभनी એક કૃતિમાંથી; નકલ વિ. સં. ૧૭૧૫ માં લખાઈછે; ગુજરાત શાળાપત્ર, પુ. ૧૨, મે.)

અહિં મધ્યમાંનો ય્ લઘુપ્રયત્ન છે એટલે ધ્ય નિર્બલસંયોગ છે. પરંતુ આપણી પ્રસ્તુત ચર્ચાને ઉપયોગી ઉદાહરણ ब्रह्मचारीમાંનો નિર્બળસંયોગ હ્મ છે, કારણ કે હ્મને સબળસંયોગ માનિયે તો આ પંક્તિની માત્રાઓની ગણના યથાર્થ નહિ નીવડે. આજે પણ ब्रह्मचारीમાં હ્મનો લૌકિક ઉચ્ચાર નિર્બળ થાયછે, અને યજ્ઞોપવીતના સમારંભમાં નાગરસ્ત્રીઓ ગાયછે તેમાંના એક ગીતમાં હેવો જ નિર્બળસંયોગ માલુમ પડેછે.

"ब्रह्मचार टोपी क्व्हां भरी";

"लीली टोपी ब्रह्मचार अत भरी."

ભીમકવિકૃત હરિલીલા (હસ્તલિખિત પ્રત વિ. સ. ૧૫૭૪ માં ઉતારેલી) કલા ૮મીમાં નિર્બળ સંયોગનાં કેટલાક ઉદાહરણો પૂરા પાડેછેઃ—

(१) भणइ प्रल्हाद अछइ एक सूत्र ।
तह्नो भणछु ते कसूत्र (કડી ૩૨)
(२) सुणु उपदेश कहु'तह्म सेद । (કડી ૩૩)
(३) शीख अह्मारी मानइ नहीं (કડી ૪૮)
(४) भणइ प्रल्हाद कहू एक वात (કડી ૫૧)
(५) निरद तह्मारू साचू सही (કડી ૫૮)

આ ઉદાહરણોમાં કાળા અક્ષરછે તે સંયોગો निर्बलसंयोग છે એ ચોપાઇ છંદના સ્વરૂપથી સમજાશે.

વિરુદ્ધ પક્ષે એ જ ગ્રન્થમાં (એજ कलामा) प्रल्हाद શબ્દનો ल्हा ને સબળ સંયોગ ગણીને કરેલો પ્રયોગ પણ ઉપલબ્ધ છેઃ-

तेहनी नीति भणइ प्रल्हाद (કડી ૨૯)
भणि प्रल्हाद पिता अवधारि (કડી ૫૨)
[१५] किहां ताहारु स्वामी प्रल्हाद (કડી ૫૪)
मनसा हरि ध्याई प्रल्हाद (કડી ૫૮)

આથી હેવું જણાયછે કે આ પ્રકારના સંયોગોનો કવિની માત્રાવ્યવસ્થાની અનુકૂળતાને અનુસાર, સબળ કે નિર્બળ સંયોગ તરીકે ફાવે તેમ પ્રયોગ કરવામાં આવતો છતાં પણ મ્હેં ટાંકેલાં ઉદાહરણોથી જણાયછે કે એ પરિસ્થિતિ નિર્બળ સંયોગના પ્રચારનો પુરાવો આપેછે.

[હેમચન્દ્રે પ્રાકૃતમાં અને સંસ્કૃતમાં પણ र् અને ह् વાળા સંયોગોના વિષયમાં આ છૂટને સંમતિ આપીછે. छन्दोनुशासन ૧-૬ અને એ ઉપરની વૃત્તિ જુવો. સંપૂર્ણ ચર્ચા માટે આ વ્યાખ્યાનમાં उत्सर्ग ૧૭ ઉદાહરણ ૧૩ નીચેનું ટિપ્પણ જુવો.]

(૪) हના શબ્દઆદિ તરફ ખશી જવાના આ વ્યાપારનાં ચિહ્ને પ્રાકૃતમાંછે. સાધારણ નિયમ હેવો છે કે પ્રાકૃતમાં ह અન્ત તરફ જાયછે.-स्नानं-ण्हाणं; कृष्णः-कण्हो; श्लक्ष्ण-लण्हं-सण्हं; अस्मद्-अम्हे; युष्मद्-

પ્રાકૃતમાં સાધારણ નિયમે ह् અન્ત તરફ ખસેછે; પરંતુ ગુજરાતી ઘટનાના પુરસ્કરૂપ કેટલાક અપવાદો છે.

---

૧૫ આ પઙ્ક્તિમાં किहां અને ताहारु શબ્દોને क्यहां અને त्हाँरु વાચવાનાછે; એ છન્દના બંધારણથી જણાયછે. हकारयुक्त પદોની શિથિલ જોડણીથી જ લેખકે એથી વધારે પદો હોવાનો આભાસ થાયછે. આ તત્ત્વની વિશેષ ચર્ચા માટે થોડાં પૃષ્ઠો પછી આવતી स्पृष्टप्रयत्नहकार અને प्राणध्वनि વિશેની ચર્ચા જુવો.

એમ ન હોય તો સંસૃષ્ટિ થાય, જેમકે વધિરકઃ—બ્હેરો; भगिनी—બ્હેન; ઇત્યાદિ.

સંસૃષ્ટિને યાન્ત્રિક (mechanical) મિશ્રીકરણ જેવી અને સંકરને રાસાયનિક સંયોગ જેવો ગણી સકાય, જેમાં સંયોજક વિદ્યુત્પ્રવાહ કે હેવી કોઇક સામગ્રી સમૃદ્ધ ઉપસ્થિત થતાં એ દ્રવ્ય-સંવિલય પ્રાપ્ત થાયછે.

ग्रुघ्, मघ्, घभ्, અને घह् એ રૂપે હોવા જોઇયે એમ તેઓ સૂચવેછે. મહાપ્રાણ ઘોષ વ્યંજનનો સાક્ષાત્કાર કરાવતાં (अघौक्षीत् (ग्रुघ्), अभान्त्सीत् (बन्ध्) અને હેવાં) વ્યાકરણ-સિદ્ધ રૂપોથી થતા સૂચન ઉપરાંત, પોતાના મતનાં સમર્થક, વિશેષ કારણો આ પ્રમાણે જણાવેછેઃ—

(અ) મૂળગત ઘોષ મહાપ્રાણને સ્થાને ગ્રીક ભાષામાં હમેશાં અઘોષ મહાપ્રાણ આવેછે: (સં.) नभस्, (ગ્રી.) *Nefos* (નેફોસ્); (સં.) भ्रातर्, (ગ્રી.) *Frator* (ફ્રેટર); (સં.) धर्षति, (ગ્રી.) *Tharsos* (થર્સોસ્); (સં.) मधु, (ગ્રી.) *Methu* (મેથુ).

(આ) એ જ પ્રમાણે લૅટિનમાં સંસ્કૃત भरति નું *Fero* (ફેરો) બનેછે; भवति નું *Fuam* (ફુઅમ્); ઇત્યાદિ.

(ઇ) વળી, લૅટિનમાં, મૂળ ઘોષ મહાપ્રાણનો આદેશભૂત અઘોષ મહાપ્રાણ, બે પદોની વચ્ચે, અલ્પપ્રાણ ઘોષ બનેછે; (સં.) तुभ्यम्, (લૅ.) *ti-bi* (ટિબિ); (સં.) रुधिर, (લૅ.) *rubros* (રુબ્રોસ્); (સં.) ह्य (हदनुं મૂળરૂપ) (લૅ.) *ibi* (ઇબિ); (સં.) नभस्, (લૅ.) *nebul* (નેબ્યુલ્).

(ઈ) વિપરીત ક્રમે મૂળ મહાપ્રાણ (ઘોષ)નો આદેશભૂત લૅટિનમાંનો અઘોષ મહાપ્રાણ સંસ્કૃતમાં પોતાના આદેશ તરીકે અલ્પપ્રાણ ઘોષ વ્યંજન પ્રાપ્ત કરે છેઃ લૅ: *for-es* (ફોરેસ), સં. द्वार; લૅ. *fortis* (ફૉર્ટિસ્), સં. दृढ; લૅ. *of-fendi-mentum*, (ઑફ્-ફેન્ડિ-મેન્ટમ્), સં. बन्धः

આ ઉપરથી તેઓ નિર્ણય કરેછે કે दृढ, द्वार, बन्ध એ શબ્દો મૂળ धृढ, ध्वार, भन्ध् હોવા જોઇયે; અને गृध्, बुध्, बध्, दभ्, दह्, ઇત્યાદિ શબ્દો મૂળ घृध्, भुध् मघ्, घभ्, घह्, હોવા જોઇયે: આ શબ્દોને તેઓ નીચેના યુરોપીય શબ્દો સાથે સરખાવેછે; ગોથિક *gredus*, (ગ્રેડસ) અંગ્રેજી greed (ગ્રીડ); ગો. bindan, (જર) bieten (બીટન); જર્મન *binden* (બિન્ડન); આર્મે. davel (ડેવેલ), ગો. *dags* (ડૅગ્ઝ), અં. *day* (ડે); અને આ શબ્દોના આદિવર્ણો મૂળભૂત ઘોષ મહાપ્રાણના પ્રતિનિધિભૂત આદેશરૂપ છે.

ग्रुघ्, मन्घ् ઇત્યાદિ અને *ghreeden*, *bhinden*, ઇત્યાદિ હેવા સાક્ષાત્ પ્રયોગો ડૉ. ગુણે બતાવી આપે નહિં ત્હાં સુધી તો હેમના આ મતને, પ્રબળ આધારને અભાવે, કેવળ એક તર્ક ગણવો પડે એ સ્પષ્ટ છે. એ ગમે તેમ હોય, પણ अघौक्षीत्, अभान्त्सीत् જેવાં દેખીતાં અપવાદભૂત રૂપોની ઉત્પત્તિનું વધારે સારું કારણદર્શન મ્હેં દર્શાવેલ નિયમથી થઈ સકેછે—એટલે કે घ् વગેરેના અન્તર્ગત हનું આદિ તરફ વિચલન અને આદ્ય ब् વગેરે વર્ણો સાથે સંકર વિધિથી હેને સંવિલય થતાં भ વગેરે વર્ણોની નિષ્પત્તિ, એ નિયમથી થઈ સકેછે.

વધારે સારો ખુલાસોઃ સંધિકાર્યથી થતો ह् આદિ તરફ જઈને આદ્યવર્ણમાં મળેછે.

સ્વરો અને માણ્ડુ જેવા ભિન્ન પ્રકારોનો ખુલાસો આ વાતથી થશે. એ સંયોજક નિમિત્તો ક્યાં છે તે શોધી કાઢવું કોઈ વખત દુષ્કર બનેછે. પરંતુ વ્હાણ્ડુના ઉચ્ચારણ માટે પ્રયત્ન કરતાં જ હેમાં રહેલી વાગ્વ્યાપારગત

અત્યન્ત સૂચક તત્ત્વ એ છે કે બુધ્ બન્ધ્ ઇત્યાદિમાં અલ્પપ્રાણ ઘોષ વર્ણોના મહાપ્રાણ ઘોષ વર્ણો, અન્ત્ય મહાપ્રાણ વ્યંજન અલ્પપ્રાણ બને ત્હારે જ, થઈ સકેછે અભાન્સીત્ ઇત્યાદિમાં અન્ત્ય ધ્નો ત્ બને ત્હારે જ આદ્ય બ્નો મ થઈ સકેછે. આ પ્રમાણે આદ્ય વર્ણનું મહાપ્રાણત્વ સ્વતન્ત્ર રીતે નથી થતું, વસ્તુત એ ઘટના અન્ત્યવર્ણના પ્રાણધ્વનિના લોપને જ વશવર્તી છે, અને સીત્ વગેરે પ્રત્યયોના સ્નના સાંનિધ્યથી ધ્ વગેરેને ત્ વગેરે રૂપો પ્રાપ્ત કરવાની વાગ્વ્યાપાર દૃષ્ટિયે ફરજ પડે ત્હારે એ લોપ અનિવાર્ય છે. અન્ત્ય વર્ણમાંથી નીકળીને પ્રાણધ્વનિ આદ્ય વર્ણમાં જાયછે અને એથી જ આદ્ય વર્ણ મહાપ્રાણ બનેછે એ વસ્તુસ્થિતિનુ પૂર્વોક્ત ઘટનાથી સ્પષ્ટ સૂચન થાયછે.

બુધ્, બન્ધ્ ઇત્યાદિ પુરાણા Indo-European (આર્ય ભાષાના) ધાતુઓ વિશેનો આ સિદ્ધાન્ત ડૉ ગુણેએ નવો યોજ્યો નથી, પરતુ પ્રાચીન પણ્ડિતોને અનુરોધે સ્વીકારેલોછે, એમ માનવાને અવકાશ છે. મૅકડોનેલ (શિષ્યોપયોગી वैदिकव्याकरण § ૫૫ પૃ. ૩૯ મે) ધાતુઓના આદિ વ્યંજનોના આ મહાપ્રાણત્વને અન્ત્યવ્યંજનમાંથી લુપ્ત થયેલા પ્રાણધ્વનિના સંરક્ષણોપાય તરીકે સ્વીકારેછે, એ વાત પ્રથમ દૃષ્ટિયે મ્હારા મતનું સમર્થન કરતી જણાશે; પરંતુ એ કથન ઉપરની હેમની ટિપ્પણ ૧ વિરુદ્ધ મતનું સૂચન કરેછે; હેમાં તેઓ જણાવેછે કે એ ઘટના વસ્તુત લુપ્તાંશના પૂરણ રૂપ નથી પરંતુ, એક જ પદના આદિમાં અને અન્તમાં ઉભયત્ર પ્રાણધ્વનિ હોય તે સ્થિતિ ટાળવાની વૃત્તિને લીધે લુપ્ત થયેલા મૂળ આદ્ય પ્રાણધ્વનિનુ પુનરુજ્જીવન છે; અને એથી, તેઓને મતે, અન્ત્ય પ્રાણધ્વનિ લુપ્ત થતાં આદ્ય પ્રાણધ્વનિ પાછો આવી રહેછે. એથી, રૂઢ મતનો અસ્વીકાર કરીને બીજાઓએ માની લીધેલા આદ્ય પ્રાણધ્વનિનું ઉપર પ્રમાણે કારણ દર્શાવવામાં કદાચ મ્હારા પર પાખંડ પ્રવર્તાવવાનો દોષ મૂકાશે. પરતુ મ્હારા મતની તુલના હેની યોગ્યતા તપાસીને કરવામાં આવશે, પૂર્વગ્રહને અને રૂઢ મતના આસંગ માત્રને આધારે નહિં, હેવી આશા રાખુછું.

હુ આ પ્રમાણે મત રજૂ કરીશ' માતૃભૂત આર્ય ભાષામા નીચે આપુછુ ત્હેવા અન્યોન્ય વિશિષ્ટ ધાતુગણ હતા.

(ઘ) ઘન્ (हन्) જેવા ધાતુઓ; જેનું જઘાન જેવાં રૂપોથી સ્પષ્ટ સૂચન થાયછે, કારણ કે ધાતુદશામાં આ ઘોષ મહાપ્રાણનું અસ્તિત્વ ન સ્વીકારિયે તો અન્ય પ્રકારે એ રૂપોનું ઉપપાદન થઈ સકતું નથી. તે ઉપરાંત આર્ય ભાષાના શબ્દો વચ્ચેના વાગ્વ્યાપારસિદ્ધ સંબન્ધની કસોટીથી સંતોષકારક જણાતા ધાતુઓ, અને

(આ) બુધ્, બન્ધ્ ઇત્યાદિ ધાતુઓ જેમા હું કહુ છું તે પ્રમાણે, અમુક પ્રસગોએ પ્રાણધ્વનિને શબ્દના અન્તમાંથી આદિ પ્રતિ લઇ જવાના નિયમને અનુરોધે જ માત્ર, આદ્ય વ્યંજન સ્વવર્ગ્ય ઘોષ વ્યજન બને છે, અને મૂળ ધાતુ દશામાં હાવો આદ્ય ઘોષ વ્યજન નથી હોતો.

અશક્યતાનું અને તાત્કાલિક સંવિલય થઇને માત્ર થવાની આવશ્યકતાનું ભાન થશે. અમૂજ અને મુજે (સં. मुच्यते, પ્રા. मुज्जइ)–મૂચટ કાંઇ નવ મુજે (ધીરો ભગત) એ બે વચ્ચે જણાતો ભેદ લક્ષયોગ્યછેઃ એક પ્રકારમાં ह્ નો સ્થાનફેર અને સંકર થાયછે, અન્ય પ્રકારમાં ह કારને છાંડયા વિના ज्ञ એમનો એમ ટકી રહેછે; પરંતુ એક વાર જેવું ह્ નું નિર્વાસન અને આશ્રયાન્તર થાયછે કે તરત જ ब् અને ह् નો સંકર થાયછે, કારણ કે ह् મધ્ય સ્થાનમાં રહેલો હોઇને अम्हूज નું ઉચ્ચારણ મુશ્કેલ બનેછે.

મારવાડીમાં त्हारो ને બદલે थारो છે તે ખરું; પણ એ વાતથી ગુજરાતીમાં त्+ह् સંસૃષ્ટિ દશામાં રહેછે એ પ્રત્યક્ષ વસ્તુસ્થિતિને બાધ નથી આવતો.

(૨) સ્વર જોડે (ह् નો સંકર).

વ્યંજનને સ્વર જોડે સંયુક્ત થવાનો એક જ માર્ગ શક્ય છે તે એ કે વ્યંજન સ્વરની પૂર્વે આવે અને એ રીતે બંને વર્ણો પરસ્પર સંવિલીન રહે; જેમ કે (સં.) अधुना–(પ્રા.) अहुणा–ह्+अउणा, हउणा–(ગુજ.) हवणा, हमणा. हमे, हमारुं એ પ્રકારના શબ્દોમાં ह મૂકવાની પદ્ધતિને ઉતારી પાડવાની ઉત્કણ્ઠામાં કેટલાક લોક हनो લઘુપ્રયત્ન ઉચ્ચાર વીસરી જઇને हनो ગુરુપ્રયત્ન ઉચ્ચાર કરેછે એ અલબત્ત ખોટું છે.

[એક વખત કવિ નર્મદાશંકર[૧૯] अ અને हને જોડીને ऋ હેતું અશક્ય રૂપ બનાવતા (ऋमे ઇત્યાદિ), જેમાં સ્વરને हની પૂર્વે મૂકીને સંયોગમાં અર્ધવર્ણ રૂપે લખતા. આ પ્રયોગમાં રહેલી અર્થહીનતા સ્પષ્ટ છે, કારણ કે અરધો (ખોડો) સ્વર એ વસ્તુસ્વરૂપે અને વાગ્વ્યાપાર દૃષ્ટિયે એક અશક્ય વાત છે.]

ઉપરના વિવેચનથી સમઝાશે જે સંકર અવસ્થામાં હકાર એટલો બધો સંવિલીન થઈ જાયછે કે કેટલાક લોક હેને મહાપ્રાણ વ્યંજન રૂપે ન સ્વીકારતાં સંનિકૃષ્ટ સ્વરમાં વ્યાપતા–પૂરાતા માત્ર અનુપ્રાણન રૂપે માની બેસેછે. રા. રા. કેશવલાલ ધ્રુવ હાવો મત ધરેછે અને તેઓ हकारને प्राणध्वनि કહેછે; (હેમનો વાગ્વ્યાપાર, પરિશિષ્ટ ૨, પૃ. ૨૩–૨૪ જુવો.), અને તેઓ પ્રાણયુક્ત અક્ષરની નીચે માત્ર એક બિન્દુ મૂકવાની સંજ્ઞા સૂચવેછે; જેમ કે, ब्हेन, हमे ઇત્યાદિમાંના પ્રત્યક્ષ हने બદલે बेन, अमे ઇત્યાદિ. પરંતુ આપણે पेरुं, घेलुं, घो ઇત્યાદિ પ્રકારો જોઇશું તો એટલેથી જ प्राणध्वनि

સંકરમાંના હકારને કેટલાક માત્ર પ્રાણધ્વનિ માને છે; એ મતનું પ્રત્યાખ્યાન.

૧૯ વિચારશીલ કવિના વિવેકબુદ્ધિ જણાવતાં કહેવું જોઇયે કે આગળ ઉપર હેમણે આ અર્થહીન સંજ્ઞા તજી દીધી અને પ્રાણોચ્ચાર દર્શાવવા સ્વરની નીચે સાંકેતિક બિન્દુ મૂકવાની રીત સ્વીકારી; જેમ.

વાળા પક્ષમાંના દોષ વિશે આપણી ખાતરી થશે, કેમકે એ શબ્દોમાં ग् ની સાથે સકીર્ણ દશામાં ह् નિઃસંશય હાજર છે, માત્ર પ્રાણધ્વનિ રૂપે નથી એ મતમાં સગતિ જાળવવી હોય તો તો ઘેર, ઘલુ, ઘો હેને બદલે ગેહ, ગ્લુ, ગો લખવુ પડે,—પણ એટલે સુધી જવાને કોઈ તૈયાર નહિ થાય[20] રા કેશવલાલ ધ્રુવ પોતે પણ નહિ

આ મુદ્દામા રહેલા વાગ્વ્યાપારતત્ત્વો મ્હને જે રીતે જણાયછે, તે રીતે આ પ્રાણોચ્ચારના ત્રણ સ્પષ્ટ પ્રકારો છે —

(૧) ગુરુપ્રયત્ન, हर्ष, वहन, दहन ઇત્યાદિમા.

(૨) લઘુપ્રયત્ન, हमे, हमारु, म्होडु, व्हेन ઇત્યાદિમા

અને (૩) અતિમન્દ, પ્રાણધ્વનિ–રૂપ, શબ્દના દૂરના, સ્વરભારરહિત ભાગમાં રહેલો લઘુપ્રયત્નહકાર, પ્રાણધ્વનિ દશામાથી પસાર થઈને, ક્ષીણ થવાની સ્થિતિમાં હોય ત્હારે જણાતો, જેમ કે सरजनहार–सरजनार–सरजनार

અર્વાચીન ત્હેનુ, ત્હેને, ન્હાનુ ઇત્યાદિ રૂપોને સ્થાને પ્રાચીન ગુજરાતી ગ્રન્થોમાં तेहनु तेहनइ, नाहानु વગેરે રૂપો વપરાયેલાછે. જે **દેખાવમાં વધારે** અક્ષરસખ્યાવાળા લાગેછે છતા વસ્તુત અર્વાચીન રૂપોના જેટલી જ માત્રાનાછે, આ વસ્તુસ્થિતિની સાબિતી છન્દરૂપી કસોટીથી થાયછે છેવટ નિષ્પન્ન થયેના રૂપોની યથાર્થતા આ ઉપરથી જણાયછે એક પ્રાચીન ગ્રન્થમાથી થોડાક ઉદાહરણો આપવાથી મ્હારી આ ઉક્તિ સ્પષ્ટ થશે. એ

સકીર્ણ હકારને પ્રાચીન ગ્રન્થોમા અનગ અક્ષર તરીકે લખવાનો શિથિલ પ્રચાર હતો, પણ વસ્તુત હેનો ઉચ્ચાર સકીર્ણ રૂપે થતો

---

૨૦ જેઓ લઘુપ્રયત્નહकार લખવાની વિરુદ્ધ છે તેઓ હાવી આપાતરમણીય દલીલ વાપરેછે કે व्हेलो, न्हेन જેવા શબ્દોમા फ, म्ह એ વર્ણો એમના એમ ન રહી સકે, હેતુ फ, म હેતુ રૂપાન્તર થતુ લેખવે પ્રાણધ્વનિવાળા મતના પક્ષમા દાવો કરી સકાય કે એ મતમા આ દલીલનો સંતોષકારક નિકાલ થઈ જાયછે, કારણ કે (व्हेलो, व्हेन ઇત્યાદિમા) પ્રાણતાત્ર સનિકૃષ્ટ સ્વરમા માત્ર આગ સવિનયરૂપે રહેતુ હોઈને હેની વ્યજનો પર ઉપર દર્શાવી ત્હેવી प, व् ને फ, म બનાવી દેનારી અસર થઈ સકે નહિ. પરંતુ घेर, घलु, घो, દેવા પ્રકારના શબ્દો પ્રાણધ્વનિ પક્ષની સભવિતતાના બાધક અને છે અને પરિણામે प्+ह्, व्+हના फ, म ન થઈ જવાનું કારણ અન્યત્ર ખોળવુ પડશે આ રીતે સકીર્ણ થઈને સ્પર્શ મહાપ્રાણ બનવામા સ્થાન અને પ્રયત્નની ભિન્નતા પ્રતિબન્ધકર્તા બનેછે એ વાતથી ખુલાસો પ્રાપ્ત થાયછે, ग्+ह् એ બે વર્ણોના સ્થાન અને પ્રયત્ન ઘણે મ્હોટે અશે એક હોવાથી હેનો घ् રૂપે સકર અનિવાર્ય બનેછે, પણ प्+ह् व्+ह् એમ સકીર્ણ થતા નથી.

ઉદાહરણો હું ભીમ કવિ કૃત હરિલીલા ષોડશકલા (વિ. સં. ૧૫૭૪ માં નકલ કરાયેલી, વિ. સં. ૧૫૪૧ માં રચાયેલી[૨૧]) માંથી લઉંછું:–

कला ८:–

(૧) पहनइ टाकी लागी नही। (કડી ૨૭)

(૨) एकवार सूनी नेसाल
तेम्हां सघळा नांहानां बाळ। (કડી ૩૦)

(૩) किहां ताहारु स्वामी प्रल्हाद।
गाढि करिनइ तेहनइ साद। (કડી ૫૪)

(૪) माहारु स्वामी जे मइ कह्यु। (કડી ૫૪)

(૫) ताहारु स्वामी सवळ आपारि। (કડી ૫૮)

અહિંયા છન્દ ચોપાઇ છે, અને આ પંક્તિયોને એ છન્દમા વાચી જોવાથી એકદમ જણાઇ આવશે કે કાળા છાપેલા શબ્દોને, જાણે કે हेनइ, न्हाना, कम्हा, त्हारु, त्हेनइ, म्हारु, त्हारु લખ્યા હોય તેમ ઉચ્ચારવા પડેછે. આથી હનું સ્થાન શબ્દોના આદિમા હોવાનું સ્પષ્ટ સૂચન થાયછે; એટલે કે, લખવામા જો કે હ અલગ દર્શાવાતો છતા હેનો ઉચ્ચાર આદ્યશ્રુતિની સાથે જ થઈ જતો. આ રીતની જોડણી હરિલીલાની પૂર્વે અને પછી લાંબા સમય દરમ્યાન પ્રચરિત દૃષ્ટિયે પડેછે.

એક વિરલ ઉદાહરણમા હને હેના સબંધી વ્યંજનની સાથે, જે રીતે લખવાનો મ્હારો આગ્રહ છે તે જ રીતે, જોડેલો મ્હારી દૃષ્ટિયે પડ્યો છે.—

लई हेमनी कास्शी मात म्होटी (કેશવ હૃદેરામકૃત दशमस्कन्ध;
રચાયો વિ. સ. ૧૫૨૯ મા, નકલનું વર્ષ વિ. સ ૧૭૮૭.)

અહિંયા ભુજંગી છન્દ છે અને છન્દસ્વરૂપમા મ્હોટી બરાબર બંધ બેસેછે એ જ ગ્રન્થમાં અન્ય સ્થળોએ આ શબ્દને मोहोट्ठ લખ્યોછે, હ અસંયુક્ત રાખ્યોછે.

---

૨૧. અમદાવાદના ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી રા હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ બી એ. હેમણે મ્હને જોવા આપેલી હસ્તલિખિત નકલમાં નકલ કર્યાનું વર્ષ વિ. સ. ૧૫૭૪ આપ્યુંછે. અન્ત ભાગમા રચ્યાસાલ નીચે પ્રમાણે આપીછે –

सवत १५ रुद्रनी वीस। × × × उत्तम उत्तर अयन विशेप। ऋतु वसंत सक्रान्ति मेप ॥

અહિં રહેલી ત્રુટિનો પૂરક અંશ વૃત્તત્વાન્યદોહન, ગ્રન્થ ૪ થા માંના પાઠમા મળેછે· वर्ष एक ऊपर चालीस ॥ (ચ્યાલીસ હેવો એ કવિકૃત प्रबोधप्रकाशनी વિ સં ૧૫૭૫ માં લખાયેલી હસ્તપ્રતિમાં પાઠ છે). વ્રજલાલ શાસ્ત્રી હરિલીલા રચાયાનું વર્ષ વિ સ. ૧૫૪૦ આપેછે (હેમનો गुजराती भाषानो इतिहास પૃ ૬૫ જુવો)

ક્વચિત્ ह नुं વિલક્ષણ પરાવર્તન થાયછે, જે ઉત્ક્રમણ કરતાં અપક્રમણ જેવું વધારે છે, ह ને સ્પર્શમહાપ્રાણ બનાવનારી એ વિપરીત ઘટના છે. મ્હેં આ ઘટનાનું એકજ ઉદાહરણ દીઠુંછેઃ ગુફા (ગુજ.)–ગુહા (સં.) આ શબ્દ આપણા અર્વાચીન ગુજરાતી ઉપરાંત પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં પણ ઉપલબ્ધ થાયછે :—

ગુહામાંથી ગુફા થાયછે ત્હેમાં હ્નું પરાવર્તન

(૧) गव्हर गुफा शरीख वयण ।

(ભીમ કવિકૃત[૨૨] हरिलीला, ૮–૬૧).

(૨) गोमद गुप गुफा माहि

(ગણપતિકૃત माधवानल दोघक प्रबन्ध, वि. सं. १५८४, અંગ ૮, કડી ૧૦૮).

આ શબ્દ, ગુફા, કદાચ ફારસી શબ્દ લાગશે; પરંતુ ત્હેના સંસ્કૃત ગુહામાંથી ઉદ્ભવ વિશે શંકા કરવાનું કાંઈપણ કારણ ભાગ્યે જ હશે. અહિં ખાસ વિશેષ એ છે કે हनो फ थायछे, જ્ય્હારે સાધારણ રીતે સંસ્કૃતમાંના फनो ह थायछे. (सि. हे ८–१–२३६) સંસ્કૃતમા ગુફા જેવો કોઈ શબ્દ નથી. તેમ ગુફ્ (ગુમ્ફ્) ધાતુને પણ સંસ્કૃત ગુહા સાથે અર્થસમ્બન્ધ નથી કારણ કે આ શબ્દ તો ગુહ્=છુપાવું એમાંથી આવ્યોછે, ગુહા એટલે "છુપાવાનું સ્થાન" એટલે કે "ગુફા" કદાચ એમ હશે કે ગુફ[૨૩] એ રૂપે કોઈ

---

૨૨ ભીમે આ શબ્દ (ગુફા) પોતાના (વિ. સં ૧૫૪૬ મા રચેલા) प्रबोध काशमां પણ વાપર્યોછે, कारा ३, શ્લોક ૬.

૨૩. ગુપ્–"રક્ષણ" એ ધાતુ હાવા ગુફ ધાતુનો સંબંધી હોઇ શકે.

માત્ર એક વિઘ્ન, અને તે પણ દુસ્તર વિઘ્ન, એ છે કે ગુ્ પોતે ગોપાયૂમાંથી ઉદ્ધરેલો નિષ્પાદિત ધાતુ મનાયછે, અને ગોપાય્ દેખીતી રીતે ગોપ (ગોવાળ)–ગો (ગાય)—પા (રક્ષણ કરવું) એ શબ્દમાંથી આવેલો નામધાતુ ગણાયછે પરંતુ, વિરુદ્ધ પક્ષે, ગોપ (ગોવાળ) ખતે વસ્તુત ગુપ્ (રક્ષણ કરવું) હેમાંની ઉદ્ભવેલ હોઇને સમય જતાં કૃત્રિમ રીતે ગો-પા માંથી વ્યુત્પન્ન થયો મનાયો, અને ગોપાય્ તો વસ્તુત અનિયમિત રૂપ હશે, હેવુ સૂચન ન કરી સકાય? કારણ કે પાણિનિયે ૩–૧–૨૮ માં आय् લેનારા ગુપ્, ધૂપ્, વિચ્છ્, પણ્ અને પન્ એ પાંચ ધાતુઓ ગણાવ્યાછે તે પૈકી માત્ર ગોપાય્ એકલાનોજ ગો-પા એ પ્રકારે આપાતરમ્ય વિગ્રહ થઈ સકેછે, અને ધૂપ અને પણ હેમાં દર્શાવી સકાય તેવુ વિચ્છમા તો મૂળભૂત નામ પણ દર્શાવવું અશક્ય છે, જોકે ધૂપ અને પણ એ બેના પણ ગો+પા એ પ્રકારના ભાગ તો નથી જ થઈ સકતા. મ્હારા જાણવામાં છ કે ગુ્ છેક વૈદિક સમય પછીનો તો નહિ પણ નવીન વૈદિક ધાતુ છે ખરો. ઋગ્વેદ સંહિતાના ૭ મા મંડળના એક નવા સૂક્તમાં માત્ર

પુરાણો સંસ્કૃત ધાતુ હશે અને વૈદિક સમયમાં જ લુપ્ત થયો હશે ? આ અસંભવિત નથી અને પ્રત્યાવૃત્ત ઘટનાના હાવા પ્રસંગો અજ્ઞાત નથી. કારણ કે આ પ્રમાણે, એક નભી સકે હેવા પક્ષ રૂપે, સલામતીથી કહી સકાય કે હ્ સ્વતંત્ર અક્ષર રૂપે, વૈદિક સમયમાં વ્યાપક રીતે પ્રવર્તતા સ્પર્શ મહાપ્રાણો-માંથી, અલબત્ત ઘણા પ્રાચીન સમયમાં, નીકળ્યો હતો, અને તે વખતે પણ હકારાન્ત ધાતુઓની વ્યુત્પત્તિ મહાપ્રાણ સ્પર્શ જેના અન્તમાં હોય હેવા

એક જ વાર, અને ૧૦ મા મંડળમાં માત્ર બે વાર, એ ધાતુ વપરાયેલોછે (એ. એ. મૅકડોનલ કૃત वैदिक व्याकरण, પૃ. ૩૫૮, નોટ ૧૩ મી જુવો). પરંતુ આ હકીકતથી गुप् ધાતુ અતિ પ્રાચીન, સંભાવત લાગતા, ધાતુ गुफ़માંથી કોઈ કાળક્રમે ઉદ્ભવ્યો હશે એ શક્ય જણાતી ઘટનાને બાધ આવે જ એમ નથી. હું ઘણી અશ્રદ્ધા અને મર્યાદા રાખીને બોલુંછું, પણ હું પૂછુંછું–(गो+पाમાંથી નીકળેલા) गोप શબ્દમાંથી નામધાતુ થઇને गोपाय् ઉદ્ભવ્યોછે એ મતને વિચારદોષ ગણવાને અવકાશ નથી ?

કારણો નીચે પ્રમાણે છેઃ–

(૧) ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે, એ જ ગણમાંના બીજા धूप्, विच्छ्, पण्, पन् એ ધાતુઓની હેવી વ્યુત્પત્તિ દર્શાવવામાં આવતી દુર્ગમતા; હું જાણુંછું કે पणि શબ્દના આ બે અર્થ થતા મનાયછેઃ (૧) પર્નિયન લોક અને તદનન્તર (૨) વ્હેપારી (पणि-માંથી વ્યુત્પન્ન થયો હોય એ દૃષ્ટિયે वणिक શબ્દ સરખાવો). (વૈદિક અનુક્રમણી, પુસ્તક ૧, ૪૭૧-૪૭૨ જુવો); અને विच्छाय्ने પણ वि+छायाમાંથી સાધવાનો તર્ક કરી સકાય–કારણ કે મુસાફરીમાં આગળ વધતો મનુષ્ય પ્રથમ છાયાને તજેછે. પરંતુ આ વિચાર–તત્ત્વોથી, गो+पा જેવા ભાગ આ ધાતુઓના નથી થઈ સકતા હેવા મ્હેં દર્શાવેલ વિરોધને કાંઇ અન્તરાય થતો નથી.

(૨) વસ્તુતઃ गुप् માંથી (गुप+घञ् પ્રત્યયમાંથી) સાધી સકાતા गोप શબ્દનો જે કૃત્રિમ વિગ્રહ गो+पा) થતો હું જોઉછું, એ વિગ્રહનું આકર્ષક સાદૃશ્ય અને ઉદાહરણ गोपीथ શબ્દમાં મળી આવેછે. गोपीथ (ऋ. वे. १, १९–१) શબ્દનો અર્થ યાસ્કે અને સાયણે સોમપાન કર્યોછે, અને મૅક્સમૂલરે દૂધનો ઘુંટડો (गो+पीथ) હેવો અર્થ લીધોછે; જ્યારે રૉથ (નિરુક્ત, નોટ્સ, પૃ. ૧૪૪ માં) "રક્ષણ" એ અર્થને સ્વીકારેછે (જે गुप्=રક્ષણ કરવું હેમાંથી, હેવા ભાગકરણ વિના જ પ્રાપ્ત થાય). મૅક્સમૂલર આ (રક્ષણ) અર્થનો પણ પરામર્શ કરેછે, પરંતુ, सोमपीथ (ऋ. वे. १, ५१, ७) હેમાં पीथનો અર્થ "પાન" સ્પષ્ટ છે એટલા જ કારણથી, દૂધનો ઘુંટડો એ અર્થ તરફ પક્ષપાત દર્શાવેછે. પરંતુ હેનો ઉત્તર આ પ્રમાણે આપી સકાયઃ—

(अ) सोमपीथ માં पीथ છે, તે पा પીવું માંથી નીકળ્યો હોય, છતાં એટલા જ સામર્થ્યથી गोपीथ શબ્દને गुप् ધાતુમાંથી એ જ પ્રત્યય લાગી સિદ્ધ થયો ગણી સકાય; બાહ્ય સામ્યને કારણે જ ભૂલ થયેલીછે; અને

(आ) મૅક્સમૂલર પોતે જ ऋ. वे. १०–७७, ७ માં गोपीथ નો રક્ષણ એ અર્થ સ્વીકારેછે.

પરંતુ એ સમયે પણ ભાષામાંથી લુપ્ત થયેલા ધાતુઓમાંથી સાધની શકય હતી. વૈદિક गृभ्, गृभ्णाति જે લૌકિક સંસ્કૃતમાં गृह्, गृह्णाति[૨૪] બનેછે, તે ધાતુ પ્રસ્તુત ઘટનાનું ઉદાહરણ છે. આ વાતનો પુરાવો લૌકિક સંસ્કૃતનાં કેટલાક

૨૪. સંસ્કૃત-અંગ્રેજી શબ્દ કોષમા આપ્ટે એ गृभ વૈદિક ધાતુ આપ્યો નથી; પણ આ શબ્દો આપ્યાછેઃ-गृभ=(Vedic) a house (ઘર); गृभि Ved. grasping (ગ્રહણ કરવું); गृभीतः adjective 1. seized (ગૃહીત) 2 impregnated (સગર્ભ.) મો. વિલિયમ્સે गृभ् શબ્દ આપ્યો છે. "गृभ् (from ग्रह्) p. f. Ved. holding grasping, grasp, hold;" (गृभ् વ કૃદન્ત, પકડવું; સ્ત્રીલિંગ નામ, પકડ, ગ્રહણ.) તેમ વળી "गृभीत m. f. n.=seized (ગૃહીત)" એ પણ આપેલ છે. गृभीत (લૌકિક गृहीत) એ વસ્તુતઃ गृभ्નું ભૂતકૃદન્ત હોવું જોઇયે, શુદ્ધ વિશેષણ નહિ, એમ જણાયછે गृभनो "લેવું" તેમ જ 'ગર્ભ ધારણ કરવો' હેવો અર્થ થતો હોવો જોઇયે, જેમાંથી गर्भः આવ્યો-જો કે આપ્ટે गृ+मन् (उणादि ३-१५२) એમ આપેછે. પણ અહિં પણ गृभीत રૂપથી સ્પષ્ટ જણાયછે કે ધાતુ શરીરમાં મૂળ भ હતો જ; અને આ गृ+मन् એ તો, વૈદિક સમયમાં જ કે ત્હાર પછી તરતમાં જ गृभ् ધાતુ લુપ્ત થયો ત્હાર કેડે લાંબા સમય પછી, गर्भमांना मनुं આગમન સમઝાવવાનો પાછોતરો પ્રયાસ હોવો જોઇયે; જ્યારે गृह् અને गृभ નાં પરિણામ गृह અને गर्भ એ નામોમાં જળવાઈ રહ્યાં; જેમ मिह् અને मिघ् ના અવશેષ રૂપ मह्न અને मघ રહ્યા તેમ; જો કે અહિં પણ વળી આપ્ટે मघ ની વ્યુત્પતિ मिह+घन् અને कुत्वम् એમ સમઝાવેછે. मिह् નું ભૂત કૃદન્ત मीढ છે તેથી મૂળ ધાતુ मिढ़ હશે, मिघ નહિ, એમ જણાય; પણ કદાચ એમ હોય કે मेघ શબ્દ સૂચવેછે તેમ પ્રાચીનતમ ધાતુ मिघ હશે અને मीढ રૂપને मीढ्ना સાદૃશ્યથી ઉપજાવ્યું હશે. મો. વિલિયમ્સ मेघ શબ્દને मिघ માંથી વ્યુત્પન્ન થયેલો આપેછે, અને मिघ् ધાતુ વિશે પણ આમ કહેછે. "मिघ=rt. मिह-only in निमेघमान-ना-न (cf, Megha) Ved. emiting moisture" (मिघ्=मिह ધાતુ-માત્ર निमेघमान.-ना-न એ રૂપમાં (मघ સરખાવો) વૈદિક, ભેજ મૂકવું, ભીનાશ કાઢવું); અને સાયણમાંથી અવતરણ ટાંકેછે "न्यक्षि अवाङ्मुखानि वृष्ट्युदकानि सिञ्चन् વૃષ્ટિજળ છાંટતું."

निरुक्त, १०-२३ મા આમ છેઃ-गर्भो गृभेर्गृणात्यर्थे गिरत्यनर्थानिति वा । (गृणाति એ गृह्णाति ને બદલે અપપાઠ થયો લાગેછે.*) निरुक्त ७-२६ માં યાસ્કે अगृभ्णत નો અર્થ अगृह्णत કર્યોછે.

St. Petersburgh Lexicon (Bohtlingk and Roht, Sanskrit-Worten-buch, બોથલિંક અને રોથ કૃત સસ્કૃત શબ્દ કોષ)માં गृभ (= ग्रभ्=ग्रह અને गृभीत ભૂતકૃદન્ત-વિશેષણ નહિં, એ બે શબ્દો આપ્યાછે.

* [મ્હારા આ તર્કને રોથ તરફથી અણધાર્યું સમર્થન મળેછેઃ—

"गृणात्यर्थेने સ્થાને गृह्णात्यर्थान् વાંચવું જોઇયે એમ લાગેછે."

(निरुक्त १०-२३ ઉપર ટીકા, રોથની આવૃત્તિમાં ટીકાનું પૃ. १४०-४१).

(મૂળ જર્મનનું અંગ્રેજી ભાષાંતર મુંબાઇની સેન્ટ ઝેવિયર્સ કૉલેજના ફાધર ઝિમરમને કરી આપ્યુ હતું.)

ક્રિયાપદરૂપોમાં મળી આવેછે; એ રૂપોમાં ધાતુઓના અન્ત્ય હ્ નો સ્પર્શ મહાપ્રાણ વ્યંજન બનેછે; આ રીતે એ રૂપો પ્રાચીન અને લાંબા સમયથી અપ્રચરિત હેવા, પ્રાચીનતમ સાહિત્યને પણ અપરિચિત હેના મહાપ્રાણ-સ્પર્શાન્ત ધાતુઓનું સાક્ષ્ય પૂરેછે. જેમ કેઃ—

(૧) दुह् + क्त = दुग्ध, અહિં दुघ् + त[२५]
(२) लिह् + क्त = लीढ; ,, लिढ् + त
(३) मिह् + क्त = मीढ, ,, मिढ् + त
(४) नह् + क्त = नद्ध; ,, नध् + त
(५) दिह् + क्त = दिग्ध; ,, दिघ् + त
(६) दह् + क्त = दग्ध, ,, दघ् + त
(७) रुह् + क्त = रूढ, ,, रुढ् + त
(८) वह् + क्त = रूढ, ,, वढ् + त[२६]

એ જ પ્રમાણે, કેટલાક ધાતુઓમાંનો અન્ત્યેતર ह् પૂર્વ દશામાંના મૂળભૂત મહાપ્રાણ સ્પર્શને સ્થાને આવી રહેલો છે; જેમ કે हन् ધાતુનું પરોક્ષ ભૂતકાળમાં અભ્યાસયુક્ત રૂપ जघान થાયછે અને પ્રેરકરૂપ घातयति થાયછેઃ એ घन् જેવા કોઈ પૂર્વતર ધાતુનું અસ્તિત્વ સૂચવેછે.

રોથ મ્હારાથી એક ક્રમ આગળ વધીને अयने બદલે अर्थान् પાઠ સ્વીકારેછે, અને એ ખરુ લાગેછે, કારણ કે યાસ્કનું વચન આગળ જતાં હાતું છે यदाहि स्त्री गुणान् गृह्णाति गुणाश्चास्या गृह्यन्तेऽथ गर्भो भवति]

૨૫ અં. daughter, મિ. અં. doghter, dohter; ઍ. સૅ. dohtor ઝેન્દ दुग्दर, ફારસી दुख्तर; એ સરખાવો; એ બધામાં घ्, ख છે ત્હેનો અન્તે શુદ્ધ નિષ્કર્ષ ह થયો હોવો જોઇયે. दुहितृ, daughter, એટલે ઘર આંગણે ગાય દોહનારી (दुह्–दोग्धि)–એ કહેવું પડે તેમ નથી. પ્રાચીન કુટુંબજીવનમાં દીકરી દૂધ દોહતી.

૨૬. પાણિનિયે हो ढ (૮–૨–૩૧) એ ઉત્સર્ગ આપ્યોછે અને અપવાદો दादेर्धातोर्घः (૮–૨–૩૨), वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् (૮–૨–૩૩) એ અને नहो ध (૮–૨–૩૪) એ આપ્યાછે

હવે સૂત્રપદ્ધતિને અર્થે આ વ્યવસ્થા ઠીક હશે, અને એ લક્ષ્યદૃષ્ટિથી, એટલે વસ્તુ-સિદ્ધ ભાષાપ્રયોગને અનુસરીને, યોજાઇ હતી. પરતુ આ રૂપવૈવિધ્યનું મૂળ તો અન્ત્ય સ્થાને સ્પર્શ મહાપ્રાણ વર્ણવાળા પ્રચારલુપ્ત ધાતુઓમાં જ ખોળવું ઉચિત છે.

मुग्ध–मूढ ઇત્યાદિ વૈકલ્પિક રૂપો मुघ्, मूढ् ઇત્યાદિ પ્રાચીન ધાતુઓનું પરિણામ હશે? નિર્ણય કરવો સ્હેલો નથી; એમ પણ હોય કે કેટલાક વિકલ્પો બાહ્ય સામ્યથી જ પ્રચાર પામ્યા હોય મ્હારા આ તર્કનું મૅકડૉનલ, ૧૩, છેલ્લાં બે વાક્યો (પૃ. ૧૩)થી સમર્થન થાયછે તે કહેછેઃ—"ह ના મૂળ વૈવિધ્યને પરિણામે એ વર્ણવાળા ધાતુઓના રૂપબાહુલ્યમા કાંઇક ભ્રમ ઉદ્ભવ્યોછે. જેમકે मुह 'મુંઝાવું' હેના વાસ્યાપારસિદ્ધ ભૂતકૃદન્ત मुग्ध ઉપરાંત मूढ (અથર્વવેદ) bewitched એ રૂપ પણ ઉપલબ્ધ છે."

[ડૉ. સર રા. ગો. ભાંડારકરે હેમનાં વ્યાખ્યાનોને ૨૮૯મે પૃષ્ઠે પ્રસંગવશાત્ આ ઘટનાનું સૂચનમાત્ર કર્યુંછે—જ્યહાં હેમણે સંક્ષેપમાં કહ્યુંછે કે (લૅટિન) traho-tractumમાંનો h સંસ્કૃત ह् ની માફક મૂળ gh (= घ्) ને સ્થાને છે.

બીમ્સ (પુ. ૧, પૃ. ૨૬૬મે) કહેછેઃ—

"સંસ્કૃત ધાતુઓમાંનો આ વર્ણ (એટલે ह्) બહુશઃ મહાપ્રાણનું માત્ર મૃદુરૂપ જ છે (મહાપ્રાણ સ્પર્શનું મૃદુરૂપ છે હેવું વક્તવ્ય હેમનું હશે એમ જણાયછે). ग्रह्नुं મૂળ રૂપ ग्रभ् છે, हृनुं भृ, हृष्=भृष्, हृदय શબ્દ सर्दमांथी આવ્યો હોય એ સંભવિત છે, नह्=नध्, वह्=वस्, કદાચ वध् પણ હોય, रह्=रध्, रह्=रघ्.[૨૭] એ પ્રાચીન રૂપોમાંના કેટલાંક, ग्रह् અને भृ જેવાં, વેદોમાં જળવાઈ રહ્યાંછે, અને બીજાં રૂપો વિશે સગોત્ર ભાષાઓમાંનાં રૂપના સાદૃશ્યથી જણાયછે કે મહાપ્રાણવર્ણ લુપ્ત થયોછે, જ્યહારે ઘણા ધાતુઓમાં ક્રિયાપદનાં વિવિધ કાલદર્શક રૂપાન્તરોમાં એ દેખા દેછે."]

આ ઉપરથી જણાશે કે ઉત્તરકાલીન શુદ્ધ ह् ને સ્થાને ઘણા પ્રાચીન સમયમાં મહાપ્રાણ સ્પર્શવર્ણ હતો, અને આ ह् તે પૂર્વકાલીન મહાપ્રાણ સ્પર્શનું કાળક્રમે થયેલું રૂપાન્તર છે.[૨૮] અને ઇતિહાસ આવર્તનશીલ છે એ નિયમ ઉત્તરકાલીન ભાષાવિકાસમાં પ્રવર્તતો દેખાયછે. કારણ, આ નિયમ એક સર્વસાધારણ સત્યનું જ સૂચન કરેછે; તે સત્ય એ કે અમુક સંયોગસમૂહમાં એક જ અથવા એકસરખાં કારણો એક જ અથવા એકસરખાં પરિણામો ઉપજાવેછે. આ સત્ય માનવઉત્ક્રાન્તિની, અને વિશ્વઉત્ક્રાન્તિની*

૨૭. આ સમીકરણોમાંનાં કેટલાંક वह्=वस्, रह्=रध् જેવાં, ભૂત કૃદન્તનાં રૂપો ऊढ અને रूढના પ્રકારમાં તપાસતાં શંકાસ્પદ જણાયછે.

૨૮. આ સિદ્ધાન્તને તર્કમય ગણવાનો નથી. મૅક્સ મૂલરનો મત તો એટલે સુધી જઇ પ્હોંચેછે કે "દૂર દૂર પુરાણો સમય એક હેવો હતો કે આર્ય મજાઓ (આ નામે એ મજાનો નિર્દેશ કરિયે તો આર્ય પ્રજાઓ) મહાપ્રાણ हकार ઉચ્ચાર બિલકુલ બોલતી જ ન્હોતી."

("The Science of Language" (भाषाशास्त्र), પુસ્તક ૨, પૃ. ૨૨૨.)

સંસ્કૃત दह् (दघ्)ના સમાનમૂલક (જર્મન) tagના gમાં એક વિશેષ પુરાવો પ્રાપ્ત થાયછે.

માનુભૂત આર્યભાષામાં મહાપ્રાણ સ્પર્શવર્ણો હતા પણ ઘોષ ह् ભિન્નરૂપે ન્હોતો એ મત ભાષાશાસ્ત્રીઓના મંડળમાં બહુ સ્વીકાર પામેલોછે.

પણ, સર્વ શાખાઓમા પ્રવર્તેછે. પરિણામે વાગ્વ્યાપારની શાખામાં, એટલે કે ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિમાં, વેદપૂર્વના અને વૈદિક સમયમાથી વૈદિક અને વે પછીના તેમ જ લૌકિક સસ્કૃતના સમયમાં સક્રમણ કરતા મહાપ્રાણ સ્પર્શ વર્ણોની જે અવસ્થા થઇ, તે જ અવસ્થા તેની સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતમાં આવત થઇ–એટલે કે તેમાનો હકાર જ નિષ્કર્ષરૂપે બાકી રહ્યો; એથી નીચે પ્રમાણે રૂપાન્તરો થયા —

સ.	પ્રા.	અપ	ગુજ.
वधू	वहू		
लाभ		लाहो–लाहु	
वधिरक		बहिरउ	
माघ	माहो		
नाथ	नाहो		
कथयति	कहइ		
पिठरक,		पिहडउ	प्हेडु (सि. हे. ८–१–१८७ અને २०१)

फ નો પણ ह सि हे. ८–१–२३६), જેમ કે –

कफोणि	कहोणि		कहोणी–कहूणी
तल्स्पर्श,		तलफसु	
		तलहसु–तलअसु	तळास

અહિં વિશેષ હેવું સૂચન કરીશ કે જે સમયે હજી મહાપ્રાણ સ્પર્શનો શુદ્ધ હકાર ન્હોતો થયો તે સમયે, પ્રાચીન આર્ય કુટુંબકના પાશ્ચાત્ય વિભાગની કેટલીક ભાષાઓમા ગુફામાના ગુફ્ના ફ્નો વ થયો હતો, કારણ કે લૅટિન (cavus–'કોટર પોલાણ" હેના રૂપાન્તર) caveaમાંથી આવેલો ઇટાલિયન cava (–cave ગુફા) આપણે જોઇયે છિયે (સ્કીટકૃત Etymological Dictionary of the English Language અંગ્રેજીનો વ્યુત્પત્તિદર્શક શબ્દકોષ–એ ગ્રન્થમા cave શબ્દ જુવો, અને રિમપકૃત લૅટિન–અંગ્રેજી શબ્દકોષમા cavea અને cavum, cavus, cava જુવો આ અર્થફેરમા બહુ કિલષ્ટતા આવતી નથી, અંગ્રેજી શબ્દ cave જાતે જ આ વાગ્વ્યાપારસબધ ધરાવેછે b અને f વચ્ચેનો સબધ તો સુવિદિત છે

અ. give, ઍ સૅ gifan,
" live, " lifian,
" sieve, " sife, અ sift,
" drive " drifan, " drift,
" thrive મિ. અ thriven
thrifen " thrift

तळाव નામ તરીકે પ્રચારલુપ્ત કે અપરિચિત છે પણ એ નામ ઉપરથી तळासवुं (થાપડવું–ખાસ કરીને પગનાં તળાંને–) એ ક્રિયાપદ પ્રચારમાં છે.

[એથી આગળ જતાં અપભ્રંશ અને ગુજરાતી વચ્ચેની અવસ્થામાં ज़् ને સ્થાને ह् નીતરીને રહેલો દૃષ્ટિગોચર થાયછે. સં. मध्ये, પ્રા. मज्झे–અ. माझि)–ગુજ. माँहिं.]

गुफा પ્રાચીન શબ્દ હતો અને હેમાંથી गुहा (સં.) વ્યુત્પન્ન થયો એ મત ન્યાય્ય છે હેવું ઉપર કહેલી, વ્યાપક નિયમની અને ભાષા–ઉત્ક્રાન્તિના અનેક યુગો દરમ્યાન હેની પ્રવૃત્તિની, પરીક્ષાથી જણાયછે. માર્ગમાં મુશ્કેલી માત્ર એક જ છે તે એ કે गुह् નું ભૂ. કૃ. गूढ જોતાં મૂળધાતુ गुड હોય એમ જણાયછે, જ્યહારે આપણે અહિંયાં गुफ् ને गुह् ના જૂના રૂપ તરીકે સ્વીકારિયે છિયે. પરંતુ હેનું નિરાકરણ થાય એમ છે. गुफ् તેમ જ गुह् એમ બે પ્રાચીન રૂપો હોય એ શક્ય છે, આ સ્થિતિ સ્વતઃ અસંભવિત નથી; અથવા તો એમ

તે જ પ્રમાણે લૅટિનમાંથી ફ્રેન્ચ અને સગોત્ર ભાષાઓમાં અને પછી અંગ્રેજીમાં સંક્રાન્ત થતાં v નો f (briefમાં) થાયછે: લૅ. Brevis, ઈટા. સ્પે. પો. breve, પ્રા. ફ્રૅ. bref, brief, ફ્રૅ–bref, મિ. અં. bref, breef. જ્યહારે k (क) અને g (ग) વચ્ચેનો સંબંધ તો એથી પણ સ્પષ્ટ છે; જેમકે સં. चन्द्रगुप्त, ગ્રી. Sandra-Kuptos (kottos) સં. युगं, અં. yoke, ગૉ–juk, જ. joch ઇત્યાદિ; જો કે, ग् નો क् થાયછે તે સ્વરોની વચ્ચે હોય ત્યહારે જ, આદ્ય ग् નો क થાય એ વિરલ છે, એ વાત લક્ષમાં લેવાની છે. પરંતુ એક રીતે જોતાં गुप्तના ग् ને અનાદ્ય લેખી સકાય.

काओफ् (અવસ્તા)= कोफ् (પેહ્લવી)= कह् (ફા.) એ શબ્દોથી મ્હારા આ મતને વિશેષ સમર્થન મળેછે. એ બધાનો અર્થ 'પર્વત' થાયછે, અને લક્ષણાથી 'પર્વત' પરથી 'ગુફા' પ્રાપ્ત કરવામાં દુષ્કર કે કૃત્રિમ ક્રમ નથી થતો. અવસ્તાનો काओफ़ શબ્દ પ્રચારલુપ્ત गुफ् શબ્દ સાથેની સાંકળ સાંધેછે.

(અવસ્તા અને પેહ્લવી શબ્દો વિશેની આ માહિતી માટે સાંટાક્રુઝ (મુંબઇ)ના મ્હારા મિત્ર મી૦ બહેરામગુર તેહ્મુરસ અંકલેસરિયાના દાક્ષિણ્યનો ઋણી છું.)

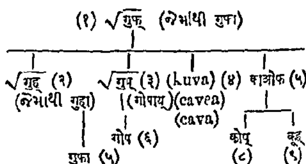
વાગ્વ્યાપારના નિયમો દેશ અને કાળ એ ઉપાધિઓને વશ છે એ હું વીસરતો નથી. પરંતુ દેશ અને કાળની મર્યાદાઓ અવિશદ થાય તેટલા દૂર દૂરના પુરાણા સમયમાં જ્યહારે આપણો ચર્ચાવિષય જઈ પ્હોચે ત્યહારે આપણે માત્ર નાદશ્રવણના નિયમોને આધારે જ વાગ્વ્યાપારના નિયમો પ્રાપ્ત કરિયે તો હેમાં કાંઇ અનુચિતતા નથી.

ઉપર સૂચવેલા ग् અને क्ના સંબન્ધ પરત્વે દર્શાવવું જોઇયે કે गौः (સં) શબ્દના પાશ્ચાત્ય વિભાગની કેટલીક ભાષાઓમાંના પ્રતિનિધિ શબ્દોમાં क् આવેછે; જેમકે Cow (અં.), ko, ku (મિ લો. જ.), ko (લો. જ.) આથી જણાયછે કે આદ્ય ग् નો પણ क् પ્રતિનિધિ છે ખરો, એટલે चन्द्रगुप्तના ग ને સમાસદૃષ્ટિયે અનાદ્ય લેખવા-ના વક્રપથનો આશ્રય લેવાની જરૂરત નથી.

હોય કે ગૂઢ રૂપને રૂઢ અને હેવાં રૂપોના બાહ્ય સાદશ્યથી દેરાઇને ઉપજાવ્યું હોય. પરંતુ તર્કના ક્ષેત્રમાં ઘણું દૂર આથડવાની આવશ્યકતા નથી એટલે હું જ્યહાં પક્ષસ્થાપન સમાપ્ત થાયછે અને તર્ક શરૂ થાયછે ત્યહાંજ વિરમુછું.

ઉપર સ્થાપેલા પક્ષનો ટૂંકો સંક્ષેપ આપતાં પ્રસ્તુત શબ્દના ઇતિહાસને હું વંશવૃક્ષરૂપે આ પ્રમાણે રજૂ કરીશઃ—

√गुप् વિષયક પક્ષનો સંક્ષેપ; √गुप् એજ ગુહાનું, ગુફાનું, caveનું અને કદાચ ગોપનું અન્તિમ મૂળ; ગુફા (ગુજ.) શબ્દની, વાગ્વ્યાપારગત મણ્ડૂકપ્લુતિની ઘટનાથી, મત્યપસરણ કરીને ગુહામાંથી વ્યુત્પત્તિ.

(૧) વેદ પૂર્વના અતિ પ્રાચીન સમયમાં આ ધાતુ અસ્તિત્વમાં હશે એમ મ્હેં સૂચવ્યુંછે, અને गुफा શબ્દ પણ એ સમયે હશે.

(૨) એક પક્ષે, મહાપ્રાણ સ્પર્શ ह्‌ની તરીને ह રૂપે રહેતાં આ શબ્દ ઉદ્‌ભવ્યો;

જ્યહારે (૩) અન્યપક્ષે, हकार લુપ્ત થઇને અલ્પપ્રાણ અઘોષ प् અવશિષ્ટ રહેતાં આ શબ્દ ઉદ્‌ભવ્યો. (સં. √दघ्‌નું જર્મન tag થયુંછે એ વિકારમાં આ પ્રકારનો हकारलोपनो આધાર મળેછે.)

(૪) પ્રાચીન આર્ય કુટુંબમાંની પશ્ચિમશાખામાં ઉત્પન્ન થયેલું આ રૂપ છેઃ (cavea (લૅ.), cava (ઇટા.); (Kuvaનું સૂચન કરણુંના પ્રતિનિધિત્વ ખાતરજ કર્યુંછે). આ પશ્ચિમશાખામાં, કેવટ હુમાની કેટલીક ભાષાઓમાં, ग् અને क् વચ્ચેનું અને फ् અને व् વચ્ચેનું સંબન્ધિત્વ સુલક્ષિત છે; જેમ કે (સં) चन्द्रगुप्त, (ગ્રી.) Sandra-kuptos, (મ.) गुग, (ગો.) juk; (સં) गौः, (અં) cow, (મિ. લો. જ.) Ko, ku, (લો. જ.) Ko; (અ) give, (ઍં. સૅ.) gifan-ઇત્યાદિ;

(૬) गोप એ √गुप्‌માંથી कृत् પ્રત્યય घञ्‌ના વિધાનથી થયેલું નામ છે એમ મ્હારુ સૂચન છે; गोप='રક્ષક', પછી લક્ષણાથી 'ગાયોનો

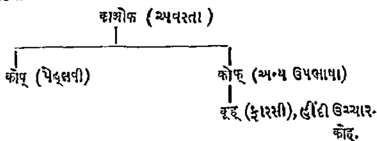
રક્ષક'; (ગો+પા એ વ્યુત્પત્તિ બાહ્ય આકારનેજ અવલંબીને કરાયેલી કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિ છે);

(૫) (ગુજ૦) ગુફા શબ્દ અત્યપસરણવિધિયે ગુહ્યામાંથી ઉદ્દ્ભવ્યોછે અને, હું જેને માટે phonetic atavism વાગ્વ્યાપારગત મંડૂકપ્લુતિ-હેતુ નામ સૂચવુંછુ તે ઘટનાથી, પ્રાચીન મૂળ શબ્દના લક્ષણોને પ્રાપ્ત કરેછે.

ગુફા શબ્દ આ પ્રમાણે જૂના ગુજરાતી સાહિત્યમાં અને અર્વાચીન ગુજરાતીમાં પુનરુજ્જીવન પામેછે.

(૭), (૮), (૯)—આ શબ્દો સમાનઘટનારૂપે ઘણુ કીમતી સમર્થન અર્પેછે; (પ્રચારલુપ્ત ગુફ્ સાથે સંકળાયેલો) અવસ્તાનો કાઓફ્ શબ્દ ગુફ્‌ની માફક એક રૂપ પ્‌વાળું, પેહ્‌લવી કોપ્, અર્પેછે અને બીજું રૂપ હ્‌વાળુ, ફારસી કૂહ્, અર્પેછે.

કોઇ વાંધો ઉઠાવે કે પેહ્‌લવીમાં કોપ્ નથી પણ કોફ્ છે કારણ કે પ્ અને ફ્‌નું સાંકેતિક ચિહ્ન એક જ છે. પરતુ મી૦ બ્હે. તે અંકલેસરિયા મ્હને ખાતરી આપેછે કે મહાપ્રાણ સ્પર્શ વિશેનો આ મુદ્દો બહુ વિવાદગ્રસ્ત અને વિવાદક્ષમ છે, અને એ પોતે તો એમ માનેછે કે ખરો ઉચ્ચાર પ્ છે, ફ્ નહિં. વળી પ્ સ્હામે વાંધો ઉઠાવાય કે એ વર્ણમાંથી ફારસી કૂહ્ મનો હ્ પ્રાપ્ત ન થઈ સકે. જ્યહારે કોફ્‌ના ફ્‌માંથી ઉદ્દ્ભવે પરંતુ મી૦ અંકલેસરિયા એ વિશે પણ કહેછે કે અવસ્તા અને ફારસીની વચ્ચે આવતી અવાન્તર ભાષા કાંઈ પેહ્‌લવી એક જ ન્હોતી, પેહ્‌લવીની સાથે અવાન્તર સ્થિતિમાં રહેલી બીજી કેટલીક ઉપ-ભાષાઓ પણ હતી, અને એથી તદ્દન શક્ય છે કે જ્યહારે પેહ્‌લવીમાં કોપ્‌માં પ્ આવ્યો ત્હારે બીજી કોઇ મધ્યવર્તી ઉપ-ભાષામાં કોફ્‌માં ફ્ નકી રહ્યો અને હેમાંથી ફારસી કૂહ્‌નો હ્ ઉદ્દ્ભવ્યો. આ જોતાં ઉપર આવેલા વંશવૃક્ષને (સંપૂર્ણ સત્યતાની ખાતર) નીચે પ્રમાણે સુધારવું જોઇયેઃ—

(અવસ્તા) ગુઝ્-(સં.) ગુહ્, હેમાં દેખાયછે તેમ (અવસ્તા) ગુઝ્ શબ્દ (સં.) ગુહ્નો સગોત્ર છે એ વસ્તુસ્થિતિથી કાઓફને અવલંબીને મ્હેં સ્વીકારેલા પક્ષનો પ્રતિબન્ધ થવા કારણ નથી; કારણ કે હાવા સપ્રસવ ઉદ્ગમો અસ્વાભાવિક નથી કે અશક્ય પણ નથી.

ઉપર કહેલા મુદ્દાઓમાં (૩) અને (૬) હેઠળ સૂચવેલો મત હું માત્ર તત્ત્વ પરીક્ષણના પ્રયાસરૂપે અને ઘણી મર્યાદા સમેત રજૂ કરુંછું. એ અંશનું વર્જન કરિયે તોપણ અવશિષ્ટ મુદ્દાઓમાં મ્હારી મુખ્ય દલીલના સમર્થન માટે પૂરતી સામગ્રી રહેલીછે.

(ख) हकारनो प्रक्षेप

केटलाक शब्दोमां आगन्तुक हकार उमेरायछे.

પ્રક્ષિપ્ત થયેલો આ हकार કેટલાક શબ્દોમાં સંસૃષ્ટ દશામાં રહેછે અને અન્ય શબ્દોમાં સકર દશામાં રહેછે.

(ख) હકારનો પ્રક્ષેપ

ઉદાહરણો સંસૃષ્ટિ:-

સં.	પ્રા. કે અપ.	ગુજ.	
प्राप्तक	पत्तउं	प्होत्युं	
मया	मइं	म्हें	२९
त्वया	तइं	त्हें	
(यद्वारे)	जिवारइ	ज्व्हारे	३०
(तद्वारे)	तिवारइ	त्व्हारे	
(किंवारे)	किवारइ	क्व्हारे	
नश्यति	नस्सइ[31]	न्हासे	

૨૯. સિ હે ૮-૪-૩૭૭ અને ૩૭૦ જુવો

૩૦. अन्नवारइ-अत्यारे (ગુજ) અપવાદ છે હેનું કારણ સ્વરભારમાં મળેછે अत्तवारइ મા સ્વરભાર પ્રથમ અક્ષર (अ) ઉપર છે અને એથી આ માં પ્રક્ષેપની અપેક્ષા રહેતી નથી

આ ત્રણ શબ્દોમાં વિકારક્રમ નીચે પ્રમાણે છે —

जिआरइ, जिहारइ, ज्यहारइ, (ज्य માંનો દ્રુતતર अकार લુપ્ત થતાં) ज्व्हारइ, ज्व्हारे. એ જ પ્રમાણે त्व्हारे અને क्व्हारेમાં

૩૧ शकादीनां द्वित्वम् (સિ. હે. ૮-૪-૨૩૦); એ અનુસાર श ને સ્થાને स्स એમ હેમચન્દ્ર કહેછે, ખરુ કારણ એ જણાયછે કે नश्यति માંથી नस्सइ નીપજ્યોછે नश्यति માંથી य् લુપ્ત થયો (સિ. હે ૮-૨-૭૮) અને અવશિષ્ટ सનો દ્વિર્ભાવ થયો (સિ. હે. ૮-૨-૮૯).

સં.	પ્રા. કે અપ.	ગુજ.
लयः	लग्गु	લ્હૈ
चिंता	चिंआ	ચ્હૈ

[ટિપ્પણ:-આ પ્રક્ષેપ અન્યના પ્રમાણમાં બહુ પ્રાચીન છે એ વાતનો પુરાવો એ છે કે વિ. સં. ૧૬૦૩ના એક ગ્રન્થમાં-(नवलग्रन्थावली, ભાગ ૨ જો, પૃ. ૪૬મે નિર્દિષ્ટ) साररासમાં-पुहुचइ (પ્હોંચે) શબ્દ મળી આવેછે.-जे सुणता पुहुचइ मन रली અને એથી પણ અગાઉ कान्हडदेप्रबन्धમાં (વિ. સં. ૧૫૧૨):- साठि वरस वावरता पुहुचइ कणतणा कोठार (२-९९) पहुच्-पहुत् હેતું શબ્દરૂપ અર્પતા પ્રક્ષિપ્ત ह्नी ચર્ચા માટે પાછળ વ્યાખ્યાન ૪ થું, ખંડ ૧, પૃ.૨૪૩મુ જુવો.][32]

सकर –

(स्वर साथे)

સં.	પ્રા. કે અપ.	ગુજ.
मर्श	मरिसु	हरस (રાગનું નામ)
सर्जनकारः	सरजन आरु	सरजनहार

આ રૂપ °હાર વિક્રમ સંવતના સોળમા અને સત્તરમા સૈકામાં બહુ પ્રચલિત હતું, અને અદ્યતન સાહિત્યમાં પણ કવિતામાં રૂઢ હતું.—

सूरज तारा सरजनहार (દલપતરામ).

मंगलपुर	मगलउर	मांगलहूर

(किस्यु दीवगढ मांगलहूर । कान्हडदे प्रबन्ध, ९.२२).

હાલ मांगरोळ છે (मांगलहूरમાંથી व्यत्यय વડે).

ओष्ठ	ओहु	होठ
(દેશ્ય) अयालि (=दुर्दिन, એ ઉપરથી, ચાલુ વૃષ્ટિ)		हॅली
अद्यापि	अज्जवि-अज्जइ	हजी
सर्वे.	सव्वो-सव्वु-सव-सउ	सहु (વિકલ્પે सौ)

[सि. हे. ८-४-३६६માં सर्वना આદેશ તરીકે વિકલ્પે साहु આપેલુછે. જો એ સ્વીકારિયે તો सहु મ્હારોમ્હાર આવે અને सौ, ह् લુપ્ત થતાં सउ નું सौ થઇને આવે.]

---

32 આ અવતરણો પૂર્વે ત્હે જુદા જ પ્રસગમા આપ્યાંછે. ઉપર વ્યાખ્યાન ૪ થુ, ખડ ૧, પૃ, ૨૪૦ મુ જુવો

(व्यजनो साथे)

(क)

कपोतः	कवोतो	कबूतर[33] (विકલ્પે कबूतर)
तृणकक	[34]तरिण (क्लु)	तणखलु કે तरसलुं
	तरण (क्लुं)	(વિકલ્પે र કે ण ના લોપ થતાં)
कोटर	कोरर (પૈશાચી कोतर)	कोतर; જેમાંથી ક્રિયાપદ कोतरवुं અને खोतरवु પણ
कोनकः	कोणउ	खूणो
मोडकः	कोडउ	खडिो[35]

(ग)

सकलक	सगलउं	सघलु[36]

(च)

	(देश्य) पडंचा	पणछ
आचमनी		आछमनी

---

૩૩ वबूतर ફારસી શબ્દ પણ છે, कबूतरदुम=दुम-इ-कबुतर કબૂતરની પૂંછડીના આકારની લેખણ (गियास्-उल्-लुगात् નામે ફારસી શબ્દકોશ) ઉપરાંત ફારસી कबूत= આસમાની, નીલો, आसमाने वबूत=નીલ આકાશ.

ફારસીમાં कबूतर શબ્દ कबूत (નીલો) ઉપરથી ઘડાયો હશે ? કે એમ હશે કે कबूत શબ્દ જ સં. कपोतમાંથી ફારસીમાં આવ્યો હશે, અને પછી कबूतर. સંસ્કૃતમાં कपोत એટલે "કબૂતર" "પારેવું", તેમ જ "કબૂતરનો રાખોડી રંગ" (આપ્ટેકૃત શબ્દકોષ) માટે "નીલો" એ અર્થનું ફારસી વિશેષણ સંસ્કૃતમાંથી લેવામાં આવ્યું હોય એ શક્ય છે.

त અવિકૃત રહે છે, અને એટલા પૂરતો આ શબ્દ સાક્ષાત્ तद्भव છે. र છે તે क्रमाथी ઉદ્ભવ્યો હોય कपोतरु-कवोतडु-कपूतडु-कबूतडु-कबूतर-कबूतर.

૩૪ સિ. હે. ૮–૧–૧૪૪ માં दस (स)–दरिअ (प्रा)એ પ્રસંગે જ ऋ નો अरि થવાની નોંધ લેછે. અહિં એ જ નિયમ અનુપૂર્તિ રૂપે ગુજ. માં લાગુ કર્યો છે.

૩૫ ડૉ. ભાંડારકર ઉપર મુજબ વ્યુત્પત્તિ આપેછે. (હેમનાં વ્યાખ્યાનો, પૃ ૧૭૩) खोना વિવૃત ઉચ્ચારનો ઉદ્ભવ સમજાતો નથી. અપવાદ હશે.

૩૬ આ વિ. સં ૧૫૪૧ જેટલો જુનો શબ્દ છે, કારણ કે ભીમ કવિની હરિલીલામાં પ્રયોગ છે —

तेम्या सवलां नाहनां चाल (कला ८, કડી ૩૦)

वणी विणसाडी सघली नेसाल („ „, કડી ૪૭)

ઉત્તર નાકલની સાલ વિ સ ૧૫૭૪માં તો सघला, सघलीમાંનો આ घ હતો જ.

(ज)

ज्वाला	जाळा	झाळ (અગ્નિની)
युध्यते	जुज्झइ	झूझे
सूचितक	सूचिअउं (सूजियु)	सूझ्युं[૩૭]
वीजयति	वींजेइ	वींझे
(देश्य) जवरया (यवाङ्कुरा)		झवेरा[૩૮]
(देश्य) जाडी		झाडी[૩૯]

(ड)

(आरोहति=)	चडइ[૪૦]	चढे

(त)

कान्तः	कन्तु	कंथ
सीमन्तकः	सीमन्तउ (सीअन्तउ)	संथो, संथी
भक्तक	भत्तउ	माथु[૪૧]

---

૩૭ મેદ્કરણના નિયમની પ્રવૃત્તિનું આ પરિણામ હશે; મજ્રુ (સોઝે ચડવો એ શબ્દથી ભિન્ન રાખવાની ઇચ્છાથી મૂઝવું (મનને ઉપસ્થિત થવું) એ શબ્દને हकार મિશ્ર ज (झ) વાળો બનાવ્યો હશે.

૩૮. ન્હાની ટોપલીમાં ઉગાડેલા, નવરાત્ર ઉત્સવના દિવસોમાં દેવીની સમક્ષ મૂકવામાં આવતા, યવના અંકુરોને જ ખાસ झवेरा કહેછે.

૩૯. દેશીનામમાલામાં जाटी નો અર્થ गुल्म આપ્યોછે (૩-૪૫). પણ ૩-૫૭ માં स्नागहन માટે વળી झाट આપેલછે. આથી આ વાતમાં શંકા રહેછે. દે ના મા. ૧-૬૧ માં आअही झाटमेअग्मि એમ છે, અને એ ઉપર ટીકામાં आअही झाटभेद એમ છે. झाट સંસ્કૃત શબ્દ હશે? એ શબ્દ घोटक, स्फुट ઇત્યાદિની પેઠે દેશ્ય હશે હેવી શંકા થાયછે. પણ झाटનો અર્થ "वृक्ष" જ થવો જોઇયે.

૪૦. उत्सर्गमाला પૃ ૭૭ મે મજલાલ શાસ્ત્રી चटतिને "ચઢવું" અર્થનો સંસ્કૃત ધાતુ જણાવેછે, અને ઉદાહરણવાક્ય આપેછે· अश्ववारो घोटं चटति (असवार घोडे चढेछे). આ નિષ્પ્રમાણ છે પાણિનિયે चट् (૧૦ મો ગણ) भेदन (ભાગવું) એ અર્થનો આપ્યોછે અને चटे હેવું કહેતું વિકલ્પરૂપ આપ્યુંછે–चटे–'चटे इत्येके'–वर्षावरणयोः (–વરસવું, ઢાંકવું). મો. વિલિયમ્સ અને આપ્ટે હેને અનુસરેછે. धातुसंग्रहमां મજલાલ શાસ્ત્રી આ જ અર્થો સ્વીકારેછે, પણ चडवु એ વધારાનો અર્થ પોતાના ઘરનો ધીમેકથી ઘુસાડી દેછે. અલબત્ત એ ખોટું છે. હેમચન્દ્રે चड् સ્પષ્ટ રીતે आरुह्ना આદેશરૂપે આપ્યોછે (સિ હે. ૮–૪–૨૦૫). જો એ અર્થમાં चट् સંસ્કૃતમાં જ હોત તો હેમચન્દ્રે चड्ने ઉલા આદેશ તરીકે ન આપ્યો હોત.

૪૧. કેટલાક આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ पाथेयकमांथी આપેછે, પણ હેમાં पनो म થવો જોઇયે, જે જરાક દૂરાકૃષ્ટ લાગેછે; (છતાં पनो व થઇને हकार ભળે એ તદ્દન અશક્ય

कृतक	क्दिउ[42]	कीधु
पीतक	पीदउ[43]	पीधु
दत्तक		दीधु
(प) पाशक	पासउ	फासो
(घ)	(देश्य) डाव, डावउ	डाबु
	(वनो व) डायउ	
	(देश्य) खवओ–खवउ	खभो
	मुक्क	भूक

[સંસ્કૃત ધાતુપાઠમાં मुक् મળે છે સિ હે ૮–૪–૧૮ માં गतर्मुक्क અને ૮–૪–૧૮૫ માં मर्षेर्मुक्क છે આ અન્તિમ કથન સ્વીકારિયે તો આ ઉદાહરણ (मुक्क–मूके) પડતું મૂકવું પડે, કે પછી हकारનો प्रक्षेप પ્રાકૃત ભાષામાં જ શરુ થવાના ઉદાહરણ તરીકે ગણવું પડે.

અર્થ બદલાયછે, કારણ मष्=ભસવું, કૂતરાનું, જ્યારે ગુજ. મૂકવું તે તો ગધેડાનું धातवोऽर्थान्तरेऽपि, સિ. હે ૮–૪–૨૫૮ હેમા સ્થાપેલો નિયમ ગુજરાતીમાં લાગૂ પાડ્યોછે]

[हकारના આ દેખીતા નિષ્કારણ પ્રક્ષેપનો નિયમ પ્રાકૃતમા પણ જૂજ પ્રસંગોમાં મળી આવેછે नापित (સં.), ण्हाविओ (પ્રા.) (સિ હે ૮–૧–૨૩૦), पनस (સં.), फणसो (પ્રા) ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ સિ. હ ૮–૧–૨૩૨)][44]

નથી), જો કે અર્થસામીપ્ય पायिक્મા વિશેષ છે પરન્તુ મચ્છુ હેતુ પણ ગુજરાતીમાં શબ્દરૂપ છે, અને હેમાનો સયોગ मत्तकमाથી જ આવે, पायिकમાથી નહિ ઉપરાંત વળી પ્રાકૃત (અપભ્રંશ)માં पायिकનું पाहिक્ક થાય

૪૨ શૌરસેનીમા तનો द થાયછે (સિ હે ૮–૪–૨૫૧) कर्तुं એ (પ્રા)क्दिदमाથી આવે, ગુજ ધાતુ कर् અને ગુજ भू ક कर्य આકૃતમા પણ करिअ હોય

૪૩ डाव–वामकर (ડાબો હાથ) (देशी नाममाला, ૪–૬), પછી, લક્ષણાથી, હાથ પાસ ડાબુ અગ, ડાબી બાજૂ

૪૪ ડૉ ભાંડારકર અલ્પપ્રાણવર્ણ મહાપ્રાણ થાયછે હેનુ પાછી પરત્વે બહુ સુંદર રીતે કારણ દર્શાવેછે, એ બીજી બધી બાબતો પર વે સત્ય હોઇ શકે, અને એથી ઉપર આપેલા ઉદાહરણોમાંનાં કેટલાકના हकारનું કારણ સ્પષ્ટ થશે તેઓ કહેછે –

"અલ્પપ્રાણવર્ણની પછી તે જ શબ્દમાં ઊષ્માક્ષર આવે તો એ અલ્પપ્રાણનો મહાપ્રાણ બનેછે × × × × ઊષ્માક્ષરના ઉચ્ચારણનો અગમૂત ભારે શ્વાસ સાંભળનારના કાન ઉપર એટલી પ્રબળ અસર કરેછે કે એ હેના આવિર્ભાવ માટે એકદમ તૈયાર થાયછે, અને તેથી ઊષ્માક્ષરની પૂર્વેના અને એ શ્વાસની અપેક્ષા નહિ રાખતા વર્ણોના ઉચ્ચારણમાં પણ શ્વાસ પૂરેછે." (હેમના વ્યાખ્યાનો, ૪૦–૪૧)

(ग) हकारनो लोप
આ ઉત્સર્ગ નીચે પ્રમાણે અપાયઃ–

(ग) हकारनो लोप प्राकृतमां, देश्यमां, अने केटलाक शब्दोनां अवान्तर रूपोमां, रहेलो ह लुप्त थायछे; भले ए हकार संयोगगत होय, के स्वरसंकीर्ण होय, के महाप्राण स्पर्शमां प्राणतत्त्वरूपे होय; अन्तिम प्रकारमां हकारलोपथी यथासंभव अल्पप्राण स्पर्श अवशिष्ट रहेछे.

ઉદાહરણોઃ–

(सयुक्त ह)

સં.	પ્રા. કે અપ. કે દેશ્ય	ગુજ.
चिह्नं	चेण्हं[४५]	चेन
तीक्ष्णकं	तिण्हउं	तीनुं
विह्वल्लकं	विहल्लउं (विंहलउं)	वीलुं (સુરત જીલ્લામાં (व्हीलुं)[४६]
वल्लभः	वल्हु (व्हल्हउ, व्हल्हव)	वालम[४७]
(स्वरसंकीर्ण हकार)		
यूथिका	जूहिआ	जूई
नायककः	नाहुलउ (नाहुलउ)	नावलो

આ દેવનું વિશેષ કારણ તેઓ દર્શાવેછે કે એક ઉચ્ચારનાં તત્ત્વો પૈકી અમુકને અન્ય ઉચ્ચારમાં સંક્રાન્ત કરવાથી, એટલે કે બંને ઉચ્ચારને બને તેટલા અન્યોઅન્ય સદૃશ કરવાથી, ઉચ્ચારણ સફળ બનેછે. આ ઉપરાંત હું બીજો પણ વધારાનો ખુલાસો આપીશ, તે એ કે છેલો સાંભળેલો ઉચ્ચાર મનમાં દૃઢતર સંસ્કાર પાડેછે તેથી ઉચ્ચારણમાં હેનો પ્રથમ ઉપયોગ થાયછે–આ हकारमां બનેછે તેમ અંશતઃ, અથવા व्यत्ययमां બનેછે તેમ સર્વાંશે જેમ કે (સં.) बिडालक ને સ્થાને (ગુજ.) बिलाडो ઇત્યાદિ. આ સ્વભાવલક્ષણ કોઈ વાર એટલું પ્રબળ હોયછે કે કેટલાક બાળક ઈંદનો ઉચ્ચાર દૂઈ કરેછે:

૪૫. સિ. હે ૮–૧–૮૫ અનુસાર, પરસ્થાને સંયોગ હોય હેવા આદ્ય અક્ષરનો હ્રસ્વ इ (વિકલ્પે) ए બનેછે.

૪૬. સુરતમાં પ્રચરિત આ व्ह થી (સં.) विकल, (પ્રા.) विअल એ વૈકલ્પિક વ્યુત્પત્તિનું નિરસન થાયછે.

૪૭. સામળ ભટ્ટકૃત पद्मावतीमां व्हेला वरनो वाहल्ना હેવો પ્રયોગ છે. ઠેક સામળના સમય સુધી ह ટકી સકયોછે, પણ એ લુપ્ત થતા તારકની દશામાં છે એ સ્પષ્ટ છે. અહિં व નો म થયોછે તે વિશેનો उत्सर्ग આગળ ઉપર ચર્ચવાનો છે. બીજો પણ વૈકલ્પિક વાગ્વ્યાપારોચિત વ્યુત્પત્તિક્રમ છેઃ–वल्लभ.–वालभ–वालम वालभ શબ્દ वसन्त विलासमां શ્લોક ૫૦ માંમાં ઉપલબ્ધ છે. અન્ત્ય म કેટલાક અંશે જુના અનુસ્વારનું પરિણામ ગણાય.

लोहखण्डं	लोहखंडु	लोखंड
पटहः	पडहु	पडो[४८]
सूत्रधारः	सुत्तहारु	सुतार[४९]
सर्जनकारः	सरजनहारु[५०]	सरजनार
एकादश	एगारह	अगियार
द्वादश	बारह	बार
त्रयोदश	तेरह	तेर
चतुर्दश	चउद्दह	चौद
पञ्चदश	पन्नरह	पंदर
षोडश	सोलह	सोळ
सप्तदश	सत्तरह	सत्तर
अष्टादश	अट्ठारह	अढार, ढराड
सह	सहुं[५१]	[५२]शुं (=साथे)
माहाराष्ट्रकः	मरहट्ठउ-मरअट्ठउ	मराठो, मरेठो } विकल्पे.
फलाहारः	फलाहारु-फलार	फराळ
(महाप्राण स्पर्शमांनो हकार)		
शृङ्खला	संखला	सांकळ
सिध्यति	सिज्झइ	शीजे (रंधाई जाय)
(देश्य)	बोज्झओ	बोजो[५३]
मम	मज्झ	मुज

૪૮. नगरमा पडो वगडाव्यो=(घोषणा अर्थे) ઢોલ વગડાવ્યો.

૪૯. કેટલાક લોક હજી પણ सुथार શબ્દ વાપરેછે.

૫૦. दशीनाममाला ૧,૧૦૮ માં અને એ ઉપરની વૃત્તિમાં હેમચન્દ્ર दोहणहारी=दोग्धी આપેછે. આથી જણાયછે કે बार નું આ રૂપ हार છેક હેમચન્દ્ર જેટલું, અને એથી પણ વધારે, પુરાણું છે.

૫૧. सि. हे. ૮-૪-૪૧૯ सहના આદેશ તરીકે અપભ્રંશમાં सहु આપેછે. પિશેલ § ૨૦૬ ને આધારે ડૉ૦ ટેસિટોરી (Notes, § ૭૦ (૫) માં) આ सहु ની વ્યુત્પત્તિ साकम् (સં.) માંથી દર્શાવેછે. પિશેલ § ૨૦૬ માં साक ને મૂળશબ્દ તરીકે આપેછે ખરા, પણ હેમચન્દ્ર ૪-૪૧૯ નો આધાર આપેછે, જ્યહાં વસ્તુતઃ મૂળશબ્દ सह આપ્યોછે.

૫૨. ડૉ૦ ભાંડારકર शु (=સાથે)ની વ્યુત્પત્તિ સમમાંથી સાધેછે (વિલ્સન વ્યાખ્યાનો, પૃ. ૨૫૧ મું).

૫૩. મરાઠીમાં झ જળવાઈ રહ્યોછે-बोझा.

(अग्रमध्ये)		अग्गमज्झि–अग्गमज	आगमच
वाञ्छति		वाञ्छइ	चाचे[૫૪]
आश्चर्यम्		अच्छरिज्जं[૫૫]	अचरज
	(देश्य)	कच्छरो (कच्छरउ)	कचरो
गुच्छः		गुंछं[૫૬]	गूंच
सांवत्सरिकं (श्राद्धम्)		संवच्छरिअं	समचरी (=વાર્ષિક શ્રાદ્ધ)
	(देश्य)	घुत्तिअ (=गवेषितं)	गोत्युं[૫૭]
कटाक्षः		कडक्खो (कडक्को)	करडागी[૫૮] कयडागी
ढक्का		ढक्का	डाकलुं[૫૯]
पाटकः		पाटउ	पाडो[૬૦]
औषधं		ओसढु	ओसड
वितस्ति		विहत्थी	वेंत्य
	(देश्य)	णेसत्थि (=वणिक्सचिव)	नेस्ती
दृष्ट		दिट्ठ	°दीट[૬૧]

૫૪. સારુ વાંચવું=શુભ ઇચ્છવું; આ સુવિહિત પ્રયોગ છે.

૫૫. आश्चर्यम्‌નાં અનેક વૈકલ્પિક રૂપોમાંનું આ એક છે.

૫૬. સિ. હે. ૮–૧–૨૬ માં वक्रादिगणમાં गुछ આપ્યોછે. गूच એ નામ પરથી ગુચાવુ એ (કર્મણિપ્રયોગના અર્થનો ધાતુ) કરાયેલોછે; હેમાંથી પછી પ્રેરકરૂપ ગૂચવવુ બન્યુછે. (હેનો સમાવેશ ગયા વ્યાખ્યાન ૪થાના ખંડ ૧લામાં ઉત્સર્ગ ૫–ग માં થાય).

૫૭ गुप्त–गुत्त='છૂપાવેલુ'; અને પછી લાક્ષણિક અર્થે "ખોળેલું" (કારણ કે જે છૂપાવેલું હોય તે ખોળવું પડે). આ વ્યુત્પત્તિ શક્ય છે પણ પ્રતીતિજનક નથી; ખાસ કારણ એ કે देश्य શબ્દ લભ્ય છે: देशीनाममाला, २–१०९

૫૮. सि. हे. ८–४–३९९, अभूतोऽपि क्वचित्, હેના તત્ત્વભૂત નિયમને અનુસારે र પ્રક્ષિપ્ત થયોછે.

૫૯ કેટલાક આ શબ્દનો ઉચ્ચાર ડાખલુ કરેછે. એ સ્થિતિમાં ઉદાહરણ પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગના પૂર્વભાગમાં, એટલે ह्कारના શબ્દના અન્ત તરફ પ્રયાણના નિયમમાં, સમાવેશ પામે.

૬૦. પાડો એટલે ગણનાનું–ગુણાકારનું–કોષ્ટક; आंकनो पाडो

૬૧. माथादीट, घरदीट અને હેવા સમાસોમાં दीट વપરાયછે, જ્યહાં दीटનો અર્થ प्रति०, પ્રત્યેક—નું, per હેવો થાયછે; per head, per house, प्रतिमस्तक, प्रतिगृहम्, પ્રત્યેક માથાનું, પ્રત્યેક ઘરનું એ પ્રમાણે–કાઠિયાવાડમાં અને ગુજરાતના બીજા કેટલાક વિભાગોમાં दीठ વપરાયછે:

આ ઉદાહરણોની સંખ્યા એટલી મ્હોટી છે કે હ જવલ્લે જ લુપ્ત થાયછે હેવું મી૦ બીમ્સનું (પુસ્તક ૧, ૨૬૨ એ સ્થળે આપેલું) કથન અપર્યાપ્ત નિરીક્ષણ કે માહિતીને આધારે રચાયેલું ગણીને રદ કરવું પડશે.

✓ હનો લોપ અતન્ત્ર લાગે, પણ નિપુણ પરીક્ષણ કરતાં લોપનું કારણ કાં તો ઉચ્ચારવૈષમ્યમાં, કે લુપ્ત થતા હની અનુપયોગિતામાં, કે હેવી કોઈ વિશિષ્ટતામાં રહેલું પ્રાપ્ત થશે.

[હના લોપની આ ઘટનાનો આછો પ્રારંભ પ્રાકૃતમાં થાયછે. સિ. હે. ૮–૨–૩૪ માં ष्टनो ठ् થાય એ સામાન્ય નિયમ ધારતાં उष्ट्र, इष्टा અને सन्दष्टनी બાબતમાં અપવાદ કર્યોછે, હેમાં રૂપાન્તર ट થાયછે. ખરા વાગ્યા પારગત વિકારને, એટલે કે ष्टनो ठ् થયા પછી થતા हના લોપને, દર્શાવવાની આ માત્ર એક વ્યવહારસુગમ રીત છે; કારણ કે પ્રથમ ष्ने યોગે ट्मां હકાર આવવો જ જોઇયે.]

તાત્ત્વિક સ્વરૂપમાં ફેરફાર પામ્યા વિના જ ગુજરાની ઉપરાંત કેટલીક બીજી સમાનકક્ષ ભાષાઓમાં પ્રવર્તતા સહિયારા उत्सर्गो હવે લઇશું:

वर्ग (ग)

वर्ग (ग)–उत्सर्ग १. कोमल अनुस्वार.

कोमल अनुस्वार

उत्सर्ग १

આ અનુસ્વાર સંસ્કૃતમાં અજ્ઞાત હતો; અનુનાસિક ल् પણ, साँगिकान्‌માં છે ત્હેવો, પ્રબળ અનુનાસિક વર્ણને યોગે પ્રવર્તતો. પ્રાકૃતમાં પણ કોમળ અનુસ્વાર ન્હોતો. છેક અપભ્રંશના ઉદય સાથે જ આ કોમળ અનુસ્વાર શરુ થયો, શબ્દની મધ્યમાં તેમ જ અન્ત્યે; જેમ કે जिवँ, तिवँ, दवँलु, भवँर ઇત્યાદિમાં, જેમાંનો अनुनासिक वकार[६२] વસ્તુતઃ અનુનાસિક સ્વરની પાછળ રહેલો, કે હેવા સ્વર જોડે દૃઢમિશ્ર થયેલો, व છે; શબ્દને અન્ત્યે उ, हुं, हिं, ह[६३] એ અક્ષરોમાં પણ કોમળ અનુસ્વાર છે, જેમ કે तुच्छउ, विन्नडं, तहु, तहिं, जहिं, तेणहं; (कहंतिउ (=कुतः), હેમાં મધ્યમાં છે); नाहिं(=न हि सं.); मइं, तइं, वयणाइ (અનેક વચન), [६४]दहिँ, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિમાં.

---

૬૨ सि हे ८–४–३९७.

६३. सि हे. ८–४–४११

६४ सि हे ८–३–२५, वृत्ति; હેનો પ્રચાર પ્રાકૃતમાં પણ છે. પરંતુ સામાન્યતઃ કોમળ અનુસ્વારનો છૂટથી પ્રયોગ કરનાર તો અપભ્રંશ જ છે.

અપભ્રંશના (અ) શબ્દ-અન્તર્ગત,

કોમળ અનુસ્વાર, અન્તર્ગત કે અન્ત્ય.

અને (आ) અન્ત્ય, કોમળ અનુસ્વારમાંથી ગુજરાતીમાં કોમળ અનુસ્વાર આવ્યોછે. બીજો પ્રકાર (आ) વિશેષતઃ અપભ્રંશમાંથી આવ્યોછે.

(अ) અન્તર્ગત

મૂળના તીવ્ર અનુસ્વારનું કોમળ થવું અને પૂર્વસ્વરનું દીર્ઘત્વ

(क)—અનુસ્વારની પૂર્વે હ્રસ્વસ્વર-પ્રાકૃત અને અન્ય મૂળભૂત ભાષાઓમાંનો તીવ્ર અનુસ્વાર ગુજરાતીમાં કોમળ બનેછે અને પૂર્વસ્વર દીર્ઘ થાયછે:—

સં.	પ્રા. કે અપ.	ગુજ.
घकर्क[15]	घंकउं	घांकुं
रंक्वकः	रंकडउ	रांकडो
रंकः	रक्कु	रांक
शृङ्खला	संखला	सांकळ
दन्तः	दंतु	दांत
दन्तकः	दन्तउ	दांतो
सन्ध्या	संज्झा-सझा	सांझ
वन्ध्या	वंज्झा-वझा	वांझ(णी)
रण्डा	रंडा	रांड
जङ्घा	जंघा	जांघ[16]
आम्रकः	अंबउ	आंबो
ताम्रकं	तंबउं	तांबुं
संचरति	संचरइ	सांचरे
संस्मरति	संभरइ (प्रा.) [17]संभरइ (अप.)	सांभरे

बिन्दुः	बिंदु	मींदु[૬૮] (बिन्दुक એ શક્ય રૂપ દ્વારા)
निम्बू	निंबू	लींबु
	(દેશ્ય) भड्ड	भांडे
	,, णिंदिणी[૬૯] (=कुतृणोद्धरण)	नींदणी (અને હેમાથી નીંદવુ)
पृथुकः	पहुको[૭૦]	पूंख

અપવાદ —

कान्त	कतु	वथ
कुड्मल	कुपल	कुँपळ
कुम्भकार	कुभार	कुँभार
कुण्डलक	कुडलउ	कुँडाळु

ન ૧ અપવાદ એટલા માટે કે હેમા તીવ્ર અનુસાર અવિકૃત રહેછે, નં. ૨, ૩ અને ૪માં અનુસ્વાર કોમળ બનેછે છતાં પૂર્વસ્વર દીર્ઘ નથી થતો એટલા પૂરતા એ પણ અપવાદો છે

(ख) અનુસ્વારની પૂર્વે દીર્ઘસ્વર —

કોમળ થયેલા	एकान्तरेण		एकातरे
અનુસ્વારની પૂર્વે મૂળમાં	वाञ्छति	वाञ्छइ	वाच
દીર્ઘસ્વર			

(અહિં અનુસ્વાર ગુજરાતીમા કોમળ બનેછે સં. लाङ्गल માંથી આવેલો મરાઠી नागर શબ્દ સરખાવો, હેમા આદ્ય અક્ષરનામાં અનુસ્વાર કોમળ છે)

અપવાદ:—

बान्धव	भाण्डु

(હેમાં અનુસ્વાર તીવ્ર રહેછે)

[ટિપ્પણ —ઉપરાન્ત એ તીવ્ર અનુસ્વારવાળો એક વિલક્ષણ શબ્દ છે (હાવો કોઈ સસ્કૃત શબ્દ છે જ નહિ), વિલક્ષણ એટલા માટે કે तद्भव શબ્દોમાં સાધારણત દીર્ઘસ્વરની પછી આવતો અનુનાસિક કોમળ બનેછે

એ નિયમે समरद्द મારા થાયછે ग् મા અન્તર્ગત व હચ્ચાર દ્વારા ग् અને ह् ના સંયોગથી અહિં म्भ નિષ્પન્ન થાયછે (આગળ ઉપર, અનુનાસિક વિશેનો ઉત્સર્ગ જુવો)

૬૮ આ વ્યુત્પત્તિ વિશે મ્હારી ખાતરી નથી હું માત્ર તર્ક રૂપે રજૂ કરુઉં

૬૯ देशीनाममाला ૪, ૩૫ જુવો

૭૦ આ શબ્દ હેમચન્દ્રે પોતાના वक्रादिगण મા નથી આપ્યો (सि हे ૮-૧-૨૬) પણ देशीनाममाला, ૬,૪૪ માં હેણે પ્રસગવશાત્ पहुक શબ્દ પ્રાકૃત તરીકે વાપર્યોછે पारभहा पहुकम्मि

તીવ્ર અનુસ્વારને કારણે જણાતા આ શબ્દના સંસ્કૃતાભાસી રૂપને પરિણામે કેટલાક લોક હેનો तत् સાથે ખોટો સમાસ કરીને, ते उपरान्त ને બદલે तदुपरान्त કહેછે.]

(ग) ઉપર આપેલાં ઉદાહરણો હેવા વર્ગનાં છે કે જે પ્રાકૃતમાં તીવ્ર અનુસ્વાર જાળવે પણ ગુજરાતીમાં કોમળ બનાવી દે. બીજો એક શબ્દસમૂહ હેવો છે કે જે, મૂળમાં પ્રાકૃતસ્વરૂપ પર્યન્ત અનુસ્વાર હોય જ નહિ છતાં પણ, ગુજરાતીમાં કોમળ અનુસ્વાર વધારાનો ગ્રાસ કરેછે;[71] સંયોગનો લોપ થતાં પૂર્વસ્વર દીર્ઘ બનેછે અને સંયોગસ્થળની પૂર્વે એ અનુસ્વાર પ્રવિષ્ટ થાયછે. હેવા શબ્દો આ પ્રમાણેઃ—

પ્રાકૃતમાં ન હોય છતાં ગુજરાતીમાં કોમળ અનુસ્વાર પ્રાપ્ત કરતા શબ્દો; અનુસ્વારની પછીનો સંયોગ લુપ્ત થાયછે અને પૂર્વસ્વર દીર્ઘ બનેછે.

સં.	પ્રા. કે અપ. કે દેશ્ય	ગુજ.
छिद्रकं	छिद्दउं	છીંડું
महार्घकं	महग्घउं	મોંઘું
स्वर्घकं	सुग्घउं	સોંઘું
मत्कुणः	मक्कुणु	માકણ[72]
मर्कटकः	मक्कडउ	માકડો[73]
खड्गकः	खग्गउं	ખાડું (જાતિ બદલીછે)
अक्षि	अक्खी	આંખ
उच्चकं	उच्चउं	ઊંચું
मक्षिका	मक्खिआ	માખી
	(देश्य) ढक्केइ	ઢાંકે
	„ खड्डइ	ખાડે[74]

૭૧. આટલાપૂરતો આ उत्सर्ग હેમચન્દ્રના (૮-૧-૨૬ માંના) वक्रादावतः ની અનુવૃત્તિ ગણાય.

૭૨. देशीनाममाला ૬-૧૪ માં मकुण શબ્દ આપીછે (પ્રાકૃત શબ્દ તરીકે, જેના દેશ્ય પ્રતિનિધિઓ ढंकुण અને ढेंकुण છે). પરંતુ ૧-૨૬ માં मङ्कुण એ જ રીતે (એટલે પ્રાકૃત શબ્દ તરીકે) આપ્યોછે. આ શબ્દ એટલા માટે શંકાસ્પદ ગણવો જોઇયે.

૭૩. मक्कड અને फांकडो એ શબ્દ બંને ગુજરાતી છે પણ અનુસ્વાર વિષયે ઉપર મુજબનો જ પરસ્પર સંબંધ ધરાવેછે. વ્યુત્પત્તિથી હું અજાણ છું.

૭૪. ખાની ઉત્પત્તિ खण्डयति (સં.) માંથી સાધવી રહેલી છે. પરંતુ હેમચન્દ્ર (૮-૪-૨૬) खड्ड ને मृद् ના વિશિષ્ટ આદેશ તરીકે આપેછે. એથી મ્હેં હેને અહિં મૂક્યોછે.

उष्ट्र	उट्टु	ऊट
पिच्छकं	पिच्छउ	पींछु
ऋक्ष	रिच्छु	रींछ
निद्रा	निद्दा	नींदर
पृष्ठक	पुट्ठउ	पूठु
पृष्ठिका	पुट्ठिआ	पूठ्य[75]
इष्टिका	इट्टिआ	ईंट्य
अक्ष	अच्छु	आंस (=पैडानी धरी)
गुह्यक	गुज्झउ	गूंझु
अश्रु	अस्सु[76]	आंसु
मध्ये	मज्झि (म० माझि)	माहिं
अरघट्ट	अरहट्टु-(रहट)[77]	रेंट
भित्ति	भित्ती	भींत्य
वितस्ति	विहत्थी	व्हेंत्य
छिक्का	छिक्का	छींक
थूत्करोति	थुक्कइ	थूंक
	छड्डइ	छांडे
	भुक्कइ	भूंके

[ટિપ્પણ -(સ) પૃથુકા (પ્રા) पहुआ હેમાંથી આવેલો શબ્દ पहुवा આ વર્ગનું ઉદાહરણ અશત બને, કારણ કે કોમળ અનુસ્વારનો આગમ છે તે પૂર્વસ્વર દીર્ઘત્વ વિનાજ થાયછે

દેશ્ય मक्कोडो (-डउ), ગુજ મંકોડો, એ પણ અપૂર્ણ ઉદાહરણ છે, કારણ અનુસ્વાર પૂર્વેનો સ્વર દીર્ઘ થતો નથી અને અનુસ્વાર તીવ્ર છે

---

૭૫ જેમ કે હની પૂઠ્ય લીધી—હેની પાઠળ પાછળ, બરાબર માફક, ગયો

૭૬. હેમચન્દ્ર વક્રાદિગણમાં अंसू આપેછે પણ શાન્તલમાં સુઅન્તિ અસ્સૂનિ સ્દાઆ એમ છે. એ પ્રમાણે મેં પ્રાચીનતર શબ્દરૂપ દર્શાવવા अस्सु સ્વીકારેલછે

૭૭. जाणे रहट तणी घम्माल ।

(ભીમકવિકૃત હરિલીલા ૮,૪૨)

અહિ રંમાં અનુસ્વાર કોમળ છે એ છંદની માત્રાગણનાથી જણાયછે

મૂળથી જ દીર્ઘસ્વર-વાળા, કોમળ અનુસ્વાર પામતા શબ્દો.

(ઘ) નીચેના શબ્દોમાં કોમળ અનુનાસિક પ્રવિષ્ટ થાયછે પરંતુ મૂળથી જ દીર્ઘસ્વર હોયછેઃ—

(अ)

સં.	પ્રા. કે અપ	ગુજ.
पाशक	पासउ	फांसो[७८]
निक्षिपति	निक्खिवइ	नांखे
वेष्टते	(वेढइ वेडइ)[७९]	वींटे
छाया	छाआ	छांय (छांयडो)[८०]
प्रतिछाया	पडिच्छाआ	पडछांयो (पडछांयो पण)[८०]
हास	हासु	हांसी
बाधकः	बाधउ	बांधो

(आ) અન્તમાં કોમળ અનુસ્વાર લેતો બીજો શબ્દગણ છેઃ—

સ.	પ્રા. કે અપ	ગુજ.
मुखक	मुहउं	म्हीं (म्हों पण)
मा	मा	मां (निषेधार्थ)
शत	सय	सें
पारणा	पारणा	पारणां
यमुना	બારોબાર	जमनां
मथुरा	બારોબાર	मथुरां
अधुना	अहुणा	हमणां

૭૮. પ્રાકૃતમાં સ્પર્શનું फास તેમ જ पास બનેછે (સિ હે. ૮-૪-૧૮૨), પણ ફાંસોમાં અર્થ જશે છે. स्पर्श=touch, फांसो=a snare, એ અર્થ પાશમા રહેલો છે માટે ઉપર પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિ આપીછે

૭૯ સિ હે ૮-૪-૨૨૧ પ્રમાણે वेष्ट्નું પ્રાકૃત वेढ થવું જોઇએ. પરતુ વાગ્વ્યાપાર-રૂપ શૃંખલાને આ છેડે ગુજરાતીમાં वींटवु, અને પેલે છેડે, સંસ્કૃતમાં, वेष्ट्નું સાક્ષાત્ અસ્તિત્વ જોતા એ સૂત્રની ગુજરાતીપરત્વે અવગણના કરિયે, અને ष् નો ड થાય એમ મ્હેતો સિ હે ૮-૨-૩૪ માનો વ્યાપક નિયમ લાગૂ પાડિયે, તો ખોટું નથી

૮૦ જાતિ બદલવાથી અને ड પ્રત્યય ઉમેરવાથી छांयडो પ્રાપ્ત થાયછે, અને पडछांयो માત્ર જાતિ બદલવાથી જ પ્રાપ્ત થાયછે. સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતમા અને ગુજરાતીમા સક્રમણ થાય તે દરમ્યાન જાતિપરિવર્તન થવાના પ્રસંગો સુવિદિત અને સખ્યાબધ છે

ટિપ્પણ:—

(૧) આ ઘટના કોઇ વાર ફારસીમૂલક શબ્દોને પણ લાગૂ પાડવામાં આવેછેઃ—

दुनिया (ફા.) दुनियां (ગુજ.)

(૨) म्हां અને सं માંનો કોમળ અનુસ્વાર સં. પ્રત્યય મૂનો અવશેષ છે એ સ્પષ્ટ છે. મધુરાંના અનુસ્વારનું કારણ એકદમ સમજી સકાતું નથી; બાકીના શબ્દોમાં અન્ત્ય અનુનાસિક વર્ણની અસરને પરિણામે કોમળ અનુસ્વાર આવ્યોછે.

પ્રારંભમાં જ અન્ત્ય અનુસ્વારવાળા શબ્દો અપાઈ ચૂક્યાછે તે ઉપરાંત વધારામાં ઉપરનો શબ્દગણ આપ્યોછે.

उत्सर्ग २.

વર્ગ ग ઉત્સર્ગ ૨. અનુસ્વારનો લોપ; પૂર્વ સ્વરનું ક્વચિત્ દીર્ઘત્વ, અથવા એ હ્રસ્વ રહેતાં તે પછીના વ્યંજનનું કવચિત્ દ્વિત્વ.

કેટલાક શબ્દોમાં મૂળનો અનુસ્વાર, સંભવ છે કે કોમલ થવાની ઘટનામાંથી પસાર થઇને, કાલક્રમે તદ્દન લુપ્ત થાયછે, અને પૂર્વસ્વર કવચિત્ દીર્ઘ બનેછે, કવચિત્ હ્રસ્વ રહેછે; અને હ્રસ્વ રહે તો તે પછીનો વ્યંજન સંક્રાન્તિ દરમ્યાન, કેટલાક પ્રકારોમાં, બેવડાયછે.

ઉદાહરણો:—

સં.	પ્રા. કે અપ. કે દેશ્ય	ગુજ.
(૧) रिंखति	रिंखइ	रीखे (ઘુંટણીએ ચાલે)
(૨) मंजूषा	मंजूसा	मजूस
(૩) विम्बकं	विंबउ	चीबुं
(૪) महत् (कं)	महन्तउं (महन्तुउं, महद्दउं)[૮૧]	म्होटुं
(૫) वल्ल	(બારોબાર–પ્રા. ગુજ. वालंभ)[૮૨]	वालम
(૬)	(દેશ્ય) पडंचा[૮૩]	पणछ

૮૧. સિ. હે ૮–૨–૧૭૪ મા महन्त શબ્દ ગોણાદિ ગણ્યાછે.

૮૨. આવિયા નિહાં वालम (વસન્તવિલાસ, ૫૦. વિ. સં. ૧૫૦૮)–આ શબ્દના વ્યુત્પત્તિક્રમના બીજા વિકલ્પ માટે પાછળ પૃષ્ઠ ૩૧૫, નોટ ૪૭ જુવો.

૮૩. દેશીનામમાલા ૬,૧૪ જુવો. કેટલાક લોક पच्चाના સંસ્કૃત મૂળ શબ્દ તરીકે प्रत्यचा ઘટવાનો પ્રયાસ કરેછે; પરંતુ આ પ્રકારનો શબ્દ પ્રમાણરહિત છે.

(૭)	„ दंतवण[८४]	दातण
(૮) शङ्के	शके	शके (=જાણે[८५] as if)
(૯) सतापयति	संतावेइ	सतावे
(૧૦) विसवादयति	फंसावेइ[८६]	फसावे

[ટિપ્પણો:—

(અ) જેમાં संतापयतिનો અનુસ્વાર કોમલ બનેછે અને प અવિકૃત રહેછે તેવો એક પ્રયોગ છે. હેને સીધો વ્યુત્પન્ન થયેલો ગણાય:—

सकल कला तु निशाकर शा करंसइ रि सताप।

(वसन्तविलास, ४२)

(આ) બીજી બધી રીતે દેખીતા तत्सम શબ્દની અંદર આ અનુસ્વાર કોમલ થવાની ઘટના અન્ય સ્થળોએ પણ દૃષ્ટિગોચર થાયછે; જેમ કે

शकुन विचारि संभाविआ आविआ तिहां वालंभ।

(એ જ ગ્રન્થ, શ્લોક ૫૦)

અહિંયાં છન્દની માત્રાસંખ્યા જાળવવાને संभाविआનો અનુસ્વાર અવશ્ય કોમળ ઉચ્ચારવો પડે.]

(૧), (૩), અને (૭) એ ઉદાહરણોમાં પૂર્વસ્વર દીર્ઘ થાયછે. બાકીનામાં હ્રસ્વ રહેછે, જે પૈકી માત્ર એકમાં, નં. (૪) માં, પછીનો વ્યંજન બેવડાયછે (मद्दत्त).

---

૮૪. देशीनाममालाના दतवण દેશ્ય શબ્દ તરીકે નથી આપ્યો પરંતુ ૨–૧૨ અને ૧–૩૨ માં બીજા દેશ્ય શબ્દો સમજાવતાં આ શબ્દનો (એમ જણાયછે કે પ્રાકૃત શબ્દ તરીકે) પ્રયોગ કર્યોછે પરંતુ સંસ્કૃત પર્યાય दतधावन હોય તોપણ दतवणનો તો દેખાવ જ ચોખ્ખો દેશ્ય શબ્દ જેવો છે; પછી હેને, બ્લુમફીલ્ડ જેને haplology (एकशेपत्व) કહેછે તે ઘટનાનું ઉદાહરણ ગણવામાં આવે તો જૂદી વાત.

૮૫ शङ्के (હું ઉત્પ્રેક્ષા કરું) ક્રિયાપદનો પ્રયોગ સંસ્કૃતમાં उत्प्रेक्षाના વ્યંજક શબ્દ તરીકે થાયછે. એ ઉપરથી ગુજરાતીમાં शके એ અવ્યય, "કેમ જાણે કે" એ અર્થનું, ઘડાવવામાં આવ્યુંછે —

शके गिरि करीने भग। स्तन वे मध्य व्हेछे गंग ॥

પ્રેમાનંદ, નળાખ્યાન. ૫, ૮.

૮૬ कुमारपालचरित, ६,८८ જુવો. મ્હારો પોતાનો મત તો હેવો છે કે આ फसावेइ ક્રિયાપદ फासु, पाश ઉપરથી ઘડાયેલુંછે

અનુસ્વારલોપની ઘટના બીજરૂપે મૂળ પ્રાકૃતમાં જોવામાં આવેછેઃ સિ. હે. ૮–૧–૨૮, ૨૯ એ પ્રસંગોચિત ઉદાહરણો છે. એ સૂત્રોથી विंशतिः નું પ્રાકૃત वीसा થાયછે, त्रिंशत् નું तीसा, ઇત્યાદિ. આ રીતે પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગને અનુપૂર્તિ ગણી સકાય.

उत्सर्ग ३.

વર્ગ ग ઉત્સર્ગ ૩. કેટલાક શબ્દોમાં ઉમેરાતો તીવ્ર અનુસ્વાર.

નીચે આપેલા શબ્દો અનુસ્વાર પ્રાપ્ત કરેછે પરંતુ તેને તીવ્ર જાગતો રાખેછે, જેથી મૂળમાંના સંયોગની માત્રાસંખ્યા એમની એમ રહેછેઃ—

સં.	પ્રા. કે અપ. કે દેશ્ય	ગુજ.
	(देश्य) धत्तूरो	धंतूरो
वादित्र	પરભારો	वाजिंत्र
पक्षी	पक्खी	पंखी
पक्षकः	पक्खउ	पंखो
विज्ञप्तिः	विण्णत्ति	विनंति (विनंती)

[સં. मित्रમાંથી આવેલ હિન્દી मिंत સરખાવો. તેમ જ वसन्तविलास પૃ. ૫૦ માંથી ઉપર ટાંકેલો, સં. वल्लभમાંથી આવેલો, ગુજરાની वालंभ સરખાવો.]

ગુજરાતીમાં અનુસ્વારના ઉચ્ચારણના નિયમો; તીવ્ર, કોમલ, કોમલતર અને કોમલતમ અનુસ્વાર.

ગુજરાતીમાં અનુસ્વારના ઉચ્ચારણ માટે નિયમો નીચે પ્રમાણે આપી સકાયઃ—

(क) तत्सम અને तद्भव શબ્દોમાં હ્રસ્વસ્વર પછી આવતો અન્તર્ગત અનુસ્વાર હમેશાં તીવ્ર છે, જેમ કે अंक, कुंड, निंदा, नंग, कुंडल ઇત્યાદિ.

(ख) तत्सम શબ્દોમાં દીર્ઘસ્વર પછી આવતો અનુસ્વાર તીવ્ર છે; જેમ કે कांत, पदांव, एकांत, नरेंद्र ઇત્યાદિ.

(સાધારણ રીતે આ શબ્દો कान्त, नरेन्द्र એ રીતે પાછળના વ્યંજનને માથે એ જ વર્ગનો અનુનાસિક વ્યંજન જોડીને લખાયછે, એટલે આ પ્રકાર અનુસ્વારનો ન ગણાય).

(ग) तद्भव શબ્દોમાં દીર્ઘસ્વર પછી આવતો અનુસ્વાર કોમલ છે, જેમ કે रांक, राकडो, कांठो, आंधळो; पींछु, रींछ, वींछी; पुंछडुं, रूंधवु; सेंचवुं; सोंपवुं; ઇત્યાદિ.[૮૭]

અપવાદઃ—ઉપરાતમાં અનુસ્વાર તીવ્ર છે જે एकान्त કે હેવા કોઈ શબ્દના સામ્યાભાસનું પરિણામ છે.

(घ) तद्भव શબ્દના અન્ત્યસ્વરની ઉપર રહેલો અનુસ્વાર કોમલતર છે; જેમ કે दहिं, अहिं, नहिं, घउं; ઇત્યાદિ.

(ह) નીચેના પ્રકારના શબ્દોમાં હ્રસ્વસ્વરની પછી આવતો અન્તર્ગત અનુસ્વાર કોમલતર છે; જેમ કે कुँवारो, कुँवळ, सुँवाळो, ઇત્યાદિ.

[આ, એક રીતે, (क) નિયમનો અપવાદ છે.]

(च) तद्भव શબ્દોના (નાન્યતર જાતિ કે ક્રિયાપદોનું વર્તમાનકાળ પ્ર. પુ એકવચનનું રૂપ દર્શાવતા, કે हुं જેવા શબ્દોના) અન્ત્ય उ પછીનો અનુસ્વાર કોમલતમ છે; જેમ કે शुं, सारु, कालुं, पाडुं, आपुं, आपुंछु; हुं; ઇત્યાદિ.

કોમલ અનુસ્વારનો ગુજરાતના જૂદા જૂદા વિભાગમાં ન્યૂનાધિક શૈથિલ્યવાળો ઉચ્ચાર.

હમણાં જ (च) માં દર્શાવેલા કોમલતમ અનુસ્વાર વિશે એક વાત ધ્યાન ખેંચનારી છે; તે એ કે ગુજરાતના જૂદા જૂદા વિભાગોમાં હેનો ઉચ્ચાર ઓછાવધતા જોરથી કરવામાં આવેછે, અને એ વૈવિધ્યની દેશવ્યવસ્થા અંદાજે નીચે પ્રમાણે છેઃ—

સુરત અને ભરુચ જીલ્લામાં અને કાઠિયાવાડમાં કંઈક તીવ્ર, લગભગ પ્રશ્લતમ કોમલ અનુસ્વાર જેવો, ઉચ્ચાર થાયછે;

અમદાવાદ જીલ્લામાં અને હેની આજૂબાજૂમાં હેનું બળાબળ મધ્યમ છે, અને એ ખરો કોમલતમ ઉચ્ચાર છે; અને

ચરોતરમાં (વાત્રક અને મહી નદીઓના મધ્યદેશમાં) એ શિથિલતમ છે, લુપ્તપ્રાય છે.

[ટિપ્પણીઃ—

(૧) કવિતામાં અન્ત્ય उं (તેમ જ नहिं, दहिं ઇત્યાદિમાં છે ત્હેવો इं) યથેચ્છ ગુરુ કે લઘુ (માત્રાસંખ્યામાં) ગણાયછે. આ માત્ર કવિસમય છે.

૮૭ तद्भव શબ્દોને અન્તે आ પછી (જેમ કે ઉકારાન્ત નાન્યતરજાતિનાં નામોનાં અનેકવચનમાં), અથવા ए અને ओ પછી, આવતો અનુસ્વાર પણ કોમલ છે જેમ કે गाडां, पाडां, हें (उद्‌गार)=शुं ?, मों–ભૂગળના નાદનું અનુકરણ કરતો અવાજ.

અને માત્રાગણનાની સરળતા ખાતર અનુસરાયછે; સંસ્કૃતમાં અક્ષરની માત્રા અવિકૃત જળવાયછે તેથી ઉલટું અર્વાચીન ભાષાઓના છન્દઃ શાસ્ત્રમાં અક્ષરની માત્રાગણનાના વિષયમાં છૂટ લેવાયછે ત્હેનું પરિણામ છે.

(૨) આ અનુસ્વાર માત્ર નાન્યતરજાતિના પ્રથમા એકવચનના રૂપમાંજ ટકી રહેછે, બીજી વિભક્તિયોમાં (એકવચનમાં) એ લુપ્ત થાયછે, જેમકે ગાડાને, ગાડાનુ ઇત્યાદિ (ગાડાંને અનેકવચન થાય); પારસી ગુજરાતીમાં આ નિયમનો અનાદર કરીને ગાડાંને ઇત્યાદિ, એકવચનમાં પણ, લખાયછે. પરંતુ શિષ્ટ ગુજરાતીઓ એ સ્વીકારતા નથી; અને જે લોકો, એક વખત પોપટના પેટ જેવા હેવું (સાર શાકુંતલમાં) લખતા સદ્ગત કવિ નર્મદાશંકરની માફક, આ ખોટી પદ્ધતિને અનુસરેછે તેઓ પોતાની માતૃભાષાના પ્રાકૃતિક સ્વરૂપનું શોચનીય અજ્ઞાન પ્રગટ કરેછે. નાન્યતરજાતિનો નરજાતિથી ભેદ દર્શાવવાની, એટલે કે નરજાતિ ઘોડાને એથી ભિન્નરૂપે ગાડાને હેની નાન્યતર જાતિ ભારપૂર્વક દર્શાવવાની, અજાણ્યેજ થતી નિરર્થક ચિન્તા એ જ આ પ્રમાદનું કારણ છે—પ્રમાદ પણ કેવો કે લેખકને નાન્યતર જાતિનાં જ રૂપોમાં એકવચન અનેકવચન વિશે ભ્રમમાં નાંખેછે! કારણ કે ગાડાંને અનેકવચન પણ થાય.]

આ બાબતમાં મરાઠીમાં સારૂપ્ય, પ્રદેશવિભાગ પરત્વે પણ.

આ અનુસ્વારની બાબતમાં, પ્રદેશવિભાગ પ્રમાણે ઉચ્ચારબળની ભિન્નતામાં પણ, મરાઠી ભાષા ગુજરાતી સાથે આશ્ચર્યકારક સામ્ય દર્શાવેછે. ગુજરાતીમાંના ઉં ને મળતો મરાઠીમાં ए છે (નાન્યતર જાતિનાં નામ અને વિશેષણ પરત્વે જ, બીજાં રૂપોમાં, જેમ કે ક્રિયાપદનાં રૂપોમાં, સામ્યનો લેશ પણ નથી). અન્ત્ય एंमा (केलें, गेलें, पीवळें, केळें ઇત્યાદિમાં) રહેલો અનુસ્વાર મહારાષ્ટ્રના કોંકણતરફના પ્રદેશમાં તીવ્રકલ્પ છે, અને દેશમાં એટલે તળ દખણમાં શિથિલ છે.

મિ આર એલ ટર્નરે કરેલી ઇન્ડો-આર્યન (ભારતીય આર્ય ભાષાના) અનુનાસિકોની ચર્ચા, હેનું કઇંક પરીક્ષણ અને કઇંક ગુણદર્શન.

રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટીના (જાન્યુ. ૧૯૧૫ ના) જર્નલમાં મિ આર. એલ. ટર્નરે "The Indo-Aryan Nasal in Gujarati" એ વિશે એક સૂચક અને બોધક લેખ લખ્યોછે, જેમાં ચર્ચેલા કેટલાક મુદ્દાઓ આ સ્થળે તપાસવા યોગ્યછે. એ મુદ્દાઓ —

(અ) સ્વરભારના લોપની મનો અનુનાસિક व (वँ) થવા ઉપર અસર;

અને (आ) સ્વરભારમાં ફેરફાર થતાં અનુનાસિકત્વનો લોપ.

(अ) માં મિ. ટર્નર બતાવી આપેછે કે[૮૮] "ગુજરાતીમાં गाम શબ્દ म જાળવી રહેછે અને (હિં. અને મ. ની માફક) गांव થતો નથી, પણ कुमार શબ્દ कुँवारो થાયછે, કારણ કે પ્હેલા શબ્દમાં સ્વરભાર અનુનાસિકની પૂર્વે પડેછે પણ આ બીજામાં હેની પછી પડેછે.[૮૯] વિશેષ હેણે એ બતાવ્યુંછે કે पृच्छन्तकः (પ્રા. पुच्छन्तो)માંથી पूछतो (ગુજ.) અને (સં.) पञ्चाशत्‌માંથી (ગુજ.) पचास થાયછે ત્હેમાં અને ત્હેવાં રૂપાન્તરોમાં અનુનાસિક લુપ્ત થાય- છે હેનું કારણ એ છે કે पुच्छन्तो-पूछतो હેમાં સ્વરભાર અન્તમાંથી ખસીને ધાતુ-અક્ષર ઉપર પડેછે;[૯૦] (ગુજ.) पचास વિશે હેણે સ્વરભારનો ફેરફાર વ્યક્ત દર્શાવ્યો નથી, પણ સ્વરભાર पंમાંથી चा ઉપર જઈ પડતો માન્યોછે અને पंના અનુનાસિકના લોપનું કારણ એ ગણ્યુંછે તેમ સમઝાયછે.

ખરેખર આ ચર્ચા બહુ બોધક અને સૂચક છે અને આખો લેખ સૂક્ષ્મ અભ્યાસને યોગ્ય છે; જો કે કેટલેક સ્થળે ગૂલગામી ભૂલ થઈછે એ કબૂલ કરવું પડેછે; જેમકે પૃ૪ ૩૩ મે हूनो (હેને મતે ऊनो), प्हानो (હેને મતે पानो; प्रस्नवमांथी), त्हमे (હેણે લખ્યોછે तमे), हमे (अमे) એ પ્રકારના શબ્દોમાં ह् લુપ્ત થતો માનવામાં મિ૦ ટર્નરે ગુજરાતી શબ્દોમાં હકારની વ્યવસ્થાના નિર્ણા- યક નિયમોનો ચોખ્ખો અનાદર કર્યોછે. એ નિયમો મ્હારાં વ્યાખ્યાનોના પૂર્વગામી અંશમાં હું દર્શાવી ગયોછું અને ચર્ચી ચૂકેલોછું; આ સ્થળે અપ્રસ્તુત ગણાય.

---

૮૮. જર્નલનું પૃ. ૨૯ મું, મૂળ અને ફુટનોટ જુવો.

૮૯. ડૉ. સર રા. ગો. ભાંડારકર गाम માંના म ને वँ ને સ્થાને પુનરાવૃત્તિથી થયેલો म ગણેછે (વ્યાખ્યાનો. પૃ. ૧૭૭ મું જુવો); હેનું કારણ એ દર્શાવેછે કે મૂળમાં व (સ્વતઃ કે प નો રૂપાન્તરભૂત) હોય ત્હેવા બીજા શબ્દોમાં व નો म થાયછે, જેમ કે સં. कपाट, પ્રા. कवाड, ગુજ. कमाड; माप् (સં.), माव् (પ્રા.), पाम् (ગુજ.) શંકા એટલી જ રહેછે કે गाव, नाव ઇત્યાદિ પ્રકારોમાં वँ છે તે તો માત્ર હિંદી અને મરાઠી જેવી સમાનપ્રભવ ભાષાઓમાં છે, અને આ ભાષાઓ કાંઇ પ્રાકૃત અને ગુજરાતીની વચ્ચેની ભાષાઓ નથી; પછી गाउ, नाउ હેને અપભ્રંશરૂપો, અને માટે જ અવાન્તર ક્રમો, ગણિયે તો જૂદી વાત છે-અને કદાચ ડૉ. ભાંડારકરનું ખરૂં વક્તવ્ય એ છે. એમ હોય તો પણ મિ. ટર્નરનો મત ડૉ. ભાંડારકરના મતના પૂરક અંશ તરીકે સ્વીકાર્ય છે.

૯૦ પ્રસ્તુત જર્નલમાં પૃ. ૩૨ મું, ૬-૪૨ જુવો.

उत्सर्ग ૪.

વર્ગ ग ઉત્સર્ગ ૪ અનુનાસિક ઘોષવર્ણો, ँद, ँव, ँट.

ઉપરની ચર્ચામાંથી આપણે સહજતઃ અનુનાસિક ઘોષ વ્યંજનોને ચર્ચતા उत्सर्ग તરફ આવી પ્હોંચિયેછિયે. હેમાં ખાસ ગુજરાતીના જ વિશિષ્ટ લક્ષણો બીજી બ્હેન જેવી સમાનપ્રભવ ભાષાઓ કરતાં વિશેષ પ્રમાણમાં છે; અને એ કારણે હેનો સમાવેશ ग વર્ગમાં ન થાય. પરન્તુ હેની ચર્ચા અહિં જ કરવી મ્હને ઠીક લાગેછે કારણ કે હમણાં જ પૂર્ણ થયેલી ચર્ચા સાથે હેને નિકટ સંબંધ છે, એ ચર્ચાથી જ હેના વિષયનું સૂચન થાયછે, અને વિશેષ કારણ એ કે હેમાંના કેટલાક તત્ત્વો ગુજરાતી, મરાઠી અને હિન્દીને સમાન છે. આ વાત નીચે આપેલી ચર્ચા દરમ્યાન સ્પષ્ટ થશે.

આ उत्सर्ग સ્થૂલ દૃષ્ટિયે આ રીતે અપાયઃ—

કોઈ પણ વર્ગનો અનુનાસિક (પાંચમો અક્ષર), એ અનુનાસિકવાળી શ્રુતિ ઉપર સ્વરભાર હોય તો, એ જ વર્ગનો અનુનાસિક અલ્પપ્રાણ ઘોષ વર્ણ (ત્રીજો અક્ષર) બનેછે, એટલે કે न નો ँद, म નો ँव અને ण નો ँट થાયછે.[૯૧]

(ङ અને ञનું હાલું રૂપાન્તર મળવું અશક્ય છે, કારણ કે એ વર્ણો શબ્દોમાં સ્વતન્ત્ર વ્યંજનરૂપે આવતા નથી.)

આ અનુનાસિકભાવ દર્શાવવાની રહેલી અને સરળ રીત એ છે કે શુદ્ધ ઘોષવ્યંજન મૂકીને હેની પૂર્વના સ્વરને અનુસ્વાર ચિહ્નવડે અનુનાસિક કરવો. હું આ સરળતર રીત સ્વીકારીશ.

ઉદાહરણોઃ—

न.

પાન + હું (ગુજ.)	पांदड़
वानरकः (સં.)	वाद्‌रो

૯૧. ँद, ँव અને ँटને અપભ્રંશમાં (मोऽनुनासिको वो वा ॥ હે. ૮-૪-૩૯૭ અનુસાર) આવતા કોમળ અનુનાસિક व જેવા ગણવાના છે, સંસ્કૃતના ताँल्लोकान्‌માંના તીવ્ર અનુનાસિક ल જેવા નહિ. પણ સૂક્ષ્મતાથી તપાસતાં જણાયછે કે આ ઉદાહરણમાંની તીવ્રતા ह એ સંયોગનું પરિણામ છે, અનુનાસિકના જ અન્તર્ગત ધર્મનું નહિ, કારણ કે ખરૂં જોતાં આ પ્રકારમાં પણ न्‌ના અનુનાસિકત્વ અને द હેવા ખંડ થાયછે જેમાંથી द्‌નો પાછળ રહેવા ल્‌ને યોગે ल् બનેછે અને અનુનાસિક તત્ત્વ—આપણે શું જાણિયે ?—કોમળ હોઈ સકે.

કોમલ બન્યા પછી અનુનાસિકનો લોપ; ક્વચિત્ એ આગળ ખસેછે.

કેટલાંક ઉદાહરણોમાં અનુનાસિક કોમલ થયા પછી લુપ્ત થાયછે એ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે; જેમકે સાવરણી, કાદવ, મહાવત, આપડે, આરૂડું, હવડાં એ શબ્દોમાં; જ્યારે કેટલાક પ્રકારોમાં અનુનાસિક પાછળ જવાને બદલે આગળ ખસેછે, જેમકે °વાંત (દીટાવાંત)માં; વસ્તુતઃ આ શબ્દમાં પાછળ ખસવાનો અવકાશ જ નથી, કારણ મ (માત્રમાં) શબ્દનો આદ્ય અક્ષર છે; મહાવતમાં પણ એ જ સ્થિતિ છે, કારણ કે મહા અને માત્ર ખરું જોતાં અલગ પડે ત્હેવા અંશો છે; મેંરામાં પણ એ જ કારણે, એટલે પાછળ હઠવાના અવકાશને અભાવે, અનુનાસિક આગળ જાયછે.

વળી એ પણ જોવામાં આવશે કે કેટલાંક ઉદાહરણોમાં અનુનાસિકનો આ અનુનાસિક શુદ્ધઘોષ વ્યંજન થવા રૂપ વિકાર માત્ર સંક્રાન્તિદશાનું જ લક્ષણ હોયછે, જેમકે પાંવણ, અંદ્હાણ, નવૅંતરુ શબ્દોમાં; એ શબ્દો પાંગણ[૮૨] અંઘાણ, નોતરું એ અન્તિમરૂપો પ્રાપ્ત કરેછે.

બીજા પ્રકારોમાં પૃથક્કરણ પછી અનુનાસિક તીવ્ર હોયછે.

કહેવાની જરૂરિયત નથી કે કેટલાક પ્રકારોમાં મમાંથી ઉદ્ભવેલો વ વિશેષ રૂપાન્તર પામીને વ થાયછે, જેમકે કાદવ, મહાવત, °વાત, સાવરણી, ઘટવાણ ઇત્યાદિમાં. બીજું લક્ષ યોગ્ય સ્વરૂપ ખાસ ભાર મૂકીને દર્શાવવું પડશે; કેટલાક વિરલ પ્રકારોમાં પૃથક્કરણથી અનુનાસિક કોમલ થવાને બદલે તીવ્ર થઈ જાયછે, જેમકે વંધેવી, પંદર હેમાં. આમ થવાનું કારણ પનરને વિશે પ્રવર્તતી આ ઘટનાથી સમઝાવી સકાયઃ—[૯૩]પન્+નર, હેમાંના બીજા નનો ँદ થાયછે, એટલે પંદરમાં તીવ્ર અનુનાસિક જળવાઈ રહેછે. વંધેવીમાં કારણ ખોળવું મુશ્કેલ છે; કદાચ એમ હોય કે વન્હેવીનો ન્હે કાંઈક કારણે નિર્બલસંયોગ મટીને સબલસંયોગ બનેછે.

મ્હારે જણાવવુ જોઇયે કે આ ઉત્સર્ગની પ્રવૃત્તિ સાધારણ નિયમે વૈકલ્પિક છે; ગામડું અને ગાંવડું; પાનડું અને પાંદડું; શીમળો અને શીંવળો એ પ્રમાણે રૂપો બોલાયછે. માત્ર વાંદરો શબ્દનું વાનરો હેવું વૈકલ્પિક રૂપ નથી થતું.

---

૮૨ પાવગમાંનો વ, ઘોષવર્ણ વનો અઘોષ પ થાયછે, અઘોષ વર્ણને ઘોષ બનાવવાનું પ્રાકૃતોનું વલણ જોતાં આ ઘટના વિપરીત લાગેછે. આ વિકારની મ્હેં પૂર્વે નોંધ લીધી-છે, પાછળ, વ્યાખ્યાન ૨, પૃ. ૭૪, (૫) ગ માં જુવો.

૯૩ શબ્દની આ ભાગક્રિયા કાંઇ વ્યાકરણસિદ્ધ વિગ્રહની કે અર્થ પ્રમાણે કરેલા વિગ્રહની સૂચક નથી; માત્ર તીવ્ર ઉચ્ચારનો વર્ણોચ્ચાર દૃષ્ટિયે ઉત્પત્તિપ્રકાર દર્શાવવાને યોજ્યોછે

પ્રસ્તુત उत्सर्गનું મૂળ અપભ્રંશમાંના વિરલ પ્રકારોમાં રહેલુંછે, કારણ કે અપભ્રંશમાં સિ. હે. ૮-૪-૪૧૨ (म्हो म्भो वा)ની પ્રવૃત્તિથી સંભાઇ રૂપ શક્ય થતું જોઇયેછિયે. અહિં मના व અને અનુનાસિક હેવા ભાગ થઈને व અને ઉનો म રૂપે સંકર થાયછે એ વિકારક્રમ સ્પષ્ટ છે. પણ આ म्भ सबलसंयोग છે, અને એટલાપૂરતો આપણા પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગથી ભિન્ન છે, એ સ્વીકારવું પડશે. પ્રાકૃતમાં પણ म નો म्व થયેલો ઉપલબ્ધ છે. तम्वं, अम्व (ताम्र-आम्र) (સિ હે. ૮-૨-૫૬ જુવો), आम्विलं (आम्ल) (સિ. હે. ૮-૨-૧૦૬ જુવો), અને सिम्वली. અલબત્ત संयोग અહિં સબળ છે કારણ કે વિકારક્રમ વસ્તુતઃ આ છેઃ-म्र-म्म-म्व, म्ल-म्मिल म्विल, स्म-म्म-म्व. કોમળ અનુનાસિક बीजरूपे અપભ્રંશમાં જોવામાં આવેછે; એ ભાષામાં સાદા मને સ્થાને અનુનાસિક र (ँव) થવાના ઉદાહરણો છે, જેમ કે कवँलु, भवँरु ઇત્યાદિ (સિ. હે. ૮-૪-૩૯૭). આ સ્થિતિમાં પ્રસ્તુત उत्सर्गने अनुपूर्तिના વર્ગમાં મૂકી ન સકાય, પ્રાકૃતોમા અવ્યક્તરૂપે હેનું મૂળ હતું એમ જ માનવું જોઇયે.

આ ઉત્સર્ગનું મૂળ અપભ્રંશમા મળેછે.

उत्सर्ग ५.

ગયા उत्सर्गથી વિપરીત વાગ્વ્યાપારઘટના ગુજરાતીમાં દૃષ્ટિગોચર થાયછે. હેને સરળ રીતે આ પ્રમાણે જણાવી સકાય.—અમુક વર્ગનો શુદ્ધ (અલ્પપ્રાણ અને અનનુનાસિક) ઘોષ વ્યંજન એ જ વર્ગનો અનુનાસિક (૫ મો) વ્યંજન બનેછે. આ રૂપાન્તર થવામાં શુદ્ધ ઘોષવર્ણને અનુનાસિક બનાવવા માટે આગન્તુક અનુનાસિકવર્ણનો પ્રક્ષેપ કેટલાક પ્રસંગોમા પ્રાપ્ત થાયછે, અને એ રીતે આ વિકારક્રમ ગયા ઉત્સર્ગથી સર્વાંશે વિપરીત છે.

ઉ॰ ग ઉત્સર્ગ ૫, અમુક વર્ગનો શુદ્ધ (અલ્પપ્રાણ) ઘોષ એ જ વર્ગનો અનુનાસિક બનેછે.

ઉદાહરણોઃ—

ड નો ण.

खंड (સં.) — खाण (ગુજ.) જેમ કે ચાકૂને खाण પડીછે=ચાકૂના પાનામાં ખાંચ પડી છે.)

कुटुम्बी (સં) — कुडुंबी (પ્રા.) — कणबी (ગુજ.)[૯૪]

૯૪ મ મા कुणबी ઉપરાત कुम्बी પણ છે. ण ळद्वारा નથી આવ્યો, પણ ड-માથી એકત: ळ અને અન્યત ण થાયછે, આ રીતે—

कुडुम्बी
|
कुडवी
|
कुळवी — कुणबी

કોમલ બન્યા પછી અનુનાસિકનો લોપ, ક્વચિત્ એ આગળ ખશેછે.

કેટલાંક ઉદાહરણોમાં અનુનાસિક કોમલ થયા પછી લુપ્ત થાયછે એ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે; જેમકે સાવરણી, કાદર, મહાવત, આયડે, આપડું, દવડા એ શબ્દોમાં; જ્યારે કેટલાક પ્રકારોમાં અનુનાસિક પાછળ જવાને બદલે આગળ ખશેછે, જેમકે °વાત (ઢીંટાવાત)માં, વસ્તુતઃ આ શબ્દમાં પાછળ ખસવાનો અવકાશ જ નથી, કારણ મ (માત્રમાં) શબ્દનો આદ્ય અક્ષર છે; મહાવતમાં પણ એ જ સ્થિતિ છે, કારણ કે મહા અને માત્ર ખરું જોતાં અલગ પડે ત્હેવા અંશો છે; મૅરામાં પણ એ જ કારણે, એટલે પાછળ હઠવાના અવકાશને અભાવે, અનુનાસિક આગળ જાયછે.

વળી એ પણ જોવામાં આવશે કે કેટલાંક ઉદાહરણોમાં અનુનાસિકનો આ અનુનાસિક શુદ્ધઘોષ વ્યંજન થવા રૂપ વિકાર માત્ર સંક્રાન્તિદશાનું જ લક્ષણ હોયછે, જેમકે પાવણ, ઍંદ્હાણ, નવૅંતર શબ્દોમાં; એ શબ્દો પાણ[૯૨] ઍંધાણ, નોતરું એ અન્તિમરૂપો પ્રાપ્ત કરેછે.

બહુજ પ્રકારોમાં પૃથક્કરણ પછી અનુનાસિક તીવ્ર હોયછે

કહેવાની જરૂરિયત નથી કે કેટલાક પ્રકારોમાં મમાંથી ઉદ્ભવેલો વ વિશેષ રૂપાન્તર પામીને વ થાયછે, જેમકે કાદવ મહાવ્વત, °વાત, સાવરણી, વઢવાણ ઇત્યાદિમાં. બીજું લક્ષ યોગ્ય સ્વરૂપ ખાસ ભાર મૂકીને દર્શાવવું પડશે; કેટલા વિરલ પ્રકારોમાં પૃથક્કરણથી અનુનાસિક કોમલ થવાં બદલે તીવ્ર થઈ જાયછે, જેમકે વધેવી, પદર હેમાં. આમ થવાનું કારણ પતાં વિશે પ્રવર્તતી આ ઘટનાથી સમજાવી સકાયઃ—[૯૩]પન્+નર, હેમાંના બીજ નનો ˘દ થાયછે, એટલે પદરમાં તીવ્ર અનુનાસિક જળવાઈ રહેછે વધેવીમ કારણ ખોળવું મુશ્કેલ છે; કદાચ એમ હોય કે વન્હેચીનો ન્હે કાંઈક કારણ નિર્બલસંયોગ મટીને સબલસંયોગ બનેછે.

મ્હારે જણાવવું જોઇયે કે આ ઉત્સર્ગની પ્રવૃત્તિ સાધારણ નિયમે વૈકલ્પિક છે; *ગામડું અને ગોરડુ; પાનડુ અને પાંદડુ, શીમળો અને શીંવળો* એ પ્રમાણે રૂપો બોલાયછે. માત્ર વાંદરો શબ્દનું વાનરો હેવું વૈકલ્પિક રૂપ નથી થતું

---

૯૨ પાવણમાનો વ, ઘોષવર્ણ વનો અઘોષ પ થાયછે, અઘોષ વર્ણને ઘોષ બનાવવા પ્રાકૃતોનુ વલણ જોતાં આ ઘટના વિપરીત લાગેછે. આ વિકારની મ્હેં પૂર્વે નોંધ લીધી છે, પાછળ, વ્યાખ્યાન ૩, પૃ ૭૪, (પ) ગ મા જુવો.

૯૩ શબ્દની આ ભાગક્રિયા કાંઇ વ્યાકરણસિદ્ધ વિગ્રહની કે અર્થ પ્રમાણે કરેલ વિગ્રહની સૂચક નથી, માત્ર તીવ્ર ઉચ્ચારનો વર્ણોચ્ચાર દૃષ્ટિયે ઉત્પત્તિપ્રકાર દર્શાવવા યોજ્યો

પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગનું મૂળ અપભ્રંશમાંના વિરલ પ્રકારોમાં રહેલુંછે, કારણ કે અપભ્રંશમાં સિ. હે. ૮–૪–૪૧૨ (મ્હો મ્ભો વા)ની પ્રવૃત્તિથી સંભરઇ રૂપ શક્ય થતું જોઇયેછિયે. અહિં મના વ અને અનુનાસિક હેવા ભાગ થઈને વ અને હુનો મ રૂપે સંકર થાયછે એ વિકારક્રમ સ્પષ્ટ છે. પણ આ મ્ભ સબલસંયોગ છે, અને એટલાપૂરતો આપણા પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગથી ભિન્ન છે, એ સ્વીકારવુ પડશે. પ્રાકૃતમાં પણ મ નો મ્વ થયેલો ઉપલબ્ધ છેઃ तम्वं, अम्व (ताम्र–आम्र) (સિ હે. ૮–૨–૫૬ જુવો), आम्विलं (आम्ल) (સિ. હે. ૮–૨–૧૦૬ જુવો), અને सिम्वली. અલબત્ત સયોગ અહિં સબળ છે કારણ કે વિકારક્રમ વસ્તુતઃ આ છેઃ-म्र-म्म-म्व, म्ल–म्मिल म्विल; म्म-म्म-म्व. કોમળ અનુનાસિક બીજરૂપે અપભ્રંશમાં જોવામાં આવેછે; એ ભાષામાં સાદા મને સ્થાને અનુનાસિક વ (ँव) થવાનાં ઉદાહરણો છે, જેમ કે कवँलु, भवँरु ઇત્યાદિ (સિ. હે. ૮–૪–૩૯૭). આ સ્થિતિમાં પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગને અનુપૂર્તિના વર્ગમાં મૂકી ન સકાય, પ્રાકૃતોમા અવ્યક્તરૂપે હેનું મૂળ હતુ એમ જ માનવુ જોઇયે.

આ ઉત્સર્ગનું મૂળ અપભ્રંશમાં મળેછે.

उत्सर्ग ૫.

ગયા ઉત્સર્ગથી વિપરીત વાગ્વ્યાપારવ્રટના ગુજરાતીમાં દૃષ્ટિગોચર થાયછે. હેને સરળ રીતે આ પ્રમાણે જણાવી સકાયઃ—

અમુક વર્ગનો શુદ્ધ (અલ્પપ્રાણ અને અનનુનાસિક) ઘોષ વ્યંજન એ જ વર્ગનો અનુનાસિક (પ મો) વ્યંજન બનેછે. આ રૂપાન્તર થવામાં શુદ્ધ ઘોષવર્ણને અનુનાસિક બનાવવા માટે આગન્તુક અનુનાસિકવર્ણનો પ્રક્ષેપ કેટલાક પ્રસંગોમા પ્રાપ્ત થાયછે, અને એ રીતે આ વિકારક્રમ ગયા ઉત્સર્ગથી સર્વાંશે વિપરીત છે.

વર્ગ ૧ ઉત્સર્ગ ૫, અમુક વર્ગનો શુદ્ધ (અલ્પપ્રાણ) ઘોષ એ જ વર્ગનો અનુનાસિક બનેછે.

ઉદાહરણોઃ—

ड નો ण.

દંડ (સં.) — खाण (ગુજ.) જેમ કે ચાકૂને ખાણ પડીછે=ચાકૂના પાનામાં ખાંચ પડી છે.)

कुटुम्बी (સં) — कुडुंबी (પ્રા.) — कणबी (ગુજ.)[૯૪]

૯૪. મ. મા कुणबी ઉપરાત कुळबी પણ છે. ण लद्वारा નથી આવ્યો, પણ ड-માથી એકતઃ ळ અને અન્યત ण થાયછે, આ રીતેઃ—

कुडुम्बी

↓

कुडुबी

कुळंबी — कुणबी

कोमलकं (સં.)	धुँवलउं (અપ.)	कूंवलुं (ગુજ.) અને (ક્રમથી ह् દ્વારા) कूणु (ગુજ.)
संदंशिका (સં)	साडसिआ (અંતિમ અપ.)	साडसी (ગુજ.) અને વિકલ્પે साण्डी
परं (સં.)[૯૫]	(રનો ड થઈને એ દ્વારા)	पण (ગુજ.)
पडचा (દેશ્ય)=ધનુષની દોરી.		पणछ (ગુજ.)
द्वारक्कं (સં.)	वारव्उ (અપ.)	वारणुं (ગુજ.)
कटि+दोरो	कड्दोरो कडदोरा (મ.)	कणदोरो–कंदोरो (ગુજ.)
ततुकक:	तनुव्उ (અપ.)	(तातडो)–तातणो (ગુજ.)

વનો म: (વનો व થઈને म).

प्राप्नोति (સં.)	पावइ (પ્રા.)	पामे (ગુજ.)
स्थानं (સં.) –ठाम[૯૬]	ठाव (હિં. અને મ.)	ठाम (ગુજ.)
कपाट· (સં)	कवाडु (અપ.)	कमाड (ગુજ.)
गवादनी (સં.)	गवाअणी (પ્રા.)	गमाण्य, गमाण (ગુજ.)
वाञ्छा (સં.)	वछा (પ્રા.)	मंछा (ગુજ.)
धाव (સં.)		धाम (ગુજ.), માત્ર दोडधाममां.)
धीवर (સ)	धीवरु (અપ.)	ढीमर (ગુજ.)

"थोडा जलमां पेठो नळराजा ढीमरनुं आचरण"

(પ્રેમાનન્દકૃત નळाख्यान, ३२, बृ. का. दो. ९ १६३

नीवार (સં.)	नीवारु (અપ.)	नमार (ગુજ.)
अधुना (સં)	अहुणा (પ્રા.) (हउणा–हवणा)	हमणां (ગુજ.)

---

૯૫. पर=પણ; જેમ કે किमस्या न प्रेयो यदि–परमसह्यस्तु विरह (उत्तररामचरित)

૯૬. રા. કેશવલાલ હ. ધ્રુવ वाग्व्यापार વિશેના હેમના નિબન્ધમા (પૃ. ૨૦ મે ૫ ૮ થી ૧૦ મા) વિવિધ વર્ગના અનુનાસિકોના વિનિમયની નોંધ લેતા उत्सर्ग ઘડેછે, અને કહેછે કે ठाम એ રીતે स्थानમાંથી પ્રાપ્ત થયોછે. હું એ નિયમ, માત્ર આ ઉદાહરણમા અવાન્તરક્રમ અર્પે એ પૂરતો જ, સ્વીકારૂછું; પછી ठामમાથી ठांव (મ. અને હિં) થાયછે અને પછી એ શબ્દ મૂળરૂપ ठाम (ગુજ.) પાછું પ્રાપ્ત કરેછે,–જેમ ડૉ. સર રા. ગો. ભાંડારકરે गाम–गांव–गामની બાબતમા દર્શાવ્યુંછે તેમ (આ વ્યાખ્યાનમા પૃ. ૩૨૯ નોટ ૮૯ મી જુવો).

सुपर्वक (सं) सुपर्वउ (अप.) सपरमो (गुज.)
(सपरमो दिवस)
सावत्सरिक (सं) सावच्छरिअं (प्रा) समचरी (गुज.)
(શ્રાદ્ધ શબ્દ અહિ અનુક્ત રહેછે.)
समुच्यते (सं.) समुज्झइ (प्रा) समझे (गुज)
दयावणो (દેશ્ય) दयामणो (गुज.)
शपथ (सं) सवहु (અપ.)-सव - सम (गुज.)
सौरभ (सं)-પરભારો-र નો ड, ह् (भ માંથી છૂટો પડેલો) + ड = ट,
सोढव- सोढम (गुज.)
चुम्बति (सं) चुबइ (प्रा) -चूबइ - चूमे (गुज.)
बिन्दु (सं.) बिंदु (प्रा) मींडु (गुज.)
वल्लभ (सं) वल्लहु (અપ) वल्लउ - वल्लु वालम[87]
महार्णव (सं.) महारणउ (અપ)-महरावणु-महरामण मिहिरामण
(પ્રાચીન કાવ્યમાં
मिहिरामण मथिउ अति कोडी
ભાલણ કૃત कादम्बरी, पूर्वभाग, १३, ૫.૫૦.

હાલ પણ રજપૂતોમાં વિશેષ નામ તરીકે महेरामणसिंह પરિચિત છે.

उत्सर्पणी उच्छप्पणी
(=ઊંચે ઊંચે જવું; એ ઉપરથી, उछापणी उछामणी
હરરાજીમાં-લીલામમાં-ભાવનો उछावणी (=હરરાજી, લીલામ)
માગણીનો ચડાવો)
परिधापनिका परिहावणिआ
पहिरावणी पहेरामणी

એ જ મુજબ लखामणी, मडामणी, सचवामणी, दळामण જેવા °मणी કે °मण પ્રત્યયવાળા બધા શબ્દોમા म् છે તે व् નો म् થઇને આવ્યોછે, જે व् અન્તિમ અપભ્રંશના ઉત્તરકાલીન વિકાસમાં પ્રેરકભેદના રૂપોમાં જોવામાં આવતા पुं રૂપાન્તર છે; आपय्‌માનો आप् પ્રત્યય, અથવા ખરું કહેતાં

87 (વિ સં. ૧૫૮ મા રચાયેલ) वसन्तविलासमा શ્લોક ૫૦ મા અને ૭૨ મા वालम છે એક સ્થળે અનુસ્વાર તીવ્ર છે, અન્ય સ્થળે કોમળ છે ત્હારે એમ હશે કે આ શબ્દ કોઈ કાળક્રમે बकादिगणमा પ્રવેશ પામ્યો અને પરભારૂ वल्लभ-वालम એમ રૂપાન્તર થયું?

આગમ, એ ભાષામાં લગભગ બધા ધાતુને લાગતો; સંસ્કૃતની માફક दापयति, धापयति, मापयति ઇત્યાદિને જ લાગે હેવો નિયન્ત્રિત ન્હોતો.

[कमाड, गमाण ઇત્યાદિપ્રકારના શબ્દોમાં વની (વિકારપ્રાપ્ત કે મૂળગત વની પૂર્વે આગન્તુક અનુનાસિક પ્રક્ષિપ્ત થાયછે એથી અનુનાસિક वँ ઉદ્ભવેછે જે वँનો વળી म થાયછે.]

[महार्णव એ, મ્હારા એક મિત્રે સૂચવેલી, આનુમાનિક વ્યુત્પત્તિ છે પણ વાગ્વિકારના બધા ક્રમોમા એ બહુ ઉપપન્ન જણાયછેઃ વિશ્લેષથ महारणवु. (हा અને રમાંના) आ અને अ ના, તેમ જ ण् અને वना, વ્યત્યયથ महरावणु, અને પછી વનો म (णना સાન્નિધ્યથી પ્રાપ્ત થતા અનુનાસિકત્વને યોગે).

कन्यावर्त -कन्नवउ-कल्लवउ-कल्वो-करमो, (પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમા करमळो છે, જેનાં ઉદાહરણો માટે આગળ ઉપર ઉત્સર્ગ ૧૨ મો જુવો)

ટિપ્પણો —

(अ) ગુજરાતીમાં ए, ते, जे, એ સર્વનામોના વિભક્તિરૂપોમાં, હેમને, ત્હેમને, જેમનેમાં, રહેલા मनुं મૂળ ओना રૂપાન્તર વમા પ્રાપ્ય છે, કારણ કે અનેકવચનના વૈકલ્પિક રૂપો एओने तेओने, जेओने હેવાં પણ છે. हनुं મૂળ અપભ્રંશના અને તે પછીના પ્રાચીનરૂપો एहु, तेहु, जेहुमां મળેછે.

(आ) सि हे. ८-१-२६९, स्वप्ननीव्योर्वा અનુસાર (પ્રા. सिमिणो-सिविणो દ્વારા) ગુજરાતી શમણુ ઉદ્ભવેછે આ અને હેની પૂર્વના शबरोमे એ સૂત્રમાં આપણા પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગનુ બીજ રહેલુંછે, પણ તે એટલું વ્યક્ત કે સુવિકસિત નથી કે આ ઉત્સર્ગને અનુપૂર્તિ વર્ગમા મૂકવો યોગ્ય ગણાય.

[સં त्वमाथी આવતા तुव, तुम એ વૈકલ્પિક પ્રાકૃત રૂપો પણ હેવોજ વિકારક્રમ સૂચવેછે त्व એક પ્રકારનો વિશ્લેષ પામીને तुव થાયછે, હાનો व (व અને वँ દ્વારા) म થાયછે, અને એ રીતે तुम પણ પ્રાપ્ત થાયછે]

સિન્ધી मिनथनी વ્યુત્પત્તિ સં. विज्ञप्ति, ગુજ विनतीमाथी, वनो આ રીતે म થવાથી, સાધ્ય છે.

આ ઉત્સર્ગને નિયમે ફારસી ખુશનવાનું ગુજ. રૂપાન્તર खुशनुमा બન્યુંછે, [नवानो "સંગીતનો સૂર", "ગીત" હેવો અર્થ છે, તે સંકુચિત અર્થ ગુજરાતીમાં લુપ્ત થાયછે અને खुशनुमा કોઇપણ રમણીય વસ્તુ માટે, નેત્રને રમણીય વસ્તુને માટે પણ, વપરાયછે, જેમ કે

अहिं खुशनुमा कुदरती पनी चौतरी, कळमे मस्त शी ।
(હ. હ ધ્રુવ કૃત चित्रदर्शन)

उत्सर्ग ६

હવે જે उत्सर्ग આપવાનોછે તે કંઈક વિવાદગ્રસ્ત છે, કારણ કે એ પ્રચારરૂઢ મતોની સ્હામે બંડ ઉઠાવેછે. હું એકદમ એ उत्सर्ग રજૂ કરું:—

વર્ગ ग; ઉત્સર્ગ ६; क्म, त्व, त्र, કે र्त નો રૂપાન્તરભૂત त्त, જ્યારે ट્ટ ન થાય ત્યારે, કેટલાક પ્રકારોમાં प्प બનેછે.

क्मांથી, કે त्वमांથી, કે त्ममांથી, કે त्रमांથી, કે र्तमांથી પ્રાકૃતમાં ઉદ્ભવેલા त्तનો, ट्ट ન થાય તો કે त्त જ ન રહે તો, પ્રાકૃતમાં प्प થાયછે.

ઉદાહરણો:—

સં.	પ્રા.	ગુજ.
शुक्तिः	सिप्पी	छीप
आत्मा	अप्पा (કે अत्ता)	आप
त्वन	त्तण (ભાવવાચક પ્રત્યય)	पण[98]
त्व	त्त	प (पयडापो, वुड्ढापो હેમાં)
त्वा (जित्वा)	एप्पि (जेप्पि)	
कर्तयति	कप्पेइ	कापे

(હિં. काटना, कोट्टમાંથી; ગુજ. कांतवुं, कृन्तति (સં.)-कंतइ (પ્રા.)માંથી).

છત્રकं	છત્તરઉं[99]	છાપરું

[આ વાત ખાસ લક્ષમાં રાખવાનીછે કે આ उत्सर्गमां प्प રૂપાન્તર પ્રાકૃત દશામાં જ, ગુજરાતી શબ્દરૂપમાં આવવા પ્હેલાં જ, થતું દર્શાવ્યુંછે-અપવાદરૂપ પ્રકારો छत्तरउं, त्वन, અને त्व શિવાય.]

આ ઉત્સર્ગ વિરુદ્ધની દલીલોનું કથન અને પ્રત્યાખ્યાન.

હવે પ્રચારરૂઢ મતના અનુયાયીઓ વાંધો ઉઠાવશે કે त्त પોતાથી જ प्प બની શકે નહિ, કારણ કે દન્ત્ય અને ઓષ્ઠ્ય વર્ણો વચ્ચે વાગ્વ્યાપારોચિત સંબન્ધ લેશ પણ નથી; વળી, ઝીણવટથી તપાસતાં पनी ઉત્પત્તિનું મૂળ व અને म રૂપે રહેલા ઓષ્ઠ્ય તત્ત્વમાં છે. દાના આધારમાં સિ. હે. ૮-૨-૫૧ આદિ સૂત્રો રજૂ કરવામાં આવશે, જે મુજબ मस्मनुं मप्पा,

---

૯૮ सुरत्वन અને पुरपत्त्वनना सुरातन, पुरुपातन થાયછે એ અપવાદ છે.

૯૯. विशेषथी, અને विशेषथी આવેલા त ના દ્વિત્વથી, જે રીતે पत्रनुं पत्तउं (પ્રા) અને पानुं (ગુજ.) બને તે જ રીતે. छप्परवलनमांनो छपर શબ્દ સરખાવો લાભકારક છે.

आत्मानुं अप्पा, कुड्मलनुं कुंपळ, रुक्मिणीनुं रुप्पिणी, भीष्मनुं भिप्फ अने श्लेष्म-
सेप्फ બનેછે. આ વિગેષકો છાપરુની વ્યુત્પત્તિ छत्वरकं (મ)માંથી સાધેછે
छत्रकमાથી નહિં.

પછી આવશે મિ. બીમ્સ (પુ. ૧, પૃ. ૩૨૯–૩૩૦); તેઓ હેવી દલી
રજૂ કરેછે કે વની પૂર્વે દન્ત્યવર્ણ આવતા સબળ સંયોગ નીવડેછે, જેનું સ્વાભા
વિક પારણામ એ આવેછે કે દન્ત્ય લુપ્ત થાયછે, પણ વને પોતાની આ
અઘોષ બનાવવા પૂરતો સંસ્કાર મૂકતો જાયછે; આ રીતે. आत्मन्–अप्पाम
म નો પ્રથમ व થાયછે પછી व નો प બનેછે અને એ प પૂર્વસ્થ त ની અસરથી
અઘોષ થઈને प થાયછે.

છેલ્લે, ડૉ. સર રા. ગો. ભાંડારકર (વ્યાખ્યાનો, પૃ. ૧૯૩–૧૯૪
હેવો મત દર્શાવેછે કે જ્યહારે સયોગના ઉત્તર અંગરૂપ व् નું ઉચ્ચારણ ભા
મુક્ત હોયછે ત્યહારે જો પૂર્વઅંગ અઘોષ હોય તો સંયોગને સ્થાને બેવ
વ્યંજન प्प આવેછે. ઉદાહરણ તરીકે તેઓ त्व, त्वन અને आत्मन् આપેછે (જેમા
છેલ્લામાં त्म જઈને પ્રથમ त्व આવેછે).

આ સર્વે વિરુદ્દલીલોનો જ્વાબ વાળિયે. હું પ્રારંભમાં એક પ્ર
પૂછીશ; જો पની પ્રાપ્તિનું નિમિત્ત व કે म હોય, તો સંયોગનો પ્રથમ વ
त હોય ત્યહારે જ प કેમ આવેછે? બીજો કોઈ અઘોષ વ્યંજન પૂર્વવર્તી હે
ત્યહારે व કે म ને સ્થાને प કેમ નથી આવતો? એટલે કે सद्मा નું सप्पा ના
થતાં सग्ग શામાટે થાયછે? पक्व નુ पक्क થાયછે, શામાટે पप्प નથી થતું
रुक्मिणी–रुप्पिणी હેમાં क्म નો प्प થાયછે એ કબૂલ કરુછુ. પણ એ ઉદાહર
એકલું જ થઈ રહેછે.[૧૦૦] બીજું, સયોગના અંગભૂત म અને व (म ની
વર્ણ તરીકે અને व પ્હેલા કે બીજા વર્ણ તરીકે હોય ત્યહારે) સર્વત્ર લુ
થાયછે (अधोमनयाम्, सि. हे. ८–२–७८; सर्वत्र ल्वरामवन्द्रे, ८–२–७९), અર્થ
પ્રસ્તુત ઉદાહરણોમાં સર્વમા त्म અને त्व જઈને પ્રથમ त्त જ રહેશે. તો પ
લુપ્ત થયેલા म અને व માં प–પ્રાપક શક્તિ ક્યહાં રહી? મિ૦ બીમ્સ म અ
व ના અવશ્ય થતા આ લોપના નિયમને લગભગ નકામો ગણેછે અને દન્ત્ય
રવાના કરી દેછે; એ તો સ્વીકાર્ય ભાગ્યેજ ગણાય. દન્ત્યનો દાવો લોપ જાણે

૧૦૦ હું આ શબ્દને એકલવાયું ઉદાહરણ કહું છું હેનુ કારણ કે भस्म, भीष्म, श
श्लेष्मના પ્રમગમા म् સયોગનુ પ્રધાન અંગ થઈ રહેછે, ઉષ્માક્ષર (स કે ष्) પ્રથમ લે
થઈને ह બનેછે અને પછી ક્રમે ક્રમે નિર્બળ બનીને પ્રમાણમા બહુ ગૌણ સ્થાને રહે
અને कुड्मलમાં પણ ઘોષવર્ણ ड् आत्मा વગેરેના અઘોષ त् કરતાં પ્રમાણમાં નિકૃષ્ટ છે.

નથી. ત્રીજું, જો કદાચ હેવી દલીલ કરવામાં આવે કે લુપ્ત થયેલા म અને व જતાં જતાં કોઇક પ્રકારની ઓષ્ઠ્યત્વ-ઉત્પાદક અસર, એક પ્રકારનો સંસ્કાર, મૂકતા જાયછે, તો પછી જેમાં म કે व હોય જ નહિ ત્હેવા શબ્દોમાં—એટલે કે शुत्ति, कर्तयति, छत्रकं[१०१] એ શબ્દોમાં-प्प પ્રાપ્ત થવાનું કારણ શું દર્શાવવું ? ત્હારે જો આ શબ્દોમાં પ્રથમપ્રાપ્ત રૂપાન્તર त्त માંથી જ સ્પષ્ટ રીતે प्प ઉદ્ભવેછે, તો त्म અને त्व વાળા શબ્દોની બાબતમાં પણ એ જ વિકારહેતુ શામાટે વાસ્તવિક ન ઠરે ? અને, છેવટમાં, વસ્તુસ્થિતિ જ જોતાં એ જણાશે કે त्व વાળા શબ્દોમાં પણ प्प ની પ્રાપ્તિ બેશક त्त દ્વારા જ થાયછે, જેમ કે પ્રાકૃતમાં જ त्वन પ્રથમ त्तण થાયછે, त्व પ્રથમ त्त થાયછે અને पण અને प રૂપાન્તરો ત્હેડાર પછી આવેછે. અર્થાત્ त्त અને प्प વચ્ચે ઉત્ક્રાન્તિ-વિષયક સંબંધ છે હેનું આ સ્પષ્ટ પ્રમાણ છે; વર્ણોચ્ચાર દૃષ્ટિયે સગોત્રતા છે કે નથી એ હાલ તરત તો ગૂઢ પ્રશ્ન રહેશે.[१०२]

ડૉ. ભાંડારકરના મત વિશે તો એટલું જ કહેવું બસ થશે કે હેમની

---

૧૦૧ छत्वरक વિશે મ્હને શંકા છે કે એ તો ગમે તે પ્રકારે व આણવાનો જ પ્રયાસ છે. પણ, તેમ છતાં, छत्वरनुं પ્રાકૃતમાં छत्तर થશે. અને એમ થતાં प्प તો છેવટ त्तनું જ રૂપાન્તર થશે. ઉપરાંત, छत्वर નો અર્થ છે (૧) ઘર, અને (૨) મંડપ; પણ છાપરું કે એ અર્થનું પ્રાપક કાંઈ પણ નહિ, જ્હારે छत्रનો દાવો બંધબેસતો અર્થ થાયછે; વળી छत्वर શબ્દ પ્રમાણમાં અપ્રસિદ્ધ છે.

૧૦૨ તો પણ આ ગૂઢ પ્રશ્ન ઉકેલવાની ચાવીરૂપ એક તર્ક રજૂ થઈ સકે. अप्पा, सिप्पी એ પ્રકારના શબ્દોનું સ્વરૂપ દેશ્યરૂપો જેવું છે, જ્હારે अत्ता, सुत्ती વગેરે કાં તો દેશ્ય શબ્દોનાં સંસ્કૃતાનુકારી રૂપો હોય, અથવા તો બંને પ્રકારો સંસ્કૃતમાં અને દેશ્યમાં બાજુ બાજુ ચાલ્યા આવતા હોય, અને એ ઘટનામાં त्त અને प्पનો સંબંધ આર્ય ભાષાઓના વિકાસમાં પ્રવર્તતા નિયમોથી જૂદા જ વર્ણોચ્ચાર નિયમોને અનુસરતો હોય.

त અને प, કોઈ કાળક્રમે, અન્યોન્ય વિનિમયક્ષમ હતા એ વાતનું ડૉ ટેસિટોરીએ "Notes" ૨૫ (પૃ. ૧૬) માં કરેલ કથનથી સમર્થન થાયછે. હેમણે આપેલાં ઉદાહરણો આ રહ્યાં —

૧. जगपेश्वर, જેનો સંબંધ એ जगतेश्वर (સં) સાથે દર્શાવેછે; ખરુ જોતાં जगदीश्वर

૨. जिपवउ, जितवउमांथी, સં. जित (जेतव्य ?);

૩. तणउ, पणउ દ્વારા, અપ. अप्पणउમાંથી સં. आत्मनक માંથી.

૪. पोतउ, आपोपउમાંથી, જે अप्पउअप्पमांथी છે.

નં. ૩ ડૉ. ટેસિટોરીની પોતાની શોધ છે, પણ ઉપપન્ન જણાયછે; જો કે મૂળ સં. तननो ખુલાસો બાકી રહેછે,-એટલું વિશ્ર નહેછે. નં. ૪ વિશે-હું પોતને आत्मत्व-अप्पउ-पतु-पोतु હેમાંથી વ્યુત્પન્ન કરું.

સમક્ષ ઉદાહરણપ્રકારો અલ્પમાત્ર હતા; त्वन, त्व અને आत्मन्, छत्र, कर्तयति, क्षुक्ति,[૧૦૩] જેવા શબ્દો હેમના મનમાં ઉપસ્થિત ન્હોતા થયા એ સ્પષ્ટ છે. એથી જ હેમણે એકદેશીય સિદ્ધાન્ત રચ્યોછે. મ્હને એમ ભાસેછે.

ઉપસર્ગ ૭

च, छ, ज, झનો પ્રાકૃત ઉચ્ચાર

च, छ, ज, झનો પ્રાકૃત ઉચ્ચાર. કેટલીક ભાષાઓમાં હેનો પ્રચાર.

આ તત્ત્વ ગુજરાતી અને મરાઠીમાં સમાનછે, હિંદીમાં નહિ. બંગાળીમાં પણ શિષ્ટ વર્ગોથી બોલાતી ભાષામાં તો આ વર્ણોના પ્રાકૃત ઉચ્ચાર નથી, પરંતુ હેમાં પ્રાકૃત ઉચ્ચાર છે ખરો. (બીમ્સ, ૧, ૭૧-૭૨ જુવો). મારવાડી છેક સ્હામે છેડે જઈ બેસેછે અને चનો ઉચ્ચાર લગભગ स જેવો કરેછે. એ વિશે વિશેષ આગળ ઉપર. હાલ તરત, પ્રથમ આ વિશિષ્ટ ઉચ્ચારનું સ્વરૂપ તપાશીને, ગુજરાતી પરત્વે એ ઉચ્ચારનો પ્રચારવિષય નિશ્ચિત કરિયે.

સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ઉચ્ચારની સ્વરૂપતુલના; આદ્યનું શુદ્ધતાલવ્ય અને બીજાનું દન્તતાલવ્ય કે અર્ધતાલવ્ય હેવાં નામો બીમ્સે કરેલું પૃથક્કરણ; શુદ્ધતાલવ્યમાં દન્ત્ય અને ઉષ્મા તત્ત્વોનો સંવિલય; અર્ધતાલવ્યમાં એ તત્ત્વોની વ્યક્તતા.

સંસ્કૃતમાં च વર્ણનું સ્થાન તાલુ છે; અર્થાત્ જીભ તાલુને, અથવા ખરું જોતાં દાંતની તરફના તાલુભાગને, અડકેછે. એથી ભિન્ન પ્રાકૃત ઉચ્ચાર કરવામાં જીભ ત્હાંથી જરા નીચે અડકેછે, અને એ સ્પર્શ ઓછેરો છે, એટલે ઉચ્ચારણમાં એક પ્રકારના સકારનો અંશ આવેછે. મિ૦ બીમ્સ હેને અસમીકૃત (અસંહત) તાલવ્યો કહેછે, કારણ કે "જ્યહારે આર્યભાષામાં તાલવ્યોના અંગભૂત દન્ત્ય અને ઉષ્મા તત્ત્વો એક ઉચ્ચારરૂપે હેવાં સંહત બનેછે કે એ તત્ત્વો ભિન્નરૂપે અલક્ષિત રહેછે, ત્યહારે તુરાનિયન વર્ગમાં એ તત્ત્વો છેવટ સુધી વ્યક્ત રહેછે." (પુ. ૧, પૃ. ૭૨) આ પૃથક્ક્રિયામાં ઠીક સત્ય રહેલુંછે. પૂર્વે હું આ પ્રાકૃત ઉચ્ચારને दन्ततालव्य કહેતો.[૧૦૪]

---

૧૦૩. હેમચન્દ્રે क्षुक्ति શબ્દને ગૌણપક્ષના એક સૂત્રમાં મૂક્યોછે; એ સૂત્રમાં હેણે શબ્દોના અને આદેશોના એક પરચૂરણ જથમાં क्षुक्ति શબ્દને સિદ્ધરૂપ આદેશ તરીકે આપ્યોછે. પરંતુ સમગ્ર પ્રશ્ન વિચારતાં જણાયછે કે क्षमांથી च्छ ઉદ્ભવેછે એટલે क्षुक्ति શબ્દને क्षનો च्छ થતો દર્શાવતી એકરૂપ નિયમવ્યવસ્થામાં સ્થાન આપવું ન્યાય્ય છે.

૧૦૪. સર ગ્રિયર્સન આ ઉચ્ચારને *dento-palatal* કહેછે એ મ્હેં હમણાં જાણ્યું. (હેમનો Prakrit Palatals-प्राकृततालव्यो-વિષેનો લેખ જુવો, જ. રૉ. એ. સો. ૧૯૧૩ જ. સ. પૃ ૩૯૧ મું અને તે પછીનાં.)

પરંતુ ઉપર કહેલો અધુરો સ્પર્શ જણાવવાને હેને અર્ધતાલવ્ય કહેવો વધારે યોગ્ય છે. મ્હેં હેને પ્રાકૃત ઉચ્ચાર પણ કહ્યોછે, કારણ કે પાછળના એક વ્યાખ્યાનમાં કહ્યુંછે તેમ આ વિશિષ્ટ ઉચ્ચાર સંસ્કૃતને અપરિચિત છે અને માત્ર પાલીને અને પ્રાકૃતોને જ પરિચિતછે.[૧૦૫] પ્રાકૃતોમાં એ ઉચ્ચાર શી રીતે પ્રાપ્ત થયો એ અલગ ચર્ચાનો વિષયછે. એક શક્ય લાગતું ઉત્પત્તિદર્શન હું સૂચવી ગયોછું અને તરતમાં જ મ્હારે આ પ્રશ્નની વિશેષ ચર્ચા કરવી પડશે. પણ

ગુજરાતીમાં આ ઉચ્ચારની આધુનિક પ્રદેશ વ્યવસ્થા

ગુજરાતીની જ વાત કરિયે તો, આધુનિક સમયમાં આ ઉચ્ચારની પ્રદેશવ્યવસ્થાનો નિર્ણય સુલક્ષિતછે. સુરત અને ભરુચ જીલ્લામાં પ્રાકૃત ઉચ્ચાર તદ્દન અપરિચિત છે એમ કહિયે તો ચાલે. ગામડિયાઓ પણ આ અક્ષરોનો સંસ્કૃત ઉચ્ચાર—શુદ્ધતાલવ્ય ઉચ્ચાર—કરેછે. ગુજરાતના બીજા બધા ભાગમાં અર્થાત્ અમદાવાદ, ખેડા અને પંચમહાલ જીલ્લાઓમાં, મહી નદીની દક્ષિણે વડોદરાના મુલકમાં, ઉત્તર ગુજરાતમાં અને કાઠિયાવાડના કેટલાક ભાગોમાં,

પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ઉચ્ચારના નિર્ણાયક નિયમો

ટુંકામાં કહિયે તો ગુજરાતના મ્હોટા ભાગમાં ઉચ્ચાર કોઇવારસંસ્કૃત અને કોઇવાર પ્રાકૃત કરાયછે; ઉચ્ચારમાં થતો આ ફેરફાર કેટલાક સુલક્ષિત નિયમોને અનુસરેછે. એ નિયમો નીચે પ્રમાણે:—

(અ) સઘળા તત્સમ શબ્દોમાં, જ્યહાં જ્યહાં च, छ, ज, झ અક્ષરો આવે ત્યહાં ત્યહાં, ઉચ્ચાર શુદ્ધતાલવ્ય એટલે સંસ્કૃત છે.

(આ) સઘળા તદ્ભવ અને દેશ્ય શબ્દોમાં અર્ધતાલવ્ય એટલે પ્રાકૃત ઉચ્ચાર થાયછે;—પરંતુ જો

(૧) એ વર્ણો इ, ए ऐ, યથી યુક્ત હોય;

કે (૨) મૂળ સંસ્કૃત યના રૂપાન્તરભૂત ज અને झ હોય;

તો ઉચ્ચાર શુદ્ધતાલવ્ય થાયછે.

---

૧૦૫. પાછળ વ્યાખ્યાન ૧, પૃ. ૮ જુવો.

ગ્રીકલોકના બોલવામાં चन्द्रगुप्तनुं संड्रोकोट्टोस् બની ગયું હતું, च નો स થયો હતો, એ વાતથી જણાયછે કે છેક ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૨ એટલા પ્રાચીનકાળમાં એ વિશેષનામના च નો હિંદુસ્તાનમાં પ્રાકૃત ઉચ્ચાર થતો હતો. એ સમયે પાલી ભાષા બોલાતી હતી (એ સમયે પાલી પ્રચલિતભાષા હતી એ વિષયે ડૉ. ભાંડારકરનાં વ્યાખ્યાનો પૃ. ૩૦૨ જુવો). લગભગ નવ સૈકાઓ પછી ગુજરાતી અને મારવાડીમાં ગુર્જરોદ્વારા જે મોંગલ સંસ્કાર આવ્યો હતો એથી સ્વતન્ત્ર રીતે બંગાળા અને બિહારમાં મોંગલ સંસ્કાર આવેલો આ હકીકતથી જણાય છે.

(સૂચના— (૨) માં કહેલો य ક્યાં તો સાદો य હોય અથવા તો र्य, र्य, य्य કે ध्य જેવા સંયોગમાં રહ્યો હોય. ૧૦૬)

(ઈ) અંગ્રેજી, ફારસી અને એવી અન્ય વિદેશીય ભાષાઓમાંથી આવેલા શબ્દોમાંના તાલવ્યો શુદ્ધતાલવ્ય બોલાયછે; (એ તાલવ્યો પોતેજ અંગ્રેજી z જેવા વિદેશીય ઉચ્ચારોમાંથી આવ્યા હોય તો જૂદી વાત છે.)

ઉદાહરણો:—

(अ) उचार, विचार; वाञ्छना, छत्र, जन, झंझावात; ઇત્યાદિ.

(आ) વ્યાપક નિયમ:—

चखुं, चारो, चादर, चूकाववुं, चूनो, चूकवुं, चोर, चोटलो, चौक, चौदुं ઇત્યાદિ; छकडो, छ, छत्य, छाणुं, छारा, छावर, छुटुं, छूटुं, छोकरो, छोड, छींटियुं ઇત્યાદિ; जस, जण, जाणवुं, जाडुं, जुदुं, जुठुं, जूठुं, जोर, जोवुं, जोसवुं, जीम ઇત્યાદિ; झट, झगडो, झाड, झाडी, झाझुं, झाझर, झुरवुं, झूरतुं, झोळी, झडि ઇત્યાદિ.

અપવાદો-(आ)-(१)

चीलो, चीकणु, चेवट, चेलो, चैळ (=ખુજલી), चैन, चैतर; ઇત્યાદિ.

छींक, छीडुं, छी, छेडो, छैल; ઇત્યાદિ.

जीतुं, जीवडुं, जेटलु, जैम; ઇત્યાદિ.

झीणुं, झेर; ઇત્યાદિ.

वांच्य, पूछ्य, तज्य, वींझ्य; ઇત્યાદિ.

(आ)-(२)

---

૧૦૬ આ સંયોગોના તૈયાર આદેશો અનુક્રમે ज्ज, ज्ज, ज्ज અને ज्झ છે. પણ યથાર્થ પૃથક્કરણ કરતાં જણાશે કે-र्य, र्य અને य्य પ્રકારોમાં, સંયોગના અમુક વર્ણો લુપ્ત થવાના વ્યાપક નિયમ (સિ. હે. ૮-૨-૭૭, ૭૮, અને ૭૯) અનુસાર, પ્રથમ द्, र् અને य् લુપ્ત થાયછે. ध्यની બાબતમાં વાગ્વ્યાપારગત વિકારક્રમ એ છે કે ध् માંનો द् વિચ્છેદ પામીને य्ની સાથે જોડાયછે, એટલે ध्यને સ્થાને द्य्+ह થાયછે. પછી द् લુપ્ત થાયછે, અવશેષ य्ह રહેછે, य् નો ज् બનેછે અને ह्, ज्ની સાથે સર્વાંશે સંકીર્ણ થઇને, ज् ને મહાપ્રાણ બનાવેછે એટલે झ् પ્રાપ્ત થાયછે. આ ઘટનામાં અપવાદરૂપ અંશ એટલોજ છે કે પ્રાકૃતમાં આવ य् નો ज् થાયછે, પણ અહિં य् અનાવ છે.

આ એક વ્યુત્પત્તિદર્શન થયું. પણ ध અને ध्यના વિષયમાં તો એથી સારું વ્યુત્પત્તિદર્શન શકયછે, તે એ કે य (પોતે તાલવ્ય હોઇને) દન્ત્યવર્ણોને તાલવ્ય બનાવે છે; જેથી त्यનો च्च થાયછે. (मत्य-मच्च), थ्यનો च्छ (पथ्य-पच्छ), द्यनो ज्ज (अद्य-अज्ज), અને ध्यનો ज्झ થાયછે (वध्य-वज्झ)

य–जस (सं. यशः માંથી), जात्रा (सं. यात्रा), जाग (सं. याग), जुग (सं. युग), जगन (सं. यज्ञ), जोग (सं. योग), जोजन (सं. योजन), जोबन (सं. यौवन), जोद्धो (सं. योघ અથવા योद्धा), ઇત્યાદિ.

र्य–जुगटुं, जुगार, जुगारी, (सं. द्यूतकं, द्यूतकार्य, द्यूतकार.),

र्य–काज (सं. कार्य, પ્રા. कज्ज),

य्य–सेज (सं. शय्या, પ્રા. सेज्जा),

ध्य–साझ (सं. संध्या, પ્રા. सज्झा), माझम[107] (सं मध्यम, પ્રા. मज्झिम), [સંસ્કૃત ઉચ્ચારનું કારણ કદાચ ज्झ માંનો इ હોય.]

[108] वझा, वाझणी (सं. वन्ध्या, પ્રા. वंझा)

[અહિં, य નો ज થાયછે તોપણ, य નું શુદ્ધતાલવ્ય તત્ત્ સંસ્કાર રૂપે પાછળ રહેછે,–જેમ કેટલીક મિશ્ર ઉત્પત્તિવાળી જ્ઞાતિયોની નસોમાં આર્ય રૂધિર વહેછે તેમ.

(इ) चोथ, चोबदार, जज्ज, जादू, जगल ઇત્યાદિ.

પણ नज़र, सज़ा, मज़्मारा હેમાં, મૂળગત z–જેવા ઉચ્ચારને પરિણામે, પ્રાકૃત ઉચ્ચાર છે.

કેટલાક અપવાદો; કેટલાક પ્રકારોનું શક્ય લાગતું કારણ

હાવા વિશાળ અને અટપટા उत्सर्गने અપવાદો અવશ્ય હોય, જેમાંના કેટલાકનું કારણ નિદિત હોય અને કેટલાકનું કારણ, આપણા જ્ઞાનની અત્યારની દશામાં, અવિદિત હોય. એ અપવાદો જોઇયેઃ–

(૧) छैयो–छ् સાથે ए છે છતાં અહિં ઉચ્ચાર પ્રાકૃત છે.

(૨) जू,| जव, जम; सं. यना રૂપાન્તરથી ज આવ્યોછે તોપણ આ શબ્દોમાં હેનો પ્રાકૃત ઉચ્ચાર થાયછે.

(૩) आज (अद्य), आजो (आर्यमांथी), छाय, छाजली (छाद्यमांथी), खीजे (પ્રા खिज्जइ, सं. खिद्यतेमांथी), એ શબ્દોમાં द्य–र्यનું રૂપાન્તર છતાં, ज પ્રાકૃત ઉચ્ચાર પામેછે.

(૪) चकलु, चकली, चगडोळ (सं. चक्रदोला), चार (સંખ્યા), चकवो (सं. चक्रवाकः), चोवीस, जमनुं, जणनुं, जमणुं, जग, जगत, बच्चु, कच्चुं, काचलु,

---

१०७ रूप अनुपम कोमळ जात्य, काळी अंधारी माझम रात्य
(શામળભટ્ટકૃત नन्दबत्रीशी પ. ૮૪).

१०८ दमयन्तीनी जघा देखी केळ रही काकवझा।
(પ્રેમાનન્દકૃત नळाख्यान, ४, वलण)

काचलो, कचकडु, काचवो; छोतरु, छद्द (=ધસાયેલી પીછી), छूं छां (=મન્ત્રોચ્ચાર); वजन; ઇત્યાદિ.

આ બધા तद्भव છે, હેમાં इ, ए, કે ऐ હેવું ઉચ્ચારવિકારક તત્ત્વ નથી; वजनના મૂળ ફારસીમાં ८—જેવો ઉચ્ચાર છે, છતાં આ બધા શબ્દોમાં શુદ્ધતાલવ્ય ઉચ્ચાર થાયછે.

[जमउंના શુદ્ધતાલવ્યનું કારણ એ દર્શાવાય કે મૂળ સં. जिम् છે એટલે इની અસર जम् રૂપાન્તરમાં ગૂઢ સંસ્કારરૂપે રહી હશે, તે જ મુજબ जेमणय દેશ્ય છે હેમાંથી जमणुं નીકળેલછે માટે, જો મૂળ શબ્દમાં શુદ્ધતાલવ્ય હતો એ માની લઇયે તો, જેના एને લીધે એ ઉચ્ચાર જળવાયો હશે. चारમાં શુદ્ધતાલવ્ય ઉચ્ચારનું મૂળ જૂના વખતમાં इवाळा એકાદ રૂપમાં ખોળવું પડશેઃ च्यारि√चियारि√चयारि√चत्वारि (સં.].

(૧), (૨) અને (૩) પ્રકારોમાં પ્રાકૃત ઉચ્ચાર અર્પનારી જે વિદેશીય અસર ઉત્કટપણે પ્રવર્તી હશે તે અત્યારે કાંઈક કારણે અલક્ષ્ય છે; કદાચ મરાઠી શબ્દોની બાબતમાં મિ૦ બીમ્સ સૂચવેછે તે પ્રમાણે આ શબ્દો પ્રાચીન तद्भवो હશે.[૧૦૯]

પ્રાચીનતર પ્રાકૃતોમાં પણ च, छ, ज, झને આ સકાર જેવો ઉચ્ચાર અર્પનારી વિદેશીય અસર વિશે એક સૂચના મ્હારા પ્રથમ વ્યાખ્યાનમાં રજૂ કરીછે (પાછળ પૃ. ૮). હવે આપણે આ અસરનું મૂળ શુ હોઇ સકે એ વિષયની વિશેષ પરીક્ષા નિપુણતાથી કરિયે. પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ કરિયે. च्, छ्, ज्, झ्નો સકારયુક્ત ઉચ્ચાર ગુજરાતીમાં છે એ નિઃશક છે. મરાઠીમાં પણ એ ઉચ્ચાર છે, પણ સકારતત્ત્વ વિશેષ છે. સકારયુક્ત ઉચ્ચારને સકારરહિત બનાવનારા સંયોગો ગુજરાતીમાં છે તે જ મરાઠીમાં છે એમ કહિયે તો ચાલે. મિ૦ બીમ્સે સંક્ષેપમાં નિયમ આપ્યોછે તે પ્રમાણે, "तत्सम અને અર્વાચીન तद्भव શબ્દોમાં, અને તાલવ્યસ્વરો इ, ई, ए અને ऐ પૂર્વે, च તે ch (શુદ્ધ च) અને ज j (शुद्ध ज) છે; પણ

પ્રાકૃત ઉચ્ચારનું કારણ વિદેશીય અસર, એ સિદ્ધાન્તનું વિશેષ વિકાસન

૧૦૯. અવધારણાર્થક નિપાત जनो પ્રાકૃત ઉચ્ચાર થાયછે અને એ વાતના ખરાપણાની એક અસંદિગ્ધ કસોટી છે हा ज तो (=હા, ચોક્કસ) એ વાતચિતના ઉતાવળિયા ઉચ્ચારમા हास्तो બનેછે. અહિં जूनो स् થાયછે એ સકારપ્રધાન પ્રાકૃત ઉચ્ચારનું સાક્ષ્ય પૂરેછે. આ जनो સંસ્કૃત ઉચ્ચાર કરનારા જે ઘણા થોડા પુરુષો છે તેઓ हा ज तोનો સંક્ષિપ્ત ઉચ્ચાર हायतो કરેછે, અને વાગ્વ્યાપારદૃષ્ટિયે વિચારતા એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે.

બહુ પ્રાચીન તદ્ભવોમાં, દેશજ શબ્દોમાં, અને બીજા સ્વરો પૂર્વે, ચનો ts (ત્સ) અને જનો dz (દ્ઝ) ઉચ્ચાર થાયછે." (પુ. ૧, પૃ. ૭૨). પ્રાચીન અને અર્વાચીન તદ્ભવોવાળી વર્ગવ્યવસ્થામાં મ્હેં આપેલા ચ, ઘ, યં, ધ્ય વગેરેનાં રૂપાન્તરો વિશેના વર્ગીકરણનો સમાવેશ થઇ જશે એમ જણાયછે. આ વિશિષ્ટલક્ષણ (એટલે અમુક સંયોગોમાં સકારયુક્ત ઉચ્ચારોને સકારરહિત બનાવવાની ખાસિયત) મરાઠી ઉપરાંત બીજી કોઇ સમાનપ્રભવ ભાષામાં નથી હેવો મિ૰ બીમ્સનો મત છે. મ્હને લાગેછે કે ગુજરાતીનું હેમને તદ્દન વિસ્મરણ થયુછે, કારણ કે ઉપર દર્શાવ્યુંછે તેમ એ પણ એ જ નિયમોને અનુસરેછે. પ્રોફેસર સ્ટેન કૉનોવૂ આથી જ ભ્રમમાં પડ્યા હશે ? કારણ કે

ડૉ. સ્ટેન કૉનોવૂના મતની પરીક્ષા,-હેમની ભૂલ

હેમણે હેવો નિર્ણય બાધ્યોછે કે વલભી સંવતના ત્રીજા સૈકામાં સૌરાષ્ટ્રની (=કાઠિયાવાડની) ભાષા ગુજરાતની ભાષાથી ભિન્ન હતી—એક મહારાષ્ટ્રી, અર્વાચીન મરાઠીની જનેતા, અને બીજી શૌરસેની, અર્વાચીન ગુજરાતીની જનેતા; અને હેમના આ મતનો આધાર એ છે કે વલભી સંવત્ ૨૧૦ ના (-ઈ. સ. ૫૩૦ ના) પાલીતાણામાં મળેલા વલભી તામ્રપત્રમાં ज्यावाल જેવા શબ્દોમાં ज ને સ્થાને ज्य લખ્યોછે,[૧૧૦] અને dz (દ્ઝ) ઉચ્ચારથી ભિન્ન શુદ્ધ તાલવ્ય ઉચ્ચાર દર્શાવવા માટે ज्य લખવાનો આ રિવાજ અર્વાચીન મરાઠીમાં જોવામાં આવેછે. હાલના મરાઠી લોક, સાધારણતઃ અશિષ્ટ વર્ગના લોક, એ ભાષામાં પ્રધાનપણે વપરાતા પ્રાકૃત ઉચ્ચારથી ભિન્નરૂપે સંસ્કૃત ઉચ્ચારને દર્શાવવાને च જેવા તાલવ્યમાં य ઉમેરેછે, विचार ને બદલે विच्यार એમ લખેછે, એ વાત મ્હારી જાણમાં છે. પરંતુ મરાઠીની માફક અર્વાચીન ગુજરાતીમાં પણ પ્રાકૃત ઉચ્ચાર છે એ વાતનું પ્રો. સ્ટેન કૉનોવૂને સ્મરણ રહ્યું હોત તો આટલા બલહીન પ્રમાણને આધારે પૂર્વોક્ત નિર્ણય બાંધવાની ઉતાવળ તેઓ ન કરત. એ પછીના સમયના લિખિત પ્રમાણની અપેક્ષા રહી હોય તો પ્રો. સ્ટેન્ કૉનોવે માત્ર वसन्तविलास (વિ. સં. ૧૫૦૮) કડી ૨૪મી જેવી

---

૧૧૦. હેમનો લેખ જુવો, Epigraphia Indica, પુ. ૧૧ મુ પૃ. ૧૦૫.

શાસનપત્ર તો સંસ્કૃતમાં લખાયેલછે પરંતુ સંસ્કૃત ભાષા ઈ. સ ના છઠ્ઠા સૈકા પ્હેલાં નિત્યપ્રચારમાંથી લુપ્ત થઇ હતી એટલે સ્પષ્ટ છે કે આ શાસનમાં સંસ્કૃતનો પ્રયોગ પરંપરાગત રૂઢિને અનુસરવાના રિવાજનું જ પરિણામ હતો. પરંતુ, સંસ્કૃત પ્રબન્ધમાં પણ ज ને ज्य લખ્યોછે એ હકીકત (સંસ્કૃતમા માત્ર શુદ્ધ તાલવ્ય ઉચ્ચાર જ હતો તેથી) હેવું સૂચવે છે કે પ્રાકૃતના દન્તતાલવ્યથી શુદ્ધ તાલવ્યને ભિન્નરૂપે દર્શાવવાની આ પદ્ધતિ છેક ઈ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકા જેટલી પુરાણી હતી.

હતી, એટલે હેમને માલુમ પડત કે વિચારીમાંના ચનો સંસ્કૃત ઉચ્ચાર સ્પષ્ટ કરવાને વિચારિ ને વિચ્યારિ (च्+य) એ રૂપે લખેલછે, જે વસ્તુસ્થિતિ અવશ્ય સૂચવેછે કે એ દિવસોમાં પણ ચનો પ્રાકૃત ઉચ્ચાર વ્યાપક હતો.[૧૧૧]

આટલું પ્રસંગવશાત્ કહ્યું. બીજી આધુનિક ભાષાઓ પૈકી પંજાબીમાં કેટલાક શબ્દોમાં પ્રાકૃત ઉચ્ચાર જેવું કાંઈક છે, અને બંગાળીમાં પણ એ ઉચ્ચાર છે. (બીમ્સ, પુ. ૧, પૃ. ૭૧, ૭૨). મારવાડીમાં સકારતત્ત્વ એટલું ઉત્કટ બનેછે કે દન્તતાલવ્ય च લગભગ स જેવો સંભળાયછે; चनगुजरी मंदरने સ્થાને सनगुजरी मंदर સંભળાય, चमना राजाजीને બદલે समना राजाजी સંભળાય–ઇત્યાદિ. હિન્દી[૧૧૨] અને સિન્ધી અલિપ્ત રહેછે અને શુદ્ધ સંસ્કૃત ઉચ્ચાર જાળવી રાખેછે. હવે માતૃભાષા સંસ્કૃતમાં હતોજ નહિ હેવા આ વિલક્ષણ ઉચ્ચારનું મૂળ ક્યહાં હશે ? આપણે હિંદુસ્તાનની સરહદપર બે સ્હામસ્હામે છેડે નજર નાંખવી પડશે. કાશ્મીરીમાં त्सुर=ચોર જેવા શબ્દોમાં આ વિચિત્ર ઉચ્ચાર त्स છે; આ त्सुर શબ્દ દેખીતો ચૌર-

૧૧૧. વિશેષ ઉદાહરણો માટે નીચે જણાવેલા ગ્રન્થો જુવો:—
विमलप्रबन्ध, ૧, ૩૯, ૪૦, ૪૧, (च्यारि, च्यार, બંનેનો અર્થ 'ચાર'),
૪૬, (च्यालीस,) ૮૫ (च्यारि=ચાર, विचारि=વિચારે; એ બે સ્હામસ્હામા પ્રયોગ વિચારવા),
૨, ૩, (च्यारि);
૬, ૮૭, (च्यारि);
ભાલણકૃત कादम्बरी, પૃ. ૭૮, પં. ૧૫ (च्यारि=ચાર); પૃ. ૧૩૨, પં. ૭ (विच्यारि=બે ચાર, થોડા; મૂળ સંસ્કૃત ગ્રન્થમાં कतिपय છે);
वेतालपचवीशी (ગદ્ય) પૃ. ૧૭૫ (રા. જગજીવન દયાળદાસ મોદીવાળી આવૃત્તિ) च्यार, च्यारि;
माधवानल–कामकन्दादोधक-प्रबन्ध, (વિ. સ. ૧૫૭૪), ૫, ૧૮૪ (त्रियार=ચાર); ન્યાય સુંદર કૃત विद्याविलासचरित्र, વિ. સ. ૧૫૧૬, (ડૉ. ટેસિટારીની "Notes;" Selected Specimens, પૃ. ૧૦૦ મું જુવો), च्यारट्व શ્લો. ૧૮, ૧૯.
હીરાનન્દ સૂરિકૃત विद्याविलासचरित्र (વિ. સં. ૧૪૮૫) શ્લો. ૫, च्यारि, ડૉ. ટેસિટારીની "Notes' માં પૃ. ૧૦૦ મે આપેલ ટાંચણ, એથી વિરુદ્ધ ઉચ્ચાર માટે આગલા ગ્રન્થમાં चउथउ (તેમજ આ બીજા ગ્રન્થમાં શ્લો. ૭ મા માં चउथउ) જુવો; આ ઉચ્ચારવિરોધનું પ્રતિબિંબ હાલની ગુજરાતીમાં પણ પડ્યુંછે કારણ કે હેમાં चारમાં સંસ્કૃત ઉચ્ચારછે, પણ चोथुમાં પ્રાકૃત ઉચ્ચારછે.

૧૧૨. હિંદી અને સિન્ધી આ વિદેશીય અસરથી બચવા પામી એ ઘટના આશ્ચર્યજનક છે. હેનું કારણ એમ હશે કે એ બને ભાષાઓ ઉપર, જો કે પાછે મોડે સમયે, ફારસીની અસર પડી હશે? ફારસીમાં આ સકારમિશ્ર ઉચ્ચાર નથી.

માંથી આવ્યોછે અને ચનું રૂપાન્તર થઈને આ વિચિત્ર ઉચ્ચાર ઉદ્ભવ્યોછે એ સ્પષ્ટ છે.[૧૧૩] સ્વરચિત કાશ્મીરી ભાષાના લઘુગ્રન્થ (Manual)ની પ્રસ્તાવનામાં સર જ્યૉર્જ ગ્રીઅર્સન જણાવેછે કે તરતમાં જ મધ્ય એશિયામાં હાથ લાગેલા કેટલાક પ્રાચીન લેખો જે ભાષાઓમાં લખાયલાછે તે હજી ઉકેલી સકાઈ નથી અને એ ભાષાઓ ઉકેલવાનું સાધન કદાચ પિશાચ ભાષાઓમાં પ્રાપ્ત થશે—જે પિશાચભાષાઓ પૈકી એકલી કાશ્મીરી ભાષામાં જ સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયેલુંછે. બે એક વર્ષ પૂર્વે (ઇ. સ. ૧૯૧૩માં) મ્હેં કેટલાક ભૂતિયાઓને બોલતા દાર્જીલિંગમાં સાંભળ્યા હતા, તેઓ ચનો ઉચ્ચાર ત્સ બહુ ઉત્કટરૂપે કરતા હતા. હિંદુસ્તાનની પૂર્વે, અથવા વસ્તુતઃ દક્ષિણપૂર્વે, સીમાએ બ્રહ્મદેશીઓ चन्द्र, चन्द्राને संदा કહેછે. એડ્‌વિન આર્નોલ્ડે "Light of Asia" માં (પુ. ૬, પૃ. ૧૭૨ મે) વાપરેલો सक्वाल શબ્દ चक्कवाल માંથી છે—પાલી चक्कवाल એટલે "a world, a sphere, of a peculiar description"—"લોક, મંડળ, હેનો અમુક વિશિષ્ટ પ્રકાર;" અને આ શબ્દનું સિંહલીરૂપ सकवाल છે એમ જણાયછે (પ્રોફેસર ચાઇલ્ડરકૃત પાલી શબ્દકોશ—चक्कवाल જુવો).[૧૧૪]

---

૧૧૩. સર જ્યૉર્જ ગ્રીઅર્સન કૃત Manual of Kâshmîri Language, પુ. ૧, પૃ. ૭૪, પૅરા ૨ જુવો. ત્‍હાં તેઓ કહેછે.—"આ વર્ણ, હેનું સ્વરૂપ દર્શાવેછે તેમ, 'Catsup 'માંના અંગ્રેજી ts માફક ઉચ્ચારાયછે."

૧૧૪. વિશેષનામ चन्द्रगुप्तનું ગ્રીકોએ કરેલું રૂપાન્તર संद्रकोट्टोस એ સમયે પાલી કે પ્રાકૃતમાં च ના स-મિશ્ર ઉચ્ચારનું સૂચક છે. આ વાત એક વિશેષ બહુ ઉપયોગી પુરાવો પૂરો પાડેછે. चन्दन (સં) ના च નો (ફા.) सन्दलમાં स થયો એ પણ એટલું જ સૂચક છે. હેનો અર્થ એ કે એ ફારસી શબ્દ પ્રાકૃત (चदण) દ્વારા ઉદ્ભવ્યો અને હેમાંનો स પ્રાકૃતમાં થતા च ના स-મિશ્ર ઉચ્ચારમાંથી પ્રાપ્ત થયો.

આ દન્તતાલવ્ય ઉચ્ચારને ચન્દ્રગુપ્તના સમયથી પણ આગળ લઇ જનારું એક તર્કપ્રધાન ઉત્પત્તિદર્શન સૂચવવાનું મન થાયછે. હેનો આધાર ज्ञन्द અને छन्दस् (વેદ) શબ્દો વચ્ચે શક્ય ભાસતા સંબન્ધ ઉપર છે. હેવો સંબન્ધ વસ્તુસિદ્ધ હોય, તો छ નો ज्ञ થવાનું કારણ એ જ કે छ નો દન્તતાલવ્યઉચ્ચારદ્વારા स થયો અને હેમાંથી ज्ञ થયો; (પછી શુદ્ધતાલવ્ય छ નો તાલવ્ય श અને એ ज्ञ નો દન્ત્ય स થયો હોય તો જુદી વાત છે) પરંતુ એક અવસ્તાના પંડિતને પૂછતાં જણાયછે કે (૧) ज्ञन्द ની વ્યુત્પત્તિ ज्ञन्= જાણવું હેમાંથી આવેલા आज्ञैन्ति-ज्ञैन्ति (=ટીકા) શબ્દમાંથી દર્શાવવાનો રૂઢપ્રચાર છે. (पाजन्द એટલે ટીકાની ટીકા, મૂળરૂપ उपाज्ञैन्ति હતું), (૨) સં. छ નો અવસ્તામાં स्न થાય (જેમકે छिद् સં – स्निद् અવ.); (૩) આ મતને પ્રોફેસર હૉગનો આધારછે. પછી મ્હેં મૅક્સ મૂલરકૃત Science of Language (ભાષાશાસ્ત્ર) લઈને જોયું તો પુ. ૧, પૃ. ૨૩૭, નોટ ૩૧ માં હેમણે એ જ મત સ્વીકારેલો જોયો (એટલે કે ज्ञन्द એ ज्ञेन्ति (=જ્ઞાન)નું વિકૃતરૂપ છે, સં. ज्ञाति=प्राज्ञैन्ति અવ.) પણ મ્હને જણાયું

આ બધા અસ્તવ્યસ્ત અવશેષોને એકત્ર કરિયે તો હેવો તર્ક ન થઈ સકે કે તાલવ્યોના અર્ધતાલવ્ય ઉચ્ચારનું મૂળ મધ્ય એશિયા અને હેની સમીપના દેશો દ્વારા આવેલી મોંગલ અસરમાં હશે? મિ० બીમ્સ જણાવેછે કે એક દિશામાં ટિબેટી અને અન્ય દિશામાં દ્રાવિડોમાં તેલુગુ તાલવ્યના આ સ-મિશ્ર ઉચ્ચારને જાળવી રાખેછે; અને અનુમાન કરેછે કે "તેલુગુ અને બીજી અનાર્ય ભાષાઓના સાન્નિધ્યને લીધે મરાઠીએ કંઈક અંશે તેઓની અસર પ્રાપ્ત કરી હોય એમ માનવું સ્વાભાવિક છે, અને તાલવ્યોના આ ઉચ્ચાર એ અસરનું જ ઉદાહરણ હોય એ સંભવેછે." (પુ. ૧, પૃ. ૭૨). મ્હારે અહિં કહેવું પડશે કે માત્ર ભૌગોલિક સાન્નિધ્યની ભાષા ઉપર હાવી અસર થાય હેવો નિયમ નથી. હાવી અસરને ઉચિત અવકાશ મળવા માટે સમીપવાસી પ્રજાઓ વચ્ચે, કે પછી દૂર દેશના આગન્તુક લોક અને દેશગત લોક વચ્ચે, સાક્ષાત્ વ્યવહારની અપેક્ષા છે. મહારાષ્ટ્ર અને દ્રાવિડ દેશો હાવા પરસ્પર વ્યવહારમાં આવ્યા હતા એ સુવિદિત છે, અને એ વાતને મરાઠીમાં તાલવ્યના સ-મિશ્ર ઉચ્ચારનું કારણ ચોક્કસ માની સકાય. મિ. બીમ્સના કથનને આ અર્થમાં સ્વીકારિયે તો, દક્ષિણની ભાષાનો હેના દ્રાવિડ પડોશીઓ સાથે સંબન્ધ દર્શાવવામાં મિ. બીમ્સે જે કર્યું તે જ, એટલી જ યથાર્થતાથી, ઉત્તરની ભાષાઓ પરત્વે, તેઓમાંના આ ઉચ્ચારને ઉત્તરની મોંગલ અસરનું પરિણામ ગણીને, થઈ સકે. ગુર્જરોનું ખઝરો સાથે તાદાત્મ્ય અને તેઓનો શ્વેતહૂણ સાથે સંબન્ધ દર્શાવતા મતનો ઉલ્લેખ મ્હારા વ્યાખ્યાન

પ્રાકૃત ઉચ્ચાર મોંગલ અસરનું પરિણામ હોવાનો સંભવ.

કે તેઓ (મૅ. મૂલર) પણ પ્રથમ ज्ञन्द એ સં. छन्दस् જ છે એમ માનતા હતા; અને પોતાનો આ મત હવે નથી એમ નથી હેતું પૂર્વોક્ત 'નોટ'માં જણાવતાં સાથે નીચે પ્રમાણે પ્રબળ અને સ્પષ્ટ મર્યાદા ઉમેરેછે: "ज्ञन्द=रीति, ज्ञान, એ વ્યુત્પત્તિને પાછળથી કરેલી વ્યવસ્થા માનિયે, અને જેનો મૂળ અર્થ અપરિચિત થયો હતો હેવા શબ્દનું પાંડિત્યપ્રધાન અર્થદર્શન માનિયે, તો જુદી વાત છે."

હું આ છેલ્લા મતને સ્વીકારવા બહુ ઉત્સુક છું, ખાસ કારણ એ કે મૅક્સ મૂલરે પોતાના મૂળ મતને વળગી રહેવાનું જ આ કારણ દર્શાવ્યું છે એ સ્પષ્ટ છે, જો કે એ કાર્ય હેમણે ભિન્ન પ્રકારે કર્યુંછે.

ઉપરની દલીલોને બાજૂ મૂકિયે, તો દન્તતાલવ્ય ઉચ્ચારને વેદ પૂર્વના અથવા અવસ્તા-વૈદિક સમયમાં લઈ જનારી બીજી પણ વસ્તુ છે; સં. ના च ને સ્થાને વખતોવખત અવસ્તામાં આવતો स, यात् (સં.) માટેના यास् (અવ.) માં છે હેવો. વિરુદ્ધ-પ્રકારનાં ઉદાહરણો પણ છે, તો શક્ય છે કે વેદપૂર્વના સં. માં च નો ઉચ્ચાર કેટલાક શબ્દોમાં શુદ્ધતાલવ્ય થતો અને બીજામાં દન્તતાલવ્ય. (स वर्ण च ના દન્તતાલવ્ય ઉચ્ચારનો જ પ્રતિનિધિ થઈ સકે, શુદ્ધતાલવ્ય च નો નહિં, એ કહેવાની જરૂરિયત નથી માનતો.)

૨ જામાં મ્હેં કર્યોછે. (પાછળ પૃષ્ઠ ૩૭ જુવો) ખઝરોની જ ઉત્પત્તિ હજી વિવાદગ્રસ્ત છે. પરંતુ તેઓ કૉકેસસના દેશજ લોક હતા એ નિઃશંક છે; ત્હેમની આધિકારદર્શક સંજ્ઞાઓ હતી તે એ સમયની તાર્તાર પ્રજાઓમાં હૂણો, બલ્ગેરિયનો, તુર્કો અને મોંગલોમાં વપરાતી સંજ્ઞાઓ જ હતી. ખઝર અને બલ્ગેરિયન ભાષાઓ વચ્ચે ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિયે સંબન્ધ છે અને અર્વાચીન માગ્યારની ઉત્પત્તિ નવમા સૈકામાં ખઝર રાજ્ય નીચે આવેલા પ્રદેશમાં વપરાતી ભાષામાંથી સાધવામાં આવેછે. એક સમયે ખઝરો હૂણોને તાબે હતા. ખઝરોની બે વંશપરંપરા હતી, ખઝરો અને કાળા ખઝરો; હામાંના પ્રથમ ગૌરવર્ણું, શ્યામકેશ, અને આકર્ષક સૌંદર્ય અને બાંધાવાળા હતા, અને તેઓની સ્ત્રીઓ સૌન્દર્યમાં ખાસ પ્રખ્યાત હતી. બીજા કીંગણા, કાળા અને વિરૂપ હતા; તેઓ ઉગ્રિક પ્રભવના Steppe(રશિયા સૈમીરિયાના ઉજ્જડ મેદાન)–માંથી આવેલા ભટકતા લોક હતા, હૂણોના સજાતીય હતા.[૧૧૫] ગિબને વર્ણન આપ્યું છે તે મુજબ હૂણ લોક ત્હેમના વિશાળ સ્કન્ધ, ચીપટાં નાક, અને માથામાં ઉંડી ડૂબેલી ન્હાની કાળી આંખ વડે અલગ તરી આવતા, અને તેઓ લગભગ દાઢી વિનાના જ હતા.[૧૧૬] આ વર્ણન જો કે વૉલ્ગા નદીના પ્રદેશ તરફ ગયેલી શાખાનું છે, ઑકસસ નદીના પ્રદેશમાં વસેલી શાખાનું નથી, અને કદાચ એ શાખાઓ ભિન્નજાતીય હતી, તોપણ બંને શાખાઓને એ વર્ણન સમાન ગણી સકાય. એ સ્વરૂપલક્ષણ ચોકખું મોંગલ પ્રકારનું છે એ તરત જ જણાઈ આવશે.

આ સઘળા ઉપરથી યોગ્ય રીતે નિર્ણય રચી સકાય કે ગુજરાતીમાંના તાલવ્યોનો સ–મિશ્ર ઉચ્ચાર, ઘણે સંભવે, ગુર્જરો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા તે પૂર્વે ઘણા સમય અગાઉ ત્હેમની ઉપર પડેલી મોંગલ સંસ્કારમાંથી ઉદ્ભવ્યો-છે, અને પોતાના અધિકાર તળે આવેલા દેશમાં વપરાતી ભાષામાં તેઓએ એ સંસ્કાર રોપ્યો હોવો જોઈયે. (ભૂતિયા જેવી મોંગલ પ્રભવની જાતિયોના મ્હોંમાંથી સાંભળાતો આ ઉચ્ચાર ક્રમથી ક્રમ પાછા જતાં છેક પ્રાચીન મોંગલ ઉચ્ચારતન્ત્રમાં જોઈ સકાય એ માન્યતાને આધારે મ્હેં આ ઉત્પત્તિદર્શન કર્યુંછે.)

---

૧૧૫ Encyclopoedia Britannica, XIV, 59 b અને c (નવમી આવૃત્તિ)

૧૧૬. ગિબન, પ્રકરણ ૨૬ મુ, હેમાંથી વિન્સેંટ સ્મિથ કૃત "Early History of India" મા પૃ. ૨૯૮ મે (બીજી આવૃત્તિમા) આપેલું અવતરણ

એક જ પ્રશ્ન કાંઇક વિચિત્ર ગુંચવાડા ભરેલો હજી બાકી રહેછે. તે એ કે ગુજરાતી બોલતા અમુક એક દેશવિભાગમાં—એટલે કે સુરત અને ભરુચ જીલ્લામાં—તાલવ્યવર્ણોનો શુદ્ધતાલવ્ય ઉચ્ચાર દીપબદ્ધ હોય તેમ એકલદશામાં રહ્યોછે, ત્હા અર્ધતાલવ્ય ઉચ્ચારનો અત્યન્ત અભાવ છે. આ બે જ જીલ્લાઓમાં અત્હાર સુધી શુદ્ધ સંસ્કૃત ઉચ્ચાર જળવાઈ રહ્યોછે એ શાથી? વિદેશીય સંસ્કારને ત્હાં પ્હોચતાં અટકાવનારું શું હશે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાને હું અશક્ત છું અને હેની ચર્ચા બીજાઓ માટે પડતી મૂકુંછુ.

સુરત અને ભરુચ જિલ્લામાં પ્રાકૃત ઉચ્ચારનો તદ્દન અભાવ; કારણ અજાણ્યુ છે.

તેમ છતાં મૅક્સ મૂલરે Science of Language, પુ. ૨, પૃ. ૧૫૫–૧૫૭ માં આપેલી તાલવ્ય ઉચ્ચારની પૃથક્ક્રિયા પ્રસંગવશાત્ આ પ્રશ્ન ઉપર પ્રબળ પ્રકાશ પાડનારી બનેછે. અંગ્રેજી અને ઇટાલિયન ch (ચ) એ t (ટ) અને sh (શ) એ બે વર્ણોનો બનેલોછે, એટલે એ સાદો એક વ્યંજન ન ગણાય હેવા, કેટલાક શરીરશાસ્ત્રીઓના અને તેઓ પૈકી બ્રુક્કના, અભિપ્રાયનો એ પંડિત ઉલ્લેખ કરેછે. પોતે એ મતનો અંશતઃ સ્વીકાર કરેછે પણ ch ઉચ્ચારને અર્ધો t અને અર્ધો sh ઉચ્ચારનો બનેલો માનેછે; અને અર્ધો t અને sh ઉચ્ચાર મળીને એક જ આખો વ્યંજન બનેછે. પછી મૅક્સ મૂલર વિશેષ ચર્ચા કરતાં કહેછેઃ "વર્ણોની રચના વર્ણવતાં પ્રાતિશાખ્ય ગ્રન્થોનો જેને પરિચય હશે ત્હેવા સંસ્કૃત પંડિતોમાંથી ભાગ્યે જ કોઇક, પ્રાચીન સંસ્કૃતના ઇતિહાસના કોઈ પણ વિશિષ્ટ યુગમાં આ કહેવાતા તાલવ્ય વર્ણોનો ઉચ્ચાર બરાબર કેવો થતો એ વિશે, આગ્રહ–યુક્ત મત આપવાની હિંમત કરશે." પછી તેઓ લગભગ kyind, cyard, cyube, cyou, એ પ્રમાણે ઉચ્ચારાતા kind, card, cube, cow એ શબ્દોમાં (અંગ્રેજીમા) થતા k ના વિલક્ષણ, અને k માંથી ky માં અને છેવટ (અંગ્રેજી) ch માં સંક્રાન્તિ કરતા, ઉચ્ચાર તરફ લક્ષ ખેંચેછે;—એ રૂપાન્તર t નો natura, nature હેમાં ch થાયછે ત્હેને, અને d નો soldier ઉચ્ચાર (soljer), diurnal, journal હેમાં j થાયછે ત્હેને, મળતું આવેછે.

[આ ચર્ચા, કવર્ગ પછી ઇ કે એ કે ય આવ્યો હોય ત્યહારે ગામડિયાઓની ભાષામાં કવર્ગને બદલે ચવર્ગ બોલાયછે હેમાં પ્રવર્તતી વાગ્વ્યાપારઘટનાનો નિર્દેશ કરેછે.]

મૅક્સ મૂલર છેલ્લે કહેછેઃ—

"આપણે સ્વીકારવું પડે કે સંસ્કૃતમાં અને બીજી ભાષાઓમાં જે તાલવ્યવર્ગ છે તે કવચિત્ કણ્ઠ્યવર્ણોના અને કવચિત્ દન્ત્યવર્ણોના રૂપાન્તરથી ઉદ્‌ભવેલો હોયછે, એક જ ભાષાના ઇતિહાસમાં જુદેજુદે સમયે જ નહિં પણ જુદાંજુદાં સ્થાનોમાં પણ હેનો ઉચ્ચાર નિઃશંક ભિન્નભિન્ન થાયછે, છતાં કણ્ઠ્ય અને દન્ત્ય વર્ગો વચ્ચે, ભલે ગૌણ પણ સ્વતંત્ર, સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા પૂરતી એ વર્ણો સ્વરૂપ-વ્યક્તતા જાળવેછે, અને આપણે જોઇશું તે મુજબ, કણ્ઠ્ય, દન્ત્ય અને ઓષ્ઠ્ય વર્ણોના જેટલા જ આન્તર વિભાગોનો સમાવેશ કરેછે."

प्राकृत तालव्योना उच्चार विशे सर जर्यॉर्ज ग्रीअर्सननी उपयोगी चर्चा; हेनो सारांश अने गुणदोष परीक्षा.

च, छ, ज, झના અર્ધતાલવ્ય ઉચ્ચારને મ્હેં પ્રાકૃત ઉચ્ચાર કહ્યોછે. સર જર્યૉર્જ ગ્રીઅર્સને પોતાના એક લેખમાં આ ઉચ્ચારનો ઇતિહાસ સમર્થ રીતે આપ્યોછે; એ લેખ મ્હારા જોવામાં આ ચર્ચા લખ્યા પછી ઘણે સમયે આવ્યો. એ લેખનો સારાંશ અહિંયાં આપવો લાભકારક છે કારણ કે એ લેખ મ્હારા મતનું અણધાર્યું સમર્થન કરેછે-અલબત્ત સ્વતન્ત્ર રીતે, અને મ્હેં મત દર્શાવ્યો તે પૂર્વે જ, એ જ મત રજૂ કરીને સમર્થન કરેછે; અને પ્રસ્તુત પ્રશ્ન ઉપર પ્રસંગવશાત્ બહુ સૂચક પ્રકાશ નાખેછે. એ લેખ આખો વાંચવો હોય તો J. R. A. ઇ. સ., ૧૯૧૩ પૃ. ૩૯૧ અને તે પછીનામાં, "The Pronunciation of Prâkrit Palatals" હેમાં વાંચી લેવો. અહિંયાં હું હેનો સારાંશ અને કેટલાક મુદ્દાઓ વિશે મ્હારી ટીકાઓ આપુછુઃ—

સર જર્યૉર્જ ગ્રીઅર્સને સ્થાપેલા વિશાળ નિર્ણયો આ પ્રમાણે છેઃ—

(अ) શિષ્ટ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં અને શૌરસેનીમાં તાલવ્યોનો દન્તતાલવ્ય ઉચ્ચાર થતો હેવો સંભવ છે (આધુનિક મરાઠીની માફક).

(आ) માગધીમાં શુદ્ધ તાલવ્ય ઉચ્ચાર થતો એ સ્પષ્ટ છે.

(इ) આ ભેદ આજપર્યંત નભી રહ્યોછે, માત્ર એક અપવાદ છે, શૌરસેનીના પ્રદેશની ઉત્તરમાં નિકટસંબદ્ધ માગધી અને *શૌરસેની-પૈશાચિકી ભાષાના ઉચ્ચારે દક્ષિણ શૌરસેનીના* અને મહારાષ્ટ્રીના ઉચ્ચારનુ સ્થાન ખૂંચવી લીધુંછે.

(उ) ડૉ. હાર્નલે (ગૌડ વ્યાકરણ, પૃ. ૭ ઇત્યાદિમાં) દર્શાવ્યુંછે કે પશ્ચિમ અને દક્ષિણના કરતાં પૂર્વની ભારતીય-આર્ય ભાષાઓના તાલવ્યો વધારે વ્યક્ત અને સાચા તાલવ્યો છે, આ વસ્તુસ્થિતિ "પ્રાકૃત વૈયાકરણો દર્શાવી ચૂકયા હોય એમ જણાયછે."

જે વસ્તુસ્થિતિ પ્રમાણો અને દલીલોને આધારે હેમણે આ નિર્ણયો બાંધ્યાછે તે નીચે પ્રમાણે છેઃ—

(અ) વરરુચિ (૧૧-૫ માં)-(માગધીવિશે) કહેછેઃ—

चवर्गस्य स्पष्टता तथोच्चारणः।

હેના ઉપર ભામહની ટીકાઃ—

चवर्गस्य यथा स्पष्टता तथोच्चारणो भवति।

લૅસ્સન (પૃ. ૧૭૯ મે) સૂચવેછેઃ-स्पष्टताને સ્થાને अस्पष्टता વાંચવું.

કૉવેલ (પૃ. ૧૭૯ મે) સૂચવેછેઃ-अस्पृष्टता ("તાલુમાં જીહ્વાના ઘણા અલ્પ સ્પર્શ વડે.)"

[શિષ્ટ પ્રાકૃતમાં अस्पृष्ट કે ईषत्स्पृष्ट ઉચ્ચાર છે એ જોતાં હું स्पृष्टता સૂચવુછું. પરંતુ અર્થપરત્વે આ સૂત્ર હજી અણઉકેલ્યો કૂટપ્રશ્ન રહેછે.]

(આ) ક્રમદીશ્વર (લૅસ્સન, ૩૯૩) કહેછેઃ—यपचवर्गयुक्ता मनागुचार्या। જેનું ભાષાંતર સર જ્યૉર્જ આમ કરેછેઃ-य्, प् અને चवर्ग સંયોગના અંગભૂત હોય ત્યહારે હળવેથી ઉચ્ચારાયછે."

હવે આ અર્થ સ્વીકારવો મુસ્કેલ છે. यपचवर्गयुक्ताः સમાસ છે અને કોઈ નામનું વિશેષણ છે, એ નામ અહિં નથી આપ્યું પણ પૂર્વવર્તી સૂત્ર કે સૂત્રોમાં આપ્યુંછે અને અહિં अनुवृत्त થાયછે. ક્રમદીશ્વરકૃત संक्षिप्तसारમાંથી લીધેલા ગ્રન્થભાગોના અંશરૂપે લૅસ્સને (પૃ. ૪૦૩ મે) આપેલાં હાની પૂર્વનાં બે સૂત્રો નીચે પ્રમાણે છેઃ-

मागध्या पसोः श ॥ १ ॥

रो लः ॥ २ ॥

પછી यपचवर्गयुक्ता मनागुचार्याः ॥ ३ ॥

(બંગાલી લિપિમાં છાપેલી એક બંગાલી આવૃત્તિમાં पटवर्गयुक्ता मनागुचार्याः એમ છે (અપભ્રંશ અને અન્ય ઉપભાષાઓ; સૂત્ર ૮. જો આ ખરું હોય તો संक्षिप्तसारમાંનું અવતરણ આપણી ચર્ચામાંથી તદ્દન બાતલ થાય, કારણ કે હેને चवर्ग સાથે કાંઈ સંબંધ ન રહે.)

આ પ્રમાણે, यपचवर्गयुक्ताः ના (કે पटवर्गयुक्ताः ના, જે ખરો પાઠ હોય ત્હેના) વિશેષ્ય તરીકે प, स, र અનુવૃત્ત થાય હેવો ઉદ્દેશ છે, જો કે पसोः અને रो (रः) ષષ્ઠી વિભક્તિમાં છે, અને અહિં અનુવૃત્ત થનારા શબ્દો તરીકે પ્રથમામાં જોઇયે. એ ગમે તેમ હોય પણ यपचवर्गने युक्ताः નો વિશેષ્ય લેવા કરતાં આ અર્થમાં દોષ આછો આવેછે, મ્હેં આપેલા અર્થમાં વિભક્તિના

(ષષ્ઠીમાંથી પ્રથમા હેવા) ફેરફારથી આવતા દોષનું નિવારણ કરવાનો ઉપાય એ કે चपवर्गयुक्ताः ના વિશેષ્ય તરીકે श અને ल ને અનુવૃત્ત થતા માનવા—જો કે કદાચ એમ લેવામાં °युक्तौ જોઇએ, પણ છેવટ આખો પ્રશ્ન શંકારૂપી મેઘપટલમાં આવૃત રહેછે.

વિશેષ જો સર જ્યૉર્જે આપેલો અર્થ ખરો હોય તો પણ અસંયુક્ત ચવર્ગના ઉચ્ચારનો મુદ્દો એથી અલિપ્ત રહેશે; °वर्गौ હેવો પાઠ હોય તો જુદી વાત, પણ, એમ લઇયે તો પણ, युक्ताः ક્યહાં જશે ? જો હેમનો અર્થ ખોટો હોય તો ચપચવર્ગથી युक्त વર્ણોનું मनागुच्चारण થશે, ચપચવર્ગનું નહિં. [પરંતુ અદૂષિત ગ્રન્થને અભાવે આપણે અંધારામાં ફાંફાં મારિયે છિયે.]

સર જ્યૉર્જ અનુમાન બાંધેછે કેઃ—

(અ) આ (વરરુચિના અને ક્રમદીશ્વરના) સૂત્રોનો અર્થ ગમે તે હોય, આટલું સ્પષ્ટ છે કે ચવર્ગના વર્ણોનો શિષ્ટ પ્રાકૃત (એટલે મહારાષ્ટ્રી)માં થતો ત્હેવો ઉચ્ચાર માગધીમાં ન થતો. (હું ક્રમદીશ્વરવાળા સૂત્રપાઠને હાલ તરત નિરુપયોગી ગણીને બાતલ કરું.)

તાલવ્યોનો ઉચ્ચાર માગધીમાં અને શિષ્ટ પ્રાકૃત-મહારાષ્ટ્રીમાં ભિન્નભિન્ન થતો.

(આ) હેમચન્દ્ર, ત્રિવિક્રમ અને સિંહરાજ કાંઈ સાહાય્ય નથી કરતા.

(ઇ) માર્કણ્ડેય નીચે પ્રમાણે કહેછે (વિઝાગાપટ્ટમવાળી આવૃત્તિ જુવો):—

(૧) चजयोरुपरि यः स्यात्। (૧૨, ૨૧) જેમ કે य्चिरं। य्चिअ। (અને સર જ્યૉર્જ પોતાના જ તર્કવડે य्जाआ-(जाया) ઉમેરેછે; માર્કણ્ડેયે એ નથી આપ્યું.

(૨) વળી ૧૨–૩૨:–चिट्ठस्य तु श्चिण्टः। (અર્થાત્ तिष्ठनुं श्चिण्ट થાયછે) અને શાકારીમાં એ य्चिश થાયછે;—(श्चिण्टो य्चिश इत्येके॥ ૧૩–૩, य्चिशदि).

(૩) ઉત્તરપૂર્વા દિશામાં આપણને લઈ જઈને માર્કણ્ડેય કહેછે (૧૮–૨) કે (સિંધમાં બોલાતા) વ્રાચડ અપભ્રંશમાં—
चजोरुपरि यो भवेत्। य्चलइ। य्जलइ।

(૪) છેવટ (૨૦-૪) શૌરસેની–પૈશાચિકીમાં (ઉત્તરપૂર્વાના છેક છેડા પરની કેકય–પૈશાચિકીનો એ એક પ્રકાર હતો):—
चवर्गस्योपरिष्टाद्यः। य्छले।

(આ ભાષામાં માત્ર च, छ ને ञ છે, ज અને झ નથી) (य्छले–छलम्; માગધીમાં છે તેમ પ્રથમા एकारान्त છે.) (સર જ્યૉર્જ માની જ લેછે કે

શૌરસેની-પૈશાચી એટલે શૂરસેનના, અર્થાત્ હાલના ઉ. પૂ. રજપુતાનાના, પિશાચોથી બોલાતી પૈશાચી.)

આ સઘળામાંથી સર જ્યૉર્જ અનુમાન બાંધેછે કેઃ—

(क) માર્કણ્ડેયને મતે તાલવ્યોના શિષ્ટ પ્રાકૃત ઉચ્ચાર ઉપરાંત એ વર્ણોનો બીજો પણ ઉચ્ચાર થતો, તે માત્ર માગધીમાં જ નહિ પણ ઉત્તરપૂર્વી દિશાની એક ઉપભાષામાં પણ અને હેની સાથે નિકટ સંબન્ધ ધરાવતી બીજી પણ એક, દેશના મધ્ય ભાગની, ઉપભાષામાં એ ઉચ્ચાર થતો. આ ઉચ્ચાર દર્શાવવાને હેમણે च, छ, ज, झ, ञની પૂર્વે य् મૂકયોછે.

માર્કણ્ડેયને મતે શુદ્ધ તાલવ્ય ઉચ્ચાર માગધી ઉપરાંત અન્ય કેટલીક ઉપભાષાઓમા પ્રચરિત હતો.

(ख) આ રીતે, પ્રાકૃતમાં તાલવ્યોના બે ઉચ્ચારવર્ગ હતા જેમાંથી કેટલીક ઉપભાષાઓ એક અને અન્ય બીજો ઉચ્ચાર કરતી એ મુખ્ય મુદ્દામાં, માર્કણ્ડેયનું વરરુચિ અને ક્રમદીશ્વર સાથે ઐકમત્ય હતું.

[મ્હારે કહેવું પડશે કે વરરુચિના સૂત્રનું અને વિશેષતઃ ક્રમદીશ્વરના સૂત્રનું ચોક્કસપણે સંદેહમુક્ત અર્થપ્રતિપાદન થઈ શકે તો ત્યહાર પછી જ આપણે નિશ્ચિતાર્થ નિર્ણય પ્રાપ્ત કરિ શકિયે.]

(ग) આ બે ઉચ્ચારોનું સ્વરૂપ શું હતું? (સર જ્યૉર્જ આ વિષયની ચર્ચા કરેછે.) હિંદુસ્તાનમાં તાલવ્યોના પ્રાચીનકાળ ઉચ્ચાર વિષયે પંડિતો બધા એકમત નથી. (પિશલ § ૨૧૭ માં પ્રાકૃત અઘોષ તાલવ્યોના ખરા ઉચ્ચાર વિશેની મુશ્કેલીઓનો ઉલ્લેખ કરેછે.) હવે, માર્કણ્ડેયની સંજ્ઞાપદ્ધતિ સ્વીકારીને કહિયે તો च, छ, ज, झ એ શિષ્ટ—અસ્પષ્ટ—તાલવ્યો હતા, જ્યહારે य्च, य्छ, य्ज, य्झ, य्ञ એ માગધી—સ્પષ્ટ—તાલવ્યો હતા.

આ બે ઉચ્ચારોનું સ્વરૂપ નિરૂપણ

વરરુચિના સૂત્રપરથી અનુમાન થઇ શકેછે કે શિષ્ટ પ્રાકૃતમાં ઉચ્ચાર સ્પષ્ટ નહિ પણ અસ્પષ્ટ હતો; કારણ કે માગધી ઉચ્ચારને એ ઉચ્ચારથી ભિન્ન જણાવવા હેણે સ્પષ્ટ કહ્યોછે. સ્પષ્ટ નો ચોક્કસ અર્થ શો? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા માટે સર જ્યૉર્જ અર્વાચીન ભારતીય—આર્ય ભાષાઓની સહાયતા લે છે અને નીચે પ્રમાણે શીઘ્રનિરૂપણ કરેછેઃ—

(૧) બંગાલી અને આસામીઃ—આ છેક પૂર્વની ભાષાઓને અલગ રાખવી પડશે, કારણ કે તેઓ વિશિષ્ટ સ્થાનિક સંયોગોમાં વિકાસ પામીછે.

(૨) બિહારમાં, પછી હેની પશ્ચિમમા, ગગાના પ્રદેશમાં, અને પંજાબમાં, અર્થાત્ માગધી અને અર્ધમાગધીના પ્રચારક્ષેત્રોમાં, અને શૌરસેનીના પ્રચારક્ષેત્રના ઉત્તરભાગમા:–ઉચ્ચાર સામાન્ય પ્રકારનો છે, church ના ch અને judge ના j કરતાં જરાક વિશેષ દન્ત્ય છે.

['Church' અને 'judge' માં છે તેથી વિશેષ દન્ત્ય શા માટે ? –એમ હું પુછુછું. સંસ્કૃત ઉચ્ચાર બરાબર 'church' અને judge માંના ઉચ્ચાર જેવા જ છે. કદાચ અંગ્રેજીમાં આ ઉચ્ચારો અંગ્રેજો ભાર મૂકીને કરતા હશે]

(૩) રજપૂતાનામાં–એટલે શૌરસેનીના પ્રચારક્ષેત્રના દક્ષિણ ભાગમાં–અને ગુજરાતમા (જ્યહાંની ભાષા રાજસ્થાની સાથે નિકટસંમદ્ધ છે)–ચ અને છ નો ઉચ્ચાર સાધારણરીતે સ થાયછે, જેમકે મારવાડી–सकी (=चकी) =ચંટી; सास (=छाछ)=છાસ, ગુજરાતી.-ऊंसो (=ऊंचो), पूस्यो (पूछ्यो).

ઉત્તર ગુજરાતમાં જ અને ઝ નો ઉચ્ચાર z જેવો થાયછે, જેમ કે ઝ઼ाड (jhâd)ને બદલે ज़ाड (zâd).

આ स અને ज़ નો ઉચ્ચાર ઘણીવાર અનુક્રમે त्स અને द्ज़ જેવો કરવામાં આવેછે, જેમ કે चरोत्तर ને બદલે બોલાતુ त्सोत्तर, જે પ્રદેશમાં આ ઉચ્ચાર પ્રચરિત છે ત્હેનું જ નામ.

[મ્હારે અહિં કહી દેવુ જોઇયે કે ऊंसो એમ ગુજરાતીમાં કદી કહેવાતું જ નથી, હમેશાં ऊंचो જ બોલાયછે; सरोत्तर એ પણ ખોટી વાત છે, હંમેશાં चरोतर જ કહેવાય છે; पूछ्यामा चने યોગે સંસ્કૃત छ ઉચ્ચારાયછે. ગામડીઆઓ પણ ऊंसो નથી કહેતા પણ ઊંચો કહેછે (चनो ઉચ્ચાર દન્તતાલવ્ય કરેછે). મારવાડીમાં પણ स–જેવો ઉચ્ચાર છે તે સર્વથા स નથી, જો કે ગુજરાતી ઉચ્ચાર કરતાં એ ઉચ્ચાર सने વિશેષ મળતો છે અને सनी ભ્રાન્તિ ઉપજાવે ત્હેવો છે. ટૂંકામા ગુજરાત પરત્વે ભ્રમજનક માહિતીને આધારે સર જ્યૉર્જ રહ્યાછે હેમાં શંકા નથી.]

(૪) મરાઠીમાં (અન્ય ભાષામાંથી મૂળરૂપે ઉપાડેલા શબ્દો સિવાય–જેમાં तत्समनो સમાવેશ સમજવો–અને બીજા થોડાક વિશિષ્ટ પ્રકારો સિવાય), चनो ઉચ્ચાર त्स, छनो स, ज અને झनो द्ज़ થાયછે; પણ જો તાલવ્યસ્વરથી યુક્ત હોય તો નહિં, એ સ્થિતિમાં હેનો ઉચ્ચાર ગગાના પ્રદેશમાં થાયછે ત્હેવો જ થાયછે. छनो स ઉચ્ચાર થાયછે તે दश ઉચ્ચાર મુશ્કેલ હોઈને હેને બદલે મૂકા-

પણ પ્રતિનિધિ જ છે એમ જોશી (મરાઠી વ્યાકરણ પૃ ૧૧૫ મે) કહેછે.

[મ્હેં પાછળ કહ્યું જ છે કે च, छ, ज, झના પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ઉચ્ચારોનાં નિયામક તત્ત્વો ગુજરાતીમાં અને મરાઠીમાં એક જ છે. ગુજરાતીને આ વાતમાં અલગ શા માટે પાડી તે સમઝાતું નથી. जનો ઉચ્ચાર મરાઠીમાં ज़ થાયછે અને झનો झ (dz) થાયછે; dz એ जના પ્રાકૃત ઉચ્ચારની ખરી ઘોતક–સંજ્ઞા નથી. પ્રાકૃત ઉચ્ચારયુક્ત छ મરાઠીમા છે જ નહિં, વાગ્વ્યાપાર દૃષ્ટિયે હેનો વિકાર હંમેશાં स થાયછે, જેમ કે सोडणें (ગુજ. છોડવું, હિં. छोड़ना). સર જ્યૉર્જે ટાંકેલું રા. જોશીનું કથન મ્હને સમઝાતું નથી.]

(૫) સિન્ધીમાં સામાન્યત ગંગાના પ્રદેશમાં થાયછે ત્હેવો ઉચ્ચાર થાયછે.

(૬) કાશ્મીરીમાં च, छ, ज, ञ છે (झ નથી, કારણ એ ભાષામાં ઘોષ મહાપ્રાણ છે જ નહિં). આ વર્ણોના ઉચ્ચાર બે પ્રકારના છેઃ—
च, छ, ज, ञ, અને *ts*, *tsh*, z, n (त्स, त्स़, ज़, न.)

સર જ્યૉર્જે કરેલી આ ઉચ્ચારની પરીક્ષાનું ચોખ્ખુ પરિણામ.

આ નિરૂપણનું શુદ્ધ પરિણામ, સર જ્યૉર્જે આપ્યુંછે તે મુજબ, એ આવ્યુ કે મરાઠીમાં (સમીપના તાલવ્ય સ્વરથી વિકૃત ન થયા હોય તો) च, छ, ज, झ તાલવ્ય રૂપે નહિં પણ દન્તતાલવ્ય રૂપે ઉચ્ચારાયછે. આ દન્તતાલવ્ય ઉચ્ચાર જરા જરા રૂપાન્તર પામતો ગુજરાત અને રજપુતાનામાં થઇને ઉત્તરમાં જઇ પ્હોંચે છે અને છેવટ ગંગાનદીના પ્રદેશમાં અન્ય પ્રકારના તાલવ્યો પ્રાપ્ત થાયછે જે અંગ્રેજી ch અને j ની સાથે ઉચ્ચાર–સાન્નિધ્ય ધરાવતા છતાં વિશેષ દન્ત્ય છે. હવે મરાઠી સાક્ષાત્ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલીછે એટલે મહારાષ્ટ્રી–અથવા શિષ્ટ–પ્રાકૃતમાં તાલવ્યોનો દન્તતાલવ્ય ઉચ્ચાર થતો એ સિદ્ધ નહિ તો સંભવિત તો છે જ.

[અહિં મ્હારે કહેવું પ્રાપ્ત થાયછે કે આ ઉચ્ચારનું ભૂગોળદૃષ્ટિયે કરેલું ઉત્ક્રમનિરૂપણ જરાક અયથાર્થ છે. વસ્તુતઃ, દન્તતાલવ્ય ઉચ્ચાર મરાઠીમાં પ્રબળ છે, ગુજરાતીમા કાંઇક ક્રમ બનેછે, પાછો મારવાડીમાં ચોખ્ખો વિવૃદ્ધ બનેછે, પછી ગંગાપ્રદેશમાં લુપ્ત થાયછે, અને ફરી પાછો કાશ્મીરીમાં ઉત્કટ બનેછે. આ ઉચ્ચારના પ્રચારક્ષેત્રનું નિરૂપણ મ્હેં આપેલુંછે તે, તેમ જ હેનું મોંગલ સરકારમાં મૂલદર્શન, વગેરે સારુ લક્ષ્યસંધાન કરેછે.]

(૭) ભારતીય શબ્દોનાં ગ્રીક રૂપાન્તરો આ દન્તતાલવ્ય ઉચ્ચારનું સમર્થન કરેછેઃ–અને એ દર્શાવવા સર જ્યૉર્જ નીચે

ભારતીય શબ્દોનાં ગ્રીક રૂપાન્તરોથી થતું દન્તતાલવ્ય ઉચ્ચારનું સમર્થન.

મુજબ ઉદાહરણો આપેછેઃ—

चन्द्रगुप्त–Sandrokuptos सन्द्रोकुप्टोस्[११७]

पञ्चाल–Pâssaloi કે Pazalai.

चन्दन–zandanon.

चष्टन–Tiastânes.

उज्जयिनी–ôzênc.

यमुना / जमना } Diamoûna.

અહિયાં બે પ્રકારો છેઃ—

(૧) શુદ્ધ તાલવ્ય પ્રકાર–જેમાં च ને સ્થાને Ti અને ज ને સ્થાને di મૂકાયેલ છે.

(૨) દન્તતાલવ્ય પ્રકાર–જેમાં च ના s, s, z, કે tz, અને ज ના z પ્રતિનિધિયો મૂકયાછે.

[પૂર્વગત ભાગમાં હું Sandracottos અને sandal થી થતાં ઉપયોગી સૂચનો દર્શાવી ચૂકયોછું; પરંતુ ત્હારે હજી મ્હેં સર જ્યૉર્જનો ઉપયોગી લેખ જોયો ન્હોતો તેથી એ પરિગણના અવશ્ય અપૂર્ણ રહીછે.

અહિયાં એક મ્હોટી શંકા ઉપજેછે. ચન્દ્રગુપ્ત તો મગધ દેશનો હતો. જો માગધીમાં શુદ્ધ તાલવ્યો હતા તો પછી હેના નામમાં Sandra એ રૂપાન્તર ક્યહાંથી આવ્યું? ગ્રીક લોકોએ શુદ્ધ તાલવ્ય અને દન્ત તાલવ્ય બંને પ્રકારના ઉચ્ચારો પોતાની ભાષામાં ઉતાર્યાછે એ હકીકતથી શંકા વધારે ગંભીર બનેછે.]

---

૧૧૭ સામાન્યતઃ પરિચિત નામ सन्द्रोकोट्टोस् છે. પણ कुप्टोस् કે क्प्टिोस् (kyptos) પણ જોવામાં આવેછે. વેબરમાં એ છે. મૅક્સ મૂલર પણ Sandracottus અને Sandrocyptus વિકલ્પો આપેછે (History of Ancient Sanskrit Literature, પૃ ૧૪૧, ઉલ્લો પૅરા, પાણિનિ ઑફિસની આવૃત્તિ). જસ્ટિનમાંથી હેમણે હેમાં આપેલાં અવતરણમાં Sandracottus નામ આપ્યુંછે. સેન્ચરી ડીક્શનરીમાંના Encyclopædia of Names (અભિધાનકલ્પદ્રુમ) માં ચન્દ્રગુપ્ત નામ નીચે બે રૂપો Sandrokottos અને Sandrokyptos, અલેક્ઝાન્ડરના ગ્રીક ઇતિહાસકારોએ આપેલાં, અને સર વિલિયમ જોન્સે चन्द्रगुप्त નામનાંજ રૂપાન્તર તરીકે સિદ્ધ કરેલાં, દર્શાવ્યાંછે એક મિત્ર સૂચવેછે કે ગ્રીકોએ Kuptos (Kyptos) રૂપ સં. गुप्तमांથી ઘડ્યું અને Kottos હેનાજ પ્રાકૃત રૂપાન્તર गुत्तमांથી આ સૂચના ખરેખર આકર્ષકછે.

(ઐ) કાશ્મીરીમાં ગયા સૈકાની લગભગ આખરમાં ઈશ્વર કૌલે ઘડેલી અર્વાચીન લેખન પદ્ધતિ પ્રમાણે દન્ત તાલવ્યો દર્શાવવાને શુદ્ધ તાલવ્યો વર્ણોની નીચે ભેદદર્શક સંજ્ઞા તરીકે બિન્દુ મૂકવામાં આવેછે, જેમ કેઃ—

કાશ્મીરી લેખન-પદ્ધતિ, જૂની અને નવી.

च, छ, ज, શુદ્ધ તાલવ્યો.

च़, छ़, ज़, દન્ત તાલવ્યો.

પણ ઈશ્વર કૌલના સમય પ્હેલાં લેખકો કાં તો કાંઈ પણ ભેદદર્શક ચિહ્ન મૂકતા નહિ અથવા તો શુદ્ધ તાલવ્યો દર્શાવવાને તાલવ્ય વર્ણોની પાછળ य् જોડતા, જેમ કેઃ—

च्य, छ्य, ज्य, ञ्य.

સર જ્યૉર્જ કહેછે કે આ પદ્ધતિનું માર્કણ્ડેયની સંજ્ઞાઓની સાથેનું સામ્ય ધ્યાન ખેંચે તેવું છે, વિશેષ એટલો જ છે કે માર્કણ્ડેય य् ને વર્ણોની પૂર્વે મૂકેછે જ્યારે કાશ્મીરીમાં એ પાછળ મૂકાયછે. પરંતુ—સર જ્યૉર્જ કહેછે કે—આ પૂર્વે મૂકેલો य् શુદ્ધતાલવ્ય-દર્શક ભેદકસંજ્ઞાથી અધિક ઉપયોગનો નહિ હોય, કારણ કે ઘણીવાર જ્યારે य्च શબ્દના આદિમાં આવતો ત્યારે એ સંયોગનો અક્ષરેઅક્ષર લઇને ઉચ્ચાર કેમ થઈ સકતો એ કલ્પવું પણ અશક્ય છે.

[અહિં મ્હારે સૂચનાઓ કરવાની છેઃ—

(અ) શુદ્ધતાલવ્ય ઉચ્ચારો દર્શાવવાને તાલવ્યવર્ણની પાછળ य् મૂકવાની પદ્ધતિ એકલી કાશ્મીરમાં જ નિયન્ત્રિત ન્હોતી, પૂર્વગત ચર્ચામાં મ્હેં દર્શાવ્યુંછે તેમ પ્રાચીન ગુજરાતી લેખોમાં એ બહુ પ્રચલિત હતી.

(આ) य्न એ સંયોગ ખરેખર અગમ્ય છે; કદાચ માત્ર સમાનરૂપતા જાળવવાની બુદ્ધિથી જ, માર્કણ્ડેયના ગ્રન્થ પરત્વે તેમ જ કાશ્મીરી ઉચ્ચાર-લેખન પરત્વે, સર જ્યૉર્જે જ એ સંજ્ઞા ઘડી કાઢી હશે; પરંતુ સંભવાસંભવના સર્વોપરિ શાસનને વશ રહીને જ નિયમોનો વિનિયોગ કરવો જોઇયે એ વાતનો હેમણે અનાદર કર્યોછે.

(ઇ) માર્કણ્ડેયે તાલવ્યોની પૂર્વે મૂકેલો य् ઉચ્ચારભેદનો દર્શક છે એ વાતના મૂળ અન્વેષક સર જ્યૉર્જ છે, અને એ પ્રકટીકરણ ખરેખર બહુ ઉપયોગી છે. य्च, य्ज વગેરે સંયોગાત્મક સંજ્ઞાઓની આભાસિક અર્થહીનતાનું એથી એકદમ નિરાકરણ થાયછે. એ સાથે જ આ અન્વેષણથી પ્રાકૃતતાલવ્યોના ખરા ઉચ્ચાર પર પ્રકાશનો અંબાર પડેછે, જેનું સઘળું માન સર જ્યૉર્જ

ઓઅર્સનને ઘટેછે, હેમણે કહ્યુંછે કે આદ્ય ચ્યનો અક્ષરેઅક્ષર ઉચ્ચાર કરવો અશક્ય છે; એ સંયોગ અનાદ્ય હોય હેવા પ્રકારોને પણ એ કથન લાગૂ પાડવું જોઇયે, કારણ કે હેવે સ્થાને પણ ચ્ચ વગેરે સંયોગોનું અક્ષરેઅક્ષર ઉચ્ચારણ ઉચ્ચારશાસ્ત્રની દષ્ટિયે જ અશક્ય છે. પરંતુ એક શંકાસ્થાન સૂચવુંછું:[क्षिप्टोच्चिश इत्येके । १२, ३ હેમાં માર્કણ્ડેય (ष्टः ને સ્થાને ष्टो એમ) સંધિ કરેછે. અને એથી તેઓ च्चिમાંના य्‌ને સત્યસ્વરૂપ વર્ણ તરીકે સ્વીકારતા જણાયછે. તો પછી હેમણે य्‌ને માત્ર ભેદદર્શક સંજ્ઞા જ માન્યો હશે ખરો! પ્રયાસરૂપે એક ઉત્તર સૂચવુંછું: એ य બેશક કેવળ ભેદદર્શક સંજ્ઞારૂપે જ ઉદ્દિષ્ટ છે, અને છતાં દેખાવના આ य्‌ ને યોગે વિસર્ગનો उ (અર્થાત્ अः નો ओ) સંધિનિયમે કરવો પડયોછે.)

સર જ્યૉર્જનો લેખ સંક્ષિપ્તરૂપે મ્હેં આખો, પ્રસંગોચિત ટીકા ઉમેરીને, ઉતારી લીધોછે એમ કહું તો ચાલે; કારણ કે તાલવ્યોનું મ્હારું વિવેચન મ્હેં હેમનો લેખ જોયા પ્હેલાં લખ્યું હતું છતાં પણ, એ જ પ્રશ્નના અન્ય અંશનું, જુદી જ દષ્ટિયે કરેલું, તથાપિ મ્હેં કર્યોછે તે જ નિર્ણય પ્રાપ્ત કરતું, ઉદ્‌ઘાટન કરવા માટે હેમને જે માન ઘટેછે ત્હેનો અહિં સંપૂર્ણ અંગીકાર થવો જોઇયે.

उत्सर्ग ८

ण (આદ્ય) અને ण्ण (અનાદ્ય)નો ગુજરાતીમાં न.

પ્રાકૃત, અવાન્તરરૂપો, અને દેશ્ય શબ્દોમાંનો આદ્ય ण (મૂર્ધન્ય)—ક્‌વ્હાંય હોય તો—, અને અનાદ્ય ण्ण, ગુજરાતીમાં न (દન્ત્ય) બનેછે:—

ઉદાહરણો:—

સં.	પ્રા. કે અપ. કે દેશ્ય	ગુજ.
पर्णक	पण्णउं	पानु
पर्णम्	पण्णु	पान
कर्ण	कण्णु	कान
सुवर्णक	सुवण्णउं–सुण्णउं	सूनुं
कृष्ण	कण्हु–कन्हणु	क्हान
श्लक्ष्णक	लण्हउं लण्हणउ } न्हानउं	न्हानुं
वर्णः	वन्नु	वान (शरीर–वर्ण)
संज्ञा	सण्णा	सान
अरण्यं	रण्णु	रान

जीर्णक	जुण्णउ	जूनु
ऊर्णा	उण्णा	ऊन
विज्ञप्ति	विण्णत्ती	विनंति–(ती)
	(दश्य) णक्क	नाक
	(,,) णिंदणी	नींदणी
	(,,) णत्था	नाथ्य
	(,,) णिरिक्ख	नर्युं

અપવાદો —

सलावण्यक	सलावण्णउ	सलुणु

અહિયા ण અવિકૃત રહેછે એ વાતનો ખુલાસો આ પ્રમાણે આપી સકાય હેવુ એક અવાન્તરક્રમભૂત રૂપ હોઈ સકે કે જેમાં, કદાચ ला ના ગુરુત્વને પરિણામે અને શબ્દગત અક્ષરબાહુલ્યને લીધે, ण्ण સરળરૂપ બનીને સાદો ण રહ્યો હોય

आज्ञा	अण्णा	आण
अरण्य	रण्णु	रण

આ વાગ્વિકાર (ण નો न) મરાઠીમાં અને ગુજરાતીમાં સમાનરૂપે પ્રવર્તેછે હિંદી પ્રત્યેક ण નો न કરવાના પૈશાચી[११८] ભાષાના નિયમને અનુસરેછે એટલે ण વર્ણ એ ભાષાને તદ્દન અપરિચિત છે એમ કહિયે તો ચાલે ગુજરાતી હિન્દીની શાખા છે એ ભ્રમમા રા બહાદુર ચિ વિ. વૈદ્યે આધાર-રહિત કથન કર્યુંછે[११९] કે ગુજરાતીમાં પણ સાદા ण નો न થાયછે, અર્થાત્, ઉદાહરણ તરીકે, पाणी ને સ્થાને पानी થાયછે કોઇ પણ ગુજરાતી પુસ્તક તરફ એક જ દૃષ્ટિપાત કર્યો હોત તો હેમની ખાતરી થાત કે આ માન્યતા ખોટી છે

હિંદીમા થતો પ્રત્યેક ण નો न

११८ णो न । सि हे ८–४–३०६ पैशाच्या णकारस्य नो भवति ॥ गुन-गनयुत्तो । गुनेन ॥

११९ " उत्तर हिन्दुस्थानात ण चें प्राबल्य कमी झालें आहे असे दिसतें साधारण हिन्दींत हल्लीं पाणी असें रूप नसून पानी असें आहे, व तें च रूप गुजरातींत ही आपल्यास दिसत आहे गुजराती ही हिंदीची पोटशाखा आहे, त्यात ही न च बहुधा जास्त आहे."

(मराठी भाषाचा इतिहास, એ નામનો રા બ ચિં વિ વૈદ્યે, વડોદરામા ઈ સ ૧૯૦૯ માં મહારાષ્ટ્ર સાહિત્યસમેલનની સમક્ષ વાચેલો નિબન્ધ, કાર્યના અહેવાલમા નિબંધ ન ૭ માનું પૃ ૮ મુ અહેવાલમા પરિશિષ્ટ જુવો)

[ડૉ. સર રા. ગો. ભાંડારકરે હેમનાં વ્યાખ્યાનોનાં પૃ. ૧૮૫-૧૮૬ માં ળનો ન થવા વિશેના ઉત્સર્ગનો ઉપન્યાસ સ્પષ્ટ રીતે કર્યોછે. એ અહિં આપવાનું પ્રયોજન નથી કારણ કે હેમના અને મ્હારા ઉત્સર્ગ–ઉપન્યાસમાં, મ્હેં પ્રાકૃતના આદ્ય ળનો સમાવેશ કર્યોછે તે શિવાય, તાત્ત્વિક ભેદ કાંઈ પણ નથી. મ્હેં કેટલાંક ઉદાહરણો હેમનામાંથી લીધાંછે.]

उत्सर्ग ९

કેટલાક પ્રકારોમાં ળને સ્થાને નનું પ્રતિનિવર્તન

સંસ્કૃત ન (અનાદ્ય)માંથી ઉદ્ભવેલો પ્રાકૃત ण ગુજરાતીમાં બહુશઃ ण જ રહેછે, પરંતુ કેટલાક શબ્દોમાં તે મૂલ સંસ્કૃત રૂપ પ્રાપ્ત કરીને પાછો ન બનેછે:

ઉદાહરણો:—

સં.	અપ. કે પ્રા.	ગુજ.
स्तनः	थणु	थान[१२०]
भगिनी	वहिणी	ब्हेन
तनयः	तणउ	तन
नापि	णवि	नव
नयनं	नयणु	नेन[१२१]
स्थानं	थाणु	थान (=અશ્વ-શાળામાં અશ્વનું સ્થાન)
वनचरकं	वणयरउं	वनेरुं[१२२]

૧૨૦. જો સિ. હે. ૮-૨-૯૮, ૯૯ ના બીજભૂત નિયમ અનુસાર પ્રાકૃતમાં કોઈપણ કાલક્રમે स्तनःનું थणु રૂપ હોય તો આ શબ્દ પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગનું ઉદાહરણ ન રહે પણ प्रथा ઉત્સર્ગ ૮માના પેટામાં જાય. તે સાથે જ હેમાં णनो न થઈ જતાં પૂર્વનો स्व દીર્ઘ થાયછે એ વાતનું પણ નિરાકરણ થઈ જાય, અને શબ્દના અન્ત્યભાગમાં વિકાર થયા વિના અન્તર્ગત સ્વરો દીર્ઘ થાયછે એ માટેના, બીજા ઉત્સર્ગમાં આ શબ્દનો સમાવેશ કરવો પડે નહિં.

૧૨૧. नेन શબ્દ હિન્દીમાંથી ઘટાવ્યો હોય તો બને. કારણ કે नेण હેવો પણ બીજો ગુજરાતી શબ્દ છે.

૧૨૨. वनेरुं એટલે વન્યમાળી. वनचरमांथी वणिअर પણ થયેલછે, જે એક વિશિષ્ટ જાતના માળીનું નામ છે; હેમાં ण રહેછે.

जलं	जलु	जळ
कला	कला	कळ
पीतक-कं	पीअलउं	पीळुं
श्यालकः	सालउ	साळो
कदली	केली	केळ
हरिद्रा	हलद्दी	हळद
,,	પરભારો	हळदर
अन्धक-कः	अंधलउ	आधळो
गुडूची	गलोई	गळो
षोडश	सोलह	सोळ
शीतलक	सीअलउं	शीळुं
नालिकेरी	नालिएरी	नाळियेरी
अतसी	अलसी	अळ्शी
(देश्य)	छिनाली	छिनाळ
(,,)	कंटाली	कंटाळी (જંગલી વૃક્ષ)-("कंटाळी ने थोर" પ્રેમાનન્દકૃત નળાખ્યાન)
(,,)	ढोलो (-लउ)	ढोळो
(,,)	डाली	डाळी
(,,)	आलोट्टइ	आळोटे (छे)
(,,)	कटोल (-लउं)	कंटोळु (=कंकोडुं; એક જાતનું શાક) (કંટોળુ એ શબ્દ સુરત જીલ્લામાં વપરાયછે.)
(,,)	विट्टाल	वटाळ
(,,)	झोलिआ	झोळी

ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

અપવાદોઃ—

नीलक	नीलउ	लीलु
तिल॰	तिलु	तल

એમ છે; તે જ મુજબ ત્રિવિક્રમ, ૩-૨-૪૮ માં આપેછે, પણ એ બંને આ વિકાર પૈશાચી ઉપભાષામાં જ થતો જણાવેછે. આ મૂર્ધન્ય ळ વૈદિક સમયમાં હતો, પણ બહુ થોડા પ્રમાણમાં; કારણ કે સ્વરમધ્યગત ड અને ढ ના ઉચ્ચાર ळ અને ळ्ह થતા, અને તે પણ માત્ર અમુક આચાર્યોને જ મતે. (ढळौ ळळ्हावेकेषाम् એ કાટીયપ્રાતિશાખ્યનું સૂત્ર, અને એ ઉપરની વૃત્તિ स्वरमध्ये समानपदे, આમ દર્શાવેછે)૧૨૮

પાલીમાં સ્વરમધ્યગત ड ના સ્પષ્ટ વિકારરૂપ ळ હતો; (જેમકે ताळन=ताडन, पीळन=पीडन, तळाक=तडाक, ડૉ. ભાંડારકરનાં વ્યાખ્યાનો પૃ. ૪૧ મું જુવો)

મૂર્ધન્ય ळ નો વૈદિક-સમયથી માંડીને ઇતિહાસ, આ ઉચ્ચારવિષયે ભારતીય આધુનિક ભાષાઓનું નિરૂપણ, પૈશાચી સંસ્કારનું દર્શન.

ઉત્તરકાલીન સંસ્કૃતમાં વૈદિક ळ ઉચ્ચાર કેમ લુપ્ત થયો એ પ્રશ્નની પરીક્ષા રસદાયક નીવડે. છતા, આ ઉચ્ચારનો વૈદિક પ્રચાર બહુ મર્યાદિત હતો અને એક રીતે એકદેશીય હતો, એ વિચારતાં ઉત્તરકાલીન સંસ્કૃતમા હેનો અભાવ આશ્ચર્યજનક ન ગણાય, અને આ ઉચ્ચાર હેમાંથી પ્રચારલુપ્ત થયો એ કથન સર્વથા યથાર્થ ન ગણાય. પરતુ અહિં બીજો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. વૈદિક પ્રચારમાં આ મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચાર ळ, એકદેશીય હતો તો પણ, પૈશાચી પ્રાકૃત બોલનારા લોકના સસર્ગથી ઉદ્ભવ્યો હતો ? એમ હોય એ તદ્દન શક્ય છે, અને એથી વૈદિક ઉચ્ચારતન્ત્રમા-મ્લેચ્છ ઉચ્ચારનો પ્રવેશ લેશ પણ ન થાય તે માટે યત્નથી રક્ષાયેલા ઉચ્ચારતન્ત્રમાં-હેનો વિસ્તૃત પ્રચાર કેમ ન થયો એ વાતનુ પણ નિરાકરણ થાયછે વળી લક્ષ્યયોગ્ય સ્થિતિ એ છે કે જ્યારે, એક તરફ, હિંદુસ્તાનના ઉત્તરાર્ધમા, આ મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચાર (ळ) ગુજરાતીમાં

---

૧૨૮ કાશીની Chokhamba Series (चोखंबा ग्रन्थमाला)વાળી શૌનકકૃત ऋक्प्रातिशाख्यनी આવૃત્તિમા (पटल १-१०,११ માં), ड-ढ ના વિકાર ल-ल्ह આપ્યાછે; પરતુ એ જ ગ્રન્થની મૅક્સ મૂલરવાળી, આવૃત્તિમા એ જ સ્થળે ळ-ळ्ह છે (पटल १-२१.२२),-ल-ल्ह અપપાઠ છે એ સ્પષ્ટ છે

जिह्वामूल तालु चाचार्य आह स्थान डकारस्य तु वदेमिन, ।
द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सम्पद्यते स डकारो ळकार ॥
ळ्हकारतामेति स एव चास्य ढकार सन्नूष्मणा सम्प्रयुक्त ।

આ ઉચ્ચાર જીભને વાળીને જીહ્વામૂલ સુધી લઈ જઈને ઉચ્ચારેલો પૂર્ણતર ड છે એ સ્પષ્ટ છે, ઉચ્ચારણ કરતા તાલુસ્પર્શ પણ થાયછે

અને મારવાડીમાં પ્રા. પા. રાજસ્થાની[129] દ્વારા આવેલો પ્રચરિત છે, અને સિંધીમાં, હેને સ્થાને બોલાતો ર, એ લોકના ઉચ્ચારણવૈચિત્ર્યને પરિણામે સ્વીકારાયેલો ઉચ્ચાર શ્રાવ્યદૃષ્ટિયે ળના સજાતીય વર્ણરૂપે ળનું જ અસ્તિત્વ સૂચવેછે, ત્હારે બીજી તરફ મરાઠીમાં એ જ ઉચ્ચારનું (ળનું) એટલું જ પ્રાબલ્ય છે અને દ્રાવિડ ભાષામાં એથી પણ વિશેષ પ્રાબલ્ય છે; પરંતુ હિંદીમાં મૂર્ધન્યતર ળ નથતાં લ અવિકૃત રૂપે રહેછે.[130] આ ઘટના ઉપર ઉત્સર્ગ છમામાં મ્હેં દર્શાવેલી

१२९ मौंडण असपति मौंढियो जोधपुळो घर जंग ॥ १३ ॥
दळ वादळ तावीन दे हिंदू मुसलमाँण ॥ १७ ॥
हॉड़ा गौड़ जादम्मशाला ढाळा ।
वळे वंस छत्तीस साथे वडाळा ।
गॉडी नाहि गोळा चलै फोज गमं ॥ १६६ ॥

(એક ડિંગળ ગ્રન્થમાંથી ડૉ. ટેસિટોરીએ, J. A. S. Beng; નવે. ૧૯૧૪ પૃ. ૩૯૬ મે, આપેલાં અવતરણો.)

સૂચનાઃ—આ અવતરણોમાં નીચે બિન્દુવાળો ड (=ळ) મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચાર (ळ) દર્શાવેછે.

નર્મકોશ પૃ. ૫૫૬ મે કોશમાંના ઉહ્યા વર્ણ ळ વિશે નર્મદાશંકર આમ કહેછેઃ—
"ए अक्षर जुदो गुजराती पुस्तकोमां लथी जुदो लखायलो ज नथी. पण उचारमां लथी जुदो बोलातो हतो ज."

હું એ મત સ્વીકારૂંછું, કારણ

(૧) ઉપર આપેલાં અવતરણોમાં આપણે દીઠું તેમ મારવાડીમાં ळ લખાયછે, અને નિચે બિન્દુ મૂકીને જ મૂર્ધન્ય ઉચ્ચાર દર્શાવાય છે; અને (૨) ळ એ સૂક્ષ્મ અને ભર્યો ઉચ્ચાર ભૂતકાળમાં લાંબા પ્રચાર શિવાય જ એકાએક ફુટી નિકળ્યાં હોય એ વિચિત્ર છે. ળ એકલી પૈશાચીમાં હતો અને ગુજરાતીની પ્રધાન મૂલભાષા અપભ્રંશમાં પ્રવેશ પામ્યો જ ન્હોતો એ વસ્તુસ્થિતિના છતાં હું ઉપર મુજબ કહુંછું; કારણ, ગમે તેમ માનિયે પણ ઉચ્ચાર આવ્યો તો ખરો જ અને પ્રાચીન કાળમાં મોગલ કે દ્રાવિડ સંસ્કારબળે એ આવ્યો હોય એમ માનિયે તો કાંઈ પ્રતિબન્ધ નથી.

૧૩૦ ઉરિયામાં હેવો જ મૂર્ધન્ય ळ છે (બીમ્સ, ૧-૨૪૪ જુવો). બંગાળીમાં ળ છે જ નહિં, તે છતાં બીમ્સ (૧-પૃ. ૨૪૪, પૅરા ૧ માં) કહેછેઃ ळ "is very common in O., B., and G., less in P." (ळ ઉરિયા, બંગાળી અને ગુજ. માં બહુ પ્રચરિત છે, પંજાબીમાં ઓછો). અહિં B છે તે M ને બદલે ભૂલથી મૂકાયેલ છે એ સ્પષ્ટ છે; કારણ કે (પુ. ૧) પૃ. ૧૨૩મે આપેલા વર્ણમાલાના કોષ્ટકમાં ळ વર્ણ સ્હામે બંગાળી નીચે ચોખ્ખી ખાલી જગ્યા મૂકીછે.

ચ, છ, જ, ઝના પ્રાકૃત ઉચ્ચારની ઘટનાની સરૂપ છે (ઉપર પૃ. ૩૪૨–૩૫૨ જુવો). એથી, વિલક્ષણ રીતે અનાર્ય છતાં ભરતખંડની દેશજ હેવી પૈશાચી ભાષાની અસરને ઉત્તર અને દક્ષિણમાં વ્યાપી રહેલી આ ઘટનાનું કારણ માનિયે તો ન્યાય્ય ગણાય. આ અનુમાનને ભીલ ભાષાઓમાં આ મૂર્ધન્યતર ળના અસ્તિત્વથી વિશેષ સમર્થન મળેછે. ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ સમક્ષ (ઇ. સ. ૧૯૦૯ માં) રા. રા. છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળે 'મરૂઠ પ્રદેશની [એટલે રાજપીપળા સંસ્થાનમાં વાવિયા અને આજુબાજુના પ્રદેશની] ભીલ ભાષા વિશે નિબંધ રજૂ કર્યો હતો. એ નિબંધ જોતાં જણાયછે કે ભીલ ભાષામાં સ્વરમધ્યગત ડની વ્યવસ્થા પાલી અને એક-દેશીય વૈદિક પ્રચાર જેવી જ થાયછે, અર્થાત્ ડ્હનો ળ થાયછે અને ડનો પણ ળ થાયછે (વૈદિક પ્રચારની માફક ળ્હ નહિ); પરંતુ સ્વરમધ્યગત લ તો ભીલ ભાષામાં અવિકૃત રહેછે એ આશ્ચર્યકારક છે.[૧૩૧] લક્ષ્યયોગ્ય ભેદ માત્ર એટલો જ છે કે જ્યારે પાલી, વૈદિક અને ભીલ ભાષાઓમાં ડનો ળ બનેછે ત્યારે પૈશાચી, ગુજરાતી, મારવાડી, મરાઠી અને દ્રાવિડ ભાષાઓમાં લ નો ળ થાયછે; પ્રથમ વર્ગ લ અવિકૃત રાખેછે, બીજો વર્ગ ડ બહુશઃ અવિકૃત જાળવેછે; આ બધી ભાષામાં પ્રાપ્ત થતો મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચાર ળ સમાન જ છે.

---

૧૩૧. થોડાંક ઉદાહરણો આપુ –आकळ (आकडो), कागळ (कागडो), कळो (फडुं), घळा (घडो); कोळया (कीडी); कुळे (कूडा), कोळया (घोडो), साळा (साडो); गाळो (गाडु) चीमूचीमळीए (चामाचीडियां), छेळा (छेडो); जाडुळे (जाडुडां), टेळा (हेड); ताळ (ताड); धूळ (धड), दळी (दडी), दातेळो (दातरडुं), नोळो (न्होडुं–न्होडु), नाळो (नाडुं); लुगळो (लुगडु); पळको (भयडकुं); बेळा (घरडो=पीठ, वांसो), बिनाळी (बिलाडी), रासोळा (रासोडी); वाळा (वाडो), चोपळी (चोपडी); पळ (पड्–पडवुं), देळक (देडकुं), कळी (कटी); चळ (चर्–चरवुं).

ल અવિકૃત રહે એ હકીકત જોતાં ઉપરની નોંધમાં ताळ છે તે ताडमांथी આવ્યો ગણવો પડશે, तालमांथी નહિ.

કેટલાક અપવાદો છેઃ–हडो (हैडुं); कापडो (कापडु); कांटो (कांडुं), कुक्ड (कूकडो); कडवो (कडवु); गोदडो (गोदडुं), गीगोडा (ઢોરને લાગનો જંતુ), चाडी (झाडी); चुडा (चूडी); चाड (झाड); दांड (दात) અહિ ड नो ट थयोछे; तावडी (=कलेडुं, तावडी) ताळवो (ताळवु) અહીં ल नो ळ थयोछे, नाडी (नायडी), नाकडी (लाकडी), पोंडा (भोंडा), पापडया (पापडीओ), फोकडी (=दरभ); वामणहयडी (=नापगामणी); मोकडे (महुडा); नळा (न्हंगे) हेमां ड नो ळ, दाडी (मामू).

उत्सर्ग ११.

अस्वरितप्रथमश्रुतिलोप–સ્વરભારરહિત આદ્યશ્રુતિનો લોપ થાયછે.

અસ્વરિત પ્રથમશ્રુતિ લોપ

આ લક્ષણ ગુજરાતી ઉપરાંત હિંદી, મરાઠી, અને બીજી સમાનપ્રભવ ભાષાઓમાં પ્રવર્તેછે. ઉદાહરણો વડે उत्सर्ग સમજાશેઃ—

સં.	પ્રા. કે અપ. કે દેશ્ય.	ગુજ.
अरण्यं	१३२ { अरण्णु / रण्णु }	रान (रण પણ)
अपत्यकं	अवचउं	बच्चुं
उपविष्टः	उवइट्ठउ	बेठो
उपविशति	उवइसइ	वसे
अरघट्टः	१३३ अरहट्ट	रहेंट
अस्ति	अच्छइ–छइ	छे
आत्मत्वं[134]	अप्पत्तु	पोतु पोत (पोते)

૧૩૨. સિ. હે. ૮–૧–૬૬ માં આ શબ્દના (તેમ જ अलाबुના) અનો વિકલ્પે લોપ દર્શાવ્યોછે. પરન્તુ હું અહિં अरण्य આપુંછું તે અના લોપમાં થતી સ્વરભારની (અથવા સ્વરભારના અભાવની) અસર દર્શાવવા માટે જ; એ વાત હેમચન્દ્રના લક્ષમાં ન હોય એ સ્વાભાવિક છે, જો કે, હ્રસ્વ अ જ લુપ્ત થાય, માટે आरण्यનું आरण्ण જ થાય, એ કથનમાં વૃત્તિમાં આ નિયમનું અજાણ્યુ અને અપૃથક્કૃત સ્વીકરણ થતું ઝાંખું ઝાંખું જણાયછે; પણ એ કથનમાં નિયમનું તાત્પર્ય અસ્ફુટ રહેછે.

૧૩૩. રજપૂતાનામાં આમનેરા ગામે મળેલા વિ. સ. ૧૩૪૮ ના એક લેખમાં अरहट "યન્ત્રકૂપ" (ફરતાં ચકવાળો કુવો) એ અર્થમાં પ્રયુક્ત છે. (Progress Report of the Archaeological Survey of Western India, for the year 1908-9, Assistant Superintendent's Report, Para 45, Page 52).

વિ. સ. ૧૫૩૧ માં ભીમકૃત हरिलीला, कला ८, શ્લોક ૪૨ મામાં रहट શબ્દ મળેછેઃ–

जाणे रहंटतणी घटमाळ

અહિં हमा અનુસ્વાર કોમળ છે એમ ચોપાઇના બંધારણ પ્રમાણે જણાયછે.

૧૩૪ ડૉ. ટેસિટોરી પોતને आत्मवातमांथी अप्प हु अप्प–आपोपउ દ્વારા વ્યુત્પન્ન કરેછે. (હેમની "Notes on O. W. Raj" §§ ૯૨, ૨૫ અને ૨, (૪) જુવો) §.૯૨ વીગતવાર પૃથક્કરણ આપેછે; § ૨૫ पनो त થયેલો ચર્ચેછે, અને § ૨, (૪) આદ્ય સ્વરનો (apheresis) ક્ષય ચર્ચેછે. (લક્ષમા રાખવા જેવું છે કે ડૉ. ટેસિટોરી, § ૨, (૪) મા, લોપના કારણનો, એટલે કે આદ્યસ્વરના અસ્વરિતત્વનો, નિર્દેશ નથી

સં.	પ્રા. કે અપ.	ગુજ
अन्यत्	अण्णं–अनइ (सप्तमी अन्यस्मिन्–अण्णई– –अनइ)	અને ⎱ બંને હાલ ને ⎰ પ્રચલિત છે
अवलम्बमानदीपकः	अवलंबमाणदीवउ	ઓળામણ દીવો લામણ દીવો રામણ દીવો (=વિવાહ પ્રસંગે વરની મા હાથમાં લટકતો દીવો રાખે છે તે, દીવડો)

કરતા; અને अ (§ ૨, (૪)), અને उ (§ ૫, (૩)) સિવાય અન્ય સ્વરને એ વિધિ લાગૂ પાડતા પણ નથી; તોપછી વ્યંજનયુક્ત આદ્ય શ્રુતિની વાત જ કહ્યાં રહી! જો કે aphoresis સંજ્ઞા જ અસ્વરિત શ્રુતિ સૂચવેછે, છતાં ડૉ. ટેસિટોરી હેનો પ્રયોગ § ૯૨ માં માત્ર પ્રસંગવશાત્ કરેછે, જ્યહારે આ વિકારવિષયે જ લખેલા ખંડોમાં (§ ૨, (૪) અને ૫, (૩)માં) aphoresis સંજ્ઞા વાપરતા જ નથી; Aphesis સંજ્ઞા વધારે યથાર્થ થાય (જો કે સર્વાંશે યથાર્થ નહિ), કારણ કે એ આદ્ય સ્વરને અનુલક્ષેછે; અસ્વરિત-શ્રુતિ-વિષયક aphoresis અને આદ્ય અસ્વરિત હ્રસ્વ સ્વર વિષયક aphesis—બંનેનો આપણા પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગમાં સામટો સમાવેશ થઈ જાયછે.

રા. રા. કેશવલાલ હ. ધ્રુવ પોતિ (પોતે) ને સં स्वात्मा માંથી સાધેછે, (શી રીતે એ જણાવતા નથી). હેમની બાલબોધ कादम्बरी પરની ટીકા, પૃ. ૨૪૭, મૂળના પૃ. ૧૭ મા પં. ૧-૧૩ ઉપરની ટીકા. આ વ્યુત્પત્તિ ભાગ્યે જ સંતોષકર, કે વાગ્વ્યાપારના નિયમોથી સમર્થિત, ગણાય એ કહેવાની જરૂરિયત નથી.

ડૉ. સર રા. ગો. ભાંડારકર (વ્યાખ્યાનો પૃ. ૧૪૫ મે) પોત (સ્વભાવ) ને સં. પ્રકૃતિમાંથી પ્રા. पउत्ति દ્વારા વ્યુત્પન્ન કરેછે. तैलादि (સિ. હે. ૮-૨-૯૮) કે સેવાદિ (૮-૨-૯૯) ગણને, એ ગણોને અન્તેના इत्यादि ને આધારે, તેઓ आकृतिगणो માનતા જણાયછે. પરંતુ पउत्ति ના સાક્ષાત્ સાહિત્યગત પ્રયોગો મળે તો જ મ્હને સંતોષ થાય.

ડૉ. ટેસિટોરીએ પોતની તેમ જ આપોપણની (आत्मत्वनामांथी) સાધેલી વ્યુત્પત્તિ પણ સંતોષકર ભાગ્યે જ થાય. કલ્પિત અને અસંભવિત શબ્દોથી હેનો પ્રારંભ થાયછે અને કેટલાક તર્કમૂલક ક્રમોમાં થઇને હેને આવવું પડેછે. હું ઉપર ગ્રન્થભાગમાં આપેલી વ્યુત્પત્તિ રજૂ કરૂંછું; અત્યાર સુધી સૂચવેલી કોઈપણ કરતાં એ વધારે સારી ગણાશે હેવો મ્હને વિશ્વાસ છે. ગુજરાતીમા પોત એટલે "કાપડની વણાટનો પ્રકાર"; એ અર્થ આત્મત્વના વાચ્યાર્થ "આપોપું, સ્વ-ભાવ" ઉપરથી સ્હેલાઇથી નિષ્પન્ન થાય હેને પોતાનું પોત પ્રકાશ્યું એ ઉક્તિમાં પોતનો અર્થ आत्मत्व, "સ્વ-ભાવ," સ્પષ્ટછે. પોતે મૂળ પોતનું તૃતીયાનું રૂપ છે ("સ્વભાવે"), પણ અન્તે "સ્વહસ્તે, જાતે, સ્વતઃ" એ અર્થનું અવ્યય બનેછે, જેમ કે ગૃહે પેઠે ઘરનુંછ, કુ પોતે મારનો (?) (પેટે-જાતે, સ્વત, स्वयं तृतीयारूप).

[135]उपाध्यायकः	उवज्झाअउ	ओझो (=કુંભાર)
अन्यपक्षकं	अण्णवक्खउं अन्नखउं अनवखउं } अनोहुं	नोंहुं
अभ्यञ्जनं	પરભારે।	भींजवुं मीजवुं
उपरि	………	पर (ઉપર પણ)

(પ્રા. उवरिं, દ્વારા મ. वरि; पर સરખાવો).

उदधि	(? હિંદી दधि દ્વારા)	दधि (પચ્ચાસ વર્ષ પૂર્વેના સમયપર્યન્ત ગુજ. કવિતામાં, જેમ કે दधिसुता=लक्ष्मी)
	"दधिसुता वींजणे वायु भरता"	(નરસિંહ મ્હેતાનું ગણાતું સુદામાચરિત, ૫-૮)
इरावती (પંજાબની એક નદી)	इरावइ रावई	रावी, रावी (હાલનું નામ)

अप्प-આપનું મૂળ आत्मा-अत्ता છે, (त्त ના प्प વિશે ૯૫૨ ઉત્સર્ગ ૫ જુવો). आत्मत्वનો त्व એકપક્ષે નિયમાનુસાર त्त થાયછે, अप्पत्तुमां; અને અન્યપક્ષે प्प (त्त દ્વારા) થાયછે, अप्पु (अप्पपउ-आत्मत्वक) હેમાં, અને પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં વપરાતો आपेपु (आपेपु) અર્પેછે.

૧૩૫ મ. वझे (અવટંક) સરખાવો. કાઠિયાવાડમાં ઓઝા અવટંક છે.

કુંભારને ઉપાધ્યાય જેવી માનસૂચક પદવી મળે હેમા નવાઈ નથી. રત્નાગિરિ જીલ્લામાં સુતારનાં નામોને છેડે वझा ર્‌હે સાંભળ્યુંછે, જેમકે भिकावझा વિન भिसावझा. ઉત્તર કાનડા જીલ્લામાં સુતાર પોતાના ધંધા સાથે સાધારણતઃ લુહારકામ પણ કરેછે અને તેઓની ક્રાઠ વાળા કહેવાયછે અને સુતાર-લુહાર आचार्य કહેવાયછે. આ કારીગરો-સુતાર, લુહાર, કુંભાર-પોતપોતાના ધંધામાં आचार्य ગણાતા જ હશે. એટલે સુતાર (भिवावझा)ની માફક કુંભાર પણ ઉપાધ્યાય પદ સ્હેલાઇથી પામે એમ બને કે પ્રાચીન સમયમાં કારીગરીનું શિક્ષણ ઉચ્ચું ગણાતું, અને કુંભારકામ લલિતકળા ગણાતું જે હાલના વખતમાં જ અવનતિ પામીને સાધારણ રીતે હાંલ્લાં ટીપવાની દશાએ પ્હોંચ્યુંછે.

સંયુક્ત પ્રાન્તોમાં પશ્ચિમ તરફના જીલ્લાઓમાં સુતારની એક જાત પોતાને "ओझा ब्राह्मण" કહેવડાવેછે (ઇ સ ૧૯૦૫-૦૬ ના ઔદ્યોગિક સમ્મેલનના કાર્યના અહેવાલના પૃ. ૨૭૭-૩૦૨માં રાય બહાદુર લાલા બૈજનાથનો નિબન્ધ જુવો). આથી જણાયછે કે આ ઉપાધ્યાય પદ કેટલા કારીગરવર્ગને લાગુ થઈ રહ્યું હશે, અને અવટંકરૂપ બન્યું હશે.

(પ્રાચીન ગુજ.) રહોલવું[૧૩૬] ઢોળવું
अवश्य પરભારા (પ્રાચીન ગુજ.) वश्य[૧૩૭]
अणहिल्वाड नहेरवाला[૧૩૮]

[उपाध्यायनुं ओझा રૂપાન્તર પ્હેલી નજરે (उवज्झाअउना) उवनो ओ થવાનું પરિણામ જણાય, અને એમ હોય તો આ ગણનામાંથી હેને બાતલ કરવો પડે. પરંતુ वझे સાથે સરખાવતાં જણાશે કે उवनो માત્ર उ લુપ્ત થાયછે, અને મ. માં व રહેછે પણ ગુજ. માં व્ નો ओ થાયછે. માટે આ શબ્દ ગણનામાં રહેવો જોઇયે.]

આ ઉત્સર્ગની પ્રવૃત્તિ અન્ય ભાષાઓમાં પણ થઇછે. મરાઠીમાં ઉપર આપેલાં કેટલાંક ઉદાહરણો છે (જેવાં કે रान, रहाट, वइसणें (वैसणें), वझे, भीजणें, वर), અને વિશેષ ઉદાહરણો નીચે પ્રમાણે છેઃ—

અન્ય ભારતીયભાષાઓમાં આ ઉત્સર્ગની પ્રવૃત્તિ

૧ સં. उपानह्, પ્રા. उवाणह्, वाणह्, પછી વ્યત્યયથી वाहनें=ચંપલ. મરાઠીમાં वाहनेनो અર્થ ફક્ત "ચંપલ" થાયછે, બીજા કોઇપણ પ્રકારનાં પગરખાં નહિ; અને उपानह्नो પણ એજ નિયન્ત્રિત અર્થ સ્પષ્ટ છે એમ હેના અંગભૂત અંશો જોતાં જણાયછે, उप+आ+नह् (=બાંધવું), કારણ કે ચંપલના પટ્ટા પગની ચોપાસ બંધાયછે (आ=ચોપાસ).

હિંદીમાં સં. एकस्थकः, પ્રા. एकट्ठउમાંથી આવેલ कट्ठा છે; कट्ठा=एकस्थकः=એક સ્થળે સાથે રહેલ; સં. आभ्यन्तर કે अभ्यन्तरમાંથી પરભારો भीतर; उच्छिष्टकं (સં.)માંથી जूठा; તેમજ સં. उदूढकः, પ્રા. उदूढओ હેમાંથી दूल्हा (=વરરાજા); (ડૉ. ભાંડારકરનાં વ્યાખ્યાનો, પૃ. ૧૬૫ મું જુવો); ઉપરાંત ઉપરના શબ્દગણમાંના કેટલાક (જેમ કે, रहाट, बचा, बैठा बैठना, अनौखा, भीगना (अभ्यञ्जननो ज, अभ्यक्त ભૂતકૃદન્તના क દ્વારા કે પછી પરભારો ज અને गना સંબન્ધને લીધે, ग થયો); पर. उपरिमांथी).

---

૧૩૬. पछी पूर्वाभिमुख बिशी माथुं उहोलीनि हाथ पखालीए ॥
(वैष्णव आह्निक, वि. स १६४० (નકલ કર્યાની સાલ); નવલગ્રંથાવલી, ભાગ ૨ લો, પૃ. ૪૫ મું જુવો).

૧૩૭. ઉપર કહ્યોછે તે જ ગ્રન્થમાં એ જ પૃષ્ઠેઃ
ते माटि प्रातःस्नान वश्य करवुं ॥

૧૩૮. ફેરિશ્તાહમાં આ નામ આપ્યુંછે.
(Report of the Archaeol. Survey of W. India for A. D. 1908-09, પૃ. ૪૪, પૅરા ૨૩).

પંજાબીમાં અસીં (હમે) + दा (ષષ્ઠીપ્રત્યય) નો બનેલો असांदा (= હમારૂં) સંક્ષિપ્તરૂપે सांदा બનેછે.

ગુજરાતીના જ અન્તર્ગત વિકારથી અને નો ને થાયછે તેજ મુજબ ઓવારી જાઉં (= કુર્બાની કરું) હેમાંનો પ્રથમ શબ્દ વારી બનેછે, એ પણ આ જ ઉત્સર્ગના વ્યાપારથી થાયછે; ઓ અસ્વરિત હોઇને લુપ્ત થાયછે.

(Apheresis [અસ્વરિતશ્રુતિલોપ] અને aphesis [અસ્વરિત આદ્ય હ્રસ્વસ્વરલોપ] ના સંઘાત રૂપ) આ ઘટના મર્યાદિત રીતે (સિ. હે. ૮-૧-૬૬ અનુસાર વિકલ્પે अरण्यनुं रण્ણ અને अलाबुनुं लाउ એ રૂપાન્તરો પુરવાર કરેછે તેમ) પ્રાકૃત સમયમાં જ શરુ થઇ હતી એ સુવિદિત છે. મ્હારૂં માનવુંછે કે આ નિયમની પ્રવૃત્તિ છેક સંસ્કૃતમાં પણ મળી સકે;–હેમાં એક વિરલ ઉદાહરણ ઉપલબ્ધ છે, अपूपः, पूपः, જે બંનેનો અર્થ "એક પ્રકારની પોળી" થાયછે. ગુજ. પૂડો શબ્દ अपूपकः કે पूपकः ગમે ત્હેમાંથી અપ-પૂઅઉ દ્વારા વ્યુત્પન્ન થઇ સકે. આપ્ટે (સં.-અં. શબ્દકોષમાં) अपूपनी વ્યુત્પત્તિ આમ આપેછેઃ–न पूयते विशीर्यते इत्यपूप :, पूपनी વ્યુત્પત્તિ કાંઇ આપી નથી, અને पूपनो અર્થ આપતાં વાચકને अपूप જોઈ લેવાનું સૂચવેછે. આ જોતાં એમ જણાયછે કે अपूप જૂનો શબ્દ હશે અને पूप ત્હાર પછીનો. એટલે पूप-ને अपूप ના અસ્વરિત अ ના લોપનું પરિણામ ગણી સકાય.

પ્રથમશ્રુતિલોપ એ પદમાં स्वर ને બદલે श्रुति શબ્દ મ્હેં સ્પષ્ટ ઉદ્દેશથી મૂકયોછે; કારણ કે, જેમાં વ્યંજન અને સ્વરની બનેલી પ્રથમ શ્રુતિ, સ્વર-ભારના વિનાશને લીધે કે અભાવને લીધે, લુપ્ત થાયછે હેવા, નીચે આપેલા પ્રકારોનો સમાવેશ કરવાની મ્હારી ઇચ્છા છે.–

(૧) भूख,	बुभुक्षा માંથી;
(૨) डा,	कीदृशकं માંથી;
(૩) सेखु,	सदृक्षक માંથી;
[૧૩૯](૪) माटे,	निमित्त (० त्तेन) માંથી

૧૩૯ (अ) આ સમાવેશ તરંગમય નથી હેનો પુરાવો, ઉપર આપેલા ઉદાહરણ-ગણ અને હેની વ્યુત્પત્તિની નિર્ણાયકતા અને અનિવાર્યતા ઉપરાંત, સં. कपोल માંથી જ અસ્વરિત अ સ્વશ્રુતિ कना લોપથી વ્યુત્પન્ન કરવા પડતા કોંકણી પોલે (=ગાલ) એ શબ્દમાં મળેછે (આ પોલે માટે, ફાધર ટોમસ સ્ટીવન્સકૃત કોંકણી ગ્રન્થ क्रिस्तपुराणनी જે. એ. સલ્ડાન્હાવાળી આવૃત્તિમાં એ આવૃત્તિકારની પ્રસ્તાવનાનું પૃ. LXXI (૭૧ મું) જુઓ) એ જ રીતે સં. प्रोञ्छ માંથી આવ प (પ્રા. માં प)

(૧) મૂખ–આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બે પ્રકારે શક્ય છેઃ—

(અ) बुभुक्षा–बुहुक्खा–પછી ह પાછો હઠીને બ્માં મળી જતાં મ્ થઇને, भुउक्खा, भुक्खा, भूख (ગુજ.); આ પ્રકાર સ્વીકારતાં હેને આ ઉત્સર્ગમાંથી બાદ કરવો પડે.

અથવા (આ) बुभुक्षा–बुभुक्खा–અસ્વારત આદ્ય શ્રુતિનો લોપ–भुक्खा–भूख.

સિ. હે. ૮–૪–૫ પ્રથમ વ્યુત્પત્તિને અનુકૂળ છે; કારણ કે એ પ્રસંગવશાત્ (णीरवइ આદેશના વિકલ્પ તરીકે) बुहुक्खइ આપેછે. અન્ય પક્ષે, દેશીનામમાલા (વર્ગ ૬, શ્લો. ૧૦૬) भुक्खा દેશ્ય શબ્દ ક્ષુધાના અર્થનો આપેછે. (વર્ગ ૩, શ્લો. ૩૩ મામાં પણ छाओना અર્થ તરીકે भुक्खिअ આપ્યોછે). જેમ ડોલો, ણિરિણં અને હેવા બીજા ઘણા શબ્દો ગણાયછે તેમ भुक्खा શબ્દ સંસ્કૃતથી સર્વાંશે અસંબદ્ધ કેવળ દેશ્ય શબ્દ ન ગણી સકાય એ સ્પષ્ટ છે; પણ હેને, बुहुक्ख પ્રાકૃતમાં ઉપલબ્ધ હોઇને, સગવડ ખાતર હેમચંદ્રે દેશ્યવર્ગમાં મૂકેલા શબ્દોમાંનો એક ગણવો જોઇયે. પરતુ આ–દેશ્ય કે પ્રાકૃત बुभुक्षा શબ્દ बुभुक्षा–बुभुक्खाना આદ્ય बुना લોપથી ઉદ્ભવ્યો કે बुहुक्खनो ह बमां મળી જતાં म થતાં ઉદ્ભવ્યો એ નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે. એ ગમે તેમ હોય, હેમચંદ્રના સમયમાં भुक्खा રૂપ જ તૈયાર મળતું હોય તો આપણે बुहुक्खामां, ગુજરાતીમાં આવતાં આવતાં, ब्+ह्मांथी म् નીપજેલો માનવાનું પ્રયોજન નથી, પણ बुभुक्खानो बु લુપ્ત થયેલો જ નિઃશંકપણે માનિયે; અને અહિં बु ચોખ્ખો અસ્વરિત હોઇને એમ થવું સંભવિત લાગેછે. ધ્યાનમાં રાખવાની વાત એક જ રહેશે, કે આ લોપની ઘટના પ્રાકૃતદશામા થઈ, પ્રાકૃતોત્તર અવસ્થામા નહિં.[૧૪૦]

લુપ્ત થઇને બંગાળી ટોલા થાયછે (ટોલા=શેરી, પોળ, અમુક વર્ગના લોકથી વસેલો નગર વિભાગ).

(આ) ડૉ. ટેસિટોરી, "Notes on O. W. Raj" § ૭૨ (૨) માં नइ શબ્દ नदहमांथी क લુપ્ત થતા આવેલો જણાવેછે, અને § ૭૪ (૧) મા હેના સમર્થનમાં નીચેનુ ઉદાહરણ આપેછે वाटइ नइ एक निरमल नीर (पञ्चाख्यान, २८६). પરતુ અહિં नइ છે તે તો વસ્તુત नइ–नदी છે એ વસ્તુસ્થિતિથી એ ઉદાહરણ નકામું થાયછે; આ (नइ=नदी) વસ્તુસ્થિતિનો ડૉ. ટેસિટોરીએ, મ્હને લખેલા તા. ૨૧ મી માર્ચ ૧૯૧૯ ના એક ખાનગી પત્રમાં, સ્વીકાર કર્યોછે, અને પોતે આપેલા ઉદાહરણને મ્હોટી ભૂલ માનવાની પ્રામાણિકતા દર્શાવીછે. આગળ આવનારા એક વ્યાખ્યાનમાં વિભક્તિ પ્રત્યયોની ચર્ચાને પ્રસંગે મ્હારે આ વિશે વિશેષ કહેવાનુ થશે.

૧૪૦ આ શબ્દ પ્રાકૃતમાં बुभुक्खारूपे ન જ રહી શકે, તરત જ बुहुक्खा થઈ જાય. પરતુ સમાનકાલીન ઘટના દર્શાવવા માટે જ આ રૂપ હું આપુછુ, અર્થાત્ बुनो લોપ

(૨) શુ–જે ક્રમોદ્દારા આ શબ્દ અન્તિમરૂપે પ્રાપ્ત થાયછે તે આ પ્રમાણેઃ–

સં. कीदृशकं, પ્રા. केरिसउं,–कइसउ–किसिउं मुग्धावबोध औक्तिक (વિ. સં. ૧૪૫૦), પૃ ૧૬, ઓળ ૨. તેમ જ પૃ. ૧૭, ઓળ ૧, જ્યહાં હેનો અર્થ પણ किम् આપેલોછેઃ–तउ किसिउ। तत किम्। ततः कीदृशं वा।; किसुं (मुग्धावबोध औक्तिक, પૃ ૩, ઓળ ૧, किसु तरइ="તે શું તરેછે ?"), ઉપરાંત किसिईं='શા વડે' (એ જ ગ્રન્થ, પૃ. એ જ, ઓળ એ જ). किसुं–किशाकारण (=શા કારણે ?), वसन्तविलास (વિ સં. ૧૫૦૮) કડી ૨૪.

પછી—

कशु–"શુ" અર્થમા

कदरूपने वियोग ते कशो

(પ્રેમાનન્દકૃત નળાખ્યાન, ૩૫, છેડે)

सिउ–तेह प्रति सिउ करीइ

(कान्हडदेप्रबन्ध, १–१०५)

અહિંયાં છન્દોરચનાને અનુરૂપ થવા માટે सिउનો ઉચ્ચાર સ્યુ કરવો પડેછે

પછી—शु

वसन्तविलासમાં તેમ જ ભાલણકૃત कादम्बरीમાં (અનુક્રમે વિ. સ. ૧૫૦૮ અને ૧૪૯૦–૧૫૭૦ એ સમયે રચાયેલાંમાં) किशुની સાથે, સમકાલે જ, શુ નજરે પડેછે. જેમકેઃ—

(૧) शा कर (= शा माटे ?) (વસન્તવિલાસ, કડી ૪૨)

किशुनुं ઉદાહરણ ઉપર આપ્યુછે, એ જ ગ્રન્થની કડી ૨૪મી માંથી.

(૨) मेहेल आदर ए श्रम किशु (कादम्बरी, પૃ ૮૭, પં. ૬.)

(૩) दोष किशु छि ल्यु नि भ्रात (,, પૃ. ૯૮, પ. ૯.)

(૪) काम किशूं ए माहरू काम (,, પૃ ૮૫, પં. ૧૨.)

(૫) राजपुत्र तह्मो शूं साभलशु (,, પૃ. ૯૦, પં ૧૧.)

(૬) रुदन करि हवि शूं होय (,, પૃ. ૧૨૦, પ ૨૪)

અને બીજે કેટલેક સ્થળે.

અને क्षનો क्ख એ બને વિકારો એક કાલે થયા, પ્રાકૃત શ્રવણપર कुक्षा શબ્દ પડયો, હેમાંથી भुक्षा એ અગનું અવધારણ થયું, અને હેનુ मुक्खा કરી દીધુ આ સ્થિતિમા भ મર્ત્ય (અથવા ખરુ કહેતા અનાથ) વર્ણ ન રહ્યો એટલે હેનો हू ન બન્યો.

આ રીતે અહિંયા હું વસન્ત ફાલ્ગુન, સ ૧૯૬૩, પૃ ૭૧ મે દર્શાવેલો મ્હારો મત ફેરવુ છુ લ્હા ગ્હે मुक्खा કરતા उद्‌ग्रयावाळी વ્યુત્પત્તિ યુક્તતર ગણી હતી

ઉપર નોંધેલી હકીકત ઉપરથી બહુ સંભવિત લાગેછે કે શુંનો ઉદ્ભવ किशुમાંથી જ, कशु થવા પૂર્વે થયો.

વિશેષ ઉદાહરણો જોઇયે તો કેટલાંક વધારે આ રહ્યાં:—

(૧) किशु करइ छइ वछ विवेक (प्रबोध-प्रकाश, ૫–૬; વિ. સં. ૧૫૪૬)

(૨) किशां किशां नवि कीधां धर्म (प्रबोधप्रकाश, ૨–૫૮)

(૩) वली किशा कारणि करि कीधु तझो उपाइ („ ૧–૧૬)

(૪) किशु एहतु विश्वास („ ૧–૮૩)

(૫) कशि कारणी (હરિદાસ કૃત आदिपर्व, ૭૫–૧૧; વિ. સં. ૧૬૪૭)

(૬) किसि सिंधु उपसिंधु („ „ ૭૫–૧૨)

ડૉ. ટૅસિટોરી પણ શું ને कीदृशं માંથી, પ્રા. પા. રાજ.ના किसउ, किसिउ, किस्यु, किस्यउ દ્વારા વ્રજના कइसउ અને ઉચ્ચ હિંદના कइसा દ્વારા, વ્યુત્પન્ન કરેછે. પ્રા. પા. રાજ.માં તેઓને सउ, सिउ, स्यु, स्यउ એ રૂપો પણ ઉપલબ્ધ થયાંછે.

१ किसिउ करसि एकि मासि (ફ્લોરેન્ટાઇન હસ્તલેખ, ૭૫૮,૧૧)
(= शु करीश एक मासमा ?)

२ ए सिउं काम कीधउं (पंचाख्यान, ३५०)
(= ए शुं काम कीधुं ?)

३ स्युं जाणइ (ફ્લોરેન્ટાઇન હસ્તલેખ, ૫૭૯,–૪૮)
(= शुं जाणे ?)

(હેમનો "Dative and Genitive Post-positions in Gujarati and Mārwāri,"–"ગુજરાતી અને મારવાડીમાંના ચતુર્થીના અને ષષ્ઠીના પ્રત્યયો"–એ વિશેનો લેખ જુવો; J. R. A. S. ઇ.સ. ૧૯૧૩, પૃ. ૫૫૪–૫૫૫.)

(૩) रोखुं;–આ દૃષ્ટાન્ત સૌથી વધારે ઉચિત અને નિર્ણાયક છે, અને બીજાં દૃષ્ટાન્તોના સમાવેશની, અને અસ્વરિત આદ્ય હોઇને એકલો સ્વર જ નહિં પણ સમગ્ર શ્રુતિ લુપ્ત થાય એ મતની યથાર્થતા સિદ્ધ કરેછે.

વ્યુત્પત્તિક્રમ હાવો છે:—

સં. सदृक्षक, પ્રા. सरक्खउं; रक्खउं–रोखु

रोखुं શબ્દ ગામડિયાઓ, અને ડુંગરપુર, વાંસવાડા અને એ તરફના લોક, વાપરેછે; જેમકે पला रोखो शुं दात काढेछे ?

આ શબ્દમાં આદ્ય સ ના લોપ શિવાય બીજો કોઇ વિકારક્રમ શક્ય જ નથી.

(૪) माटे;–વ્યુત્પત્તિક્રમ આ પ્રમાણે છે:—

સં. निमित्तके (જેમકે राज्ञोनिमित्ते; राजाने निमित्ते=राजाने माटे); અથવા निमित्तकेन; પ્રા. निमित्तइं

પછી:—

(અ) મિના મ્નો મ;

(આ) ત્તનો ટ્ટ

(ઇ) ટ્ટ સંયોગનો લોપ અને પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વ;

(ઉ) નિ, અસ્વરિત આદ્ય શ્રુતિ, લુપ્ત થાય એટલે માટઇ પ્રાપ્ત થાય, ગુજ. માટે.

આ વ્યુત્પત્તિ ડૉ. ટેસિટોરી પાસેથી મળીછે. હેમની "Notes on O. W. Raj." § ૭૧, (૫)માં હેમણે એ સૂચવીછે અને બધા ક્રમો દર્શાવ્યાછે. હેમણે તૃતીયામાંથી વ્યુત્પત્તિ આપીછે, હુ વિકલ્પ તરીકે સપ્તમી વધારે પસંદ કરુંછું. આ વ્યુત્પત્તિના સ્વીકાર માટેના હેમના અભિપ્રાય લક્ષયોગ્ય છે; તેઓ કહેછે—"આ વ્યુત્પત્તિનું પ્રબલ સમર્થન કરનારી વાત એ છે કે निमित्तइ, બહુધા निमत्तइरूપે, પ્રાચીન **પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાની** ગ્રન્થોમાં બહુ સાધારણ પ્રચાર પામેલુછે. Mss. Dd. F. 585 અને F. 760માં (दशदृष्टान्त, ફ્લોરેન્સગત હસ્તલિખિત પ્રતિયોમાંની પ્રતિ નં. ૫૮૫ અને ૭૬૦ માં) હેનાં ઉદાહરણો ખાસ બ્હોળાં છે; એ જયપુરીના કાંઇક અંશે પ્રાચીન રૂપમાં લખાયેલછે. પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીમાં માટઇ અને निमित्तइ બરાબર એક જ અર્થમાં વપરાયેલાછે,—પ્રયોજન અને પરિણામ બંને દર્શાવવામા."

રા. રા. કેશવલાલ હ. ધ્રુવ માટે ને मात्रा (=મિલ્કત, ધન)માંથી વ્યુત્પન્ન કરેછે. ભાલણકૃત कादम्बरी પરની હેમની ટીકા, પૃ. ૨૭૦ (પૃ ૮૫, પંક્તિ ૯—૨૪ ઉપરની ટીકા) જુવો. આ વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારવી મુસ્કેલ છે, વિશેષતઃ એ કારણે કે હેમણે નથી વ્યુત્પત્તિક્રમ દર્શાવ્યો કે નથી એ શબ્દના પ્રયોગનાં ઉદાહરણો આપ્યાં. એથી હેને રદ કરવી પડશે, અને ડૉ. ટેસિટોરીનું યોગ્ય ક્રમસરણિયુક્ત અને પ્રચારસિદ્ધ निमित्तकेन સ્વીકારવુ પડશે. પ્રાકૃત તૃતીયાના (કે સપ્તમીના) રૂપ मत्ताइ (°इं) દ્વારા માત્રાનું માટઇ બને એ સંભાવ્ય છે. પરંતુ મૂળ સંસ્કૃતમા કે પ્રા. પા. રાજ. જેવી વચ્ચેની ભાષામાં એ શબ્દનો પ્રસ્તુત અર્થમાં પ્રચાર હોવાનાં પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણોને અભાવે માત્રાને માટેના મૂળશબ્દ તરીકે સ્વીકારતા અચકાવુ પડે.

ભારતીય ભાષાઓમા વિકૃતરૂપે આવતા અંગ્રેજી શબ્દો પણ અસ્વરિત આદ્ય શ્રુતિના લોપનો સંસ્કાર પામેછે એ વાતનો ઉલ્લેખ મ્હેં પૂર્વે કર્યો-

છે,[૧૪૧] જેમકે "agreement"નું ગિરમિટ. અંગ્રેજીમાં જ આન્તર વિકાર રૂપે આ સંસ્કાર નીચેના પ્રકારના શબ્દોમાં દેખા દેછેઃ because, 'cause (હેમાં, અને નીચે આપેલાં પૈકી ઘણાંખરાં ઉદાહરણોમાં, વ્યંજન અને સ્વરની બનેલી આખી એક શ્રુતિ લુપ્ત થાયછે); thank you, 'kyou (અશિષ્ટ પ્રયોગ), between, 'tween; betwixt, 'twixt; around, 'round; amid, 'mid; advantage, 'vantage; esquire, squire; upon, 'pon (લોકવ્યવહારમાં); ઇત્યાદિ.

उत्सर्ग १२

व्यंजननाश

વ્યજનનાશ, અન્ત્ય શ્રુતિના, ક્વચિત્ બીજી કોઈ અનાદ્ય શ્રુતિના, વ્યજનનો લોપ.

છેલ્લા ચર્ચેલા ઉત્સર્ગમાં દર્શાવેલા વાગ્વિકારનો વિષય જેમ આદ્યશ્રુતિ છે તેમ જ બીજો એક ઉત્સર્ગ બહુધા અસ્વરિત અન્ત્ય શ્રુતિનો કે હેના વ્યંજનનો, અને ક્વચિત્ બીજી કોઇ પણ અનાદ્ય શ્રુતિનો, લોપ દર્શાવેછે. હેને ટૂંકમાં વ્યજનનાશ કહીશું, કારણકે વાસ્તવિક વિકારવિષય શ્રુતિગત વ્યંજન છે, સ્વર તો જાણે અવશે પાછળ ઘસડાયછે.

આ ઉત્સર્ગની પ્રવૃત્તિ બહુતમાંશે[૧૪૨] ગુજરાતીમાં જ નિયન્ત્રિત રહેછે. છતાં અહિં મૂકવાનું કારણ એ કે પૂર્વ ઉત્સર્ગનો આ પ્રતિયોગી કે પરિપૂરક બનેછે અને apheresis નાં અનાદ્યશ્રુતિવિષયક ઉદાહરણો પૂરાં પાડેછે. નીચેનાં ઉદાહરણો આ ઉત્સર્ગનું ઉદ્ભાસન કરશેઃ—

સં.	પ્રા. કે અપ. કે દેશ્ય.	ગુજ.
(१) दक्षिणक	दाहिणउ	डाह्यो
(२) आश्विनकः	अस्सिणउ	आसो (वर्षनो १२मो मास)
(३) उदासीन·	उदासीणु	उदास
(४) [illegible]	[illegible]	[illegible]
(४ अ) अनुपानह्	अणुवाणहु	अडवाणो, अडवो
(५) निमंत्रणकं	निमंत्रणउं	नोतरु
(६) कुंकुमं	कुंकुमु	कंकु

---

૧૪૧. વ્યાખ્યાન ૨ જું, ઉપર પૃ. ૫૦ પૅરા ૧.

૧૪૨. "બહુતમાંશે" કહેવાનું કારણ એ છે કે સવતનીમાંથી મરાઠીમાં સવત આવેછે.

(૭) अनुपमः	બ્હારોબ્હાર	अनुप
(૮) नीलमणिः	नीलमणी	लीलम
(૯) तृणक्कक	બ્હારોબ્હાર	तरणक्लउ, तरणक्उ, तरणखलु
		(વિકલ્પે ર કે ણ નો લોપ) } तणखलु, तरखलु ,
(૧૦) वर्षशासन બ્હારોબ્હાર	वरसशासन	वरशासन
(૧૧) हस्तगत ,, ,,	हस्तकत	हस्तक
(૧૨) वासरक	वासरउ	वासो
(૧૩) ललाटपट्ट·	णिडलवट्ठु–णिडलवट	निलवट–लिलवट
(૧૪)	सिलावट	सळाट
(૧૫) वीसलनगर	બ્હારોબ્હાર	वीसनगर
(૧૬) परिविष्	परिद्दस्–परीस–	पीरस (वु), પછી ર લુપ્ત થતા–पीसवु
(૧૭) सुलक्षणकः	सुलक्खणउ	सलखणो–सखणो

(જેમ કે सखणो બેશી રૂહે=શાન્ત રહે, સ્થિર બેશી રહે, અડપલાં નહિ કર).

(૧૮) दिवस	दिअहु–दिअ	दी (કાઠિયાવાડી પ્રયોગ).
(૧૯)	चरणियउ–चरणियो	चणियो (ધાઘરો).
(૨૦) करण्डकक·	करडयउ–करडियो	घडियो
(૨૧) सपत्नी	सवतनी (हिं. सवतन, म. सवत)	} शोक्य
(૨૨)	अंबोरडो	अबोडो

[રા. રા. કે. હ. ધ્રુવે अंबोडोની વ્યુત્પત્તિ मउडी, मोटोमांथी (दे. ना. मा. ६–११७ ટાંકીને) અને आमोडोमांथी (दे. ना मा. १–६२ને આધારે) આપીછે (ભાલણકૃત कादम्बरी પરની હેમની ટીકા, પૃ. ૧૮૭ મુ જુવો) મિ. આર. એલ. ટર્નર (જાન્યુ. ૧૯૧૫ ના J. R. A. S. માં "Indo-Aryan Nasals" એ લેખને પૃ. ૨૨ મે) अंबोडोने आम्रमाकूटक. માંથી વ્યુત્પન્ન કરેછે. अंबोरडो પ્રાચીન ગુજ. સાહિત્યમા પ્રત્યક્ષ ઉપલબ્ધ છે; નીચે સ્પષ્ટીકરણ (૨૨) જુવો]

(૨૩) अतराशन	अतरासण	अतराश (ખોરાકનુ અકસ્માત્ શ્વાસનળીમાં ઊતરવુ).

(૨૪) कल्यवर्त	कल्वत्तु	कलवो
ફારસી	ઉર્દુ	ગુજ
(૨૫) वजावुर्दन्	वजा लाना–वजा लावणु	वजाववुं
(૨૬) बंदगी	वंदगी	बंगी
(૨૭) दस्तखत	दस्तखत	दस्कत
(૨૮)	ફારસી ગુજ. મિશ્ર	
	दस्तकडां	{ दसक्डां (=હાથકડી).

થોડાક સ્પષ્ટીકરણની અપેક્ષા રહેશેઃ—

(૧) કેટલાક डाहीोને दक्षમાંથી સાધેછે, અને એથી આ ઉત્સર્ગમાંથી પડતો મૂકેછે. પણ दक्षः નું પ્રાકૃત दक्खो થાય. दाहिण[૧૪૩]માં ह પ્રાપ્ય છે (*સિ. હે. ૮-૨-૭૨*); *અને આ हનો ક્રમિક તત્ત્વ જોતાં આ છે.—*

(અ) दक्खिणમાંના સંયોગ क्खમાં સંયોગલોપ, અને પૂર્વ अनुं દીર્ઘત્વ, એટલે થયુ दाखिण,

અને (આ) दाखिणના ख् નો ह् (સિ. હે. ૮-૧-૧૮૭); એટલે થયું दाहिण.

સંયોગલોપ અને પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વ એ હેમચન્દ્રથી ઘણો અર્વાચીન વાગ્વ્યાપારક્રમ છે, પણ જેનું તત્ત્વ પ્રાચીન સમયમાં બીજરૂપ રહ્યુ હોય હેવા ઘણા ઉત્સર્ગોની બાબતમાં બનેછે તેમ, આ વિકારક્રમનું તત્ત્વ અહિં આ दाहिणરૂપમાં બીજરૂપ રહેલુંછે. એટલું જ નહિ, વિશેષમાં, હું આ વાગ્વ્યાપાર-ઘટનાની (સંયોગલોપ અને પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વની) ચર્ચા તરતમાં જ આ પછીના ઉત્સર્ગમાં કરીશ ત્હારે દર્શાવીશ કે આ ઘટના બીજરૂપે સંસ્કૃતમાં જ ઉપલબ્ધ છે.

(૩) उदाश–કેટલાક આ શબ્દને સં. उदासમાંથી વ્યુત્પન્ન કરેછે. પણ, પ્રથમ, उदास શબ્દ उदासीनની સરખામણીમાં બહુ અપ્રસિદ્ધ છે, અને બીજું, उदाशમાંના તાલવ્ય शनुं મૂળ उदासમાં મળે નહિ, જ્યારે उदासीनના ईમાં स्નો श થવાનું કારણ ઉપલબ્ધ છે.

(*૪-૫*) *અર્થની ક્રમપ્રાપ્તિ માટે અને ઉદાહરણ માટે ઉપર ઉત્સર્ગ ૪ થો* જુવો. अडवुंનો અર્થ 'ઉચિત વસ્ત્રાલંકારથી રહિત, દેખાવમાં ઊણપ આણતું કે શૂન્ય લાગતું' એટલો જ છે; જેમકે ત્હારા હાથ વગરી વિના અડવા લાગેછે.

(૬) कंकु-कुकुमं જોતાં આપણે ગુજરાતીરૂપને અન્તે उ આવવાની અપેક્ષા રાખિયે, છતાં આ શબ્દનો અન્ત्य उ ગુજરાતીમાં અનુસ્વારહીન છે

૧૪૩ હિન્દી दहना (=જમણો) આ दाहिणमांથી જ આવેછે, બીજા કશામાંથી નહિં

એ લક્ષયોગ્ય છે. એથી વિભક્તિપ્રત્યયોની પૂર્વે અન્ત્ય उનો આ નહિ થાય; कंकुनी ડાયલી, ककानी નહિ. પણ એક વિશિષ્ટ સમાસમાં कंकावटी છે, જે અપવાદભૂત રૂપાન્તર છે.

कंकुમાં અનુનાસિક ઙ ન હોવાનું કારણ એ સંભવિત જણાયછે કે અન્ત્ય શ્રુતિનો લોપ થયા પછી कुનો व આવતાં નિયમ પ્રમાણે यवु જોઇતું હતું તે રૂપાન્તર થતું નથી.

(૮) नीलमणि-लीलम,-આ વ્યુત્પત્તિ અહિંયાં મ્હેં એક પ્રયાસરૂપે જ સૂચવીછે.

(૧૨) वासोनो પ્રયોગ, પ્રસૂતાને અનુલક્ષીને પ્રસવ પછી ગણવામાં આવતા દિવસો, એ મર્યાદિત અર્થમાં થાયછે.

(૧૩) निलवट-;लिलवट-આ શબ્દો પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉપલબ્ધ છેઃ—

निलवट तिलक ते सुभग केसरतणू

(નરસિંહ મ્હેતા.)

लिलवट सोहे चांदलो

(નરસિંહ મ્હેતાકૃત चातुरी,

वृ का. दो. ग्रंथ २, पृ. ५.)

में पण जोया अक्षर रे मारी नीलवट केरडा

(સુરારિકૃત ईश्वरविवाह, નકલની સાલ વિ. સં. ૧૬૭૫.

वृ. का. दो ग्रंथ ६, पृ. ४६५ मु.)

કોંકણી મ. માં निडल=કપાળ છે.

[રા. રા. કે. હ. ધ્રુવ (ભાલણકૃત कादम्बरी પરની ટીકા, પૃ. ૨૧૦–૨૧૧ મે) निलवटની અકારણે કૃત્રિમ અને નિષ્પ્રમાણ વ્યુત્પત્તિ આપેછે. હેમને મતે પ્રા. णलाडમાં व "मानामर्यादा नियमने अनुसरी माप जाळववा सारु" આગમરૂપે પ્રક્ષિપ્ત થયોછે અને ट स्वार्थे प्रत्यय લાગ્યોછે. (તેઓ પ્રાચીન ગુજ. हनवट (=ગુજ. હડપચી) પણ हनुમાંથી એ જ પ્રકારે આણેછે. આ વ્યુત્પત્તિમાં વ્યક્ત દૂષણો છેઃ—

(अ) આગમ व અમુક વિશિષ્ટ વાગ્વ્યાપારદશામાં જ આવેછે, જેમ કે प्रोयं (प्रोत)માંથી परोव्युं ઇત્યાદિમાં, હેવા સંયોગો અહિં નથી.

(आ) માત્રાસંખ્યા જાળવવી પડે હેવો પ્રસંગ જ અહિં નથી; કારણ કે સ્વરભાર लाમાંથી नि ઉપર ગયોછે અને आ હ્રસ્વ બન્યોછે એટલે માત્રાના ઉપચયનું પ્રયોજન જ નથી, હેના પર સ્વરભાર આવ્યો જ છે.

(ε) હાવા પ્રકારોમાં ट પ્રત્યય જાણ્યો નથી. એ તો માત્ર અપ.ના ह પ્રત્યયના સમર્થન અર્થે (સંસ્કૃત મૂળ શબ્દોમાં) કલ્પેલો આકારપ્રત્યય જ છે—આ ड ના મૂળ તરીકે સાધારણ રીતે સ્વીકારાતો क પ્રત્યય વાગ્વ્યાપારદષ્ટિયે ह થી વિજાતીય છે એ આ કલ્પનાનું કારણ છે.

(उ) જો પ્રત્યય ट હોય તો ગુજરાતીમાં આવતાં ड થઈ જાય; (पट्ट માંનો બેવડો ट्ट (મ્હેં દર્શાવેલો) टનો ड થતો અટકાવેછે);

(ए) ट વળગાડી દઇયે તો णलाडना પોતાના डની શી ગતિ? णलाडट (णलवडट) હેમાં પુનરુક્તતા આવેછે.

(૧૬) કાઠિયાવાડી ગુજ.માં પરીપવું છે.

(૧૭) સુરતીલોક सलखणो શબ્દ વાપરેછે.

(૧૮) दी શબ્દ કાઠિયાવાડી છે. તળ ગુજરાતમાં વપરાતા कदी (=કોઈ દહાડો) શબ્દમાં જ આ दी દેખાયછે. ડૉ. ટેસિટોરીએ कदी શબ્દ માત્ર (ઇ. સ. ૧૫૫૦–૧૬૦૦ માં રચાયેલા) आदिनाथ चरित्रમાં જ દીઠોછે, અને ("Notes, §૯૮, (૭), છેલ્લા પૅરામાં) હેને "isolated form" (એકલું અટુલું રૂપ) કહ્યોછે. આપણે તો જાણિયે છિયે કે कदी ગુજરાતીમાં બહુ પ્રચલિત છે. ડૉ. ટેસિટોરી कदीને સં. कदाचित् કે कदापि માંથી અપ.*कद्दा-इ દ્વારા (હેમાં પિશેલ પ્રા. વ્યા. §૧૯૪ અનુસાર द् બેવડાવીને) વ્યુત્પન્ન કરેછે—આ * ચિહ્ન (તારક) એ રૂપની તર્કમયતા દર્શાવતું જણાયછે—ડૉ. ટેસિટોરી આ વ્યુત્પત્તિ કાંઈક આશંકાથી સૂચવેછે, કારણ કે તેઓ કહેછેઃ "If I am right in my derivation" (મ્હારી આપેલી વ્યુત્પત્તિ ખરી હોય તો). એ વ્યુત્પત્તિ આપાતતઃ ઠીક લાગેછે. પરંતુ दના લોપાભાવનું સમર્થન કરવા માટે कद्दा+इ જેવા તર્કમય રૂપનો આશ્રય લેવો પડેછે, એ એક હેમાં દોષ રહ્યોછે. મ્હારા-વાળી વ્યુત્પત્તિમાં હેની કશી અપેક્ષા રહેતી નથી, અને कोइ+दी (=दिवस) હેનું સ્પષ્ટ સૂચન કરતાં (કવિતામાં) कोदी જેવાં રૂપો હેનું સમર્થન કરેછે.

(૧૯) चणियो (= ધાઘરો) चरण ઉપરથી હશે, કારણ કે સ્ત્રીઓના ચરણનું એ આવરણ છે.

(આ વ્યુત્પત્તિ તર્કરૂપ છે.)

(૧૯-૨૦) પ્રથમ સ્વરભાર र અને रं ઉપર છે (चणियो—करंडियो); પણ ઉચ્ચારણવેગમાં એ પ્રથમ શ્રુતિ ઉપર જઈ પડેછે, એટલે रનો અનુસ્વાર કોમળ બનેછે. એ રીતે र અને रंના લોપનો માર્ગ ખુલ્લો થાયછે.

(૨૧) ડૉ. ભાંડારકરે સવત્તી (પ્રા.)માંથી આપેલી વ્યુત્પત્તિ માટે અને મ્હારી વ્યુત્પત્તિને વળગી રહેવાનાં મ્હારાં કારણો માટે વ્યાખ્યાન ૩જું. પૃ. ૮૮ નોટ ૩૫ મી જુવો.

(૨૨) अंबोरडो સામળ ભટ્ટકૃત पद्मावतीनी वार्तामां ઉપલબ્ધ છે. (बृ. का. दो. ગ્રન્થ ૨ જો, પૃ. ૩૯૪, પં. ૧). પણ જેને ड પ્રત્યય લાગ્યો એ अंबोरो પોતે જ શું હશે તે હું જાણતો નથી; છતાં એક અનુમાન કરવાની છૂટ લઉંછું, અને નીચેનો વ્યુત્પત્તિ ક્રમ સૂચવુંછું:—आमोडो (दे ना. मा. ૧-૬૨માંથી રા. કે. હ. ધ્રુવે સૂચવ્યા મુજબ), आमोडकक: (आमोडटक:) आमोडडउ, अम्बोरडउ, अंबोरडो; (म નો તીવ્ર म्ब થયો, અરબી અમારીમાંથી अंबाडीमां થયું તેમ (ઉપર પૃ. ૩૩૨ જુવો) અને ड નો र થયો).

(૨૩) अतराश जवी ગુજરાતી રૂઢ પ્રયોગ છે. એક સુરતી ગૃહસ્થે, રા. છોટાલાલ ડાહ્યાભાઈ જાગીરદારે, કોઈ માસિકમાં આપેલા એક લેખમાં મ્હેં अंतरासण गयुं વાંચ્યુંછે. આથી अंतराशन (अंतरा=વચ્ચે+अशन=આહાર) હેમાંથી વ્યુત્પત્તિ દર્શાવીછે હેનું સમર્થન થાયછે.

(૨૪) कल्यवर्त='શીરામણ'; પ્રાતઃકાળનું ભોજન. कल्वोनो મૂળ અર્થ આ (શીરામણ, પ્રાતરશન) હશે; પણ હાલ, વરઘોડા સાથે આવેલા વર-પક્ષનાં માણસોમાંનાં મુખ્ય મુખ્યને કન્યાપક્ષ તરફથી, વડનગરા નાગરોમાં, દૂધસાકરની અંજલિરૂપે અપાતું સાંકેતિક પ્રાતર્ભોજન, એટલો જ મર્યાદિત અર્થ એ શબ્દનો થાયછે. એક કાઠિયાવાડી સારસ્વત બ્રાહ્મણને શીરામણના અર્થમાં कलेवो શબ્દ વાપરતો મ્હેં સાંભળ્યોછે.

આ શબ્દનાં અવનવાં રૂપો થાયછે, જેમકે कलमलडो; ("तु तो जम्य जमाईडा कल्मलडो;" નાગરોમાં ગવાતું વિવાહગીત). બ્રહ્મદેવકૃત भ्रमरगीता (वि. सं. ૧૬૦૯) માં મળી આવતા कर्मलो શબ્દને આ રૂપાન્તરોમાં મૂકવો પડે.

कर्मलो ते माटे (? पाटे) बेशी जमतो

(ફૉર્બસ ગુજરાતી સભાના સંગ્રહમાંની હસ્તલિખિત પ્રતિનું પૃ. ૩૭/૨.)

ઉપરાંતઃ—(૧) आ आही हरि बेसता रे जमता करमलडो खीर (નરસિંહ મ્હેતા કૃત राससहस्रपदीः પદ ૫૪, કડી ૫.)

(૨) कृष्ण आरोगे रुडो करमलो आहीरडांनी साथ; (નરસિંહ મ્હેતા કૃત दाणलीला; નરસિંહ મ્હેતાનાં કાવ્યો, ગુજરાતી પ્રેસની આવૃત્તિ, પૃ. ૧૫૫, પં. ૨.)

ગુજરાતી પ્રેસની આવૃત્તિમા करमदो ભૂલથી છપાયુછે એ નિઃશક છે; કારણુ કે ખરો શબ્દ પણુ હેમા છે.–

इन्द्रादिक ब्रह्मादिक जेना चर्ण वदवा समीप नहि
ते गोपाळ गोवाळामाह जमे करमलो कुर दहि.

(એ જ ગ્રન્થ, પરિશિષ્ટ ૨; પદ ૨, કડી ૩, પૃ. ૫૭૬).

कल्वो, પછી व નો म અને ल પ્રત્યયનો ઉમેરો, એથી कल्मलो થશે અને પ્રથમ ल નો र થતાં करमलो થશે.

હાલ દહીંમા રંધેલા અને રાઈમીઠુ નાંખીને વઘારેલા ભાતની વાની બનાવવામાં આવેછે, હેને વડનગરા નાગરોમાં करमो કહેછે દાણલીલામાં કહેલો करमलो હાવી કોઈ વાની હોય, પ્રાતરશનમા લેવાતો કોઇ પ્રકારનો સુપ-રાબ–હોય એ શક્ય છે, करमलडो खीर હેમાં દહીંને બદલે દૂધ એટલો ફેર થાય.

विमलप्रबन्ध, ૫, ૭૮ માં करंवो શબ્દ करमो અર્થમા છે; ठार्या कुर करंवा करी,

એ શબ્દ कल्यवर्तમાંથી करमो, कल्वो વગેરે દ્વારા સાધી સકાય એ સ્પષ્ટ છે.

कल्यवत्तु ને ઉત્તરોત્તર कव्वतु, कल्वउ હેવા શક્ય જણાતા ક્રમો દ્વારા પસાર કરીને આ શબ્દને પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગની બ્હાર રાખવો શક્ય છે, પરંતુ હેમાં શંકાનો અલ્પમાત્ર અંશ રહેછે, માટે હું આ ઉદાહરણનો સમાવેશ કરુંછુ.

(૨૫) વંગીની મ્હેં આપેલી વ્યુત્પત્તિ એક પ્રયાસમાત્ર છે. वंदो=ગુલામ; वंदगी=ગુલામગીરી; એ ઉપરથી ગુલામગીરી દાખવતી સલામ, અને સલામ કરતાં કપાળે અડકવુ પડે માટે, કપાળ ઉપરનુ, અથવા ખરું જોતાં ભ્રમ્મરો વચ્ચેનુ ચિહ્ન. આ વ્યુત્પત્તિ કિલષ્ટ અને નબળી છે એ હું કબૂલ કરુંછુ.

उत्सर्ग १२

सयोगलोप अने पूर्वस्वरदीर्घत्व

સયોગલોપ અને પૂર્વસ્વર દીર્ઘત્વ. અનાદ્ય સજાતીય સયોગના પૂર્વવર્ણનો લોપ થાયછે અને પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ બનેછે.

સૂચના:–(अ) વ્યજનનો દ્વિર્ભાવ થાય, જેમાં પૂર્વવર્ણ અમુક વર્ગનો બીજો કે ચોથો વર્ણ હોય તો અનુક્રમે પ્હેલો કે ત્રીજો વર્ણ બને, એ સંયોગને હું સજાતીય સયોગ કહુંછુ, જેમ કે

भर्ग'–भग्गः व्याघ्र –वग्घ, दृष्ट–दिट्ठ

(આ) (૧) આ વિષયના હેમચન્દ્રે આપેલાં વિજાતીય સંયોગના એક વર્ણનો લોપ, કે હેવા સંયોગને સ્થાને આદેશ સૂચવતાં સૂત્રો અનુસાર, અને अनादौ शेषादेशयोर्द्वित्वम् (૮–૨–૮૯) અને द्वितीयतुर्ययोरुपरि पूर्वः(૮–૨–૯૦) હેમાં દર્શાવેલા અનન્તરક્રમો અનુસાર, પ્રાકૃતમાં પ્રાપ્ત થતા સંયોગો તે સજાતીય સંયોગનો એક પ્રકાર;

અથવા, (૨) પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતીમાં આવતાં, સંયોગના અંગરૂપે ह ની સ્થાનપરિવૃત્તિ (બહુધા આદિ તરફ) થઇને, અથવા ह નો લોપ થવાથી शेषादेशयोर्द्वित्वम् વિશેના નિયમમાં રહેલા તત્ત્વની પ્રવૃત્તિથી અવશિષ્ટવર્ણનો દ્વિર્ભાવ થઇને, પ્રાપ્ત થતો સંયોગ, એ બીજો પ્રકાર.

(૩) સંયોગના એકવર્ણનો લોપ એ, સરલીભવનની વ્યાપક ઘટનાને અંગે થતા વિવિધ વિકારોમાંનો એક પ્રકાર છે. વિશ્લેષ, સંયોગની સંયોગરૂપે અવસ્થિતિ, સબલસંયોગનું નિર્બલીભવન, એ બીજા વિકારો હવે પછી આવનારા ઉત્સર્ગોમાં ચર્ચવામાં આવશે.

ઉદાહરણો:—

(અ) અને (આ)–(૧)

સં.	પ્રા. કે અપ. કે દેશ્ય.	ગુજ.
कर्म	कम्मु	काम
चर्म	चम्मु	चाम (ડું)
सत्यकं	सच्चउं	साचुं
व्याघ्रः	वग्घु	वाघ
स्पर्शः	(पस्सु)	पास (કોઈ ચીજના સ્પર્શથી લાગતો સંસ્કાર)
सर्वः	सव्वु	साव (કાઠિયાવાડી શબ્દ)
दुःखं	दुक्खु	दूख
दुग्धं	दुद्धु	दूध
भक्तं	भत्तु	भात
भक्तकं	भत्तउं	भाथुं
चुम्बति	चुंबइ–चुम्मइ	चूमे
शब्दः	सद्दु	साद
तीक्ष्णकं	तिक्खउं	तीखुं[૧૪૪]

૧૪૪ तिक्त(कं)નો અર્થ "કડવું" થાય છે અને એ શબ્દનું પ્રાકૃતરૂપ तिक्तउं થાય, અને આ પ્રકરણના પ્રારંભમાં આપેલા ઉત્સર્ગ ૨–(ख) અનુસાર क નો ख થવો શક્ય

दृष्टकं	दिट्ठउं	दीठुं
शिक्षते	सिक्खइ	शीखे (છે)
ऊर्ध्वक	उब्भउं	ऊभुं
चत्वरं	चचरु	चाचर
वल्लभकः	वल्लहउ–व्हल्लअउ	व्हालो
गृध्रः	गिद्धु	गीध
नग्नकः	नग्गउ	नागो
बुभुक्षा	भुक्खा	भूख
स्रस्तरकः	सत्थरउ	साथरो
थूत्कृतकं	थुक्किअउ	थूंक्युं
(દેશ્ય) झुट्ठ (°ट्ठउ)		झूठुं
,, ठल्लो (°ल्लउ)		ठालो
(=निर्धन–પછી લક્ષણાથી હેનો અર્થ "ખાલી" થયો, જે ગુજ. ठालोનો અર્થ છે.)		
,, पद्धरं (°रउं)		पाधरु
(=ऋजु)		
(દેશ્ય) वप्पो (वप्पु)		बाप[145]

છે. મ માં तिरुट છે તે (વિશેષત· ट ને લીધે) મૂળ શબ્દ तिक्त હોય એમ સૂચવે-છે. અર્થ જોઇયે તો, જેમ कटु (=તીખું) શબ્દનો અર્થ ગુજ. અને મ. માં (ગુજ. कटवु મ. कडु માં) બદલીને "કડવુ" બનેછે તેમ तिक्तનો અર્થ પણ બદલીને "કડવું"–માથી "તીખું" થયો હોય. જો આ મત સ્વીકારિયે–અને ન સ્વીકારવાનું કારણ પણ કંઇ જણાતું નથી–તો तीक्ष्णને આ વર્ગમાંથી બાદ કરવો પડે.

૧૪૫ શાસ્ત્રી વ્રજલાલ (उत्सर्गमाला, પૃ. ૧૧૪ મે તેમ જ પૃ. ૭ મે, ૩૭ મે, ૫૬ મે) અને, ઘણે ભાગે હેને અનુસરીને, નવલરામ (व्युत्पत्तिपाठ, उत्सर्ग ૯, પૃ. ૬૫ મે) वापની વ્યુત્પત્તિ वाप માંથી આપેછે. આ ચોખ્ખી ભૂલ છે. "બાપ" અર્થનો वापः (કે બીજાએ આપેલો वापकः) કે હેવો કોઇ શબ્દ છે જ નહિં; અને वापक–"વાવનાર"નો લાક્ષણિક અર્થ "પિતા" થાય એ દલીલ અસ્વીકાર્ય છે. प અવિકૃત ન રહી શકે, પણ प्प ને સ્થાને એક प આવે. ઉપરાંત આદ્ય व નો (હિંદીમાં થાયછે તેમ) ગુજરાતીમાં ब ન થાય, ફક્ત અનાદ્ય व નો કે (द्वि=बे, ज्वल–बळ, उपविशति–उवइसइ–वइसइ–बइसइ એ મુજબ) સંયોગલોપ અથવા શ્રુતિલોપ જેવા વાગ્વિકારને પરિણામે બાકી રહેલા व નો, ગુજરાતીમાં ब થાય છે હેવો નિયમ છે. અને જ્યારે દેશ્યમાં વસ્તુસિદ્ધ वप्प શબ્દ હસ્તગત છે ત્હારે પાધરો માર્ગ છોડીને તરંગજનિત અને અશાસ્ત્રીય વ્યુત્પત્તિ ખોળવા જવાનું પ્રયોજન નથી.

(દેશ્ય)	तेड्डो (तेड्डु)	तीड
,,	णक्कं (णक्कु)	नाक

(नक्क શબ્દ णक्क ઉપરથી ઘટાવેલું સંસ્કૃતાનુકારી અવાસ્તવિક રૂપ છે અને વર્જ્ય છે.)

(आ)-(२)

तीक्ष्णकं	तिण्हउं–तिण्णउं	तीनुं
श्लक्ष्णकं	लण्हउं–नन्हउं	
	न्हनउं	न्हानुं
कृष्णः	कण्हु–क्हण्णु	
	क्हन्नु	क्हान
उष्णकं	उण्हउं–हुण्णउं	
	हुनउं	हूनुं
ग्रीष्मकः	गिम्हु–घिम्मु	घीम
प्रस्नवः	पण्हवु–प्हण्णउ	प्हानो

કોઈવાર, કોઈ કોઈ શબ્દોમાં, સંયોગનો વિકલ્પે વિશ્લેષ થાયછે (જે નીચે उत्सर्ग ૧૫ મામાં દર્શાવવાનો છે) અથવા પ્રાકૃત સંયોગનો પૂર્વવર્ણ લુપ્ત થઈને પૂર્વસ્વર દીર્ઘ બનેછે:—

કેટલાક પ્રસંગોમાં આ વિધિનો વૈકલ્પિક પ્રચાર

ઉદાહરણો:—

वार्ता	वत्ता	वात
અથવા, બ્હારોબ્હાર		वारता
मार्गः	मग्गु	माग
,, ,,		मारग
कर्म	कम्मु	काम

હેમચન્દ્રે (अभिधानचिन्तामणि, ३–२२० માં) "પિતા"ના પર્યાયો પૈકી એક वप्ता આપ્યોછે (वपति बीजं वप्ता). પણ હું કબૂલ કરુંછું કે वप्प અને वप्ता વચ્ચે દાવો તરંગજનિત સંબંધ મ્હારે ગળે ઉતરી સકતો નથી, ખાસ એટલા માટે કે वप्तानुं પ્રાકૃત वत्ता બને; પછી દેશ્ય वप्पोમાંથી સંસ્કૃતાનુકારી રૂપ वप्ता ઘટાવ્યું હોય તો જૂદી વાત છે, પણ એ સંભવતું નથી કારણ કે प्त નો प्प થવામાં નડતી મુશ્કેલી અહિં પણ આપણાં મ્હોં આગળ ઉભી જ છે; પૂર્વગત એક उत्सर्गमां (પૃ. ૩૩૯ મે) મ્હેં त्त નો प्प થતો દર્શાવ્યોછે એ પ્રમાણે રૂપાન્તર અહિં કોઇ સૂચવે; પરંતુ એ તો લૂલે આધારે બહુ દૂર જવા જેવું બને.

,,	,,		करम
गर्भः		गब्भु	गाभ
,,	,,		गरभ
सर्वः		सव्वु	साव
,,	,,		सरव
सर्पः		सप्पु	साप
,,	,,		सरप

[ટિપ્પણુ:-(अ) साप–सरप શિવાય ઉપરના બધા શબ્દો રૂપવિકલ્પમાં અર્થપરિવૃત્તિ પામેછે; જેમ કેઃ—

वात=વાર્તાલાપ;	वारता=કથા.
माग=જગ્યા, અવકાશ;	मारग=રસ્તો.
काम=કાર્ય;	करम=ફ્લોત્પાદક, ભાગ્યવિધાયક, આચરણુ; ભાગ્ય.
गाम=ગર્ભ;	गरम=આંતર તત્ત્વ કે સત્ત્વ.
साव=પૂરેપુરું, સર્વથા;	सरव=સત્વણું, બધુ.

(आ) હેમચન્દ્રકૃત પ્રાકૃત વ્યાકરણુમાં, સંયોગને ચર્ચનારા વિભાગમાં, લોપ કેટલાક પ્રકારોમાં પુર્વ વર્ણનો અને અન્યપ્રકારોમાં ઉત્તરવર્ણનો કહ્યોછે (ऊर्ध्वलोप અથવા अधोलोप) પરંતુ સંયોગલોપની દૃષ્ટિયે એ લોપ બહુતમાંશે કૃત્રિમ છે; તેમજ બેવડા ત્રેવડા સંયોગોના आदेश તરીકે આપેલા એકલ વ્યંજનો પણુ કૃત્રિમ છે, આ બધા (શેષ અને आदेश) માત્ર અવાન્તરક્રમો છે. કારણુ કે अनादौ शेषादेशयोर्द्वित्वम् (सि. हे. ८–२–८९) એ સૂત્ર અનન્તર અને અન્તિમ ક્રમ દર્શાવેછે—શેષ અને આદેશનુ દ્વિત્વ. આ રીતે એ ઘટનાને એક જ વ્યંજનની પ્રાપ્તિરૂપ સરલીભવન ન ગણુાય વિજાતીય સંયોગોના સજાતીય સંયોગો બને એ સંકુચિત અર્થમાં એ સરલીભવન છે ખરું, પણુ એટલું જ, વિશેષ નહિં. (માત્ર, अनादौથી આદ્ય સંયોગનુ વ્યાવર્તન થાયછે એથી એ પ્રકારમાં શેષભૂત વ્યંજન કે આદેશ એકલ રહેછે, બેવડાતો નથી, એટલે એ સાચા સરલીભવનનો પ્રકાર ખરો; પરતુ આપણુા પ્રસ્તુત उत्सर्गના વિષયમાં તો આ અવાન્તરક્રમોમાં કૃત્રિમતા રહેલી જ છે.) સાદો વ્યંજન (शेष અથવા आदेश) બેવડાનો નથી હેવાં અપવાદરૂપ

પ્રાકૃત અને ગુજરાતી-માની ઘટનાઓ વચ્ચે ભેદ

માત્ર થોડાં ઉદાહરણો છે–સિ. હે. ૮–૨–૧૨ થી ૧૭ એ ૭ સૂત્રોમા ચર્ચ્યાંછે તે.[૧૪૬]

[એથી ઉલટું ગુજરાતીમાં આ उत्सर्ग અનુસાર संयोगलोप થયા પછી નવો કોઇ સંયોગ ઉદ્ભવતો નથી; સંયોગનું યથાર્થ અને વાસ્તવિક સરલીભવન એ જ કહેવાય–આ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે; બીજી વાત લક્ષમાં રાખવા જેવી એ છે કે संयोगलोप સંસ્કૃતમાંથી ઉદ્ભવેના પ્રાકૃત સંયોગોમાં થાયછે; પરન્તુ, અહિંયાં સૂચવેલા મુદ્દામાંના પ્રથમને એક અપવાદ છે તે સવિશેષ લક્ષયોગ્ય છે. તે એ કે જ્યહારે કાં તો લોપથી અથવા સ્થાનપરિવર્તનથી ह् સંયોગમાંથી નીકળી જાયછે ત્યહારે બાકી રહેલો વ્યંજન પ્રથમ બેવડાયછે અને પછી એ સાદો બની જતાં પૂર્વસ્વર દીર્ઘ બનેછે.]

આ ઉત્સર્ગમાં કહેલો સંયોગલોપ લગભગ સર્વત્ર ऊर्ध्वलोप છે; માત્ર સંયોગમાંથી ् છૂટો પડે એ પ્રકારમાં अधोलोप થાયછે. (અથવા ह् નો સ્થાનફેર થતો હોયછે); જેમ કે तिण्हं–तिंनं–तीनु; कण्हु–क्हण्णु–क्हान. બીજા બધા પ્રકારોમાં પૂર્વવ્યંજનનો લોપ થાયછે· कविट्ठ–कवट्ट–कोठ, तिक्खउं–तीखुं, ओट्ठ–होठ.–ओट्ठ જેવા શબ્દોમાં સંયોગનો પૂર્વસ્વર દીર્ઘ છે એટલે દીર્ઘ કરવાનો રહેતો નથી.

---

૧૪૬ એક વાત લક્ષયોગ્ય છે સાક્ષાત્ સુનિષ્પન્ન સ્વરૂપવાળી ભાષામાંનાં રૂપે, જેનો વિષય છે, હેવા સંસ્કૃત વ્યાકરણો વ્યાકરણસિદ્ધરૂપોના પૃથક્તત્ત્વોના કૃત્રિમ અવાન્તરક્રમો દર્શાવેછે, પણ એથી ઉલટું, સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતમાં આવતાં થયેલા પ્રત્યક્ષ વાગ્વ્યાપારસિદ્ધ રૂપવિકારો જેનો વિષય છે હેવાં પ્રાકૃત વ્યાકરણો પ્રાકૃતિક કારણોથી ઉદ્ભવેલાં રૂપાન્તરો ચર્ચેછે વસ્તુસ્થિતિ હેવી હોઇને હેમચન્દ્રની ચર્ચામાં જે કૃત્રિમતા ઉપર દર્શાવીછે તે સંયોગલોપના સ્વરૂપને લગતા મર્યાદિત અર્થમાં જ સમજવાની છે એ ધ્યાનમાં રાખવું. એ જ કારણે, અર્થાત્ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત વ્યાકરણો વચ્ચેની પૂર્વોક્ત ભિન્નતાને કારણે, ચણ્ડે કરેલો કૃત્રિમતાનો હાસ્યપાત્ર વિસ્તાર ખરેખર આપણી વાગ્વ્યાપારવિષયક ઔચિત્યવૃત્તિને ખૂંચનારી બનેછે એક બે ઉદાહરણોથી મ્હારું વક્તવ્ય સ્પષ્ટ થશે –

ત્રીજા પ્રકરણમાં સરલ તેમ જ સંયુક્ત વ્યંજનો વિશેના નિયમો એકત્ર કરીને ચંડ પોતાના વ્યાકરણને સરળ કરવા મથેછે. સંયોગના અંગોમાંથી ક્રમે તે એકનો લોપ સૂચવેછે અને બાકી રહેલા વ્યંજન માટે आदेश આપીને હેનું દ્વિત્વ દર્શાવેછે. પરિણામે

(अ) એ ખરા વાગ્વ્યાપારોચિત વિકારોનો અને નિયમોનો અનાદર કરેછે. અને (आ) ગૌરવદોષમાં સપડાયછે.

દાખલા તરીકે, ૩–૨માં કહેછે કે य અને व (સંયોગમાં) हની પછી રહેલા લુપ્ત થાયછે, અને ઉદાહરણો मुह्यते। मुज्झते। जिह्वा। जिब्भा। એ આપેછે, અને પછી ह्नो झ् ૩–૨૦ માં અને ह्नो भ् ૩–૨૧ માં દર્શાવેછે.

આ નિયમના બીજની ઐતિહાસિક પ્રાચીનતા છેક પાણિનિ સુધી જઈ પ્હોંચેછે.

આ ઉત્સર્ગના, સંયોગલોપ અને પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વના, બીજભૂત નિયમની ઐતિહાસિક પ્રાચીનતા તરફ નજર નાંખિયે. ડૉ. ટેસિ-ટોરી કહેછે કે "અપભ્રંશની સરખામણીમાં અર્વાચીન ભાષાઓનું મુખ્ય વાગ્વ્યાપારવૈશિષ્ટ્ય થઇ રહેલું આ સંયોગલોપ પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વ [પ્ર. સ. ના] ચૌદમા સૈકાથી લાંબા સમય પૂર્વે શરુ થઇ ચૂકયું હતું."–હેમની " Notes on O. W. Rāj." Ind Ant. February 1914, પૃષ્ઠ ૨૨ મું જુવો. અલબત્ત હેમણે આ અનુમાન પ્રાકૃતપિંગલમાં માત્ર એક જ રૂપમાં, इज्जइ (પ્રત્યય)નું ईजे થવામાં, આ નિયમની પ્રવૃત્તિ જોઈને રચ્યુંછે. આ ઘટના અર્વાચીન ભાષાઓનુ વિશિષ્ટ લક્ષણ છે એ જોતાં એમ કહેવું કદાચ વધારે ખરું ગણાય કે ચૌદમા સૈકામાં इज्जइનું ईजे થવામાં આ ઘટનાનું બીજરૂપે સૂચન થયુછે. કારણ કે, આપણે પાછળ दक्षिणનું दाहिण એ રૂપાન્તરમાં જોયું તેમ[147], આ જ નિયમની બીજરૂપે પ્રવૃત્તિ આથી પણ આગળ છેક હેમ-ચન્દ્રના સમય સુધી અને એથી પણ પૂર્વે જોઇ સકિયે–क्ष નો क्ख થયો, પછી ख (જેનો ह થાયછે), અને क्ख નો ख થતાં द લંબાઇને दा થાયછે. હેમચન્દ્રથી પણ પૂર્વે એમ કહેવાનું કારણ એ કે એ રૂપ ભાષામાં લાંબા સમયથી પ્રચરિત હોય તો જ એ હેને પોતાના વ્યાકરણમાં સિદ્ધ લક્ષણ રૂપે નોંધે, અને બીજું કારણ એ કે હેના સમયમાં પ્રાકૃત ભાષાઓ બોલાતી

અહિંયાં ખરેખરા વાગ્વ્યાપાર-ઇતિહાસનો, એટલે કે य् નો ज् (પહેલા શબ્દમાં) અને व् નો व (બીજામાં), પછી એ બેનું ह् ને યોગે મહા પ્રાણત્વ થઇને झ અને भ એ સઘળા વિકારક્રમનો, હેણે તિરસ્કાર કર્યોછે એટલું જ નહિ પણ વિપર્યાસ કરી નાખ્યોછે.

પછી, (गृह–घर; बाह्य –बज्झो અને जिह्वा–जिब्भा એ પ્રમાણે) ह् નો र् , ह નો झ, અને ह् નો भ् થવા માટે ચપટે ત્રણ સૂત્રો આપ્યાંછે,–૨–૧૯,૨૦ અને ૨૨. આ ગૌરવ છે અને દેખીતો જ ખોટો વાગ્વ્યાપાર-ઇતિહાસ છે.

વળી घरને માટે બે સૂત્રો હેણે આપ્યાંછે,–એક ह નો र् થવા માટે અને બીજું ग् નો घ् થવા માટે; ૨–૧૯, ૨૦. વાગ્વ્યાપારનો આ ખોટો ઇતિહાસ છે, અને હેની ઉપપત્તિહીનતા હાસ્યપાત્ર છે. આ ઉપરથી કોઇ એક (જેનું નામ આપવાની જરૂરિયત નથી હેવા) પુરુષે આપેલી बहेनની વ્યુત્પત્તિ મ્હને યાદ આવેછે; હેણે કહેલુ કે भ નો થયો ब, गि નો हे, અને नी નો न એટલે (સં) भगिनीનુ થયુ (ગુજ.) बहेन। મ્હેં પૂર્વે (ઉપર પૃ. ૧૦૭ નોટ પપમાં કહ્યુંછે તેમ ખરા ક્રમો આ છેઃ गृनुं गर (गरह), हनी આદિ તરફ ગતિ (ग्हर), અને ग् અને ह् નો સકર થઇને घ,–घर. હેમચન્દ્રે આખા સંયોગોના આદેશો આપવામા અને હેવી બીજી વ્યવસ્થામાં ચડ કરતાં વિશેપ સમજ દર્શાવીછે.

[147] ઉપર પૃ ૩૮૧ જુવો

બંધ પડી હતી–માત્ર એક જ અપવાદભૂત સૂત્રમાં હેમચન્દ્રે સંયોગલોપથી થતા પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વની, ર૫૯ શબ્દોમાં, નોંધ લીધીછેઃ लुप्तयरवशषसां दीर्घः (૮-૧-૪૩). અલબત્ત આ સૂત્રનો વિષય સંસ્કૃતમાં રહેલા સંયોગનો પ્રથમ લોપ છે, જ્યહારે આપણા ઉત્સર્ગનો વિષય આ લોપ પછી अनादौ शेषादेशयोर्द्वित्वम् અનુસાર પ્રાકૃતમાં ફરીથી ઉત્પન્ન થતા સંયોગનો લોપ છે; આ દ્વિત્વને પૂર્વોક્ત (૮–૧–૪૩) સૂત્રમાં અવકાશ નથી.

પરંતુ આપણે એથી પણ આગળ વધીને સંસ્કૃત યુગમાં જઈને એ ભાષામાં આ નિયમની પ્રવૃત્તિ જોઈ સકિયે. ફક્ત પાણિનિ ૮–૩–૧૩ (ढोढे लोपः) અને ૮–૩–૧૪ (रोरि) જુવો જેમાં ढ્ની તરત જ પૂર્વે રહેલા ढ્નો અને र્ની પૂર્વે રહેલા र्નો લોપ ફરમાવ્યોછે; પછી ૮–૩–૧૧૧ (ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः) જુવો, જે મુજબ આ ढ् અને र्નો લોપ થતાં પૂર્વનો अ, इ કે उ દીર્ઘ બનેછે. આ પ્રમાણે બનેઃ लिह्+क्त=लिढ्+ट=लीढ; તેમ જ गुह्+क्त=गुढ्+ढ=गूढ; मिह्+क्त=मिढ्+ट=मीढ; रुह्+क्त=रुढ्+ढ=रूढ; वह्+क्त=उढ्+ढ=ऊढ; निर्+रव=नीरव. આ રીતે આપણે આ નિયમને, અલબત્ત બીજરૂપે, પણ પાણિનિના સમયની પૂર્વે, એટલે ઈ. સ. પૂર્વેના આઠમા સૈકાની પૂર્વે, પ્રવર્તતો જોઈયે છિયે. (હેમચન્દ્રની બાબતમાં હમણાં જ જે કારણ મ્હેં આપ્યું એ જ કારણે હું અહિં પાણિનિની પૂર્વે કહુંછું, અર્થાત્ એ કારણે કે આ રૂપો લાંબા સમયથી રૂઢ હોવાં જોઈયે કે જેથી પાણિનિ હેનો સ્વીકાર કરી સકે.) (પાણિનિના સમય માટે ડૉ. ભાંડારકરનાં વ્યાખ્યાનો પૃ. ૩૦૧ જુવો.) સરલતા સાધવાના અને સાથે સાથે ઉચ્ચારમાત્રાને જાળવીને બંધબેસતી વ્યવસ્થા કરવાના માનુષવાણીના સ્વભાવનું સૂચન કરતી આ નિયમની માત્ર બીજરૂપ પ્રવૃત્તિનો જ પુરાવો આ સર્વ હકીકતથી મળેછે એ ફરીથી કહેવાની આવશ્યકતા નથી. આ નિયમની પૂર બહારમાં પ્રવૃત્તિ તો આપણી અર્વાચીન ભાષાઓ જે સમયે વિશિષ્ટ સ્વરૂપ અને અસ્તિત્વ પ્રાપ્ત કરવા લાગી તે સમયમાં મૂકવી પડે.

સિંધી, કચ્છી અને પંજાબીમાં બેવડો વ્યંજન ટકી રહેછે; સિંધી વિરોના પ્રચારરૂઢ મતનું પરીક્ષણ અને નિરસન.

છતાં જણાયછે કે, આજ સુધી એક બે અલગ થઇ રહેતી ભાષાએ જૂના સંયોગને અલુપ્ત જાળવી રાખ્યોછે અને પરિણામે પૂર્વ હ્રસ્વ સ્વરને દીર્ઘ થવા દીધો નથી (જો કે સ્થાનયોગે એ દીર્ઘ છે ખરો). આ ભાષાઓ સિંધી, પંજાબી અને કચ્છી, જે આ વિશિષ્ટ લક્ષણમાં બીજી સગોત્રિ ભાષાઓથી, મરાઠી, ગુજરાતી, બંગાળી અને ઉરિયાથી, અને અમુક અંશે હિન્દીથી,

ચોખ્ખી અલગ પડી રહેછે, અમુક અંશે હિન્દીથી-કારણ હિન્દીમાં काम-हाथ વગેરે શબ્દો છે; અને ક્વચિત્ मक्खन જેવા શબ્દો પણ છે, પણ એ તો જૂજ અપવાદો છે એટલે આ બાબતમાં હિન્દીને સામાન્ય વર્ગમાં મૂકીશું. અન્ય ભાષાઓમાં काम, हाथ, आज ઇત્યાદિ છે ત્ય્હાં સિન્ધી, પંજાબી અને કચ્છીમાં कम्म, हत्थ, अज्ज ઇત્યાદિ છે. આ વિષયે મ્હારે કહેવુ ઘટે કે ડૉ૦ સર રા. ગો. ભાંડારકરે પંજાબીમાં બેવડા વ્યંજનો સ્વીકાર્યાછે પણ સિંધી વ્યાકરણ વિશે અને ભાષા વિશે લખી ગયેલા પ્રાચીન લેખકોને અને સિંધી શબ્દકોષોના રચનારાઓને અનુસરીને હેમણે આ શબ્દોના સિંધી ઉચ્ચારો कमु, हथु હેવા, એટલે કે म्म, त्थ ઇત્યાદિ બેવડા વ્યંજનો વગરના દર્શાવ્યાછે. સર જ્યૉર્જ ગ્રીઅર્સન પણ એ જ મત સ્વીકારેછે. હેમણે ઇ સ. ૧૯૧૩ ના J. R. A. S મા આપેલા એક લેખમાં પૃ. ૧૪૩ મે चम्मु, कन्नु (=કાન)-અથવા હેમના પ્રમાણે ખરી રીતે चमु, कनु-એ શબ્દોને K'am^u, Kan^u, એમ દર્શાવ્યાછે. (આ ભેદકસન્ના u ને પંક્તિની ઉપર મૂકવાનો હેતુ चम्मु વગેરે-માંના उનો વિલક્ષણ ટૂંકો અને આંચકો ખાતો ઉચ્ચાર દર્શાવવાનો સ્પષ્ટ જણાયછે.) બીમ્સ (૧, પૃ. ૧૫૩) પણ એ જ ભૂતમાં પડ્યાછે અને કહેછે, કે "સિંધી અને પંજાબી હ્રસ્વ સ્વરો પસંદ કરેછે, પણ પંજાબી હેની પછી બેવડો વ્યંજન મૂકેછે અને સિંધી નથી મૂકતી" (પ્રસગવશાત્ કહી દઉં કે પંજાબી "હ્રસ્વ સ્વર પછી બેવડો વ્યજન મૂકેછે" એમ કહેવુ એ તો વાગ્વ્યાપારગત વિકાસક્રમનો વિપર્યય કર્યો કહેવાય)

હવે આ સર્વે લેખકો પ્રત્યે અને શબ્દકોષકારો પ્રત્યે મ્હારી માનવૃત્તિ કાયમ રાખીને કહેવુ પડેછે કે તેઓનું આપેલુ સિન્ધી ઉચ્ચારનું સ્વરૂપદર્શન સાચું નથી. હું છન્દરૂપ કસોટી સચવીશ-એ કસોટી ઉચ્ચારની માત્રાના વિષયમાં નકામી કે ભ્રમ ઉપજાવનારી નહિં જ નીવડે. દાખલા તરીકે, કાવ્યમા તો બેવડા વ્યજનવાળો અને પરિણામે પૂર્વસ્વરના ગુરુત્વવાળો अज्ज (કે अज्जु) શબ્દ જ માત્રાગણુનાને અનુરૂપ થશે, હાવી પક્તિમાં अजु બધ નહિં બેસે·-

૧૪૮ "छा मजाहुसा अज्जु आ वहेडी खिली हे चादणी."

---

૧૪૮ મીરઝા કલીચ બેગે કરેલી 'The Merchant of Venice'ની પ્રતિકૃતિ કરાચીની દ. જે. આર્ટ્સ કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓએ સિંધ-હૈદરાબાદમાં ઈ સ. ૧૮૯૬ કે ૧૮૯૭ મા ભજવી હતી હેમાં ગવાયેલી આ પક્તિ મ્હેં સાભળી હતી તે સ્મૃતિમાંથી ટાકીછે. અહિં તહિં એકાદ શબ્દ મૂળથી ભિન્ન હશે, પણ હેમાં अज्जुની માત્રા ગણના વિશે મ્હારી સપૂર્ણ ખાતરી છે

આંહિયાં સંયોગયુક્ત अज्जुને સ્થાને अजु મૂકવામાં આવે તો (આ વિષયમાં ગુજરાતી હરિગીત છન્દ રચનાને મળતી) આ પંક્તિના લયમાં હાનિ પ્હોંચશે.

એક સુવિખ્યાત સિન્ધી પંડિત–હૈદરાબાદ (સિંધ)ના મીરઝા કલીચ બેગ–મ્હને[૧૪૯] જણાવેછે કે कमु અને कम्मु બંને સિન્ધી ઉચ્ચારના પ્રકારો છે, પણ, હેમણે જ બતાવ્યુંછે તેમ, कम्मु ઉચ્ચાર દર્શાવવાને એકવડા म ઉપર शद् સંજ્ઞા મૂકાયછે. એ તો કદાચ કેટલાક લેખકોના બેવડા વ્યંજનવિશેના દુર્લક્ષનું પરિણામ હોવું જોઇયે. સિંધમાં બોલાતી સિંધી મ્હેં સાંભળીછે. હેમાં તો ઉચ્ચાર સંયુક્તવ્યંજનનો જ હતો અને પૂર્વસ્વર ઉપર ભાર દેવાતો

૧૪૯ સિંધી ભાષાનાં કેટલાક લક્ષણો વિશે મ્હેં પૂછેલા પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં મળેલા મીરઝા કલીચ બેગના તા. ૧૫ ડીસેમ્બર ૧૯૧૫ ના પત્રમાંથી ટાંચણ નીચે આપુંછું:–

"સિંધી શબ્દો कम्मु, अज्जु ઇત્યાદિમાં છે ત્હેવા બેવડા વ્યંજન વિશે કહેવાનું કે સિંધીમાં હમે હેને शद् નામની નિશાની વડે દર્શાવિયે છિયે. હેનું સ્વરૂપ અક્ષર ઉપર મૂકેલ ‿ એ છે. બીજી બધી સંજ્ઞાઓ અને વર્ણોની માફક એ પણ અરબીમાંથી લીધે લીછે. હમારી સિન્ધી અરબી–સિંધી કહેવાયછે, એટલે આ ખાસ સંજ્ઞા વપરાયછે અને હેનાથી અર્થ બહુ સારો સરેછે એમ હું માનુંછુ જ્યહારે कम् કે अज् કહિયે ત્યહારે આ સંજ્ઞા મૂકાતી નથી; પણ એ રૂપ તો ફારસીમાં જ વપરાયછે, હેમાં અન્ત્ય વ્યંજન ઘણીવાર ગતિહીન રહેછે, એટલે કે સ્વરચિહ્ન વિનાનો હોયછે. પણ સિંધીમાં વ્યંજનના છેલ્લા વર્ણો હંમેશાં ગતિમાન્ હોયછે, અને એ વ્યંજન એકવડો હોય કે બેવડો હોય. कम्मु હોય તો ભાર દઇને વાંચિયે ત્યહારે म ઉપર માત્ર शद सञ्ज्ञा મૂકિયે. कम् એક શ્રુતિ છે અને कम्मुમા બે શ્રુતિ છે એટલે માત્રાસંખ્યા પણ ભિન્ન છે. એ રીતે સિંધી કવિતામાં છન્દરચનામાં હેની અનુક્રમે એક કે બે શ્રુતિ ગણાયછે. ફારસી કવિતામાં પણ એમ જ છે. કોઈ કોઈવાર જ્યહાં એક જ વ્યંજન હોય ત્યહાં કવિની નિરંકુશતા અનુસાર હમે બેવડો વ્યંજન મૂકિયે અથવા એક શ્રુતિને ભાંગીને બે શ્રુતિ બનાવિયે પણ એ માત્ર કવિતામાં, જેમ કે પેલા રાજાના નામ जम्शेद्માં બે શ્રુતિઓ છે, પણ ફારસી કવિતામાં કોઈવાર હેને जम्मिशेद् (૩ શ્રુતિયો) બનાવી દેછે. સિંધીમાં હમે વ્યાકરણ-છન્દ ઈત્યાદિમાં ફારસી અને અરબીને અનુસરિયે છિયે"

મ્હને લાગેછે મીરઝા કલીચ બેગ શ્રુતિતત્ત્વને જ આધારે રહ્યાછે, પ્રત્યેક શ્રુતિની માત્રા ઉપયોગી તત્ત્વ છે હેને આધારે નહિ. कम्मुમાં બે શ્રુતિયો છે ઉપરાંત માત્રા ત્રણ છે પણ कमुમાં બે જ માત્રા છે પણ તત્ત્વ જોઇયે તો ઉપર ટાંકેલા મતો બેવડા વ્યંજનના મ્હારા પક્ષનું સમર્થન કરેછે, વિકલ્પે આવતો એકવડો વ્યંજન ઘણે અંશે કે થોડે અંશે ઉચ્ચારની અપૂર્ણ સમજનું પરિણામ છે. બેવડો વ્યંજન એ ખરું રૂપ છે હેનાં અને ખોટી રીત ઉપજાવનારાં ગૂઢ કારણોનાં સ્પષ્ટ સૂચનો ઉપરના ટાંચણમાં દેખાયછે. जम्शेद्નું जम्मिशेद થવાનો મીરઝા કલીચ બેગે બાપેલો દાખલો સ્વરભક્તિનો વિષય જણાયછે એટલે પ્રસ્તુત ચર્ચામાં ઉપયોગી નથી

હતો. માટે હું એમ માનુંછું કે સિંધી ભાષાને પૂર્વસ્વરને લંબાવ્યા વિના સંયોગનો એક વર્ણ ઉડાડી મૂકનારી ગણવામાં ડૉ. ભાંડારકર પૂર્વે લેખકોએ સ્વીકારેલી અને ચાલુ રાખેલી ખોટી મતપરંપરાથી દોરાઈ ગયાછે. તેઓ કહેછે:—

"સિંધીમાં બેમાંનો એક વ્યંજન લુપ્ત થાયછે, પણ પૂર્વસ્વર દીર્ઘ થતો નથી, જ્યહારે પંજાબીમાં પ્રાચીન પ્રાકૃતોમાંથી ઉતરી આવેલા બેવડા વ્યંજનો બહુધા જળવાઈ રહેછે." (હેમનાં ભાષાશાસ્ત્રવિષયક વ્યાખ્યાનો, પૃ. ૧૯૮).

હવે, અનેક બાબતોમાં પોતાની સાથે નિકટ સમ્બન્ધ દર્શાવતી પોતાના પડોશમાંની બંને ભાષાઓથી, ઉત્તરની પંજાબીથી અને દક્ષિણની કચ્છીથી, સિન્ધી ભિન્નરૂપે વર્તે એ ખરેખર વિચિત્ર છે. અને, વિશેષમાં, સંયોગલોપ થવા છતાં પૂર્વસ્વર-દીર્ઘત્વરૂપે માત્રાસંખ્યાનું પરિપૂરણ ન કરવામાં આવે એ વાગ્વ્યાપારના ઇતિહાસથી અસંગત છે. તરતમાં જ ચર્ચવાના ગુજરાતી પ્રકારોની માફક, અપવાદ-ભૂત ઉદાહરણોને સ્વરભારના વિશિષ્ટ સંચાર વડે કે હેવાં કારણો વડે સમઝી સકાય અને સમઝાવી સકાય; પણ કોઇએક ભાષામાં માત્રાવ્યવસ્થાનો નિયમરૂપે અને સામટો ઇનકાર કરવામાં આવે તો ખરી ઘટના સમઝવામાં જ ભૂલ થઈ હશે હેવી શંકા ઉપજે; અને મ્હેં ઉપર દર્શાવ્યુંછે તેમ આપણે પ્રત્યક્ષ જોઇયેછિયે કે વસ્તુતઃ સંયોગ લુપ્ત નથી થતો પણ ટકી રહેછે.

મ્હેં આ ઉત્સર્ગની વિસ્તીર્ણ ચર્ચા કરીછે હેનું ખાસ કારણ એ કે, મ્હારા જાણવા પ્રમાણે, મિ૦ બીમ્સે કે ડૉ. ભાંડારકરે કોઇએ આ નિયમનો સ્વતંત્રરૂપે અને વીગતસર વિચાર નથી કર્યો, માત્ર પ્રસંગપ્રાપ્ત ઉલ્લેખ કર્યોછે. ડૉ. ભાંડારકરે (વ્યાખ્યાનોને પૃ. ૧૯૮ મે) કરેલો આ નિયમનો ઉલ્લેખ ટૂંકો અને પ્રસંગપૂરતો છતાં પૂરેપૂરો સૂચક છે હેમાં શંકા નથી; પણ મિ૦ બીમ્સ તો આ પ્રશ્નનો માત્ર ઉપરચોટિયો પરામર્શ કરેછે. (હેમના ગ્રંથનું પુ. ૧, § ૪૧ (પૃ. ૧૫૨-૧૫૬); § ૭૨-૯૩ જુવો; હેમાં લગભગ આખામાં સંયોગનાં અંગોના અન્યોન્ય સંબંધની અને હેનાં રૂપાન્તરોની જ ચર્ચા છે.)

उत्सर्ग १४

संयोगलोप, पूर्वस्वर अविकृत.

સંયોગના પ્રથમ વ્યંજનનો લોપ થાય છતાં પૂર્વસ્વર દીર્ઘ થાય નહિ.

સંયોગલોપ–
પૂર્વસ્વર અવિકૃત

આ ઉત્સર્ગમાં ગયા ઉત્સર્ગના અપવાદો ચર્ચાવિષય છે એમ કહિયે તો ચાલે, પણ એ અપવાદો ઘણા છે; અને માત્રાપારપૂરણના તાત્ત્વિક નિયમના દેખીતા ઉલ્લંઘનનું કારણ, કે હેનાં કારણો, લક્ષયોગ્ય છે. માટે હેને ભિન્ન उत्सर्ग રૂપે મુકુંછું.

કેટલાક શબ્દોમાં માત્રાસંખ્યાનું સમાધાન થયા વિના સંયોગલોપ થાયછે, અર્થાત્ સંયોગનો પ્રથમ વર્ણ લુપ્ત થાયછે પણ પૂર્વે રહેલો હ્રસ્વસ્વર હ્રસ્વ રહેછે; એ કેટલાક પ્રતિબન્ધક બળોનું પરિણામ છે.

ઉદાહરણો:—

સં.	પ્રા. અપ. કે દેશ્ય.	ગુજ.
पश्चात	पच्छइ (सि. हे. ८–४–४२०)	पछी[150]
चित्तं	चित्तु	चित
उत्संगः	उच्छंगु	उछंग
उल्लासः	उल्लास	उलास
विज्ञप्ति	विण्णत्ती	विनंती
पापर्द्धि·	[151]पारद्धी (सि. हे. ८–१–२३५)	पारधी
व्याख्यानं	वक्खाणु	वखाण

(=સ્તુતિ; હામાં જરાક અર્થાન્તર થાયછે તે ક્ષમ્ય છે.)

---

૧૫૦. पाछु, पाछो, पाछी એ વિશેષણની અણના કરિયે તો આ શબ્દ વિકલ્પમાં આવે. પણ पाछुનુ વાસ્તવિક વિશેષણભૂત મૂળ पश्चात्क હોય; અને પછી पच्छउं ઈત્યાદિ ક્રમો આવે: એટલે એ શબ્દનો મુખ્ય નિયમમાં સમાવેશ થાય અને પછી, અવ્યય, અપવાદ બને.

૧૫૧. पारद्ध=आखेटक, શિકાર, એ દેશ્ય શબ્દ છે (देशीनाममाला, ६–७७). કેટલે અંશે पापर्द्धि ખરો સંસ્કૃત હશે, કે पारद्धનું દેશ્યપણું ખરું હશે, એ વિશે નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે. पापर्द्धि=શિકાર; पारधी=શિકારી. આ અર્થફેર અસાધારણ નથી. અથવા 'શિકારી' અર્થે पापर्द्धिक શબ્દ લઇયે, તો કે એ ક્લિષ્ટ બને.

परिवेदकः	परिस्सेअउ	
	परिसेवउ	परशेवो
कर्पूरं	कप्पूरु	कपूर
आश्चर्यं	अच्छरिज्जु	अचरज
गुर्जर	गुज्जरु	गुजर
चक्रवाकः	चक्काओ (सि. हे. ८-१-८)	चकवो
एकस्यकं	एकट्टउं	एकटुं
प्रतिच्छाया	पडिच्छाआ (पडिच्छायउ)	पडछो / पडछायो
सूत्रधारः	सुत्तहारु	सुतार
सुवर्णकारः	सुवण्णआरु	
	सुण्णारु	सुनार
चमत्कृतं	चमक्किअं	चमक्युं
नखः	नक्खु (सि. हे. ८-२-९९)	नख[१५२]
भटः	भट्टु	भट
वृद्धकः	वड्डउ	वडो
नास्ति	णत्थि	नथी
चतुरस्र	चउरस्सु	चौरस
मल्लः	मल्लु	मळ
भद्रकं	भल्लउं[१५३]	भलुं

૧૫૨ नख ને तत्सम માનિયે તો ઉપરની ગણનામાંથી એ બાતલ થાય પણ नख, હાવો પરિચિત શબ્દ અને આ नक्खु એ હેવી સગવડ કરી આપેછે કે હેનો અહિં સમાવેશ કરવાની મ્હારી વૃત્તિ થાયછે.

૧૫૩. द्रનો ल्ल થવાનો સાક્ષાત્ આધાર મ્હને સિ. હે. માં કે प्रा. प्र. માં કે प्रा. ल. માં ક્યહાંએ મળતો નથી. સિ. હે. ૮-૧-૮૨માં आर्द्र શબ્દમાં आનો ओ થતો ચર્ચ્યોછે અને ओल्ल, अल्ल અને अद्द એ ઉદાહરણ આપ્યાંછે હેમાં પરોક્ષ સૂચન થાયછે. વળી कुमारपालचरित ८-७६માં વૃત્તિમાં भल्लत्तण અને भल्लप्पणમાંના भल्लની ચર્ચા કરતાં હેમચન્દ્ર કહેછે. भल्लति शीघ्रादित्वात् भद्र तस्य भावो भद्रत्व भद्रता, હામાં शीघ्रादीनां वहिल्लादयः। સિ હે. ૮-૪-૪૨૨નો ઉલ્લેખ છે; પણ હેમાં भद्र-भल्ल ઉદાહરણ આપ્યું નથી માટે હેણે शीघ्रादिને आकृतिगण ગણીને भद्रનો સમાવેશ સાધ્યોછે એમ સમજવું પડેછે. આ વ્યવસ્થા કલિષ્ટ લાગેછે કારણ કે द्रનો ल्ल બહુ થોડા શબ્દોમાં થાયછે (आर्द्र, भद्र, पद्र). જો भल्ल અને पल्लीને દેશ્ય શબ્દો ગણિયે તો બધી મુસીબત ટળે; भद्र, पद्र એ भल्ल-पल्लीને આધારે રચેલા સંસ્કૃતીકૃત શબ્દો ગણાય. પણ આ સઘળાની અંદર द्रનો ल्ल થવાનો નિયમ પ્રવર્તતો સ્વીકારવો પડે.

पक्षीयकं	पारपउ (सि हे. ८-१-४४)	पारखु
पत्रकं	पत्तरउं	पतरु
शक्नोति	सक्कइ	सके (छे)
१५४ { अगरक्षक	अंगरक्खउं	अंगरखुं
{ पादरक्षक	પરભારો पगरक्खउ	पगरखु
परीक्ष	परिक्ख	परखवुं पारख(वु)
	नत्था	नथ्य (विकल्पे-नाथ्य)[155]
देश्य छिन्नाली		छिनाळ
,, कट्टारी		{ कटारी { कटार
,, कडच्छु		कडछी
,, कच्छरो		कचरो
,, वप्पीओ		वपैयो
,, उत्थल्ल पत्थल्ल[156]		उथलपाथल
,, पत्थारी (देशीनाममाला, ६-६९)		पथारी

૧૫૪. આ બે શબ્દો મૂળ સંસ્કૃતમા હોય એ સંભવિત નથી, પણ વ્યુત્પત્તિ સમઝાવવા માટે હેને અહિં સમાસરૂપે મૂક્યાછે.

૧૫૫ "નાકની દોરી" (=બળદની નાકની રજ્જુ) એ એક જ અર્થ હેમચન્દ્રે દેશીનામમાલા ૪-૧૭માં આપ્યોછે. णत्था णासारज्जु । नत्था नासारज्जु ॥ ઉદાહરણમાં णत्थारहिओमहेण (=नासारज्जुरहितवृषभेण) એમ આપેછે. મ્હારા અન્વેષણ પ્રમાણે, સ્ત્રીનો નથ્ય જેવો અલંકાર સંસ્કૃત સાહિત્યને કે પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિને અપરિચિત છે મુસલમાનના આગમનની પૂર્વે કોઇ પણ કોશમા કે સાહિત્યમા મ્હને આ શબ્દ પ્રાપ્ત થયો નથી આ અલંકારને મુસલમાનોએ પોતાના ભરતખંડના આધિપત્યના છેવટના સૈકાઓમા દાખલ કર્યો એ સ્પષ્ટ છે અભાવરૂપ અને કાંઇક અરો દૃષ્ટાંતરૂપ પ્રમાણોને આધારે રચાયેલો આ મ્હારો મત છે આ વિષયપર કાંઇ પણ પ્રકાશ પડી સકે તો હું ખુશી થઇશ.

"The Dress of Ardvi Sura, and the toilette of the Hebrew Lady (અર્દ્વી સૂરનો પ્હેરવેશ, અને યાહુદી સ્ત્રીનો પ્રસાધનવિધિ)" એ વિષે મિ૦ આર પી. ઉમરીગરે લખેલા લેખમાં, "દસ્તુર હોશંગ સ્મારક ગ્રન્થ"'નાં પૃષ્ઠો ૯૫ ઇત્યાદિમાં આપ્યુછે તે મુજબ, ડિ ક્વિન્સીના 'Toilette of the Hebrew Lady' વિષેના નિબન્ધમા યાહુદી સ્ત્રીના અલંકારોમા, તેમ જ ગ્રીડિયાના પુરુષોના અલંકાર તરીકે, નથ્ય વર્ણવેલી રહે જોઈએ

૧૫૬ ડૉ ભાંડારકર ઉથલપાથલની વ્યુત્પત્તિ વ્યત્યયદ્વારા ઉલ્ટાપાલ્ટા મ, આ उवलथ-हुँ पलत्थ-हुँ सं उत्पयस्त पर्यस्त હેમાથી સાધેછે. (હેમનાં વ્યાખ્યાનો, પૃ. ૧૯૭, છેલ્લી બે પંક્તિ) મ્હારો આધારભૂત શબ્દ દેશીનામમાલા ૧-૧૨૨ માથી લીધોછે.

વિકલ્પ પ્રકારો

આ ઉત્સર્ગના વિકલ્પનાં કેટલાક ઉદાહરણોછે, જેમાં કાં તો પૂર્વસ્વરનુ દીર્ઘત્વ વિકલ્પે થાયછે અથવા તો સંયોગ વિકલ્પે અવિકૃત રહેછે. જેમકેઃ—

	अरण्य	अरण्णु / रण्णु	रण, रान
	कर्पटक	कप्पडउं	कपडुं (=પરિધાન-વસ્ત્ર) / कापड (વસ્ત્રપટ) / [157]कापडुं (=કાચલી)
[158]	प्रस्तरकः	पत्थरउ	पथरो
	प्रस्तरः	पत्थरु	पथ्थर
[158]	पक्षक	पक्खउ જાતિ વિપર્યાં;	पखुं[159]
	पक्षः	पक्खु पक्खउं	पाख
[158]	गर्दभकक.	गद्दहडउ	गधेडो
	गर्दभक	गद्दहउ	गद्धो
	कर्पर	खप्पर	खप्पर / खोपरी [160]
		દેશ્ય उज्जड	उज्जड / उज्झड

આ વિષયમા સ્વરભારની અસર

આ ઉત્સર્ગના અન્તર્ગત નિયમનો આધાર સ્વરભારની અસર ઉપર અને ઉત્તરશ્રુતિની ગુરુતા કે લઘુતા ઉપર રહેલોછે. પાછળ રહેલો સ્વર દીર્ઘ અથવા સ્વરિત હોય તો હ્રસ્વસ્વર અવિકૃત રહેછે, જેમકે उछंग, गधेडो, विनंती, छिनाळ, सुतार, सुनार, कटारी ઇત્યાદિ. અહિયા આ શબ્દોની બીજી શ્રુતિ દીર્ઘ અને સ્વરિત છે, એથી સંયોગલોપ થવા છતાં પૂર્વસ્વર હ્રસ્વ રહેછે.

એ જ મુજબ, परशेवो, पडछायो, હેમા, મૂળમાં દ્વિતીય શ્રુતિ (रि, डि) ઉપર રહેલો સ્વરભાર ખશીને તૃતીય શ્રુતિ (श, छा) ઉપર પડેછે; અને

157. "अनलसनु वापडु ते रह्यु ठीकाठीक"
(નાગરસ્ત્રીઓમાં પ્રચલિત હાસ્યગીત)

158 આ શબ્દયુગ્મોનો જુદોજ વર્ગ બનેછે, કારણ કે વિકારનો સબન્ધ પ્રત્યયના વિધાન કે અવિધાન સાથે રહેલોછે

159. પોતાનો પરા नव जुवे हाड चामडा मूरख ध्रुव (અખો).

160. અહિ પૂર્વસ્વર અનો, સજાતીય દીર્ઘસ્વર આ થવાને બદલે, ઓ થયોછે.

एकहृंमां (एकद्दुंमां) क ઉપરથી (एकदुंमां) ए ઉપર જાયછે. એટલે સંયોગના પૂર્વસ્વર હ્રસ્વ રહેછે.

उयलपायल–उ અસ્વરિત રહેછે, અને पत्यल ના प સ્વરિત બનેછે; એથી ઉ હ્રસ્વ છે અને प લંબાઇને पा થાયછે, અને સ્વરભાર પૂરેપૂરો पा ઉપર પડવાથી (उत्वल ના અને पत्याल ના) બેઉ ल માં સયોગલોપ થવા છતાં, બને ય મનો अ અસ્વરિત અને પરિણામે અદીર્ઘીકૃત રહેછે.

उत्सर्ग १५

विश्लेष

વિશ્લેષ અનાદ્ય કે આદ્ય સયોગ विश्लेष (પૃથગ્ભાવ) પામેછે.

સૂચના —

(अ) આ વિશ્લેષ સાધારણતઃ સંસ્કૃતમાંથી બારોબાર આવતા શબ્દોમાં થાયછે, પરંતુ પ્રાકૃતદ્વારા આવતા શબ્દોમાં પણ થાયછે.

(आ) વિશ્લેષના નિયમનું મૂળ પ્રાકૃતોમાંના વિપ્રકર્ષના વિરલ પ્રકારોમાં છેઃ જેમ કે શૌરસેનીમાં पूर्वनुं पुरव થાયછે (सि. हे ૮–૪–૨૭૦); મહારાષ્ટ્રીમા क्ली–र्ष्टनुं रिस બનેછે (सि हे. ૮–૨–૧૦૫), लयुक्त સયોગો તૂટીને इ ल થાયછે, क्लिसो ઇત્યાદિ (सि. हे. ૮-૨-૧૦૬). वररुचिकृत प्राकृतप्रकाशમાં विप्रकर्ष વિશેનાં સૂત્રો પણ જુવો.

ગુજરાતીમા એટલી વિશિષ્ટતા છે કે વિશ્લેષથી અળગા પડેલા વ્યંજનો વચ્ચે સદા अ આવેછે.

[विश्लेष વિશે, विप्रकर्ष વિશે અને આ નિયમના અન્તિમ મૂળ स्वरभक्ति વિશે વિશેષ ચર્ચા માટે ઉપર પૃ ૧૧૬–૧૧૭ પૃ, ૧૧૭ મે ફુટનોટ ૫, અને વ્યાખ્યાન ૪ થાના ખંડ ૧ ને છેડે स्वरभक्तिની ચર્ચા જુવો]

ઉદાહરણોઃ—

सूर्य	सुरज
भार्या	भारजा
मार्गः	मारग
वार्ता	वारता
सर्पः	सरप
सर्वः	सरव
गर्भ	गरभ

कर्म	करम
गर्वः	गरव
हर्षः	हरख
धर्मः	धरम
वर्णः	वरण (=જ્ઞાતિ)
चैत्रः	चैतर
प्रतापः	परताप
प्रभुः	परभु
श्लेष्मा	शळेखम
लग्नं	लगन } " काणीनां लगन
विघ्नः	वघन } ने क्रोडसें वघन "

(કહેવત.)

(लग्न (સં.) નો અર્થ "વિવાહ" (लगन ગુજ.) નથી થતો. આ અર્થ લક્ષણા થી આવ્યો જણાયછે, કારણ કે વિવાહ સાધારણ રીતે શુભ લગ્નમાં અર્થાત્ ગ્રહયોગમાં કરવામાં આવેછે.)

(ટિપ્પણઃ—(૧) मार्ग થી कर्म સુધીનાં ઉદાહરણોમાં વિકલ્પ પણ છે, माग ઇત્યાદિ, જે ઉત્સર્ગ ૧૨ માં કહ્યુંછે, ત્હાં જોઈ લેવું.

(૨) ग्राहक, प्रताप, અને प्रभु એ આદ્ય સંયોગના વિશ્લેષનાં ઉદાહરણો છે; જ્યહારે श्लेष्मा માં આદ્ય અને અનાદ્ય બંને સંયોગો વિશ્લેષ પામેછે.)

પ્રાકૃતદ્વારા આવતા શબ્દો

સં.	પ્રા. કે અપ. કે દેશ્ય	ગુજ.
विक्रयः	[१६१] विक्रउ	वकरो
संग्रहकः	संग्रहउ	संघरो
आश्रयः	आश्रउ	आशरो
निश्रेणिः	[१६२] निस्रेणी	नीसरणी
ग्रहणं	ग्रहणु	घरण

૧૬૧. સંયોગના બીજા (अधोवर्ती) વર્ણ તરીકે રહેલો र् અપભ્રંશમાં જળવાઈ રહેછે. એથી विक्रउ અને ઉપરના નોંધમાંનાં અન્યરૂપો પ્રાપ્ત થાયછે.

૧૬૨. પ્રા. માં. निस्सेणी છે અને દેશ્યમાં णीसणिआ છે. પણ ગુજરાતીમાં र् રહેછે; માટે હું અપ. રૂપ निस्रेणी લઉંછું.

ग्राहकः	(ग्राभकु)	घराक
अग्राह्यकं के अग्रहकं	अग्रहउं	अपहं
प्राघुणकः	प्राहुणउ	प्हूणो
भाद्रपद.	भाद्रवउ	भादरवो
कोद्रवाः (અનુમાન)	कोद्रवा (ધૃ-લોપ, પછી)	कोदरा
पत्रकं	पत्रउं	पतरुं[163]
चित्रयति	चित्रेइ-चित्तरइ	चीतरे (छे)
मूत्रयति	मूत्रेइ-मुत्तरइ	मूतरे (छे)
रात्रौ	रात्रिहिं-रात्रइ	रातरे[164]
प्रमाणेन	प्रमाणे[165]	परमाणे (=મુજબ)
प्रमाणक	प्रमाणउ	परमाणुं(=માપ)
सुपर्वकः	सुपर्वउ	सपरमो
		सपरमो दहाडो(=તહેવાર)
प्रपा	प्रवा	परब
कोटिः	कोडी-क्रोडी[166]	करोड
ह्रदकः	द्रहउ[167]	धरो
एकादश	एगारह	
	अग्यारह	
	(ए અને आनो વિલક્ષણ પણ અપૂર્ણ વ્યત્યય, જેમાં आनो અતિધ્વનિરૂપ જ આદિ તરફ જાયછે, છતાં आ મૂળ સ્થાને જ રહેછે).	
	अगयार	अगियार[168]

૧૬૩ पतरु=ધાતુનુ પતરુ, पातरु=ઝાડનું પાન (पातरुं સુરતી શબ્દ છે.)

૧૬૪ रातरे અવ્યય તરીકે પ્રચાર પામેલછે ('રાતે' એ અર્થમા), सांझरे (=સાંઝે)ની માફક; सांझरे માનો र् रातरे ના ખોટા સામ્યથી આવ્યો હોય.

૧૬૫ અકારાન્ત શબ્દોની તૃતીયામાં અપભ્રંશમાં ए આવેછે (સિ હે. ૮-૪-૩૩૩)

૧૬૬. અપભ્રંશના રિવાજ પ્રમાણે र् પ્રક્ષિપ્ત થાયછે (સિ. હે. ૮-૪-૩૯૯) આ વિશેનો ઉત્સર્ગ આગળ ઉપર આવશે.

૧૬૭ સિ હે. ૮-૨-૮૦ જુવો એથી પ્રાકૃતમાં र् રહેવાનુ, અને ह्रदमांथी વ્યત્યય-દ્વારા રૂપાન્તર થવાનું, કારણ સમજાશે. द्रह પોતે જ સંસ્કૃતછે એમ હેમચન્દ્ર, દેખીતી શંકા સાથે, કહેછે —द्रहशब्दमपि कश्चित् संस्कृतं मन्यते ॥

૧૬૮. गिमां अनो इ થયોછે તે વ્યાખ્યાન ૪ ખંડ ૧ માંના उत्सर्ग ૬-(ऊ) પ્રમાણે છે, ઉપર પૃ. ૩૩૨-૩ જુવો, અથવા ત્યહાં સૂચવ્યુંછે તેમ આ इनियात જેવો स्वरभक्तिनो પ્રકાર હોય.

કેટલાક પ્રકારોમાં વિશ્લેષ થયા પછી સંયોગનો પ્રથમ વ્યંજન બેવડાયછે (અવાન્તરક્રમમાં, અથવા અન્તિમરૂપમાં પણ ક્વચિત બેવડો રહેછે), જે પૂર્વક્રમમાંના સબળ સંયોગના પ્રઘાતનું પરિણામ છે, (જો કે એથી કેટલાક પ્રકારોમાં શ્રુતિયોની એકંદર માત્રાસંખ્યા વધી જાયછે); જેમ કે.—

કેટલાક પ્રકારોમાં વિશ્લેષ પછી પ્રથમ વ્યંજન બેવડાયછે

छत्रकं	छत्तरउ	छापरुं
छत्रं	छत्तरु	छत्तर
	छत्तुमांથી छत(=ceiling) આવે.	
पत्रक	पत्तरउ	पतरु / पातरु
	(पत्तउंમાંથી पत्तुं થાય)	
अस्ति	*अस्सति—*अस्सइ	
	अच्छइ-अछइ-छइ	छे
चित्रयति	चित्रेइ—चित्तरइ	चीतरे (छे)
मूत्रयति	मूत्रेइ—मुत्तरइ	मूतरे (छे)
निद्रा	निद्दरा	नींदर

આ ઉદાહરણો પૈકી अस्ति ત્રણ માત્રાવાળો છે તે अस्सइ ચાર માત્રાવાળો બનેછે, તેમજ ચારમાત્રાનો શબ્દ निद्रा પાંચ માત્રાવાળો निद्दरा બનેછે. छत्तर અને पत्तुं અન્તિમરૂપ પર્યન્ત રહેતા બેવડા વ્યંજનનાં ઉદાહરણો છે.

उत्सर्ग १९

અનાદ્ય સંયોગ અલુપ્ત અને અવિશ્લિષ્ટ રહેછે.

કેટલાક પ્રકારોમાં અનાદ્ય સંયોગનો લોપ કે વિશ્લેષ થતો નથી

કેટલાક શબ્દોમાં, સ્વરભારની અસરથી, સંયોગ ગુજરાતીરૂપ પર્યન્ત અલુપ્ત અને અવિશ્લિષ્ટ રહેછે.

ઉદાહરણો

સં.	પ્રા. અપ. કે. દેશ્ય	ગુજ.
सप्तदश	सत्तरह	सत्तर
षष्ठकः	छट्ठउ	छट्ठो
अपत्यकं	अवच्चउ	बच्चुं

वृद्धकः	वुड्ढउ	[૧૬૯]बुड्ढो
प्रस्तरः	पत्थरु	पथ्थर
छत्र	छत्तरु	छत्तर
पत्रकं	पत्तउ	[૧૭૦]पत्तुं
सप्तक	सत्तउं	[૧૭૧]सत्तो
अष्टक.	अट्ठउ	[૧૭૧]अट्ठो
चतुष्कः	चउक्कउ	[૧૭૧]चोक्को

કેટલાક શબ્દોમાં બેવડા વ્યંજનનું આ અવિકૃત અવસ્થાન વૈકલ્પિક છે; સંયોગલોપવાળા વિકલ્પમાં સાધારણતઃ પૂર્વસ્વર દીર્ઘ થાયછે; જેમકે:—

વિકલ્પવાળા પ્રકારો

कक्षा	कच्छा	[૧૭૨]कच्छो કે काछडी
प्रस्तरः	पत्थरु	[૧૭૨]पत्थर કે पथरो
पक्वक.	पक्कउ	{ पक्को કે पाको(=ચતુર; ખંધો)
कर्परः	खप्परं	[૧૭૩]खप्पर અને खोपरी
रूक्षक	[૧૭૪]लुक्खडउं	{ लुखुं અને लुक्खुं[૧૭૫]
(દેશ્ય)	जुड्डं	[૧૭૫] जुठुं, जूठुं
,,	वहिल्लो	व्हेलो, वहेलो[૧૭૫]
,,	उज्जडं	उजड, उज्जड

૧૬૯. बुड्ढो હિન્દીમાંથી ગુજરાતીમાં આવેલછે.

૧૭૦. पत्तु=પાંદડું; પછી, ગંજીપાનું પાનું.

૧૭૧. सत्तो, अट्ठो, चोक्को એટલે પાનાંની રમતનાં સાત, આઠ અને ચાર દાણાનાં પત્તાં, મૂળ સંસ્કૃત શબ્દોને આકારમૂળ તરીકે જ મૂક્યાછે. સંસ્કૃતમાં હેનો અર્થ એ નથી.

૧૭૨. काछडी અને पथरो કમત્યય લગાડવાથી થયાંછે

૧૭૩. खोपरीमां અનો ओ થયોછે એ અસાધારણ છે; पथरोમાં વિકલ્પરૂપે અવિકૃત હ્રસ્વ સ્વર રહ્યોછે.

खप्पर=શિવ કે કાલીનું ભિક્ષાપાત્ર બનેલી ખોપરી.

खोपरी=પ્રાણિનું શિર કપાલ.

૧૭૪. रूक्षनो हरिद्रादिगण (सि हे. ८-१-२५४)માં रनो लने માટે નિર્દેશ નથી; પણ એ ગણને અન્તે इत्यादि છે એટલે સમાન પ્રકારોનો હેમાં સમાવેશ થાય એમ માનીને મ્હેં એ ગણને સાહ્યે लुक्ख लीधुंછે

૧૭૫. लुक्खुं, जुड्डुं, व्हेलो—અહિં બેવડો વ્યંજન મર્યાદર્શકછે. छक्को, देहलो, खोड्डु હેમાંના સંયોગો પણ હેવા જ ગણાય.

સૂચનાઃ-ઉપરના શબ્દગણમાં ગુજરાતી શબ્દોમાંના બેવડા મહાપ્રાણ વ્યંજનોનો ખુલાસો આપવો પડશે. વાગ્વ્યાપાર-દૃષ્ટિએ આ સંયોગોનો પ્રથમ-વ્યંજન (પ્રાકૃત શબ્દોની માફક) સમાનવર્ગીય અલ્પપ્રાણ જોઈએ; પણ થોડાં વર્ષો પૂર્વે કેળવણી ખાતાએ ખરો વાગ્વ્યાપારસિદ્ધ સંયોગ (દ. क्ख ઇત્યાદિ) પસંદ કરવાનું ઠરાવ્યું ત્હાં સુધી એ ખાતાની અંદર તેમ જ બ્હાર બંને વ્યંજનો મહાપ્રાણ મૂકવાનો પ્રચાર હતો. હું જૂની પદ્ધતિને વળગી રહ્યો છું હેનાં ત્રણ કારણો છેઃ (૧) ખરું વાગ્વ્યાપારસિદ્ધ રૂપ સ્વીકારવું એ નિષ્કારણ પાંડિત્ય ગણાય; (૨) દ્વિત્વ પામેલા મહાપ્રાણનો ઉચ્ચાર આપોઆપ જ અલ્પપ્રાણ અને મહાપ્રાણના સંયોગ જેવો થાય-બેવડા મહાપ્રાણથી દર્શાવીએ તોપણ; અને (૩) આ પરિસ્થિતિમાં ચાલુ પદ્ધતિમાં ખલેલ ન કરવી જોઈએ.

उत्सर्ग १७

અનાદ્ય સબલસંયોગ નિર્બળ બનેછે.

કેટલાક શબ્દોમાં અનાદ્ય સબલસંયોગ નિર્બલ બનેછે, અને એથી કેટલાક પ્રકારોમાં પૂર્વસ્વર દીર્ઘ થાયછે.

	સં.	ગુજ.
(૧)	कल्य	काल्य
(૨)	नित्य	नित्य
(૩)	वैद्य	वैद्य, પછી वैद
(૪)	धनस्या	धनस्या
(૫)	धन्य	धन्य भाग्य
(૬)	भाग्य	भाग्य
(૭)	राज्य	राज्य-राज
(૮)	मध्य	मध्य
(૯)	अग्र	(अग्र પછી) अगद
(૧૦)	साध्य	साध्य
(૧૧)	कल्याण	कल्याणदाय
(૧૨)	फलद्रूप	फलद्रूप
(૧૩)	ब्रह्मचारी	ब्रह्मचारी

સ્પષ્ટીકરણ અને વિશેષ વિચારઃ—

(૧) कल्य (સં.)માં य અશિથિલ છે તે काल्य (ગુજ.)માં શિથિલ (लघुप्रयत्न) થાયછે. मुग्धावबोध औक्तिक (વિ. સં. ૧૪૫૦) પૃ. ૧૬, ઓળ

સૂચનાઃ—બધા શબ્દોમાં દ્વિતીયવર્ણ યુવાળો સંયોગ છે એ ધ્યાનમાં આવ્યું હશે,—અપવાદમાં માત્ર फल्गुरूप અને ब्रह्मचारी છે, જેમાં र् અને ह् દ્વિતીય અને પ્રથમ વર્ણ છે. ગુરુપ્રયત્ન य (ડૉ. હૉર્નલ જેને અર્ધ–વ્યંજન કહે તે) શિથિલ થઈને લઘુપ્રયત્ન य (ડૉ. હૉર્નલ જેને અર્ધસ્વર કહે ત્હેવો) થવાથી સંયોગ નિર્બળ બનેછે.[૧૭૬]

र् અને ह् વિશે પણ; હેમચન્દ્ર પોતાના छन्दोनुशासन અધ્યાય ૧ સૂત્ર ૬માં र् અને ह्વાળા સંયોગને પૂર્વસ્વરને દીર્ઘત્વ અર્પવાના ધર્મમાંથી બાદ કરેછે; જેનો અર્થ એ કે એ સંયોગો હેણે નિર્બળ માન્યાછે; હેના જ શબ્દોમાં કહું તો एप्वतीव्रप्रयत्नत्वं संयोगस्य गुरुत्वाभावे हेतुः ॥ આ છૂટ હેણે માત્ર પ્રાકૃત છન્દને નહિ પરંતુ સંસ્કૃત છન્દને પણ આપીછે. હેણે આપેલાં ઉદાહરણો જ સ્થિતિ પ્રગટ કરશેઃ—

ह् અને र्વાળા સંયોગોના નિર્બળત્વ વિશે હેમચન્દ્રે મૂકેલી છૂટ; છન્દોનુશાસન, ૧-૬.

(अ) स्पृष्टं त्वयेत्यपह्रियः खलु कीर्तयन्ति ॥

(आ) घनं प्रदानेन श्रुतेन कर्णौ ॥

(इ) एतद्दिवो निह्नुतदीप्ति मुदे न कस्य ॥

(उ) तव ह्रियापह्रियो मम हीरभूत्
छशिप्रहेऽपि द्रुतं न धृता ततः ।
वहलभ्रामरमेचकतामस
मम प्रिये क्व समेष्यति तत्पुनः ॥

(अ)માં લીધેલી છૂટ અક્ષમ્ય ન ગણિયે તો નભે; તેમ જ (आ)માં, હેમાં સંયોગનું સ્વતન્ત્ર શબ્દના આદિમાં સ્થાન છે તે હેને વિશેષ ક્ષમ્ય બનાવેછે. પણ (इ)માંનો નિર્બળ સંયોગવાળો ગણાતો निह्नुत ભાગ્યે જ બંધ બેસે, અને એથી પણ ભૂરું એ કે (उ)માં ઓછાં નહિ પણ સાત હાવી છૂટનાં ઉદાહરણો, ચઢતા ઊતરતા દોષગાંભીર્યવાળાં, ખડકયાં છે. ખરેખર, જો આ ઉદાહરણો વ્યાપક પ્રચારનાં સૂચક હોય, વ્યક્તિકૃત સ્વાતન્ત્ર્યનાં જ સૂચક ન હોય, તો હેની પ્રવૃત્તિ સંસ્કૃત સાહિત્યના કોઈ હેવા અવનતિ-યુગમાં થઈ હશે કે જેમાં શિષ્ટ નિયમબન્ધન અત્યન્ત શિથિલ પડ્યું હશે. સંયોગના નિર્બલત્વના ક્રમદર્શક ઇતિહાસ ઉપર બહુસૂચક પ્રકાશ પાડેછે એટલા માટે આ પરિસ્થિતિ મ્હેં અહિં નોંધીછે.

---

૧૭૬. प्राकृतलक्षणની હેમની આવૃત્તિમાં હેમની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨૭ § ૪ જુવો.

૨ માં આ શબ્દ कालिरૂપે દર્શન દેછેઃ-आजु अद्य कालि वल्ये गियकालि. काल्य માંનો य कालिना इમાંથી ઉદ્ભવ્યો હોય એ શક્ય છે.

(૭) લઘૂચ્ચારણ य વાળો नित्य ગુજરાતીમાં બહુપ્રચરિત છે; જેમ કે निस भक्तिरसे हरख भरजो (નરસિંહરાવ ભોળાનાથકૃત कुसुममाला, પૃ. ૫૩, કડી ૩).

(૮) सरवरूपि हरि रगि राचि
वृंदावनि गोपीमध्य् नाचि

(પદ્મનાભ; નકલ વિ. સં. ૧૭૧૫; ગુજ. શાલાપત્ર પુ. ૧૨, મે માસનો અંક જુવો; તા. ૧૩ મી ઑગસ્ટ ૧૯૧૪ ના ગુજરાતીમાં આવેલો રા. છગનલાલ વિ. રાવળનો લેખ હેમાં ફરી આપેલોછે.)

मध्य રૂપ પ્રા. પા. રા. मधिनो ઉત્તર રૂપાન્તર કેમ હોય; જો કે સાધારણ રીતે मध्यनुं मज्झ પ્રા.માં થાય.

(૯) असह (સં.) નો અર્થ કર્તૃનિષ્ઠ છે (સહી ન સકતો), असह्य જેવો કર્મનિષ્ઠ નથી; असह (ગુજ.) નો અર્થ કર્મનિષ્ઠ છે અને હેની વ્યુત્પત્તિ ઉપર મુજબ છે. अलभ (ગુજ.), अकय (ગુજ.) એ अलभ्य (સં.), अकथ्य (સં.) માંથી આવે; (પ્રા. अलब्भ, अकत्थ.)

(૧૦) જો रामायणने પ્રમાણ માનિયે તો साह्य ખાસ્સો સં. શબ્દ ગણાય, सहनुं ભાવવાચક નામ. (वाङ्मात्रेणापि रामस्य करिष्ये साह्यमुत्तमम् ॥ किष्किन्धाकाण्ड ५८, १२; सुंदरकांड १-१२३, १४७ પણ જુવો). આપ્ટેએ साह्य શબ્દ નથી આપ્યો.

જો साह्य ના મૂળ શબ્દ તરીકે साहाय्य (સં.) લઈયે તો, સં. શબ્દનો य અક્ષબત્ત ગુરૂપ્રયત્ન છે, જે ગુજરાતીમાં લઘુપ્રયત્ન બનેછે.

(૧૧) कल्याणदास. સંયોગ નિર્બળ બનેછે તે આ પ્રકારનાં (कल्याणराय વગેરે) વિશેષ નામોમાં જ. कल्याण પોતે સબળસંયોગ જાળવી રાખેછે.

(૧૨) फलहूप-સં. માં ह્ર સબળસંયોગ છે. ગુજરાતી પ્રચારમાં, ઉચ્ચારણવેગની મદદ વડે, એ નિર્બળ બનેછે અને ल એક માત્રાનો ઉચ્ચારાયછે.

(૧૩) હરરોજના तद्भव પ્રચારમાં ह्म નિર્બળ બનેછે. જેમકે वृंदावनि गोपीमध्य् नाचि। साचो सोहि ब्रह्मचारी ॥ (પદ્મનાભ, ઉપર જ (૮) નીચેનું ટાંચણ); ઉપર, उत्सर्ग १ (ङ), વ્યાખ્યાન ૪ થાના પ્રસ્તુત ખંડમાં, પૃ. ૨૯૭ જુવો, જ્યહાં ભીમકૃત हरिलीलामां प्रल्हादनो ह्ल નિર્બળ બતાવ્યોછે.

સૂચનાઃ—બધા શબ્દોમાં દ્વિતીયવર્ણ સ્વાળો સંયોગ છે એ ધ્યાનમાં આવ્યું હશે,—અપવાદમાં માત્ર ફલ્ગૂપ અને બ્રહ્મચારી છે, જેમાં ર્ અને હ્ દ્વિતીય અને પ્રથમ વર્ણ છે. ગુરુપ્રયત્ન ય (ડૉ. હાર્નેલ જેને અર્ધ–વ્યંજન કહે તે) શિથિલ થઇને લઘુપ્રયત્ન ય (ડૉ. હાર્નેલ જેને અર્ધસ્વર કહે ત્હેવો) થવાથી સંયોગ નિર્બળ બનેછે.[૧૭૬]

હ્ અને ર્વાળા સંયોગોના નિર્બળત્વ વિશે હેમચન્દ્રે મૂકેલી છૂટ; છન્દોનુશાસન, ૧–૬

ર્ અને હ્ વિશે પણ; હેમચન્દ્ર પોતાના छन्दोनुशासन અધ્યાય ૧ સૂત્ર ૬માં ર્ અને હ્વાળા સંયોગને પૂર્વસ્વરને દીર્ઘત્વ અર્પવાના ધર્મમાંથી બાદ કરેછે; જેનો અર્થ એ કે એ સંયોગો હેણે નિર્બળ માન્યાછે; હેના જ શબ્દોમાં કહું તો एव्वतीप्रयत्नत्व संयोगस्य गुरुत्वाभावे हेतुः ॥ આ છૂટ હેણે માત્ર પ્રાકૃત છન્દને નહિ પરંતુ સંસ્કૃત છન્દને પણ આપીછે. હેણે આપેલાં ઉદાહરણો જ સ્થિતિ પ્રગટ કરશેઃ—

(अ) स्पृष्ट त्वयेत्यपह्रियः खलु कीर्तयन्ति ॥
(आ) घन प्रदानेन श्रुतेन कर्णौ ॥
(इ) एतद्विवो निह्नुतदीप्ति मुदे न कस्य ॥
(उ) तव ह्रियापह्रियो मम हीरभूच्
छशिग्रहेऽपि द्रुतं न धृता तत ।
बहलभ्रामरमेचकतामस
मम प्रिये क्व समेष्यति तत्पुनः ॥

(અ)માં લીધેલી છૂટ અક્ષમ્ય ન ગણિયે તો નભે; તેમ જ (આ)માં, હેમાં સંયોગનું સ્વતન્ત્ર શબ્દના આદિમાં સ્થાન છે તે હેને વિશેષ ક્ષમ્ય બનાવેછે. પણ (ઇ)માંનો નિર્બળ સયોગવાળો ગણાતો નિહ્નુત ભાગ્યે જ બંધ બેસે, અને એથી પણ ભૂરું એ કે (ઉ)માં ઓછાં નહિ પણ સાત હાવી છૂટનાં ઉદાહરણો, ચઢતા ઊતરતા દોષગાંભીર્યવાળાં, ખડકયાં છે. ખરેખર, જો આ ઉદાહરણો વ્યાપક પ્રચારનાં સૂચક હોય, વ્યક્તિકૃત સ્વાતન્ત્ર્યનાં જ સૂચક ન હોય, તો હેની પ્રવૃત્તિ સંસ્કૃત સાહિત્યના કોઈ હેવા અવનતિયુગમાં થઈ હશે કે જેમાં શિષ્ટ નિયમબન્ધન અત્યન્ત શિથિલ પડયું હશે. સંયોગના નિર્બલત્વના ક્રમદર્શક ઇતિહાસ ઉપર બહુસૂચક પ્રકાશ પાડેછે એટલા માટે આ પરિસ્થિતિ મ્હેં અહિં નોંધીછે.

---

૧૭૬. प्राकृतलक्षणनी હેમની આવૃત્તિમાં હેમની પ્રસ્તાવના, પૃ ૨૭ § ૪ જુવો

उत्सर्ग १८

निर्बलसंयोगनु सबल थवनु

આ ઉત્સર્ગ આગળના ઉત્સર્ગનો વિપર્યય છે; હેનું સરળ નિવેદન આ પ્રમાણે થાયઃ—

કેટલાક પ્રકારોમાં નિર્બલસંયોગ સબલ થાયછે

કેટલાક શબ્દોમાં (સંયોગનો ઉત્તર અંગભૂત) य લઘુપ્રયત્ન હોવા છતાં પ્રમાદથી ગુરુપ્રયત્ન મનાતાં નિર્બલસંયોગ સબલ બનેછે.

ઉદાહરણોઃ—

સં.	ગુજ.
अगति	अगत्य
प्रति	प्रत्ये
डाकिनी	डाक्यण
अत्रवारे—પ્રા. अत्तवारइ अत्तआरइ	अत्यारे

ટિપ્પણઃ—(अ) निर्माल्य અને आमन्या એ બીજા બે શબ્દોમાં यનો સંયોગ સબલ છે. પ્રથમ શબ્દ સં. निस्ने डृ। माल સાથે જોડીને અને સંસ્કૃતનો ખોટો ધ્વનિ અર્પવા માટે છેડે य લગાડીને બનાવેલો વર્ણસંકર છે. ખરું, निर्माल्य સં. શબ્દ છે, પણ હેનો અર્થ ગુજરાતીમાં થાયછે તે 'નમાલો' નથી થતો.

સંસ્કૃત શબ્દ निर्माल्यના અર્થો:

(૧) (વિશેષણ) કલંકરહિત, શુદ્ધ.

(૨) (નામ) નિર્મળતા.

(૩) પુષ્પ જેવા દેવને અર્પેલા ઉપહારનો અવશેષ.

(૪) વાપરીને નાંખી દીધેલાં પુષ્પ; કરમાયેલાં ફુલ.

(૫) અવશેષ—કોઇપણ.

અર્થ (૪) લક્ષણાથી નમાલું અર્થ ઉપજાવે પણ હું હેમાં કિલષ્ટતા આવતી માનુંછુ.

બીજા શબ્દ आमन्याનો ગુજ. માં 'માન', 'આજ્ઞાપાલન' હેવો અર્થ થાયછે, પણ હેનું મૂળ કોઇ સંસ્કૃત પરિચિત શબ્દમાં મળતું નથી; आज्ञा સાથે—માનને લગતો કોઇ શબ્દનો તરગી અને ખોટો ક, કરીને એ ઉપજાવેલો હશે. આ તર્કમાત્ર છે.

(આ) પ્રસજ્ઞા પાલી આપણી (હરિલીલા, કલા ૮, શ્લો. ૫૯) હેમાં પ્રસજ્ઞાનો ય તિના ઇમાંથી ઉદ્‌ભવ્યો હોઈને મૂળ લઘુપ્રયત્ન છે છતાં ગુરુપ્રયત્ન ગણ્યોછે; હેનું કારણ કાંઈક અંશે મિથ્યા સંસ્કૃતત્વબુદ્ધિ અને કાંઈક અંશે એ શબ્દમાં ત્યનું વિલક્ષણ સ્થાન, એક બાજુ પ્ર અને અન્યબાજુ જ્ઞા એ બેની વચ્ચે; જેથી ત્યનો ય પ્રયત્નયુક્ત ઉચ્ચારાયછે, અને એ પ્રયત્ન અછૂટકે યના ઉચ્ચારમાં પ્રતિફલન પામેછે.

(ઇ) નીચેનાં ઉદાહરણો જોવા જેવા છેઃ—

(૧) નવધા ખરી પણ પ્રેમભક્તિતણુ બળ છે અત્ય
તે વિના રસિક ચૂડામણિ હરિ વશ ન થાયે સત્ય.

(દયારામ, રસિકવલ્લભ ૫૮, ૫).

સત્ય સાથે યમક સાધતા અત્ય માં સબળસંયોગ છે, જો કે સાધારણતઃ નિર્બળસંયોગ જોઇયે.

(૨) જે અજા મધ્ય ઉપાધ્ય થોદલી તે જાણે અદ્કૃત્ય,
જ્યમ મુકુરમાં(હિં) અનત દીસે રૂપની સંસૃત્ય.

(અખેગીતા, કડવું ૨૨, કડી છેલ્લીની પ્હેલાંની).

અહિંયાં સંસૃતિ માંથી આવેલ સંસૃત્યનો ત્ય સાધારણતઃ નિર્બળસંયોગ ાાય; પણ કૃત્ય સાથે યમક અને છન્દરચના ઉપરથી જણાયછે કે એ સબલ માનીને મૂકયોછે.

(માતિમાંથી આવેલ) મત્ય અને હેવા શબ્દોનો આપણા જૂના કવિયોએ હાવો જ ઉપયોગ કર્યોછે, છન્દની અપેક્ષા અનુસાર સબળ કે નિર્બળ માન્યાછે.

ઉત્સર્ગ ૧૯

સંયોગલોપ જેવી કાંઇપણ અસર વિના જ હ્રસ્વસ્વરનું દીર્ઘત્વ.

અન્ત્ય કે અનન્ત્ય હ્રસ્વસ્વરનું સંયોગલોપ વિના દીર્ઘત્વ

(અ) કેટલાક શબ્દોમાં અનન્ત્ય, સ્વરિત, હ્રસ્વસ્વર, હેની પાછળ લુપ્ત થતો સંયોગ ન હોય તો પણ, દીર્ઘ બનેછે.

(આ) તદ્ભવ શબ્દોનો અન્ત્ય હ્રસ્વસ્વર બહુધા દીર્ઘ બનેછે.

ઉદાહરણો:

(અ) અનન્ત્ય સ્વર.

સં.	પ્રા. કે અપ. કે દેશ્ય	ગુજ.
स्तनः	थणु	थान
ध्वनिः	(धुनि)	धून[१७७]
स्वरः	(सुरु)	सूर[१७७]
कुंडलकं	कुंडलउं	कुंडालुं
जडकं	जडउं	जाडुं
फलकं	फलउं	फालुं[१७८]
तिलकं	तिलउं	टीलुं
खनिः	खणी	खाण्य[१७९]
वरं	वरं	वारुं[१८०]
अशोकपल्लव	असोअपल्लवु	आसोपालव

(આ) અન્ત્ય સ્વર.

रामस्य पार्श्वे (°र्श्वके)	रामनि पासइ	रामनी पासे
अमृतं	अमिअं (अमि)	अमी
न	न	ना

[ટિપ્પણ:–(૧) रामनी पासेमાંના °नी વિશાળ રૂપાન્તરવર્ગની એક પ્રકારદર્શક વ્યક્તિ તરીકે આપ્યોછે. (આ પ્રકારનાં રૂપોમાં પ્રસ્તુત નિયમના અનુદર્શન માટે હું રા. કે. હ. ધ્રુવ કૃત વાગ્વ્યાપાર પૃ. ૫ માનો ઋણી છું.) એ જ મુજબ, આ પછીના જ ઉત્સર્ગ અનુસાર અન્ત્ય સ્વરયુગ્મના

૧૭૭. ધ્વનિ અને સ્વરના વનું પ્રથમ સંપ્રસારણ થાયછે. હવે પછીના એક ઉત્સર્ગમાં બતાવીશ તેમ સંપ્રસારણ य્ કે व् સ્વરમધ્યગત હોય ત્યહારે શક્ય બનેછે, અને એ અપેક્ષા ધ્વનિ અને સ્વરમાં અર્ધસ્વરની પૂર્વે ઝીણી સ્વરભક્તિના પ્રક્ષેપથી પૂરી પડેછે; જેમ કે ધ્ઉવનિ-સ્ઉવર પછી-ધૂન-સૂરનો દીર્ઘ ऊ-उव-उउने પરિણામે આવશે. વાગ્વ્યાપાર-ઘટનાની આ નિપુણતર પૃથક્ક્રિયા હોઇને આ બે શબ્દો, પૂરી યથાર્થતા જાળવવી હોય તો, આ ઉત્સર્ગમાંથી બાદ થાય.

૧૭૮. કેટલાક कल्य(कं)માંથી फालुं સાધેછે. પણ कल्यમાં कल અને फालुंનો યથાર્થ અર્થ (अव्यक्तमधुर) નથી આવતો. અનુકૂળ, શુભ (વાર્તાલાપ) હેવો અર્થ આપ્ટેએ પોતાના શબ્દકોષમાં આપ્યોછે, અને એ પણ દૂરનો અર્થ છે.

૧૭૯. આપ્ટે खानि પણ આપેછે; એમ હોય તો આ શબ્દ અહિંયાંથી બાદ થાય

૧૮૦. કેટલાક वारुंને वारमમાંથી આવ્યો ગણેછે. પણ મ. वरं સાથે સરખાવ ધર્મવાળી વ્યુત્પત્તિ ખરી લાગેછે.

બીજા સ્વરનો જેમાં લોપ થાયછે હેવા શબ્દવર્ગના પ્રકાર તરીકે અભિગં આપેલછે.

(૨) કેટલાક આધીનનો આ ઉત્સર્ગમાં સમાવેશ કરે, પણ હું બ્હાર મૂકુંછું કારણ—

(પ્રથમ) એ સ્વતન્ત્ર શબ્દ નથી; સમાસના ઉત્તરપદ તરીકે અધિનો આદેશ અધીન થાય હેમાંથી જ ઉદ્ભવેલછે; અને (બીજું) વચનાધીન જેવા શબ્દોમાં સ્વિકાર્થથી આવેતા માને કારણે ઉપજેલા બુદ્ધિભ્રમનું એ પરિણામ છે.

(૩) શ્વશુરમાંથી મ. સાસરા આ ઉત્સર્ગના અંતર્ગત નિયમ પ્રમાણે થયેલો ગણાય.]

આ વિકારનું મૂળ હેમચન્દ્રના વ્યાકરણમાં

આ ઉત્સર્ગના તત્ત્વનું મૂળ સિ. હે. ૮-૧-૪૪ (અતઃ સમૃદ્ધયાદૌ)માં મળેછે, જે અનુસાર સમૃદ્ધયાદિ ગણના શબ્દોમાંની પ્રથમ વર્ણશ્રુતિનો અ વિકલ્પે દીર્ઘ બનેછે. આ ગણને આકૃતિગણ કહ્યોછે, એથી સ્તન, જડ અને હેવા શબ્દો હેને અનુસરતા ગણી સકાય, પરંતુ પ્રાકૃત ગ્રન્થોમાં થાણ, જાડ ઇત્યાદિ પ્રકારનાં પ્રત્યક્ષ રૂપો પ્રાપ્ત ન હોય તો આ રન્ધ્રાવકાશનો લાભ લેવો યોગ્ય ન ગણાય. આ કારણે, અને આપણા શબ્દસમૂહમાં ઝ્વાળા પ્રકારો પણ છે તેથી, અને, વિશેષતઃ,—હમણાં જ જણાવવાનું એક વિશિષ્ટ સમર્થ તત્ત્વ આ સઘળા પ્રકારનું નિયમન કરેછે એ કારણે, આ ઘટનાને હું નવીન ઉત્સર્ગ તરીકે આપુંછું—સિ. હે. ૮-૧-૪૪ની અનુવૃત્તિરૂપ હેને ગણવાને અવકાશ છે તો પણ.

આ વિકારનું અન્તર્ગત કારણ

સ્વરનું ઉચ્ચારણ મધ્ય મટીને વિલમ્બિત બનેછે એ વિકાર એ સ્વરના દીર્ઘત્વનું સ્પષ્ટ અને નિકટ કારણ છે. પરંતુ હાવા અપૂર્ણ કારણદર્શનથી આપણે સંતુષ્ટ નહિ રહિયે; એ તો લગભગ સાધ્યને જ સાધન કરવા જેવું થાય—રા. કેશવલાલ હ. ધ્રુવે આ ઘટનાને વિલમ્બનવિધાન નામ આપ્યુછે હેવું; (હેમનો વાગ્વ્યાપાર, પૃ. ૫ મું પરા ૨ જો જુવો); એ તો આછા આવરણમાં છુપાવેલી પુનરુક્તિનો જ એક પ્રકાર છે. એ આપણને આ વાગ્વ્યાપારઘટનાની પોતાની પાછળ શુ રહ્યુંછે તે નહિ દર્શાવે,—હેના કારણ તરીકે પ્રવર્તતું તત્ત્વ નહિ દર્શાવે એ તો નિઃસંદેહછે. આ કારણભૂત તત્ત્વ દર્શાવનાર બે વૈકલ્પિક ઉત્પત્તિદર્શન હું સૂચવુંછું:

उत्सर्ग २०

અન્ત્ય સ્વરયુગ્મ ના દ્વિતીયવર્ણનો લોપ અને પરિણામે થતું પ્રથમ સ્વરનું દીર્ઘત્વ.

સ્વરયુગ્મ; દ્વિતીય સ્વરનો લોપ અને પૂર્વ સ્વરનું દીર્ઘત્વ.

પ્રાકૃતમાં, અપભ્રંશમાં કે અવાન્તર ક્રમમાં જ્યહારે શબ્દને અન્તે સ્વરયુગ્મ આવે ત્યહારે હેનો દ્વિતીય સ્વર (હ્રસ્વ કે દીર્ઘ) લુપ્ત થાયછે અને પ્રથમ સ્વર, હ્રસ્વ હોય તો દીર્ઘ બનેછે.

ઉદાહરણો

સં.	પ્રા. કે. અપ. કે અવાન્તરક્રમ	ગુજ.
घृतं	घिअ–घिउ	घी
अमृतं	अमिअं–अमिउ	अमी
मौक्तिकं	मोत्तिअं–मोत्तिउ	मोती
लोहितं	लोहिम–लोहिउ	लोही
मथितं[१८१]	महिम–महिउ	मही(=દહિં)
पानीयं	पाणिअं–पाणिउ	पाणी
यज्ञोपवीत	जण्णोवईअ	
	जण्णोमईअ–जण्णोईउ	जनोई
१८२ सांवत्सरिकं (श्राद्ध)	संवच्छरिअं–संवच्छरिउ	समचरी
१८२ वार्षिकं (श्राद्ध)	वारसिउ–वारसिउ	वरशी
१८३ भारितं કે भारिक	भारिअं–भारिउ	१८३ मारी (=भारे).

---

૧૮૧ ગુજરાતીમાં मही એટલે दहि જ એમ સાધારણ રીતે સમઝાતું જણાયછે પણ મથ્–મથવું એથી જણાયછે કે વલોવેલું દહિ હેવો અર્થ હોવો જોઇયે, અને અમર એમ કહેછે પણ –तत्र क्षुदश्विन् मथित पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलम्॥ ૨૧૫૨ દહિ વલોવેલું ¼ અશ પાણી નાખેલુ तक्र, ½ અશ પાણીવાળુ उदश्वित्, અને પાણી વિનાનું मथित જેને ગુજરાતીમાં મઠો કહેછે

૧૮૨ श्राद्ध શબ્દ લુપ્ત થાયછે–श्वाशुरक गृहमांथी सासरु થવામા गृह લુપ્ત થાયછે તેમ, (હેમચન્દ્રના સમયમાં सासुरना આ અર્થ માટે ઉપર પૃ ૨૨૯ નોટ ૮૪ જુવો.)

૧૮૩ भार+इतच (પ્રત્યય) હેમચન્દ્ર भारिक વાપરેછે; देशीनाममाला ૪, ૪૨ ઉપરની હેની વૃત્તિ જુવો. ફારસીમાં वार=भार, અને वारी–भारे એમ છે ગુજરાતીમાં मारी કરતાં भारे વધારે પ્રચરિત છે. વધારેની માફક ભારે પણ भारની તૃતીયા દ્વારા વિશેષણનો અર્થ પ્રાપ્ત કરેછે (વધારો માથી વધારે થાયછે) અને એ પ્રયોગરૂઢિ હેને વિચારના પલટઃ વડે अविकारी विशेषण બનાવી દેછે.

	इन्द्रियं	इन्द्रिअं-इन्द्रिउ	इंद्री
	आरात्रिकं	आरत्तिउ	आरती (स्त्रीलिंग મૂળનુ લિંગ બદલાયછે; કેટલાક અમી સ્ત્રીલિંગમાં વાપરેછે તે મુજબ.)
	अलौकिक	अलौकिउ	अलोकी ("ए तो रीत हमो आज अलोकी लही जो" દયારામ; दाणचातुरी, કડી ૧૩ મી.)
	अतुलितं	अतुलिअंअतुलिउ	अतळी (પ્રાચીન ગુજ. સાહિત્યમાં अतळीबळमां "सत्यवंत शिरोमणि हे अतळीबळ ने अमेह" शीलवतीनो रास, २–१०–१)
	मरिचं	मरिअं-मरिउ	मरी (કાળા મરીદાણા)
	गान्धिकः	गंधिओ-गंधिउ	गांधी
१८४	तैलिकः	तेल्लिओ-तेल्लिउ	तेली
	धनिकः	धणिओ-धणिउ	धणी
	वृश्चिकः	विंछिओ-विंछिउ	वींछी
	कृत्वा	करिउ-(અપ.), करिअ (પ્રા. પા. ૨૧.)	करी

(આ શબ્દ क्त्वान्त રૂપોના વર્ગનો પ્રકારદર્શક પ્રતિનિધિ છે.)

	वृकः	*वरुओ-वरुउ	वरु

(*–કારણ કે હેમચન્દ્રે હાને માટે નિયમ નથી આપ્યો.)

દેશ્ય)	रूअं	रुउ	रू
,,	वरुअं	वरुउ	वरू
,,	कोल्हुओ	कोल्हुउ	कोल्हू (શેલડી પીલવાનુ યંત્ર.)
	कामरूपः / कामरुउ / कामरूओ		कामरू (देश) / कामरुवो

---

૧૮૪ મોચી શબ્દ તર્કસૂચિત मोचिओ જેવા કોઈ દેશ્ય શબ્દમાથી ઉદ્ભવ્યો હશે; કારણ કે કાનડામાં मोचे=પગરખું છે; સિંધીમાં मोचडा=પગરખાં છે; ગુજ મોજડી સરખાવવા યોગ્ય છે; તેમજ मोजुं=stocking.

कपर्दिका	कवड्डिआ	કોડી
बालिका	बालिआ	બાલી
पुस्तिका	पोत्थिआ	પોથી
विद्युल्ता	विज्जुल्लिआ–विज्जुडिआ	વીજળી
कलिका	कलिआ	કળી
मक्षिका	मक्खिआ	માખી
मृत्तिका	मट्टिआ	માટી
शलाका	सलाआ } सलिआ सलआ }	શળી
	(देश्य) अलिआ	અલી (સખીનો સંબોધન-–શબ્દ)
	(,,) धोसरिआ	ધોશરી
पादः	पाओ—पाउ	પા
सपादः	सवाओ–सवाउ	સવા
घातः	घाओ–घाउ	ઘા
प्रतिघातः	पडिघाओ–पडिघाउ	પડઘા
वात	वाओ–वाउ	વા
धान्याक	धनाअं–धनाउ	ધાણા[185]
कलापः	कलावो–कलावु–कलाउ	કળા[186]
यूका	जूआ	જૂ
गोधा	गोहा घोआ	ઘો
जलौकाः	जलोआ	જળો
गुडूची	गलोई	ગળો
माता	माई	
अनुयोगः	अणुज्जोओ अणुज्जोउ	અણજો (કડિયા સુતાર વગેરેનો કામે ન જવાનો દિવસ)

૧૮૫. આ અન્તિમરૂપ ધાણા આકારમાં ઓકારાન્ત પુલ્લિંગ નામના બહુવચનને મળતુ હોઇને એ શબ્દને બહુવચનનો માનવાની ભૂલ થઇછે અને ઉલટક્રમે એક વચનમાં મૂળ શબ્દ તરીકે ધાણો ઘડી કાઢ્યુંછે

૧૮૬. અહિયાં લક્ષણાના એક પ્રકારથી મોરનો पिच्छकलाप ઉદ્દિષ્ટાર્થ છે, અને હેનો પણ મોરે વિસ્તારેલા પીંછાં એ અર્થ છે कलाने આકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ નામ માનવાનો ભ્રમ થતાં कला ગુજ. સ્ત્રીલિંગમાં વપરાયછે

સૂચના —

(અ) અન્તમાં અ હોય હેવા શબ્દોના અન્તિમરૂપનું મૂળ ઉકારાન્ત અપભ્રંશરૂપમાં દર્શાવતાં હમેશાં શુદ્ધ સ્વરયુગ્મ (दर्शने બદલે दउ) પ્રાપ્ત થાયછે.

(આ) સ્વરયુગ્મનો પ્રથમ સ્વર अ શિવાયનો કોઇપણ સ્વર હોવો જોઇયે, ઉદાહરણો તપાસતાં આ વાત જણાશે પ્રથમસ્વર अ હોય હેવા સ્વરયુગ્મના પરિણામો ભિન્ન આવશે, જેમકે

समय	समउ	समो
घोटक	घोडउ	घोडा
भय	भउ	भौ
मृतक	मडउ	मडु
हरीतकी	हरडई	हरडे
करोति	करइ	करे
करोतु	करोउ	करो

માત્ર હિન્દીમા અને મરાઠીમા अउ સ્વરયુગ્મમાથી उ લુપ્ત થાયછે અને अ દીર્ઘ બનેછે, જેમ કે घोडउ (અપ), घोडा (મ ને હિં) આ વિશિષ્ટતાની ચર્ચા પૂર્વે કરી ગયોછુ (ઉપર પૃ ૨૧૫, ૨૧૬ જુવો) अ ઉપરનો સ્વરભાર હિં. અને મ મા उनो લોપ અને ગુજ. મા उनुं પ્રતિસપ્રસારણ ઉપજાવેછે, અને પ્રનિસંપ્રસારણ અર્ધવિવૃત ओ અર્પેછે

(इ) અન્તમાં इआ અને आओ હોય હેવા ઉપરના જથ્થામાના શબ્દો નીચે દર્શાવેલા ક્રમોમાંથી પસાર થાયછે —

इआ–इअ ई
आओ–आउ–आ

आउ વાળા પ્રકારમાં હિન્દીમાં અને મરાઠીમા उ નું પ્રતિસપ્રસારણ થાય-છે, જેમ કે पाउ–पाव, घाउ–घाव

(उ) સ્વરયુગ્મ ના અવશિષ્ટ પ્રથમ સ્વરનું દીર્ઘત્વ થાયછે તે પૂર્વગત ઉત્સર્ગ ૧૯–(आ) ના નિયામક કારણભૂત તત્ત્વની પ્રવૃત્તિનું પરિણામ છે અને, એ તત્ત્વના સહાયકરૂપે, દ્વિતીય સ્વરના લોપની ખોટ પૂરી પાડનાર માત્રા-પૂરણના નિયમનું અધિક તત્ત્વ પ્રવર્તેછે

બીજો પણ ખુલાસો શક્ય છે, પણ હેનો અસ્વીકાર કરવા માટે જ હેનો નિર્દેશ કરુછુ, કારણ કે એ જરા કિલષ્ટ છે અને માત્રાપૂરણ

સ્વરભારની અસર અને હેવા હેવા આજ સુધીમાં સ્થપાઇ ચૂકેલા વાગ્વ્યાપાર નિયમોથી એ અસંગત છે. તે ખુલાસો આ સન્ધિથી કે ય્, વ્ એ આગમોના પ્રક્ષેપથી, इअ, उअ ના इय, उव થાય, અને ય્, વ્ નું સંપ્રસારણ થતાં इ+इ, उ+उ થઈ ને ई, ऊ ઉદ્દભવે.

(એ) वी અને वीयुं, पा અને पायो (આ બીજા ઉદાહરણમાં અર્થ બદલાયછે, पा ચતુર્થાંશ અને पायो=૧ લાક્ષણિક અર્થમાં 'પગ'; ૨ ઘરનું મૂળમંડાણ)—આ શબ્દો પ્રથમદૃષ્ટિયે પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગની વિકલ્પે પ્રવૃત્તિ દર્શાવતા જણાય; પણ વસ્તુતઃ એમ નથી. वी આવેછે वीजं–वीउ માંથી; જ્યારે वीयुं આવે बीजकं–वीजउं–वीअउं માંથી. તે જ મુજબ, पादः पाउमांથી पा, પણ पादकः, पायउ માંથી पायो.

પણ અપૂર્ણ પ્રકારના કેટલાક ખરા અપવાદો છે, જેમકે जूइ અને[1] घउं; यूथिका, जूहिआ, जूइआ હેમાંથી આવતા जूइमां, દ્વિતીયસ્વર आ લુપ્ત થવા છતાં, इ દીર્ઘ થતો નથી; અને गोधूम, गोहूम, गोहूंउ, गोहुंउ, गहुंउ, घऊउ હેમાંથી આવતા घउमां સ્વર (ऊ) હ્રસ્વ બનેછે. હેનું કારણ जू અને घ ઉપરનો સ્વરભાર હોય એમ જણાયછે, જે સ્વરભાર इ ને દીર્ઘ થતો રોકેછે અને ऊ ને હ્રસ્વ બનાવીને उ અર્પેછે.

મરાઠી लोणी પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગની પ્રવૃત્તિનું ઉદાહરણ છેઃ नवनीतं,[१८७] लोणीअं, लोणी.

उत्सर्ग २१

પૂર્વગત ઉત્સર્ગ સાથે વિપર્યયસંબન્ધ ધરાવતો એક उत्सर्ग છે, તે આઃ—

અમુક પરિસ્થિતિમાં य् અને व्નો આગમ

(अ) અન્ત્ય સ્વરયુગ્મનો દ્વિતીયસ્વર લુપ્ત ન થાય ત્યારે इ પછી य् અને उ પછી व् આગમ પ્રક્ષિપ્ત થાયછે.

હાવા આગમ વિશેનો એક સ્વતન્ત્ર उत्सर्ग છે તે પણ અહિં આપીશું તો સગવડ થશેઃ

(आ) કેટલાક શબ્દોમાં સ્વર કે અર્ધસ્વરના દૃઢીકરણ અર્થે અજ્ઞાતમૂલ य् આગમ પ્રક્ષિપ્ત થાયછે.

---

1 १८७. नवनीत,–હેને મિ હે ૯–૧–૧૭૦ માં રહેલો નિયમ લાગૂ કરતાં नोणीअं પ્રાપ્ત થાય; न નો ल એ વિકાર અપભ્રંશના ઉત્તરકાલમાં પ્રચરિત છે; એટલે लोणीअं.

ઉદાહરણોઃ—

(અ)

સં.	પ્રા. ૬ અપ.		ગુજ.
	(૬૨૫) णिरिअं	णिरियुं	नर्युं
लट्टुकः	लट्टुअउ	लट्टुवउ	लाडुवो
वटुककः	वटुअउ	वटुवउ	वहुवो
वणिक् (+क)	वाणिअउ	वाणियउ	वाणियो
लघुवकं	हलुअउं	हलुवउं	हळुं
गुरुकं	गरुअउ	गरुवउं	गरुं
कटुकं	कडुअउं	कडुवउं	कडवुं

(આ)

प्रस्वेदकः	परसेअउ	परसेवउ	परसेवो
लामकः	लाहउ	ल्हाअउ ल्हावउ	ल्हावो
प्रोतकं	प्रोयउं		परोव्युं
निश्च्योतितकं	निचोइअउं		निचोव्युं

[रस नीचोयु तिहां तन कालि ભાલણકૃત कादम्बरी,
પૂર્વભાગ; કડવું ૧૫, પં. ૨૦૯.
અહિ नीचोयुंછે તે વ્ આગમના પ્રક્ષેપ પ્હેલાનો ક્રમ છે.]

आयातकः	आयाअउ	आयो	आव्यो
विगूहितकं,	विगूहिअउं	विगूइअउं	वगोव्युं

[આપ્ટે માત્ર विगूढ=નિન્દિત, ઠપકો પામેલું, એ આપેછે; જેમાંથી અનુમાનપ્રાપ્ત विगूह्=નિન્દવું, ઠપકો આપવો, એ ધાતુ સ્વીકારાય.

(૧) "सृष्टि सर्व वगोई (પ્રેમાનન્દકૃત नळाख्यान, ગૂ. કા. દો. પૃ. ૧૯૬

(૨) वळी विगोइ विविध परे रति सुंदरी थइ तेह
(शीलवतीनों रास, ૬–૧૬–દુહો ૩.)

वगोई અહિ વ્ આગમ વિનાનો ક્રમ દર્શાવેછે.

विलोडितकं	विलोडिअउं	विलोइअउं	वलोव्यु	(=મથ્યું).

[ડનો લોપ સાધારણ ઘટના નથી એટલાપૂરતી આ વ્યુત્પત્તિ તર્કરૂપ છે. પરંતુ આ શબ્દને અપવાદ ગણવાનાં સારાં ગણાય હેવાં કારણો છે; विलोडण (સિન્ધી) એટલે 'વલોવવું'; આપ્ટેના સં. અં. શબ્દકોષમાં विलोडनंના 'ક્ષોભ, સંચાલન, મથન' એ અર્થો આપ્યાછે; અને विलोडितंનો અર્થ butter-milk (માખણ ઉતાર્યા પછી રહેતો અવશેષ) હેવો આપ્યોછે.]

આ ઉદાહરણોમાં, એટલે इय, उववाळा પ્રકારોમાં પ્રવર્તતી ઘટનાને इनो इय् અને उनो उव् હેવું સાધારણ સંધિકાર્ય ગણિયે તોપણ ખોટું નથી. પરન્તુ સિ. હે. ૮-૧-૮, स्वरस्योद्वृत्त અને ૮-१-६, नयुवर्णस्यास्वे એ સૂત્રો હાવા સંધિકાર્યનાં પ્રતિબન્ધક હોઇને આ આગમનો પ્રક્ષેપ કલ્પવો પડ્યોછે. એમ ન ગણિયે તો આપણે ખુશીથી કહી સકિયે કે હેમચન્દ્રનાં આ પ્રતિષેધસૂત્રોની આ પ્રકારના અપભ્રંશ-ઉત્તરકાલીન વિકારોમાં પ્રવૃત્તિ નથી થતી. છતાં આગમ-વાદ મ્હને વધારે સ્વાભાવિક લાગેછે.

સાધારણ સંધિકાર્યથી આ ઘટનાની ભિન્નતા

उत्सर्ग २२

संप्रसारण

આ વાગ્વ્યાપારઘટના સંસ્કૃત જેટલી પુરાણી છે, પરંતુ અહિંયાં આપણું કામ અપભ્રંશ-ઉત્તરકાલીન રૂપોમાં હેની પ્રવૃત્તિ અને હેનાં નિયામક તત્ત્વો તપાસવાનું છે. આ ઉત્સર્ગના નીચે આપેલા વર્ણનથી સ્થિતિ સ્પષ્ટ થશેઃ—

સંપ્રસારણ; હેની પ્રચારમર્યાદા

य् અને व् જેનાં અંગભૂત હોય હેવી વર્ણશ્રુતિના સ્વર ઉપર સ્વરભાર પડતો હોય ત્હારે સ્વરમધ્યવર્તી य् અને वने સ્થાને હેનું સંપ્રસારણ આવેછે.

ઉદાહરણોઃ—

સં.	પ્રા. કે અપ.		ગુજ.
य् નો इ- हृदयकं	{ हियअउं[१८८] हयअउ }		हइयुं
शतकक	ષ્હારોષ્હાર	सयकउं	सइकु (सैकु)
विह्वलकं	{ विहलउं व्हिअलउ व्हियलउं }	व्हिइलउं	{ व्हीलुं वीलुं
वायुः	वायू	वाइउ	वाई[१८९]

---

૧૮૮. જો हिअअउ, અને પછી, इ અને अ ના વ્યત્યયથી, हइअउ એ ક્રમો સ્વીકારવામાં આવે તો આ શબ્દને પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગ ની બ્હાર મૂકવો પડે. બે વિકલ્પોમાંથી કિયો પસંદ કરવો એ ઠરાવવું અઘરૂં છે.

अइ પ્રયુક્ત રહેછે એ વિશે ઉપર પૃ. ૧૫૧ નો રહેલો પેરા જુવો.

૧૮૯ वाइउ નો उ પૂર્વે ચર્ચેલા ઉત્સર્ગ ૨૦ અનુસાર લુપ્ત થાયછે वाइ=અપસ્માર, ફેફરૂ (હાલની ગુજરાતીમાં). માંડણકૃત रामायणमा वायुपुराणने સ્થાને वाइपुराण પ્રયોગ છે. (એ ગ્રન્થની નકલ સાલ વિ. સં. ૧૫૭૪. હેનો ખંડ ૭૦ મો, કડી ૧૦૭૪મી, ચાલુ સંખ્યા.)

पादकः	पायअउ	पाउअउ	पाइयो (ખાટલા ખુરશી ઇત્યાદિનો 'પગ'.)
व्यक्तिः	બ્હારોબ્હાર	वियगति[૧૯૦]	वीगत[૧૯૧]
धुर्यः	બ્હારોબ્હાર		धोरी[૧૯૧]
व्यवहारः	विवहारु		वेपार
दीपवर्तिः	दीवयट्टी	दीवट्ट	दीवेट (=વાટ)
व નો उ–			
ध्वनिः	બ્હારોબ્હાર		धून[૧૯૧]
स्वरः	"		सूर[૧૯૧]
द्वि	"	दुइ	दु[૧૯૧] (दुमाचियो, दुपट्टो ઇત્યાદિમાં.)
૧૯૧ सुवर्णकं } स्वर्णकं }	सुवण्णउं	सुण्णउं	सनुं

૧૯૦. વિ. સ. ૧૬૬૨ ના એક લેખમાં वत्ति ઉપલબ્ધ છે: "संवत् १६६२ वर्षे जेष्ट वदि ११ निघाटे छेली लडकीना लाकडा ८ उ ॥ मूर्जीण मूक्याछि तेहनी वत्ति, कोरी २ सौभाग्यवती १ ढाकणु १" (विमलप्रबन्धनी પ્રસ્તાવના, પૃ. ૩૯) व्यक्ति=પ્રકટીકરણ; વિગતવાર નિવેદન. એ ઉપરથી वीगत detail.

૧૯૧. धून=મનનો અભિનિવેશ, મનોગ્રહ; મૂળ શબ્દ ध्वनि=નાદ, સતત રણકાર, ઘંટ વગાડ્યા પછી રહે હેવો; अलंकारशास्त्रમાં ध्वनिનો અર્થ થાયછે તે સરખાવો, એ અર્થ, 'व्यङ्ग्य', હાને જ ઓપમ્યે ઉદ્ભવ્યોછે. માટે धून એટલે કોઇ પદાર્થ કે વિચારનો કેમ જાણે કે રણકાર મગજમાં રમ્યા કરે તે.

ध्वनि, स्वर, द्वि, व्यक्ति, धुर्य હેમાનાં व् અને य् સ્વરમધ્યગત નથી એ સ્પષ્ટ છે. પણ અલ્પ સ્વરભક્તિ જેવા કશાકના પ્રવેશથી પ્રથમ સ્વરાન્તરિત સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાયછે, જેમકે धउवनि, सउवर, दउवि, वइयक्ति, धुरइय. આ સ્વરભક્તિ ૧/૮ માત્રાની ગણાય.

સ્વરભક્તિ; કેટલાક શબ્દોમાં સંપ્રસારણમાં હેનો વ્યાપાર

હેનું સ્વરૂપ અંશતઃ વિપ્રકર્ષ જેવું અને અંશતઃ સ્વરભક્તિ જેવું છે; કારણ કે સ્વરભક્તિમાં પ્રક્ષિપ્તસ્વર अ કે ए હોયછે, જ્યહારે વિપ્રકર્ષમાં વિશ્લિષ્ટ થતી સંયોગ શ્રુતિનો જ સ્વર આવેછે (तत्त्वरता, प्रा. प्र. ३–५९), અથવા હેમચન્દ્ર (૮–૨–૧૦૦ થી ૧૧૫) અનુસાર अ, इ કે उ આવેછે. આપણાં ઉદાહરણોમાં પ્રક્ષિપ્ત સ્વર उ કે इ છે એટલું વિપ્રકર્ષ જોડે સામ્ય છે, પણ એ આગમનું ઉચ્ચારમાન ૧/૮ માત્રા છે એ વાતમાં સ્વરભક્તિ જોડે સાદૃશ્ય છે. આગન્તુક સ્વરના આ સૂક્ષ્મ પ્રમાણને કારણે હું હેને સ્વરભક્તિનો પ્રકાર કહેવાનું પસંદ કરૂંછું–જો કે પ્રા. तुवरह (સં. त्वरते)માં નમુનો મળેછે. ખરું જોતાં વિપ્રકર્ષના બધા પ્રસંગો વૈદિક સ્વરભક્તિનો જ ઉત્તર વિકાસક્રમ છે. આધુનિક ભાષાઓમાં શબ્દોના સંક્રમણ પ્રસંગે વૈદિક સ્વર

सर्वः	सव्वु	सव	सउ	सौ, सहु.
सलावण्यकं	सलावण्णउं	सलवण्णउं	सलउण्णउ सलऊणउं	सलूणुं
प्रतिवेशी प्रतिवासी	प-पाडिवेसी[१९२] प-पाडवसी		पडउसी पाडउसी	पडोशी पाडोशी
कषपट्टिका	कसवट्टिआ		कसउट्टी कसऊट्टी	कसोटी
कुंकुमपत्रिका	कंकवत्तरी		कंकउत्तरी कंकऊत्तरी	कंकोतरी
कालपत्रिका			कालवत्तरी कालउत्तरी कालऊत्तरी	काळोतरी

ટિપ્પણઃ—

(અ) ડૉ. ટેસિટોરી ("Notes," § ૫૨માં) સંપ્રસારણનાં ઉદાહરણો પૈકી નીચેનાં આપેછેઃ—

अभिंतर < अभ्यन्तर

भवि < भव्य

विवहारी < व्यवहारी

सुपन < स्वप्न

ભક્તિનો પ્રવેશ માત્ર એક નૈસર્ગિક તત્ત્વરૂપે થાયછે, અને એજ કારણે વૈદિક સમયથી આધુનિક ભાષાના યુગમાં વ્યવસ્થા બદલાયછે. दुइ હિંદીમાં ઉપલબ્ધ છે. સામાન્ય હિંદીનું दो કાં તો इ લોપ થતાં રહેલા दु માંથી આવે અથવા તો ફારસી दू-दो સાથે સંબદ્ધ હોય ગુજરાતીમાં दुपट्टो ઇત્યાદિ સમાસોના પૂર્વપદ તરીકેજ दु વપરાયછે, જે હિંદીમાંથી આણી મૂકેલ હોય તો સંભવે.

स्वर्णમાં સ્વરભક્તિના વ્યાપારથી सुवण्ण થયું માની શકાય. ધોરી ૧. મ્હોટો બળદ; ૨ મુખ્ય, જેમ કે ધોરી માર્ગ, રાજમાર્ગ સંપ્રસારણના વીગતવાર ઉત્પત્તિદર્શન માટે વ્યાખ્યાન ૪ થું, ખંડ ૧ ઉપરની ટિપ્પણ આ જુવો, ઉપર પૃ. ૧૮૦-૮૧ મે.

જો द्वि, द्'वि, दुवि, दुइ (व લોપથી) એ ક્રમો (द्उवि, दउउइ-दुइ ને બદલે) સ્વીકારાય તો આ ઉદાહરણને સંપ્રસારણમાંથી બાદ કરવું પડશે. માર્કણ્ડેયે (प्राकृत सर्वस्व, ૩-૧૬ માં) આપેલું द्वार-दुआर (दुवार द्वारा) એ ઉદાહરણ આ મતનું સમર્થન કરતું જણાયછે. કારણ કે दुआरમાં સંપ્રસારણને અવકાશ છે જ નહિં.

૧૯૨. અહિંયાં प्रति વિકલ્પે पडि કે पाडि બનેછે તે સિ હે. ૮-૧-૪૪ अतः समृद्ध्यादौ वा ॥ એ સૂત્રના નિયામકતત્ત્વને અનુસરીને બનેછે; હેમા समृद्धयादि ને આકૃતિગણ કહ્યોછે, અને प्रति વાળાં ત્રણ ઉદાહરણો આપ્યાછે (प्रतिपद्, प्रतिसिद्धि અને प्रतिस्पर्धिन्). पाडोशीનો प्रातिवेश्मिक પણ મૂળશબ્દ શક્ય છે; પણ બહુ સંભવિત નથી.

પરંતુ આ બધાં ઉદાહરણો પ્રથમ સ્વરભક્તિનાં અને પછી સંપ્રસારણનાં છે. य् અને व् સ્વરાન્તરિત હોવા જોઇયે એ પ્રવૃત્તિમર્યાદાનો હેમણે નિર્દેશ નથી કર્યો, અને સ્વરભક્તિનો ખ્યાલ હેમના લક્ષબ્હાર રહ્યો હોવો જોઇયે.

(આ) પ્રારંભમાં જ કહ્યુંછે તેમ સંપ્રસારણનો વિધિ સંસ્કૃત જેટલો પુરાણો છે.

સંસ્કૃત રૂપાન્તરોમાંના અને અપભ્રંશોત્તર રૂપાન્તરોમાંના સંપ્રસારણ વિધિની તુલના

इग्यणः संप्रसारणम्, પાણિનિ ૧-૧-૪૫, હેમાં લક્ષણ આપ્યુંછે, અને જેમા આ વિકાર થાયછે હેવા શબ્દો ભાષામાં વિવિધ સ્થળે સર્વત્ર પથરાયલાછે. સંસ્કૃતમાં સંપ્રસારણની પ્રવૃત્તિના નિયમો કાંઇક જુદા છે, જેમ કે वच्नुं અભ્યાસયુક્ત પરોક્ષ ભૂતકાળ તૃતીય પુરુષ એકવચન उवाच છે, જેમાં ववाचनो व संप्रसारण પામે છે; એ સાવ આદ્ય છે, સ્વરાન્તરિત નથી. (કારણ કદાચ બે વકારનું નિકટ સાન્નિધ્ય હશે). ऊचतुः (દ્વિ. વ.), ऊचुः (બ. વ.) હેમાં જૂદો જ સ્થિતિયોગ છેઃ उवचतुः, उवचु–અહિં वमां आने બદલે अ છે, એટલે ગુરુસ્વર आनी પ્રબળ રક્ષણશક્તિ નષ્ટ થઈછે, અને વળી व् સ્વરાન્તરિત છે.

व्यधूनां विध्यति–विद्ध એ રૂપોનો व्यथते–व्यथितथी ભેદ આ રીતે દર્શાવી સકાય –પ્હેલા પ્રકારમાં ध्य અને द्ध સયોગો છે એટલે व्यनुं ઉચ્ચારણ કાંઇક વિષમ બનાવેછે અને પરિણામે સ્વરભક્તિ પ્રવેશ પામીને व्यને ફાડીને वृध्य બનાવેછે અને સ્વરાન્તરિત य् સંપ્રસારણ પામેછે. બીજા ઉદાહરણમાં–व्यथते માં–સાદો थ કાંઇ પણ કારણભૂત વિઘ્ન ઉપજાવતો નથી.

विद्वस्–विदुष–विदुषा ઇત્યાદિમાં, अनड्वाह–अनडुह्–अनडुहा જેવા પ્રકારોમાં સ્વરભક્તિ (विद्उँवस्, अनड्उँवाह् ઇત્યાદિ બીજભૂત પૂર્વક્રમ છે એ સ્પષ્ટ છે.

પરંતુ સંસ્કૃતમાંના સંપ્રસારણના સઘળા પ્રકારોની પૃથક્ક્રિયામાં ઊતરવું શક્ય નથી. એ પ્રકારો સ્વતન્ત્રરૂપે અલગ પડેછે. હું માત્ર જ્યહાં ખુલાસો શક્ય હોય ત્યહાં અન્વેષણ માર્ગ જ સૂચવુંછું. પણ મ્હારો તર્ક હેવો છે કે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, તેમ જ અપભ્રંશોત્તર અવાન્તરક્રમો, એ સર્વે પ્રકારોમાં વ્યાપી રહેલો એક તત્ત્વભૂત સર્વસાધારણ નિયમ અવશ્ય મળી આવશે.

અહિંયાં હું વ્યાખ્યાન ૪ થાનો બીજો વિભાગ સમાપ્ત કરુંછું, અને ત્રીજા એટલે છેલ્લા વિભાગમાં બાકી રહેલા, પ્રમાણમાં ગૌણ ગૌરવવાળા, ઉત્સર્ગો ચર્ચીશ.

પરિશિષ્ટ અ.

(વ્યાખ્યાન ૪ થુ, ખંડ ૨, પૃષ્ઠ ૨૮૭; નોટ ૩)

મ્હોટુ–હેની વ્યુત્પત્તિ

'હું મ્હોટુને નીચે મુજબ વ્યુત્પન્ન કરૂંછું:—

महत् (कं) સં.-महन्तउ (પ્રા.); આ રૂપ સિ. હે. ૮–૨–૧૭૪ માં गोणादि निपाताःમાં દર્શાવેલુંછે. પછી નીચેના અવાન્તર ક્રમોઃ—

महत्तउ—અનુનાસિકના લોપથી, વર્ગ (ग) उत्सर्ग ૨ જો, વ્યાખ્યાન ૪ થુ, ખંડ ૨, એ અનુસાર.

महट्टउं—સિ. હે. ૮–૨–૨૧, ૩૦ માં રહેલા નિયમ અનુસાર દન્ત્યનો સમાન તાલવ્યવર્ણ થયો.

महुट्टउ-स्वराणा स्वराः प्रायोऽपभ्रंशे, સિ. હે. ૮–૨–૩૨૧, મુજબ.

म्हउट्टउं-હવે પછીના પરિશિષ્ટ આ માં મ્હેં દર્શાવ્યુંછે તેમ ह આદ્યશ્રુતિ તરફ ખશી બેઠો. વર્ગ (ख) उत्सर्ग ૧, (क)–(ख) જુવો (વ્યાખ્યાન ૪, ખંડ ૨).

अउનો ओ થાયછે (સંવૃત; કારણ કે પાછળ રહેલા સંયોગને લીધે उ પ્રબળ બનેછે; વ્યાખ્યાન ૪, ખંડ ૧ માં विवृत ऍ–ऑ વિશેની મ્હારી ચર્ચા જુવો), એટલે म्होट्टउं થયુ; અને પછી સયોગલોપ થતાં म्होटुं પ્રાપ્ત થયુ.

આ વ્યુત્પત્તિમાં પ્રત્યેક ક્રમ એક વા અન્ય સિદ્ધનિયમથી સમર્થિત છે એ જોવામાં આવ્યું હશે.

રા. રા. કેશવલાલ હ. ધ્રુવ પોતાના નિબન્ધમાં (वाग्व्यापार, अनुपूर्ति ૨ માં) मोटुं (પોતે હકારરહિત રૂપ[1]ના પક્ષમાં છે માટે मोटु) નીચે પ્રમાણે સાધેછે:—

महट्टउ (महन्तउं રૂપની હેમણે સ્પષ્ટ ઉપેક્ષા કરીછે), પછી તેઓ આ પ્રમાણે કલ્પના કરેછે:

---

૧. રા રા. કેશવલાલ ધ્રુવ પ્રચલિત વસ્તુસિદ્ધ ઉચ્ચારની (એટલે કે હકાર-યુક્ત ઉચ્ચારની) અવગણના કરતા જણાયછે; હેમની ચર્ચામાં સર્વત્ર હેમણે નીચે આપ્યુંછે હેવાં વચનો મૂકયાંછે —

हवे आपणे मोटु के म्होटु बोलवु ते विचारिये,

તેઓ ભૂલી જાયછે કે ખરો મુદ્દો "પ્રત્યક્ષ ઉચ્ચાર શો છે (અને એથી આપણે શું લખવું)" એ છે, "આપણે શો ઉચ્ચાર કરવો" એ નથી.

આ શબ્દમાંના હકારનો આરોચ્ચાર વિસર્ગને મળતો છે એટલે વિસર્ગના જેવું જ સંધિકાર્ય પામીને હકાર સ્વરૂપે લીન થાયછે, અર્થાત્ હેનો ઉ થાયછે જે પૂર્વ અ સાથે જોડાઈને ઓ બનેછે; એટલે મોઅદ્દઉં થાયછે, પછી મોટ્ટઉં-મોટું. મ્હારે મતે આ કલ્પનામાં કેટલાક દોષો રહેલાછેઃ જેમ કેઃ-

(અ) શબ્દશરીરમાં હાવા આન્તર વિસર્ગોચિત વિકારો થવાના બીજા કોઈ દાખલાઓ જાણવા નથી, આ તર્ક ખરેખર અદ્ભુત અને આધારહીન છે.[૨]

(આ) મઉઅઙ્ઉમાં ઉ અસ્વરિત છે એટલે સ્વાભાવિક રીતે વિવૃત ઑ ઉદ્ભવે, સંવૃત ઓ નહિં, કારણ કે, સંસ્કૃતમાં ગમે ત્હેવું વલણ ભલે હોય, પ્રાકૃતોત્તર વિકાસક્રમમાં તો, અઉમાં ઉ અસ્વરિત હોય અને અઉ એમને એમ પ્રગૃહ્યદશામાં ન રહે તો, એ અઉનો (અવ્ દ્વારા) અવશ્ય વિવૃત ઑ થતો હતો.[૩]

---

૨ પાણિનિ ૮-૨-૬૬ અનુસાર અન્ત્ય સ્ નો (અને સજુષ્ના અન્ત્યવર્ણનો) ર્ થાયછે. આ ર્ નું બેમાંથી એક રૂપાન્તર બને -

(અ) વિસર્ગ, खर् પ્રત્યાહારથી નિર્દિષ્ટ કોઈ પણ વર્ણ હેની પાછળ હોય તો, અથવા, ર્ પદાન્તે હોય તો, જેમ કે रामस्=रामर्=रामः, रामः कथयति, पठति ઇત્યાદિ; (खरवसानयोर्विसर्जनीयः ८-३-१५) અથવા (આ) ઉ, બે અપ્લુત અની વચ્ચે હોય ત્યારે (अतोरोरप्लुतादप्लुते ૬-૧-૧૧૩), અને પાછળ हश् હોય ત્યારે (हशि च ૬-૧-૧૧૪), रामोऽस्ति; रामो गच्छति; तपोधन ઇત્યાદિ.

મહત્વની બાબતમાં આમાંની એકપણ સ્થિતિ હાજર નથી રા. કે. હ. ધ્રુવ કહેછે કે हनो વિસર્ગ થાયછે; પણ વિસર્ગ કોઈ શબ્દની અંદર ન રહી સકે, रुत्व અને ત્હાર પછી થતો ઉ (हना નહિં, પણ स्‌ના અને सजुष्‌ના અન્ત્યના) કોઈપણ શબ્દને અન્તે, અથવા તો શબ્દાદિમાં રહેલા हश् સંજ્ઞિત વર્ણોની પૂર્વે, થાયછે. આથી જણાયછે કે, રા. રા કે. હ. ધ્રુવ માત્ર સાદૃશ્યને આધારે પોતાની કલ્પના રચતા હોય તો પણ, પ્રસ્તુત વિકાર એક જ પદની અંદર ન થઈ સકે. આ ઘટનામાં રહેલો વાગ્વ્યાપારનિયમ વિચારતાં હાવા સામ્યદર્શન માટે કોઈ પણ આધાર મ્હને દેખાતો નથી. દલીલ ખાતર સ્વીકારિયે કે પાણિનિયે વિસર્ગ-વિકાર અને પછીનું उत्व सनां દર્શાવ્યાછે, અને हनां નહિં, તે તો માત્ર હેમની વિલક્ષણ સૂત્રવ્યવસ્થાની ખાતર જ છે, અને વાસ્તવિક વાગ્વ્યાપાર ઘટનામાં વિસર્ગમાં રહેલા હકારનો જ વિકાર થઈને ઉ થાયછે; છતાં પણ-દલીલ ખાતર આમ સ્વીકારિયે તોપણ—આન્તરવિકાર વિશેની મુશ્કેલી ઉભી જ રહેછે. महद्धना महश्भट्ट જેવા કટકા પાડવા કોઈ રીતે શક્ય નથી

૩ આના ઉત્તરમાં એમ કહેવામાં આવે કે मउअट्टउनुं मउट्टउ થયું હોય અને પછી ઉ સ્વરિત હોઈને ओ સંવૃત થાય. પરન્તુ हनो વિસર્ગ જેવો વિકારક્રમ અશક્ય છે એ મૂળ દોષ આખી કલ્પનાને ગબડાવી નાખેછે. અને मउअट्टउनु मउट्टउ જેવી રૂપવિક્રિયાઓ કલ્પવામાં કાંઈ સાર નથી,—એ વિક્રિયાઓ સ્વત. અસંભવિત છે એમ નહિં, પણ પ્રસ્તુત પરિસ્થિતિમાં હેને અવકાશ નથી.

(૬) મરાઠી મોઠેંની તુલનાથી જણાશે કે હમાંના ઠમાંદ્દની સાથે સંકર પામેલો હ્ પ્રગટ છે, અને હેનો કાલ્પનિક વિસર્ગ–વિક્રિયામાં અને વિસર્ગનો ઉ થવામાં સ્વરૂપનાશ નથી થયો. મોઠેંમાંનો ઓ હાવી વિક્રિયા વિના જ, હ્ને છેવટ સુધી જીવન્ત રાખીને, મહ્રુટ્ર્ઙ–મઉદ્ર્યં–મોઠેં એ રીતે પ્રાપ્ત થયોછે એ વાત રા. રા. કે. હ. ધ્રુવની કલ્પનાની વિરુદ્ધ સમર્થ પુરાવો રજૂ કરેછે એ લક્ષમાં રાખવું.

અહિંયાં પ્રસંગવશાત્ કહીશ કે ગુજરાતી પ્રાચીન ગ્રન્થોની કેટલીક હસ્તલિખિત પ્રતોમાં મોટું (હકારહીન) જોવામાં આવેછે પરંતુ હકારયુક્ત રૂપ (મોહોટું ઈત્યાદિ) પણ, એક વા અન્ય પ્રકારે, એટલું જ ઉપલબ્ધ છે; જેમ કે:–

(૧) एक मोहटुं सरोवर छे

(ગદ્ય ભાગવત; સાલ અજાણી છે, પણ સહજાનન્દ સ્વામીના વચનામૃતથી ઘણું જૂનું મનાયછે.)

(૨) मोहटा राव बोलाणा (એ જ ગ્રન્થ)[૪]

(૩) राज जनमेजि किहिछि जैमुन्यने तुं माहा मोहोटो मुन्य

(विष्णुदासकृत चन्द्रहास आख्यान, નકલ સાલ વિ. સં. ૧૭૩૨).

(૪) आपणने तुप मोहोटुं एह

(કેશવ હૃદેરામ કૃત दशमस्कन्ध; રચ્યાના સાલ વિ. સં. ૧૫૨૯, નકલ લખાઇ કરજમાં વિ. સં. ૧૭૮૭ માં; સર્ગ ૧૫, કડી ૩૦.)

(૫) लई हेमनी कांकशी मात म्होटी (એ જ ગ્રન્થ, સર્ગ ૧૪ કડી ૧૫.)

અને એજ ગ્રન્થમાં કેટલેક અન્યસ્થળે[૫]. નં. (૫) ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે, કારણ કે હેમાં મ્હ સંયોગ છે તે એક અપવાદ છે.

(આ ગ્રન્થ, કેશવ હદેરામકૃત दशमस्कन्ध, મ્હને રા. રા. અંબાલાલ બુ. જાનીએ બતાવ્યો હતો; મુંબઇની ફૉર્બ્સ ગુજરાતી સભાની માલિકીના હસ્તલેખસંગ્રહમાં એ પ્રત છે).

---

૪. ચોથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ સમક્ષ રા. રા. છગનલાલ વિ. રાવળ નામના એક સેવાનિવૃત્ત શિક્ષકે "गुजराती भाषाना केटलाक शब्दोनी जोडणी" એ વિષયનો નિબંધ વાંચ્યો હતો હેમાંથી આ બે ઉદાહરણો (૧ અને ૨) લીધાંછે. (અહેવાલ, પૃ. ૯૮, ૧૦૧ જુવો.)

૫. બીજાં બે ઉદાહરણો આપુંછું:—

कीदा मोहोटा कवि मेरु समान। (સમાપ્તિ, કડી ૧૨૨); हरि शेवक मोहोटो महि माय। (સમાપ્તિ, કડી ૧૧૬).

(૬) તેમ જ શામળકૃત સિંહાસનબત્રીશીની (વિ. સં. ૧૭૦૬માં ઉતારેલી) પ્રતમાં પણ મોહોટું જોડણી ઘણી જગ્યાએ છે.

(૭) પ્રેમાનંદકૃત વ્રજવેલીની, વિ. સં. ૧૮૪૨માં લખેલી હસ્તલિખિત પ્રત હાલ મ્હારી પાસે છે ત્હેમાં નીચે મુજબ છે:—

(૧) મોહોટાં મોકલાં મંદિર ઊંચા અવાસ જી (કડી ૨૭૪).

(૨) મોહોટાં મન્યે કરીને આપ્યા વહુ દાન જી (કડી ૧૫૭).

(૩) રૂપ છે સામલૂં ગુણ છે મોહોટડા (કડી ૨૩૬).

આ ઉદાહરણો નજરે ચઢ્યાં લીધાંછે.

(૮) માહા મોહોટો તાપસ જાણે

(ધ્રુવચરિત્ર, વિ. સં. ૧૬૩૭; ૧–૨૦).

(હેમાં અન્યત્ર મોટું પણ છે).

(૯) તે દુપ માંહે એનું દુપ મોહોટું

(નાકરકૃત વિરાટપર્વ, વિ. સં. ૧૬૦૧; નકલ સાલ વિ. સં. ૧૭૮૫; ૪–૨૦).

(હેમાં અન્યત્ર મોટા–મોટું પણ છે; મોહોટા પણ).

(૧૦) સાજસહિત પધારજો હૂને મોહોટેરો કરવા રે

(નાકરકૃત ઓખાહરણ વિ. સં. ૧૮૧૦ ની નકલ).

પરિશિષ્ટ ख

વ્યાખ્યાન ૪ થાના ખંડ ૨ જાનું

(પૃ. ૨૯૪ મે નોટ ૧૭ મી જુવો.)

हकार પ્રાયઃ શબ્દના આદિ તરફ જાય છે એ મારા મતનાં કારણો

મુંબઈ ઇલાકાના કેળવણી ખાતાએ સ્વીકારેલી લેખનપદ્ધતિની પરીક્ષા કરતાં સદ્ગત રા. રા. નવલરામ લક્ષ્મીરામે આ પ્રશ્નની વિસ્તીર્ણ અને સમર્થ ચર્ચા કરીછે; (ગુજરાત શાળાપત્ર ઇ. સ. ૧૮૭૨ માર્ચ, અને તે પછીના અંકો જુવો, અથવા નવલગ્રન્થાવલિ, ૩, પૃ. ૨૬-૩૨ જુવો). હેમણે વ્હેનને બદલે વેન હેવી હકાર વિનાની જોડણીનો ઉચિત તિરસ્કાર કર્યોછે, અને પછી ત્રણ જૂદા જૂદા લેખનપ્રકારની ગુણપરીક્ષા કરીછે, જેમકે

(अ) વહેન, વેહેન,

(आ) વ્હેન,

અને (इ) વેહ્ન.

બીજાના પરિત્યાગનાં કારણો દર્શાવીને હેમણે (इ)-વેહ્ન પસંદ કર્યુંછે. અને, નવાઈ જેવું છે કે, વે'ન એવી માત્ર વર્ણલોપની સંજ્ઞા વડે જ હકાર સૂચવતી જોડણીનો વિકલ્પ સૂચવ્યોછે. ઇ સ. ૧૮૮૮ મા બુદ્ધિપ્રકાશના વધારા રૂપે છપાયેલા ગુજરાતી જોડણી વિશેના મ્હારા લઘુપુસ્તકમાં મ્હેં આ પ્રશ્નની સંપૂર્ણ ચર્ચા કરીછે. અહિં તો, हकार પ્રાયઃ શબ્દની આદ્યશ્રુતિ તરફ અપસરણ કરેછે હેવા મ્હારા મતના કારણો સંક્ષેપમાં જણાવવાં એ એક જ મ્હારો ઉદ્દેશછે. અહિંયાં પ્રારંભમાં કહીશ કે આ હકારનો ઉચ્ચાર લઘુપ્રયત્ન છે તેથી એનું ચોક્કસ સ્થાન શંકાગ્રસ્ત રહેછે, જો કે નિપુણ નિરીક્ષક જરા પણ અચકાયા વિના હકારનું સ્થાન પકડી પાડશે. હવે કારણો આપું:—

(૧) પ્રથમ, નિપુણ નિરીક્ષણ કરનારને હકાર આદ્યશ્રુતિમાં સંભળાયછે.

(૨) બીજું, વ્હેન, મ્હોટું જેવા શબ્દોમાંના વિવૃત ॲ-ऑ ઉચ્ચારથી પરોક્ષ રીતે સૂચવાયછે કે ह् આદિ તરફ ગયોછે, જેમ કે भगिनी-बहिणी; पृथुल्क-पहुलउ. અહિંયા अइ-अउ અને ત્યાર પછીના ક્રમ अय्-अव् બાકી રહે એટલા માટે ह् આદિ તરફ ખશેછે (व्हइणी-प्हउलउं) અને વિવૃત્ત ઉચ્ચારની કારણસામગ્રી માટે માર્ગ મોકળો મૂકેછે; ह् અન્ત તરફ જવાથી કે બીજે કોઇ પ્રકારે હેનો માર્ગ બંધ થતો નહિ;

(૩) હાલ પણ हमणां (< अधुना-अहुणा) જેવા શબ્દોમાં ह् આદ્ય-શ્રુતિમાં લખાયછે આ વસ્તુસ્થિતિ અત્યન્ત સૂચક છે;

(૪) ग्‌નો घ् જેમાં થાયછે ત્હેવા घेरुं (સં. गभीरकं અપ. गहीरउं), घउं (સં. गोधूमः. અપ. गोहूंवुं), घलो (સં. गृहीतकः અપ. गहिल्लउ), घो (સં. गोधा પ્રા. गोहा), भेंस (સં. महिषी, પ્રા. महिसी), घयडो–घरडो (સં. जरटकः, અપ. जरढउ, (પછી) गरढउ), ઇત્યાદિ પ્રકારના શબ્દોમાં હકાર આદ્યશ્રુતિમાં છે એ નિર્વિવાદ છે.

(૫) છેવટમાં; श्लक्ष्णकमાંથી વિવિધ ક્રમોદ્વારા આવતો न्हानुं શબ્દ હકારની ઊર્ધ્વગતિનું સ્પષ્ટ સાક્ષ્ય પૂરેછે; જેમ કે श्लक्ष्णकं, लण्हउं, नन्हउं; અહિં જો ह् આદિ તરફ જાય અને न्हनउं થાય તો જ માત્રાપરિપૂરણ અર્થે આદ્યશ્રુતિના अनुं દીર્ઘત્વ આવશ્યક બને અને न्हानुं શબ્દ સાંપડે; જો ह् શબ્દના ઉત્તર ભાગમાં જ રહે તો अना દીર્ઘત્વનું અને એ વડે માત્રપરિપૂરણનું નિમિત્ત જ ન ઉદ્ભવે; પછી જો એમ માનિયે કે ह् લઘૂચ્ચારણ બનતાં હાનું નિમિત્ત ઉપજેછે; તો જૂદી વાત; नन्हउं (ગુરૂચ્ચારણ ह) नन्हउं (ह લઘૂચ્ચારણ થતાં પ્રથમ શ્રુતિ લઘુ બનેછે; માટે) नान्हुं. પરંતુ घेरुं, घो, घलुं ઇત્યાદિના અને हमणां ઇત્યાદિના નિર્વિવાદ પ્રમાણની હયાતીમાં न्हानुं જેવા શબ્દોમાં नान्हुं સાંપડે ત્હેવી, વિકાસક્રમની વિપરીતતા સ્વીકારવી રહેલી નથી.

વ્યાખ્યાન ૪

ખંડ ૩

ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ—હેનો વિકાસ.

(સમાપન).

હવે હું ઊતરતા દરજ્જાની ઉત્સર્ગાવલી લઈશ અને એ ઉત્સર્ગોની આ ખંડમાં ત્વરિત ચર્ચા કરીશ; આ ખંડને મિશ્રખંડ કહું તો ચાલે. કારણ કે પૂર્વગામી ખંડોમાં કર્યા હતા ત્હેવા ક, ख, ग, હેવા ઉત્સર્ગવર્ગો કરવા રહીશ નહિ અને ઉત્સર્ગવિશે વિસ્તીર્ણ ચર્ચામાં પણ ઊતરીશ નહિ.

उत्सर्ग १

प्रक्षेप

કેટલાક શબ્દોમાં આગન્તુક વર્ણ પ્રક્ષિપ્ત થાયછે; એ વર્ણો ह्, य्, व् કે र्. આ પૈકી ह्नो પ્રક્ષેપ ખંડ ૨, उत्सर्ग १ (ख)માં અને य् અને व्नो પ્રક્ષેપ ખંડ ૨, उत्सर्ग ૨૧માં ચર્ચ્યોછે (ઉપર પૃ. ૨૮૬ અને ૩૧૦–૧૪ જુવો). र्ના પ્રક્ષેપનું આછું પૂર્વદર્શન અપભ્રંશમાં થાયછે, સિ. હે. ૮–૪–૩૯૯ (अभूतोऽपि क्वचित्)[1] જુવો. પરંતુ અપભ્રંશમાં ઉદાહરણો થોડાં છે પણ ગુજરાતીમાં વિવિધ પ્રકારનાં છે.

ઉદાહરણો-

(૧) करडागी (कयडागी) } (= ટહોર) ગુજ. < कटाक्ष (સં.), कडक्ख (પ્રા.), करडाक्षी–गी. (कटाक्ष=અપાંગવીક્ષણ; તીરછી નજર; એ ઉપરથી ગુજરાતીમાં લક્ષણાવડે, વક્રોક્તિ, સાકૂતવચન.)

(૨) सांझरे (ગુજ.);=सांझे (સપ્તમી)+ र् પ્રક્ષિપ્ત. (रातेर (रात्रिये)ના સામ્યાનુવર્તનને અહિં આ પ્રક્ષેપ જોડે કાંઈક સંબંધ હોઈ સકે).

---

૧. હાનો ચાંખો પણ સૂચક-પૂર્વ-આભાસ છે; ऋ [illegible] निराकरणના સમય સુધી લઈ સકાયછે; ऋक्प्रातिशाख्य ૪–૬૮, ૬૯ જુવો; હેમાં કેટલાક પ્રકારોમાં न् પછી થતો र्નો પ્રક્ષેપ ચર્ચ્યોછે; જેમ કે पर्णीन्+वचोभिः=पर्णीर्वचोभिः ઇત્યાદિ. આ र्ને પ્રક્ષેપ નહિ ગણતાં न्નો પોતાનો જ અનુનાસિક આવિર્ભાવ ગણવાનો સામાન્યપ્રચાર છે; પણ હું હેને ઉત્તર સમયના अभूतोऽपि क्वचित् रकारના ચાંખા પુરઃસર તરીકે અહિં જોઉંછું— એ મતને આધાર હોય તો.

(૩) पड्खुं (ગુજ.)=પાસું; < पक्षकं (સં.); पक्खडं (અપ.); प्रक्खडं; प्रखडं; परखुं; पडखु.

(૪) करोड (ગુજ.)=શતલક્ષ; < कोटि (સં); कोडी (પ્રા.); कोडी; करोड.

(૫) सराण (ગુજ.)=સજવાનો પથ્થર; < शाण (સં.); साण (પ્રા.); साण; सराण.

(૬) त्रूठवुं (ગુજ.)=રીઝવું; < तुष्ट (સં.); तुठ्ठ (પ્રા.); तूठ, त्रूठ(वुं).

"आज मोतीडे मेहुला वूठ्या,
त्रण लोक तणा नाथ त्रूठ्या"
(દલપતરામ)

"मांहिथी नीकळी पड्यो हार,
सतीने त्रूठ्या विश्वाधार."
(પ્રેમાનંદકૃત नलाख्यान.)

"जाणे भादरवो मेघ ऊठ्योरे,
वाघो साठीनु ल्यो हूं त्रूठ्योरे."
(નવલરામ કૃત बाल-गरबावली.)

(૭) मरखवुं (ગ્રામ્ય ગુજ.)=ખાવું; (જેમકે त्हने भवानी मरखे); < मक्ष् (સં.); मक्ख् (પ્રા.); मरख्; मरख (वु).

(૮) नागरवेल (ગુજ.)=તાંબૂલલતા; < नागवल्ली (સં.); नागवेली (પ્રા.);—नागरवेल.[૨]

(૯) थाप (અશિષ્ટ વર્ગની ગુજ.)=शाप (સં.)—ઉદાહરણ—थाप.

(૧૦) गणतरी (ગુજ.); < गणिति=(સં.),—ઉદાહરણ— गणित्री; गणतरी. (भणतर, कळतर, चणतर ઇત્યાદિમાંના તરી, તર, એ ગુજરાતી પ્રત્યયનું મૂળ આ હોઇ શકે.)

(૧૧) कराखी (ગુજ,)=સ્ત્રીની કંચળીની બાંહ્યને નીચલે છેડે મૂકવામાં આવતો કકડો; < कक्षा (સં), कक्षिका; कक्खिआ (પ્રા.); कक्खी, करक्खी, कराखी, (कक्ष=બગલ. પણ कक्षा એટલે પણ બગલ. अभिधान चिन्तामणि, ३–२५३, दोर्मूलं खण्डिका कक्षा पार्श्वं स्यादेतयोरधः॥).

---

૨. કાનડાના [illegible] नागरपचमी કહેછે; પણ એ તો કાનડીમાં
માનાના ([illegible] કહે—દેવરૂપ नाग ના માનાર્થે બહુવચન.

(૧૨) कबूतर (ગુજ.)=પારેવું; < कपोत (સં); कवोत (પ્રા -પણ ત જાળવી રાખેછે); कब्रुतर. (બીજા વ્યુત્પત્તિવિકલ્પ માટે અને ફારસી कबूतर સાથેના ગોત્રસંબન્ધ માટે ઉપર પૃ. ૩૧૨-નોટ ૩૩ જુવો)

સૂચના:-આ રૂપાન્તરોમાં ક્રમો આ છે-

(૧) र् ના પ્રક્ષેપ, પછી

(૨) એથી થયેલા સયોગનો વિશ્લેષ.

અપવાદો માત્ર એટલા જ છે—

ब्रूठ्ठ, હેમાં વિશ્લેષ નથી; नागरवेल, હેમાં र् જોડેનો સંયોગ નથી, પણ र (र्+अ) અલગ પ્રક્ષિપ્ત થાયછે.

આ र् ના પ્રક્ષેપનાં ઉદાહરણો થયાં. વિરલ પ્રકારોમાં અન્ય વર્ણ પ્રક્ષિપ્ત થાય છે; જેમ કે

(૧૩) आसना वासना (ગુજ.), < आश्वासना (સં),

(૧૪) विघविघ (ગુજ.), < विविध (સં).

[ટિપ્પણ-(अ) र् ના પ્રક્ષેપની બાબતમા, કિલષ્ટ સંયોગ ઉપજાવીને શબ્દને સંસ્કૃતાનુકારી બનાવવાની ઉત્કંઠામાં પ્રક્ષેપનું કારણ જોઇ સકાય. મ્હેં એક માણુસને दक्षणीने સ્થાને द्रक्षणी કહેતાં સાંભળ્યોછે અને गणपत्तिने સ્થાને प्रणप्रति કહેનારા અન્ય પુરુષો વિશે કોઈએ મ્હને કહ્યુછે. એક પ્રતિષ્ઠિત ગુજરાતી વર્તમાનપત્રના લેખમાં पेरवी (ફારસી)ને બદલે प्रेरवी અને पश्चात्ताप ને બદલે प्रश्चात्ताप વાંચ્યુછે આ સઘળું જોતાં, શુદ્ધ, સરળ ગુજરાતીમાં 'पेली पींटियेथी अवोटियु लावो' કહેવાને બદલે 'प्रेली प्रींटियेथी अक्रोटियु लूावो' એમ કહીને પોતાનો પાંડિત્યદભ પ્રગટ કરનારા પેલા અભણ ગામડિયા બ્રાહ્મણની કથાને અત્યુક્તિ ન ગણવી જોઇયે.

(आ) ટેસિટોરી, "Notes," § ૩૧ માં, र् નો પ્રક્ષેપ ચર્ચેછે; પણ હેમણે (प्रद्द, प्राहुणउ જેવાં) ઉદાહરણો આપવામા અપભ્રંશની અદર જ (સિ. હે ૮-૪-૩૯૯ મા જણાવ્યા મુજબ) આ र् નો પ્રક્ષેપ થાયછે હેની અવગણના કરીછે" આ र् બહુધા ग्, म्, प्, त् અને स् માં ઉમેરવામાં આવે છે એ ડૉ. ટેસિટોરીનું કથન સૂચક છે.]

(૧૩) અને (૧૪) પ્રકારોમા અનુનાદનની ઇચ્છાથી જ आसना वासना અને विघविघ ઉપજ્યા જણાયછે.

उत्सर्ग २

સ્ત્રીલિંગ શબ્દના અન્ત્ય अ અને आ

ઉપર પૃષ્ઠ ૨૨૨ મે, उत्सर्ग २ ની અન્તે આપેલ ટિપ્પણમાં મ્હેં કહ્યું હતું કે આ उत्सर्गને वर्ग (ग)ની અંદર મૂકીને ચર્ચીશું. આ ઉત્સર્ગને પૂર્વગત ખંડમાં મૂકવાને બદલે અહિં ચર્ચવો વધારે યોગ્ય માનુંછુ, કારણ કે હેની ઉપયોગિતા અલ્પ છે.

ઉત્સર્ગનો ઉપન્યાસઃ—ગુજરાતીમાંના અકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ કાં તો આકારાન્ત કે ઇકારાન્ત કે પછી ઈકારાન્ત સંસ્કૃત શબ્દોમાંથી સધાયછે. આકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ શબ્દો કાં તો तत्सम, અથવા સાદી રીતે વ્યુત્પન્ન થયેલા, કે ખોટા સામ્યવિધાનથી ઉપજેલા, કે પછી ફારસીમાંથી આવેલા હોયછે,

ઉદાહરણોઃ

ज्वाला (સં.), जाला (પ્રા.), झाळ (ગુજ.), कला (સં.), कला (પ્રા.), कळ (ગુજ.);

माता—મ્હારોઅ્હાર—मात, वार्ता—वत्ता—वात; माला—माला—माळ; त्वचा—तजा—तज; जिव्हा—जिब्भा—जीभ; लज्जा—लज्जा—लाज; बाला—बाला—बाळ. तृषा—('तरिषा, तर्षति—तरिसइद्वारा)—तरश; बुभुक्षा—भुक्खा—भूख, लाक्षा—लक्खा—लाख; कक्षा—कक्खा—काख, भिक्षा—भिक्खा—भीख; शिक्षा—सिक्खा—शीख—आज्ञा—आणा—आण.

कदली—केली—केळ; नारी—नारी—नार; वल्ली—वेल्ली—वेल; कुक्षि—कुक्खी—कूख; भगिनी—बहिणी—ब्हेन, अक्षि—अक्खी—आख्य

आकारान्त शब्दो:—

माळा (સાદી વ્યુત્પત્તિથી); बाळा (સાદી વ્યુત્પત્તિથી);

दया, क्षमा, कृपा ઇત્યાદિ (तत्सम),

धजा—ध्वजમાંથી; (ખોટી સામ્યકાંક્ષાથી સ્ત્રીલિંગ ध्वजा

ફારસી

मझा, सजा, कज्जा, ઇત્યાદિ.

उत्सर्ग ३

उकारान्त અને उकारान्त નામો.

ગુજરાતીમાં નપુંસકલિંગના શબ્દોને અન્તે બહુધા અનુનાસિક उं આવેછે; પણ એ લિંગના જ કેટલાક શબ્દોમાં અનુસ્વાર નથી, એટલે કે તેઓને અન્તે શુદ્ધ उ હોયછે.

ઉદાહરણોઃ—

आदुं, गाडुं, घोडुं ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ;—આ उंकारान्त છે. लींबु, जानु, वरु, पेढु, रताळु, आलु, वियालु (=રાત્રિભોજન),—અને એવા શબ્દો અનુનાસિક રહિત उकारान्त છે.

આ ભેદનુ કારણ સ્પષ્ટ છે; તે એ કે અનુસ્વારયુક્ત उं નુ મૂળ अकं (સં.), अउं (અપ.) એ પદાન્તોમાં રહેલું છે, પણ શુદ્ધ उकारान्त શબ્દોનો ઉત્પત્તિવૃત્તાન્ત હાવો નથી. પરિણામે लींबाुं (लींबुनु ને સ્થાને) જેટલું ખોટું ગણાય તેટલુંજ (आदानु ને સ્થાને) आदुतुं ખોટુ ગણાય.

उत्सर्ग ४

व नो व

અનાદ્ય व (દન્તોષ્ઠ્ય) નો व (ઓષ્ઠ્ય) બનેછે.

ઉદાહરણોઃ—

(૧) द्वि-(वि, वइ)-बे; (२) द्वितीयकः-विइज्जो-बीजो; (३) द्वारं-बारु-बार; (४) द्वारटक-बारड(उं)-बारणु; (५) ज्वलति (बलइ)-बळे (छे), (६) उपविंशति-उवइसइ, वइसइ-बेसे; (७) अपत्यक-अवचउं-बचुं, (८) यौवनं-जोव्वण, जोवन-जोबन, (९) कच्छपक.-कच्छवउ-काचबो; (१०) कपोतः-कवो(तो)-कबूतर; (११) छवि-छवी-छबी; (१२) भयव्याकुल्कः-भअव्वाउलउ-व्हेबाकळो; (१३) દેશ્ય डावो-डावो, डाभो, (१४) દેશ્ય खवओ-खबो-खभो.

સૂચનાઃ—

(अ) આદ્ય व નો ब ગુજરાતીમાં થતો નથી; એ સર્વાંશે હિન્દીની વિશિષ્ટતા છે. बुड्ढो (સં. वृद्धकं પ્રા. वुड्डउ), बडो (સં. वृद्धकः પ્રા. वड्डउ), જેમકે ए बडो लुच्चो छे, बिराजवुं (સં. विराज्); बोजो (દેશ્ય वोज्झो=ભાર); એ પ્રકારના શબ્દો ગુજરાતીમાં હિન્દી રૂપાન્તરો દ્વારા ઘુસ્યાછે.

(૧) થી (૭) એ સાત ઉદાહરણોમાં व અવાન્તર ક્રમોમાં જ આદ્ય છે, પણ પ્રથમની, સંસ્કૃત, દશામાં અનાદ્ય છે.

(આ) પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં व નો व થવાનું દર્શાવ્યું નથી એ ખરું, પણ ન દર્શાવવાનું કારણ હેતુ નથી કે પ્રાકૃતમાં व અને व વચ્ચે ભેદ મનાતો નથી; પ્રથમ દૃષ્ટિયે સિ. હે. ૮–૨–૭૯ (सर्वत्र लवरामवन्द्रे) ઉપરથી એમ જણાશે કારણ હેમાં द्वि, द्वार, उद्विग्न તેમજ शब्द એ ઉદાહરણો આપ્યાંછે; વળી સિ. હે. ૮–૧–૨૫૮ અને ૨૫૯ માં शबर નો व અને स्वप्न ને नीवी નો व વિષયભૂત છે એ વસ્તુસ્થિતિ પણ व व નો અભેદ સૂચવે; છતાં ખરું કારણ એ નથી. કારણ કે સિ હે. ૮–૧–૨૩૭ માં व નો व થતો આપ્યોછે. रलयोर्डलयोथैव शसयोर्वंवयोस्तथा । वदन्त्येषा हि सारूप्यमलङ्कारविदो जनाः ॥ હેમાં શ્લેષ જેવા અલંકારની અપેક્ષાએ જે શૈથિલ્યની અનુજ્ઞા આપીછે હેનો આશ્રય વ્યાકરણ જેવા શાસ્ત્રીય તન્ત્રપ્રબન્ધથી ન લઇ સકાય. એથી, व અને व ને અવિશિષ્ટ ગણવામાં હેમચન્દ્રે બતાવેલી શિથિલ પદ્ધતિનો નિર્દેશમાત્ર કરીને સંતોષ માનીશ.

(ઇ) ઉદાહરણ નં. (૫), ज्वल्, હેમાંનો ज् નો લોપ હેમચન્દ્રના વ્યાકરણના વિષયની બ્હાર છે એ સ્પષ્ટ છે, કારણ કે હેણે ક્યાંય પણ ज नो ऊर्ध्वलोप દર્શાવ્યો નથી (૮–૨–૭૭ માંની ગણનામાં ज् નથી), પરંતુ ज्वल्‌માંથી વિકલ્પે ज् અને व લુપ્ત થતાં ગુજરાતીમાં वळ् અને મરાઠીમાં जळ् અને હિંદીમાં जल् સાંપડેછે, એ વસ્તુસ્થિતિને આધારે અહિં મ્હેં સ્વીકારેલો ज् નો લોપ ન્યાય્ય લાગેછે.

(ઉ) પોતાના व्युत्पत्तिपाठ નિયમ ૯ માં નવલરામ લક્ષ્મીરામે આદ્ય व નો व થતો દર્શાવ્યોછે એ હેમની સ્પષ્ટ ભૂલ છે; કારણ કે હેમણે આપેલાં ઉદાહરણો કાં તો હિંદીમાંથી છે (જેમ કે बत्ती, बाल, बसी, मिजवासी, विराज्युं); અથવા મૂળશબ્દ ખોટો લઇને સાધેલાછે (જેમ કે बकरुं < वर्कर જે શબ્દ વદ્દન અસંસ્કૃત છે; बाप < वाप હેવો જ કલ્પિત શબ્દ; बठो < विष्ट ભૂલ છે, उपविष्टः જોઇયે); કે પછી કારણ વિના व માંથી સાધેલાં છે, જેમ કે बाफ < वाष्प–પણ સંસ્કૃતમાં જ (સાદા ઓષ્ઠ્ય व વાળો) बाष्प પણ છે.

(ए) ટેસિટોરી, "Notes" § ૩૩ માં, પદાન્તર્ગત व નો व થવો દર્શાવે છે, પણ એ વિકારને સંકુચિત બનાવવાની મર્યાદા મૂકેછે– "જ્યહારે અસ્વરિત પૂર્વસ્વરના લોપથી એ આદ્ય બને ત્યહારે." મ્હેં આપેલાં ઉદાહરણોથી જણાશે કે આ મર્યાદા લાગુ પડે જ હેવો નિયમ ગુજરાતીમાં તો નથી.

અપવાદોઃ

શુદ્ધ ગુજરાતી શબ્દમાં મૂળ સંસ્કૃતના व નો व થતો હોય હેવા થોડા જ અપવાદો મ્હને મળ્યાછે; જેમ કે वचवु સં. वञ्चु; મરાઠી वाचणे સરખાવો– त्या वाचून=તે શિવાય, પ્રાથમિક અર્થ 'ત્હેને છેતરીને, તજીને, બચાવીન (save it)' અથવા तो वाचला गेला=' તે બચાવાયો '; ઇત્યાદિ પ્રયોગો છે.

ગુજ. वलैयुं શબ્દ સં. वलयकમાંથી સાધિયે એ ખરું હોય તો એ અપવાદ ઉમેરવો.

ગુજ. बीडी < સં. वीटिका એ બીજો એક અપવાદ.

તેમ વળી वगडवु (ગુજ.) < विघट् (સં.); અને કદાચ वगासु (ગુજ.) < विकास (સં.).

उत्सर्ग ५

व નો व

કેટલાક શબ્દોમાં શુદ્ધ ઓષ્ઠય व ને સ્થાને દન્તોષ્ઠય व આવેછે.

ઉદાહરણો·

સં.	પ્રા.	ગુજ
वाघ	–બ્હારોબ્હાર–	वाघो

સિ. હે. ૮–૧–૨૩૭ (वो वः) અનાદ્ય व વિશે છે, પણ આપણા આ ઉદાહરણમાં व આદ્ય છે.

उत्सर्ग ६

स નો श

/ इ નો કે લઘુપ્રયત્ન य નો અથવા, કેટલાક પ્રકારોમાં, ए નો સંસર્ગ પામે ત્યહારે स् (દન્ત્ય) श् (તાલવ્ય) બનેછે.

સૂચનાઃ–કેટલાક પ્રકારમાં इ કે ए પૂર્વે રહીને स ને श બનાવેછે; માટે મ્હેં "સંસર્ગ પામે" હેવું વચન મૂક્યુંછે, ઘણાખરાં ઉદાહરણોમાં इ કે ए स्ની પાછળ રહેલો હોયછે.

ઉદાહરણો

(૧) शृगालः-(સં.), सियालु (પ્રા.), શિયાળ (ગુજ.); (૨) शृंगक (ट)कं-सिंगडउं-शींगडुं; (૩) विषये-विसए, विशइ, विसि-विशे ('માં, ની બાબતમાં' એ અર્થમાં વપરાતું અવ્યય;) (૪) शीतलकं-सीअलउं-शीळुं; (૫) शीतकालकः-सीअआलउ-शियाळो; (૬) स्वप्नकः-सिविणउं (લિંગવિપરિણામ)-सिविणउं शमणुं; (૭) शिक्षते-सिक्खइ-शीखे (છે); (૮) अलसी-अलसी-अळशी; (૯) मातृष्वसा-माउसिआ-माशी; (૧૦) करिष्यामि-करिस्सं-करीश; (૧૧) महिषी-महिसी-भेंश; (૧૨) દેશ્ય छासी-छाश; (૧૩) सिध्यति-सिज्झइ-शीजे (છે); ૧૪) करिष्यति-करिस्सइ-करशे; (૧૫) मार्गशीर्षः-બ્હારોબ્હાર-मागशर; (૧૬) तृषा-બ્હારોબ્હાર-तरिस-तरश; (૧૭) परिस्वेदकः-परिस्सेअउ-परसेवों; (૧૮) कीदृशकं-किसिउं-किस्युं-शुं; (૧૯) रश्मिः-रस्सी-राश (=લગામ) અને रशी (=રજ્જુ); (૨૦) प्रतिवेशी-पडिवेसी (पडवसी)-पडोशी, पाडोशी; (૨૧) लेखशाला-लेहसाला-नेसाळ, नीशाळ, निशाळ.

(अ) शृगाल-ઉદાહરણ (૧)-વરરુચિ (प्रा. प्रकाश ૧૧, સૂત્ર ૧૬ પછી) शृगालनो આદેશ शिआल આપેછે; પણ એ તો આ એક જ શબ્દ પૂરતો અને માગધીમાંનો જ વિકાર થયો. પરંતુ માગધીમાં તો સર્વત્ર प અને सनो श થાયછે, એટલે એ પ્રસંગે शनो ઉદ્ભવ इना સંસર્ગથી સ્વતન્ત્ર છે.

(आ) ઉદાહરણો (૧૧) અને (૧૨)-અન્ત્ય सीनो પ્રથમ स्य થાયછે, વ્યાખ્યાન ૪ થાના ખંડ ૧ લામાં વર્ગ (क) ના उत्सर्ग ३, क-(૨) અનુસાર, (ઉપર પૃ. ૨૨૩-૪ જુવો); અને હેમાંનો य् દન્ત્ય स्ने તાલવ્ય श् બનાવેછે.

(इ) ઉદાહરણો (૧૦), (૧૪), (૧૬), (૧૭) અને (૨૧)-અહિંયાં વિકારહેતુ इ स्नी પૂર્વે રહેલોછે, માત્ર (૧૭) परिस्सेअउमां स्नी પાછળ રહેલો ए તાલવ્યપ્રાપ્તિનું કારણ ગણી સકાય.

(ई) ઉદાહરણ (૯), माशी;-પૂર્ણ ચર્ચા માટે ઉપર પૃ. ૭૭ મે (૧૧) ઉપરની ચર્ચા અને ફુટનોટ ૨૦, ૨૧ જુવો.

(उ) ઉદાહરણ (૧૮);-कशुं શબ્દ પણ ઉપલબ્ધ છે; અને અસ્વરિત कि કે क લુપ્ત થઇને પછી शुं પ્રાપ્ત થાયછે માટે श થવાનું કારણ कि માંના इ ને ન ગણતાં स्यु ના य ને ગણિયે તો ખોટું નથી.

(ऊ) प्रतिवासीનો પણ "પડોશી" અર્થ થાયછે; અને મ્હારી પાસે એક સાલવિનાનું પ્રાચીન मौक्तिक છે જ્હેમાં प्रतिवेस्मक પણ

મળેછે; પ્રાતિવેશ્મિક ને પડોશીનો મૂળશબ્દ બહુ સારી રીતે ગણી સકાય. પસંદગીનો નિર્ણય હું નથી કરતો.

(ए) આ ઉત્સર્ગમાં સમાયેલું તત્ત્વ ગુજરાતીમાં વ્યાકરણસિદ્ધ રૂપોમાં પણ પ્રવર્તતુ દેખાયછે; જેમ કે—

વેસવુ-વેશી, વેશીને; પેસવુ-પેશી, પેશીને; ડોસો-ડોશી (સ્ત્રી૦); ફાશો-ફાશી (સ્ત્રી૦) રસો-રશી (સ્ત્રી૦); વીસ-વીશી (=વીસ વર્ષનો ગાળો); દસ-દશી (=દસ વર્ષનો ગાળો); જેમકે દશીવીશી. વેસવું-વેસ્ત્ય (આજ્ઞાર્થ, દ્વિ. પુ. એકવચન)—વેશ; એજ મુજબ પેસવું માંથી પેશ.

(ऐ) ફારસીમાંથી આવેલા શબ્દોમાં પણ, કેટલાક પ્રકારોમાં, આ ઉત્સર્ગ પ્રવૃત્તિ પામેછે; જેમકે (ફા.) સિવાએ-શિવાય (ગુજ).

(ओ) इ કે य् લુપ્ત થાય ત્યહાર પછી પણ તાલવ્ય વિકાર હેવો ને હેવો જ રહેછે; જેમ કે શમણું, માગશર, ફરશું, તરસ ઇત્યાદિ.

કેટલાક અપવાદો નોંધવાના છેઃ—

(૧) (स) सह, सम-(પ્રા. કે અપ) सहूं, सउं-(ગુજ.) શું; (૨) सपत्नी-सवत्नी-शक्यि; (૩) स्वप्नकः-सिविणउ (सिवणउ-सवणउं)-शाणु (જેમકે સાચું કે શાણું); (૪) દેશ્ય ओसरिआ-ओशरी (ઘરના બારણા આગળની પરસાળ; દેશી નામમાલા, ૧, ૧૬૧), (૫) शौर्य-सोरिउ-सूर કે શૂર.

(૧), (૨), (૩) અને (૪) માં વિકારજનક તાલવ્યસંસર્ગ વિના નો શ્ થાયછે; (૫)માં વિકારજન તાલવ્યસંસર્ગ વિના સ્નો શ્ વિકલ્પે થાયછે.

शय्या-सेज्जा-सेज; હેમાં સ્ દન્ત્ય રહેછે હેતુ કારણ એ કે હેમાં र्य વિવૃત છે, સંવૃત એ નથી; સંવૃત એ જ શુદ્ધ તાલવ્ય છે, અને આ ઉત્સર્ગમાં શુદ્ધ તાલવ્યથી જ હેતુ સરે.

हींस-हींसीलो, रस-रसीलो, रसियो;
હેમાં ઈનો સસર્ગ પામ્યા છતા સ્ દન્ત્ય રહેછે

સ્વરવિકારો

ઉત્સર્ગ ૭

કેટલાક શબ્દોમાં અનન્ત્ય એ નો ઈ અને અનન્ત્ય ઓનો ऊ થાયછે.

ઉદાહરણોઃ—

એ-વેષ્ટ્ (સં.)-પરબારું-વીંટવુ (ગુજ.); ફેનઃ ફેણ-ફીણ, લેખશાલા-નીશાળ, નિશાળ, દેશ્ય છેંડી (=લઘુરથ્યા)-છીંડી, દેશ્ય તેડ્ડો (તિડ્ડુ)-તીડ.

ટિપ્પણી:—

(અ) સિ. હે. ૮–૪–૨૨૦ માં વેટને વેષ્ટ્નો આદેશ આપ્યોછે; એ મૂળમાંથી મ. વેઢા=ઘેરો, ૬ ꠸ingo, અને ગુજ. વેટો (=ઉપરા-ઉપરી આંટાવાળી વીંટી) એ શબ્દો આવ્યાછે. પણ (વેષ્ટ્નો જ અર્થ દર્શાવતો) વીંટવું શબ્દ પરિસ્થિતિયોગે બ્હારોબ્હાર સાધવો પડેછે.

(આ) છેડી અને તેજ્ઞોમાંથી, અન્ય પ્રકારે, સિ. હે. ૮–૧–૮૪ની પ્રવૃત્તિદ્વારા, छिंडी અને तिड्डो પ્રાપ્ત થાય; પરંતુ એ સૂત્ર પ્રાકૃત-વિષયક છે, દેશ્યવિષયક નથી, અને દેશ્યવિષયક ગણિયે તો પણ આ દેશ્યશબ્દોમાં एછે इ નથી, એ સ્થિતિ વિચારતાં, તેમ વળી અન્ય નહિં તો ફેન શબ્દ તો (સંયોગરહિત હોઈને) પ્રસ્તુત સૂત્રની પ્રવૃત્તિવિષયતી બ્હાર જ રહેશે એ જોતાં, આ સ્વતન્ત્ર ઉત્સર્ગનો સ્વીકાર ન્યાય્ય બને છે.

(इ) परीक्षकः (સં.) क લુપ્ત થતાં परिक्खु (અપ.)–पारेख (ગુજ.) હેમાં इ નો ए અર્પનારો વિપરીત વિકારક્રમ જોવામાં આવેછે; પરંતુ સિ. હે. ૮–૧–૮૫ (इत एद् वा) એ સૂત્રમાં આ પ્રકારનો અન્તર્ભાવ થાયછે માટે હું અલગ ઉત્સર્ગ હેની ખાતર આપતો નથી; જો કે એ સૂત્રથી પ્રાપ્ત થતો ए પ્રાકૃતનો હ્રસ્વ ए છે અને पारेखમાં ए દીર્ઘ છે.

(ओ) पूतरकः (સં.)– पोरउ–(પ્રા.); पूरो (ગુજ.); कोनकः-कोणउ-खूणो; लवणं–लोणु–लूण; सलावण्यकं–सलावण्णउ (सलवण्णउं–सलउण्णउं), सलोणउं–सलूणुं; कपोतः–અંશતઃ પરભારો–कबूतर; पृथुकः-पहुंकु, पउखु–पंखि-पूंख, लोहकारः-लुहारु-लुहार; सुकुमारकः–सोमालउ–सुँवाळो; एकोन (एकोन–विंशति ઇત્યાદિમાં)–एगुण, ओगण; कफोणिः–कहोणी- कहूणी, गोणी–गूण्य; शौर्य–सोरिउ–शूर, सूर; रोमकं–रूंवुं.

ટિપ્પણ:–

(अ) पूरोनું વૈકલ્પિક રૂપ पोरो પણ છે;

(आ) लुहारનું ઉત્તરક્રમભૂત રૂપ ल्हवार પણ છે; ક્રમો આ પ્રમાણેઃ– ल्हुआर–ल्हुवार–ल्हवार.

(इ) ओगण, कोमां રહેલા ओना પ્રતિધ્વનિરૂપે एनो ओ થયોછે. મરાઠી-માં ए જળવાઈ રહેતાં एकुण છે, જેમકે एकुणीस.

उत्सर्ग ८

મૂળગત કે औना વિકારરૂપ ओનો કેટલાક પ્રકારોમાં अ થાયછે.

ઉદાહરણોઃ—

गोधूमः–गोहूमु (गोहूंउ)–घउं;
औज्ज्वल्यकं–પરભારં–अजवालुं.

उत्सर्ग ९

જ્હારે પ્રાકૃતના यश्रुति अकारની પૂર્વે હ્રસ્વ इ કે उ શિવાયનો કોઈ સ્વર આવ્યો હોય ત્હારે ગુજરાતીમાં य् ઉચ્ચાર નષ્ટ થાયછે અને અવશેષભૂત अ પૂર્વસ્વરમાં વિલીન થાયછે.

ઉદાહરણ—

पीतलकं–पीअलउ–पीळुं; शीतलकं सीअलउं–शीळुं; द्यूतकारः–जूअगार–जूगार–जुगार; आदर्शकः–आअरिसउ–आरसो; ग्राहक ભ્હારોભ્હાર–ग्राअक–ग्राकु પછી વિશ્લેષથી घराक; यज्ञोपवीतं–जण्णोवईउं, जण्णोअई–जनोइ, स्तोकक(ट)क थोअडउं–थोडुं; लोहखण्डं–लोहखंडु–लोअखंडु–लोखंड; देवराणी–देअराणी–देराणी, लेखशाला–लेहसाला–लेअसाला–नेसाळ–नीशाळ–निशाळ; દેશ્ય छेओ (छेअडउ) छेडो.

અપવાદોઃ–

દેશ્ય–जुअंजुअ / जुअजुअ (=पृथक् पृथक्)–ગુજ. जुजउं;

દેશ્ય–दंतवण–दतअणु–दातण; સં. घृककः(टः) घूअड–घुवड અને વિકલ્પે घूड.

ટિપ્પણઃ—

(अ) पीळुं અને शीळुं નીચે પ્રમાણે પણ સાધી સકાયઃ—

pीतलक–पीअलकं–पीयलउं–पीइलउं–पीळुं, તેજ મુજબ शीळुं.

પણ આ ઉત્સર્ગને હેમાં પ્રવર્તક નિયમ ગણુવો હું વધારે પસંદ કરુંછું.

(आ) तेहने, तेहवुं ઈત્યાદિમાંથી त्हेने, त्हेवुं ઇત્યાદિ અર્પવામાં પણ આ જ નિયમ પ્રવર્તેછે; જેમ કે–तेहने–त्हेअने–त्हेने; તે જ રીતે त्हेवुं, जे'ने जेवुं વગેરે.

उत्सर्ग १०

કેટલાક પ્રકારમાં વિવૃત ऑનો ऑ થાયછે.

ઉદાહરણોઃ—

સં.	પ્રા. કે અપ.	ગુજ.
स्वप्नकः	सिविणउ	
	પછી, નપું. सवणउं	
	सणुं	शाणुं

[વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય પોતાના ભાષાવતાર વિશેના નિબંધમાં (गुजरात शाळापत्र, એપ્રિલ ૧૯૦૮, પૃ. ૧૦૮, ફુટનોટમાં) નીચેની પંક્તિ જૂનાગઢની નાગર સ્ત્રીઓથી ગવાતા ઉત્સવગીતમાંથી ટાંકેછેઃ—

आज शॉणामां हेंदो आव्यो

(हेंदो=૨૨).

એ પ્રાન્તભાષામાં આ શબ્દ વિવૃત ऑવાળો જળવાઈ રહ્યોછે એ સ્પષ્ટ છે.]

भूमि-भुवँ-भूंई-भॉंई, भांई

[સિ. હે. ૮-૪-૨૬૬ નાં ઉદાહરણોમાં ભૂમિનું भुंहडी આપેછે. इ (ई)ને બદલે ह અપપાઠ હશે?]

ટિપ્પણઃ-(अ) सॉपवुं (ગુજ.) ચરોતરી ગુજ.માં સાંપવું બોલાયછે. આ અને હાવા બીજા પ્રકારોમાં આ ઉત્સર્ગના તત્ત્વની પ્રવૃત્તિ સ્પષ્ટ છે.

(आ) ऑને સ્થાને आ (એ પણ વિવૃત ઉચ્ચાર) આવેછે એથી ऑ ઉચ્ચારનું વિવૃત'સ્વરૂપ પરોક્ષ સમર્થન પામેછે.

उत्सर्ग ११

કેટલાક શબ્દોને વિશે સંસ્કૃતમાંનો ऋ ગુજરાતીમાં આવતાં અવાન્તરક્રમમાં अरि બનેછે; અને ક્વચિત् अर् કે रि કે रु અથવા કોઈવાર अरु બનેછે.

ઉદાહરણોઃ—

अरि—

तृषा (સં.)–तरिवा (અવાન્તરક્રમ) तरश (ગુજ.); तृणकं–तरिणउं–तरणुं; अमृत-अमरित–अमरत; कृमिः–करिमी–करम.

अर्—

गृहं-गर् हु-घरु-घर.

रि—

भ्रातृजक —भत्रीजो

रु—

सदृक्षक.-सरुक्खउ-रोद्यो

(सि. हे. ૮–૧–૧૭૭ અનુસાર પ્રથમ द् લુપ્ત થાયછે, એટલે सरुक्खउ રહેછે, અને પછી ऋનો रु બનેછે. सरिसंમાં दशमांથી रिस થાયછે હેમાં પણ એજ ક્રમો આવેછે—સિ. હે. ૮–૧–૧૪૨ અનુસાર).

अर—

वृष –*वरुआ–नर.

ટિપ્પણ:—

વધારે સારુ અને બીજલાઘવને અનુરૂપ કદાચ એ ગણાય કે આ ઘટનાઓની વ્યવસ્થા જૂદી રીતની કરવી અને ऋના વિકારને પ્રથમ એ વિચિત્ર સ્વરના ત્રિવિધ ઉચ્ચારણમાંથી, અર્થાત र, रि, रु માંથી અને પછી સંયોગનો વિશ્લેષ થવાથી, ઉદ્‌ભવતો ગણવો; જેમ કે तृणक-तणउं-तरण; गृह-ग्रहु-ग्रउ-घरु-घर; ઇત્યાદિ. ऋનો ઉચ્ચાર ક્યહાંય પણ એક સરખો નથી; ઉદાહરણ તરીકે कृष्ण હિંદુસ્તાનના કોઈ ભાગમાં कृष्ण, અન્ય ભાગમાં क्रिष्ण અને વળી બીજામાં क्रुष्ण બોલાયછે. (શુક્લ યજુર્વેદની માધ્યંદિની શાખાના સપ્રદાયમા ऋनो ઉચ્ચાર रे થાયછે.) સિ. હે. ૮–૧–૧૨૬ થી ૧૪૨ માં ऋના अ, इ, उ હેવા ભિન્નભિન્ન વિકારો દર્શાવ્યાછે હેનું પણ આ જ કારણ હશે. (ત્યહાં સિ. હે. ૮–૨–૭૯ सर्वत्र लवरामवन्द्रे અનુસાર र् લુપ્ત થતાં अ, इ, उ રહે). આ રીતે र, रि, रु થી र् લોપ દ્વારા પ્રાકૃત રૂપાન્તરો अ, इ, उ નો ખુલાસો થઈ જાય અને વિશ્લેષદ્વારા ગુજ. अर्‌ની પ્રાપ્તિ સમઝાય. પરંતુ મ્હેં ઉપરને સ્વરૂપે આ ઉત્સર્ગ સ્વીકારવાનો નિશ્ચય કર્યોછે હેનાં કેટલાક કારણો છે; પ્રથમ, અપભ્રંશ અને પ્રાકૃત શબ્દોમાં अरि પ્રત્યક્ષ ઉપલબ્ધ છે, જેમ કે वरिसइ ઇત્યાદિ (સિ. હે. ૮–૪–૨૩૪), दरिअ (૮–૧–૧૪૪), वरिस, हरिसो ઇત્યાદિ વિશ્લેષ દ્વારા (૮–૨–૧૦૫);

બીજું:-ગુજ. तरश માનો તાલવ્ય श तरिस માંના इ નો સૂચક છે; (वरस માંના દન્ત્ય स નું કારણ હેતુ દર્શાવી સકાય કે वरिस માં इ નો સંસ્કાર स ઉપર પડે તે પૂર્વે જ इ નો अ થયો હતો);

ત્રીજું:–મરાઠીમાં અદ્યાપિ वरिम છે.

અને ચોથું:–સદ્રુક્ત માંથી द્ નો લોપ થતો માનિયે તો હરહમેશ થતા અને વધારે ઉચિત ર્ લોપનો અનાદર કરવો પડશે.

તે છતાં પણ ऋ ના र–रि–रु એ ઉચ્ચારોને બધા વિકારોનું મૂળ, પ્રાકૃતમાંના રૂપાન્તર માટે પણ, માનવા શક્ય છે એ હું કબૂલ કરું છું; દાખલા તરીકે वरिसइ, वरिसं, हरिसो એ રૂપો મૂળ त्रि. हिમાંથી આવ્યાં હોય.

उत्सर्ग १२

સન્ધિ

ગુજરાતીમાં આવતા શબ્દોમાં સાધારણ નિયમે, પ્રાકૃતમાં થતી નથી તેમ, આન્તર સ્વરસન્ધિ થતી નથી, પણ અમુક વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં સામાન્ય સન્ધિકાર્ય બનેછે.

ઉદાહરણો:—

हृदयं–हिअउं–हइउ–हइयु

हइयुं માં अ–इ છૂટા રહેછે.

સન્ધિનાં ઉદાહરણો:–

द्वितीयक–बिइज्जउ–बीजु; तृतीयकं–तिइज्जउं–तीजुं; महत्तं–महन्तउं–म्हइउउं–म्होटुं; देशपतिः–देसवई–देसअई–देसाई; दयावणो (દેશ્ય)–दआवणो–दावणो–दामणो (ગુજ. પ્રાચીન કવિતા). [दयावणो=दीन. देशी नाममाला, ८–३५].

कृतस्कं–करिअलुं=करइलं. करेलं અને એવાં एलुवाળાં સઘળાં રૂપો.

ટિપ્પણ:–ગુજરાતીમાં પદસન્ધિ નથી એ સામાન્ય કથનથી જ પદસન્ધિનો પ્રશ્ન પતાવી દેવાય. થોડાક અપવાદો છે:–

मगने आव्यो; અહિં मगन+ए (=પણ) સંધિથી જોડાઈને मगने થાયછે; हास्तो–हा ज तो માંથી.

उत्सर्ग १३

કેટલાક શબ્દોમાં आ હ્રસ્વ થઈને अ બનેછે.

ઉદાહરણો:–

वाणिज्यं–वाणिज्जु–वणज, मातृगृहं–माइहरं–मटियर; आषाढ:–आसाढु–असाड, प्राघुणरः–प्राहुणउ–प्हरूणो; पाद:–પરભારે.–पग; દેશ્ય अयाली–अयली–हली; प्रावरणक–पाउरणउं–उपरणुं.

ટિપ્પણ-સિ. હે. ૮-૧-૬૭, ૬૮, ૬૯, ૭૦, ૭૧ માં આ વિકાર ચર્ચ્યોછે, હેમાંના ૬૭ મા उत्खातादिगण આપ્યોછે હેમા इत्यादि શબ્દને બળે અન્ય શબ્દોનો સમાવેશ થાય. હાવે કોઇ પ્રકારે તાણીતૂશીને અહિંયાં આપેલાં ઉદાહરણોનો એ ગણમાં પ્રવેશ થઈ સકે તો પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગનો અવકાશ ન રહે. નહિં તો, ૮-૧-૬૭ની એ અનુવૃત્તિ થશે.

उत्सर्ग १८

અનેકશ્રુતિક શબ્દોમાં ગુરુ કે સ્વરિત શ્રુતિની પૂર્વે રહેલી શ્રુતિ, (अ) હ્રસ્વ રહેછે, અથવા (आ) દીર્ઘ હોય તો હ્રસ્વ થાયછે.

ઉદાહરણો:—

(अ) चित्रकारक -पित्तारउ-चितारो, सूत्रधार -सुत्तहारु-सुतार, सुवर्णकार -सुवण्णारु, सुण्णारु-सुनार, चर्मकार,-चम्मारु-चमार, गूर्जरत्रा / गुर्जरत्रा } गुज्जरत्ता-गुजरात, उच्छृंखलक -उच्छंखलउ-उछाछळो, દેશ્ય छिनाली-छिनाळ, कत्तारी-कटारी, कटार.

(आ) नि:श्वासक -नीसासउ-निरासो, विश्रामक -वीसामउ-विसामो, द्यूतकार-जूअगारु-जुगार, लेखशाला-नेशाल-नीशाळ, निशाळ.

ટિપ્પણ —(अ) ઉપર આપેલા ઉત્સર્ગમાં "પૂર્વે રહેલી શ્રુતિ" એ પદથી व्यवहितपूर्वश्रुतिવાળા પ્રકારોનો પણ સમાવેશ સમઝવો; આથી ઉપર આપેલાં ઉદાહરણોમા गुजरातને સ્થાન મળે છે.

(आ) छिनाळ અને कटार ઉપર પૃ ૩૯૮ મે सयोगलोप पूर्वस्वर अविकृत એ નિયમને અગે આપ્યાછે, પરતુ પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગ એ અવિકૃતભાવનો કારણભૂત મૂળનિયમ રજુ કરેછે. આ ઉત્સર્ગના તત્ત્વનો ઉલ્લેખ ઉપર પૃ. ૩૯૯ મે સ્વરભારની અસર વિશેની ચર્ચામા કરેલોછે. ટેસિટોરી "Notes" §૪૩ મા આ નિયમનો નોધ લેછે, પરતુ હેમનાં ઉદાહરણોમાંના કેટલાક, ગુજરાતી પરત્વે, શકાસ્પદ છે.

उत्सर्ग १९

કેટલાક શબ્દોમાં સાદા વ્યંજનનું દ્વિત્વ;

(अ) ક્વચિત્ સ્વાર્થે, અર્થાત્ મૂળ અર્થ જાળવીને અને (आ) ક્વચિત્ અર્થાતિશય સૂચવવાને કે ભાર મૂકવાને, કે અર્થનું પ્રકારાન્તર દર્શાવવાને.

સ્વર અને વ્યંજન ઉભયનો વ્યત્યય.

महार्णवः–महारणवु, महारवणु, मिहिरामण, महिरामण, मेहरामण; प्रावरणकं–पावरणउं–पाउरणउं–उपरणु.

ટિપ્પણઃ—

(अ) ફારસીમાં પીરાહીન પ્હેરણ છે; ગુજરાતી શબ્દ પ્હેરણ, જેનો અર્થ મુસલમાન પ્હેરવેશના આકારનું પ્હેરણ છે, તે ફારસીમાંથી હશે. તે છતાં પણ પ્હેરવું ઇત્યાદિની વ્યુત્પત્તિ परिधामांથી સાધવી યોગ્ય છે, અને ફારસી શબ્દ પીરાહીન સંસ્કૃત परिधान સાથે સંબંધ ધરાવતો હોય એ શક્ય છે.

(आ) દેશ્ય ओहरिसो (ओअरिसो દ્વારા) ગુજ. ओरसियो અર્પેછે એ र અને स् નું, પ્રત્યેકને આદિતરફ એક શ્રુતિસ્થાન જેટલે ખશેડનારું, વિલક્ષણ અપસરણ દર્શાવેછે; હેને સાક્ષાત્ વ્યત્યય નહિં પણ વ્યત્યયને મળતી ઘટના તરીકે અહિં નોંધ્યુંછુ.

(इ) चरखो (ગુજ.) ફારસી चर्खमांથી સાધી સકાયછે, પરંતુ આ चर्ख પોતે વ્યત્યયના તત્ત્વના વ્યાપારથી चक्र (સં.)સાથે સ્પષ્ટ સંબંધ ધરાવેછે

વ્યંજન વિકારો

उत्सर्ग २७

અઘોષ વ્યંજન ઘોષ બનેછે. क, च, અને ट અનુક્રમે ग, ज અને ड થાયછે.

આ વિકાર પ્રાકૃતોનું વ્યાપક લક્ષણ છે. અને હેની પ્રવૃત્તિ અમુક સંજોગોમાં ગુજરાતીની ઉત્ક્રાન્તિમાં પણ પ્રગટ થાયછે.

क નો ग. આ વિકારનો પ્રવૃત્તિવિષય પ્રાકૃતમાં બહુ મર્યાદિત જોવામાં આવેછે, એટલે કે मरकत, मदकल અને कंदुक (આદ્ય क) હેમાં क નો ग થાયછે (સિ. હે. ૮–૧–૧૮૨). અપભ્રંશમાં આ ઘોષવિધાનનો (मृदूभवननो) વ્યાપાર વધારે છૂટથી પ્રવર્તતો દેખાયછે, પણ, સિ. હે. ૮–૪–૩૯૬ નું ઉદાહરણ સૂચવેછે તેમ, એ मृदूभवन પ્રાય सुघक्कर दु.क्खर જેવા શબ્દોમાં રહેલા (क्र માંથી ઉપજેલા)करने વિશે પ્રચરિત છે. ગુજરાતીમાં करનો गर એ વિકાર એથી પણ વિશાલતર ક્ષેત્રમાં જોવામાં આવેછે, અને ° कर નહોય એ શબ્દોમાં પણ क નો ग થતો દેખાયછે.

ઉદાહરણો:—

कयागरो (=કહ્યાપ્રમાણે કરનારો આજ્ઞાપાલક); टालगर (=ઢાલ કરનારો); चूडगर (=ચૂડી બનાવનારો); टकगर (=ટંક બનાવનારો); जादूगर (ફારસી जादू સાથેનો સમાસ લક્ષયોગ્ય છે); सिकलगर (=તરવાર વગેરેને ઉજળનારો; सिकल, ફારસી); अरलगरो; सुंवाईगरो ઇત્યાદિ; रत्नागर (=સમુદ્ર; સં. रत्नाकरः) कामणगारो (સં. कार्मणकारकः); जुगार (द्यूतकारः સં =જુગારી: ગુજરાતીમાં અર્થ બદલીને "द्यूत" થાયછે; जुगारनी द्यूतकार्यमांथी વ્યુત્પત્તિ સાધવી સંતોષકારક નથી, કારણ કે कार्यनुं कज्ज બને).

कालनुं गाळो (कालकः नु गाळो) આ પ્રકારના શબ્દોમાં થાયછે:— रुगनगाळो, केरीगाळो, आंबागाळो, ઇત્યાદિ; (જેમાં गाळो=ઋતુ, અવસર).

प्रगट (સં. प्रकटमांथी); पगरण (વિવાહાદિ મંગલ અવસર),-સં. प्रकरण; मूगो (સં. मूकः); समूळगुं (સં. समूलकक); सगु (સં. स्वकः); पलंग (સં. पर्यंकः), मुगट (સં. मुकुटः); पोगळ (पोक्कल);-पोकल=પોલાપણું; पोगळ પોલાપણું, લાક્ષણિક અર્થમાં, અર્થાત્ ધતીંગ; છેતરામણ.

कागडो (સં. काकवः); बगलो (સં. बकक:); कयडाग़ी (સં. कटाक्षः); बीगत (સં. व्यक्तिः)=बगडो, तगडो, चगिडो; ૨, ૩, ૪ એ અંક, જેમાં द्विकक; વગેરેના क નો ग થયોછે.

अगियार અને (ओगणीस, ओगणत्रीस, વગેરેમાંના) ओगण < एकोन જેનો ग ગુજરાતી પૂર્વેના ક્રમોમાંથી આવેલો ગણવો પડશે.

ગુજરાતીમાં આ વિકાર °कर, °कार, °काल જેવાં ઉત્તરપદોમાં અને कागडो, बगलो, पोगळ, अगियार, વગેરે શબ્દવિશેષોમાં, ओगण (ओगणत्रीस વગેરેના પૂર્વપદ)માં, वगडो વગેરેમાં, જોવામાં આવેછે એ લક્ષમાં આવ્યું હશે; रत्नागरमां आकरना °करने कृ ધાતુનું રૂપ ગણવાના ભ્રમને પરિણામે વિકાર થયો હશે.

ટિપ્પણ:-કાનડીમાં કેટલાક શબ્દોમાં આ મૃદૂભવન દેખાયછે, જેમકે कोगिळ (સં. कोकिल); मळगाळ (=વર્ષાકાળ; मळे=મેઘ, વૃષ્ટિ, काल=સમય); पागार (=આંગણાની ભીંત, વંડી, < સં. प्राकारः).

च नो ज

सूचितं (સં.); सूचिअं-सूज्युं; सूझ्यु.

प्रतीतिः (સં.); पतीती-पतीत-पतीच-पतीज (=ખાતરી, પ્રમાણ).

त्वचा (સં.); तजा–तज.

तुच्छं (સં.); चुच्छ (અપ.)–जूज (ગુજ.); जूज તે ફારસી जुज़માંથી સાધિયે તો જુદી વાત.

उच्छिष्टकं (સં.); उच्छिठ्ठउं–उचिठ्ठउं–अजीठु.

ज (અવધારણાર્થક નિપાત; જેમકે ए ज चोर); હેની વ્યુત્પત્તિ બે પ્રકારે શક્ય છે; (अ) પ્રાકૃત च કે चिअમાંથી (સિ. હે. ૮–૨–૧૮૪), અથવા (आ) અપભ્રંશ जिमાંથી (સિ. હે. ૮–૪–૪૨૦); વધારે સાચી (आ) છે; એ સ્વીકારિયે તો આ શબ્દ અહિંથી બાદ કરવા પડે.

मोचे (કાનડી); मोजडी (ગુજ.)=પગરખું.

मोजुं „ =a sock; a stocking.

ટિપ્પણુ:—

(अ) મ. त्याचें कडे વિશેષ વિકાર પામીને त्याज कडे બનેછે; હેમાં પણુ च નો ज થતો દેખાયછે.

(आ) પ્રાકૃતમાં पिशाचीને સ્થાને पिसाजी હેમચન્દ્રે આપેલછે. (૮–૧–૧૭૭, વૃત્તિ), પણુ વિરલ અને અપવાદરૂપ પ્રયોગ તરીકે.

ट નો ड—

આ વિકાર એક વિરલ ઉદાહરણમાં દેખાયછે. ગુજરાતીમાંથી જ ગુજરાતીમાં; જેમ કે हत्ताळुं=हडताळ (હાટેતાળાં દેવાં તે, અર્થાત્ બજારબંધ રાખવાનો દિવસ; a strike).

પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ વિશે તો वटः માંથી वड ઇત્યાદિ નિયમિતક્રમે થાયછે.

उत्सर्ग १८

ज નો च

આ વિકારક્રમ ઉતરો છે, ઘોષ (મૃદુ) વ્યંજન અઘોષ (કઠોર) બનેછે. મ્હને એક જ ઉદાહરણ મળ્યુંઃ—

अग्रमध्य (સં.)–अग्गमज्झ (પ્રા.; સિન્ધી પણુ) आगमझ–आगमज (અવાન્તરક્રમ)–आगमच (ગુજરાતી).

उत्सर्ग १९

કણ્ઠ્યવર્ણોને સ્થાને તાલવ્ય

क, ख અને ग ના અનુક્રમે च, छ અને ज થાયછે; એ વિકાર તાલવ્યસ્વરના કે य ના સંસર્ગબળે, કે હેવા સંસર્ગવિના પણ થાયછે.

ઉદાહરણોઃ—

क નો च—

विक्रीतं (સં.), विक्कीअं (પ્રા.), (वेचयुं), वेचवुं (ગુજ.); यालक्की (કાનડી)-एलची (ગુજ.).

ख નો छ—

उच्छृङ्खलकः (સં.), उच्छंखलउ (અપ.), उछांछळो (ગુજ.).

ग નો ज—

गर्भिणी (સં.), गब्भिणी (પ્રા.) जामणी (ગુજ., गामणी પણ).

ટિપ્પણ:—

(अ) આ ઉચ્ચાર વિકારની આન્તર પૃથક્ક્રિયા માટે ઉપર પૃ. ૩૫૨ મે તેમ જ ઉપર પૃ. ૨૮૨ મે પૂર્તિ (૨) માં મૅકસમૂલરના મતનો ઉલ્લેખ જુવો. ત્હાં ગ્રામ્ય ગુજરાતીના જે વલણનો નિર્દેશ કર્યોછે ત્હેનો નાગરિક ગુજરાતીમાં પણ कનો च થવાના ઉપરના ઉદાહરણમાં મર્યાદિત આવિર્ભાવ દેખાયછે. તોતડું બોલે હેવાં કેટલાંક ન્હાના બાળકોનું कवर्गना વર્ણોને બદલે च वर्गना વર્ણો ઉચ્ચારવાનું વલણ પણ સરખાવવા જેવુંછે; જેમ કે काकाને બદલે चाचा, खाधुंनुं छाधुं, गायनुं जाय, घोडोनुं झोडो એ પ્રમાણે; અને काकाને બદલે चाचा તો કેટલાંક મંડળમાં (જેમ કે બ્રહ્મ ક્ષત્રિય જ્ઞાતિમાં) સિદ્ધ પ્રયોગ છે, જે હિં. चचा કે चिचा સાથે સંબદ્ધ છે;-આ સઘળી બીના કંઠ્ય અને તાલવ્ય વર્ણો વચ્ચે રહેલી ઉચ્ચારસગાઇના મજબૂત દાખલાઓ રજુ કરેછે.

(आ) આટલી ચર્ચા પછી, ष् ને स् વચ્ચે શકય ભાસતો બુદ્ધિભ્રમ स्नो छ् થવાનું કારણ હશે એવું સૂચન હું કાંઇક અશ્રદ્ધાથી કરુંછું. નીચે उत्सर्ग ૩૮માં દર્શાવીશ તે પ્રમાણે ष् અને ख् એ ઉચ્ચારો અને સંજ્ઞાઓ અન્યોઅન્ય વિનિમયક્ષમ છે; અને એમ પણ હોય કે स्=ष्=ख् એ સંબંધમાં (ख्नो छ् થવાના નિયમ પ્રમાણે-નીચેના उत्सर्ग ૩૨ અનુસાર-) स्नो छ् થવાનું કારણ રહેલું હોય; વળી क्षना स् અને छ् હેવા (ગુજ. लखमण

અને હિં. लछमणમાં છે તે મુજબ) વૈકલ્પિક વિકારો થવાનું કારણ (क्षમાં અન્તર્ગત) ષ્‌ના દ્વિવિધ ઉચ્ચારણમાં રહેલું માની સકાય.[3] પરંતુ, કંઠ્ય અને તાલવ્ય વર્ણો વચ્ચેના સગપણના ઉત્કૃષ્ટતર નિયમની સમક્ષ ત્હેને બીજું સ્થાન જ મળે.

उत्सर्ग २०

તાલવ્ય વર્ણોનું કણ્ઠ્ય વિધાન

કેટલાક પ્રકારોમાં च નો क અને ज નો ग બનેછે.

ઉદાહરણોઃ—

च નો कઃ—

निश्चितकं (સં), निच्चिअउं (અપ.), निक्किउं–नक्की (ગુજ.)

[प्होंच्यु (ગુજ.)નું વિશેષ રૂપાન્તર प्होंक्युं કેટલાક ગુજરાતીઓ આ જ નિયમે કરેછે.]

ज નો गઃ—

जरठकः (સં.,) जरढउ (અપ.) गरढउ, गरढो, घरडो, घयडो (ગુજ.). वादितकं (સં.), वादिअउं (અપ.)–वाजियुं-वाज्युं-वाग्युं (ગુજ.); તેમ જ वाज्युं (ગુજ.).

उत्सर्ग २१

દન્ત્યોનો મૂર્ધન્યભાવ

त, थ, द અને ध ના અનુક્રમે ट, ठ, ड, ढ બનેછે.

આ વિકાર પ્રાકૃતમાં મર્યાદિત અંશે, એટલે કે કેટલાક મુકરર શબ્દોને વિશે, સ્વીકારાયેલો છે; સિ. હે. ૮–૧–૨૦૫, ૨૦૬, ૨૦૭ (જેમાં ह વસ્તુતઃ

---

૩. क्षનું રૂપાન્તર ग् થવા વિશે એક વિશેષ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છેઃ क्षમાંના ष्‌ના ग् ઉચ્ચારની પૂર્વે क् લુપ્ત થાયછે? કે ष्‌નો ह થઇને क्‌ને પ્રાણોચ્ચાર અર્પીને ग् બનાવેછે? આ પ્રશ્ન પેલા બીજા પ્રશ્નનો–त्य, थ्य, द्य, ध्यના च, छ, ज, झ થવામાં य् લુપ્ત થઇને त्, थ्, द्, ध्‌ને તાલવ્યોચ્ચાર અર્પીને च्, छ्, ज्, झ् બનાવેછે, કે બીમ્સ (પુ. ૧ § ૮૫ માં) કહેછે તેમ त, थ्, द्, ध લુપ્ત થઇને વ્યક્ત-ઉચ્ચાર યુક્ત य् (ज्)ને, પોતે જતાં જતાં કરેલી અસર વડે, ज्, झ्, च्, छ्, બનાવેછે? એ પ્રશ્નનો–સજાતીયછે. (આ ચર્ચાની સાથે સાથે ઉપર પૃ. ૩૪૪ મે મ્હારી નોટ ૧૦૧નો છેલ્લો પેરા વાંચવો.)

ત માંથી ઉદ્ભવેલા ટ નું જ મૃદુરૂપ છે), ૨૦૮ (જેમાં ળ, એ ઙ પછીનો અનન્તર ક્રમ છે,) ૨૧૧, ૨૧૨, (જેમાં લ એ ઙ નો અનન્તર વિકાર છે); ૨૧૫, ૨૧૬ (જેમાં ઠ આગળ ચાલીને મૃદુ થઇને ઙ બનેછે;) ૨૧૭, ૨૧૮, ૨૨૧, ૨૨૨, (જેમાં ઙ વિશેષ વિક્રિયા પામીને લ થાય છે); ૨૨૬, ૨૨૭, ૨૨૮ અને ૨૨૯ સૂત્રોમાં ન નો ણ થતો ચર્ચ્યોછે, જે વિકાર પ્રાકૃતમાં વિસ્તૃત પ્રચાર પામેછે.

પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગ પ્રાકૃતોત્તર અને અપભ્રંશોત્તર શબ્દોનો વ્યાપક છે માટે હેને હું અનુવૃત્તિ રૂપે આપુંછું.

આ વિકારના સંભવતા કારણ દર્શન માટે ઉપર પૃ. ૭ મે દ્રાવિડ અસરનો વિષય, અને પૃ. ૯૨–૯૫ મે વાચેંદ્રિયની વિકલતા કે જીહ્વાદોષનો વિષય જુવો.

ઉપરાંત બીમ્સ, ૧, § ૫૯ જુવો; ત્હાં દન્ત્ય અને મૂર્ધન્ય વર્ણો વચ્ચેના સંબંધની બહુ સૂચક અને વિચારપૂર્ણ પરીક્ષા કરીછે. ત્હાં હેવું સૂચવ્યુંછે કે દન્ત્યો અને મૂર્ધન્યો વસ્તુતઃ એકજ સ્કન્ધની, જીહ્વાસ્થાનીયની, નિર્બળ અને સબળ શાખાઓ છે (બંને વર્ગો જીહ્વાથી ઉચ્ચારાયછે માટે જીહ્વાસ્થાનીય); અને શુદ્ધ અને શિષ્ટ સંસ્કૃતનું મૃદુતર (અર્થાત્ દન્ત્ય) શાખા તરફ વલણ હતું પણ લોકભાષા (પ્રાકૃતો) કઠોરતર (એટલે મૂર્ધન્ય) રૂપોને વળગી રહી હતી.

પરંતુ આ મત કાંઈક મર્યાદિત અંશે જ સ્વીકારી સકાય.

ઉદાહરણોઃ–

त નો ट

झटिति (સં.)-झत्ति (પ્રા. સિ. હે. ૮–૧–૩૨)-झट (ગુજ.); जेत्तिलं, केत्तिलं, तेत्तिलं (સિ. હે. ૮–૨–૧૫૭)-जेतलउं, केतलउं, तेतलउं (मुग्धावबोध औक्तिक, પૃ. ૧૭, ઓળ ૧);

जेटलुं, केटलुं, तेटलुं (ગુજ.);

महत्कं (સં.)-महन्तउं (અપ.)-महत्तउं (અવાન્તરક્રમ)-म्होटुं (ગુજ).
तिलकं (સં.)-तिलउं (અપ.)-टीलुं (ગુજ.);
आपत्ति (સં.)-आपटी (ગુજ.); धातः (સં.) घांटी (ગુજ.)

ટિપ્પણ—સિ. હે. ૮–૨–૨૯ અને ૩૦ માં એવડા (મૌલિક કે र्त ના વિકારરૂપ) त્त નો ट्ट થતો સ્વીકાર્યોછે. પરંતુ ઉપરના ઉદાહરણોમાં બેવડો त्त

અપભ્રંશ પછીના ક્રમોમાં સરળ બનેછે, અને મહત્ત્વની બાબતમાં બેવડો त્ત વિકાસક્રમના ઉત્તર ભાગમાં જ થયેલો સ્પષ્ટ છે. એટલા જ માટે આ અલગ ઉત્સર્ગ આપ્યોછે જેમાં तिल्ल़–ટીલું માં છે તેવા એકવડા त નો પણ સમાવેશ શક્ય છે.

थ નો ठ

मथितं (સં.)–મઠો (ગુજ.); एकस्थकं (સં.)–एकत्थडं (અપ.)–એકઠું (ગુજ.); स्थिरकः (સં.) थिरउ (અપ.)–ठर्यो (ગુજ.)–ઠર્યોની માફક ઠરી વિશે સમજફેર થવાથી;–અને એ ઉપરથી ઠરવું ક્રિયાપદ.

द નો ड

छिद्रकं (સં.)–छिद्दउं (અપ)–छींडुं (ગુજ.). बिन्दु (સં.)–मींडुं (ગુજ.); बन्धुः के बान्धवः (સં.)–भाण्ड (ગુજ.); दंष्ट्रा (સં.)–दाढा (પ્રા.)–ડાઢ; रद् (સં.)–रडवुं (ગુજ.); दक्षिणकः (સં.)–दाहिणउ (અપ.)–ડાબો (ગુજ.); संदंशिका (સં.);–संदेसिआ (પ્રા.)–સાણશી (ગુજ.); [ડાંસ સં. दश માંથી, અને ડસવું સં. दंश માંથી જૂદાં આપવાની અગત્ય નથી, કારણ કે दंश નું ડંસ સિ. હે. ૮–૧–૨૧૮ માં આપેલુંછે; અને વસ્તુતઃ संदंशिका પણ એ સૂત્રમાં જ સમાવિષ્ટ થઈ જાય].

વિદેશીય ભાષાઓઃ—

दगलेह् (અરબી)–डगलो (ગુજ);

मुर्दह् (ફારસી)–मडदुं (ગુજ.);

ग्र નો ढ

अढी<अर्ध+द्वि; दोढ<द्वि+अर्ध;–બંનેમાં સં. अर्ध–પ્રા. अद्ध માંના ધમાંથી ढ ઉદ્ભવેછે.

न નો ण એ વિકાર પ્રાકૃત પોતામાં સંપૂર્ણ પ્રચારમાં છે. (સિ. હે. ૮–૧–૨૨૮ અને ૨૨૯). ल નો ळ હું પાછળ ચર્ચી ગયોછું. (ઉપર પૃ. ૩૬૪ આદિ, ખાસ પૃ. ૩૬૬ મું, જુવો).

નવલરામે હેમના व्युत्पत्तिपाठ उत्सर्ग ૨૦ માં નીચેનાં વિશેષ ઉદાહરણો આપ્યાંછેઃ—

ऊठ (ગું) < उत्था (સં.); डड < दंड (સં.)–(દાંડો–ડાંડિયો વધારે ઠીક). કેમનાં બીજાં ઉદાહરણોનો પ્રાકૃતના નિયમોમાં સમાવેશ થઈ જાયછે.

माती, वात ઇત્યાદિ શબ્દોમાં મરાઠીભાષા દન્ત્યોને વળગી રહેતી જણાય (જો કે સિ. હે. ૮-૨-૨૯, ૩૦ મૂર્ધન્યના પક્ષમાં છે); પરંતુ બીજા શબ્દોમાં એ ભાષા દન્ત્યોને મૂર્ધન્ય બનાવેછે જેમ કે સં. यत्-म. म्हट(णें).

સં. प्रतोली માંથી આવેલ બં. टोला પણ દન્ત્યના આ મૂર્ધન્યભાવનું સાક્ષ્ય પૂરેછે.

उत्सर्ग २२

મૂર્ધન્યને સ્થાને દન્ત્ય

પૂર્વથી આ વિપરીત વિકારક્રમ છે. એક જ ઉદાહરણ મ્હને મળ્યુછે; ट નો त;–कोटर (સં.)–कोतर (ગુજ.).

उत्सर्ग २३

द नो ज

ઉદાહરણો:—

श्वापद (સં.)-सावज (ગુજ.);
मर्यादा (સં.)-मलाजो (ગુજ.),
वादित्र (સં.)-वाजिंत्र (ગુજ.).

उत्सर्ग २४

द नो ग

ઉદાહરણો

पादः (સં.)-પરસારો पाग (ગુજ.); पग (ગુજ.); (पाग હાલ નર્મદાતીરે ચાણોદ કરનાલીના નાગરોમાં વપરાયછે).

वादितकं (સં.)–वादियउं (અપ)–वाजियुं–वाज्युं–वाग्युं–वागवुं (ગુજ.) (પરંતુ આ છેલ્લા ઉદાહરણમાં, ग्य નો ગ્રામ્ય ભાષામાં ज्य થાયછે એ કારણે, ગેરસમજથી વિકારક્રમ ઉલટાવીને ज्य ને બદલે ग्य મૂક્યો હોય.)

उत्सर्ग २५

ल नो न અને न नो ल

ઉદાહરણો:-

ल નો नः

श्लक्ष्णं (સં.)-लण्हउं (અપ.)–न्हानुं; (ઇ. સ. ૧૮૮૮ માં લખેલા મ્હારા જોડણી વિશેના નિબંધમાં આ વ્યુત્પત્તિ મ્હેં દર્શાવીછે.)

લેખશાલા (સં.)-લેહસાલા-(પ્રા.) લેસાલ–નેસાલ–નીશાળ, નિશાળ.

આ વ્યુત્પત્તિને પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાંનાં કેટલાંક ઉદાહરણોથી સમર્થન મળેછે:–

(૧) पाच वरस वेटउ लालीइ
दस नेसाल संभालीइ

(विमलप्रबन्ध, ४, ३५.)

(२) इति श्रीविमलप्रबन्धे नवखंडे लेपशालाकरण.

(વિમલપ્રબન્ધના ખંડ ૪ થાનું સમાપ્તિવચન).

(३) सम वेटउ नेसाले भणइ

(४) पंडित प्रथम भणावइ भले,
नेसालीउ जीव नीसले.

(પૂર્વોક્ત ગ્રન્થ, ૪–૨૬).

(५) नेसालीया अपर परवर्या.

(એજ ગ્રન્થ ૪–૩૬).

(६) एकवार सूनी नेसाल.

(ભીમકૃત हरिलीला; ૮–૩૦)

(७) विणसाडी सघली नेसाल.

(એજ ગ્રન્થ ૮–૮૭)

(८) नेसाल लेखशाला

(નામસાલ વિનાનું એક औक्तिक, ઘણેભાગે વિ. સં. ન સોળમા સૈકાનું.)

નિશાળની વ્યુત્પત્તિ માટે લેખશાલા કરતાં નયશાલા વધારે યોગ્ય હેતું સૂચવવામાં આવ્યુંછે પણ ઉપરનું ઉદાહરણ (૨) લેખનો જ પુરાવો આપેછે. ઉપરાંત નયથી કાંઇ વિશદ અર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી. જો હેનો અર્થ "કેળવણી" કે "બહિર્ નયન, ખીલવણી" હેવો લેવાનો હોય ("education"–e+*duco* I lead હેમાં છે તેમ), તો એ ભાવના સાવ આધુનિક અને પાશ્ચાત્ય છે; નય–"વિનય" એમ કોઇ સૂચવશે. પણ લેખના પક્ષમાં કેટલીક દલીલો છેઃ–

(અ) આપણી પ્રાચીન નિશાળોમાં (મુખપાઠ અને) લાકડાના પાટિયા ઉપર લેખન શીખવાતું;

(આ) અદ્યાપિ મરાઠીમાં, ખાસ કરીને ગ્રામ્ય મુલકમાં, લેકો શાળેલા લિહાયલા જાતો એમ કહેછે, કારણ લખવાનું કામ નિશાળ સાથે જોડાયેલું ગણાતું;

(૬) मक्तब (અરબી) એટલે લેખ-શાલા, લખવાનું સ્થળ, અર્થાત્ લખવાની નિશાળ, कुतुब=લખવું, कतब રહેવું લખ્યું, એ ઉપરથી.

ફારસી લ્કીર (લીટી; છરકો); ગુજ. नकेरी, માત્ર બે મીંડા બે નૅકેરી હેમાં નીચેની પાઠમાં –

क आवे माथे मींडु

क. आवे बे मींडा बे नकेरी,

બારાખડીની સમાપ્તિ સૂચવતા બે વિરામ ચિહ્નો, क क॥ હેવાં, ભૂલથી વિસર્ગની જ સંજ્ઞાનાં અંશરૂપ મનાયાં.

ફારસીમાં ला અને ना બને છે, જેમ કે लाचार, नाचार, लाइलाज, नाइलाज न અને ल વચ્ચેની ઉચ્ચાર સગાઈ આ શબ્દોનું મૂળ છે.

ટિપ્પણ -ण અને न વચ્ચે વાગ્વિકાસ દૃષ્ટિયે રહેલી સગાઈને યોગે આ ઉત્સર્ગ अनुपूर्ति બનેછે, કારણ કે સિ. હે. ૮-૧-૨૫૬ અને ૨૫૭ માં કેટલાક શબ્દોમાં ल નો ण થતો દર્શાવ્યોછે, णगल અને णिडल (<ललाट) હેમાંથી અર્વાચીન ભાષાઓમાં नांगर (મ.)અને निलवट (ગુજ.) આવ્યાછે. સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોતા જણાશે કે પ્રાકૃતમાં ल નો ण થાયછે તે પ્રથમ ક્રમે न થઇને એ દ્વારા થાયછે, न નો ण એ नो ण' (સિ. હે. ૮-૧-૨૨૯) અનુસાર દ્વિતીય ક્રમ છે.

निटल હેવો સં. શબ્દ આપ્ટેએ પોતાના શબ્દકોષમાં આપ્યોછે, અને હેણે दशकुमारचरितમાંથી ઉદાહરણ આપ્યુછે. તે છતા, એ णिडलનું સંસ્કૃતાનુકારી રૂપાન્તર હશે હેવી મ્હને શંકા રહેછે, ખાસ એટલા માટે કે હેમચન્દ્ર હેને ललाटનું રૂપાન્તર જ માનેછે.

न નો ल

नील. (સં.), लीलो (ગુજ.), नीली (સ.), लीलय, लील, कृष्णसार-कण्हहार-कन्हआरु-कल्हआरु-कल्हियार, निम्बू (સં.), लींबु (ગુજ.), वल्कल-वलक्कल-वलकूल (પ્રા. ગુજ.).

ટિપ્પણ —

(अ) આટલો ઉત્સર્ગભાગ સિ હે ૮-૧-૨૩૦ની अनुपूर्ति છે, હેમાં निम्बના न નો જ ल આપ્યોછે. હેમાં निम्ब માત્ર ઉદાહરણરૂપે આપ્યો ગણિયે તો निम्बूનો પણ એ સૂત્રમાં જ સમાવેશ થતો મનાય.

(आ) न અને ल વચ્ચેના નિકટસમ્બન્ધની પ્રાચીન ને અર્વાચીન ભાષાઓમાંના અનેક પ્રકારના શબ્દોદ્વારા પ્રતીતિ થાયછે; જેમ કે નોટ (અંગ્રેજી

note) ના ઉચ્ચાર ઉત્તર હિંદુસ્તાનના ગામડિયાઓ લોટ કરેછે; नुकसान કાનડીમાં लुकसान બોલાયછે; नवनीत (સં.), મરાઠીમાં લોણી બનેછે; नवटांक (શેરનો અષ્ટમાંશ) ગામડિયાનાં મ્હોમાં लवटांक થઈ જાયછે; સં. नम् માંથી મ. लवणें આવ્યુંછે; ફારસી संदल માંનો ल चन्दन (સં.) ના न માંથી થયોછે; સુરતી ગુજરાતીમાં નાંખવું ને સ્થાને લાખવું બોલાયછે. અમુક એક ન્યાતની સ્ત્રીઓ કાઠિયાવાડમાં વિવાહગીતમાં मृगनयनी ને मरघालेणी બનાવી દેછે!

उत्सर्ग २६

ल नो र अने र नो ल

ઉદાહરણો:— ल नो र

मुकुलं (સં.)-मउल्ल (અપ.)-मोर (ગુજ).

जाज्वल्यमान (સં.)-जाजरमान (ગુજ.).

लाङ्गलं (સં.)-लंगलु (અપ.)-लंगर (ગુજ.).

पलालं (સં.)=તણખલું; पराळ (ગુજ.) ડાંગરની.

સિ. હે. ૮–૧–૨૫૫ માં માત્ર स्थूल માં જ આ વિકાર સ્વીકારેછે. માટે આ ઉત્સર્ગને अनुपूर्ति રૂપે-અથવા ખરું જોતાં વિશેષ-અવકાશ છે.

र नो ल

हरिद्रा (સં.)-પરભારો-हलदर (ગુજ.).

दारिद्र्यं (સં.) „ दळदर (ગુજ.).

रूक्षकं (સં.) „ लुखुं (ગુજ.).

સિ. હે. ૮–૧–૨૫૪ માં हलद्दी અને दालिद्दं નોંધ્યાછે; પણ ગુજ. શબ્દો પરભારા જ વિશ્લેષદ્વારા આવ્યાછે; એટલે અહિં અલગ વ્યવસ્થા કરીછે. તેમ જ સિ. હે. ૮–૧–૨૫૪ માં આપેલા हरिद्रादिगण માં रूक्ष નથી ગણ્યો, માટે અહિંયાં હેની પૃથગ્ વ્યવસ્થા કરીછે; પછી એ ગણને અન્તે મૂકેલા इत्यादि થી रूक्ष નો સમાવેશ થતો માનિયે તો જૂદી વાત.

मुद्गर (સં.)-મ્હારોમ્હાર-मगदळ (ગુજ.);

तृष्यति (સં.)-तरिसइ (પ્રા.)-तलसे (ગુજ.);

मर्यादा (સં.)- मलाजो (ગુજ.);

(સિ. હે. ૮–૨–૬૮ માં र्य નો ल્ल દર્શાવેલોછે તે માત્ર पर्यस्त, पर्याण અને सौकुमार्य માં જ.)

ટિપ્પણ:—र નો ल થવો એ માગધીનું લક્ષણ છે (સિ. હે. ૮–૪–૨૮૮). પરંતુ હું આ સ્વતન્ત્ર उत्सर्ग આપુંછું હેનાં કારણો એ કે (अ) ગુજરાતીએ

માગધીમાંથી બહુ લીધું નથી, અને (आ) માગધીમાં આ વિકાર સર્વવ્યાપક છે, પણ ગુજરાતીમાં અમુક શબ્દો પૂરતો જ મર્યાદિત છે.

उत्सर्ग २७.

ल नो ड.

लालयति (સં.) લડાવે (છે) (ગુજ.);

ताळः (સં.) ताल (અપ.), ताड (ગુજ.).

(આપ્ટે ताडिः ताडी એટલે એક પ્રકારનો તાડ એમ આપેછે; પણ એ શબ્દ અપ્રસિદ્ધ છે; અને માત્ર ताल સ્વીકારી સકાય.)

उत्सर्ग २८.

र नो ड, अने ड नो र.

र नो ड:—

अर्धकं (સં.), ભ્હારીભ્હાર अरधुं, अडधुं (ગુજ.);

कुठारकः (સં.), कुहाडो (ગુજ.);

सौरभं (સં.), सोडम (ગુજ.);

મમાથી છૂટો પડેલો ह् र ના વિકારભૂત ड સાથે સંકીર્ણ થઈને ढ અર્પેછે; મમાંથી રહેલો व (व દ્વારા) म થાયછે; ઉપર પૃ. ૩૩૭ મુ જુવો.

द्वादशाक्षरी (સં.), बारहक्खरी (પ્રા.), बाराखडी (ગુજ);

हरितालं (સં), हरताळ, हडताळ (ગુજ.); अष्टवारिकं (સં.), अठवाडियुं (ગુજ.), पक्षवारिकं (સં.) पखवाडियुं (ગુજ.), पर (સં) (पडं દ્વારા,), पण (ગુજ.); ઉપર પૃ. ૩૩૬ મુ જુવો.

भरत (ગુજ.)=ઓહવેલાં રીંગણાં (વેંગણ) મસાલો નાખીને તૈયાર કરેલાં, એ શબ્દ भडत રૂપે પણ બોલાયછે એટલે એ આ વિકારનું ઉદાહરણ છે.

पुर. (સં.)નું पुर्हे (મ.) થાયછે હેમાં र् નો ड થાયછે તે સરખાવો, ઉપર પૃ. ૯૩, નોટ ૪૨ મી જુવો; તેમ જ પૃ. ૨૮૨ મે, પૂર્તિ જુવો.

વિદેશીય ભાષાઓ

पर्दह् (ફા.)–पडदो (ગુજ.);

मुर्दह् (ફા.)–मडदु (ગુજ.)

ड नो र:—

मशक (સં.)–मसउ–मछड–मच्छर

उत्सर्ग २९
ड नो ल

આ ગુજરાતીની અંદરને અંદર થતો સંધિવિકાર છે.

कडुं+ल પ્રત્યય—कडलुं-कल्लुं;

हांडो+ल પ્રત્યય—हांडलु-हाल्लुं,

उत्सर्ग ३०

પદમધ્યવર્તી र, ड, ळ નો, અને વિરલ પ્રકારોમાં ल નો य થાયછે.

र, मूर्धन्यतर ड, અને ळ-(અને વિરલ પ્રકારોમાં ल), જ્યહારે શબ્દની વચમાં હોય અને અ-યુક્ત હોય, અને હેની પછી ण કે ड હોય, ત્યહારે य થાયછે,

ઉદાહરણોઃ-

दोर + डी-(दोरडी)-दोयडी;	डेड + डी-(डेडडी)-डेयडी;
चोर + डी-(चोरडी)-चोयडी;	दळ + णुं-(दळणु)-दयणुं;
वारणुं वायणुं;	पाळ + णुं-(पाळणुं)-पायणुं;
ओवारणुं ओवायणुं;	शेलडी-(शेळडी)-शेयडी;

पारणा (ઉપવાસાન્તે ભોજન) पायणा

ગુજરાતીમાંથી ગુજરાતીમાં જ થતા આન્તર વિકારો આ ઉત્સર્ગનો વિષય છે. સંપૂર્ણ ચર્ચા માટે ઇ. સ. ૧૮૮૮ નો મ્હારો જોડણી વિશેનો નિબન્ધ, પૃ. ૨૪-૨૬ જુવો; તેમ જ ઇ. સ. ૧૯૦૫ નો મ્હારો જોડણી વિશેનો નિબન્ધ, પૃ. ૬૯-૭૦ જુવો.

આ ઉદાહરણોમાં વિકલ્પને અવકાશ છે, અપવાદ માત્ર ड છે જેનો य નિત્ય કરવો જ પડે.

उत्सर्ग ३१
स नो च અને च नो स.

स नो च

लालसा (સં.)—लालच (ગુજ.);

आशङ्का (સં)—आसंका (પ્રા.)—आचको (ગુજ,); (પછી આ શબ્દ (आचको) ધ્વનિપ્રતિબિમ્બ હોય તો જૂદી વાત.)

च नो स—

कंकती (°तिका)—સં. कांसकी (ગુજ.), तीने બદલે त्यी સંભળાતાં त्य નો च થઈને.

काकसी પ્રથમ ક્રમ, પછી વ્યત્યયથી कासकी બનેછે.

काकसी વિ. સં. ૧૫૨૯ માં પ્રચરિત હતો. (ઉપર પૃ. ૪૨૫ મે પં. ૧, વ્યાખ્યાન ૪, ખંડ ૨ નું પરિશિષ્ટ અ જુવો). એ શબ્દ કાઠિયાવાડમાં હમણાં પણ વપરાયછે.

ટિપ્પણઃ—स ઉચ્ચાર च ના પ્રાકૃત ઉચ્ચારને મળતો હોવાથી આ ઉત્સર્ગ વિશેનો च अर्धतालव्य (દન્ત–તાલવ્ય) ઉચ્ચાર હોવો જોઈયે એમ માની સકાય; જો કે પાછળથી એ શુદ્ધ તાલવ્ય ઉચ્ચાર પ્રાપ્ત કરે જેમ કે लालच. (आंचकोમાં દન્તતાલવ્ય ઉચ્ચાર છે.)

उत्सर्ग ३२
ज नो श.

એક જ ઉદાહરણ મ્હને મળ્યુંછેઃ—

काकवाजः (સં.)=काकबलिः, (શ્રાદ્ધ કે ઔર્ધ્વદેહિક વિધિમાં અપાતો ભાતનો પિંડ)–कागवास (ગુજ.).

ટિપ્પણ:–અહિંયાં ज ના ઉચ્ચાર શુદ્ધ તાલવ્ય હોઇને श પ્રાપ્ત થાયછે, स નહિ; (પણ हाजतोमां ज દન્તતાલવ્ય છે એટલે હેમાંથી हास्तो થાયછે).

उत्सर्ग ३३
स नो छ.

ઉદાહરણોઃ—

स (મૌલિક)—

अस्ति–असइ–अस्सइ–अच्छइ–अछइ–छइ–छे (ગુજ.)

स (વાગ્વ્યાપારજનિત)—

श्मश्रुः (સં.)–मंसू (પ્રા.)–मूछ (ગુજ.); शावकः–छावो–छैयो; मशकः–मसइ–मछर, मच्छर; षट्कः–सट्टउ–छट्टो; शकटकं–सकडउं–छकडो; षट्–स–छ.

शुक्तिः–सिप्पी–छीप;

ટિપ્પણ:–(અ) छीपમાંનો छ ઈની જ અસરથી શુદ્ધતાલવ્ય છે; मूछમ छ શુદ્ધતાલવ્ય છે હેનું કારણ અજાણ્યું છે;

(આ) षट् (षष्ठः) અને शावकःમાં આવતો छ પ્રાકૃતમાં જ દેખાયછે (સિ. હે. ૮–૧–૨૬૫), પણ હેની પ્રાપ્તિ વસ્તુતઃ शषोः स. (સિ. હે. ૮–૧–૨૬૦)

એ વ્યાપક નિયમ મુજબ શક્ય જણાતા વાગ્વ્યાપારજનિત સ દ્વારા જ થાયછે.

(ઇ) સ્ નો છ થવાના આ વિકારનું પૂર્વસૂચન હું પ્હેલાંના ભાગમાં કરી ગયો છુ (ઉપર પૃ ૨૪૮ તેમ જ પૃ. ૨૬૨ જુવો).

उत्सर्ग ३४

छ नो स

આગળ ગયેલા ઉત્સર્ગમાં દર્શાવેલા વિકારથી ઉલટો જ આ વિકારક્રમ છે.

ઉદાહરણોઃ—

अक्षः (સં.)–अच्छ (પ્રા.)–आस (ગુજ.)=ગાડાની ધરી.

पश्चात्तापकः (સં.)–पच्छात्तावउ (અપ.)–पस्तावो (ગુજ.), तरक्षः, तरक्षुः (સં.)–तरच्छु (અપ.)–तरस (ગુજ.). (ઉપર પૃ. ૨૬૨ જુવો).

ટિપ્પણઃ-મરાઠીમાં આ વિકારક્રમ ઉત્કટરૂપે પ્રવર્તેછે. (ગુજ.) छूट(वुं) सुटणें (મ.); छोडवु (ગુજ.); सोडणें (મ.); विचारपूस (મ.)=પૂછપરછ (विचार=પ્રશ્ન; पूस < पृच्छ्, पुच्छ् (પ્રા.) એટલે પણ પ્રશ્ન), अक्ष નાં મ. માં आंख અને आस બંને રૂપો છે એ વિચિત્ર છે; इक्षु (સં.)–ऊस (મ.) છ નો પ્રાકૃત ઉચ્ચાર મરાઠીમા નથી એ વિશે ઉપર પૃ. ૩૫૭મે, પૅરા ૬ ઠ્ઠામાં (૪) આ જુવો.

उत्सर्ग ३५

त नो क

(૧) सपत्नी (સં.)–सवतनी–सवती–शॉक्य (ગુજ.).

(૨) सापत्न्यक (સં.)–सावत्तउ (અપ)–सावकु (ગુજ).

(૩) भीतिः (સં.) બ્હારોબ્હાર बहीक (ગુજ.).

ટિપ્પણ—

(અ) ડૉ. ભાંડારકરના सवतों કરતાં હું सवतनी વિશેષ પસંદ કરછુ, હેને માટે ઉપર પૃ. ૮૮ નો. ૩૫ જુવો. તેમ જ ઉપર પૃ. ૩૮૦ ઉદાહરણ (૨૧) જુવો.

(આ) सावकु એ અર્થમાં મરાઠીમાં सावत्र છે, હેમાંનો र સિ. હે ૮-૪-૩૯૬ અનુસાર આવેલો આગમ છે; એ નિયમનો વિશેષ વિસ્તાર મ્હેં આ ખંડમાં उत्सर्ग १ (प्रक्षेप) માં કર્યોછે. (ઉપર પૃ ૪૨૯ જુવો.)

उत्सर्ग ३६
ज नो त

ઉદાહરણોઃ—

(૧) आश्चर्य (સં.)-अच्छरिज्जु (અપ)-.अचरज, अचरत (ગુજ.);

(૨) हृद्यं (સં.)-हिज्जु (અપ)-हेज (પ્રા. ગુજ.)-हेत (ગુજ.).

(૩) अकार्य (સં.)-પરભારું-अकारज-अकारत (ગુજ.).

વિદેશીય ભાષાઓઃ—

(૪) तावीज़ (અરબી)-तावीज-तावीत (ગુજ.) (કેટલાક વર્ગોમાં); સિંધી तार्वाय સરખાવો.

ફારસી बुज़र्गमाथी આવેલ મ. बुदरक સરખાવો.

ટિપ્પણઃ—

ઉદાહરણ (૨) हेज નરસિંહ મ્હેતાએ અને બીજાઓએ વાપર્યોછે:

कांइक हृदियामां रोप आण्यो तज्युं अमशुं हेज.
हेज धरीने आव्या आधार जी.

(નરસિંહકૃત चातुरी-छत्रीशी; ચાતુરી ૧૨-૫ કડી (૮-૯).

अति दीसिछि तपनूं तेज,
प्राणीमात्र विपिइ अति हेज.

(ભાલણકૃત कादम्बरी, પૂર્વભાગ, કડવુ ૬, પં. ૧૨૨).

हृद्य=પ્રિય, વ્હાલું. પછી એ વિશેષણને જ—પ્રિય કરનારો ભાવ, અર્થાત્ પ્રેમ, સ્નેહ, એ અર્થનું–ભાવવાચક નામ બનાવ્યું.

ઉદાહરણ (૩) अकारत गयुं એ વચનનો અર્થ "નિષ્ફળ નીવડયું" થાયછે.

उत्सर्ग ३७.
ळ नो ण.

આ વિકાર અને ल નો न એ વિકાર વચ્ચે विम्बप्रतिविम्बभाव રહેલો છે; ल-न દન્ત્ય છે અને ळ-ण, મૂર્ધન્ય છે; અને ल ને ळ, અને न ને ण, વાગ્વિકાર વિષયે અન્યોન્યસંબદ્ધ છે.

આ લક્ષ્યોગ્ય સંબન્ધની ખાતર હું આ વિકારને સ્વતન્ત્ર उत्सर्ग રૂપે આપુંછું, એ નિયમને સર્વાંશે અનુસરતું ઉદાહરણ માત્ર એક જ મ્હને મળ્યુંછે તે છતાં. એ ઉદાહરણઃ—

कोमलकं (સં.)–कुँवलउं (અપ.)–कुँमलउं–कूंळुं (ગુજ.), જેનું વિશેષ રૂપા-ન્તર, વૈકલ્પિક, કૂણું બનેછે.

[कुदम्बी–कुडुंबी–कुळंबी (મ), कुणबी–कणबी (ગુજ.), એ રૂપાન્તરની હિયાં સરખામણી બહુ સૂચક થશે, જો કે હેમાં ळ અને ण સપ્રસવ છે, એકનો વિકાર અન્ય હોય હેવો સંબંધ એ બે વચ્ચે નથી. ઉપર પૃ. ૩૩૫ નોટ ૯૪ જુવો].

उत्सर्ग ३८

ष નો (અને ક્વચિત્ श નો) ख

સંસ્કૃતમાંનો ष અને (અને ક્વચિત્ श) ગુજરાતીમાં ख બનેછે.

ઉદાહરણઃ—

ष—

विषं (સં.)–विख (ગુજ.); उषा (સં.)–ओखा (ગુજ.); श्लेष्मा (સં.)–शळेखम (ગુજ.); हर्षं (સં.)–हरख (ગુજ.); घोषयति (સં.)–गोखेछे (ગુજ.); वर्षं (સં.)–वरख (ગુજ.) (મર્યાદિત અર્થાત્ક્ષેત્રમાં; અન્યત્ર वरस); वृषभ (સં.)–वरख (ગુજ.) (વૃષભ રાશિના નામ તરીકે); वेषः (સં.)–मेख (ગુજ.) (લેબાસ, ખાસ કરીને સંન્યાસીનો); संतोषु (પ્રેરક, સં.)–संतोख् (ગુજ.); संतोष (સં.)–सतोक (ગુજ.)–વિશેષનામ; (संतोख દ્વારા).

[(૧) मेख નો પ્રાથમિક અર્થ वेष થાયછે; જેમ કે નરસિંહ મ્હેતામાં–

कृष्णचरित्र गोपी करे, विलसे राधा नार;
एक भई त्यां पूतना, एक भई जु गोपाळ लाल.
एक मेख मुकुन्दको कीनो, तेणे तृणावत (?तृणावर्तं) हरी लीनो;
एक भेख धामोदर धारी, तेणे जमला अर्जुन तारी.

(राससहस्रपदी, १९, ५–७,)

(૨) वेष માં व પ્રક્ષિપ્ત ह પ્રાપ્ત કરેછે, व्हेष; અને એ व्ह નો म થાયછે, જેમ जिव्हा માંથી जीभ માં થાયછે તેમ; અથવા व નો ब થાયછે (હિંદી વિકારક્રમે) અને પછી સંકરરૂપે ह પ્રક્ષિપ્ત થાયછે, એટલે भेख થાયછે.

श—

दंशः (સં.)–डंख (ગુજ.); डंखवुं ક્રિયાપદ પણ.

ટિપ્પણ:—

(અ) ટંસ રૂપ તાલવ્ય શ્ ને મૂર્ધન્ય ષ્ માનવાની સંભાવ્ય ભ્રાન્તિનું પરિણામ જણાયછે, ખાસ તો એટલા માટે કે દંશ્ નો તાલવ્ય શ્ કેટલાંક રૂપોમાં–જેમ કે દષ્ટ (ભૂતકૃદન્ત) વગેરેમાં–મૂર્ધન્ય ષ્ બનેછે.

(આ) ષ્ નો ખ્ ઉચ્ચાર છેક વૈદિક સમય જેટલો પુરાણો જણાયછે, વિશેષ નહિ તો છેવટ શુક્લ યજુર્વેદની માધ્યંદિની શાખા એ આણેલા સંપ્રદાયથી માંડીને તો ખરો જ; એ સમ્પ્રદાય અનુસાર ષ, સાદો કે સંયુક્ત (મૂર્ધન્ય સંયુક્ત ન હોય તો), ખ ઉચ્ચારાતો (અને હાલ પણ એ શાખાના અનુયાયીઓમાં ઉચ્ચારાયછે). (શુક્લ યજુર્વેદનું કાત્યાયનકૃત પ્રતિજ્ઞાસૂત્ર, કંડિકા ૨, ૧૨ જુવો.)

ષ્ ના આ ખ્ ઉચ્ચારને એથી પણ અગાઉ વૈદિક સમયની પૂર્વના સમયમાં મૂકી સકાય હેવો મ્હારો મત છે; મ્હારો એ મત સં. અષ્ટ=આઠના પ્રાચીન આર્ય ભાષાની પાશ્ચાત્ય શાખામાંનાં રૂપાન્તરોમાં સાંપડની પ્રમાણ સામગ્રીને આધારે રચાયલોછે. જેમ કે, અંગ્રેજી eight શબ્દમાંનો gh, અત્યારે અનુચ્ચાર્ય છે તો પણ કઠોર વર્ણ ખ્ના મૃદૂભવનથી થયેલા ઘ્ ઉચ્ચારની પ્રતીતિ કરાવેછે. સ્કૉ. aucht. અને ડે. અને લો. જ. achtમાંનો ch, તેમ જ ગૉ. ahtau નો h, એ ઉચ્ચારો ખ્ને અનુસરતા છે; (બ્રુગમૅન કૃત Comparative Grammarનું ઠૉન્વે અને રાઉઝે કરેલું ભાષાંતર, પુ. ૧, પૃ. ૨૮ મું જુવો.) આ ખ્ વર્ણ પોતાનો પ્રાણધ્વનિ દૂર કરીને લૅ. Octo અને ગ્રી. 'OKTW' માં કઠોર ક્ વર્ણ રૂપે અવશિષ્ટ રહેછે. આ રીતે પ્રા. આર્ય ભાષામાં અખ (અષ્ટ)માં ખ ઉચ્ચાર હતો હેણે લૅ. અને ગ્રી. ને ક્ આપ્યો અને ગૉથિક–આદિ ભાષાઓને ખ્ આપ્યો; પ્રતિજ્ઞાસૂત્રના ટુમતે (ષ વર્ણ ટ વર્ગના વર્ણથી સંયુક્ત ન હોય તો) એ કથન અનુસાર અષ્ટમાંના ષનો ઉચ્ચાર, ટને યોગે, માધ્યંદિની સંપ્રદાયમાં પણ મૂર્ધન્ય થાય, ખ્ (કણ્ઠ્ય)ન થાય, એ વાત મ્હારા લક્ષમાંછે. પરંતુ કેટલીક પાશ્ચાત્ય ભાષાઓમાંનો ch (ખ્) જોતાં જણાયછે કે પ્રાચીનતર ઉચ્ચાર વેદના પૂર્વકાળની આર્ય ભાષામાં અખ્ટ જ હોવો જોઇયે, અને સાદા ષનો અને ટ વર્ગ શિવાયના વર્ણથી સંયુક્ત ષનો જ ખ ઉચ્ચાર જાળવી રાખીને એ જૂના અખ્ટ ઉચ્ચારનો યજુર્વેદની માધ્યંદિની શાખાએ પરિત્યાગ કર્યો હોવો જોઇયે. અષ્ટમાં ખ્ ઉચ્ચારનો (અલબત્ત પ્રા. આર્ય ભાષામાં) અસ્વીકાર કરીશું તો ગ્રી. અને લૅનો ક્, અં. નો ઘ્ અને ગૉ., આધુનિક જર્મન, સ્કૉ.,

વગેરેના ख् એ સર્વ ઉચ્ચારો નિષ્પ્રમાણ રહેશે, જ્યહારે મ્હેં સૂચવેલું વ્યુત્પત્તિ-દર્શન સઘળી ભાષાઓનું અન્યોન્યસંગત વાગ્વ્યાપારબંધારણ રજૂ કરેછે.

(ઇ) નવાઇ જેવું છે કે ष् નો ख ઉચ્ચાર (ष ના નિયમે स् કરનારી) પ્રાકૃતોના અને અપભ્રંશના સમયને કુદાવીને અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓમાં—પ્રધાનતઃ હિંદીમાં, અને ગુજરાતી, મારવાડી વગેરેમાં અમુક શબ્દોમાં—ફરીથી પ્રગટ થયો, તે એટલે સુધી કે લખવામાં પણ ख દર્શાવવાને ष સંજ્ઞા મૂકાતી (કેટલાક પ્રકારોમાં ज અને य ની અદલાબદલી થતી તેમ). પરંતુ ष્નો એ ख् ઉચ્ચાર માધ્યંદિની શાખામાં છેક આધુનિક સમય પર્યન્ત સતત પ્રચારમાં જળવાઈ રહ્યોછે એ વાત સ્મરણમાં રાખિયે તો ઉપર કહેલી વિચિત્ર ઘટનાનું કારણ કલ્પવું શક્ય છે, તે એ કે કેટલાક વર્ગોમાં લોકની વાગેન્દ્રિયની વિશિષ્ટતાને આ ख् ઉચ્ચાર અનુકૂળ હતો એટલે તેઓ હેને જ વળગી રહ્યા. એક શંકાઃ એકનો એક વર્ણ ष् આ ष् ને ख् જેવા અત્યન્ત ભિન્ન બે ઉચ્ચારોનો પ્રતિનિધિ કેમ થઈ સક્યો? ઉત્તર સ્પષ્ટ છે. માધ્યંદિની શાખામાં ष् ના એ બે ઉચ્ચાર થતા એ તો સિદ્ધ વાત છે. (पुरुष અને शीर्ष માં ख् અને कृष्ण વગેરેમાં ष् તેમ જ અન્ય શાખાઓમાં અને વેદોમાં ष्); હવે જો એ સમયમાં આ વાત શક્ય હતી તો પ્રાચીન આર્ય ભાષાના પુરાણા યુગમાં એ જ ઘટનાનો આવિર્ભાવ એટલો જ શક્ય છે. અને બધું વિચારતાં ष् અને ख् એટલા બધા ભિન્ન નથી. ष्માંથી ह् ઉદ્ભવ્યો હશે અને એ ह् કઠોર બનીને ख् થયો હશે (બીમ્સે દર્શાવેલા ह् અને ख् ના સંબંધ અનુસાર; પુ. ૧, પૃ. ૨૬૨).

આ પ્રશ્નની વિશેષ વિસ્તારથી ચર્ચા અહિંયાં ન થઈ સકે, પણ બનશે તો અન્યત્ર સ્વતંત્ર લેખમાં એ ચર્ચા કરીશ હેવી મ્હારી ઉમેદ છે. છતાં એટલું તો અહિં જણાવી દઉં કે ભારત-જર્મન (Indo-Germanic) વર્ગની માતૃભૂત ભાષામાં अष्टौ ના કાલ્પનિક મૂળ શબ્દ તરીકે બ્રુગમૅન OKTOU તેમ જ OKTO[૪] રૂપ મૂકેછે—જેનો ઉચ્ચાર ओच्टौ થતો મનાયછે;[૪] પરંતુ હું કાલ્પનિક મૂળ अख्टौ મૂકુંછું; અને, માધ્યંદિની શાખામાં સાધારણ રીતે ष્નો ख् ઉચ્ચાર થાયછે એ જોતાં अख्टौની સંભવિતતા અધિક છે એમ હું માનુંછું.

---

૪. બ્રુગમૅનકૃત "Comparative Grammar"નું આર. સીમૂર કૉન્વે અને ડબલ્યુ એચ. ડી રાઉઝ કૃત ભાષાંતર, પુ ૧. §§૭૭,૮૫,૧૮૧, ૩૮૧ જુવો

પ્રથમ પુસ્તક સમાપ્ત.

પરિશિષ્ટ

પૃ. ૮૪ નોટ ૩૧ ઉમેરોઃ—

(घ) कुटुंबि श्यामणेर गोपक छेण्डवक × × × × (ગૂહસેનનું વનભિદાનપત્ર, પં. ૫; વલભિ સંવત્ ૨૬૮ કે એ અરસામાં).

ડૉ. બ્યૂલર હેનું ભાષાન્તર નીચે પ્રમાણે કરેછેઃ—

"the Kunbi Syāmanera, the herdsman Chhendavaka" (=કણબી શ્યામણેર, ગોવાળ છેણ્ડવક).

(ઇં. ઍન્ટિકવેરી, પુ. ૫, પૃ ૨૦૭, અને પૃ. ૨૦૬ કૉલમ ૨.)

પૃ. ૧૨૫ નોટ ૧૨ ઉમેરો—

વિભક્તિ-રૂપાન્તરો થતાં उ ઉપરથી સ્વરભાર ખશી જાય ત્હારે उ નો व થાયછે એથી પણ પ્રતિસંપ્રસારણનું સમર્થન થાયછે; જેમકે पाउस-पावसांत.

પૃ. ૧૯૫ गृहकं-घरुं વિશેની કણ્ડિકા પછી ઉમેરો —

કાઠિયાવાડમાં ઘરું (એકવચન) હજી પ્રચરિત છે, પરંતુ મર્યાદિત અને ઉપચરિત અર્થમાં વપરાયછે, એ મ્હારા જાણવામાં આવ્યુછે; જેમ કે ચરમાનું ઘરું, અહિં इवे प्रतिकृतौ (પાણિનિ ૫-૩-૯૬)ના વ્યાપારનો એક પ્રકાર જોવામાં આવેછે.

પૃ. ૨૩૬ ઉદાહરણ मुच्च પછી ઉમેરોઃ—

उत्-स्था उत्थितकं उट्ठिअउ ऊठयु ऊठ्

[ટિપ્પણઃ—પ્રાકૃતમાં પણ उट्ठइ છે (સિ હે ૮-૪-૧૭), જો કે तिष्ठतिनुं ૮-૪-૧૬ અનુસાર ठाइ તેમ જ चिट्ठइ બનેછે, પરંતુ આ ૧૬મા સૂત્રની પ્રવૃત્તિ उत्+स्था પરત્વે થઈ શકતી નથી કારણ કે ૧૭મા સૂત્રમાં उत+स्थानुं उट्ठइ ખાસ દર્શાવેલછે. આ હકીકતથી એવું જણાયછે કે क्तान्त રૂપોમાંથી ધાતુ ઉપજાવવાની આ રીતનું મૂળ છેક પ્રાકૃતમાં જ રહેલુ હતું.]

પૃ. ૨૬૩, નોટ ૧૧૦. ઉમેરોઃ—

મરાઠીમાં तेथें ते असतात, मीं केलें असतें, ઇત્યાદિમાં अस् છે તે સં. अस्માંથી પરભારો નહીં પણ પ્રા. अच्छમાંથી अछ् દ્વારા પ્રાપ્ત થયોછે.

પ્રથમ પુસ્તક સમાપ્ત.

પૃ. ૨૮૩, પંક્તિ ૬ ઠી પછી ઉમેરોઃ—

[मातृष्वसा (સં), माउस्सिआ (પ્રા); માવશી (મ.), એ પણ પ્રતિસંપ્રસારણનું સચોટ ઉદાહરણ છે.]

પૃ. ૨૮૪, (૫); ઉમેરોઃ—

ડૉ. ટેસિટોરીએ ("Notes" §141, (2) એ સ્થળે) રચાવઇ ને લીઇ (=લેઇ) નું આપય્ આગમથી થયેલું પ્રેરકભેદનું રૂપ માનેલછે. હેમની ભૂલ થઈ છે એ દેખીતું છે.

પૃ. ૩૧૦, પેરા બીજા પછી ઉમેરોઃ—

Cava, cavea એ શબ્દનો "કોટર", "પોલાણ" એ અર્થમાંથી "ગુફા" એ અર્થ થયો એ અર્થફેરમાં બહુ ક્લિષ્ટતા આવતી નથી હેવું મેં પૃ. ૩૦૬ ની નોટમાં કહ્યુંછે. એ પ્રમાણે મેં લખ્યું ત્યહાર પછી મૅક્સ મૂલરકૃત "Science of Language" ના પુસ્તક ૧ ના ૪૨૯–૩૦ પૃષ્ઠોએ મ્હારા કથનનું પ્રસંગપ્રાપ્ત સમર્થન મ્હારી દૃષ્ટિયે પડ્યુંછે. એ સ્થળે એ પંડિત કહેછેઃ- Cavus, કે કોટર એ ખ્યાલ પ્રાથમિક [મૂલભૂત] નથી પરંતુ ઔપચારિક (Secondary) છે; ગુફાને cavea, પોલી ચીજ, એ નામ આપ્યું તે પહેલાં અનેક પોકળ પદાર્થો મનુષ્યોને દૃષ્ટિગોચર થયા હતા. તો પછી પોકળ ચીજનું, કોટરનું, નામ પાડવામાં cav એ ધાતુનો ઉપયોગ કરવાનું શું કારણ? કારણ એ છે કે જે વસ્તુને પોકળ બનાવવામાં આવી હતી તેનો પ્રથમ ઉપયોગ આશ્રયસ્થાન અને રક્ષણ કે આવરણ તરીકે કરવાની ઇચ્છા હતી અને એથી એ વસ્તુનું નામ कु કે स्कु ધાતુ ઉપરથી પાડવામાં આવ્યું કારણ કે એ ધાતુનો અર્થ 'આવરણ કરવું' થતો હતો." મ્હેં સૂચવેલી गुप् રક્ષણાર્થે અને गुह् નિલયનાર્થે એ વ્યુત્પત્તિ ઉપરના કથનની એટલી બધી સમીપવર્તી છે કે હું નીચેનો પ્રશ્ન પૂછવા લલચાઉં છુંઃ—

कु ને गुह्, गुप् અને મ્હેં કલ્પેલા गुफ् જોડે કાંઈ સંબંધ હશે? અથવા આ स्कु (sku) કે कु (ku)ને બદલે गुप અને गुह्‌નો જનક गुफ् ધાતુ સ્વીકારવો વધારે યોગ્ય નથી? આ સૂચના પૂર્ણ માનવૃત્તિથી કરૂંછું.

પૃ. ૩૧૮, આ અનુસ્વાર સંસ્કૃતમાં અજ્ઞાત હતો.

આ કથન મ્હારે ફેરવવું ઘટેછે. આગળ પૃ. ૩૩૦ મે નોટ ૯૧ માં કહ્યુંછે તેમ तॉल्लोकान्‌માના અનુનાસિક लू ની તીવ્રતા ल्ल એ સંયોગનું પરિણામ ગણી સકાય અને અનુસ્વારને કોમળ માની સકાય; પરંતુ એથી પણ વિશેષ કોમળ અનુસ્વારની આગાહી રંગ કે रक्त સ્વરો તરીકે ઓળખાતા વૈદિક ઉચ્ચારોમાં પ્રાપ્ત થાયછે. (ऋक्प्रातिशाख्य, ૧–૧૭) જ્યહાં ઉવ્વટે महाँ इन्द्रो नृवत् એ ઉદાહરણ આપ્યુંછે; અને ૧–૨૯, જ્યહાં रक्त उकारનો ઉલ્લેખ છે અને

પૃ. ૨૭૩, પં. ૨ પછી ઉમેરોઃ—

प्रतिज्ञासूत्र ૨–૩ ઉપરના ભાષ્યમાં અનન્તદેવ माध्यन्दिनशिक्षामांથી નીચેનો શ્લોક ટાંકેછે (જુવો शुक्लयजुःप्रातिशाख्यमांનું Benares Sanskrit Seriesમાંનું પ્રકાશન, અને પરિશિષ્ટો પૃ. ૪૨૧):-

शषमहा यत्र दृश्यन्ते रेफेणाक्रान्तमस्तराः ।
स्वरं भक्तं प्रयुञ्जीत संयोगे नैव कारयेत् ॥

शिक्षासंग्रह(Benares Sanskrit Series)માં પ્રગટ થયેલી ઉક્ત શિક્ષામાં મને આ શ્લોક મળ્યો નહીં પણ એ જ સંગ્રહમાં लघुमाध्यन्दिनीशिक्षामां ૧૧૪-૧૧૫ પૃષ્ઠોએ હેનું પાઠાન્તર મળ્યુંછેઃ—

रेफो रेफत्वमाप्नोति शषहेषु परेषु च ।
ददर्श वर्षेऽर्हाच संयोगे नैव कारयेत् ॥

અનન્તદેવે ટાંકેલું અવતરણ સ્વીકારિયે તો स्वर भक्तं એ વચન મ્હેં કરેલા स्वरभक्तिના અર્થદર્શનને પ્રતિકૂળ થશે.

પૃ. ૨૭૪ (इ)ને અન્તે ઉમેરોઃ—

ચ૧૬ (૩–૪૦) બધા અપેક્ષિત સ્વરોનો इष्टस्वरः એ શબ્દથી નિર્દેશ કરેછે. (संयोगस्येष्टस्वरागमो मध्ये ॥)

પૃ. ૨૭૫ પંક્તિ ૧૦ મી પછી ઉમેરોઃ—

પરંતુ ઉક્ત સ્થળે (૩૧૨–૩૧૩ ખંડોમાં) મુખ્યતઃ પાશ્ચાત્ય ભાષાઓમાંના Anaptyxis વ્યાપારની ચર્ચા છે અને ખંડ ૩૧૩ માં માત્ર પ્રસંગતઃ प्राकृतના પૂર્ણ વિશ્લેષનો નિર્દેશ કર્યોછે, પરંતુ વૈદિક स्वरभक्तिનું નામ પણ નથી કે ઉદાહરણો પણ નથી. બ્રુગમૅનના અન્ય ગ્રન્થમાં હું ૧૨૪ માં anaptyxisની ચર્ચા છે, અને સંસ્કૃત એ મથાળાની નીચે કહ્યું છે કેઃ—"મધ્યવર્તી (medial) anaptyxis નું પ્રથમ દર્શન પ્રાકૃત વિભાષાઓમાં થયું", हरिस (हर्ष), पदुम (पद्म), सुमरामि (स्मरामि), सिनेह (स्नेह), એ ઉદાહરણો આપ્યાંછે; અને માત્ર વૈદિક સંસ્કૃતમાં prothesis નો ઉલ્લેખ કરીને इरज्यति, इरधते, इलय (लय પણ), उलोक (लोक) એ ઉદાહરણો આપ્યાંછે, અને એ વિશે અભિપ્રાય દર્શાવ્યોછે કે "આ રૂપો કદાચ કોઈ ગ્રામ્ય ભાષામાંથી લીધાં હશે." પરંતુ–મ્હેં ખાતરી કરીછે હેમાં ભૂલ ન હોય તો–એ ગ્રન્થમાં ક્યાંય વૈદિક स्वरभक्तिનું નામ નથી.

(આ બીજા ગ્રન્થનું કૉન્વે અને રાઉઝ એમણે અંગ્રેજી ભાષાન્તર કર્યુંછે.)

પૃ. ૨૭૫. स्वरभक्ति વિશેના ટિપ્પણ જ ને અન્તે ઉમેરોઃ—

શિક્ષાઓમાં स्वरभक्ति વિશે प्रातिशाख्यो કરતાં પણ સૂક્ષ્મતર વીગત આપી છે. (જુવો ડૉ. કીલ્હૉર્નનો " Remarks on the Sikshās " એ લેખ, Ind. Ant. V. pp. 142 §§;-p. 143, col. 2 and n.

પૃ. ૩૩૮, ટિપ્પણ આ પછી ઉમેરોઃ—

થમણું, તમણુંની વ્યુત્પત્તિ—द्विगुणकं, त्रिगुणकं, बिउणउं, तिउणउं; बिरणउं, तिवणउं, અને પછી વનો મ—એ રીતે થઈ છે.

પૃ. ૩૭૪, अपूप વિશેની કણ્ડિકા પછી ઉમેરોઃ—

જો લૅટિન *argentum*નો रजत (સં.) જોડે ગોત્ર સંબંધ સ્વીકારિયે તો અસ્વરિત શ્રુતિલોપના નિયમની પ્રવૃત્તિ છેક સંસ્કૃતપૂર્વના પ્રાચીન સમયમાં થતી માની સકાય. એ બે સગોત્રિય શબ્દોના ઉભયસાધારણ પૂર્વજમાં રહેલો આદ્ય સ્વર અસ્વરિત હોઇને સંસ્કૃત શબ્દમાં લુપ્ત થયો.

પૃ. ૩૯૫, ઉત્સર્ગ ૧૨ ને અન્તે ઉમેરોઃ—

આ વ્યાપાર ક્વચિત્ द्विरुक्त ઘટનામાં પ્રવર્તેછે, ઉદાહરણ चारचार—चचार.

પૃ. ૪૦૮, अत्यारे પછી ઉમેરોઃ—

अत्तगारइमાનો બેવડો त्त ક્ષીણ થઇને એકવડો બનતાં પોતાનું બળ વને સમર્પે છે એમ કહી સકાય.

પૃ. ૪૧૦, ઉદાહરણ વર્ગ (ज) ની પછી ઉમેરોઃ—

परीक्ष् परिक्ख् पारखवु;
अरकः अरउ आरो (પૈડાનો-)
[સં. आरः અપ્રચરિત છે.]

પૃ. ૪૩૭, ઉત્સર્ગ ૭, ઉદાહરણોમાં ઉમેરોઃ—

देवर (સં.) दियर (ગુજ.)

પૃ. ૪૪૧, ઉત્સર્ગ ૧૧ ને અન્તે ઉમેરોઃ—

પાછળથી થયેલી આ ઘટનાનું ભાવિસૂચન કરતો એક વિરલ વિકાર પ્રાકૃતમાં થયેલો મળી આવેછે—સં. वृक्ष પ્રા. रुक्ख (सि है. ૮-૨-૧૨૭), सदृक्षમાંના °ऋक्ष અંશમાં અને वृक्षમાં સ્વરૂપતત્ત્વનો સમાન છે; અને જેમ सदृक्षનુ રૂપાન્તર થવામાં પ્રથમ द् નો લોપ થતો માન્યા વિના છૂટકો નથી તેમ वृक्षની વિક્રિયામાં પણ એવી જ ઘટના હુ જોઉં છું—અર્થાત્ પ્રથમ व् લુપ્ત થાય અને પછી ऋનો रु બને. મ્હારો મત આ પ્રકારનો હોઇને હું ડૉ. ગુણેએ સ્વીકારેલા ક્રમદર્શન જોડે સંમત થઈ સકતો નથી હેમને મતે वृक्षમાં व् અને ऋનો વ્યત્યય થઇને वનું સંપ્રસારણ થાયછે (હેમનો Introduction to Comparative Philology એ ગ્રન્થ, પૃ. ૨૧, કણ્ડિકા ૨ જુવો).

પૃ. ૪૪૨, ઉત્સર્ગ ૧૩, ઉદાહરણોમાં ઉમેરોઃ—

प्रावरणकं—पावरणउं—पाउरणउं—ऊपरणुं.

ઉચ્ચરે હેનું ઉદાહરણ એ ઉદાહરણ આપ્યુંછે) પાણિનીય શિક્ષામાં નીચેનો શ્લોક છેઃ—

यथा सौराष्ट्रिका नारी तक्रँ इत्यभिभाषते ।
एवं रङ्गाः प्रयोक्तव्याः खेअराँ इव खेदया ॥

વિવરણઃ—सौराष्ट्रदेश उत्पन्ना स्त्री तक्रविक्रयार्थे यथा तक्रा इति काक्वध्वनिसमं भाषत एव वेदेपि रङ्गाः प्रयोक्तव्याः । वेदे उदाहृत्य दर्शयति । गे अरा इव गेदयेति॥ (જુવો ऋग्वेद, ૮–૭૭, ૩).

ઉપરનું વિવરણ ડૉ. કીલ્હૉર્નને મહીસૂરમાંથી મળેલી सर्वसंमतशिक्षानी ટીકામાંથી લીધુંછે.

(જુઓ ડૉ. કીલ્હૉર્નનો "Remarks on the Sikshās" એ લેખ, Ind. Ant. Vol V, P 142 n.†)

આ રીતે, અપભ્રંશમાં અને આધુનિક ભાષાઓમાં છૂટથી વપરાતા આ કોમળ અનુસ્વારનું પુરાણું મૂળ વૈદિક ઉચ્ચારપદ્ધતિમાં મળેછે. [કાંઇક એવી વ્યહારપરીની સંસ્કૃત ભાષામાં પણ એ ઉપલબ્ધ છે—જુવો પાણિનિ ૧–૧–૧૮ (ॐ); અને પાણિનિ ૮–૪–૫૭ (दधिँ) અને, सिद्धान्तकौमुदीमां ભટ્ટોજી દીક્ષિતે આપ્યુંછે તેમ दधि પણ]*. अमोघानन्दिनी શિક્ષા (૪૧–૪૬) આ અનુનાસિક સ્વરના વિવિધ પ્રકારો વર્ણવેછે—अनुरङ्ग, महारङ्ग, अतिरङ्ग અને रगना પાચ ભેદ, घात, निर्घात, वज्री, अहिण અને प्रहिण, આ પ્રકારો અહિ ચર્ચવાની જરૂર નથી.

પૃ. ૩૨૯, पक्ष्मणी-पांपण એ ઉદાહરણ પછી ઉમેરો.—

रोमकम् (સં.)-रूंवु (ગુજ.)

પૃ. ૩૩૨

(क) शीलवतीनो रास એ ગ્રન્થમાંથી અવતરણ આપ્યુંછે હેની પછી ઉમેરો—

एक अणुहाण ऊघाडया
(कान्हडदेप्रबन्ध, ૧–૧૫૪).

(ख) आपणुं–आपडे પછી ઉમેરો.—

मदनफलम् (સં.)—मयणहल-मइणहल-मींढळ (=એક વૃક્ષનું ફળ, જેને વીંધીને કુંકુમસૂત્ર પરોવીને વરકન્યાને કાંડે બાંધવામાં આવેછે.)

અહિ ण નો ઇँ થાયછે અને એ ઇँમાંનું અનુનાસિક તત્ત્વ પૂર્વવર્તી ઈમાં ભળેછે અને हनो પાછળ રહેલા ह જોડે એક૨ થઈને ढ નીપજેછે.

* કૌંસમાંનો ભાગ મૂળ ગ્રન્થમાં નથી પરંતુ ગ્રન્થકારે ભાષાન્તર અર્થે આપેલા પાનાંઓમાં લખીને ઉમેર્યોછે.—ભાષાન્તરકાર

પૃ. ૩૩૮, ટિપ્પણ આ પછી ઉમેરોઃ—

ઘમણું, તમણુંની વ્યુત્પત્તિ—द्विगुणकं, त्रिगुणकं, विउणउं, तिउणउं; विवणउ, तिवणउं; અને પછી वનો म-એ રીતે થઈછે.

પૃ. ૩૭૪, अपूप વિશેની કણ્ડિકા પછી ઉમેરોઃ—

જો લૅટિન *argentum*નો रजत (સં.) જોડે ગોત્ર સંબંધ સ્વીકારિયે તો અસ્વરિત શ્રુતિલોપના નિયમની પ્રવૃત્તિ છેક સંસ્કૃતપૂર્વના પ્રાચીન સમયમાં થતી માની સકાય. એ બે સગોત્રિય શબ્દોના ઉભયસાધારણ પૂર્વજમાં રહેલો આદ્ય સ્વર અસ્વરિત હોઇને સંસ્કૃત શબ્દમાં લુપ્ત થયો.

પૃ. ૩૮૫, ઉત્સર્ગ ૧૨ ને અન્તે ઉમેરોઃ—

આ વ્યાપાર ક્વચિત્ દ્વિરુક્ત ઘટનામાં પ્રવર્તેછે, ઉદાહરણ चारचार–चचार.

પૃ. ૪૦૮, अत्यारे પછી ઉમેરોઃ—

अत्तआरइમાંનો બેવડો त्त ક્ષીણ થઇને એકવડો બનતાં પોતાનું બળ વને સમર્પે છે એમ કહી સકાય.

પૃ. ૪૧૦, ઉદાહરણ વર્ગ (અ) ની પછી ઉમેરોઃ—

परीक्ष् परिक्ख् पारखवुं;
अरकः अरउ आरो (પૈડાંના–)
[સં. आरः અપ્રચરિત છે.]

પૃ. ૪૩૭, ઉત્સર્ગ ૭, ઉદાહરણોમાં ઉમેરોઃ—

देवर (સં.) दियर (ગુજ.)

પૃ. ૪૪૧, ઉત્સર્ગ ૧૧ ને અન્તે ઉમેરોઃ—

પાછળથી થયેલી આ ઘટનાનું આવિસૂચન કરતો એક વિરલ વિકાર પ્રાકૃતમાં થયેલો મળી આવેછે–સં. वृक्ष પ્રા. रुक्ख (સિ. હૈ. ૮-૨-૧૨૭), सदृक्षमांना °ऋक्ष અંશમાં અને वृक्षमां સ્વરૂપતઃ નો સમાન છે; અને જેમ सदृक्षનું રૂપાન્તર થવામાં પ્રથમ द્ નો લોપ થતો માન્યા વિના છૂટકો નથી તેમ वृक्षની વિક્રિયામાં પણ એવી જ ઘટના હું જોઉંછું–અર્થાત્ પ્રથમ व् લુપ્ત થાય અને પછી ऋનો रु બને. મ્હારો મત આ પ્રકારનો હોઇને હું ડૉ. ગુણેએ સ્વીકારેલા ક્રમદર્શન જોડે સંમત થઈ સકતો નથી. હેમને મતે वृक्षमां व् અને ऋનો વ્યત્યય થઇને वनुं સંપ્રસારણ થાયછે (હેમનો Introduction to Comparative Philology એ ગ્રન્થ, પૃ. ૨૬, કણ્ડિકા ૨ જુવો).

પૃ. ૪૪૨, ઉત્સર્ગ ૧૩, ઉદાહરણોમાં ઉમેરોઃ—

प्रावरणकं–पारणउं–पाउरणउं–उपरणुं.

પૃ. ૪૪૪, સ્વરવ્યત્યયનાં ઉદાહરણોમાં ઉમેરો:—

जानवर (હિં.); जनावर (ગુજ.); કેટલાક લોકો એમ લખેછે અને બોલેછે; ઉદાહરણ:—

"जान जनावरनी मळी, मेघाडंबर गाजे".

(નવલરામકૃત बालगरबावलि).

પરિશિષ્ટ

(વધારાનું)

પૃ. ૬૩, आरिया-आमेसः

પ્રોફેસર સોઆરીસે B. B. R. A. Society સમક્ષ તા. ૨૭ મી ઑક્ટોબર ૧૯૨૧ ને દિને "હિન્દની ભાષાઓ ઉપર પોર્ટુગીઝ ભાષાની અસર" એ વિષયનું પોતાનું લેખવાચન સમાપ્ત કર્યા પછી મ્હારા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં, કહ્યું કે आरिया પોર્ટુગીઝમાંથી આવેલછે, પણ आमेस નહિ. મ્હેં પૂછ્યું: "અરબીમાંથી હોય?"; અને અન્ય સભાસદે કહ્યું "અરબીમાંથી હોઇ સકે." હું ધારૂંછું અરબી હવસ (= એણે ખેંચી રાખ્યું; સ્ટાઇનગાસ કૃત અરબી-અંગ્રેજી કોષ) એ શબ્દ નિકટવર્તી છે.

પૃ. ૯૬, ૩. भेदनिष्पत्ति.

જાણવા જેવી બાબત છે કે करियइ અને करिज्जइ એ રૂપો ગુજરાતી ભાષાને બીજા બે ક્રિયાભેદ સમર્પેછેઃ करियइ માંથી करिये એ સૂચનાર્થક, ઉપદેશાર્થક, રૂપ પ્રાપ્ત થાયછે, જેમ કે आम करिये, समझ्या? આ રૂપની ઉત્પત્તિ અનિશ્ચિતાર્થ વર્તમાનકાળના પ્રથમ પુરુષ બહુવચન રૂપ(करिये)માંથી સંભવેછે, અને करिज्जइ માંથી करजे એ ભાવિઆજ્ઞાર્થ દ્વિતીયપુરુષ એકવચનનું રૂપ આવેછે; तुं आम करजे; જ્યહારે करिज्जउ(ત્રીજો પુરુષ એકવચન)માંથી એ જ કાળ-ભેદ-દર્શક બહુ વચનનું રૂપ નીપજેછે:—करजो (त्हमे आम करजो).

પૃ. ૧૨૯ નોટ ૧૪ પંક્તિ ૩ ઉમેરો:—

अनोखुंનો પ્રયોગ શ્રી. ન્હાનાલાલ દ. કવિયે પોતાના 'राजराजेन्द्रने' એ કાવ્યમાં ૩-૪ એ સ્થળે કર્યોછે:—

अनोसी वस्तुनुं एक राख्युं संग्रहस्थान आ,

પૃ. ૨૪૯, ઉત્તરાર્ધ

अच्छेज्ज वा चिट्ठेज्ज वा ઇત્યાદિ સંપૂર્ણ અવતરણ વેબરપ્રકટિત *Fragments from Bhagavati*, i. 411 માં મ્હને મળ્યું નથી.

પૃ. ૨૫૨, પંક્તિ ૧

"√*achha* gam (?) 757" (√अच्छ, गम् (!) ૭૫૭)

ટિપ્પણઃ—વેબરે પ્રકટ કરેલ *Fragments from Bhagavati*, પૃ. ૪૧૧ માં अच्छेज्ज (गच्छेज्ज) છે. હાલની અનુક્રમણીમાં પોતે સ્વીકારેલી અનુમાનદશા તજીને અહિં હેમણે નિશ્ચયાત્મક કથન કર્યુંછે; જો કે એ કથનની યથાર્થતા વિશે મ્હને શંકા છે.

પૃ. ૨૫૦, નોટ ૧૦૧; ઉમેરોઃ—

ખરૂં, સિ. હે. ૮-૪-૩૬૭ માં બીજું ઉદાહરણ પણ છે (कन्नँ कवणेनः केन कार्येण) જેમાં क्वणનું સામાનાધિકરણ્ય નપુંસકલિંગ નામ (कन्न) જોડે છે. પણ મ્હારો મત હેવો છે કે कवण વાસ્તવિક રીતે પુંલ્લિંગ હતો (પાછળથી સ્ત્રીલિંગ બન્યો, અને રૂઢિની શિથિલતાને પરિણામે ક્રમશઃ પ્રયોગક્ષેત્ર વિસ્તીર્ણ થતાં નપુંસકલિંગ બન્યો. પ્રથમ સ્ત્રીલિંગમાં પ્રયોગ થયો અને પછી નપુંસકલિંગમાં પ્રયોગ-વિસ્તાર થયો.

પૃ. ૩૩૩–અન્તે.

ટિપ્પણ:-આ ઉચ્ચારવિક્રિયાનો ડૉ. પીલે નિર્દેશ કર્યો છે પણ હેનો ઉત્પત્તિપ્રકાર લગાર જૂદો સૂચવેછે. (જુઓ હેમનું પુસ્તક, *Philology*, Literature Primer, Macmillan & Co., પ્રકરણ ૧, પૃ. ૩૫,૩૬.)

ત્યહાં આપેલાં ઉદાહરણોમાં નીચેનાં પણ છેઃ—

Humble (અં.), *humilis*(લૅટિ)માંથી;
chamber (અં.), *camera*(લૅ.)માંથી;
thunder (અં.), *thunor*માંથી.

હેમણે નીચે પ્રમાણે આ વિક્રિયા સમઝાવીછેઃ—

"નાસિકાદ્વારા પસાર થતો શ્વાસ બધો બ્હાર નીકળી ચૂક્યા પછી શ્વાસનો કાંઇક અવશેષ મ્હોંમાં રહેવા દેવો; છેમ ખસેડી લેતાં, શ્વાસ બ્હાર નીકળે એટલે, અનિચ્છાએ ब ઉચ્ચાર થશે."

'म ઉચ્ચાર કર્યા પછી મ્હોં ઉઘડેછે ત્યહારે, ल ઉચ્ચારની પૂર્વે, ब સુધી જાય છે; કારણ કે જેમ न અને द ઉચ્ચારોનું સ્થાન એક છે એ આપણે જોયું તેમ જ ब અને मનું ઉચ્ચારસ્થાન એક જ છે."

સૂચિ क

લેખકો, પ્રમાણભૂત ગ્રન્થકારો, વગેરેની વર્ણાનુક્રમે સૂચિ

(નામ સ્હામે પૃષ્ઠાંક મૂકેલ છે.)

સૂચિ ઘ
ગ્રન્થઉલ્લેખ
(નામ સ્હામે પૃષ્ઠાંક છે)

સૂચિ ગ

પાશ્ચાત્ય ભાષાના ગ્રન્થોના ઉલ્લેખ

સૂચિ (ઘ)

ભાષાવિકાર

(કોઈ વિષયની વીગત માટે, આ વર્ણાનુક્રમણીમાંના પૃષ્ઠાંકની સહાયતાથી, ગ્રન્થાદિમાં આપેલી વિષયસૂચિ જોવી)

સૂચિ ચ

અન્ય ભાષાઓ

સૂચિ છ

ગુજરાતી શબ્દો-ગ્રન્થમાં વ્યુત્પાદિત

(નામ સ્હામે પૃષ્ઠાંક છે)

૬૩

સૂચિ ज

અન્ય ભાષાના શબ્દો

(अ)

સૂચિ ૩

પ્રકીર્ણ

અશુદ્ધિશોધન

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધિ	શુદ્ધિ
૪	૨	મૂતિમાન્	મૂર્તિમાન
૭	૧૮	બિન્ધુ	બિન્દુ
૧૨	૩	મળેછે[૧]	મળેછે[૯]
,,	૨૧	લખાતો[૨]	લખાતો[૧૦]
,,	ફુટ નોટ	૧	૯
,,	,,	૨	૧૦
૧૪	ફુટ નોટની પંક્તિ ૩	આદિમ	આદિમાં
૧૭	૧૬	પ્રસ્તાવનાનાં	પ્રસ્તાવનાના
૩૧	૭	ગ્રન્થો લખ્યા રચ્યાછે	ગ્રન્થો રચ્યાછે
૫૩	૨૦	પરતુ	પરંતુ
૫૪	ફુટ નોટ ૪૧ ની પંક્તિ ૫	બહિતે	બહિ –
૬૫	છેલ્લેથી ૨ જી	વાગળ્યા)	વાગ્ગ્યા–
૭૭	શીર્ષક	ગુજરાતના ઇતિહાસનું અવલોકન	વાગ્ભાપારગત શક્તિયો
૬૯	,,	,,	,,
૭૧	,,	,,	,,
૮૪	૪	કાઢ્યાછે	કાઢ્યોછે
૯૧	૧	વર્ણવિવૃત્તિયો	વર્ણવિકૃતિયો
૯૪	૧૭	ડોસાભાઇનો	દોસાભાઇનો
૧૧૨	૮	સત્રાઓ	અત્રાઓ
૧૧૬	૧૭	કામલતમ	કોમલતમ
૧૧૭	૭	ગુરૂ	ગુરુ

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધિ	શુદ્ધિ
૧૨૬	છેલ્લેથી ૫ મી	વ્યારણુસિદ્ધ	વ્યાકરણુસિદ્ધ
૧૨૭	છેલ્લેથી ૮ મી	મધ્વર્તી	મધ્યવર્તી
૧૪૯	૧૫	અવિ કૃતરૂપે	અવિકૃતરૂપે
૧૬૨	૪	ક્વચિત્	ક્વચિત્
૧૮૮	છેલ્લો હાંસિયો	ઉત્સર્ગ ી	ઉત્સર્ગની
૧૯૯	છેલ્લેથી ૮ મી	Gourin	Gaurian
૨૧૮	છેલ્લેથી ૫ મી	ગુજરાતીમ	ગુજરાતીમા
૨૧૯	૫	પુલ્લિંગ	પુલ્લિંગ
૨૭૭	છેલ્લેથી ૮ મી	प्राकृतलक्षणा	प्राकृतलक्षण
૩૦૭	૯	गुड	गुड़
૩૧૫	૧	हकारनो लो	हकारनो लोप
૧૫૭	૧૬	त्सोतर	त्सरोतर
૪૧૫	છેલ્લેથી બીજી	माता माई अणूजो	माता माई मा
"	છઠ્ઠી	(કડિયા......	अणूजो (કડિયા.....
૪૩૪	પૃષ્ઠાંક	૭૩૪	૪૩૪
૧+	ઉદાહરણ (૧૭)	परसेवो	परशेवो
૪૩૮	૨૧	सलणुं	सलूणुं
૪૪૨	૬	वि. हिमांथी	वि, हिमाथी
૪૪૩	૧૦	पित्तारउ	चिंत्तारउ
૪૪૪	૧૭	सकुन	शकुन
૪૪૪	છેલ્લેથી ૬ ઠ્ઠી, ૭ મી	वल्कल-वलकल-वनकूळ	